

શ્રી " સુજ્ઞાન પ્રીતિમ પ્રેસમાં " સાહ સીમાવાલ મગદાસે છાપ્યું
પાચકુવા, ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા.

૨૮.

પૌદ્ધાત.	
૧ અંશકારની પ્રસ્તાવના.	
કરણ ૧ કું.	૧
„ ૨ જાં.	૧૧૪
„ ૩ જાં.	૧૭૮
„ ૪ મું.	૨૧૭
„ ૫ મું.	૮૭૩

આ લેખકના અન્ય ગ્રંથો:—

૧. મુંદર અને રિયાનંદ, અથવા પ્રેમનો ચિનાર ભાગ ૧ લો.
(બીજી આવૃત્તિ.)
૨. ચંદા, અથવા દુઃખદ પાદળ અને વચ્ચે રૂપેની ઘેરા.
૩. એમર્સનના નિમણ.
૪. ભૂવિષ્યમ મીઝર.
૫. એથેલો.
૬. મેઝર ફોર મેઝર અથવા થાય તેવા ઘણાં તો ગામ વચ્ચે રહીએ.
૭. અદ-રમણ અથવા પ્રેમની આંદીધુરી.
૮. વેનિસનો વેપારી.
૯. અદ્વૈત મુક્તાવળી, અથવા વેદાંતપ્રક્રિયાનો અત્યુત્તમ ગ્રંથ.
૧૦. હેબેલ, કેન્સાર્કનો રાજકુમાર.

ઉપોદ્ધાત.

સુરતના વતની અને ધર્માર્થે મુંબઈનિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ ના રોજ વિશ્વ કૃષ્ણ છે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨,૦૦૦ સોસાઈટીને મળ્યા. તે એવી શરતથી કે બ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થ.ય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી હાવવાં. મદરહુ વિલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મીલકત પુસ્તક પ્રમાર માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે સન ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮,૦૦૦ ની સરકારી પ્રામિસરી નોટા પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે મદરહુ વિદ્યાવિદ્યાસી અને પરાપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળેલી છે, તેમાંથી આજ પર્યંત નીચેના પુસ્તકો “ શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

૧. કપી કપી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા તેમાં સુધારો કરવાના ઉપાય રૂ. ૦—૭—૦
૨. માને શિખામણ. રૂ. ૦—૬—૦
૩. નીતિમંદિર. રૂ. ૦—૧૨—૦
૪. બાળલક્ષ્મી થતી દ્વાનિ રૂ. ૦—૬—૦
૫. પુનર્વિવાહપદ્ધતી પૂરીપૂરી સોજેસોજ આના ફળેતી ! રૂ. ૦—૫—૦
૬. જોજનવ્યવહાર તથા કન્યાવ્યવહાર. રૂ. ૦—૪—૦
૭. ધાર્મિક પુરો. રૂ. ૦—૪—૦
૮. ઉદ્યોગી પુરો. રૂ. ૦—૪—૦
૯. બેન્ગમીન ક્રાકલીન. રૂ. ૧—૦—૦
૧૦. બોધક ચરિત્ર. રૂ. ૦—૪—૦
૧૧. સદ્ગત. રૂ. ૧—૮—૦

૧૨. રથુમંથ કાવ્ય.	રૂ. ૧—૮—૦
૧૩. જાદવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર.	રૂ. ૮—૨—૦
૧૪. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૧૫. ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૨ નો.	રૂ. ૧—૦—૦
૧૬. નીતિસિદ્ધાંત.	રૂ. ૧—૦—૦
૧૭. ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર.	રૂ. ૧—૪—૦
૧૮. શેક્સપિયરના બાળગોવિંદાસનું જીવનચરિત્ર.	રૂ. ૦—૬—૦
૧૯. પદોપકાર.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૨૦. દોરનું ખાતર.	રૂ. ૦—૪—૦
૨૧. જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.	રૂ. ૨—૦—૦
૨૨. કિરાતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર.	રૂ. ૧—૦—૦
૨૩. વિવિધ પ્રકારના કુચરોપયોગી તેજભો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૨૪. વાર્નિશ.	રૂ. ૧—૦—૦
૨૫. જીવનનો આદર્શ.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૨૬. કીર્તિકોમુદી.	રૂ. ૦—૮—૦
૨૭. શિશુપાલવધ-પૂર્વાર્ધ (સર્ગ ૧ થી ૧૦)	રૂ. ૧—૦—૦
૨૮. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય,	રૂ. ૦—૬—૦
૨૯. રસાયનશાસ્ત્ર.	રૂ. ૦—૧૦—૦
૩૦. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ, વિભાગ ૧ લો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૧. જાપાનની જીજવણીની પદ્ધતિ.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૨. શિશુપાલવધ-ઉત્તરાર્ધ (સર્ગ ૧૧—૨૦)	રૂ. ૧—૦—૦
૩૩. લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો, ભાગ ૧ લો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૪. ખગોળ વિદ્યા.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૫. લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો, ભાગ ૨ નો.	રૂ. ૦—૧૨—૦
૩૬. યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ.	રૂ. ૧—૦—૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઓફિસ,
અમદાવાદ—તા. ૧૫ જુલાઈ મને ૧૯૧૭.

મૂળ-અંતકારની પ્રસ્તાવના

નૈતિક ધોરણ અને નૈતિક નમુનામાં જે જે પરિવર્તનો થયા છે તેમની માથે નીતિના ઇતિહાસકારને મુખ્યત્વે ઢરીને કામ છે જૂદા જૂદા જમાના-માં, સ્વીકૃત સદાચારોનો જેટલો અંશે આદેશ હોય અને તેમને આચરણમાં મુકાયા હોય તે બેલે એ અર્થ ૧ નૈતિક ધોરણનો મમત્વ છુ અને જૂદા જૂદા જમાનામાં જૂદા જૂદા મદાચારોને જે માપેલ અગત્યના અપાઇ હોય તે, નૈતિક નમુનાનો અર્થ મમત્વ છુ દાખલા તરીકે, પિત્રિના જમાનાનો ગૌરવ, આત્મા રે પિતા જમાનાનો પ્રગ્ને, અને દાવના જમાનાનો ગૌરવ એ બધા કણુ ન ઢગે કે દયામાં મદાચાર છે, અને તેથી ઉપદ્રા શુભુમાં દુરાચાર છે પત્નુ અમુ- નર્મો ત્યાગુ છે કે કેમ ? તે સમધી તેમના અભિપ્રાય ઘણા જૂદા જૂદા પડે પિત્રિના નમય નો ગૌરવ તરનાના પ્રાણુધાનક ખેનોમાં ઘણો આનંદ માનશે, પગુ તે ખેનોને ટયુડર નામ્બોના મમત્વનો પણ અગ્રેજ વાનકો નગરો પણ આ અગ્રેજ એની ખીજ ઘણી મનોને સારી ગણુ, પણ તેજ મનોને લાલનો ગૌરવ કેવળ ધોડાડી મદગે. આમ મિદ્ધાતમાં તો દયા મારીજ ને છે, પણ તેજુ ધોરગ જમાને જમાને બનાવુ બલ છે ઉપગન ગમુ મદા ચારોને મર્વોનમ ગણનાની માનનામાં પણ નિન્નર કે દાગ થયા ને છે રુદે પ્રાણિમાન, પાતિત્રત્ય, C 1222 ગાન દી 1222-આમાં રી દે- કાઇ ને કાઈ જમાનાના અનિ અગત્યના અને મનોનમ મનાય ને તરીકે ગમગ આનનામાં આજો છે અન મરુગી નાનના પાપામન મગુ રા છે ગાને ખીજ જમાનામાં અને ગાંબા ગી પાજી ન મસમાં આ ર છે મનિ- મદાચાર, પ્રેમાગ મનાય, અને ધાર્મિ- નાચાર બિ 1 બિ 1 નુ 1 1 મને છે, અને જુદે જુદે મમતે તેમને જુદા જુદા અગ્રમા અગમન અગાઇ છે નૈતિક નમુનાના આ પરિવર્તનોના પ્રકૃતિ, કાગ્જ અને પરિણામ તથામવા એ ઇતિહાસની અનિ અગમની એ સાખાનું કામ છે.

પરંતુ કાર્ધ પણ જમાનાની નૈતિક દશાનું તોલન કરવામા, નીતિ-
વેત્તાઓનું દષ્ટિબિંદુ તપાસીને બેસી રહેવું એટલું પૂરતું નથી પરંતુ લોકોમા
તે દષ્ટિબિંદુનો કેટલો સાદાસર થયો હતો તે બંને પક્ષે આપરમક છે
પ્રગતી અથવા ધણીનાર તેના ઉપદેશકોના ચામડીઆ અને સ્નાયુ સિદ્ધાંત
મા પ્રતિબિંબિત થાય છે, પરંતુ કેટલીક વખત તેનો પ્રત્યાયાત પણ
થાય છે, જેની કસીને સમાજના પ્રચલિત પવનની છેક વિરુદ્ધ જાળે તે
ઉપદેશકને તપોવૃત્તિનું બોધન કરવું પડે છે જે સાધનોથી નૈતિક ઉપદેશકો
પોતાના જાનભાઈઓ ઉપર અમર મરે છે તે સાધનો સ્વભાવ અને બળ
પર બે ધણી ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને ધણીનાર જે જમાનામા નૈતિક
સ્પર્શ ધણી ઉઘાડે પ્રમત્તુ હોય છે તે જમાને નીતિના ઉઘાડે ઉપદેશનો
નરી રે તો કાર્ધ વખત જમાનામા નીતિનો ઉઘાડે ઉપદેશ થતો હોય છે,
પણ લોકોની નીતિ ઉપર તેની અમર થતી જણાતી નથી કેવીક વખત
મામાન્ય પક્ષિના નીતિવેત્તાઓ પોતાના સમાજના દરેક ભાગમા ધણી
અમર ઉપજતી શકે છે એવા માટે ઉપદેશકોના ઉપર નૈતિક ધોરણ
અને નમુના ઉપજાવ, લોકોમા નાશાત નીતિ કેટલી હતી તે પણ ઇતિહાસ
મારે જોવું જોઈએ

ઓગસ્ટમથી શાન્તેન સુધી યુરોપનો નૈતિક ઇતિહાસ તપાસવામા
ઉપરોક્ત ત્રણ બાબતો મેં ધ્યાનમા રાખી છે શરૂઆતમા નીતિનો સ્વભાવ
અને બધનો કેસ છે તે મધ્યો પ્રતિઅર્ધ સિદ્ધિ મેં તપાસ્યા છે, અને
સુરાગતી અવસ્થાઓને ક્રમે ક્રમે ક્યા ક્યા સદસ્યો આસ બધમેસતા
આવે છે તે પણ મેં બતાવ્યું છે, કે જેથી કરીને ખાસ બગાને લીધે
નીતિનો સ્નાયુનિક નિમસ કેટલે દરજ્જે અવરુદ્ધ થયો છે કે સ્પર્શિત થયો
છે તેનો નિશ્ચય આપણે કરી શકીએ પછી વિષમી રાત્રના નૈતિક ઇતિ
હાસમા દૃષ્ટિ હો અને તેમા યોગ્ય મત, મિથ્યાસદ અને મિથ્યાના
તરવગાન ક્રમે ક્રમે તપાસ્યા છે, અને સમાજની સામાન્ય દશાના કેવી રીતે
એ પરિણામ હતા અથવા તે દશા તેમા કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત થતી હતી
હતી તે બતાવ્યું છે, ક્યા અને સાહિત્યમાં તેમા કેવી અસર થઈ હતી

તે જોયું છે; અને જોઈને શાહો અને તરત્તિનકોના સઘળા પ્રયાસો જે પ્રજાને અટકાવવા અશક્ત નીનડયા હતા તેનાં કારણોની તપાસ કરી છે. પછી ખ્રિસ્તિય ધર્મની રીતે ઉપર આપણુ લક્ષ્ય મોટે છે. આ બાબતમાં કેવળ ધાર્મિક અને વિવાદમય નિયમોથી હું જેમ અને તેમ હૂં રહ્યો છું; અને એક નૈતિક બળ તરીકે ખ્રિસ્તિય ધર્મ યુગેપમાં શું શું કરું છે તેજ માત્ર મેં તપાસ્યું છે. તેથી વિધર્મા ગત્યના મજ્જોથી એ ધર્મને દેવી ગીતે અટકાવત યહ અથવા મદાય મળી, આ અટકાવત કેવી નવતની હતી, એની રીતે થતા એનું પાતક કેનું થઈ ગયું તપોવૃત્તિનો ઉત્પાદક થો હતો, અને જગતીઓના હુમલામાંથી કેવા પરિણામ આવ્યા, અને મમાજની નીતિ ઉપર તેની જે જે અસર થઈ છે તે બધું મેં તપાસ્યું છે. મનુષ્ય હલગીની પવિત્રતાનું વંશુ જનુ બાન, સંખ્યાવનનો દનિદામ, નવ છવતની કથાઓની ખીચરગી, મામાજી અને દોડુગિક મદાચાને ઉપર તપોવૃત્તિની અમંગ, મહાની મન્દાઓના નૈતિક પરિણામો, શુદ્ધિના મદાચાર, અન્ત થના ખ્રિસ્તિ ગત્ય અને નેતી જગોએ આપના જગતી નાજોના સદાચાર અને દુગચાર, વ્યાવહારિક પદ્ધતીની ધીરે ધીરે આવતી પૂજા, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના લગાયક મમપતી પ્રાથમિક અનુચાઓ કે જે ધમયુદોમા શિરોમિદુએ પહોંચી હતી, આ બંની ગામને ઉપર થોડું પડુ વિવેચન ન કર્યું છે, અને છેડે ઓઓની પદો પદો થએલા પવિત્રતા ઉપર દૃષ્ટિ નાખી સી પુરૂપના મનધર્મા મમાએલા નૈતિક પ્રસોનો વિચાર મેં કર્યો છે.

આ બધું કરનાં માન આગલા પુસ્તકોના વિચાર આમા ભગી ગયા છે અને બે વળ જગોએ તો તેમા આપેલી હકીકત આગાં પશુ કરીને મેં આપી છે. દષ્ટાનોનો સમ વહ લેવા કરતાં અથવા 'લુઓ અમારું પુસ્તક ફલાણુ, પાનું 'ફલાણુ' એમ કહેવામાં મમાએલી આપ રાજીનો કેષાય કરવા કરતાં મને તેમ કરું પધારે વાજી લાગ્યું છે. ને કે જે દર્શિમિદુથી આ દર્શનદામ મેં લખ્યો છે તેવો દનિદામ, મારી માલિની પ્રમાણે દજી સુધી લખાયો નથી; તો પણ તેમાં મમાએલી હકીકતો નવીન નથી, અને તેથી પરિચિત જૂમિમાં જ અમારો પ્રવાસ છે. આ

ભૂમિનું ઘગોસાન અને જાડુ મારી ગીને મરોધન ચએલું છે. મારી ખુબી માત્ર એટલીજ છે કે આ દકીકતોને અમુક રીતે મેં ગોઠવી છે, અને તેમાં અમુક જનનું તાર્પણ મેં રાખ્યું છે. જે જે અથોમાંથી મને મદદ મળી છે, તેમાંથી જે અમલ્યના છે તેમનો સીકાર અથમાં હું કરતો ગયો છું; પરંતુ અથ મોટો ચર્મ જનાના ભયે બધી મરાયતો સ્વીકાર કર્યો નથી, પણ વાચનાર તે દમ્મા કરને એવી આગા છે.

પરંતુ સર્ગસ્થ દીન મિયમેનનો ખામ ઉપકાર માનવાની આ તક માટે જના દેવી કોઈએ નહિ એણે ધણા અથો લખ્યા છે; પરંતુ તેના જ્ઞાનની વિચિત્રતા અને વિગાળના કેવી હતી તે એના નિકટ મનધર્માં જાહેવા એના મિત્રાજ જાણી ગયા છે. બુદ્ધિમાં ગાંત, તેજસ્વી અને રિવેકી ચાતચિનમા મનોહારી અને આગવાને વાતો અને વિવેકથી ખુશ કરતાં અને બુદ્ધિ અને રસનની એજનાવાતો. એવો અનુપમ હીરો એ હતો. એનામાં અનેક ગુણ હતા અને દનિદામકાર યથા માટે એ તદ્દન યોગ્ય હતો. અને તેણે ધર્મનો જે દનિદામ લખ્યો છે તેમાંથી મને ઘણી કિંમતી મદદ મળી છે, જે કે કચિર માં વિચાર તેનાથી જૂઝ પડ્યા છે.

જૂઝ જૂઝ માણુમો જૂઝી જૂઝી હલીયથી આ પુત્રકની વિશ્લ દીલ કરશે એ વાન હું મારી રીતે સમજાવું. ઇન્ચાંડમાં અત્યાર જે નીતિનો, મિદ્દાન જ્ઞરમા પ્રચલિત છે તેની બાડુ માએ આ અથ જાય છે, અને તેમાં અનેક નાની જુલો સ્વી ગર્મ હશે તે ઉપરાંત, તેની મોજનાજ ઘણાને ખમ આવશે નહિ. વગો જે વિષય એમાં ચર્ચો છે તેમાં અમુક કરીને એના પ્રમો જ્ઞાની જાય છે કે જેને અડડતુ એવ અજેજ લેખકને અત્યત સુરેકેવ થઈ પડે છે, અને દનિદાલત જે લાગતી માથે એ મનધ ધગવે છે તે લાગ ઘણીજ ગેરસમજ અને રાગદ્વેષથી ભરપૂર છે. પણ તેમાં રિવેકી નિપજ પાતના સાચવનાનો પ્રવાય મ કર્યો છે; અને હું આગા નખુલું કે આ અથ, મને તેવો અપૂર્ણ જનાં, માન વાચનારને દેવજ નિરૂપરોગી નહિ લાગે.

લડન, માર્ચ ૧૮૬૯.

ભાષાન્તરકારનો ઉપોદ્ધાત.

વિવિધ ઓડર્ડ હાઉસોલ લેખનું આન દનિદામકાર તરીકે અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યના આપણા ગુર્જર વાચક વર્ગમાં પણ એ નિદાનનાં પુસ્તકો હોંમને રચાય છે. આના માન્ય લેખકોના મનનીય ક્રયો અનુસારેપે શુભગત તનોમ્બુવર મોગાઈની ગુર્જર વાચક-વંદ સમક્ષ મોકે છે તે મોગાઈની નેનાઓને ઘણુ ગોલાપ્રદ છે જાણે અમૃત્ય ક્રયો બહાર પાડી શુભગતની કથ-મચ્છિમા મગીત ઉમેગ નેઓ કરતા જાય છે, અને પડી કિંમતે તે ક્રયો આપી લોક વિચારને દેખાવતા જાય છે, તેથી શુભગત નેમનો ઉપલવ જોટલો માને તેટલો ઓછો છે.

લેખીકૃત ‘જીવનો આર્ત’ અને ‘યુરોપમા શુદ્ધિ-સાત્ત્યનો દનિદામ’ એ બે પુસ્તકો શુભગતના માન્ય નિદાનોની પામે વખારી ના મરથા ગુર્જર પ્રજા મમક ક્યાગના મુખી ચૂની છે, અને આ ‘યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ’ વખનાની તક મને તેમણે આપી તે માટે હું તેમનો માનદ ઉપકાર માનુ છું.

આ કથ નીતિશાસ્ત્રનો નથી, પણ નીતિના ઇતિહાસનો છે એ જાન કથ વાચતાં સાંચનાગ્ને એની મેરે નિદિન ચગે લેટી પોને કહે છે તે પ્રમાણે વિષય નવો નથી પણ વિષયની વ્યવસ્થા નરી છે. દનિદામને નીતિના વિકાસ ક્રમની દૃષ્ટિએ તપામવાનો ઉદ્દેશ એણે રાખ્યો છે આ ક્રમ અને તેનું હાર્દ બહુ મુંદ જખોમા અષ્ટ રીતે આ કથમા એણે રચ્યું છે.

આખો કથ બે ભાગમા રહેંચાએનો છે. પ્રથમ ભાગમા ત્રણ અને બીજા ભાગમાં બે પ્રકરણો એણે ચોળ્યાં છે, કૂવે પાચ પ્રકરણો છે. તેમાંથી પ્રથમ પ્રકરણ અને ચોથુ પ્રકરણ મહુ ઉપમોગી અને ઉપદેશાત્મક છે. પાંચમા પ્રકરણનો વિષય ઘણો ગંભીર છે અને મમાજમા ઘણુ અગત્યનું સ્થાન એ ભોગવે છે. તેથી અનુવાદમાં પ્રથમ અને પાંચમાં પ્રકરણમાં

બહુજ થોડું મૂંઝી દેવામાં આવ્યું છે. ચોથા પ્રકરણમાં પણ ઘણો વિશેષ ભાગ લીધો છે. યાકીનાં પ્રકરણોમાં વિસ્તારપૂર્વક સાર માત્ર લીધો છે.

હવે નીતિના ઇતિહાસ લખનારે નીતિનું સ્વરૂપ પ્રથમ સમજાવવું જોઈએ; તેથી પ્રથમ પ્રકરણમાં પ્રચલિત મિદ્ધાંતોની ચર્ચા અથકારે કરી છે. નીતિના બધા સિદ્ધાંતો એ મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં કાઢને કાઢી રૂપે અતર્ગત થઈ જાય છે. આ એ મિદ્ધાંતો આતર નીતિવાદ અને બાહ્ય નીતિવાદ છે. આ એ સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ કહી તેમની ચર્ચા એણે કરી છે. બાહ્યનીતિવાદમાં જનહિતવાદ તેના મમયમાં વધારા માન્ય ગણાતો હતો, અને લોકો તે પ્રત્યે આકર્ષાતા હતા. તેથી જનહિતવાદને સારી પેઠે જાણી તેની અવધાનતા એણે નિષ્કર્ષ કરી છે અને માનવાદ સીક્ષણો છે. પરંતુ આતરવાદ સીક્ષણતા એક મુશ્કેલી આવે છે, અને તેનો ખુલાસો કરવો જોઈએ. જો નીતિ પ્રત્યક્ષો દ્વિતી આચરણની માન્યતાના વિવેક અને જ્ઞાન આપણને આત્મ-સિદ્ધ હોય તો પછી તેમાં ફેરફાર થવાપણું કાંઈ રહેતું નથી. અને મનુષ્યના વર્તનમાં જો ફેરફાર થતા ન હોય તો પછી નીતિમાં 'ઉત્ક્રાંતિ, પ્રગતિ' એના શબ્દો બાપડું કેમ વાપરી શકીએ અને નીતિનો ઇતિહાસ શી રીતે લખી શકીએ? નીતિશાસ્ત્રજ્ઞાને આ મુશ્કેલી દને ગંઢી નથી. પરંતુ તે મુશ્કેલી લેડીના સમયના મંદગોમાથી ઉભી થતી હતી એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવા જોઈ છે. બેન્ચામ અને મિગનો જનહિતવાદ તેમજ લોકોના મગજમાં ધૂમી રણો લેતા, અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને તે બહુ અત્યુદ્ગ્રાહ્ય આવે એવો હતો. પરંતુ તે વાદના મિદ્ધાતમાં અતર્ગત રહેવી અમગનતાનો ખ્યાલ મનનશીલ નિવારકોને ક્યારેય આપના લાગ્યો હતો, અને આતર નીતિવાદે તેથી જીને પોતાનું ઝંકું પુનઃ ઉઘુ કરવા માંડ્યું હતું. તથાપિ મારટિનો અને મર જેના કાષ્ઠકા પોતાના લેખ હજી હવે લખવાના હતા. વિજાન શાસ્ત્રની પાઠ ઉપર થતી વિચરતો રૂપ-સરના ઉત્ક્રાંતિવાદ કામ નવીન અને મોદકરણે હજી હવે ઉપસ્થિત થવાનો હતો. જર્મન દ્વિતી સુશીના ક્ષેત્રમાં કેન્ટ અને હેગલના મિદ્ધાંતોમાં અતર્ગત રહેવા લાઈને નિકસિત કરી મધ્યમ સ્વરૂપે ગદ્યાર આકારી, કેંઈ ઇત્યાદિ લેખકો

પોતાના વિચાર હજી હવે જણાવવાના હતા. અને આટલાંટિક મહામાગર-
ને પેલેપાર વસતા સમૃદ્ધિવાન પણ પ્રવૃત્તિશીલ અમેરિકનોના પોકાર અને
પડઘા પણ તેમાં લળવાના હતા. આ સર્વના પરિણામે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય-
માં નીતિશાસ્ત્રે એક અમુક દૃષ્ટિબિંદુ મહત્વ કરવા માંડ્યું છે, અને તેમાં
નૈતિક વિચારોમાં રહેલા લિન્ન લિન્ન તત્ત્વોનું એકીકરણ કરવાનો પ્રયાસ
થાય છે.

પરંતુ ઉપલી મુશ્કેલીનો ખુલામો લેતી એમ કહી કરે છે કે નીતિનું
આમાન્ય પ્રત્યક્ષ તો મૌને એક સરખુંજ થાય છે, પણ વિગેય પ્રત્યક્ષ
લિન્ન લિન્ન થાય છે. આમ થવાનું કારણ મળેગની લિન્નતા હોય છે.
અર્થાત્ દૃષ્ટિ-બિંદુની એકતા છતાં ધોરણમાં ફેર પડે જાય છે. અથવા
ધોરણ મુજબ ઉપરજ નિર્વાહ કરવો હોયતો તે એક છતાં આચરણમાં તેનો
વધતો ઓછો સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે. સંપૂર્ણ માક્ષાત્કારનું આચરણ
મળેગને લીધેજ થાય છે. તેથી કરીને આચરણના ધોરણમાં ફેરફાર થવો
મહવિત છે અને ઇતિહાસ માફી પૂરે છે કે તે થયો છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે
દયાને કૃતા અને કૃતાને દયા કાઈ કહેવું નથી; છતાં દયાના પ્રચલિત
ધોરણમાં જમાને જમાને ફેર માલમ પડે છે. આ ફેરફાર કેવા મળેગોને
લીધે થયો છે એ બતાવવાનું કામ નીતિના ઇતિહાસકારનું છે; અને તેથી
નીતિનો ઇતિહાસ લખવો બની શકે છે.

પરંતુ અહીં એક બીજો ભ્રમ લાંગવાની પણ જરૂર છે. ખરી વાત
છે કે નીતિના ઇતિહાસ લખનારે મળેગોનોજ ઇતિહાસ લખવાનો છે,
અર્થાત્ મળેગોને લીધે મનુષ્યની વૃત્તિઓમાં કેવા કેવા ફેરફાર થતા આવ્યા
છે તેજ એ લખી શકે. પણ મળેગો તો જાતે જડ હોય છે; તેથી મળે-
ગોનો ઇતિહાસ લખવામાં જડવાદનોજ ઇતિહાસ લખાય છે. તેથી લોકો
પ્રારબ્ધવાદી થઈ જશે. પરંતુ આ વાત લેડીના આશયથી કેવળ વિરુદ્ધ છે.
તેથી વાંચનારના મન ઉપર એવી અમર ગ્રંથ વાંચતાં જામની જાય, તો
તે અસરને નિર્મૂળ કરવાનું અત્ર પ્રયોજન છે. નીતિમાં ઇચ્છા સ્વાતંત્ર્યનું
તત્ત્વ મુખ્ય છે, અને જો કે એ વાતનું સ્પષ્ટ કથન અને બ્યાન લેડીએ

કર્મ નથી, તથાપિ અવાનરે અને રૂપાનરે એ સાત એણે વારંવાર સમગ્રી છે સામાજિક કે જાડીય અગત્યનાને તે મોટું મહત્ત્વ ગણે છે તેનું તાત્પર્ય એમ જણાય છે કે માણુમના મન એવી મેળે અમુક કાગે અમુક દિશાના પ્રજ્ઞા થાય છે તેથી આદ્ય મળેજો તો કેવળ નિમિત્ત કાગ્જ થાય છે મ નેગોની વચમાં મુખ્યતા દ્વયમાં નૈતિક શક્તિ ઉડે છે, અને તેની પ્રાપ્તિના પ્રમાણમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રાપ્ત્ય મ નેગોને અનુમાર મમાર મા તેની ગતિ થાય છે

નીતિના નિદારાના મળેજોની આમ આનસ્યજ્ઞા છતાં નીતિના અત્ત મા તેમનો પ્રેરેન નથી જીત રીતે જોડીએ તો નીતિમાં ફેરનો રહી માર છે અને ઇત્ત-સાતત્ય વિના નીતિનું સ્વરૂપ જનન નથી આ સ્વાત ય મમજ્ઞાનો અત્ર પ્રવાસ નથી, તેમ તેનું પ્રોજન પણ નથી રાજાના મયસ અને નામનમાં મમાજના પ્રચલિત રીતરિવાજ અને ધોરણમાં માથાપ કે ચુરની શિષ્ટતા, વ્યવહારના અને નિષ્ઠ પ્રમગોમાં ઇત્યાદિ અને પ્રકારે તેનો સ્વીકાર થાય છે, અને જાણે કે અમળો વ્યાપકોનું રક્તન પણ એ શક્તિના સ્વીકાર ઉપરજ થાય છે આત્મ નીતિ વાદ અને માલનીતિના ના મોઢપણુ પ્રમાર વચ્ચે એક ભેદ એ છે કે આત્મનીતિના એ શક્તિનો સ્વીકાર કરી શકે છે, પરંતુ આલનીતિનાદીના મિદ્ધાતમાંથી તેનો સ્વીકાર ઉપરિચિત થઇ શકતો નથી આ વાત સુધાર કાએ ખાસ કરીને તપમાં નાખવા જેડી છે ખરા સુધારક નીતિમાં આતરવાદી હોવો જોઈએ, મગજુકે ઇત્ત-સાતત્ય વિના સુધારો બનવાજ અશક્ય છે પરંતુ આતરવાદમાં આત્માપણુ સ્વામ સ્વાગ ઇત્યાદિ ગુણો કે જેમના વિના નીતિનું સ્વરૂપજ જની શકતુ નથી તે ગુણો મુખ્ય છે તેથી ખરા સુધારકમાં એ ગુણો અવશ્ય જોઈએ અને જેવામાં એ ગુણો હોય તેજ મમાજમાં ખરા નેતાનું ગ્યાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે પણ આ ગુણો શેરીએ કે ઝાંટે વેચાતા મગતા નથી, અને તેથીજ ખરા સુધારકો એટલા થોડા આપણે હિતદાસમાં જોઈએ છીએ પરંતુ જ્યાં સુધી આવા પ્રતિભા શાળી અને નીતિમાં જનન થમાન નેતાઓ ઓછે દેશમાં ઉત્પન્ન થાય

નહિ, ત્યાં સુધી તે સમાજની ઉન્નતિ અને પ્રગતિની આગા રાખી વ્યર્થ છે; અને મોટી મોટી વાતો કરવી નિર્થક છે. સુધારકોએ કેવી રીતે કામ લેવું જોઈએ તે વિષે લેખીએ આ અથમા ઈસારા કર્યા છે તે પણ લક્ષમાં લેવા જોઈએ.

નીતિના દરેક મિદ્ધાંતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અમુક મિદ્ધાત પણ પાયાબૂત રોય છે. જનહિતનાદમાં ચિદશક્તિ અનન્ત ક્રિયાક્રમક ગ્રહેતી નથી; તેથી તે મતમાં જડચેતનનો ભેદ માત્ર બુગાઈ જાય છે. વળી વ્યવહાર પરત્વે જ્ઞાનની પ્રક્રિયાનો મિદ્ધાત કેન્ટે આપીને તે મનની જ્ઞાનની પ્રક્રિયાને પણ એણે દોષિત કયવી છે. આમ જનહિતનાદ સમયા ત્યાજ્ય રહે છે પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજનાનું નથી કે આતર નીનિવાદમાં સમાજના શ્રેયનો અને લોકોના હિતનો અનાદર અને અભાવ છે.

આમ નીતિના મિદ્ધાતમાં આતરનાદ આતરણીય થાય છે, અને તેથી તેની માટે મુક્તતા આલેખોનો પગિદાર લેકી કરે છે. આપણી કંપનાદિ શક્તિઓનો મનન નીતિમાં કેવો છે તે પણ એ કહે છે.

આતરનાદ પ્રમાણે નીતિ મમજતા એમ ગ્રપ્ત થાય છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં મજા કેટલાક નવણા રહેના છે તે મનોજના મને દશ્ય કાર્યોમાં પ્રતીત થવાનો પ્રવાસ કરે છે, અને તેથી નીતિના ક્રમમાં ઉન્નતિનો અવકાશ રહે છે, અને વૃત્તિઓ કેળવવાની જાય છે આ કેળવણીની પદ્ધતિ કેના પ્રકારની છે, અથવા કેના કેના કારણોને લીધે સમાજને પોતાની નીતિના ધોરણ ઉઠા કરતા જાય છે અને તેથી કરીને કેવા કેના મદદચાર પ્રત્યે તેમની પસંદગી વળતી જાય છે તેનું દ્વિદર્શન લેખી કરે છે, અને તેમાંથી કેટલાક ઉપયોગી નિયમો એ તારવી કાઢે છે. તેમની અન્ન પુનરુક્તિ કરની ઉચિત નથી

પરંતુ આ નિયમોમાં જો કે સામાન્ય અસર રહેયો હોય છે, પરંતુ અનેક કારણોને લીધે દેશ દેશમાં અને જાત જાત પ્રતિ તે લિન્ન લિન્ન રોય છે. લેખી કહે છે તેમ આ નિયમોનું આપણું જ્ઞાન આભોહવાના

આપણા જ્ઞાન જોવુંજ હોય છે. તેથી કાંઈપણ દેશની નૈતિક ઉન્નતિ કે પ્રગતિના નિયમો તારવી કાઢવા પૂર્વે તે દેશનો ઇતિહાસ સર્વ પાસા મનન પૂર્વક શોધાયો જોઈએ. યુરોપના અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી યુરોપના મનુષ્યમાં આવા નિયમો લેકીએ તારવી કાઢ્યા છે, અને આ ગ્રંથમાં દર્શાવે છે.

બીજા પ્રકરણથી યુરોપનો નૈતિક ઇતિહાસ ગ્રંથકાર કહેવા માંડે છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં રોમનો ઇતિહાસ મધ્યગિંદુ છે. મુધરેલી દુનિયાની લિન્ન લિન્ન પ્રજાઓ, લિન્ન લિન્ન વિચારો, ધર્મો અને સંસ્થાઓ રોમના માર્ગમા મન્યની જનમજાપા નીચે રોમમાં એકઠાં થાય છે, અને પછી યુરોપમાં પ્રસરી જાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પણ એમજ ફેલાયો છે. આ ખ્રિસ્તિ ધર્મની મુળ જન્મ-ભૂમિ તો એગિપ્તમાં આવેલો મિસિયા પ્રાંત હતો. પરંતુ રોમમાં આવી એ મરોંપરિ થયો અને યુરોપમાં ફેલાઈ ગયો. સાતમાં સદીની શરૂઆતમાં હજારો મહામુ પેગમ્બરો મુનલમાની મર્મ ગયાઓ અને દુનિયામાં 'દીન, દીન'ના પોકાર ઉઠ્યા. એક દાયમાં કુગન અને બીજા દાયમાં તલવાર નખી આગમ લડવાઓ બહાર તીકળી પડ્યા અને મો નર્મમાં તો જમલમ આખી દુનિયા ઉપર ફરી વળ્યા. તેમજે આફ્રિકા અને ઇજિપ્તમાં ગળત ગયાઓ; ઇસ્રાઈલી પારસીઓને લાંકો લટપા; અફગાનીસ્તાન, બલુચિસ્તાન, તાતાર ઇત્યાદિ દેશો મર કપા, અને ચીનની મર-લદ મુધી પહોંચી વળ્યા. મીસિયા, જુર્કેસ્તાન ઇત્યાદિમાં રાજ્ય જમાવી જમ-દાદમાં ખતીદાન ગયાઓ. આણી તરફ આફ્રિકામાંથી તેઓ રુપેન ઉપર ધસ્યા, અને ત્યાંથી ક્રાન્મ તરફ આસ્યા. પણ પોર્ટુગીસની લડાઈમાં ચાલ્મ માગટયે તેમને શિકસ્ત આપી, અને તેથી યુરોપનાં નસીમ અને ઇતિહાસ ફરી ગયાં, અને પછી રોમના ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરુઓ આજા યુરોપને તેમની માગે ઉરકેગા લગ્યા, અને ધર્મયુદ્ધો ચાલુ થયા. સમય જતાં યુરોપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ વદ થયો, અને મુનલમાનોની બીક મટી ગઈ. પરંતુ ખ્રિસ્તિ મમય પેહેવાં રોમની નૈતિક સ્થિતિ કેવી હતી અને તેનાં શા શા કારણો હતો તેમની તપાસમાં ગ્રંથકાર મટલ થાય છે.

મનુષ્યના સ્વભાવમાંજ ક્રિયા કરવાનું મનસ્વલ મુશ્કેલી રહેલું હોય છે, કારણ કે 'શરતું' એ પ્રાણી માત્રનું લક્ષણ છે, અને તેથી છદ્મી જાગૃતવાનો પ્રયામ દરેક પ્રાણી એની મેજેજ કરે છે. તેથી કરીને મનુષ્ય જાતની છેક પ્રાથમિક અવસ્થામાં પણ સમયના મન્નેગને યોગ્ય અમુક પ્રતિનું આચરણ એની મેજેજ બધાઈ જાય છે. આ ન્યાયે ગેમની છેક પ્રાથમિક અવસ્થા પ્રજનનના બધાંજુમાં બધાઈ ગઈ હતી; અને આચરણ અને બ્યવહારના વિચાર અમુક દિશામાં અનાયામે એની મેજેજ વળી જવા લાગ્યા હતા.

માર્ગશ્રામ પદ પ્રાપ્ત કરવાને સર્જિત થએલી ગેમન પ્રજા આમ અનાયામેજ લગાવડ યુલો તરફ ઢળી ગઈ હતી. તેથી ગાય એ પગક્રમ તેમનામાં ઉચ્ચ સ્થાને આવ્યા હતા. તેની માથે નીનિમા અમુક અમુક મદાચાર પણ ઉત્તમ ગણના વાગ્યા હતા. સ્વસ્થાભિમાન, નકલ વેંચાની ગમ્મિ, આનન્દ-ભોગ આપવામાં નરપના, અને છુદ્ધિ અને મનનનામાં કાદ'ડ નાશવના પણ આચરણમાં પ્રતીન થવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિ ગંદાઓ પર્યન આપુ સ્ત્રી.

સોનન્દે ડિગ્જિરિન્ય હઠી મામાન્ય આપવુ એ ગેમના જીવનનો હવે મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો. પન્તુ તેમ કરતા અનેક અન્ય પ્રજાઓના મેગ'રામાં આવાનો પ્રનમ તેમને પ્રાપ્ત થયો. અને તેથી તેમના ચાન્ડિય અને રિચાગે ઉપર આ નસનની અનેક વિધ અમન્દ થવા લાગી. પ્રથમ તેઓ પ્રીક લોકોના મમર્ગમાં આવ્યા. પ્રીક પ્રજા તત્તજ્ઞની, વિચારશીલ, ગૌરવ અને કળાના ઉત્કટ ભાનવાળી, અને સ્વભાવે અને આચરણમાં એકદને કોમળ અને દયાળુ હતી. વળી મામાન્ય પ્રાપ્ત થવા મમૃદ્ધિ અને મત્તા વંચવા લાગ્યા, અને તેથી ગેમન પ્રજા રિલામ-ગતિને મેરનારી બનવા લાગી. તેથી ગેમના આદ્ય અને લઘ્ય મદાચારને ઝટકક મત અનુકૂળ હતો તે માન્ય ગણાવા લાગ્યો, પણ માથે માથે એપિક્યુરમ મન પણ તેમના જીવનમાં પેડો. કાલે કરીને ગેમનું જીવન છેક બદલાઈ ગયું અને પન્ડિયામે ગેમન લોકો કેવળ સ્વસ્થા અને ખટ થવા લાગ્યા.

હવેથી નીતિબ્રહ્મ શેખર લોકાનો ધનિતાસ તેમની પડતીનોજ ધતિ હાસ છે લગ્ન સ્થાપક મન નીતિમા લયટી ગએલા - રતે નયના શેખરોતે દહાડ કડાડે ગળવા મમથ થઇ શક્યો નહિ એપિમ્યુગ્મના મતે તો આ પડતીની ગતિમા ત્રરિતતા હિમેરી પેાંખી અને મીઝા જેવા માગેસનોમા ઉડા ઉડા સંત્ય-સેલ જાગત થયો અને પ્રત્યન્વિગ્રહ મગજા તેમા પેાંખી ની પુવારી થઈ અને ઝાંગરદસના મમથમા પાદશાહન શરૂ થઇ અને પ્રજાને માથે લોભાને પારે પનાતી મેરી લોકા બેઢેખી અને બ્રહ્મ થઇ ગયા હર રમા ગેર વરગથા ચાલી અમીર નગ મદદા નિગ્નેજ જતી ગયો ગરીમ નગ સુગત અને એદી જતી ગયો જળા, દુનર નાસ પામ્યા ખેલી રહેલાભિમાન અને જાપનો અમત થયો અને નીતિબ્રહ્મ નિરંકુશ જતી ઉડા ડાગે શેગીએ અને ચાંદે ધૂમવા લાગી

માઠી દશામા ધમ મા માને નિનામા રૂપ થઇ પડે છે પ તુ શેખરો ધમ મુળથીજ રાજગ્ય રનો, અને સંત્ય બ્રહ્મ થઇ જતા ને ધર્મને માટે પશુ માન જતું રહ્યું તેથી માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓમાજ ધમ ગગુવા લાગેો અને ત્રિગિત ધમ આવતા તે લા। પ્રે પજા તિરમ્મગની નગરથી લેતા લોભ શિખ્યા

પરંતુ એ પીના અત્ર ખાસ લક્ષમા ગળવા જેવી છે દરેક પરિ વર્તનમા લાભ અને હાનિ જ ને મમાએના દાય છે પશુ લેખ કહે છે તેમ શેખરે આ મમથે નાલ વિના હાનિજ આસ થઇ અને તેના ત્રણ મારણો પશુ ગે બનાવે છે પાદશાહતની સ્થાપના, ગુલામગીરીનો રિવાજ, અને તરનારના પ્રાણધાતક ખેન તેથી કરીને “વિનાસવૃત્તિની સાથે આવના જોઇતા અ મ સદાચાર તેમનામા આવ્યા નહિ સુધારો વધના રીનજાત વધારે સબ્ય થાય છે અને પરોપકર વૃત્તિ સતેજ થાય છે શુદ્ધિની વ્યથતા અને ઔદાગિક સાહસ વધે છે રાજગ્ય લાભોનું ક્ષેત્ર વિગ્નાર પામે છે અને મોદાઈના ખાસ મદાચાર ઝોજા થઇ જાય છે તો તેને બદલે સમા નતાના સદાચાર વૃદ્ધિ પામે છે ” આમાનું કથુ શેખર લોકાને પ્રાસ થઇ શક્યુ નહિ તેથી શેખ નષ્ટ થયુ

હોને દતિહાસનું તાત્પર્ય જો ઉપદેશમાં હોય તો આ બીનામાથી આપણે ઘણું શીખવાનું મળી આવશે. મમયને અનુમરી ઘણી બાબતમાં આપણે ફેરફાર કરવા પડે છે, નહિ કરીએ તો એની મેજ થશે. કાળ કિંમત પ્રગતિનો નિયમજ એવો છે. આમ દિંદુસ્તાનમાં અનેક પરિવર્તનો થયા છે અને થશે. પરંતુ લક્ષમાં નાખવાની વાત આ એટલીજ છે કે જે ફેરફારો કરવા આપણે સમિતિમાં ચક્રાંત્રે અથવા કંઈ ગદીએ તે કેવળ એક દેવી ધર્મ ન જાય એ જોવાની બહુ આગમ્યકતા છે. સાનની માથે નગ્ન ચાદુ આવવું હોય તો નગ્ન મમય જતા નીકળી જશે એવી આશાથી તે નખતે મતોપ માનવો ઈચ્છિત ગણાય પણ જાણે કે અજાણ્યે ન-મુજ માત્ર પેસી જતું હોય તો વિચારશીલ પુરુષોએ તે સાત તુલ્ય નક્ષમાં લેવી પડે છે. પાશ્ચાત્ય અમરના બંને આપણી મહેલો-કાંઈમાં, માત્ર વિનામ વૃત્તિને મતોપના કેવળ અનુદ શરૂપે ઘણું પેમી જાય છે જેથી બાહ્ય મર્ધ થને નથી અને હાનિ તો થાય છે એકજ દાખલો અત્ર જમ થશે ત્યાં પીનાનો વિનાજ સમાજના છેક નીચના ચગમાં પગ ધમેલ પેસી ગયો છે.

કેવા સંજોગોમાં પ્રિમિત વમ નેમમાં દાખલ થયા અને શરૂઆતમાં ફેરી ફેરી મુઠકેનીઓ એ ધર્મને વેરી પડી હતી એ સાત હવે અથકાર ત્રીજા પ્રવરણમાં કહે છે નામનું મા પણ જાન્ય જનત હવે નટ ધર્મગયુ હતું, અને વિનામ વૃત્તિને લીધે મનુષ્યના આચરણ કેવળ નીનિષ્પૃષ્ઠ અને અવમ ધર્મ ગયા હતા તેમ જોગા અને વહમી થઈ ગયા અને આની અનુકૂળ નિયતિ મળ્યા છે. જાન્યના (Mysticism) નામમાં પેમી પ્રવરણ પામ્યા તમના તમના અન્ય વર્નોન વણી નજરના હતી અને લખકોને પોતાના વિચાર જાણવાની શક્તિ તેથી અનેક મનમતા તરો રોમમાં ચાલતા હતા અને લોકોના મન તે ત કેવળના હતા ચાહુદી ધર્મમાં એકેશ્વરનાદ હોવાથી લોકોને તે બહુ આગમ્ય થતા માણ્યો હતા, દુકામાં લોકોના મન અત્યારે એવી નિયતિમાં આવી ગયા હતા કે કોઈ પ્રવળ ધર્મ મળતા તુરત તેમાં તેઓ જાય જાય.

આવી પરિસ્થિતિમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પણ રોમમાં પગભર થયો હતો અને પોતાની સત્તા અને વજ વધાર્યું જતો હતો. મમયનો લાલ લાઇ અને જૂદાં જૂદાં આકર્ષક તત્ત્વોને પોતાના મિહાનમાં વણી દઇ છેવટે એ મર્વો-પરિપક્વને પ્રાપ્ત થયો અને રોમમાં અને આખા યુરોપમાં પ્રચરી ગયો. તેથી કરીને તે ધર્મની રચાપના ઠાઇપણુ પ્રકારે ચમત્કારરૂપ હતી એ વાન માનવાની અચકર આફ ના કહે છે. સમયના મળેગની સાનુકૂળતા, મર્યા-ની સુધર વ્યવસ્થા અને નેનાઓની કાર્યદક્ષતા અને કુશલતા, અને ભિન્ન ભિન્ન આકર્ષક તત્ત્વોનો તેમણે કરેલો સ્વીકાર, ઇત્યાદિ કારણોની સામગ્રી અસંગે લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મ છેવટે વિજયી નીવડ્યો છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મે દુનિયાના ઇતિહાસમાં મોટા ફેરફાર કર્યા છે, અને હજુ પણ કંઈ જાય છે. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના આગમનથી યુરોપની નીતિમાં જે પરિવર્તનો થયાં છે તે હવે ચોથા પ્રકરણમાં અથકાગ કહી બતાવે છે. ખરૂં કહીએ તો આ ચોથું પ્રકરણુજ અથનો અમત્ય લાભ છે, અને તેમાં શાધમેનના મમય સુધીના નૈતિક ઇતિહાસની મમીલણુ અચકર કરી છે.

નીતિનાં મૂળ તો તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ જન્મેમાં હોય છે, પરંતુ આચરણુ ઉપર થતી દરેકના ઉપદેશની અમરમાં જલુ ફેગ પડી જાય છે. નૈતિક ઉત્સાહ વિના આચરણુની સુદદ વનગ્યા ઘર્ષ રાકતી નથી, કારણુ કે આ નૈતિક ઉત્સાહજ માણુએ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તે મદ દોય તો નીતિમાં પ્રવૃત્તિ પણ મદ રહે છે. જુદિની ગ્રેરણુથી જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનને આચરણુમાં પ્રતીત કરાવનાર તરન આ નૈતિક ઉત્સાહ છે. અને આચાર વિચારની એકતા થાય ત્યારેજ માણુએ નીતિમાન આપણે કહીએ છીએ. પરંતુ શ્રદ્ધા અને ભકિતદ્વારા હૃદયની ઉર્મીઓને ખીલાવવાનું સામર્થ્ય ધર્મમાં ધણુ રહેલું હોવાથી નીતિને તે જલુ પ્રેત્સાહન આપી શકે છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનના દર્શનોમાં આણું સામર્થ્ય હોતુ નથી, કારણુ કે તે કેવળ જુદિપ્રધાન હોય છે. તેથીજ કરીને વિધર્મીઓનાં તત્ત્વ દર્શનો બટ ઘણુ ગમેલા આચરણુને સુધારી શક્યા નહિ. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પાપનું લાન અને પશ્ચાતાપ મુખ્ય વાતો હોવાથી ખાસ કરીને નીતિબ્રષ્ટ માણુએ તેમાંથી

દિલાસો અને આશ્વાસન બહુ મળે છે. તેથીજ દુ.ખી અને બધા માણસોને એ ધર્મ વધારે મોહક થાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના અમારું આ પણ એક કારણ છે તેથીજ રોમનો ગુનામ-વર્ગ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ભળ્યો હતો, અને તેથી પરસ્પર બંનેને કેવા લાલ ચપા હતા એ વાત અધિકારે બહુ સારી રીતે મમળવે છે. દિંદુસ્તાનમાં પણ નીચના વર્ગના લોકોજ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ગયા છે અને જાય છે અને 'રિશ્વારી' ના નામથી ઓળખાય છે અને હવેલ વર્ગ (Depressed classes) ની સ્થિતિ સુધારવાની જે ચળવળ અત્યારે દેશમાં ચાલી રહી છે તે વાત પણ બહુમા ઉત્તરના જેવી છે.

પરોપકાર અને પ્રેમજનના ખ્રિસ્તિ ધર્મના પાયામાં નહેતા છે, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના આદર્શ કાળમાં લગભગ ખરે વર્ષ પર્વત ખ્રિસ્તિઓના આ ચરણે આતિ રિગુદ્ધ અને અતુષ્ઠ નહોતા હતા પરંતુ જેમ નદીનું મૂળ મૂળમાં સ્વચ્છ હોય છે, પરંતુ આગળ ચાલતા તે રિગુદ્ધ પણ બનેલા થતુ જાય છે, તેમ મહાન ચળવળના મુખ્ય ઉચ્ચ ઉદ્દેશમાં મમળ જતા આણુગણના મનોગોની અનેક અમરો લખાતી જાય છે, અને તેથી જૂદા જ સ્વરૂપ તે ધારણુ ઢસ્તી જાય છે. તે પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મની સ્થાપનામાં નૈતિક મુદ્દારણના જે આગાજનક ચિહ્નો જણાતા હતા તે સમયો પર્વત બહાર દરમ થયા નહિ તથાપિ ખ્રિસ્તિ ધર્મ જનમેના ઘણી કરી છે, અને તેની તપાસમાં હવે અધિકાર કિતરે છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની પ્રથમ અસર એ થઈ કે તેથી મનુષ્યની ઝગી પવિત્ર ગણના લાગી, તેથી ગર્ભપાતમાં ગુનો થાય છે એવી મમળણુ લોકોમાં ઉભી થઈ અને બાળહત્યામાં ધોર પાપ સમજવા લાગ્યું છોકરા એને રખડતા મુકવાનો ચાન બધ પડ્યો, અને સરનારના પ્રાણુધાતક ખેન ધીમે ધીમે બધ પડ્યા. વળી દેહાત દડની સગા સામે અણુગમે ઉભો થઈ લાગ્યો અને આત્મહત્યામાં પાપ છે એવી સમજણુ થતા તે પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉપજવા લાગ્યો. સાર્વત્રિક બ્રાત્વલાવનો ઉપદેશ થતા લાગ્યો એ તેની બીજી અસર થઈ. તેથી ગુલામ વર્ગને ધણે કાયદો થયો, અને

તે વર્ગના ખાસ સદાચારોની કિંમત અંકવા લાગી. સખાવતો વધી અને તેમની નિયમમર વ્યવસ્થા થવા લાગી. પરંતુ અમુક પ્રકારના દીવાનાપણા પ્રત્યે ખિન્નિ સરવા બહુ કઠોરતાથી વર્તી છે અને તેથી ડાકણોમાં ખપી અનેક ડાકીઓના પ્રાણ ગયા છે. વળી સખાવતોમાં બહુ વિવેક પણ રહેતો નહિ, તેથી મખાવતનો ઉદ્દેશ પણ બહુ ફળીભૂત થતો નહિ. તોપણ તેને સીધે કોકોમાં દર્ષિક ક્રામગતા આવી હતી. આ બધા સુધારા કરવામાં ખિન્નિ બસ્થાએ જે ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા, - પ્રભુભોજન-માંથી બાતલ કરી ગુનેગારને ધાર્મિક શાસન એ કરતી હતી, અને ખિસ્તિ ધર્મ ત્યારથી મઠ્ય-ધર્મ થયો ત્યારથી તે ધર્મના વાજણને અનુસરી મઠ્ય-માં કાયદા થવા લાગ્યા હતા.

કોન્સ્ટનટાઇનના સમયથી ખિન્નિ ધર્મ સઠ્ય-ધર્મ થયો. પરંતુ તે પહેલાં ખિસ્તિઓ ઉપર મઠ્ય તરફથી વખતે વખતે બહુ જૂલમ થતો અને ત્રાસ વરનાતો. આના પરિણામમાં તપોવૃત્તિ ઉભી થઈ અને ભયમાંથી થયી જવા લોકો જંગલમાં જવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેઓ દેહને છોટ દેવામાં હુદગીનું માર્ધક માનવા લાગ્યા. તેમાંથી સતો નીકળવા લાગ્યા, અને પ'ત્રી મત કથાઓ ચાલુ થઈ. આમાંથી સત જીવનનું દૃષ્ટિમિદુ લેખું થયું. આ તપોવૃત્તિના પ્રચારમાંથી પરિણામ નીપજી આવ્યાં. જ્ઞાન પ્રત્યે અણુગમો થયો. મનુષ્યની પ્રકૃતિમાંજ રહેલા વિકારના તત્ત્વને કેવળ દૃષ્ટાવી દેના માટે દેહ-દમન ઉત્તમ ગણાવા લાગ્યું; અને કુંવારી હુદગીની પવિ-ત્રતા સદાચારના ક્રમમાં અગ્રસ્થાને આવી. તેથી થયું એમ કે ધર્મે વિપાદ-મય રૂપ પકડવા માંડ્યું, અને મનુષ્ય જીવનમાં ખુશ મીઠજ અને આનંદ રહ્યા નહિ. પરંતુ નોનિ પરત્વે ધન્ય સ્વાતંત્ર્યનો માક્ષતકાર વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો, તથાપિ ઝંઙુમિક સદાચારનો નાશ થયો. મનો પોતાનાં સગાં ઘડાલાં પ્રત્યે કઠોર હૃદયના અને નિંકુર વર્તણૂકના થવા લાગ્યા. ધર્મગુરુઓ પણ એ વાતને ઉત્તેજન આપના હતા. વંજી નાગરિક સદાચાર અસ્ત થવા લાગ્યા તેથી પ્રબંધીય કે સામાજિક ચચગતાનો સ્થાપ થયો; સ્વદેશાભિમાન નષ્ટ થવા લાગ્યું અને તેથી રૂમી સઠ્યની પછી ત્વરિત બની.

વળી આ સર્વ પરિવર્તનોને લીધે સમયની નૈતિક, દષ્ટિમાં પણ ફેર પડી ગયો, અને નાની નાની બાબતોમાં નીતિની બહુ ઉઠાપોઠ થવા લાગી, પરંતુ આખા સમાજમાં જ એકદરે સડો પેસી ગયો હતો. પાદરી વર્ગ બ્રહ્મ થઈ ગયો હતો અને લોકોમાં બાલીશતા અને દુરાચાર પેસી ગયાં હતાં.

તથાપિ કેટલીક બાબતોમાં તપોવૃત્તિનું વલણ સાફ પણ હતું. આત્મ-ભોગ આપતાં શીખવવાની તે એક પ્રકારની શાળા હતી. સંતોની કથામાં નીતિનું સૌંદર્ય હતું. મુંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુ થવાનું તેમાં વલણ હતું. પરંતુ આ બધી વાતોને ધર્મની સાથે વણી દેવી પડતી હતી.

પશ્ચિમમાં તપોવૃત્તિએ બ્યાવહારિક સ્વરૂપ લીધું હતું; અને તેમાંથી મઠની સંસ્થા ઉભી થઈ. ઘણાં કારણોને લીધે આ મંથા હવે લોકોને આકર્ષક થવા લાગી હતી, અને તેથી દીનતા અને આશ્રયીનતાના સદાચાર આગળ આવવા લાગ્યા. મેહેનત કરવામાં જે દુષણ ગણાતું હતું તે હવે જરૂર રહ્યું અને તેથી મેહેનતુ વર્ગની કિંમત અંકવા લાગી. પરંતુ શુદ્ધિ-વિષયક સદાચારોને સખત ફટકો લાગ્યો, અને ધર્મની બાબતમાં સ્વ-નિર્ણયને કેવળ નાશ થયો. તેથી કરીને ધર્મમાં કોઈ પણ જાતની શંકા કરવામાં પાપ ગણાવા લાગ્યું; ધાર્મિક જીવન થવા લાગ્યો અને શાસ્ત્રીય શોધબોળ કરનારાઓને ત્રાસ થવા લાગ્યો. મઠમાં પ્રાચીન ગ્રંથો સચવાઈ રહેતા અને હસ્તલિખિત ગ્રંથોનું સંરક્ષણ થતું, પણ નવીન કૃતિનો સત્કાર થતો નહિ. માત્ર ધર્મ સંબંધી જ લેખ લખાતા હતા. તેથી મઠની મંથા એકદરે જ્ઞાનની પ્રવૃદ્ધિને અનુકૂળ નહોતી. વળી પોતાના જ ધર્મમાં સત્ય રહેવું છે, બીજે ક્યાંઈ સત્ય હોયજ નહિ એવી સમજણ થવાથી સત્યનો પ્રેમ ઓછો થઈ ગયો. ઉપરાંત ધર્મને નામે નગ્નનાં બીહામણાં ચિત્રો આપી લોકોની કંપનાને માધુર્યો ધરચગવી દેતા, અને તેમાંથી બચવા લોકો મઠમાં નાણું આપતા. આમાં અન્ય કારણો પણ હજીવા લાગ્યાં, અને મઠનું નાણું વધી પડ્યું. તેથી સમય જતાં મઠ સંસ્થામાં અત્યંત દુરાચાર પેસ્યા. તેથી તે સંસ્થા અતે નાશુદ થઈ.

આ સંધાનો ઉપસંહાર 'કરી ઉવરે અચકાર તે સમયના પુરોપની નીતિરીતિનું તાદૃશ્ય ચિત્ર આપે છે. ઠેકણે ઠેકણે ધાતકી ગુન્હા થતા હતા. અપય અને પાખંડ કરી રાજ્યો પોતાનું રાજ્ય વધારતા, અને તે વે આરિનક (ખસિન હોય તો તેમને સારા કહી ધર્મગુરુઓ તેમને વખાણતા હતા. રાજ્ય નીતિમાન હોય પણ જો તે ખસિન ન હોય તો તેને તેઓ વખોડતા હતા. ધીમે ધીમે ધર્મગુરુઓનું જોર વધી પડ્યું અને ગ્રામના ધર્મગુરુઓ અને સ્વનત્ર ચર્ચ રાજ્યોમાં વચ્ચે પડ્યા લાગ્યા; અને ધર્મનો આશ્રય લેનાં રાજ્યોના લોકો દિવ્ય ગણાવા લાગ્યા. સુસંવમાનોના નામને લીધે અને ધર્મભક્તિને લીધે ધર્મગુરુને જમાનો આવ્યો. તેમથી શૌચ સંસ્થા (Chivalry) અને પદવી પૂજન જન્મ પામ્યાં. આમાંથી આગળ જતાં વોગીર-વ્યવસ્થા (Vogel System) વિસ્તાર પામી. આપ સમયનો દૃષ્ટાંતનું પુરુષ મહાન શાસનને દત્તો. તેથી તેનું વર્ણન કરી અચકાર આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરે છે.

હવે આ બધાની સ્ત્રીનાં ચારિત્ર્ય અને પદવી ઉપર કેવી અસર થઈ તે છેલ્લા પ્રકરણમાં અચકાર તપાસે છે. બાળન અગત્યની છે. પણ તેનો ઇતિહાસ લખવામાં મુશ્કેલીઓ છે. પરંતુ ઇતિહાસકારને એ બાળન લાઘવમાં લીધા વિના ઇતિહાસ નથી.

જગતીઓમાં સ્ત્રીઓની દશા ક્યાપાત્ર હોય છે. સમય જતાં સ્ત્રીઓ વેશાતી બધ ચર્ચ, દાયજનો રિવાજ ચાલુ થયો અને સ્ત્રીઓની પદવી સુધરતી ગઈ. વળી એક સ્ત્રી દરવાનો રિવાજ પડતાં સ્ત્રીઓનો મદિમા અને સુખ વધ્યાં.

ત્રીસના કવિતા-કાળમાં સ્ત્રીઓનાં સુંદર ચિત્રો આલેખાયાં છે. પણ ઐતિહાસિક કાળમાં તેમની પદવી તેથી ઉતરતી હતી. ત્રીક લોકના જીવનમાં સ્ત્રીઓના જે વર્ગ પડી ગયા હતા; ગૃહપત્ની અને વારાંગના. આ બન્નેનાં ચિત્રો અચકાર અથમાં આલેખે છે અને વારાંગનાનું સ્થાન ત્રીક સંસારમાં સા માટે અનુચિત ગણાતું નહોતું તેનાં પ્રરણ એ બતાવે છે.

ગેમમાં સ્ત્રીઓ પરત્વે સાર્વજનિક અભિપ્રાય વધારે વિશુદ્ધ હતો. પ્રગ્નનત્ર કાળમાં સ્ત્રીઓની પદવી ધણી માનતી હતી. પરંતુ તે કાળના આખર સમયમાં લોકોની રીતભાત બદલ થઈ ગઈ, અને ધણી કારણોને લીધે લોકોને લગ્ન પ્રત્યે અરુચિ થવા લાગી. પછી સ્ત્રીઓને સ્વનત્ર કરવાના કાયદા થવા લાગ્યા અને લગ્નોચ્છેદની અત્યંત દૃષ્ટ થઈ. તેનું પરિણામ બહુ ખુદ આવી, અને સ્ત્રીઓ કેવળ બદલ અને નિર્બળ બની ગઈ, છતાં સ્ત્રીઓનો સદાચાર છેક નદી થઈ ગયો નહોતો, અને તે કાળમાં પણ સદાચારી સ્ત્રીઓના ધણા દાખલા છે.

સ્ત્રીઓને પરાણે સદાચાર પળાવવા પંચી કાયદા ગયાવા લાગ્યા. નીનિશાસ્ત્રવેત્તાઓ પણ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા કે લગ્ન પરત્વે નૈતિક બંધન અત્મપરસ સ્ત્રી પુરૂષને મરણું છે, અને વેસ્થાવૃત્તિ અધમ છે. વળી નરીન પ્લેટોમનાદિની અમરથી લોકમતમાં પાનિવ્રત્યનો મહીમા વધવા લાગ્યો હતો.

આ લોકમતમાં ખ્રિસ્તધર્મે પોતાનું નજન ઉમેર્યું, અને તેના ગુન્દા કબ્જારને તે ધર્મ ધાર્મિક મજા કરવા લાગ્યો. ઉપનયન ખ્રિસ્તિ રાકેનશાહો કાયદા પણ કરવા લાગ્યા. વળી તપોવૃત્તિ પ્રત્યે યોગ્યને લાન ઉપજતા નીતિની આ બાગનને ધણુ મોત્તાદન મળ્યું તેથી અનેક સ્ત્રીઓએ મતની પદવી પ્રાપ્ત કરી ધર્મ-નીરત્ર તેઓ દાખરા લાગી. તે અર્થમાં અનેક કથાઓ પણ પ્રચલિત થઈ.

પરંતુ તપોવૃત્તિએ લગ્ન-સમ્બાને જમગે કટકા માર્યો, કારણકે તપોવૃત્તિને મૂળે લગ્નનોજ અણગમો હતો. તેથી પાદરીઓએ કુંવારા ગઢેણુ એવો ધર્મમાં મન ઉભો થયો, અને તેના પરિણામમાં પાદરી વર્ગ બદલ થવા માંડ્યો. સારાસર કે તપોવૃત્તિના મમયમાં સ્ત્રીઓની ગણના બહુ હલકી થતી હતી.

દરમ્યાન જગતીઓએ રામ મંડળું, અને તેમનામાં સ્ત્રીઓની ગણના બહુ ઉંચા પ્રકારની થતી હતી પરંતુ તેમના મનમાં બહુ સ્ત્રી

કરવાનો રિવાજ હતો. આ વાત ખ્રિસ્તિ ધર્મ નાણુદ કરી, અને લગ્નમાં ધર્મનું તરવ મૂકીને લગ્ન સંસ્થાને ધીમે ધીમે પવિત્ર બનાવી દીધી. વળી સ્ત્રીપુરુષના લગ્ન સંબંધી હક સમાન છે એ વાતને ખ્રિસ્તિધર્મને સ્ત્રી સ્ત્રી ઉપાડી દીધી અને અઘાપિ પર્વેત પણ આ વિચાર મુશ્કેલીમાં પ્રચલિત છે. વળી લગ્નોચ્છેદના રિવાજને પણ ખ્રિસ્તિધર્મને ખૂબ વખોડી કાઢ્યો. તેથી લગ્નની બાબતમાં સ્ત્રીપુરુષને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ. વળી મિત્ર લગ્નો પ્રત્યે પણ ખ્રિસ્તિધર્મને વિચાર આરંભ્યો, કારણ કે તેથી કૌટુંબિક વિખવાદ બહુ થતો, આમ એકદરે સ્ત્રીની પદવી સુધારવામાં ખ્રિસ્તિધર્મને બહુ કાર્ય છે. અહીં અથ પૂરો થાય છે.

પરંતુ સમય જતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ફાંટા પડવા લાગ્યા, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ મતે પોપની સામે બળવો કર્યો. આ ધર્મ-સુધારકોનો મત એવો હતો કે લગ્નના સ્વરૂપમાં ધર્મનું તરવ નથી, પણ તેમાં મામાજીક કારણ હોય છે. તેથી લગ્નોચ્છેદ કરવામાં કોઈ અડચણ આવતી નથી. છતાં લગ્ન કરવાં એ ઉત્તમ વાત છે, અને તેથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓ પરણ્યા લાગ્યા. તથાપિ છેક હાલના સમય સુધી કાયદામાં સ્ત્રીઓ, વિશેષે કરીને પરણેલી સ્ત્રીઓ, સ્વતંત્ર ગણાતી નહોતી. અને છેક છેલ્લા ત્રીસેક વર્ષથીજ સ્ત્રીપુરુષો વા-
ન્નવિક રીતે સમાન હકદાર છે એવી ગણના થવા લાગી છે. અને પરિણામે ઈંગ્લાંડમાં અતાલિલાપી સ્ત્રીઓની ચળવળના જેવી ચળવળ થવા માંડી છે.

નીતિ પરત્વે સમારમાં કુટુંબનું સ્થાન યાતિ ઉચું છે; તેથી તે સંબંધી કાંઈક વિશેષ વિચાર અત્ર અપ્રામાણિક નહિ ગણાય. જ્યાં કૌટુંબિક જીવન વિશુદ્ધ ન હોય ત્યાં સમાજમાં સડો ખેસી જાય છે, તેથી કરીને પ્રજામાં રાષ્ટ્રીયતા (Nationality) આવી શકતી નથી, અને સભ્યને નિરંતર જોખમ રહ્યા કરે છે. કૌટુંબિક જીવનમાં લગ્નની વાત પ્રધાનપદ ભોગવે છે. પરંતુ લગ્નમાં સ્ત્રી પુરુષના પરસ્પર અબ્યુઝ અને નિઃશ્રેયસનો વિચાર મુખ્ય રીતે જોઈએ. તેથી કરીને પ્રગળ કામ-વિકાર કે કેવળ સ્વાર્થના અંશથી

દોસઘ લગ્નો થાય તે નાત આદ્યશીય નથી, કારણ કે એના સમયો અદ્યપા
યુધી નીવડે છે, અને તેથી સ્ત્રી પુરુષ ઉભયના જીવનમા ઉચ્ચાશયતા નહિ
રહેતા જીવન બ્રહ્મ થતું જાય છે અને તેમનો સસાગ જગડતો જાય છે
કુટુંબ એ વૃત્તિઓને કેળવનાની એક જાતની શાળા હોય છે છેલ્લાઓને
જીવનના માટે કામજાના અનુવૃત્તિ, આત્મત્યાગ, અમુક ઉદ્દેશો કાર્ય કરવાની
સતત અડગતા, જનામદારી, ચચગ પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ ગુણો માખાપોને
સેવના પડે છે, અને સતાનો પણ આ ઉત્તમ પાઠ જેવા કુટુંબમા શાખે
છે તેવા શાળામા કે અસાગમા પણ શીખી શકતા નથી, તેથી કૌટુંબિક
જીવન ઉચ્ચ ભાવનાઓથી લરપૂર અને વિશુદ્ધ અવસ્થ રહેવું જોઈએ

માનસ-શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ જોતા મપૂર્ણ વિશુદ્ધ કૌટુંબિક જીવનમા પ્રેમનો
આવિર્ભાવ રહેતો હોય છે પ્રાણી વર્ગમા નર માદા એક બીજા પ્રત્યે
કોઈ અકથ્ય આવિર્ભાવથી ાભાનિક રીતેજ આકર્ષાય એવો સૃષ્ટિનો નિયમ
મજ છે પણ મનુષ્ય એ જીવિમાન પ્રાણી છે, અને તેથી ઇતર પ્રાણી
ઓના જેવા અપાધુધી મરણ તેને અનચિત લાગે છે તેથી કરીને મનુષ્ય
વર્ગમા લગ્ન સરથા ઉચ્ચ સ્વરૂપ પડે છે અને ઐહિક આયુષ્મિક શ્રેયનુ
સાધન તે બને છે તેથી જ લગ્નમા ઉચ્ચાશયતા અને મહાન નીતિ
ભાવનાઓ પોપાધ ખીની શકે નહિ તે લગ્નો અવશ્ય તિરસ્કારને પાત્ર છે,
અને એના નમો ન થાય એના ઉપાયો યોગ્યવા જોઈએ સ્ત્રી પુરુષ બંને
એક બીજાને અર્થ જીવે, પોતાના મતાનોને ઉચ્ચ માર્ગમા વાળી સમાજમા
ઉચ્ચ સ્થાનને માટે યોગ્ય કરે, નિર્વાહ અને ગુજરાનના સાધનમા એ
બીજાને પડખે રહી પરસ્પર મહત્વ કરે, અને વિચાર અને વાણીને કેળવી
સમાજની સામાન્ય પ્રગતિમા યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપે-આ પવિત્ર
દૃષ્ટિ લગ્નોની હોવી જોઈએ

વળી એક બીજી નાત પણ લક્ષમા રાખવા જેવી છે જો કે સ્ત્રી
અને પુરુષ બંને મનુષ્ય છે, તથાપિ બંનેના સ્વભાવ અને પ્રકૃતિમા ફેર
છે, અને તેથીજ બંનેની વચ્ચે લગ્નનો સમય શક્ય થાય છે સ્ત્રીમાં સ્ત્રી

પણ હોવું જોઈએ અને રહેવું જોઈએ; પુરુષમાં પુરુષપણું હોવું જોઈએ અને રહેવું જોઈએ. અને સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વના ચતુર્થ મિલાપમાંજ લગનું સમપણું રહેલું છે. તેથી કરીને જે પ્રવૃત્તિ કે સંસ્થાથી સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વને કે પુરુષના પુરુષત્વને દાનિ પહોંચતી હોય અથવા પહોંચે તેમ હોય તેનો ત્યાગ થયો જોઈએ; કારણ કે તેથી લગ્ન-સંગ્રામને દાનિ પહોંચે છે, અને તેથી સમાજને અંતે નુકસાન થાય છે. અર્વાચીન સમયમાં અનેક આર્થિક દેશ્વારને લીધે યુરોપ અને અમેરિકામાં કૌટુંબિક જીવન ધણું રૂપાંતર પામી ગયું છે. જે ધધા પ્રથમ ધનના ઉદ્યોગ ગણાતા હતા તે હવે ધનને લીધે મોટાં મોટાં કારખાનામાં થવા લાગ્યા છે, અને સ્ત્રીઓ અને છોકરાં આ કારખાનામાં કામે જવા લાગ્યા છે. તેથી કૌટુંબિક લાગણીઓ કેળવવાનો આવકાશ બહુ થોડો રહે છે. પુરુષ પણ લગભગ આખો દિવસ કુટુંબથી વેગળોજ રહે છે, અને તેથી પોતાની સ્ત્રી અને બાળકોના સમાગમથી દામજીનાની જે કેળવણી અને મજી શકે છે તેનાથી બેનસીબ એ રહે છે. સ્ત્રીઓ પરત્વે તો વસ્તુચિનિ ત્યાં બહુ ફરી ગઈ છે. વેપાર હુનરનાં કારખાના વધતાં સ્ત્રીઓને નિર્નાદતાં સાધન વખ્યાં છે; તેથી ગૂંજરાન અર્થે લગ્ન ઉપર કે મગાં મનથીઓ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર તેમને રહેતી નથી; અને કુંવારી જીવનની સ્વતંત્રતા વધારે મોઢક લાગતાં પરણેતર જીવન પ્રત્યે અણુગમે રહે છે. પરણેલી સ્ત્રીઓને પણ કુટુંબની સ્થિતિ મને તેવી નેાય તો પણ તે નીલાવી લેવાનું મન થતું નથી. અર્થાત્ સ્ત્રી પુરુષની વચ્ચે આધારાધેય સંગ્રામ રહેતો જોઈએ તે ધણો ઓછો થઈ ગયો છે. વળી પોતે કમાતી થવાથી ઘર કામકાજ તેમને હલકા પ્રકારનું લાગે છે. આવાં અનેક કારણોથી ત્યાં લોકોનું કુટુંબ-સુખ જતું રહેના લાગ્યું છે. આ પરિવર્તનો કેટલાક વિચારશીલ લેખકોને જોખમકારક લાગે છે. મતાભિલાષી સ્ત્રીઓની ધમધમાટીની અસર કદાચ આગળ ઉપર રૂપે થશે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઔદ્યોગિક સાહસો વધતાં આવાં પરિણામ આપ્યાં છે, અને નીનિશાસ્ત્ર-વેત્તાઓમાં હમણા હમણામાં આ વાત બહુ જણાવા લાગી

છે. દરેક દેશે પોતાનાજ મંજેગોનોજ મુદ્દમ વિવેક કરી તેમને ખીલવવા છે એ વાત ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

આપણા આર્યાવર્તનો આજે દરિદ્રાસ લખવા માટે અગાધ શક્તિ, અદ્વિતીય વિદ્વત્તા, અવિરમ શ્રમ, અને પુષ્કળ અવગ્રહની આવશ્યકતા છે, અને મારે માટે તો એ શર્ય આત દુર્ધટ છે—કદાચ અશક્યજ છે. પરંતુ સેનાની પેઠે જો કાંઈ સમર્થ આર્ય વિદ્વાન એવો મંથ લખવાનું હાથમાં લે તો બેશક તેથી ઘણો લાભ થાય. તથાપિ આ ટૂંકા ઉપોદ્ધાતમાં પણ આપણા ઇતિહાસની જેવી તેવી પણ રેખા દોરવી ઇષ્ટ છે એમ મમજી હું લખું છું. વિચારશીલ, મનનપૂર્વક ઇતિહાસ આપવાનો અહીં પ્રયાસજ નથી. માત્ર સાદી અને જેમ બને તેમ ટૂંકામાં રૂપરેખા અંકિત કરવી એટલોજ ઉદ્દેશ છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મંથા ઉપરથી જણાય છે કે મનુષ્ય જાતનો નવ દશ હજાર વર્ષનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ આપણને મળી શકે છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થયાને કેટલો કાળ ગયો છે તે કહેવું બની શકે તેમ નથી. આપણામાં યુગ યુગાંતર અને મન્વતરની કલ્પના છે; અને તે પ્રમાણે કરોડો વર્ષો થવા જાય છે. અર્વાચીન મમયમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ભુત્તર વિદ્યાનું શાસ્ત્ર ખૂબ એડધું છે, અને તેની ગણતરી આપણી ને કલ્પનાને અનુકૂળ થતી જણાય છે. ખ્રિસ્ત ધર્મ—ખ્રિસ્તક બાઇબલમાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થયાને ૭ હજાર વર્ષ કલાં છે, પણ એ વાત હવે યુરોપમાં પણ મનાતી નથી.

એવું જણાય છે કે ઐતિહાસિક કાળના છેક પ્રાથમિક મમયમાં આર્ય નામથી ઓળખાતો મનુષ્યનો એક સમૂહ એશિયાના છેક ઉત્તર ભાગમાં વસતો હતો; અને એક મામાન્ય ભાષા બોલતો હતો. આ ભાષામાંથી યુરોપની ગ્રીક, ઇટાલિક, કેલ્ટિક, ટ્યુટોનિક અને સ્લેવોનિક ભાષાઓ ઉપજી આવી છે; અને એશિયાની મસ્કૂત, પ્રાકૃત, સંદ, કાસ્મી અને આન્ધ્રનિયન ભાષાઓ પણ તેમાંથીજ થઈ છે.

આ મૂળ ટોળામાંથી એક ભાગ છૂટી પડી યુરોપ તરફ ગયો, અને

તેમની ઓલાદથી મુરોપ વસ્યો. બીજને લાગ ધરાને તરફ ગયો; અને મધ્ય એશિયામાં થઇ એક ત્રીજને લાગ હિંદુસ્તાન લાણી આવી પ્રથમ પંચતપમાં વસ્યો, અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં પ્રસર્યો. હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે દ્રવિડ નાંમની જાતના જંગલી લોકો વસતા હતા, જે મૂળે તાતાર, ટિબેટને રસ્તે થઇ મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા મનાય છે. જેમ જેમ આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ આ જંગલી લોકોને તેઓ દક્ષિણ તરફ દોઢતા ગયા.

ચારથી પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે હિંદમાં આવેલા આ આર્યો તે વખતે પણ સુધારામાં ઘણાં આગળ વધી ગયેલા હતા. આર્યો ત્યારેજ આ આર્યો ઉત્તમ સરકાર અને વિચારો પોતાની સાથે લેતા આર્યો હોય એમ જણાય છે; અને આ વિચારો લગભગ બે હજાર વર્ષ પર્યંત વિકાસ પામતા રહ્યા છે. આ કાળ વેદકાળ કહેવાય છે, અને આપણે તે કાળને એ સગાથી ઓળખશું. આ સમયમાં દેશની પરિસ્થિતિ અને રીતરિવાજ કેવાં હતાં તે આપણે જોઇએ.

ઋગ્વેદમાં આર્યોને પ્રાર્થના કરતાં આપણે જોઈએ છીએ. સૃષ્ટિકર્મ દેવોને સ્થાપેલો હોય છે અને કુદરત પણ દેવોની આજ્ઞા પાળતી જણાય છે. વળી ઋગ્વેદ કિંવા સાત્ત્વ-નીતિનો કાયદો પણ હોય છે અને તે માણસો-એ પાળવોજ જોઈએ; અને જે ન પાળે તેને દેવો શિક્ષા કરે છે; આવા વિચાર મુખ્યત્વે કરીને તે સમયે પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે. પ્રાર્થના-ને માટે દેવ-મંદીરો બનાવ્યાં નહોતાં. તેથી તે સમયે તેમનામાં મૂર્તિપૂજન હોય એ વાત સંભવિત લાગતી નથી. પણ સમય જતાં બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ હિંદમાં ચાલવા લાગ્યા, ત્યારે લોકોને અનુકૂળ થઇ બ્રાહ્મણોએ પણ વેદધર્મમાં મૂર્તિપૂજન દાખલ કરી દેવાં એમ જણાય છે. વેદકાળમાં યજ્ઞ હોમાદિ અને દેવતાઓની સ્તુતિ ધેરજ થતાં, અને સગાં રનેદીઓ પ્રાર્થના કરી પ્રસાદી લેના. દેવોને પ્રાર્થના કરવાથીજ કન્યાણુ થાય છે એમ મનાતું હતું; અને કન્યાણુમાં દ્રવ્ય, ખેતરક, આકુષ્ઠ, આખાદી, દોર, ગાય,

ધોળા, રાત્રી રક્ષણ, વિજય અને કવચિત્ અમુર સત્ત્વોનો નાશ ઇત્યાદિ મગતાં હતાં. આત્માની અમરતાના અને ભાવિ હિંદુગીની આશાના ઝ' - કારા પણ કવચિત્ કવચિત્ દેખાય છે. દેવો અમર છે એવી માન્યતા હતા. અસત્યનો તિરસ્કાર અને પાપનો ધિક્કાર જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાર્થનાઓ ધણું કરીને સાંસારિક કલ્યાણને માટે થતી હતી, અને દેવતાઓ સતોપાષ તો કલ્યાણ અવશ્ય ચાય એવી માન્યતા હતી.

આ દેવોનાં નામ પ્રત્યે જો આપણે નજર નાખીએ છીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે પુરાણકાળના શિવ, મહાદેવ, દુર્ગા, કાળી, રામ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ તે નથી; તેમ જ્ઞાતા, વિખ્યા અને મહેશની ત્રિમૂર્તિ જે પાછળથી આપણા સાંભળવામાં બહુ આવે છે તે પણ નથી; પરંતુ અગ્નિ, ઇન્દ્ર, સૂર્ય, મરૂત, આદિત્યો, ઉષા, અશ્વિનો, રૂદ્ર ઇત્યાદિની પ્રાર્થનાઓ તે સમયે થતી હતી.

હેટકાક કહે છે કે એ સમયે આર્યો પોતાનાં દોર લંખર લઈ અહીં તહીં ભટકતા અને બહુ તો ભરવાડશાઈ હિંદુગી ગાળતા હતા. પણ સમયની સ્થિતિ જોતાં આ વાત માન્ય થઈ શકે એવી નથી. ખેતીની સ્થિતિ આપ્પાદ હતી, અને તે વખતે ધધા હુજર પણ ખીલ્યાં હતાં. કાપડ વણવાનું તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. સુદાર કામથી તેઓ માહીતગાર હતા. સોનાના અને લોહના બખતર બનાવવાનું કામ પણ તેઓ જાણતા હોય એમ જણાય છે. વળી તેઓ સમુદ્રની મફર કરતા, અને દ્વીપો ઉપર ચડાઈઓ પણ તેઓ કરતા; તેથી વહાણ બાંધવાના કામમાં તેઓ કુશળ હોય એમ જણાય છે. વેપાર તો તેઓ સારી રીતે ખેડતા હતા; અને મમય જતાં મિસર, બેબિલોન ઇત્યાદિ દૂર દેશાવરોની સાથે તેઓ વેપાર કરવા લાગ્યા હતા. ખગોળ-શાસ્ત્રમાં તો બેશક તેઓ અનાયોથી બહુ આગળ વધેલા હતા. સિંધુને કાઠિ, કચ્છ અને ગૂજરાતમાં પણ તેઓ વધી આવ્યા હતા. નાનાં નાનાં રાજ્યો અને રજવાડાં પણ તેમણે સ્થાપી દીધાં હતાં.

આવા સુધરેલા આર્ય લોકો વર્ષે ચૌર અને ચૌરમાં મુંદર હતા.

બાલ્ય, ક્ષત્રી, ચૈત્ય અને શુદ્ર એ ચાર વર્ણ હતા. ઋગ્વેદના પ્રખ્યાત પુરુષ-સુક્તમાં પણ તેમનો ઇસારો છે, અને તેમની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે. ઉપરાંત જગડીઓની પાંચમી જનત હતી, અને તેમને આર્યો નિશાદ કહેતા હતા. મામ અને પૂર વસ્ત્રો હતાં. ઘરો ઘણું કરીને તેઓ માટીના મનાવતા પણ પથ્થર અને ચૂનો પણ વાપરતા હોય એ સંભવિત છે. ગામોને કોટ અને કીલા હતા. રાજાઓ પુરોહિત રાખતા હતા, અને તેમને ગાયો ઈત્યાદિ, બક્ષીસ આપતા હતા. ગરીબો અને ધનવાન—એવા વર્ગ હતા અને ગરીબો અને ધનવાન બહુ ઉદાર રહેતા.

બહુધા એક સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હતો, પરંતુ આ રિવાજમાં કદિ અપનાદ પણ જનતા દરો. રાજાઓમાં બહુ સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે. પુરુષ વધારે બળવાન—વીર્યવાન ગણાતો હોવાથી પુરુષને આવી છટ અપાતી હોય એ સંભવિત છે. તથાપિ સ્ત્રીઓની રિયતિ સુખી હતી અને પદવી માન્ય હતી. તેથી સ્ત્રી કુવારી રહી બાપને ઘેર ધરડી થાય તો તેમાં મોડું ફેલાવ્ય મનાતું. સ્ત્રીઓને ફરી લગ્ન કરવાની છટ હોય એમ પણ જણાય છે. પણ તેવાં લગ્ન કવચિત્ જ જનતાં હોય એમ લાગે છે. જૂઠું બેલનારા પાપીઓને લાઠી વિનાની સ્ત્રીઓ સાથે અને પોતાના મનામીનું છુડું પાંચતી સ્ત્રીઓ માથે બરખાવ્યા છે. અશ્વપાન સ્ત્રી પોતાને લાઠીશાળી ગણતી હતી. “તે પોતેજ લોકોમાંથી પોતાનો મિત્ર પમદ કરી લે છે,” એમ ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે. દ્રવ્યની ખાતર કોઈ સ્ત્રી જો કોઈ પુરુષને પરણે તો તેની બહુ નિંમ્ર થતી હતી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓને તો પોતાનો પતિ પસંદ કરવાની છટ હતી. તથાપિ સ્વમવરનો ચાલ નહિ હોય. રામાયણ અને મહાભારતના મમયમાં અવચર થતા હતા; પરંતુ તે પણ ઘણું કરીને રાજાઓમાં જ થતા દરો. આ મરણી વાતોથી એમ જણાય છે કે બાળકો તો ને સમયે નહિજ થતાં હોય. મુમલમાનોના ત્રાસદાયક મમયમાંજ બાળકોનો રિવાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

નતીનો રિવાજ પણ મુસલમાનોના સમયથી આર્ય સંસારમાં પેડા થાગે છે. વેદકાળમાં પતિ મરી જતો ત્યારે તેની સ્ત્રીને સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવતી હતી; ત્યાં ચેદ ઉપર બેસારી પાછી તેને હાડી ઘેર કાપના. આમાંથી મતીનો રિવાજ પ્રચલિત થયો હોય એમ લાગે છે. આ રિવાજ અંગ્રેજ મરકારના ગત્યમાં લોર્ડ બેન્ટિન્કના સમયમાં કાયદાથી નાબૂદ થયો છે.

એકદે સ્ત્રીઓની પદવી ઉચી ગણાતી હતી એમ લાગે છે. તથાપિ સ્ત્રીઓની બેવકાઈના અને વ્યભિચારના ઇસાગ પણ મળી આવે છે. જૂગઠું મ્માંતું હતું અને તેનાં છુરાં પગ્ણિામો પ્રત્યે લોકોનું લક્ષ ખેંચાવા લાગ્યું હતું. જુગારીઓની સ્ત્રી પ્રત્યે અન્ય પુરૂષો જીજ્ઞાસુ અને પ્રપચ કરે છે. એક દેશભે સ્ત્રીએ ગુપ્ત મંકેત માન્યવાનું પણ લખ્યું છે. ગર્ભપાત ગુપ્ત રીતે થતો હોય એ મહાવિત લાગે છે. સ્ત્રીઓ ઉપર અકુરા જોઈએ એવી મામાન્ય રીતે માન્યતા પ્રચલિત હતી. પાછળથી સ્મૃતિકારો તો સ્પષ્ટ કહેતા કે સ્ત્રી કદાપિ સ્વતન્ત્ર નથી. પરંતુ તે ઉપરથી એમ સમજવાની ભૂલ આપણે કરી જોઈતી નથી કે સ્ત્રીઓની ગણતરી ગુપ્તતામ તરીકે થતી હતી. મનુ-સ્મૃતિમાં અષ્ટ કથ્યુ છે કે ત્યાં નારીઓ પૂજ્ય છે ત્યાં દેવતાઓ રમે છે.

ગ્રીસ અને રોમમાં જે ઉદેશથી ગર્ભપાત થતા હતા અને બાળકોને સ્ખલના મુકવામાં આવતાં હતા તે ઉદેશથી આર્યાવર્તમાં કદિ પણ એમ થયું હોય એવું જણાતું નથી. પાછળથી રજપૂતોમાં દીકરીઓને દુધપીતી કન્વાનો ગિવાજ પડ્યો હતો, પણ તેનું કારણ એમ છે કે તરવારીઆ રજપૂતોને 'સસરા' યવામાં મેણ લાગતું હતું. આ ચાલ પણ દયાળુ અંગ્રેજ મરકારના અમલમાં છેક અર્વાચીન સમયથી બંધ પડી ગયો છે. પરંતુ લેણી કહે છે તેમ સુધારાની જૂઠ્ઠામાં વ્યભિચારના ગુન્હાને વધારવાનું વલણ હોય છે અને તેથી ગર્ભપાતના ગુન્હા પણ વધે છે. આ ગુન્હાઓ વિધવાઓ કરે છે. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ ગુન્હા યવા પણ હવે લગભગ બંધ પડી ગયા છે. કારણ કે રિવાજ તરીકે જો કે પુનર્વ્રતનો સ્વીકાર આર્ય સંસા-

રમાં અદ્વાપિ પર્યં પશુ થયો નથી; તથાપિ ગ્રાહણ વાણીઆ જેની કંચ વર્ણની વિધવાઓ નાન જનમાંથી નાથી છૂટી અન્ય સાથે ધર માંડીને રહે છે અને સગાં સંબંધી તેમને કોઈ પણ પ્રકારે કનડી સકતાં નથી. અરમોસ છે કે હાલના હિંદુઓ નાકું પકડીને બેય છે તે બેણજ છે અને બેણજ રહેશે. બેગા મળીને કાંઈ તોડ કાઢવાનું તેમને ફાવતુંજ નથી. બેએક વર્ષ પહેલાં વાણીઆની નામાં તરતની પરણેલી બે કન્યાઓ રાંડનાં નાતે તેમને ફરી પરણાવવાની પરવાનગી આપી છે એ વાત અન્યન મતોપદારક છે. મમ-લુન્ને બહીદારી છે ।

વળી વેદકાળમાં ગુલામો બેટ નરીકે અપાતા હતા, તેથી ગુલામ-ગીરીનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે પરંતુ ગુલામોને ત્રાસ અપાતો હોય એમ જણાતું નથી. એકંદરે સમાજની સ્થિતિ આબાદ હતી અને લોકો સુખી હતા. ઓઝા સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરતી, કપડાંમાં ઉનનાં વસ્ત્રો વાપરવાનો ચાલ વિશેષ હતો; સૂતરાઈ કપડાં પણ વપરાતાં હશે. પુરૂષો પાધરીઓ પહેરતા, અને ઓઝો હાલના ખાખીઓની જગ્યા જેવો માથે વાળનો હોમો અખોડો વાળતો. તેથી માથે ઓઢવાનો, લાજ કાઢવાનો કે પરદા પોશનો રિવાજ હોઈ શકે નહિ. આ રિવાજ પણ મુસલમાનોના સમયથીજ પડ્યો છે. હાલ પણ દક્ષિણમાં માથે ઓઢવાનો રિવાજ નથી.

અનાજમાં જવ, ચોખ્ખા, માસ (અડદ), તલ, ધાણા ઇત્યાદિ ધાન્ય વપરાતાં હતાં. દહીં, ઘી અને મધ પ્રુષ્ઠળ વપરાતાં હતાં. ફળાદિનો ઉપ-યોગ પણ બહુ થતો હતો. યજ્ઞમાં માંસ વાપર્યાં પશુ એક ઠેકાણે ઠંભુ છે. દેવોને મહીતીનું બળીદાન અપાતું હોય એમ જણાય છે. સોમયાન ઇત્યાદિ કેરી પીણાના ઈસાર પણ ધણા છે. સગપાન થતું હોય એમ પણ જણાય છે. પણ એ સરા શામાંથી કાઢવામાં આવતો હતો તે જણાતું નથી. હાલ વિવાદ વિધિમાં જે મધુપર્ક કરવામાં આવે છે તે એક જાતનો અતિથિ-મહાર છે. અને માંસ વિના મધુપર્ક નહિ, એમ આશ્વલાયન કહે છે; અને તેમાં ગોવધ થએલા છે. અત્યારે આપણને આથી સખેદ આશ્ચર્યજ

ઉપજે છે । પરંતુ પરદેશ-ગમનની વિરૂદ્ધ બોલનારાઓએ આવી વાતો ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. આત્મારે તો આપણે મધુપર્વમાં દહી, ઘી અને મધજ વાપરીએ છીએ.

૨૫ બનાવવામાં લોકો તે સમયે કુશળ હતા, અને લાકડા અને ધાતુમાં કારીગરી બનતી હતી. ભાલા, તરવાર, છરી, ફરશી ઇત્યાદિ લડાઇનાં હથિયાર બનાવવામાં પણ તેઓ કુશળ હતા. આમડાની કારીગરી પણ થતી હતી. જુગારીઆઓને ખેતી કરવાની લલામણુ થતી હતી તેથી ખેડવાઈ જમીનનો ટોટો નહિ હોય. ખેતીના દેવને પ્રાર્થનાઓ થતી. નેહર કામથી પણ તેઓ ગણીતા લાગે છે; અને લેણદેણનો શરાશી વ્યાપાર પણ તેમનામાં આસતો હતો.

વેદકાળમાં આર્યોનું જીવન એકદરે આબું હતું. તેમાંથી તેમના આચરણનો નમુનો કદપણ મુશ્કેલ નથી. દેશનું નહિ, પણ પોતાની જાતિનું અભિમાન તેમને બહુ હોવું જોઈએ, અને આબું અભિમાન મનુષ્યને ઉત્તમ નીતિમાં પ્રેરનારૂં અપ્રતિમ ગળ નીવડે છે. વળી અનાર્યોની વચમાં તેમને રહેનારું હોવાથી તેમનામાં સંપ અને ભાતભાવ હોવાં જોઈએ; કારણ કે આજ સંકટથી સંપ અને ભાત-ભાવની લાગણીઓ બહુ કેળવાય છે અને દડ થાય છે. વળી સૌ સાથે આવેલા હોવાથી દરેક કુટુંબમાં તેના વડા કે કુળ પિતાની સત્તા સર્વોપરી ગણાતી હશે. આખાદ યવામાં વસ્તી-વૃદ્ધિની પ્રથમ જરૂર; તેથી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માન અને પૂજ્ય ભુદ્ધિ રહેતાં હોવાં જોઈએ. સ્ત્રીઓ પણ પોતપોતાના પતિને વફાદાર રહે અને તેનું શુભ ઇચ્છનારી હોય તો તે પણ વાસ્તવિક છે. જરૂર પડતાં જૂદી જૂદી જાતનાં કળા દુત્તર પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોય તો તેમાં પણ નવાઈ નથી. રાત્ર્યનત્ર પ્રથમ પ્રજનન જન્મુંજ હોવું જોઈએ; અને વડીલો પ્રત્યે સર્વને માન અને પૂજ્યભુદ્ધિ રહેતાં હશે. વર્ષુ વ્યવસ્થા હજી ગર્ભમાં હતી, અને તેથી આમન સામન લગ્નોની બહુ છૂટ હશે. છેવટે આ દેશનાં કુદરતી સૌંદર્ય અને રમણીયનાથી તેમના સરકારી હૃદય અને ભુદ્ધિમાં કાર્ષ્ણ્યલૌકિક પ્રતિગિમ્ પડતાં તેમનામાં રહેલી શુભ ધર્મ-ભાવના દેવોના કવન કરવા લાગી હશે.

આ બીજા મમયના મર્મેમના બળે વિદ્યસ પામતાં ગયાં. અનાર્થ પ્રજ્વળે છતી પોતાના દેશનો વિસ્તાર કરતાં કરતાં તેમને રાજની જરૂર પડી. તેથી રાજ્યો બધાવા લાગ્યાં. અને નિયમસર વ્યવસ્થા થવા લાગી. શત્રુઓને હરાવે અને દેશનું મરદાશુ કંઈ એવો ક્ષત્રી-વર્ગ ઉભો થયો. વેપાર વધના વૈશ્ય વર્ગ ઉભો થયો, અને યજ્ઞયાગાદિ કરવાં બ્રાહ્મણ-વર્ગને લાગે રહ્યાં. અનાર્થોને સુધારી તેમનો દાસર્ગ તેમણે બનાવ્યો. આમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વર્ગ ઉભા થયા. આ બધું બ્રાહ્મણ કાળમાં અને આરણ્યકકાળમાં બન્યું લાગે છે; અને સૂત્રકાળમાં મત્રરૂપે ગુપ્તવા લાગ્યું.

હવે વર્ણ-અનુચિત મધાતા અરસપગમ વ્યવહાર અને મંત્રધની વ્યવસ્થા થવા લાગી. ત્રિવર્ણમાં મારોમારે ક્ષમ થતા હોય એમ જણાય છે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીની કન્યા પરણે અને ક્ષત્રી મન્યની કન્યા પરણે તે અનુલોભ વ્યવહાર કહેવાતો. તેથી ઉપદુ બને તે પ્રતિલોભ વ્યવહાર કહેવાતો આ પ્રાતલોભ વ્યવહાર પ્રત્યે આર્યોને બહુ અણુગમો હતો. વીર્યદાનિ કે સેત્ર-દાપ થનાં જે અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે તેમનો ભય આર્યોને બહુ નહોતો હોય એમ જણાય છે. તેથીજ તેમને કુળ અને જાતિનું મહુ અભિમાન રહેતું હતું પરંતુ જન-અસાનમાં રહેયું નિહારનું પ્રમળ તત્ત્વ નિયમ કે વ્યવસ્થાની ખેડીને વાડનાર તોડી નાખે છે આ વાત બરાબર લક્ષમાં લેનારવાથી આગળ જતાં જે અનેક નાનો અને પેટા નાતો થઈ તે બગમર સમજી શકાશે.

પરંતુ આર્ય જીવનમાં વિચારનું એક બીજું વેન પણ વહેતું હતું મનુષ્ય જીવનનો ડાઈ ગમીર અને ગહન ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ એવી ભાવના આર્ય જીવનમાં મૂળથીજ અનર્ગત ગહેલી છે. આ ભાવનાને પોષવા આર્ય આશ્રમની વ્યવસ્થા થઈ. અને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને મન્યામ એવા ચાર આશ્રમ નિયત થયા. હિંદુસ્તાનના અનુપમ સૃષ્ટિ, સાંસ્કૃતિક મુલ્ય બની પ્રથમ આ ભાવના દેવપ્રાર્થના રૂપે પ્રતીત થવા લાગી; અને દેવોને મતોષવાનો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો. પછી યજ્ઞકાળ આવતાં દેવોને બધું અર્પણ

કરવાની શુદ્ધિ થઇ. અને વહાલી વસ્તુઓનો દેવોને ભોગ અપાવા લાગ્યો. સમય જતાં પિતૃપૂજા થવા લાગી અને પિતૃઓ દેવ ગણાવા લાગ્યા. તેમથી સ્વર્ગનો વિચાર જન્મ પામ્યો; પરંતુ તેથી આર્ય-ભાવના મંતુષ્ટ થઇ નહિ. છેવટે એવો વિચાર આવ્યો કે દેવો અમર છે તો મનુષ્યો પણ કેમ અમર ન હોઇ શકે ? તેથી જીવ બ્રહ્મના વિચાર થવા લાગ્યા, અને ન્યાય, મર્યાદા, વેદાનાદિ દર્શનો પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા.

પરંતુ યજ્ઞકાળમાં યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વિચાર આગળ આવ્યો. આર્યોની નીતિ મૂળથીજ મામાજીક રોધને તેમા આર્ય ત્યાગ અને આત્મ-ભોગનો તત્વો પ્રથમથીજ હતાં. આ તરફો યજ્ઞકાળમા બહુ બહાર ગાવ્યાં. યજ્ઞમા મુખ્ય ઋત્વ સ્વાર્થ-લાગુનુંજ છે. મળીતન મુજો ભોગ આપનાની વાત યજ્ઞમા મુખ્ય છે. તેથી અશ્વમેધ, અગ્નિમેધ ઇત્યાદિ યજ્ઞ થવા લાગ્યા. વખતે નરમેધ પણ થતા હતા. વખત જતાં યજ્ઞોની વ્યવસ્થા બહુ બારીક થઇ પડી, અને આખુ આર્યજનન યજ્ઞોથી ભગઇ ગયુ. કેટલાક યજ્ઞો કે જે મન્ત્ર કહેવાતા તે બહુ લામો કાળ ચાલતા અને તેમની ક્રિયા બહુ સૂક્ષ્મ અને ચોક્કસ રીતે થતી હતી. તેથી કઢીને મન્ત્ર કંગવનારો બ્રાહ્મણ વર્ગ બહુ આગળ પડ્યો, અને પશુહિંસા નહીં પડી. બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ આ વાતની સામે થયા. બૌદ્ધધર્મનો આગ્રહ જ્ઞાતભેદને તોડવાનો પણ હતો. આ પ્રમાણે આર્ય ધર્મમાજ નિરોધ ઉત્પન્ન થયો, તેથી કઢીને બ્રાહ્મણોને પણ વેદધર્મનુ સ્વરૂપ સમજને અનુકૂળ કનવાનું આવશ્યક લાગ્યું પરિણામે પુરાણના રૌવ, વૈષ્ણવ ઇત્યાદિ ધર્મો આપ્યા અને આગળ જતાં ગંગાળામા શાકનમત ચાલ્યો, અને કાળી, દુર્ગા ઇત્યાદિ દેવીઓ પૂજવા લાગ્યાં. અત્યારે તો મન મતાંતર અને પથોનો પાર રહ્યો નથી.

અદ્વાપિ પર્યંત આર્યોની આતર વ્યવસ્થા આપણે જોઇ. ધીમે ધીમે આખા જાગત વર્ષમાં તેઓ પથગઇ ગયા, વર્ણાશ્રમ ધર્મ બધાઇ ગયો; નાનાં મોટાં રાજ્યો સ્થપાયા; ધર્મ ભાવના રૂપાંતર પામતી ગઇ.

અંદર અંદર વિખવાદ શરૂ થયો; જનનંત્રાદિ વહેમો છેક અર્થર્થ વેદના કાળથી તેમનામાં પેસવા માંડ્યા હતા; શાક્રામત પણ ચાલવા લાગ્યો, અને તેથી આર્યોના જીવનમાં અધમતા આવવા લાગી. આ બધું આપણે જાણ્યું. આવી પરિસ્થિતિમાં હવે બાલ તરવનું મિશ્રણ થવા માંડે છે.

આર્યાવર્ત અતિ સમૃદ્ધિવાન દેશ છે. અને હીરા માણેકનો દેશ છે એવી ખ્યાતિ છેક વેદકાળથી પણ પરદેશમાં તેની ચઢ હતી, કારણ કે આર્યાવર્તનો વેપાર મિસર, બાબીલન, ઇરાન ઇત્યાદિ દૂર દેશાવરો સાથે ચાલેલો હતો. તેથી પરદેશીઓને હિંદુનો બહુ મોહ રહેતો હતો. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોની અસરથી અને ગરમ દેશની હવાના પ્રતાપે આર્ય પ્રજાનાં સત્ત્વ અને પરાક્રમ શિથિલ થવા લાગ્યાં હતાં. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી પરદેશીઓના હુમલા થવા લાગ્યા, અને તેથી દેશની પાવમાલી થવા લાગી. પ્રથમ મરા આવ્યો. પછી સિંકદર આવ્યો. સિંકદર પછી તેના પ્રતિના હાકેમો આ તરફ આવવા લાગ્યા; પણ તેમાંથી કોઈ અહીં રાજ્ય બાંધી રહ્યું નહિ. ઇમવીસનના આરબમાં શક લોકોએ કાશ્મીરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને આ લોકો આવે તરફ દેશમાં હુમલા કર્યા કરતા. આવી સ્થિતિ બગભગ પાંચસે વર્ષ ચાલી તે પછી થોડાક સમય આર્યજાતિ પાછી જાગૃત થઈ, પ્રજામાં ચચળતા આવી; અને વ્યાકરણ, બાળ્ય ઇત્યાદિ ગંભીર મથો લખાયા.

પરંતુ મુસલમાન ધર્મનું જોર વધતાં મુસલમાનોની ચડાઈઓ આ દેશ ઉપર થવા લાગી. મહમદ ગીઝનીએ તો હદ વાળી. તેરમા સૈકાથી તેમનું રાજ્ય શરૂ થયું. સોળમા સૈકામાં મોગલોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું. મોગલોના સમયમાં પણ વધદ, ફ્રેચ, અંગ્રેજ ઇત્યાદિ યુરોપીય પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં વેપાર અર્થે આવતી ચઢ હતી. તેમાંથી અંગ્રેજોએ ધીમે ધીમે પોતાની વગ વધારી પોતાની સત્તા સર્વોપરી કરી. આ સધળી બીના ઇતિહાસમાં જણીતી છે.

આ ઐતિહાસિક પરિવર્તનોથી હિંદુઓનું હિંદુચલુ તો છેક ન ગયું. પણ તેમનું આર્યત્વ નષ્ટમાય ચઢ ગયું, મુસલમાની સમય જામ્યા પેહેલાં

પણ વર્ણુ-અનરથા બગડ્યા લાગી હતી, અને આર્યોમા કુમર અને કનક
 ૫૧' હતી. હિંદુસ્તાનમા મુસલમાની રાજ્ય જમનાનું આ પણ એક કાન્ધ
 છે. દરેક રાજ્ય પોતાનોજ વિચાર કરી બેસી રહેતું, અને પાડોશી રાજ્યોનું
 મૂર ચાહતું બ્રાહ્મણ વર્ગ હજી પવિત્ર ગણાતો હતો, પણ તેમનું બ્રહ્મતેજ
 જતું ગહેરા લાગ્યું હતું. દેશમા હજી કળા દુનગ હતા, પણ વેપારને ધમ્મો
 નાગના માડ્યો હતો તથાપિ રજપૂત મમયમા આવરણનો અમુક નમુનો
 મયનાઇ રથો હતો સત્ય, ટેક, પ્રમાણિકપણ, સૌર્ય, પરાક્રમ ઇત્યાદિ મદા-
 ચાર ઉચા ગણાતા હતા નિર્મળનું રક્ષણ કરનામા ક્ષત્રીઓ ઈર્ષ્ય માનતા
 હતા. પરંતુ રાજાઓ ધણી નણીઓ પન્થતા, અને અન્ય લોકોમા પણ તે
 ચાન થયો હતો તથાપિ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ એટલે સુખી હતી રજપૂતા-
 શીઓ અઘાપિ પર્યંત પણ ડાહો, ધનની, અને ચતુર ગણાય છે અનન્ત
 તાનો જુન્સો પણ ટાઇક રત્ના હતા પરંતુ મુમયમાનોનો સમય આવતા
 આ ગણો પણ નાશ પામના લાગ્યા. ધર્મોધ મુમયમાનો હિંદુઓને વટના-
 નાનો પ્રયત્ન કરના, હિંદુઓ ઉપર ભારે કડ નાખતા, અને સામા થતા
 તેમને છૂદી મારતા આવા ત્રાસથી કેમકાક હિંદુઓ મુમયમાન થઈ ગયા,
 અને એટલી નાતો નધી લોકો નિર્માન અને તેજહી. થઈ ગયા, અને
 ખુશામન અને છેતરપીંડી વધ્યા સતી, બાળધન પડદો ઇત્યાદિ અનિષ્ટ
 વિવાજ પૂર જામમા ચાલના લાગ્યા. મત જત્રાદિ વહેમના જુક ઉમા થયા,
 અને અનેક મનમતાતર ચાલના લાગ્યા આયસાઓના બધ શિયિન થરા
 બાગ્યા અને લોકોને માથે અનેક જાનની નિંદમણાઓ પડના લાગી પરંતુ
 આ દુષ્ટ અનિષ્ટમા એક રેખા સાગી હતી મોગન સહનશાણેએ હિન્દને
 નગણી ગણતની જમાન અહીંજ કરી, તેથી હિન્દની સપત્તિ હિન્દમાજ
 નેતી, અને કળા અને કારીગરીને ઉત્તેજન મળતુ ભવ્ય ઇમાનો મધા
 બી, અને હિન્દના છીટ, મજ્જીન ઇત્યાદિ યુરોપમા જતા નગી ત્રામ અને
 જુનમના સમયમા હિન્દુઓને પોતાના ધમનો આગ્રહ વધ્યો, અને તેથી
 હિન્દોજ અને મપ વધ્યા પણ અમલની નિંદતા અને મપ-પ્રેમ નહા
 નહિ તેથી શાઓના અનુદાન અર્થ થતા મત્રાન અને વેરેમ વધ્યા

મોગન શેડેનશાહનના અસ્ત મમયમા મરેગનું જોર વધ્યું. પણ જામી ગએલી શેડેનશાહનની સામે ઉઘાડુ ઉઘાય એમ ન હોવાથી લડનામાં નામ-ભાગની પદ્ધતિ તેમજે મંજુ કરી. એનું પરિણામ એ આગ્યુ કે પોતાની મત્તાકાજે પણ મરેગાઓ ચોથ અને સરદેશમુખીને નામે લગ્નકાટજ કરતા હતા તેથી દેશમા મરેગ અધાધુની અને ત્રાસ પ્રસરી રહ્યા મધ્ય દિન્દુ જ્ઞાનમા પીંદારા અને ફાસીઆ ત્રાસ ઉપજાવતા, પામમમા સીખ લોકો માહોમાહે વડતા હતા દક્ષિણમા દેર અને ટીપુનું રાજ્ય થોડાકાળને માટે ઉદય પામ્યું અને પછી અસ્ત પામ્યું. ચોગ, લગ્નગ અને ચાચીઆ ચો તગ્ન ત્રામ વરનાનના લાગ્યા જાન માલની મલામતી ગ્હી તદ્દિ અને લોકો તાદિ તાદિ પોકારના લાગ્યા. લગ્નજ, ટંટા, અને શીસાદ ચારે તરફ થતા નાના બાંને સમયે અમેજ ચોદો બહાર પડ્યો, અને કામગીરી કામ કરી પોતાની સત્તા એજે સ્થાપી સત્તાવનના જગત પછી બ્રિટિશ શેડેન શાહનની દિન્દમા સ્થાપના થઈ, અને પરમ વત્સન અને દમાણ મહારાણી થી મિક્ટોરિયાના નામે પરમ દિનકર બ્રિટિશ રાજ્ય થાવના લાગ્યું.

બ્રિટિશ અમન જેમ જેમ જામતો ગયો, તેમ તેમ જાનમાસનું રક્ષણ નધતુ ગયું, અને દિન્દના ધર્મ અને કાયદાને માન અપાના લાગ્યું દેલી રાજાગા નિયમમા આવના લાગ્યા અને આધુનિક સુધારાનો કાળ મેસત્રા લાગ્યો લોકો નિર્ભય થયા અને નાન અને બકરી એક આદે પાણી પીએ એવો મમય આગો આ શાંતિનો સમય આવના લોકને પોતાના અમ્યુ દ્રવ્ય અને નિર્જીવસો નિચાર કરવાનો પ્રમગ પાછો પ્રાપ્ત થયો.

સરકારે પણ લોકોને કેળવવાનો આજ્ઞા કર્યો યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપાઈ, અને ઠાપા અને વર્નમાનપત્રો નીકળના લાગ્યા અમેજ લાપાનો જ્ઞાનમ વરના લોકો પાઠશાલ નિચાર અને રહેણી કરણીથી વાકિ થતા નાના વહેમના જુદા નિજેરાયા, અને 'થા હોમ કરીને પડો સુધારો આગે' એવી જૂમ પછી જગાગામા જાઓમમાજ હમો થઈ, અને સુધાર અને અમદાવાદમા પ્રાર્થના સમાજ આગ્નિવત્તમા આવી આર્થ સમાજ અને

પ્રિઓસોફિકલ સોસાયટી ઉર્લા થયાં, અને આર્યશાસ્ત્રો નવીનરૂપે સમજવા
લાગ્યાં. સુધારાનો પવન પૂર જોસમાં ફુંકવા લાગ્યો; અને પુનર્વનન અને
પરદેશ ગમનની જગરી દિમાયત થવા લાગી. તાર, આગગાડી અને આગ-
મોટ ચતાં સુસાફરી અને વેપારની સગવડો વધી અને વિચારની આપ લે
થવા લાગી. યાંત્રિક કળા દાખલ થતાં ગરીબોની રોજી ઉઘડી, અને પોષ્ટ
ઓશીસની સેવીંગ બેંકમાં નાણાં જમા થવા લાગ્યાં; અને તેથી લોકોમાં
કરકસરની ટેવ પડવા લાગી. એકંદરે આર્ય જીવનમાં ઉત્સાહ આવ્યો,
અને હિન્દુનું નશીત સુધરેલી દુનિયાની સાથે સંકળાવા લાગ્યું. પણ દેશ-
માંથી કળા હુતર ગયાં અને લોકો સરકારની નોકરી શોધવા લાગ્યા. ઉદ્ધા-
ત્સકમાં લોક-વિચાર અલગત બદલાવા લાગ્યો છે, અને દેશમાં ઔદ્યો-
ગિક ચળવળ આવી રહી છે.

ક્રાંતિસ રથપાતાં લોકો રાજદ્રોષ પ્રત્યે સમજવા લાગ્યા છે. સંસાર
સુધારા કોન્ફરન્સ પણ ભરાવા લાગી છે, અને તેમાં સાંસારિક સુધારાના
પ્રશ્નો ચર્ચાય છે. સંસાર સુધારામાં અત્યારે બે પ્રશ્નો મુખ્ય થઈ પડ્યા છે,
નાતબેદ અને નીચલા વર્ગની ઉન્નતિ. સમય એવો આવ્યો છે કે જૂદી
જૂદી નાતો ભેગી મળી આ પ્રશ્નોનો કાર્ષક તોડ આગળથી ઠાઠી તૈયાર
નહિ રહે તો સમયના સંભોગમાં રહેલાં બધાં તો તેનો તોડ કાઢવા પ્રવૃત્ત
થઈ જાય છે. એકંદરે આર્ય જીવને હવે કાર્ષક નવુંજ રૂપ ધારણ કરવા
માંડ્યું છે. પરંતુ લોકોનો ધણો મોટો ભાગ હજી અશિક્ષિત છે, અને સ્ત્રી
કેળવણી હજી પણ નહિવત છે.

:

આ બધાં પરિવર્તનોમાંથી પાશ્ચાત્ય સપર્શની અમર હિન્દવામીઓનાં
આચરણ ઉપર ઘણી ગંભીર અને મોટી થઈ છે અને હજી થતી જાય છે.
પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી હિન્દની પ્રગતિનું વેનજ બહુ ફરી ગયું હોય એમ લાગે
છે. સૈદ્ધાંતો પર્વેન જે વાત બનતી મુકેવ ચર્પ પડી હતી, અને જે કદિ
પણ બનશે એ વાત અસંભવિત લાગતી હતી, તે જોતજોતામાં આપણી
નજર સન્મુખ બનતી જાય છે, જમાનાને જમાના પર્વે જીતી ગયેલી

જે પ્રાન્તને દ્વાર કરીને એમવાનો નારો આવ્યો નહોતો તે પ્રાન્ત હવે સિ-
ટિશ અમલના શાન્તિદાયક સમયમાં સુખ ચેતની મીઠી નિદ્રાનું પન્ન સુખ
લેવા ભાગી, અને દેશનકૃતિના ગાનારને 'હિન્દુપણું જામ હાંધુ' એવો
પોદ્ધાર તેમના કાનમાં નાખવાની જરૂર લાગી. પણ હિન્દુપણું હાંધુ તે
હાથ તેને રાકી રાખનારું સામર્થ્ય હવે કાંઈનામાં રહ્યું હોય એમ
લાગતું નથી.

મેશમુખર કહે છે કે હિન્દની પ્રજામાં આજમુ અને એકી થઈ
જનારું નયણું છે, આ વાત માચી લાગે છે હિન્દનો વેપાર માત્ર પશ્ચિમ
વાસીઓના હાથમાં ગયો છે, અને જે હિન્દ પ્રથમ પોતાની કારીગીરીને
માટે આખી દુનિયામાં પમાણું હતું તેજ હિન્દમાંથી કાઢ્યો. માલ ખરીદાઈ
પરદેશ ચડે છે અને અન્યરૂપે પાછો હિન્દમાંજ દરગણી વીરાગણી ડીમતે
વેચાય છે. આ જામતમાં હિન્દ હવે જેના દરકામાં ધણું જામત થયું છે.

એક નિદાન કહે છે કે આર્થિક રેકાર્ડથી સુધાગ એની મેજે ધાય
છે, આ વાત પણ હિન્દના મમયમાં અજાણ્ય રીતે માચી નીચડી છે
પન્નીમ રૂંધા આપણા આચાર નિચારમાં કટવો ફેર પડી ગયો છે !
ફેરવે, આગમોટ હત્યાદિથી બાબકુટ ઓછી થઈ ગઈ છે અને નાત
જાતના પ્રધ શિથિલ થઈ ગયા છે એપવારીથી નાતરતો ઓછા થઈ ગયા
છે, અને વખત જતા તેમાં હજી પણ બહુ ફેરાર થશે મિશ્રવર્ગનો થના
ભાગ્ય છે અને ધર્મનો છોડ ઓઠો થયો છે. બાળલગ્નો બહુ ઓછા થઈ
ગયા છે, અને જો કે હજી સિંધરાઓના પુનર્જન્નો રિનાજ નિયમ તરીકે
સ્વીકાર પામ્યો નથી, તથાપિ અન્યરૂપે પુનર્જન્નો ઘણા થના લાગ્યા છે
એન્ડે સ્ત્રીઓને નારે છટ મળતી જાય છે, રેહેણીમાં મુખચેતનું વોગ્ણ
ઉન્ન થતું જાય છે, અને તેથી જુનાન અકૂળવાનના જૂના નિચાર વખાતા
જાય છે અથે કેળવણીનો પ્રભાવ એવો છે કે એન્ડુએટ થના માણુગ
ઘણાં જ. જૂના નિચારોને એની મેજેજ મૂકી દે છે.

તુ રાત્રે માથે ઝરી મપતિ ધીણુ થતી જાય છે, અને હાવ ॥

યુવકોમાં મોટાપના ખોટા વિચાર પેસી ગયા છે. પચાસ રૂપિયા કમાતો વેપારી જે કામ કરે છે તે કરતાં મેટ્રિક થએલો યુવક શરમાય છે. ધંધા રોજગાર અને મોકરીમાં પણ દુરીકાષ વધતી જાય છે અને તેથી કમાણી જૂજ અને અનિશ્ચિત બનતી જાય છે. જ્ઞાન કેવળ એકદેશી થતું જાય છે પરદેશ ગમનની છૂટ વધતી જાય છે, પણ સાધનના અભાવે તેનો લાભ જોવો નેપછએ તેવો મળી શકતો નથી. તદુરસ્તીના નિયમો બનાવવા જરૂર પડેલા નથી, અને બાળકોનું મરણ પ્રમાણ વધતું જાય છે. મતમતાંતર વધતા જાય છે અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓ કામ કામનાર થતાં માત્ર એક જાતિય બની જવાનું નેપમ તેઓ વોરતી જાય છે. નાત જનમાં અને માણસ માણસમાં અવિશ્વાસ વધતો જાય છે, અને તેથી લગ્ન જેવાં પવિત્ર કાર્યો પણ કરારનું રૂપ ધારણ કરતાં જાય છે.

દૂકામાં દહીએ તો પાત્રાત્મ પ્રગતના સંસર્ગથી વ્યક્તિવાદ આપણામાં ધણો પેસી ગયો છે. ખરી સ્વતંત્રતા વિના ખરી ઉત્પત્તિની આશા રાખવી અર્થ છે એ વાત હવે યુરોપ અમેરિકાના વિચારશીલ લેખકો સ્વીકારવા લાગ્યા છે. અર્થાત્ આર્થિક પરિવર્તનોને લીધેજ થએલા સુધારા સગીત રીતે શ્રેયસ્કર જ હોય એવો નિયમ નથી. વ્યક્તિવાદમાં સ્વતંત્રતાનો આભાસ હોય છે, પણ સ્વતંત્રતા હોતી નથી. તેનો દેખાવ ઉપરથી સમાજીય અંતે શક્તિ લાગે છે, પણ તે અંતે સ્વાર્થવાદ જ છે. તેથી નીતિના મોઝે થતા સુધારા કાંઈ પણ રીતે આદરણીય નથી. અફસોસ છે કે અત્યારે આપણામાં વ્યક્તિવાદ બહુ મુખી રહ્યો છે, અને પોતાનુંજ કામ કાઢી લેવામાં ધણું કરીને આપણે તૈયાર રહીએ છીએ. આ વ્યક્તિવાદનાં પરિણામ બહુ મુરાં આવ્યાં છે. નાતમાં ઘેર ઘેર પડેલી મા ચર્ચા છે, અને કહેવાના પટેલીઆ પોતાના મોજેજ કામ કરના જાય છે. ઘેર ઘેર વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો પવન વાઈ રહ્યો છે. અમલદારો પ્રગતના આકર મણ્ડાવા લાગ્યા છે, અને વિદ્યારૂઢને વિદ્યાર્થીઓ પોતાને માટે રાખેલો પગારદાર નોકર જ ગણે છે. કાંઈ મંડળ સ્થાપિત થાય, તો તેના સભ્યમદો પોતાના માનદ મનોને પોતાના નોકર જેવોજ લેખે છે. મોટા નાનાનો કેર રહેતો નથી અને સૌ

પોતાને ડાલા અને સમજુ માને છે આ વિન કાચ મતિગોહિનનાં
લાગશે, પણ પારી-અનલોકન કરાવે તેની માતા મમળવાવિના નરિ
એ. ઉત્તરના કમમા ત્વમિત્તદનો પણ મમામ છે પણ તેનાથી વેળામ
મેની જવું લેઈએ એટલુજ અત્ત રાત્પા છે

નીતિની જાગનમા લેઈએ છીએ તો એ રે રત્તારમા સખ્ય ।
ધી છે, પણ નિખાલસપણે જોઈયુ થયુ છે અજ પક્તતા ધરી છે અને મહાધ
વરી છે નાની નાની જાગતોમા પણ માણુમને મોટે મ વ કહેતા આપણે
જીએ છીએ-આયકો ખાઈએ છીએ તેથી અમ્મપોગી ને દાકરીટાડો
રખ્યા છે, અને આચરણમા કૃત્રિમતા આવી છે રૂંકળા નમા આપણે
શુ કામ કાઈ મેડેલુ લેઈએ એજ જાન આગળ મમય છે લેરી પોતે
અથમા ન છે કે મુધા । નથતા મોટા ગુના ઉપ અકુસ મેનાતો જાય
છે, પણ નાની નાની અને જા નોમા બ અને કૃત્રિમતા પેસતા જાય
છે રામેજમા જેને મમ્ય (Gentleman) મેડે છે તેનુ અનુકરણ કરતા
આ પગિલામ આ યુ દોર એમ લાગે છે કાચ અને નવ પરિવર્ત-
નોને લીધે માનુ જોનતા અડકી જવાની અને તે મનમા દયાવી દેવાની
તેજ આપમને પડી ગઈ હશે વળી નાના સમામા જોનિમ ડાર્મા મા ડી
પૂરના જતા બહુ દેશન થયુ પડે છે તેથી પણ માજમે રાખ આડા
મન કરતા થયા હશે ગા વાન અત્યાગે જમાણીની મ મર અનુભવના
ના ડી છે અને ગુના પકડનામા લેમિની મનાય માગમા તે તત્ત વાજખી
પણ નીતિની કેગણી એજી દોષ સખી નથી અને થઈ સખી
પણ નથી એ વાન પણ લખમા ખરા જેરી છે એમ્દે ગાણુ શરી-
સારી રીતે કેગવાય તોજ પ્રતેજ અનયર મારી રીતે પોત પોતાનું મમ
રી શકે છે એવો કુદરતી નિયમ ન તેથી સત્ય જોના ડી ટેન એમ્દે
મધી જા તમા કેગવાની લેઈએ વળી કિતામા પૂર જાનીયતો કે માધન
મા પડાયતો માણુસ આજડનો તોજ મ જાની બીક દેખાડે છે આ
મરગાનુ એ દર પરિણામ એ આબુ છે કે નીતિ હિંમત અને જુસ્સો
લેપખામતા જાય છે અને ગાર્થી માણુસો હિંમતનાનબની સ જનોને વધા
વધાઈ છેડતા જાય છે માર્જનિક અભિપ્રાય મજાનુ દોષ તો આમબને

નાહ. આપણા આરિયને ઉચ્ચ અને ઉન્નત કરવું હોય તો આ બાબત ધ્યાનમાં લેવાની બહુ જરૂર છે. સુધારા કરવા ન્યાં ધણ લાગે છે, ત્યાં પણ પેહેલ કરવાની હિંમત નથી.

કૃત્રિમ સુધારો કાંઈ પણ રીતે આદરણીય નથી. સમાજના વિચારો બહુલાઈ સુધારો થવો આવશ્યક છે એવી પ્રજા લાગણી ન્યાં સુધી લોકાર્માં ઉભી થાય નહિ ત્યાં સુધી સુધારો ખરા સ્વરૂપે આગળ વધી શકતો નથી. કેવળ બાહ્યાનુકરણથી કાંઈ નથી. એક નાનું પણ નિર્દોષ દૃષ્ટાંત લઈએ. આપણી નિરાળામાં પ્રથમ સવારનો અને બપોર પછી માંજનો ટાઇમ હતો. હવે તે અગીઆરથી પાંચનો થયો છે. આ ફેરફાર આપણા જેવા ગરમ દેશમાં લાભદાયક નથી. અન્ય રૂપે મુંબઈ યુનિવર્સિટિએ પણ હવે આ વાત સ્વીકારી છે. અર્થાત્ કાંઈ પણ સુધારો કે ફેરફાર સમાજના હૃદયમાંથીજ ઉભો થવો જોઈએ, અને એ ઉદ્દેશ લોક વિચારને બરાબર ફળવવો જોઈએ. નવાની હિમાયત કરવા પેહેલાં જૂનું બરાબર તપાસી તેમાં જે ફેરફાર કરવો ઉચિત લાગે તે કરવામાંજ એય છે.

દેશની સામાજિક સ્થિતિ પરત્વે નજર નાખીએ છીએ તો અનેક મતમતાંતર અને ધર્મો અવર્ના રહ્યાં છે. અનેક નાતો, પેઠાનાતો અને તેમાં પણ જૂદાં જૂદાં તડો ગામે ગામ જોવામાં આવે છે. અને તેથી અનેક અડચણો અને મુસીબતો ખમતી પડે છે. સ્વાર્થ વૃત્તિને લીધે કુમંપ અને ધર્મ્યાં વધતાં સપ અને મઢલાવ રહેતાં નથી. ઉપસક ઉપચાર થવા લાગ્યા છે, પણ રોગને મળમાંથી ડાંબવાના ઉપાય યોગ્યતા નથી. બકો, મીઠો, વીમા કપનીઓ ઇત્યાદિ થવા લાગ્યાં છે, પણ હજી અવસ્થા અને આરિયમાં ઉચ્ચારણતાની જરૂર છે.

હિંદુસ્તાનમાં ઘણી કોમ વસે છે, પણ તેમાં પારસી લાઈઓએ પાશ્ચાત્ય સુધારાનું વધારેમાં વધારે અનુકરણ કર્યું છે. તેમના મૂળ વતન મરાઠાનો મામલો ફરી જતાં એ કોમ ઇસવીસનના આઠમા મેકમાં હિંદુસ્તાનમાં આવી પ્રથમ મુસ્લિમ તરફ વતી. આમ વિદેશીય સંજોગોમાં પોતાનો નિભાવ અને નિર્વાહ કરવાનું તેમને માથે આવતાં તેમનામાં ઉત્સાહ અને

આગળ પડવાના ગુણુ આગ્યા; અને પરદેશીઓના રીતરિવાજનું અનુકરણ કરવાની તેમને ટેવ પડી. મળ સખ્યામાં થોડા; વળી ધર્મની એકના; અને પરદેશીઓની વચમાં રહેવું; એટલે તેમનામાં સપ ગ્ભ્યા. હિંદુ સમયમાં તેઓ હિંદુ આચાર વિચાર માન ગખના, અને હિંદુ પેરેરવેશ પણ તેઓ પેરેરતા. સુરત તરફ ઢાઇ પારસી ગૃહસ્થે સ્વામીનાગયણુનો પંથ સ્વીકાર્યાનું પણ સાંભળ્યું છે. તાત્પર્ય કે સમયને વર્તી આજવામાં ચતુર અને ઉગના જમાનાનાં ચિદ્તોને ઝડપી લેવામાં કુશળ પારસી ઢામે યુગેપીઅન રીતરિવાજનું ધણું અનુકરણ કરી લીધું છે. પારસી લાઇઓ યુરોપીઅનોનો પોશાક પેરેરવા લાગ્યા છે, અને યુરોપીઅનો માથે ખાવા પીવામાં તેમને વાંધો નથી. પારસી ખહેનો અગ્રેષ્ઠ કેળવણી લે છે; મોટી ઉમરે પગલું છે. દરવા કરવાની તેમને છટ છે, અને લાજ, પડરો ઇત્યાદિ રિવાજ તેમનામાં નથી. તેમનામાં જ્ઞાનિમધન નથી, ખાળલમ નથી, અને પુનર્વિવાહની છટ છે. પરંતુ તેમની રહેવાની રીતભાતથી તેમનો ખરચ વધી ગયો છે, અને તેથી લમનો પ્રમ તેમનામાં ણદુ ચર્ચાય છે. વળી તેમનો મસાર અદરખાને મારો રચો નથી એવા ખરનિ પણ આપણે જાપામાં સાંભળીએ છીએ; મનસગ કે પારસી લાઇઓએ પાશ્ચાત્ય રીત રિવાજનું અનુકરણ કરવાનો અખતરો આપણી મમક્ષ કરી નેયો છે એમ મમશ, તે મુધારો કેટલે અશે આપણે સ્વીકારવો તે પણ તેમના દાખજાથી આપણે ગાંખવાનું છે. પાશ્ચાત્ય મુધારાની વિરુદ્ધ અમે બોલીએ છીએ એમ મમજવાની ભૂલ વાંચનારે કરવી નહિ; પણ સમજીને, વિચાર કરીને આપણે આગળ વધવું છે એ વાત વિસ્મૃત કરવા જેવી નથી.

છેવટે, ન્યાયી બ્રિટિશ સંતનનમાં આપણા ઉદ્યતી આશાનાં કિરણો ક્ષિનિજમાં દેખાવા લાગ્યાં છે, અને સમય જતાં આપણી આશાઓ કળી-ભૂત થશેજ. પરંતુ તે સ્ફજતાને યોગ્ય થવા આપણું ચારિત્ર્ય આપણે અવસ્થ નમુનેદાર ખનાવવું જોઇએ; અને તેમ કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એ વાત નિરતર લક્ષમાં રાખવાની છે.

યુરોપીય પ્રજના આચરણનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

આચરણનો સ્વભાવ સિદ્ધ ઇતિહાસ

ઇતિહાસનું અનોખું કરતા જણાય છે કે મનુષ્યનું આચરણ જમાને જમાને બદલાતું આવ્યું છે જેઠાળમાં વસવાગાદિ મહાર્થો ગણાતા હતા જૈનના જમાનામાં જીવહ્યાનો ધર્મ સર્વોપરી મના બોગમનો હતો અને તત્કાલીન જાજૂતોના મમયમાં મહેશાલિમાન, બાહુમળ, ટેક અને એક નયનીપણ દત્તાદિ ગુણો સર્વોપરી મદગુણોનું ધ્યાન બોગમના હતા ગામ થવાનું કાણુ શુ? એ કપાતર થવામાં કેના કેના મનુજો જાણુનું થવા ગયા? અને તેના પ્રગિણામ કેના કેના આવના ગયા? એ તાત પ્રગત્યોના ઇતિહાસમાંથી તારની આપનાતું કામ નીતિશાસ્ત્રના ઇતિહાસ નું છે અને એજ તાત યુરોપીય પ્રજના ઇતિહાસમાંથી આપણે મોળી છે.

પરંતુ સામાન્ય રીતે નીતિનું સ્વરૂપ આપણે શાને આધારે માધનું? એ પ્રશ્ન આજભાગ ઉભો થયો છે આ પ્રશ્ન જો કે અધિક અરી તરફ જાનનો વિષય છે, તથાપિ યુરોપીય પ્રજની નૈતિક ઉત્તરિના કમની તપાન મા પ્રવૃત્ત થયા પૂર્વે એ પ્રશ્નનું કાઇક દિવર્ચન કરવું આવશ્યક છે દુર્લાભ્યે આ પ્રશ્નનું નિગકરણ કરવું મેહેલું નથી, કાણુ કે વિગતો પગ્તને દાર્શનિકોમાં મનભિત્તર ઘણું છે વળી 'આતર પ્રત્યક્ષ' અને 'ઉપરોગિતા'ના ભિન્ન ભિન્ન મિદ્ધાતને વધને, છેક પેગે અને એગ્ગિટોલના કાળથી નીતિના ઇર્થનોમાં એ મુખ્ય વિભાગ પ્રચલિત છે પરંતુ આ બન્ન મનોના ૨૩૫

તેમના લિંગ ગિલ અનુયાયીઓએ અંગ્રાંગીન સમયમાંજ રૂપટ દરેકા છે; અને તેમની દલીલીને લીધે જુદીને મંશયમસ્ત થવાનો અવકાશ રહે છે.

એક થીજ પ્રાંતિ પણ અત્ર દૂર કરવી ઉચિત છે. 'તમારો નીતિનો સિદ્ધાંત માનવાથી અનીતિમાન પરિણામ આવે છે, એમ જો કાંઈ દાર્શનિકને કહેવામાં આવે તો તેથી પોતાની જાનની વિરુદ્ધ એ દીક્રા યાય છે એમ સમજી તે માણસ વખતે ગુસ્સે યાય છે. પરંતુ એમ ગુસ્સે થવાનું કાદને કાંઈ કારણ નથી, નીતિપરત્વે થતા વાદવિવાદનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે દરેક આચાર્ય પોતાના પ્રતિપક્ષીની વિરુદ્ધ એવીજ દલીલ આપે છે. પ્રતિવાદીના સિદ્ધાંતમાંથી કર્તવ્યનો વિચાર આપણામાં જન્મી શકતો નથી અથવા આપણે કર્તવ્યપગવણ રહી શકતા નથી એમ જાણવી આપણા નાદીનો પ્રયાસ હોય છે. અને તેથી આવા પ્રકારની દલીલ આંતરનીતિવાદી અને જનહિતવાદી એકબીજાની સામે કરે છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી તે તે નીતિવેત્તાના પોતાના યાગ્ન્ય ઉપર આરોપ આવી જાય છે એમ સમજનાર, અવહારમાં નીતિના સિદ્ધાંત કેવું સ્થાન ભોગવે છે એ વાત બરાબર સમજનામાં ભૂલ કરે છે. નૈતિક સિદ્ધાંતોમાંથી આપણા નૈતિક મનોભાવ ઉપજી આવતા નથી, પરંતુ સિદ્ધાંતના સ્થાપનની પૂર્વે લાંબા વખતથી તેમના ભાવ આપણા ચારિત્ર્યમાં આપિત થએલા હોય છે. અને એવી રીતે સ્થાપિત થવા પડી ધાતું કરીને તેમના વિષે આપણે તત્ત્વ-જ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવા બેસીએ છીએ. તેથી કરીને મનુષ્યની વિચાર પદ્ધતિમાં કિંવા મનનમાં અપૂર્યતા હોય, છતાં તેના નૈતિક વર્તનમાં અપૂર્યતા ન હોય એ વાત અને તેવી છે. તેથી કોઈ નીતિવેત્તાના સિદ્ધાંતમાંથી તદ્દની દ્રષ્ટિએ ગમે તેવા પરિણામ આવી શકતાં હોય; તથાપિ તે પોતે અનીતિમાન છે એમ તેથી માની લેવાનું કાંઈ વાસ્તવિક કારણ નથી.

ઉપર કહેલા બે સિદ્ધાંતોને લેખકા જૂદાં જૂદાં નામ આપે છે અને તેમના અનેક વિભાગ પાડે છે. આંતરનીતિવાદને કેટલાક ગ્રેસજીવાદ કહે છે અને જનહિતવાદ આદ્યનીતિવાદનો એક વિભાગ લેખાય છે. આંતરનીતિ-

વાદીઓ એમ માને છે કે આપણા મનોભાવની નૈતિક સાચસાચતાનું ભાન અને તેમના પ્રત્યે આપણા કર્તવ્યની સમજ આપણને અંતરમાં એની મેજે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણામાં એક એવી સ્વસિદ્ધ શક્તિ રહેલી છે કે જેને હીથે શુભેચ્છા, સત્ય, દાંપત્ય ધર્મ ઇત્યાદિ સર્વ ગુણો બીજા કરતાં વધારે ઉત્તમ છે; અને આ ગુણો આપણે કેળવવા બોધ્યો અને તેમના વિરોધી ગુણોને દબાવી દેવા બોધ્યો એમ આપણને એની મેજે વિદિત થાય છે; બાહ્ય અનુભવનું તે કામ નથી. અર્થાત્ તેઓ એમ કહે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવની રચનાજ એવી છે કે નીતિના વિચારની સાથેજ તે વિચારને આચરણમાં મકયાનું બંધન રહેયું છે; અમુક જાતનું વર્તન આપણું કર્તવ્ય છે એમ જાણવામાં જ બ્યવહારમાં તેનું વર્તન કરવાનું કારણ આપણને બુદ્ધિગમ્ય અને પૂરતું થાય છે; અને તેવા વર્તનમાંથી ઉપજતા પરિણામ ઉપર દ્રષ્ટિજ તાબવાની નથી. આપણા કર્તવ્યના મૂળ નિયમો આપણને પ્રેરણાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના અતિપક્ષીઓ કહે છે કે નીતિના મળ નિયમોનું આમ ત્રાસાવિક પ્રત્યક્ષ આપણને ચતુર્જ નથી. પાપ પુણ્યનું જ્ઞાન, આપણી મનોવૃત્તિઓ અને કાર્યોના મુકાબલાનું જ્ઞાન, આપણને સ્વભાવ-સિદ્ધ નથી, પરંતુ જે માનુષી-રૂપન સુખમાં પર્યવમાન પામે છે તેના નિરીક્ષણથીજ તે પ્રાપ્ત છે. અર્થાત્ જે કાર્યોથી માણસ જાતનું સુખ વધે અથવા દુઃખ ઓછું થાય તે સારાં; તેથી વિરૂદ્ધ જે કાર્યોનું વલણ દેખાય તે નકારાં. તેથી કરીને મોટામાં મોટી સખ્યાનું વધારેમા વધારે સુખ દરજતગત કરવું એ ઉત્તમ હિદેશ નીતિનો હોય છે; અને જે માણસ એમ કરવામાં સફળ થાય તે માણસ સદગુણનું સ્વરૂપ છે એમ મમજવું.

આ પ્રાજ્ઞા સિદ્ધાંતીઓ મોતાના સિદ્ધાંતનું મજાણુ બાહ્ય અનુભવ ઉપરથી રચે છે; તેથી તેઓને આપણે અનુભવવાદીઓના નામથી ઓળખાઈએ. હવે અહીં પ્રશ્ન આમ થાય છે. ખરી વાત છે કે કેટલાંક કાર્યો માણસ જાતને સુખકારક છે એ અનુભવથી જણાય છે. પરંતુ તેટલા માટે તે કાર્યો કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એનું નૈતિક બંધન ક્યાંથી આવી જાય છે? જે કાર્યો મમાજને ઉપયોગી છે એમ અનુભવ જણાવે તે સારાં-એમ

જે માણસ માનતો હોય તે માણસ એમ પણ જો માયે માનતો હોય કે સ્વાર્થ અને પરાધર્મના વિરોધ સમયે પણ, તેનું પોતાનું નહિ પણ પારકાનું સુખ શોધવાનું તેના ઉપર નૈતિક બંધન છે, તો પછી તે માણસ આ અનુભવજન્ય મિદ્ધાંતનો અનુયાયી રહેતો નથી. મારા સુખની સાથે બીજાનું સુખ જો વધતું હોય તો તેમાં મને અડચણ નથી. પણ મારા સુખના ભોગે બીજાનું સુખ મારે શા માટે મીઠવું ? અને છતાં તે શોધવુંજ એમ જો હું માનતો હોઉં, તો પછી આંતરવાદીઓની જે નૈતિક બંધનનું જ્ઞાન સ્વભાવ-સિદ્ધ છે એમ પણ હું માનું છું એ વાત નહીં. ઉપરના અનુભવવાદીઓની પણ કાંઈક આવીજ દગ્ગા થાય છે. દયીમન કહે છે કે સર્વ મદ્યશુભો શુભેચ્છા ક્રિયા પગપકારમાં અતર્ગત છે; છતાં એ પગપકાર વૃત્તિની મર્યાદામતા અને નૈતિક બંધન નૈતિક હિત્યથી આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. હયુમ કહે છે કે કાર્યની ઉપયોગિતાથી સદગુણનું પારખુ થાય છે, અને તેટલે અસે બેશક હયુમ જનહિતવાદી છે. પરંતુ તે એમ પણ કહે છે કે આપણું મદ્યવર્તન પગપકારી હોય છે; અને મદ્યશુભ કે દુર્ગુણનું ચિંતન જ્યારે આપણને થાય છે ત્યારે એક ખાસ પ્રકારની સાગણી કે રસવૃત્તિ આપણામાં ઉભી થાય છે, અને તેની માથે સમગ્ર કે અમંમતિની સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિ ઉપર આપણા વર્તનનો આધાર હોય છે; અને આ મનોવૃત્તિ સુક્રિયાથી માધ્યમથી, પાત્ર-સ્વભાવ-સિદ્ધ છે. કાર્યોનું અને મનોભાવનું તોલન તેમના પરિણામથી કરવાનું છે; અને જો લીધે મનુષ્ય જાતનું સુખ વધે તે મારું અને જેથી તે ઓછું થાય તે નમારું-એટલું કહેવાથી જનહિતવાદનું વર્ણન મર્યાદા ધરાવતું છે એમ ધારણ બૂલભાગે છે. કારણ કે તેથી તો નીતિપરત્ને એકજ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને મળે છે. પરંતુ દરેક નીતિવેત્તાએ જો પ્રશ્નના ઉત્તર આપવાના છે, કર્તવ્ય એટલે શું ? અને તે શા માટે આપણું કર્તવ્ય થાય છે ? ફક્ત એટલું ફક્ત વર્તન આપણે કરવું જોઈએ એમ કોઈ નીતિવેત્તા આપણને કહે તે ઠીક છે; પણ તે કરવાનું બંધન આપણને કેમ પ્રકારનું છે ? એ જ્યાં સુધી તે આપણને ન કહે ત્યાં સુધી પ્રથમ કથન નિરૂપણી છે. આંતરવાદીઓ કહે છે કે ખરું જોઈ જાણવાનું સામર્થ્ય આપણને

અભાવ-સિદ્ધ છે. અનુભવવાદીઓ કહે છે કે તે માત્ર તેમનો જન્મ છે. તે જાણવાનું માત્ર એક જ માધન છે અને તે સુખ દુઃખનું પૂર્વગાન છે. અમુક આચરણ કરવાની આપણી ફરજ છે તેમ કહેવામાં તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે જો તેમ નહિ કરીએ તો આપણને દુઃખ થશે. મનુષ્યના આચરણનું પ્રયોજન સુખ કે દુઃખાભાવજી હોય છે, બીજું કશું નહિ. આપણે સદગુણી જા માટે થવું અર્થાત્ બીજાનું લાલું કરનાનો પ્રયાસ આપણે શા માટે કરીએ? તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તેથી આપણને એ-દરે ધણામાં ધાકું મુખ થવાનું છે. દૃષ્ટાંત, અનુભવવાદીઓનો એવો મત છે કે જોથી મનુષ્ય જાતનું સુખ વધે અથવા દુઃખ ઓછું થાય તે મદ્યપાન એવી ઉપદ્રુ જેનું પરિણામ આવે તે દુર્ગુણ અને અનુભવથી અશુભ પ્રાપ્તિઓ પ્રાપ્તિ તે આપણા નૈતિક આચરણનું બંધન છે. ૫ તુ સુખ, ઉપયોગિતા, અને સ્વાર્થના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ થાય છે; તેથી કરીને તે મનના અનેક રૂપાંતર થએલા છે.

એમાંથી છેક હલકી પકિતનો મત મેં ઈવિયતો છે તેના મત પ્રમાણે પરોએલા ગજકર્તાઓએજ આખું નીતિ-શાસ્ત્ર રચ્યું છે. અત્રત્ર ગની માણ્યો પોતાના મનોચિન્તન તૃપ્ત કરના માટે, તો ગજકર્તાઓને અમલ ચલાવશે મુસ્કેય થઈ પડે તેથી વિદારોને દયાપી પોતાની કામનું લયુ કરના માણ્યોએ પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ એવો ઉપદેશ તેઓ કરના લાગ્યા, અને પોતાનો ઉદ્દેશ પાડ પાડના લોકોની મિથ્યાભિમાનની વાગણીને તેઓ ઉત્તેજવા લાગ્યા. મનુષ્યો વાંધ જનાર નથી કે પોતાના વિમની તૃપ્તિ માટે માહોમાહે રૂપાંતર મહાન નર તો તેજ કે જે પોતાની ઝમને માટે પોતાની જાન અર્પણ કરી દે. કાયદા, ખિનાય અને માન અને અકરામતની નવાજેશ કરીને, મોટા મોટા નિરતર નખાણુ કરીને, અને નિરપયોગી મેજગેખમા જે માણ્યો લાગ્યા ગહે તેમની અતિ નિંદા કરીને, છે-ર મનુષ્યના મિથ્યાભિમાનને એવું તો પ્રદીપ્ત એમણે કરી મુક્યું કે તેથી લોકોમાં એના સદાચરણને માટે સ્પર્ધ થના લાગી વળી વિનયોને દયાવતા વણી જાનના દુષ્ટ પરિણામ આપણુ થી દૂર રહે છે એમ જ્યારે માણ્યોને માનમ પડતુ ગયું ત્યારે સંસ્કારન નખવાનું એ પણ એક નવું કારણ મળ્યું. ૫મી દરક માણ્યોને એમ પણ

પણુ લાગતું ગયું કે બીજાના આત્મ-ભોગથી પોતાને તો લાભજ થાય છે, ત્યાં કોઈને જો પોતાનો ગ્રાંથ સાધવો હોય તો તેની આડે આવનારો પરમાર્થ નથી દોતો, પણ તેની પેડે જો પોતાનો ગ્રાંથ ગ્રાધવો હોય છે તેજ હોય છે આમ આત્મ-ભોગમા સૌને સર્વોત્તમતા સમજના લાગી અને પરિણામે જેથી સમાજને નુકમાન થાય તેને દુર્ગુણ કહી સૌ નિંન્દા લાગ્યા, અને જેથી સમાજને લાભ થાય તેને ગદ્યગુણ કહી તેની મો પ્રતિષ્ઠા કરના લાગ્યા પરંતુ આ મત તરફ લોકોનું હવે વાજમી ફેરફાર છે.

પરંતુ સાદશ્ય વિચારના કેટલાક જનહિન વાદીઓ હાં મજના અનુયાયી ઓ છે તેઓ કહે છે કે માણુમની પ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વર્ગથીજ થાય છે માન મળમાજ મરણ કથ્યાણુ મમાએલું છે, અને તેથી જેનાથી મળ નમે તે પુણ્ય અને ન મમે તે પાપ સરણુને સરણુની ખાતર કોઈ નમણું નથી, એમ જનસુજ અશક્ય છે પરમેશ્વરને આપણે કથ્યાણકારી હીએ છીએ તેનું કારણ એટલુંજ કે આપણુ કપાણુ તે કરે છે કોઈ આપણુ માફ કે નરસું જન્મે જની કમી શકે એમ છે જનાં આપણુ ભણુજ તે કરીએ એમ ત્યારે આપણુને ખાતરી થાય છે ત્યારે તેના તન્દ્ર આપણુને પૂજ્ય શુદ્ધિ થાય છે ભક્તિ રનાથી સુખ અને મળ મગશે, નહિ તો નુષ્ઠ થવો એમ માની માણુઓ પ્રજુની ભક્તિ રે છે નીતિનો દરેક મનોભાવ આપણી ગ્રાંથ શુદ્ધિનું કોઈને કોઈ અતે રૂપાત્મ માત્ર ગાય છે બીજા આપણુને મોટા ગણી માન આપે, વખત આઠે તેઓ પણ આપણા ઉપર ઉદારતા બતાવે, અને બીજાની ધમ્માઓ આપણે પણ તૃપ્ત કરી શકીએ એવી આપણામા શક્તિ છે એવો આપણુને તેથી સતોષ કહે, માટે આપણે ઉદારતા પ્રીએ છીએ દયા પણ આપણે આપણા ઉપરજ જનાવીએ છીએ, અન્ય ઉપર નહિ બીજાનું દુષ્ણ જોઈ તેવું દુષ્ણ આપણુને પોતાને કદિ પડે તેની તૃપ્ત કરના થનાથી બીજા પ્રત્યે આપણે દયાની લાગણી જનાવીએ છીએ આપણા ઉપર દુષ્ણ પડવું ન જોઈએ એમ ગણી જેના ઉપર દુષ્ણ પડવું લાજમ નથી તેના પ્રત્યેજ આપણે ઘણું રીતે ન્યા જનાવીએ છીએ મિનતા પણ સ્વાયત્તિને પોષકજ શોધાય છે જેની આપણુને જરૂર હોય તેને જ માત્ર દરના આપણે મથીએ છીએ.

પરંતુ જનસભાની આ ગણના મનુષ્યને જગતી દશામાં મૂકે છે અને તેથી નીતિનું નામ જ મેલું નથી. ધરણુકે આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મર્મ વ્યાચરણુ એક ટ્રાદિના ચર્ચ જાય છે. વળી જો આ મિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મૈ વર્તના માટે તો માણુઓ માટે માહે પદી મને અને કાષ્ઠનો નાર્થ મગનાનો પ્રમગ-જ મે નહિ પણ મુલાએ એ આપણી સામ્પત્તિ ઝિયનિ નથી અનુ-ભવ આપણને એમ નીખવે છે કે જીજ્ઞાસી મહાય નિના અને મમાજની કાષ્ઠક વ્યવસ્થા નિના આપણી વણી ખરી છત્તાઓ પાટ પડી શકતી નથી તેથી આપણા કુદરતી હવમનુ કાષ્ઠક નિયમન કરનાની આવશ્યકતા હે છે આ નિયમને માટે કાષ્ઠક ત્યાય છે અને પાનિતોપક અને દરની તેમનું સમ વન થાય છે, અને આમ મમાજના ક્રેયમા વ્યમિનુ ક્રેય ગણના લાગે છે. તેથીજ દામ્મ કહે છે કે નિગુગા નિત્ય-શામન પદ્ધતિમાજ સર્વોત્તમ ક્રેય છે, નાજની આજા મર્વોપરી છે અને તે આજાઓનું પાન। એજ નીતિ. વળી તેથીજ દરીને આ મનના અન્ય અનુષ્ઠાપીઓ મન્ય-આપન કુળાને નીતિ-શાસ્ત્રનું મુખ્ય અંગ ગણે છે; ધરણુકે તેમના મન પ્રમાણે આપણુ સમગ્ર નર્તન નાર્થથીજ આય છે મમાજના વાજની માથે આપણા વાલની એકના તે મદ્ગુણુ, અને આ એનાનો વિનેક કાપનાથી સાધ્ય દુનાથી, કાપના બાધના અને નીતિનેતાની દુગ્તે વગલગ મખીજ મેય છે પરંતુ આ સન્ય-મતા ઉપનન લોક-અભિપ્રાયનુ એક બીજુ બાજુ પણ તેઓ સીદ્ધાંતે છે મદ્ગુણુ આપણને પાનિ અને મિત્રતા મળે છે, દુર્ગુણુથી નિદા અને દુસ્મનાસક પ્રમ થાય છે કાપનાથી મગની કેળવણીને લીધે અને મમાજના બિન સિત્ત અગ જૂનોના દિન એક બીજ ની સાથે આનંદોન ચએના હોર છે એના વધના જતા અનુભવને લીધે, એક જનનો એવો યોકમન ઉભો થનો જ્વર છે કે જેને અનુકૂળ પદી માણુઓ શાત અને મિત્રનમાર નેતા નીવ છે, અને સુખ એનમા પોનાના અનન ગાળે છે આા મીન ન્યામ, ઉપમરત્તિ, વનય, નિ પદ્ધતિપાતતા, વિશુદ્ધિ અને પાનિતલના ગુણો અગ્નિતરમા આા નવા છે. આ ગુણોથી ને મમાજને સુખ મનુ ન મેયના તેમને દુગુણુ કહેના નેષ્ટો, અને જેમ

જેમ સુધારે આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ આ લોકમન વધારે વધારે દૃઢ થતો જાય છે, માણસનાં ચારિત્ર્ય બધાતાં જાય છે અને તેથી લોકો વધારે વધારે નિઃસ્વાર્થી થતા જાય છે. ત્યારે પ્રૌઢનીનિવાળો અને નિઃસ્વાર્થી ફાળુ એવો પ્રશ્ન થતાં આ મતવાળાઓ જરાય આપે છે કે તેવો માણસ પોતાનુંજ સુખ શોધવામાં કેવળ મગસગ્રસ્ત રહે છે; પણ તે સુખ એ એવી રીતે શોધે છે કે તેની પોતાની તૃપ્તિની સાથે બીજાને પણ તેથી સુખ મળે છે.

પ્રાચીન ઇણની લોકો કહેતા આવ્યા છે કે જે માણસ દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરીને પોતાનું સુખ શોધે છે તેનું જીવન યથાર્થ નીતિમાનજ હોય છે. નીતિને ધર્મની અપેક્ષા નથી એમ જે કેટલાક જનકિનવાદીઓ કહે છે તેઓને આ મત ઘણો આદરણીય થાય છે; અને દરેક માણસ અજાણથીજ પોતાનું સુખ શોધવામાં તત્પર હોય છે એવો નેમનો મત હોવાથી, 'દુર્ગુણ એ અગ્નિનું પરિણામ છે એ ધ્યેયોના મિદ્ધાન ઉપર આમ અન્ય રીતે આપણે આવીએ છીએ. સદગુણ એ સુખની પ્રાપ્તિ માટે વિચારવન ઉદ્યમ છે, દુર્ગુણ અવિચારી ઉદ્યમ છે. મરગુણ તો વ્યવહાર-નિપુણતાની શાખા માત્ર છે, સુખદુઃખની ગણતરી કરતાંન આગરે તે દુર્ગુણ. જેને સમાજની નીતિ સુધારવાનો ઉદ્યમ આવેલો હોય તેને જે જ રમ્તા ખુલા છે. દરેકનો આર્થ બીજાના આર્થની માથે વધારે વધારે જોડાએ એકમ રહે તેના ઉપાય એણે યોજવા; અને જે અચાનકાને લીધે આગમ પોતાનો ખરો સ્વાર્થ મમકત શકે નથી તે અચાનકા દ્વંદ્વ દગવધી. અર્થાત્ નીતિનું શાસ્ત્ર માત્ર ગણિતનોજ વિષય છે. જે પાનિવત્ય કે સત્યથી સુખ કરતાં દુઃખ વધારે થતું હોય અથવા મેઠા સુખના ભોગે નાનું સુખ મળતું હોય તો તેના આચરણમાં પાપ છે, નર્ણાઇ છે. જે શુભોને મરગુણ ગણવામાં આવે તેમને આચરણમાં મુકવાથી આપણને લાલ અનો ન હોય તો તે પ્રમાણે વર્તવાનું આપણને કાંઈ બંધન નથી. અર્થાત્ આખું નીતિશાસ્ત્ર આ ચાર નિયમમાં અમાઇ જાય છે; (૧) જે સુખમાં કાંઈ દુઃખ ન હોય તે

બેટી લેવું; (૨) જે દુઃખમાં કાંઈ સુખ ન હોય તે તજી દેવું; (૩) જે જે સુખ મેળવતાં તેના કરતાં પણ મોટું સુખ અટકી જવું હોય અથવા તેથી સુખ કરતાં દુઃખ વિશેષ થવું હોય તો તે સુખ તજી દેવું; (૪) જે દુઃખથી મોટું દુઃખ અટકી જવું હોય અથવા મોટું સુખ મળે તેમ હોય તો તે દુઃખ ભોગવી લેવું.

આચાર સુધી ઐહિક સુખ દુઃખની વાત થઈ. પણ તે મતના કેટલાક અનુયાયીઓ પારલૌકિક સુખ દુઃખને પણ નૈતિક આચરણમાં કાન્યભૂત ગણે છે. જે માણસો સ્વભાવથીજ સ્વાર્થી હોય તો પછી તેઓ નિઃસ્વાર્થી કેમ થઈ શકે ? એ મુશ્કેલી આ મતમાં સુખ્ય છે. પારલૌકિક સુખ દુઃખનો વિચાર વચમાં લાવવાથીજ આ મુશ્કેલી ટળી શકે છે એમ કેટલાક કહે છે. ઐહિક સુખો ઉપર આપણે પૂરેપૂરો અમલ ચાલતો નથી; પણ સર્વથા ન્યાય-કર્તા એક એવો છે કે જે આપણાં સર્વ કાર્યનો બદલો પદ્મોક્તમાં પણ જરૂર આપશે જ-એ વિચારથી બેશક માણસોને મહાચારમાં પ્રવૃત્ત રહેવાનું મન વધારે થાય છે. તેથી આ મનવાળાઓ કહે છે કે જે કોઈ માણસને યોગ્ય લાલની આગા ન હોય તો તેણે પોતાના સુખનો ભોગ આપવો તે આંડપણુજ છે. પરંતુ આ દુનિયાના સુખનો ભોગ આપવામાં અડચણ નથી, કાન્ય કે તેને બદલે અન્ય દુનિયામાં તેથી વિશેષ સુખ મળવાનું છે. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ અને નરકમાંથી મુક્તિ—એ બન્ને માટેજ આપણા આચરણ માનવી પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને મૃત્યુ પછી પણ પહેાંચે એની સ્નાયની ગણતરી કન્ટી તેજ મદ્ગુણુ; અને આ ગણતરી મિત્રાય અન્ય કોઈ ધર્મ નથી. મદ્ગુણનાં મદિમા અને ઐશ્વર્યથી આપણે આચરણમાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ એવી વિધર્મીઓની માન્યતા કેવળ બમજનક છે.

કેવળ નફાતોટાની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આ મન વિરહ જે આસેપ મૂકી શકાય છે. સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને માટે મદ્ગુણના કેટલા મયપની જરૂર છે એ આ મનમાં એકમ દસવેલું ન દોવાથી પરિણામ એ આવે કે કેટલાક દુર્ગુણો આ દુનિયામાં નિર્ભયનાથી આચરી શકાય. આનો જવાબ તેઓ એમ આપે

છે કે આવી અનિશ્ચિતતાને સીધેજ જેમ જાને તેમ ધર્મ-ભાવનામાં માણમે દિસાવી રહેવું એ કદાપણનું કામ છે; અને વળી દરેક જાતના સદગુણ કે દુર્ગુણને માટે પ્રજાના દરબારમાં કમવાર મોટો ધણું કરીને તૈયાર છે. બીજી આલેખ એ છે કે આ દુનિયાના સુખો મોઝસ છે એટલી વાત તો મિલે છે; પણ પારલૌકિક સુખની એવી ખાત્રી ક્યાં છે? એ સુખો આપણને મળશે કે કેમ તેની જાને ખબર છે? આના જવાબમાં તેઓ કહે છે કે પારલૌકિક સુખ દુઃખ એવાં ગલીર પ્રકારનાં અને મટોટાં છે કે તેમની સંભવિતતા કે શક્યતાની ખાતર પણ કદાચ માણમે તે મેળવવા કે દૂર કરવા પ્રયાસ કરવા નોંધએ.

જનહિનવાદના વિશાળ પ્રસારને કાંઈક તથા ઘડને કેટલાક વળી એમ કહે છે કે જનહિનતા એ નીતિના કાયદાનો પાયો નથી, પણ પ્રજાની ઈચ્છા બધવા પોતાની મરજીમાં આવે એવું એણે આપેલું કરમાન એજ નીતિનો કાયદો. છતાં આ મતવાળાનો મોટો ભાગ તો જનહિનવાદીજ રહે છે; કારણ કે આપણે એમને પૂછીએ કે ઈશ્વરની ઇચ્છા આપણે શી રીતે જાણવી? તો તેઓ કહે છે કે સાક્ષાત્ ઈશ્વર આવીને તો પોતાની ઇચ્છા આપણને પ્રગટ કરતો નથી; પરંતુ ઉપયોગિતાના કાયદાથી એ ઇચ્છાનું શોધન થઈ શકે છે. કુદરતના નિરીક્ષણથી સાખીન થાય છે કે ઈશ્વરની ઇચ્છા કદાચુક્કારી છે અને મનુષ્યનું કદાચુક્કાર ઈશ્વર ઇચ્છે છે. એટલા માટે જે વર્તનથી એ ઉદ્દેશ સફળ થતો હોય તે વર્તન ઈશ્વરની ઇચ્છાને અનુકૂળ સમજી લેવું. કેટલીક આરાઓ ધર્મ-પુસ્તકમાં આપેલીજ હોય છે, અને ન આપી હોય ત્યાં જનહિનતાનો નિયમ લગાડી નેવો. દરેક તે ઇચ્છા આમ જાણી શકાય છે એમ આપણે કહીએ કરીએ તોપણ હજી પ્રશ્ન થાય છે કે એ ઇચ્છાને તાજે આપણે શા માટે યવું? આ પ્રશ્નના બે જવાબ છે: પ્રથમ તો, ઈશ્વરનો ઉપકાર આપણા ઉપર અત્યંત છે, માટે રગભાવિક રીતે જ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે વર્તવુંજ નોંધએ. પણ આ જવાબ આંતર-વાદીઓનો છે. બીજો જવાબ એવો કે સદિ-કર્તાની પાસે અસખ્ય દાન અને દંડ તૈયાર છે. આ જવાબ આ મતવાળા મામાન્ય રીતે સ્વીકારે છે.

સારાંશ કે તેમના મતે, નીતિનો વિષય મનુષ્યનું કલ્યાણ છે, ઇશ્વરની ઇચ્છા તેનો કાયદો છે, અને સતત સુખ તેનું પ્રયોજન અને ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રમાણે આપણા સ્વભાવના ઉત્કૃષ્ટ અને હલકા વિભાગના બેદનુભાવ થવા માટે આપણામાં એક એવી કુદરતી-સ્વભાવ-સિદ્ધ શક્તિ રહેલી છે કે જેને લીધે આપણા કર્તવ્યના કાયદાનું જ્ઞાન અથવા આપણું વર્તન કેવા પ્રકારનું થવું જોઈએ તેનું પ્રકાશન આપોઆપ આપણને થઈ જાય છે એ વાતની આ અનુભવવાદીઓ ચોખ્ખી કુલ જોવી ના કહે છે. સુખની ઇચ્છા કે સદાચારમાં કે મનોભાવમાં જે કંઈ પ્રશસનીય તત્ત્વ રહેલું હોય તો તે માણસ જાતનું સુખ વધારવાનું તેમાં રહેલું વલણ માત્ર છે; અને કર્તાએ માનેલું કે વાસ્તવિક સુખજ માત્ર તેના મદાચારનું પ્રયોજન છે, અને આ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા જે સાધનોની અપેક્ષા છે તે ઉપરાંત ' કર્તવ્ય ' શબ્દનો અન્ય અર્થ કંઈ થતો નથી. આ માધનો જૂદા જૂદા જાતનાં અને જૂદાં જૂદાં વ્યવસ્થાનાં તેઓ માને છે. પેલે ધર્મ ઉપર ભાર મૂકી કહે છે કે સદાચારનું પ્રયોજન માત્ર એજ છે, જે કે અન્ય રથજે એ બીજાં સાધનોનો પણ સ્વીકાર કરે છે. દૈવી દાન અને દડ, કાયદાની સજા અને સામાજિક શિક્ષા-એ સાધનો લોક સ્વીકારે છે. શારીરિક, રાજકીય, નૈતિક અથવા સામાજિક, અને ધાર્મિક એવા વિભાગ એના બેન્ધામ પાડે છે. ત્યાં દુરાચારથી શરીરની જે દુર્દશા થાય તે શારીરિક; મત્રીઓના કાયદાથી જે શિક્ષા થાય તે રાજકીય; સામાજિક વ્યવહારમાંથી ઉપજતા સુખ દુઃખ તે નૈતિક; અને પારલૌકિક દાન અને દડ તે ધાર્મિક.

જનહિતવાદીઓ કહે છે કે મનુષ્યનું જીવન સ્વાર્થથી સારું થઈ નિઃસ્વાર્થમાં પરિણમે છે. પણ તેઓ કહે છે તેમ જે મનુષ્ય જન્મથીજ સ્વાર્થી હોય તો આગળ જનાં તે નિઃસ્વાર્થી કેમ થઈ શકે છે એ પ્રાગ્નનો ખુલાસો તેમણે કરવો જોઈએ. અર્થાત્ મનુષ્યના સ્વભાવમાં નિઃસ્વાર્થનું તત્ત્વ મૂળેજ ન હોય તો તે આવી જાય છે ક્યાંથી ? તેઓ કહે છે કે સ્વાર્થનું રૂપાંતર નિઃસ્વાર્થમાં જે ઉપાયોથી થઈ શકે છે: નિઃસ્વાર્થી અગર મહદ્દય શક્તિઓનો સ્વીકાર અને વિચાર-સાધ્યતાનો મિદાંત.

જન-સ્વભાવની રચનાજ, એવી છે કે બીજાના આનંદમાં સ્વાભાવિક રીતેજ આપણે આનંદ માનીએ છીએ એ વાત તો સામાન્ય માણસને પણ સમજાઇ જાય એવી સ્પષ્ટ છે. છતાં એ વાતની દૈર્ઘ્યે સાદ ના કઢી છે; અને દૈર્ઘ્યેશિયસની શાળાના લેખકો એમ પણ સાબીત કરવા મથ્યા છે કે સ્વર્ગી કોટુંબિક અને મિત્રનમાર લાગણીઓ, જે માણસના ઉપર આપણી ચાહના હોય છે તે પ્રિયજન આપણને આવસ્યક હોવાથીજ આપણે બનાવીએ છીએ. સહૃદયતાનાં મુખ્ય દુઃખ વાસ્તવિક છે એવો સ્વીકાર બેન્થામે કર્યો છે; પરંતુ પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસરી, પોતાના જીવનમાં એ સ્વીકારને એણે આગળ પકવા દીધો નથી; અને મહાત્માના માધ્યમેની નીંધમાં એ સ્વીકારને ધ્યાન એણે આપ્યું નથી. તથાપિ, એ મતના પાછલા અનુયાયીઓ એવા સ્વીકારની તરફેણમાં છે, જે કે તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે આખત તેમનામાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે વિચાર-માહૃચર્યના બળે સ્વાર્થમાંથીજ પરોપકારની લાગણીઓ જન્મે છે. બીજાઓના મન પ્રમાણે તે લાગણીઓ આપણા સ્વભાવના અમલ અંશ છે. તેમની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર ગમે તેવો હોય, પણ તેમના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર નેઓ આમ કરે છે; અને કહે છે કે તે લાગણીઓને કેળવવી એ નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને તેમના ઉપયોગથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે આનંદ મહાત્માની પ્રવૃત્તિનું એક મુખ્ય કારણ છે. આંતરવાદીઓ પણ એમજ કહે છે, છતાં બન્નેના મતમાં ભેદ છે અને તે બે પ્રકારનો છે. બન્ને કબુલ કરે છે કે પરોપકાર અને દેય બન્ને વૃત્તિઓનું અસ્તિત્વ જન-સ્વભાવમાં છે અને તેમને ભિન્ન યોગબાવતી કુદરતી શક્તિ આપણામાં ગ્રહેલી છે; પરંતુ આંતરવાદીઓ કહે છે કે આ બન્ને વૃત્તિઓ સન્મુખ થતાં તેમાંથી એક સારી અને બીજી નફારી એનું સહજગતન આપણને થાય છે, પણ જનહિતવાદી એ વાતની ના પાડે છે. બીજો ભેદ એ છે કે પરોપકારનાં કાર્યો કરવાથી આપણને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વાત બન્નેને માન્ય છે; પણ જનહિતવાદીઓ કહે છે કે એ આનંદને મારેજ પરોપકારમાં આપણી પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ ધણા બધા આંતરવાદીઓ કહે છે કે

એ આનંદ આપણને અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન એ આનંદ નથી.

પરંતુ જનહિતવાદીના સિદ્ધાંતમાં વિચાર-સાહચર્યનો નિયમ ધણ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. વસ્તુઓને પ્રથમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેનું કારણ કે તેથી આપણને સુખ મળે છે. પણ વસ્તુ અને તેથી મળતું સુખ આપણા અનુભવમાં એવાં સંકળિત થઈ જાય છે કે એકનો વિચાર આવતાં બીજાનો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી સુખનો વિચાર ધ્યાનમાંથી ખસી જતાં વસ્તુની ખાતર જ વસ્તુને પછી આપણે ચાહીએ છીએ. એજ પ્રમાણે સદ્ગુણને પણ સદ્ગુણની ખાતર આપણે ચાહીએ છીએ. પરંતુ વિચાર-સાહચર્યના આ નિયમને સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં મૂકનાર હાર્દસી છે. એની દૃષ્ટિ તો માત્ર માનવ-શાસ્ત્ર ઉપરજ હતી. પણ ન્યારથી જનહિતવાદીઓએ તીનિ-શાસ્ત્રમાં એ નિયમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે, ત્યારથીજ તેનું માહાત્મ્ય ઘણું વધી ગયું છે. આ નિયમની સત્યતા વિશે મને તેવો વિચાર આપણે બાંધીએ, પણ જે લોકો એમ કહે છે કે સ્વ-ભાવથીજ મનુષ્યનું કેવળ સ્વાર્થી જીવન વિચાર-સાહચર્યના બગેજ ઉપરે અત્યંત બીન-સ્વાર્થી થઈ શકે છે, તે લોકોના શુદ્ધિષ્ણની તો કાઠક તારીફ આપણે કરવી પડે છે. કેવળ સ્વાર્થ-વૃત્તિમાંથી કેવળ પરાંપકાગ વૃત્તિ કેમ જન્મે છે એ વાત તેઓ લોક-વૃત્તિના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે. પૈસો જાને સુખ આપી શકતો નથી. તેમ તે ખુદમાં કાંઈ પ્રશમનીય તત્ત્વ નથી. બ્રૂખ લાગે તો પૈસો ખત્રાતો નથી. અથવા રૂપીઆની હાર કરી તેમાં બેસી ફિદકી જતારું નથી. પરંતુ આપણી ઘણી ખરી ઇચ્છિત વસ્તુઓ મેળવવાનું તે સાધન માત્ર છે. તેથી આપણા મનમાં સુખના વિચારની સાથે તે સદાય ધાય છે. તેથી આપણે તેને ઇચ્છીએ છીએ. હવે પૈસાથી વસ્તુઓ ખરીદ થઈ શકે છે એ વાત મનમાંથી અજાગી થતાં પૈસાની ખાતર કોઈ પૈસાને ચાહે તો ને માર અને તેડી છે. અને કુતુસની કહાણી પણ બીજી રીતે હોય છે! દુઃખ વેગને પણ તે પંચોજ બેગો કરે છે.

આંતરવાદીઓ કહે છે કે માણસોમાં મરણોત્તર કીર્તિનો લોભ હોય છે; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં નિઃસ્વાર્થનું તત્ત્વ મુશ્કેલીજ રહેલું છે. જનહિતવાદીઓ કહે છે કે એ વાત ખોટી છે. મનુષ્યનું આચરણ તો સ્વાર્થની શોધમાંજ ફરે છે, પણ પછી વિચાર-સાહચર્યના બળે તે નિઃસ્વાર્થ રૂપે પ્રતીત થાય છે. પ્રથમા સ્તુતિ કરનારનો પ્રેમ સૂચવે છે અને બીજાના પ્રેમનું આપણને લક્ષ્ય બતાવે છે. પણ પછી તે સાધન મટી ઉદ્દેશ બની જાય છે, અને તેનું થેવું પછી માણસને એનું તો લાગી જાય છે કે જે પ્રથમા પોતે કાને સાંભળવા રહેવાનો પણ નથી એવી મુઆ પછીની કીર્તિ મેળવવા દુઃખ વેડીને પણ તે પ્રયાસ કરે છે. પ્રશંસાથી કેટલાક લાભ આપણને થાય છે તેથી આપણે તેને પ્રથમ ધૃષ્ટિએ છીએ. પણ પછી લાભની વાત અજાગી રહી જાય છે અને પ્રશંસાને શોધતા ફરીએ છીએ. એજ ન્યાયે પ્રથમાને છોડીને જે વસ્તુઓથી સ્વાભાવિક રીતે અથવા ધાતુ કરીને પ્રથમા પ્રાપ્ત થતી હોય તે વસ્તુઓ ઉપરજ આપણું મન ઝોટકું રહે છે. આમ આપણા સધળા નૈતિક મનોભાવ આ કિમિયા જેરી ફૂલિને જ ઉપકૃત છે. સ્વભાવથી માણસમાં પરા-પક્ષર વૃત્તિ હોતીજ નથી. પ્રથમ તો એના આચરણનું નિયમન કેવળ સ્વાર્થથીજ છે. પરંતુ બાળક અવસ્થામાં માતૃભાવ સાથે પોતાનું સુખ જોડાએલું છે એમ એ રીએ છે. જરીક મોટા થતાં કુટુંબની સાથે તે સંયુક્ત થએલું એને સમજાય છે, અને હિમરે પહોંચતાં પોતાની ચાતિ, ધર્મ, દેશ, અને છેવટે આખી આદમ જાતની જોડે તે જોડાએલું છે એમ એને સમજાય છે. આમ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છેવટે રચાય છે. બીજાને દુઃખ જોઈ પોતાનાજ દુઃખની દુઃખદ ઝૂલિત બાળકમાં જામત થાય છે, અને બાળકની કલ્પના ચક્રિને ઉરેકરી આ સ્થિતિને માથાપ દદ રાખતાં જાય છે. વળી નિશાળમાં પણ એકનાં સુખ દુઃખ કાઢને કાઢી રીતે સર્વ સારે જોડાયવાં લાગે છે. અને આમ બીજાઓનાં દુઃખ સાથે આપણા પોતાના દુઃખનો વિચાર જોડાઈ જાય છે અને આપણામાં દયાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, શુભેચ્છા અને ન્યાય માણસો આચરે છે તે એટલા માટે ૧

ખીજાઓ પણ તેમના પ્રત્યે તેવી શુભેચ્છા અને ન્યાય આચરે, તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવથી જુઓ, અને લવિષ્યમાં તેમનો બદલો તેમને મળે એવી આશાથી. પરંતુ વિચાર-સાહચર્યના બળે, શુભેચ્છા અને ન્યાય જે પ્રથમ માધનજ હોય છે તે પાછળથી આચરણના મુખ્ય ઉદ્દેશ યદ્ય પડે છે. અને તેથી વિરૂદ્ધ વિચાર-સાહચર્યના બળે દુષ્ટ ઇચ્છા અને અન્યાય પ્રત્યે વિરૂદ્ધ લાગણીઓ ઉભી થાય છે. આમ મદ્દગુણ અતે આપણી વૃત્તિઓનો વિષય બને છે. ખીજા કાંઈપણ મૂળ કરતાં, જેને આપણે મદ્દગુણી કાર્યો કહીએ છીએ તેમાંથી, આપણી મોજ અને આનંદનો મોટો ભાગ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજાના મદ્દગુણથી આપણને અસખ્ય લાભ મળે છે. આપણે પોતાનો મદ્દગુણ આપણા પ્રત્યે ખીજાનો પૂજ્યભાવ ઉપજાવે છે, અને તેથી આપણને લાભ થાય છે. તેથી મદ્દગુણની સધળે પ્રશંસા થાય છે અને દુર્ગુણની નિંદા થાય છે. ધર્મ પણ બોધ કરે છે કે અનહદ સુખની આશા મદ્દગુણ સાથે સંકળિત છે અને અનન દુઃખની ખીંક દુર્ગુણમાં રહેલી છે. એટલા માટે સુખદ વસ્તુઓના વિચાર સાથે મદ્દગુણ ખાસ કરીને સંકળિત થઈ જાય છે. પરંતુ વિચાર-સાહચર્યના બળે માણસો મદ્દચારને અતંત્ર રીતે આહવા લાગે છે એટલુંજ નહિ પણ મદ્દચાર પાળતાં પછી આપણને આનંદનો ઉલ્લેખ આવે છે અને દુઃખચાર કરતાં તીવ્ર વેદના થાય છે. આનું નામ આપણી મનોદેવતા. આ મનોદેવતા આપણા જીવનનો મુખ્ય મિદ્ધાન થાય છે, અને આ મનોદેવતાને નાકરમ્બન થવા કળના આ દુનિયાની મધ્યમી વીંત્રોનો ભોગ આપવો બેદનર છે એમ આપણે માનેલા હોવાથી, મદ્દચારના અતિ ઉચ્ચ શિખરે આપણે પહોંચીએ છીએ. પણ એ બધો પ્રતાપ વિચાર-સાહચર્યનો છે.

આ શુદ્ધિશાળી મત તરફ ધણાં લોકોના મન આકર્ષાયા છે, કારણ કે અનુભવવાદીઓનો મિદ્ધાત સમજતાં જે જે મુશ્કેલીઓ આવે છે તેમાંથી પેટલીકતું નિરાકરણ આ મતથી બેશક થાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, આંતર-વાદીઓ કહે છે કે મદ્દગુણ તરફ આપણે સેદેજે આકર્ષાઈએ છીએ અને દુર્ગુણ પ્રત્યે આપણને સદજ અણગમો હોય છે, તેથી કાંઈ વાત સારી છે

યા નગરી-એ નૈતિક નિર્ણય આપણને તાત્કાલિક અને પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ છે અને તેથી કરીને તેમા થડે પેટે કરેલી સ્વાર્થની મજબૂતીનો ગંધ પણ હોતો નથી છતાં પણ જનહિતનાદીઓ કહે છે કે આપણા સત્તા નૈતિક નિર્ણયો મુદ્દે સ્વાર્થનીજ ગજબી દોષ છે આના જનાજમા વિચાર-સાહચર્યવાદીઓ કહે છે કે વિચાર-સાહચર્યના ગમે એક પ્રકારની એવી વૃત્તિ આપણામા ઉપજી ગાવે છે કે પગી એજ આપણા એના નિર્ણયોમા કારણમૂળ થાય છે આમ મનોદેવતા આપણા સ્વભાવમા એક વાસ્તવિક અને અગત્યનું તરન અને છે તેથી સદ્ગુણથી ઉપજતા દુસ્થ પરિણામોની દરમત રાખ્યા વિના સુખના એક પ્રકાર તરીકે સદ્ગુણને સદ્ગુણની ખાતર માણસ સાહે તો તે શક્ય વાત છે વળી કેળવણી ઉપર આ મન એટલું બધું નજન મૂકે છે કે તેથી પણ વ્યવહારમા અગત્યનું સ્થાન એને પ્રાપ્ત થાય છે સુખપ્રકારક વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણી વૃત્તિ અવશ્ય ખેંચાય છે એના માટે વિચાર-સાહચર્યના નિયમને જેમ અને તેમ વેહેનો અમનમા મૂકી મનુષ્યોને એવી રીતે કેળવી દેવા કે તેથી સત્ત્વર પ્રતરે તેઓ આકર્ષિત રહે અને દુરાચાર પ્રતિ તેમને તિરસ્કાર ઉપજે સત્ત્વરની સાથે પ્રતિક્ષા અને સુખ જોડાએના છે એણે સમજવાની ને નાનપણથીજ દેવ આપણને પડે, તો આપણી પ્રવૃત્તિ સદાચારમા મેદેનાઇથી થશે અને દુરાચારની સાથે જોડના ને શીખશું તો દુરાચારી થઇશું તેથી કેળવણી કિના મહાનરાથી જેવો સ્વભાવ આપણે પાડશું તેવો પડશે, ને કે આ સ્વભાવ કેળવણીનું પરિણામ હોનાથી કેવળ કૃત્રિમ અને વિચાર-સાહચર્યના ગમેજ ઉપજેલો હોય છે

છતાં આ સિદ્ધાંત માત્ર આપાનરમણીયજ છે કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તે સ્વાર્થનોજ સિદ્ધાંત છે સદ્ગુણની ખાતર સઘળી વ્યાવહારિક વસ્તુ ઓને ભોગ આપતો સદાચારી માણસ આ મન પ્રમાણે માત્ર પોતાના મને માનેની મોટામા મોટી ભોજ ભોગવવાનોજ ઉત્સુક હોય છે કાંઇપણ રીતે પૈસાનો ઉપભોગ કરવા કરના માત્ર પૈસો ભોગ કરવામા જેમ મનુષ્ય વધારે આનંદ માને છે તેમ આ મતનો સદાચારી માણસ ગમે તે ભોગ

આપીને પણ પોતાના જ્ઞાનસિદ્ધિ વિશ્વાસમાં જ મોજ માને છે. સિદ્ધાંતની આવી દશા અટકાવવા તેઓ કહે છે કે મોજની ખાતર જેમ માણસ અરીજી સેતું શરૂ કરે છે, પણ ટેવ પડ્યા પછી દુઃખ થવા છતાં તે છોડાતું નથી, તેમ સદાચારની ટેવ પડ્યા પછી સદાચાર પણ છોડાતો નથી. પરંતુ આ દલીલ પણ વાસ્તવિક નથી, કારણ કે મોજની ખાતર શરૂ કરેલા દુઃખ ચારની ટેવ મોજ ન મળે ત્યારે પણ માણસથી છોડાતી નથી તેનું કારણ એમ છે કે તેમ કરતાં અશાંતિ અને બેચેનીને લીધે મનની તીવ્ર વેદના એને થાય છે; અને આ વેદના અટકાવવા પોતાની છુરી ટેવ એ જારી રાખે છે. તેથી દુઃખને દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે અથવા બની શકે તેટલું વધારે સુખ મેળવવાની ખાતર જેનું સધળું વર્તન થાય તે માણસ મુ-સ્વાર્થી કે આપ-મતલબી છે એમ કહેવામાં ભાષાનો દુરુપયોગ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. અને આટલી વાત સાચી હોય તો બાલનીતિવાદની બધી શાખાઓ સ્વાર્થાવલંબી છે એમ કહેવામાં અમત્યનો ઉચ્ચાર થતો નથી. છતાં હોખ, મૈંડવિલ તથા પેલેના મોજવાદમાં અને જનહિતવાદના સરકૃત સુખવાદમાં ફેર છે એ વાત પણ આપણે સ્વીકારવી ઘટે છે. વળી, સદાચાર આચરતાં એક પ્રકારનો સતોષ-આનંદ આપણને થાય છે એમ જ્યારે આંતરવાદીઓ કહે છે ત્યારે તેમની ભાષા અને આ સુખવાદીઓની ભાષામાં થોડાજ ફેર જણાય છે. સમજાં શ્રેષ્ઠ આચરણનો અતર્જાવ હલકા અને સ્વાર્થી તત્ત્વો-માં જનાવીને પોતાના સિદ્ધાંતની મપાટીએ જનસ્વભાવને ઉતારી પાડવાનો સુખ્ય આશય મોજવાદીઓનો હતો. સુખ્ય અને સ્વાર્થના બોધનમાં એવી ઉત્કૃષ્ટતા મકવી કે તેમાં મર્વોત્તમ સદાચારનો સમાવેશ થઈ જાય એવો આશય પાછળથી થયેલા કેટલાક સુખવાદીઓનો હતો. જોકે આપણી મનો-દેવતા મૂળે સ્વાર્થમાંથીજ વિચાર-સાહચર્યના બળે ઉપજી આવે છે, છતાં તે દેવતા જન-સ્વભાવનું ખરૂં તત્ત્વ છે અને આપણા જીવનમાં તે માર્ગ-દર્શક થવી જોઈએ એ વાત હાર્ટલીના અનુયાયીઓ સ્વીકારે છે. સહૃદય વૃત્તિઓની સત્યતા પણ તેઓ એવોજ રીતે સ્વીકારે છે. ખરેખરા નિઃસ્વાર્થ વર્તનની શક્યતા તેમના મતને અનુસાર તેઓ સ્વીકારી શકે નહિ એ વાત

નેકે સત્ય છે, તથાપિ તેઓની દલીલ એવી છે કે, જીમના બધા માટે આત્મ-ભોગ આપીને માણસ પોતાનું મર્વોત્તમ મુખ્ય મેળવે એ વાત બને તેવી છે; અને સદાચાર અને સુખનું આદ્યર્થ ત્યારેજ મેપૂર્ણ થયું કહેવાય કે જ્યારે તેને લીધે નિઃસ્વાર્થ વર્ગના આપોઆપ અને નિર્દતર થયા કરે. અને દુરાચારના કૃત્રિમાંથી ઉપજતા આનંદ કરતાં વધારે દુઃખ તે આચરણમાં જેને સાગરું નથી તે માણસની નીચી કોઈ પણ રીતે વાસ્તવિક ગણાય નહિ. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંતમાં જોકે આ મન તેનો તેજ ગૂંદે છે, છતાં પાછળના અનુયાયીઓ તેનું તાત્પર્ય છેક બદલાવી નાખે છે.

આ પ્રમાણે અનુભવવાદીઓના મતમતાંતર આપણે જાણ્યા. હવે તે તે મન સ્વીકારતાં શી શી અડચણો આવે છે તે આપણે જોઈશું. પછી આંતરચાદીઓનો મત આપણે શા માટે સ્વીકારવો તે કહેશું. પરંતુ આપણી નૈતિક બાવનાઓ સ્વભાવ-મિત્ર હોવાથી જોકે અનુભવજન્ય નથી હોતી, તોપણ અનુભવથી તેમનું પ્રકટીકરણ થઈ દૃઢ થાય છે. તેથી આ પ્રકટીકરણ કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર ચલાવી આ પ્રકરણ આપણે મમામ કરીશું, કે જેથી કરીને રાજકીય કે ધાર્મિક મંથાઓની અસર આપણી નૈતિક ઉન્નતિ ઉપર કેવી થઈ છે તે જોવાની તક આપણને મળે.

મનુષ્ય જાતની લાગણીઓ અને લાપામાં સત્ય સમાએકું છે; તેથી અર્થ સહિત તેમનો મુદ્દો સાચવવો એ નીતિના દરેક મિદ્ધાંતને માટે આવશ્યક છે. આ ન્યાયે તપામતાં જનહિતવાદ બિસકુલ ટકી રાકતો નથી. ખરૂં કહીએ તો જનહિતવાદના જેવો દ્વિપિત બીજા કોઈ મતને લોકો ગણતા નથી. સ્વાર્થ અને ઉપયોગિતા-એ સદગુણથી તદ્દન નિરાળા વસ્તુઓ છે એમ દરેક જાનામાં લોકોએ જાણ્યું છે; અને દરેક લાપામાં આ વિવક્ષણતાનો સ્વીકાર છે. પ્રતિષ્ઠા, ન્યાય, પ્રમાણિકતાના ધત્વાદિ સદગુણોનો અર્થ કાર્ય-દક્ષતા, ચતુરાઈ, કે સ્વાર્થના અર્થથી કેવળ જૂદોજ થાય છે એ બધા મમજે છે. સ્વાર્થમાં પણ પરોપકાર થઈ શકે છે એ વાત ખરી, તથાપિ તે બંને વાતો બિલકિલ બિન્ન છે એટલુંજ નહિ પણ તે વિરોધી છે એ

સમજવું જરૂરીએ કઠિન નથી. ફક્ત માણસ આચરના ઉચ્ચ વિચારથી પોતાનું જીવન ગાળે છે એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ, ત્યારે પોતાનો અથવા સમાજનો સ્વાર્થ શોધવામાં જ એ તત્પર હોય છે એમ કહેવાનો આપણે આશય હોતો નથી. સાર્વજનિક અભિપ્રાય એવો છે કે સદ્ગુણ-શાળી વર્તનમાં આત્મ-ભોગનું તત્ત્વ અવશ્ય હોય છે અને બદલામાં કોઈ-પણ જાતના આનંદની આશા વિના જેમાંથી ઝોજામાં ઝોછે. સ્વાર્થ સરે તેવા માર્ગનું જાણી જોઈને અલ્પ કરવામાં આત્મ-ભોગ મમાએલો છે. છતાં નીતિનો આ સિદ્ધાંત કહે છે કે સમજી માણસના સધળા માણસના વર્તનનું પ્રયોજન માત્ર, સ્વાર્થ જ હોય છે. પરંતુ તે પ્રમાણે જાણી જોઈને કોઈ વર્તવા માંડે, તો એનું આચરણ કુષ્ટ અને તુચ્છ ગણાયા વિના રહેતું નથી. સ્વાર્થી વર્તન નિર્દોષ હોય તોપણ તેને સદ્ગુણી કહી શકાતું નથી, અને સદ્ગુણનાં કાર્યો સ્વાર્થી ઇરાદાથી થાય છે એમ કહેવામાં સદ્ગુણનો પ્રતિષેધ થાય છે. અંતરના ઉડા ભાગમાં જઈને નીતિનો સિદ્ધાંત જોવાનો આગ્રહ આપણે રાખીએ, અથવા કોઈ મિત્ર મા ફુસ્મનનું આચરણ આપણે તપાસવા બેસીએ, અથવા ઐતિહાસિક મનુષ્યો મા કોઈ નવલકથા કે નાટકના પાત્રોનું તોલન કરવા આપણે તત્પર થઈએ, તો નીતિના નિયમ પરત્વે આપણી શક્તિઓ એવાજ પ્રકારની એમ આપણને માલમ પડે છે. જેટલે અંગે પોતાનાજ આનંદની ઇચ્છાથી માણસની સહચારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેટલે અશે તેની કિંમત ઓછી અંકાય છે; અને તદ્દન સ્વાર્થી માણસ નરાધમ ગણાય છે, પણ કેવળ નિઃસ્વાર્થોની ગણના અતિ ઉત્તમ થાય છે. એટલાજ માટે કેવળ સત્યની ખાતર રાજ-વેલવ તથા ચાંડાળનું મેવન કરતા હરિ-શ્વર ગાંજની પ્રશંસા આપણે કરીએ છીએ. એટલા જ માટે એક વચનની ખાતર વનવામ ભોગવતા પાંડવોની આપણે વાદવાદ બોલીએ છીએ. આમ મધ્યમાં જમાના, સધળા પ્રજાઓ અને મામાન્ય લોક-અભિપ્રાય જે વાતને સર્વોત્તમ મિત્ર તરીકે ઓળખે છે તેજ વાતની આ સ્વાર્થવાદીઓ ના કહે છે. આ પ્રમાણે જે સિદ્ધાંત કેવળ બાહ્ય અનુભવના બંને આપણા નૈતિક જીવનના કાનુનો સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે તેજ સિદ્ધાંત, જે લોકો

સિદ્ધાંતને સ્વચાનો પ્રયાસ કર્યા વિના પોતાના એના અનુભવના આધારે વરતે છે તેમના વર્તનથી કેવળ વિરુદ્ધ વાત કરે છે, અને સામાન્ય રીતે લોકો જે નૈતિક ભાષા વાપરે છે તેનો ભેદ માત્ર જુસી નાંખે છે. આટલીજ હકીકત તે સિદ્ધાંત સાચો ન હોઈ શકે તેની સમ્પૂર્ણ સાબીતી છે. અનુભવવાદી અહીં કહે છે કે લોકો પોતાના જીવનના મુખ્ય નિયમો બાબતે અમમાં છે અને નીતિ પગલે સંબંધોમાં જે ભેદ તેઓ ભાખે છે તે પણ ભ્રમજ છે. પરંતુ જરૂર વાત એ છે કે કોઈ કામ માણસ જાણી પર્વત કર્યા કરે તો તેનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે તેના રહસ્યની તેને ખબર નથી; પણ તેટલા ઉપરથી તે જાણું કરે છે એમ સિદ્ધ થતું નથી.

જોઈ કેટલાક કહે છે કે આનંદ એટલે ઇર્દિયાળ્ય ઉપભોગ અથવા વિલાસ નહિ, પણ સદગુણી આચરણથી જે મનોપ ઉપજે છે તે પરંતુ એમ બોલવાથી પણ તેમના મનની સિદ્ધિ થઈ જતી નથી; કારણ કે કોઈ ભોગ આપતા તેમાંથી થતા ફુલ કરતાં એ સતોપનું સુખ વાળું વધારે છે એમ માની જે માણસ સદાચારી રહેતો હોય તે અંતે સુખવાદીજ રહે છે. ખરું કહીએ તો, સદગુણના મતોપનું સુખ શોધે મળતું નથી, પણ સદગુણની ખાતર સદગુણી રહેતાં તે મહાજ આશુ આવે છે. કેવળ ખીન-સ્વાર્થો આસ્થાજ અહીં ફળીમૂળ થાય છે, અને મદ્યચારનો ખરો મતોપ નિષ્કામ પ્રવૃત્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાતનું જાન માણસોના નૈતિક ગભિપ્રાયોના મુજબા રહેલું હોય છે. દેવનાથ દરમ્યાનગીરીની વાત બાણએ રાખીએ તોપણ આપણા અભાવના નિયમને અનુસાર એક પ્રકારની કલ્યાણ કારી અસર પ્રાપ્તિથી લકોનાનાં હૃદય ઉપર એવી મેલ થાય છે. દીનભાવે અત્યંત ભક્તિમાન જનીને અને પોતે દેવની સમક્ષ ઉભો રહે છે એવી અત્યંત સચેત કલ્પનાથી ઉત્સાહપૂર્વક જે અનન્ય ભક્ત પ્રાર્થના કરે છે તેની માનસિક રિતિ અતિ ઉન્નત અને તેના સુખની વર્ધક થાય છે. પરંતુ તે સિવાય અન્ય કોઈ આશા જેને સ્વાર્થમાં હોય છે તેને એ લાજ કદિ પ્રાપ્ત થશેજ નહિ. પોતાની પ્રાર્થનાનો પ્રત્યુત્તર થશે એવી જેને આશા કે આશા નથી તેની માનસિક દશા ઉન્નત થવી અશક્યજ છે. માત્ર પથ્થરની મૂર્તિ-

મા કોઈ એવી શક્તિ નથી કે તમારા હૃદયને એ ઉન્નત બનાવી દે તખ્તે
 શરની ટેકરી ઉપર જઈ કોઈ પ્રિયિત મહાદેવની પ્રાર્થના કરે તો તે પોકળ
 પ્રાર્થનાથી તેને શો લાલ થવાનો હતો ? વળી અવિવેકી ઉદારતાથી મળતો
 આનંદ કોઈ વ્યક્તિ કે સમાજને યતા નુકસાનથી વિશેષ હોય તો તેની
 ઉદારતા કરવામાં જનહિતવાદ પ્રમાણે કોઈ અડચણ નથી પરંતુ જે માણસ
 સુખ મેળવવાના ઇગદાએ શુભેચ્છા રાખતો હોય તેને તે આનંદ મળતો
 નથી આપણે સાદુ કૃત્ય કરું છે એના વિચારથી આપણને આનંદ થાય છે,
 આપણે નુકસાન કરીએ છીએ એવી ખાત્રી ભાયા આપણને હોય ત્યાં તે
 આનંદ કદી પણ આપણને પ્રાપ્ત થતો નથી. આપણી મનોદેવતાના મતોય
 પગલે પણ એજ વાત મત્ય છે કર્તવ્યની ખાતર કર્તવ્ય કયાં પછી મતોય-
 ની વૃત્તિ એની મેળે ઉપજે છે પણ માનસિક આનંદ મેળવવાની અપેક્ષાએ
 જે કર્તવ્ય આચરવામાં આવે તો નફા ટોટાનો એ હિસાબ સ્વીકારવાની
 આપણી મનોદેવતા સાદુ ના કહે છે. મર્યાદા આનંદ મેળવવાના ઉદ્દેશ સદુ
 ગુણ આચરવામાં આવે તો તેના મુદ્દગુણમાંથી આનંદ મળવો મુશ્કેલ છે.

વળી આપણા સ્વભાવમાં રહેલા લિંગ લિંગ અશોભા નૈતિક અશ-
 મીલનથી તદ્દન ભિન્ન છે એ વાત મામાન્ય રીતે સૌને સ્પષ્ટ છે. આ
 મેદનો ખુનામો આપના જનહિતવાદ કેનગી અસમર્થ છે માત્ર ઉપયોગિતા
 અથવા માણસોનું સુખ નિધારવાની વૃત્તિમાજ જે સદાચારની સંવોત્તમતા
 મમાંએલી હોય, તો અનેક અપવિત્ર આચરણોને આપણે પવિત્ર માનવા
 પડશે લિંગ ભિન્ન મમાજના ગુણ અને ધર્મને અજનાગામાં આણનારા
 અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞક ઇતિહાસના અગ્રણી સરખો પ્રવાસ એમજ સિદ્ધ
 કરવામાં છે કે જેને આપણે મદ્દગુણી કૃત્યો કહીએ છીએ તેમના કરતા
 સ્વાર્થી કૃત્યોને લીધે મનુષ્ય જાનને વિશેષ સુખ અને લાલ થયા છે.
 'સ્વાર્થમાં પતર્થના' ના નિયમે પ્રજાઓની આપાદી અને સુધાનની પ્રગતિ
 થઈ છે. ઉદારતાના જે ઉજાગાથી માણસો નાણું કાઢી નાખે છે તેમના
 કરતા સ્વાર્થ-વૃત્તિને વધને જે માણસો ધન મેળવે છે તેમનાથી અતે દુનિયા-

કે નૈતિક વિકાસ કરતાં જીવિનો વિકાસ સમાજને વધારે કામનો છે. છતાં એ બન્નેમાં વાસ્તવિક ભેદ છે એ વાતની ના માણુ કહેશે ?

આ ભેદ આંતરિક આશયથી સ્પષ્ટ થાય છે એમ જનહિતવાદીથી કહી શકાય નહીં; કારણ કે તે મન પ્રમાણે કાર્યની સારાસારતાના વિવેક માટે આંતરિક આશયની અપેક્ષાજ મિલકતુલ નથી એ પણ તે મનની એક પીઠ છે. બેન્થમ કહે છે કે મનુષ્યની સધળી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન માત્ર આનંદ-પ્રાપ્તિજ હોય છે. પરંતુ તેથી સદાચારી, દુરાચારી અને ઉદાસીન-સધળા કાર્યો એક કાઢીનાંજ થઈ જાય. આમ સદ્ગુણને જે અપ્રતિમ અને અપૂર્વ પદવી જન-મનુદ આપે છે તેનો ખુલાસો આ મનથી થઈ શકતો નથી. જેથી માણુએને સુખ થાય તે સાદું એમ જો આપણે સ્વીકારીએ તો ઘણાં અનીતિમાન કૃત્યોથી પણ માણુએને સુખ થતું હોવાથી તેમને નીતિમાન કહેવાનો પ્રયત્ન આવશે. જો આંતરિક આશયનું ધારણ આપણે સ્વીકારીએ તો કાર્યદક્ષ આશય અને સદ્ગુણી આશયમાં ભેદ છે એ વાત માનવાની આ મતવાળાઓ ના કહે છે. અને જો *ઇરાદાનું* ધારણ સ્વીકારીએ, તો સત્ય અને પાતિવ્રત્યથી ગમે તેટલું સુખ મનુષ્ય જાતને થતું હોય, પણ પરાપકાર કરવાના ઇરાદાથી એ સદાચાર કોઈ પાળતું નથી. આ પ્રમાણે મનુષ્યના સ્વભાવમાં નૈતિક વૃત્તિનો અંશ સ્વતંત્ર રહેતો છે તેનો ખુલાસો આ મતથી કોઈ રીતે થતો નથી.

વળી કેટલાક એમ કહે છે કે આંતરવાદીઓ પોતેજ કહે છે કે અમુક કાર્યોમાં માણુએનું સુખ વધારવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે, માટે તે કરવાંજ જોઈએ. ઉપરાંત તેઓ એમ પણ કહે છે કે જોમાં એવું સામર્થ્ય ન હોય એવો એક પણ સદાચાર આંતરવાદીઓ જનાવી શકે એમ નથી, દ્વેશુભેદના કે પરાપકાર, અર્થાત્ મનુષ્યના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી ને, માણુમ-

* ઇરાદા (Intention) અને આશય (Motive)નો ભેદ બેન્થમ પાડે છે. ઇરાદામાં કાર્યનું પરિણામ પણ જાનના લેવાનું દેવ છે. જુઓ 'Mackenzie' નું 'Manual of Ethics Bk. I ch 2'.

તું કર્તવ્ય છે એ વાતની શંકા કદાચ આંતરવાદીને સ્વપ્નમાં પણ આવી નથી. ઉલટું તેઓ કહે છે કે એ કર્તવ્ય છે એવું જ્ઞાન આપણને અંતરમાં પ્રાપ્ત-સિદ્ધ છે; આપણો સ્વાર્થ તેથી મરે છે એવા શોધથી તે નથી થતું. પરંતુ સધળા સદગુણ સુખ-પ્રદિના આ એક જ નિયમને વશવર્તી છે એ વાત સ્વીકારવાની તેઓ ના પાડે છે. લોક-વિચારની સાથે એક મત થઈ પડેપકારને તેઓ મદાચાર લેખે છે તે એટલા જ માટે કે દુનિયાને એ ઉપયોગી છે, અને ઉપયોગિતા કિંવા જનમેવાને તેઓ કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. એ જ લોક-વિચારની માથે એકમત રહી તેઓ માને છે કે સત્ય અને પાતિવ્રત્યથી સુખ થાઓ વા દુઃખ થાઓ, પણ તે જાતે જ સદાચાર છે. તેમની બીજી દલીલમાં જે પ્રશ્ન મમાએલો છે તેનું ઉત્તર આપતું એટલું સરેહું નથી, હાથે કે કાર્યોનાં છેવટ પરિણામોની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. કાર્યની મારાસારના વિષે ત્યાં મનુષ્યોમાં વિવાદ હોતો નથી ત્યાં પરિણામ પરત્વે તેમના વિચાર ઘણું કરીને જાણુ સ્પષ્ટ હોય છે. અમારો મિદ્ધાંત ધણો ચોક્કસ છે એવી આપવડાઈ જનહિતવાદીઓ કરે છે, છતાં ‘સુખ’ શબ્દની પણ ચોક્કસ વ્યાખ્યા તેઓ બાધી શક્તા નથી, અને બાધી શકાય એવી પણ નથી. “જની શ્રેષ્ઠ તેટલા સુખ”ના આવશ્યક લક્ષણો ક્યાં? એ કાષ્ટપણ માણુમ બરાબર કહી શકતું નથી. પ્રજા પ્રજાના, અરે કહો કે માણુસ માણુમના પણ સુખના વિચાર જૂદા જૂદા હોય છે. અને દરેક સદાચાર ઉપયોગી હોય છે એ બાબતમાં કંઈ વિવાદ ન હોય તોપણ તેમાંથી એમ ક્વિન થઈ જતું નથી કે ઉપયોગિતાને કીંચ તેમા શ્રેષ્ઠતા આવે છે.

‘સદગુણી કાય મામાન્ય ગીતે તેના કળાત અગર છેવટે નમાજને એકદરે ઉપયોગી થાય છે એ વાત ગ્રીક-ગ્રામા અડચણ નથી. પણ તેથી કરીને ઉપયોગીના નીનિતો મર્યાદા નિયમ થઈ જતો નથી. વળી કાર્યોની ગણના તેમાંથી ઉપજના કાર્યકાર કયા જેમીએ, તો પરિણામ ધણા ચોક્કસવારો આવશે. ઉપયોગિતાનો મિદ્ધાંત એવો છે કે જે કાર્યથી મનુષ્ય જનનું સુખ વધે તે આઈ અને જેનાથી તે સુખ ઓછું થાય તે નપાઈ.

તેથી દરેક કામ, દરેક વર્તન, દરેક કામ, સમાજની દરેક સ્થિતિ, જેટલે અંશે આદમ જાતનું સુખ વધારે તેટલે અંશે સદાચારી, અને જેટલે અંશે તે સુખ ઓછું કરે તેટલે અંશે દુરાચારી. હવે સ્વભાવની ફટલીક નિર્મળ-તાથી એવી કાંઈ બાબતમાં નિશ્ચય કરી લેવાની ઢીલ કે ઉતાવળથી જેટલું દુઃખ થાય છે તેટલું દુઃખ અધમમાં અધમ દુરાચાર કે જેનું નામ ખાડવું પશુ લાજન નથી તેથી થાય છે કે કેમ તે સંકેત પડતી વાત છે. શરમાળ, નિગલિમાની, સ્વભાવે શાંત અને થોડું બોલનારો, પોતામાં રહેલી શક્તિ-ઓનો અવિશ્વાસી, અને તકરાર કે ફ્લોવની વાન આવતાં તુરંત પોતાનો તાત છોડી દે એવો માણસ દુનિયાને એકદર ઓછો લાલ કરી શકે છે એ વાત તો નિઃસંશય છે, પણ નિર્વજ્જ, જાતીયલો અને ઉદ્વેગ માણસ ત્યાંકા દ્યાકા મારી ફરેક કામમાં માયુ મારે છે અને ફાવી જાય છે. પરંતુ ઉપયોગિતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ માણસ વધારે સારો ગણાશે. વળી ઉપકરણત્તિને લીધે આપણે વ્યવહાર ગેસક પછે સૌમ્ય અને કામળ થયો છે; પરંતુ ધણા જમાના પર્યંત વેરની વૃત્તિને લીધે મામાજીક અધાણની અટકી છે, અને હાલ પણ યુક્ત ઉપર એનો અકુશ છે. તેથી ઉપકર-વૃત્તિ કરતાં વેર-વૃત્તિ જન-સમાજને વધારે ઉપયોગી થઈ છે. સાર્વજનિક જીવનની વિશાળ ઝગ-મૂમિ ઉપર, નિર્ણયે કરીને જ્યારે લોકો રાગદ્વેષથી ઘેરાઈ આચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે, સૂક્ષ્મ નીતિના વિચારવાળા પ્રા-માણિક અને નિષ્પક્ષ માણસ અથવા દોંગ કે ઢીલને સદન કરી ન શકે તો પર્યંતે એકમાર્ગી ઝનુની જગતને ઝાઝો લાલ કરી શકે તો નથી. પરંતુ મમે તે ઉપાયે પણ પોતાની મતવજ સાધનાનો ખેતી, અતર્થામિ દેવતાની નુચરણુમાંથી તદ્દન મુક્ત અને કેવળ થડે પેટે કાગ કરનારો, સૂક્ષ્મદર્શી રાજદારી પુરૂષ તે સમયે સત્તાવાન થઈ પડે છે, કારણ કે લોકોના રાગ-દ્વેષ અને સમયના દુરાગ્રહને કાંઈક માયવી લેવાની કમમત તેનામાં હોય છે. આવી રીતે ફતેહમદ નીનડેયા માણુમેને જાણે ફટલાક લેખના વખાણે અને હૃદયની વિશાળતા અને જારીક નીતિના વિચારને લીધે જેઓ નેતા

યદ્ય શકતા નથી તેમની દાગી કુળી તેઓ ભલે તેમને ધિકારે; પણ મમા-
જને ઉપયોગી યદ્ય શકતા નથી માટે આ મદાચારી માણસો દુરાચારી છે
એમ ભાગ્યે જ કોઈને વિચાર આવશે. બે માત્ર ઉપયોગિનાથીજ નીતિનું
તોલન કરવાનું હોય, તો પોતે કહે છે તેના કરતા મોટી હુદ્દશા જે અટકાવે
છે એવા વર્ગ પ્રત્યે નીતિનો અણગમો આપણે કેવી રીતે બતાવવો એ
વાત મમજવી મુશ્કેલ યદ્ય પડે છે. વેશ્યાઓ સદાચાર કહે છે એમ કોઈ
કહેશે નહિ. આમ ઉપયોગિતાના મૂલ્યથી તો મદાચારને દુરાચાર અને
દુરાચારને મદાચાર કહેવાનો પ્રયત્ન આવે છે.

હવે જનહિતવાદને યથાર્થ અનુભવમા મેળના શું થાય તે આપણે
વેત્તએ, ધારો કે કોઈ માણસને વિચારમા અને આચારમા યથાર્થ જનહિત-
વાદી થવું છે, અને ધારો કે પોતાના સ્વાર્થ અને કર્તવ્યમા દેખીતો તફા-
વત છે એ મુશ્કેલીનું સમાધાન પોતાના મન સાથે એણે પ્રથમથી જ કરી
લીધું છે. અને હવે કર્તવ્યનું જ જીવન એને જીવવું છે પણ કર્તવ્ય શું ?
એ પ્રશ્નનો જવાબ તેને આમ મળે છે - મુખ્ય મિત્રાય મનુષ્યના આચરણનો
અન્ય કોઈ ઉદ્દેશ કે નિયમ છે એમ માનવું એ, માત્ર ભ્રમણા છે, કુળથી
સ્વર્નર કાર્યની મજાચારતા કે દુરાચારતા જ નથી, ઉપયોગી કાર્યમા દુરાચાર
હદિ પણ હોતો નથી, અને કાર્યની ઉપયોગિતામા જ સધતો મદાચાર મમા
એવો છે અને તેની કિંમત પણ તેથી જ કસાની છે. આટલું જાણ્યા પડી
જગીર અસહ્યકર કરતા તે ઝાસાને તુરંત માદમ પડી આવે છે કે ખુન,
ચોરી, જૂઠું ઇત્યાદિ ગુનાઓથી પણ દુનિયામા ધારીનાર જાલ થાય છે
તો એવા કાર્યો એણે પણ શા માટે ન કર્યા ? એમ પૂછતા એને જવાબ
મળે છે કે કાર્યોની નીતિ તપાસવામા મગીપના અને દૂરસ્થ બંને દુશ્મને
ધ્યાનમા રાખવાના છે તેથી તે કાર્યો ખ. જેના ઉપયોગી નથી. વળી
કટવાક જૂઠી રાતે કરાવિત ખનથી પણ લાભ થાય, તથાપિ હુદ્દગી
અને મિત્રતાની પવિત્રતા જાળવવામા મનુષ્ય જનને એક પ્રકારનો મોટામા
મોટો લાભ નમજાવે છે, અને રાજી ન રાજી નવાનું કિયું ધોરણ અમાનમા

સાચી રાખવું જોઈએ, નહિ તો ખરામ નાખતો જેમ પરંતુ આ પ્રત્યુત્તર સંતોષકારક નથી. કેમકે જનહિતવાનીએ એમ સાબીત કરી આપતું જોઈએ કે દુનિયા જેને શુનો કહે છે તેના એક ત્રીજા સમાજના આ મહાન પાપા એવા નિમળ થઈ જાય છે કે તેથી તુરંતના લાલ કરતા દુસ્થ હાનિ વધારે થાય છે નહિ તો, સુખની તરફેણમાં સીનડ બાકી રહે છે, અને તેથી ખૂન, ઘોરો કે અમલ્ય ઉપયોગી થાય છે, અને તેથી જનહિતનાદીના મિદાન પ્રમાણે તે મદદચાર જ ગણાય.

દાખલો પ્રેસવાની વાત જનહિતનાદી કરે છે તે પણ અસંગત છે પ્રથમ તો અમિદ્ધ માણુમના જાહેર કાર્યોથી દાખનાની અસર બહુ થેડી થાય છે પણ તે કાર્યો જો કેનગ જાના ગરી શકે, તો દાખનાથી ઉપજતી માફી અસર થનાનો મહત્ત્વ જ રહેતો નથી તમે જોશો કે જેને વોગે શુના કહે છે તે આમ જાના કુનાની પગાનગી નોકાને આપની એ ધણુ જોખમ લગેલું છે તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે એવી પરવાનગીતો નગેરા પીટાવનામા જનહિતનાદીને નાલ નથી, પણ તેટલા કાગળથી તે પોને પોતાનો લાલ સાધતા શા માટે બટકે? જો કાંઈ માણુસને ખાત્રી હોય કે અમુક કાર્ય ઉપયોગી હોવાથી તેમા પાપ નથી, એટલું જ નહીં પણ તે પગીને તાત્કાલિક લાલ તે મેગરી શકે જોખ છે, અને વગી એવી શુભ ગીને એ મર્મ તો કરી શકે એમ છે કે લોખંડે દાખના રૂપ ન મિનકું ધણ જ નહિ શકે, તો પગી જનહિતનાદત મિદાન પ્રમાણે તે ત્રીજા કુનામા તે નાગળ ખી જ છે જેને આપણે સદાચાર ગીએ છીએ તે માત્ર ઉપયોગી હોવાથી જો નીતિમાન થતો હોય, તો આરે તે ઉપયોગી થાય આરે જ તે નીતિમાન હોઈ શકે. આમ ત્રીજા પ્રદેશમા મોટે ભાગે ‘પાપ કરતા પગાનુ નહિ’ એ મતચાગતો સિદ્ધાંત થઈ જાય છે, અને પાપ અને ખધા માણુમ ખરા મદદચારીમા ખાખી જનાનો લાય ઉપજે છે. આ દોષનું નિવારણ કરવા કેટલાક એમ કહે છે કે એવા ત્રીજા ખર્તાના નિલાવનુ વનણુ કેમ જોર થઈ જતો અચળ બીજી રીતે મોરીએ તો જો કાર્યો મમાજને થાયુ કરીને હાનિમન્ડે ગાય છે એવા કાર્યો કુનાનું પ્રમથ પ્રજના એને મન ૧)

જ્યો. પરંતુ આ દેવીના પશુ કામો દમ નથી, કારણ કે એક જ કાર્યથી એના મનમાં ઉપર તે અસર એવી થઈ જતી નથી કે તાર્કિક લાભ મોટો હોય જના એ હોય છે; કેમકે જનહિતનાદી હોવાથી તે તો એમ જ માનતો હોય છે કે આવરણના ખરા સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ એ વગેરે છે અને એ કાર્યથી જો દેવ જ પડી જતી હોય તો ઉપયોગિતાની યથાગ્રિવ અને ખારીક ગણતરી કરીને કાર્યોનું નિયમન કરવું તે તો જનહિતનાદીનું પશ્ચાત્ત આશય છે.

૧મી આ જગત્તે જો તીવ્ર કંપનાશયો અને એકાંતનારી પ્રકૃતિનો દુન, તો ઘણું કરીને દેવ જ કંપનાની સૃષ્ટિમાં જ એ મમ રહેલા મામાન્ય રીતે માણુમને મહાજ સમગ્રાય છે કે કેવળ કંપનાની સૃષ્ટિમાં રહેનામાં પાપ છે, કારણ કે પોતાના આનંદ સિવાય અન્ય કર્તવ્યો પશુ માણુને કરવાના છે, અને તે તેનાથી નથી થતા તો તેને પશ્ચાત્તપ થાય છે પરંતુ જનહિતનાદીને પોતાના મિદ્ધાને લીધે તે પશ્ચાત્તપ થતો નથી તેથી અતિ દુષ્ટ કંપનામાં આસક્ત રહેવાથી એને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જો એ આસક્તિ કાંઈ કાર્યમાં પરિણમતી ન હોય તો તેથી તેને તાલ પળ અપણ છે તેથી આ આમંત્રિ પ્રગમનીય થાય છે અને જનની આવી ગ્યના થઈ શકતી હોવાથી, જનહિતનાદમાં કંપનાના પાપ જની રહે છે અને કંપનાદાનક અથો નહુ નાયગની સામે એ જ આશોપ છે કે તેથી નાનનામની વૃત્તિઓ કેવળ કંપના સૃષ્ટિમાં રમતી હોવાથી વ્યાવહારિક સ્વાભાવમાં તેની પ્રવૃત્તિ રહેતી નથી ૧મી, દ્વિતીય પરિણામોનો નિયારજન-હિતનાદમાં પ્રધાનતા ભોગવે છે પરંતુ તેમાં પશુ દેશ્વર કરવાની આપણા આ જગત્તે જો જરૂર વાગશે, નહિ તો બાળક યાદિને પરનાનો મગરો. જનહિતનાદી કહે છે કે ખૂનથી મોટો તાલ થતો હોય તો પશુ તે કરવામાં પાપ છે, કારણ કે તેથી ઝઘીની પતિવ્રતાનો નિયાર નિર્ગ થતો જાય છે પરંતુ અમુક વ્યાનમાં માણુઓ ઝઘીન મેદરનર રહે છે તેવી જરી વ્યાનમાં તેઓ તેના મેદરકર થાય છે એ નાન અતુલની રિત્ત છે પ્રાચીન ગ્રીક મેદરમાં દયાની જીવજુ કાગળી વિના ગળીના મામાપના

છોકરાનું પૂન થતું હતું અથવા તેમને રખડનાં બચનાં હતાં, છતાં ઉમરે પંડોનેલાંની ઇચ્છા પવિત્ર માણતી હતી. વળી જે માણસો ધર્મનો નિસ્તાર કરવા બાધી બોલેને જૂઠું બોલી ઉપયોગી વેત્તેનો ઉપજાવે તે અન્ય વ્યવહારમાં પણ જૂઠું બોલરોજ એમ નેમાંથી આવસ્યક રીતે નીકળતું નથી. સદ્ગામાં અત્યત અપ્રમાણિક માણસ બીજા વ્યવહારમાં ઘણું કરીને ચોખ્ખો અને પ્રમાણિક હોય છે. જનહિતવાદને જો કાર્ક દુરાચાર બગાડે ત્યજ એમતો હોય તો તે નિર્દયના છે. પરંતુ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દુર ચવાથી માણસો પ્રત્યે દુર હોવાનું પરિણામ આવ્યું નથી; અને જ્યાં પ્રાણીઓને થતું દુઃખ આનંદનું મુખ્ય તરફ દોષ છે એવા દેખાવોથી ચારિત્ર્ય ઉપર મારી અમર થાય છે ત્યાં પણ તે દેખાવોથી અંતે ઉપજતા માનુષી અનુષ્ઠાનો સરવાળો તે રખતે ઉપજતા તાર્કાવિક અત્યંત આનંદની બરોબરી કરે છે કે કેમ? તે પણ ઘણા મંત્રણની વાત છે. આમ જનહિતવાદમાં દુરતા આચરવાની પરવાનગી મળે છે.

પરંતુ એમાંથી જનહિતવાદમાં અતિ વિવેકશીલ પ્રકારનું એક બીજું પરિણામ પણ આવે છે. પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એ વાતનું વાજબીપણું અને ખુલાસો આંતરવાદીના મન પ્રમાણે સહેવાઈથી થઈ જાય છે. જેના જેના સંબંધમાં આપણે આવીએ તે સર્વ પ્રત્યે આપણા મંજૂર અને ચારિત્ર્યના બળે આપણામાં જૂઠી જૂઠી લાગણીઓ જન્મે છે, અને તે દરેકની સાચસાચના વિશે આપણી મનોદેવના આપણને આપોઆપ કહે છે. તેથીજ બીજા કરતાં આપણા કુટુંબીઓ અને સ્વદેશીઓને આપણે વધારે ચાહીએ તો તે સામાજિક અને વાજબી છે, એજ મનોદેવતા આપણને કહે છે કે પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાનું આપણું કર્તવ્ય સામાજિક અને વાજબી છે, છતાં તેમાં અને માણસો પ્રત્યે આપણી દયાના કર્તવ્યમાં ભેદ છે. માણસ માણસનું લક્ષણ કરતો નથી, પણ પ્રાણીઓને ખોરાકમાં વાપરે છે. ચામડાંની ખાતર, અગર નજીવી અગવડમાંથી મુક્ત થવાની ખાતર માણસ મારતાં જેનાં હૃદયમાં કાર્ક આનાકાની થતી નથી તે માણસ પરોપકાર કરે છે એમ કહી તેને કાર્ક

વખાણતું નથી તથાપિ ખોગ, મોજ કે મગનડતી ખાત્ર પ્રાણીઓનો જીવેલામા જે માણસનું હૃદય ઈ ખતું નથી તે માણસ પ્રાણીઓ પ્રતે વશો દયાળુ છે એમ જનહિતનાદ પ્રમાણે ગીતા ૧૫

જન્માનાના જુસ્સાને વશ થઈ, પ્રાણીઓ પ્રતે જ્યા નખરી વેંછત્તે એ વાતનું મર્મર્થન કરના જનહિતનાદીઓએ પ્રમગનીય પ્રમામ કયો છે. મનુ મનુષ્યના મુખમા વૃદ્ધિ કરના ઉપરાત અન્ય ઉદ્દેશને જે મિદ્ધાન ઓળખતો નથી, તેમાથી એ વાત ઉપસ્થિત થતી નથી એ અપ્રેરે તેથી હાનમા તે મનના કેનાદ અનુવાચીઓ એમ રૂ છે કે જે મુખદુખની બહો વાત થાય છે તે મનુષ્યનું હોય કે પ્રાણીઓનું હોય, પણ એ દે જે કાર્યથી મુખ નાગે થાય તે માત્ર, અને જેની દુખ નધાગે થાય તે નાદ અર્થાત મનુષ્ય પ્રત્યે મનુષ્યનું જેવું કર્મય છે તેનું જ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ છે. તેથી પ્રાણીઓના દુખ કરના મનુષ્યનું મુખ નધાગે ન હોય તો તે દુખ કરવું વાજી નથી.

પરંતુ બાહ્યાનુભવવાદીના સિદ્ધાન્તમાથી આ વાત પગ મ ની જી આવે છે તે સમજવું નથી આ મિદ્ધાત પ્રમાણે, ગ્રાથને લીધે માણસની પગપગરમા પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે પણ પગી દેન પડતા પગપગર એની મેજે થઈ જાય છે પરંતુ ક્રાંતાથી ખીનત પ્રાણીઓ આપણને નમ્માન કરી શકે નહિ, તેથી પ્રાણીઓ પરત્વે આ નાથનો પાયો નો નથી તમે કહેશો કે શુભેચ્છાની દેન પ્રથમ માણસો પરત પડે છે અને પગી રિચાગ-સાહચર્યના મગ પ્રાણીઓ પ્રતે તે માણસે નમારીએ છીએ તો તે વાત કીક છે પરંતુ પ્રાણીઓ પ્રતેનું જનય માણસો પ્રત્યેના નબળાઈ મેગીનું નેખાય એ વાત નાદરશીય નથી પ્રાણીઓને મારી નાખના જે દુખ તેમને થાય કે તેમજ તથી જે મુખ નેમનું જતું ન છે તેના કરતા, તેમના આમણનો જનેના પોશા પેરેના અથવા તેના મામનો નાદાર કરતા જે આનદ થાય કે તે નધાગ છે એમ જ્યા મુધી કાઢતી ખાત્રી થાય નહિ ત્યા મુધી ને માણસ તેવો પોશાદ પેરેરો નહિ અથગ તેવો આદાર કરો નહિ એમ મનન નિ નબળાઈ નાગતું નથી અને

ધારે કે આવી ગજગતી કરીને જ જનહિતવાદી માંમાદાશદિમાં પ્રવ્રત રહે છે, તો પડી ગરીબ માણસનાં અરંધાં બુદ્ધિ મરી જતાં છે. કર્મને મારી ખાતાં એના મિદાંતમાં એ વાંધા આવે છે ? કેમકે એના મન પ્રમાણે એ જાણે અને જકરં એક જ કાઢીનાં છે. આ પ્રમાણે આ મિદાંતમાં લૌકિક નીતિથી વિરુદ્ધ અને દમકમારી ઉપનંતે એનાં તર્કનાં પરિણામો અનર્ગલ રહેલાં છે. પરંતુ દર જો જાણતમાં જોલવાનું રહે છે: પાતિત્રન્ય અને મન્યનો પ્રેમ.

પાતિત્રન્ય વિષે આપણે આગળ જોવાનું પડશે. અર્થ તો તે સંબંધી દુઃખને કરવા જ હોય છે. ધારે કે પાતિત્રન્ય મનથી એક જમાનામાં અનાચાર અને નિરંકુશ સ્વભાવ પ્રવર્તે છે અને લોકોના મનમાંથી તેની દ્વાભાસિક સર્વોત્તમતાનો વિચાર બીવકુલ નીકળી ગયો છે; અને ધારે કે બીજા એક જમાનામાં એ જાણનામાં અતિ પવિત્ર સદાચાર પળાય છે. આ જો જમાનામાંથી નીતિમાં કયો માર્ગ છે એ વિષે જે જનહિતવાદી વિચાર કરે તો એણે દહેવું જોઈએ કે જે જમાનામાં વધારેમાં વધારે આનંદ અને જોખમાં જોખુ દુઃખ થાય છે તે સારો. કૌટુંબિક જનનમાંથી મળતો આનંદ, મમાજમાં નિ-કુલ વ્યવસાયથી ઉપજતું સુખ, પાતિત્રન્યના લગથી જૂદે જૂદે રાશે ઉપજતા કલેશ, અને છ'દર્મીના દરેક પ્રકારને લીધે મુખ અને વસ્ત્રીની વૃદ્ધિ ઉપર છેવટે જે ખસર થાય છે તે-આ બધાં તે સરખામણી કરવામાં તત્તો જાને છે, અને આ ધારણે નપાસતાં કાષ્ઠપત્ર માણસ એમ કહી શકને કે પાતિત્રન્ય પાળનાં એકદરે એટલું થયું સુખ ઉપજે છે કે નીતિમાં આપણે જે ઉત્તમ ધ્યાન એને આપીએ છીએ તે વાજબી છે ? અર્થાત્ જનહિતવાદીના મિદાંતમાંથી પાતિત્રન્યનો મનચાર ઉપસ્થિત થતો નથી.

બીજા જાણલ મન્યના પ્રેમની છે. મત્યપ્રેમી માણસ મેહેમી હોતો નથી, હવે ધર્મમાં અધ્ય અદાનો મત્ત જનહિતવાદીના જેવો બીજો કાષ્ઠ હોતો નથી. છતાં તેના મિદાંતમાંથી આ સત્તાનું વાજબીપણું સિદ્ધ થવું સુકેલ છે. ક્રીક લોકોને દેવની અધમ ગીક હતી, અને બેશક આવી

જનના વેહેમથી મનુષ્યોને અવપૂર્ણ મનાય અને કલેશ થએલા છે. પરંતુ ખીન્ન કેટલાક વેહેમોમાં તેથી ઉચ્ચત્વ વધણું રહેલું છે. ધણીવાર હૃદયની આતુર ઇચ્છાઓ તેમનાથી તૃપ્ત થતી મતોષ પામે છે. જે વાત તર્કથી કેવળ શક્ય કે સંભવિત લાગે છે તે વાત તેમનાથી નિશ્ચિત થતી આપ-ણામાં ગાઢ આગ્રહ અને પ્રેમ ઉપજાવે છે, અને એવા વિચારોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કે કંપનાને તેમના ઉપર કરતાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલીક વખતે નૈતિક મતોને પણ તેમનાથી નવું વજન મળે છે. હૃદયમાં એવી જરૂરીઆતો તેઓ ઉભી કરે છે કે જે તેમનાથીજ મતોષ પામે: એવી ધાગ્તીઓ ઉભી કરે છે કે જે તેમનાથીજ નષ્ટ થાય; આમ મનુષ્ય જીવનમાં ધણીવાર તેઓ સુખનાં આવશ્યક તત્ત્વો ખતે છે અને દુઃખને વખતે જ્યારે દીલાસાની ખરેખર જરૂર હોય છે ત્યારે તેમનાથી જ માત્ર દીલાસો મળી શકે છે. જ્ઞાન કરતા મોહના આપણે વિશેષ ઝાણી છીએ. વિચારના પ્રદેશમાં, તર્કનું મામરું તો વિશેષે કરીને દીકા અને મદારમાં મમાએલું હોય છે. પરંતુ કેવળ ગ્યનાન્મક કંપના આપણા સુખમાં ઘણું કરીને વધારે મહામૂલ્ય થાય છે. હાથે બાંધેલા તાવીજથી કે કાંઈ પવિત્ર જીવી ધરમાં હોવાથી પોતાના મરણજીની અશિક્ષિત મનને એની તો ખાત્રી રહે છે કે તેથી દુઃખને વખતે ખરેખરે દીલાસો તેને જેવો મળે છે, તેવો દીલાસો તરનજાનના લબ્ધ મિહાંતોથી પણ મળતો નથી. જેના ઉપર પોતે આધાર રાખી શકે એવી કાંઈક વસ્તુ મોઢી કાઢવાની હૃદયની પ્રથમ ઇચ્છા હોય છે. સુખનો આધાર મળેગો ઉપર નથી, પણ મન ઉપર છે; અને દુઃખદ અને સતાપજનક મશયનાથી મુક્ત થવું એ ગરતો મામાન્ય માણુઓને મુખ મેળવવામાં ઘણો ઉપયોગી થાય તો ધર્મની કાંઈ મગ્યા અમત્ય, વેહેમી અને પશ્ચાત્તામી ભલે હોય, પણ તેથી નિષ્ઠની પ્રકૃતિ મમજવાની આવી મળે છે એમ જન-અમદનો મોટો ભાગ જો માનતો હોય, જ્યારે હૃદયને ચીરી નાખે એના દુઃખના સમયે ઉચ્ચ પ્રકારના વિવેકની વાતો શુષ્ક લાગે ત્યારે જો તેમને એનાથી ખરે દીલાસો મળતો હોય, અને મેદવાડ અને મૃત્યુ કાળના ઉદ્ધિગ્ન સમયે તેમના નિર્મળ અને

હાથે થતા હૃદયને તેથી ટેકા મળતો હોય, તો તેવા ધર્મથી પણ તેમને સુખ થાય છે. બોબો અને વેહેમી માણસ સુધારાની દૃષ્ટી પાપરીએ હાથે હોય, પણ જ્યાં વેર કે એવું કાંઈ બીજું ત્રામજનકરૂપ વેરેમ ધારણ કરતો ન હોય એવા ધણા પ્રયોગે ને દુઃખજનક હોતો નથી; અને સુધારાની દૃષ્ટી પાપરીથી દુઃખ ઉપજતું ન હોય તો તે દૃષ્ટી પાપરીને જનહિતવાદીની નીતિમાં સ્થાન હોઈ શકે નહિ. મોઢક જ્ઞાતિ સચેત થતાં માત્ર દુઃખદ માન્યતાઓ જ નહિ થશે અને સુખદ માન્યતાઓ બધી રહી જશે એમ માનવું ધણું જૂનું લાગે છે. અજ્ઞાનનું જ્ઞાન અને મદ્યપની વેદનાઓને અંતરમાં પ્રવેશ કરાવવાથી દુઃખ થાય છે અથવા સહન કરવું પડે છે, અને તે સમય કાળ વીત્યા પછી પણ કદિ રહે છે. મહાદેવની ભક્તિને અમર સાખી લડિન કઠ્ઠી કાંઈ આર્થ મીઠાને જે તમે એમ કહો કે "એહેન, એ પચ્ચરમાં પરમેશ્વર નથી, પણ ખગ પરમેશ્વરનું ભજન કરો તો તેમાં તમારું કલ્યાણ છે;" તો ખરા પરમેશ્વરનું ભજન કરવા જનાં તેનો પરમેશ્વર જ ઉડી આવ્યો ગયો છે એમ એને લાગશે અને આંખમાં આંસુ લાવી દયામણે એહેરે તમને એ કહેશે કે "ભાઈ, મારો પરમેશ્વર તમે ઉપાડી ગયા છો." આવે વખતે જનહિતવાદીને ઉભા થઈ રહેવું પડશે. પરંતુ આતરવાદ અહીં બોલી ઉઠશે કે આપણા ઉપસ્થિતન-વ્યોને માત્ર માનસિક નિવાસની ચીજ ગણવામાં પાપ છે; અને સુખ થાઓ વા દુઃખ થાઓ, પણ સત્ય શોધવાની આપણી દ્રશ્ય છે, અને આ દ્રશ્ય ઉપયોગિતાના મૂલ્યથી કેવળ ભિન્ન છે અને તેનાથી એટલું છે.

જનહિતવાદમાં જે કાયદાથી નીતિનું પાલન થાય છે તે કાયદા પરત્વે પણ તેમનો એક જ સિદ્ધાંત કાંઈક યોગ્ય લાગે છે, અને તે ધાર્મિક કાયદો છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સદાચારની તરફેણમાં સ્વાર્થની પુરાંત દમેશાં રહી શકે છે. પરંતુ નિર્વાચીન જનહિતવાદીઓનો મોટો ભાગ ધર્મના વિચારને પોતાના મનથી અપટ રીતે અલગ ગણે છે, તેથી તેના અનુધર્મમાં માત્ર એક બે વાતો જ આપણે જોઈએ.

પ્રથમનો, દેવની ઇચ્છા જ જે નીતિનો કાયદો માત્ર હોય, તો પછી

દૈવી શુભો આપણા પ્રેમ અને પ્રશાન્ના વિષય રહેતા નથી. દેવ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે શ્રેષ્ઠતા નામે કાંઈ એવો ધર્મ છે કે જેને અનુસાર દેવ થોતે વગ્તે છે, નહિતો તેમા અર્થ -હિન પુનરુક્તિ જ થાય છે. કેવળ ઇચ્છામા કાંઈ નિયમ ન હોવાથી, માત્ર ઇચ્છાવાળા દેવ ઉપર શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ આપણને કેવી રીતે અને શા માટે થાય ? આ મતમા બે વાત સ્પષ્ટ છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા જ માત્ર નીતિનો કારણ છે, અને ભવિષ્યમા મનુષ્યના માન કે નરસા બદલાને લીધે જ એ ઇચ્છાને આપણે અનુસરીએ છીએ. પ્રથમ વાતથી ઇશ્વરની મજા ગ્રહેતી નથી બીજી વાતથી મનુષ્યનો મદગુણ રહેતો નથી.

બીજી વાત આ મતવાળા કહે છે કે પરલોકના સુખ દુઃખના પ્રિયારૂપી જ આપણી પ્રવૃત્તિ નીતિમા થાય છે. પરંતુ આપણી વાસ્તવિક માન્યતા એવી છે કે ધર્મ અને અધર્મની એવી દૃઢ વૃત્તિ આપણા અતરના ઉંડા ભાગમા મજબૂત રહેલી છે કે તેને સતોપવાની ખાતર ભાનિ બદલાનો મિદ્ધાત આપણે સ્વીકારીએ છીએ સદાચારી દુઃખી અને દુરાચારી સુખી ધણીવાર આપણે જગનમા જોઈએ છીએ. તેથી આ જન્મમા નહિતો આનંદ જન્મમા તેમને બદલો મળવો જ જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ જો ધર્મ અધર્મનું આ ભાન આપણા સ્વભાવમાથી લઈ લેનામા આવે, તો પછી એ અનુમાન કાઢવાનો અનકાશ આપણને ગ્રહેતો નથી.

ત્રીજી વાત. સૃષ્ટિ-કર્તાના શ્રેષ્ઠ પરોપકારીપણાની વાત જનહિત વાદી કરે છે. પરંતુ આપણી સ્વભાવસિદ્ધ નીતિ શક્તિની અમતિ વિના કેવળ કુદરતમાથી એ વાત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી સૂચના પ્રકાશમા આનંદ માણતું જલુ, પ્રાણીઓમા પોતાના મરણાણુને માટે ઉદાર હાથે બકીમ થએલું અગરાન, માળાપનો એક, બાળકોનો આનંદ, કુદરતના મૌદર્ય અને ફળદ્રુપતા વિગેરે અનેક સારી વાતો આપણે કુદરતમા જોઈએ છીએ અને તેથી ઇશ્વર ધણે દયાળુ છે એમ આપણે કહીએ છીએ. પરંતુ આથી ઉત્તરી વાતો પણ કુદરતમા દેખાય છે. ભયંકર રોગો, દુઃખ અને

મરણી, પ્રાણીઓ ઉપર હુનનારાં પેટનાં કૃમિઓ, ઉંદર ચિત્તાડી જેવાં
 વેર અને ફેરતા, ઈલાદિ પુ'કળ દુઃખ અને સંકટો આપણે જોઈએ છીએ.
 આ ઉપરથી હમરને ફર આપણે શા માટે ન કરેવે ? વળા સુદ્ધિ-વિપયક
 ગ્રામ્યતોમાં પણ ફરને ઘણો જમ ઉપગ્રવેલો છે. દરેક સ્ત્રીજ લોકનાં વંગ-
 લીની હજારો તેને બમમાં જ નાખે છે. સર્વ પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો
 નાનો દીવો જણાય છે; ચંદ્ર અને તારા પોતાને અજવાળું આપવા માટે જ
 માત્ર મરણીઓ ત્રાગે છે; વિચિત્ર પ્રકારના રાગ યતાં ગરીરમાં જૂન
 ભરણેલું મમળતય છે; કુદરતના ભયંકર બનાવો જડ સજ્જિનાં નહિ પણ
 પૃથ્વી પૃથ્વી ચૈનન્યમય કર્તાઓનાં કાર્યો લાગે છે, અને આવી આવી
 ત્રાનોથી એના મનમાં વેરેમ જડ ઘાલીને બેસે છે. આવા આવા વહેમોને
 સીધે મેકડો વાં લગી જમતમાં લોહીની નીકા વહી છે, કુદરતના કાયદા
 દ્વેષ રૂપે પૂળવા છે અને લાખો પ્રાર્થનાઓ તેમને નાહક થઈ છે. આમ
 કુદરતના જમજનક દેખાવને લીધે, મરણ જાળક અવસ્થામાં ભયંકર જમણા-
 ઓનો ભોગ થયેલી મનુષ્યની મતિ મેકડો વર્ષોના લારે પરિશ્રમ પડી જ
 માડ માંડ તેમાંથી મુક્ત થયેલી છે.

અર્થશાસ્ત્રથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ છે. પ્રજાઓના સ્વાર્થ એક
 બીજાથી નિરૂદ્ધ છે એવી જમણા યનાં અનેક ખુનખાર લગાઇઓ સજ-
 ગેલી છે અને તેમાં દુનિયાનો ડાટ વાળો ગયો છે, પરંતુ આવી જમણામાં
 પ્રમજમાં પ્રમજ સુદ્ધિવાળાં માણસો પણ ગ્રામાં ખાઈ ગયાં છે; અને માત્ર
 દમણા દમણામાં જ કમતા કાયદાઓનું રહસ્ય દુનિયાને સમજાવા લાગ્યું છે.

પ-તુ આ ઉપરથી આપણે મમજવું શું ? જો કેવળ કુદરતના અનુ-
 ભવ ઉપરથી જ આ જાળમાં આપણને મમજવાનું દેત, કેટલીક વસ્તુઓ
 પોતાના અભાવથી જ મારી છે અને કેટલીક ખગળ છે એવું જ્ઞાન જો
 આપણને મિત્રકુલ થવું જ નહોત, તો આપણે કેમ કહી શકતા કે ઈશ્વર
 સર્વ વાને મપૂર્ણ છે ? સજ્જિમાં શુભ શક્તિની વિશેષ પ્રતીતિ આપણને થતી
 હોય, તોપણ કુદરતના મિશ્રિત ધર્મો ઉપરથી તેના વચકરમાં પણ તેવા
 મિશ્રણનો આરોપ આપણે કરવો જોઈએ. શ્રેષ્ઠ મર્ત્યતત્ત્વો આપણું જ્ઞાન,

અરે ! સૃષ્ટિ-કર્તાના અસ્તિત્વની શ્રેષ્ઠ સાબીતિ, જડ સૃષ્ટિમાંથી નહિ પણ આપણા નૈતિક સ્વભાવમાંથી આપણને હસ્તગત થાય છે. એ વાત યુક્તિની નથી, પણ આસ્થાની છે. આસ્થા અને યુક્તિ બંને આપણા સ્વભાવના મૂળ અંશ છે; પણ આસ્થા જે વાત આપણને શીખવે છે, તે યુક્તિથી કદિ જાણી શકાય એમ નથી. યુક્તિથી અતીત, અતિ ઉન્નત અને શ્રેષ્ઠ નીતિની ભાવનાઓ આપણા હૃદયમાં રહેલી છે. આ ભાવનાઓ જડ સૃષ્ટિમાં મંત્રુષ્ટ થઈ શકતી નથી. પણ તેમની મહદ અભિગ્રાપા એવી તો સ્પષ્ટ અને પ્રમળ છે કે માત્ર અન્ય દુનિયાને માટે તેઓ લાયકની લાગે છે; અને તેથી કરીને આપણામાં રહેલા દૈવી અશની અને આ છાંદગી-માં જ આપણા જીવનની સમાપ્તિ નથી એ વાતની, તેમાંથીજ આપણને માખીતિ મળે છે.

આ વાતો યુક્તિથી સમજાવી શકાય એવી નથી, પણ માત્ર આપણા અતરના ઉદ્ગાર જ હોય છે. પરંતુ સઘળા જમાનાના શ્રેષ્ઠ અને મહાન પુરુષોનો અનુભવ એવો જ છે એ વાત તેમની સત્યતાની માખીતિ છે. આ દુનિયાની વસ્તુઓથી આપણા સ્વભાવનો તૃપ્તિ થતી નથી એ ચોક્કસ છે, અને પવિત્ર અને ઉન્નત જીવનથી આ મહદ અભિગ્રાપાઓ પ્રદીપ્ત થાય છે અને સ્વાર્થી અને બ્રષ્ટ જીવનથી અસ્પષ્ટ અને મદ થઈ જાય છે એ વાત માખી છે. અને આ ભાવનાઓનું સ્થાયી ખડન તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ સિદ્ધાંત કે સશયવાદથી અઘાપિ પર્યંત થઈ શક્યુ નથી. આપણા નૈતિક સ્વભાવનું વલણ ઉપર જોવાનું છે. અને ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનું મૂળ પણ તે સ્વભાવમાં જ છે, કારણકે આ તત્ત્વ આપણા સ્વભાવના બધાં અંગોમાં અતિ નિર્બળ છતાં સર્વોપરી અને શ્રેષ્ઠ છે એ વાતનું જ્ઞાન આપણને જે વાતથી થાય છે તે જ વાતથી તે દૈવી અશ છે એવો ઉપદેશ પણ આપણને મળે છે. તેથી જ દુનિયાના ઉત્તમ ધર્મોએ સ્વાયંતો નહિ-પણ હૃદયનો આત્મભોગનું જે દૈવી તત્ત્વ આપણામાં રુપ રહ્યું છે તેનો, આશ્રય લીધો છે. આમ આપણા વાસ્તવિક નૈતિક સ્વભાવનો સ્વીકાર કરવાથી જ

મરણી, પ્રાણીઓ ઉપર જીનારાં પેટનાં કૃમિઓ, ઉંદર મિઝાડી જેવાં
 વેર અને ફૂરતા, ઈત્યાદિ પુષ્કળ દુઃખ અને સંકટો આપણે જોઈએ છીએ.
 આ ઉપરથી ઇશ્વરને ફૂર આપણે શા માટે ન કહેવો ? પણ બુદ્ધિ-વિષયક
 જાણતોમાં પણ કુદરતે ઘણાં જામ ઉપજાવેલો છે. દરેક સ્ત્રીજા જોતાં જંગ-
 લીની જાસા તેને જામમાં જ નાખે છે. સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો
 નાનો દોલો જણાય છે; ચંદ્ર અને તારા પોતાને અજગ્યું આપવા માટે જ
 માત્ર મરજાવેલાં લાગે છે; વિચિત્ર પ્રકારના રાગ થતાં શરીરમાં જૂત
 ભરાયેલું મમળાય છે; કુદરતના લયકર પનાવો જડ શક્તિનાં નહિ પણ
 પૃથક્ પૃથક્ ચૈતન્યમય કર્તાઓનાં કાર્યો લાગે છે, અને આવી આવી
 વાતોથી એના મનમાં વેનું જડ ઘાલીને બેસે છે. આવા આવા વહેમોને
 લીધે સંકટો વર્ષ લગી જગતમાં લોહીની નીકા વહી છે, કુદરતના કાયદા
 દેવ રૂપે પૂજાયા છે અને લાખો પ્રાર્થનાઓ તેમને નાહક થઈ છે. આમ
 કુદરતના જામજનક દેખાવને લીધે, સર્વજ્ઞ બાળક અવસ્થામાં લયકર જામજા-
 ળોનો ભોગ થયેલી મનુષ્યની મતિ ચેકેડે વર્ષોના ભારે પરિશ્રમ પછી જ
 માંડ માંડ તેમાંથી મુક્ત થયેલી છે.

અર્થશાસ્ત્રથી પણ એ જ વાત મિલે છે. પ્રજાઓના સ્વાર્થ એક
 બીજાથી વિરુદ્ધ છે એવી જામજા થતાં અનેક પ્રુનખાર લગાઈઓ સજ-
 ઝેલી છે અને તેમાં દુનિયાનો ઘટ વાળી ગયો છે, પરંતુ આવી જામજામાં
 પ્રખળમાં પ્રખળ બુદ્ધિવાળાં માણસો પણ ગોથાં ખાઈ ગયાં છે; અને માત્ર
 દમજા દમજામાં જ દ્રવ્યના કાયદાઓનું ન્દસ્ય દુનિયાને સમજવા લાગ્યું છે.

પરંતુ આ ઉપરથી આપણે સમજવું શું ? જો કેવળ કુદરતના અનુ-
 લવ ઉપરથી જ આ જાણતોમાં આપણને સમજવાનું હોત, કેટલીક વસ્તુઓ
 પોતાના સ્વભાવથી જ સારી છે અને કેટલીક ખરાબ છે એવું જાન જો
 આપણને બિંધકુલ થતું જ નહોત, તો આપણે કેમ કહી શકત કે ઇશ્વર
 સર્વ વાને મપૂર્ણ છે ? સૃષ્ટિમાં શુભ વૃત્તિની વિશેષ પ્રતીતિ આપણને થતી
 હોય, તોપણ કુદરતના વિચિત્ર ધર્મો ઉપરથી તેના મેંત્રકારમાં પણ તેવા
 વિશ્વજીનો આરોપ આપણે કરવો જોઈએ. શ્રેષ્ઠ સર્વોત્તમનાનું આપણું જાન,

અરે ! સૃષ્ટિ-કર્તાના અસ્તિત્વની શ્રેષ્ઠ સાબીતિ, જડ સૃષ્ટિમાંથી નહિ પણ આપણા નૈતિક સ્વભાવમાંથી આપણને હસ્તગત થાય છે. એ વાત યુક્તિની નથી, પણ આસ્થાની છે. આસ્થા અને યુક્તિ બન્ને આપણા સ્વભાવના મૂળ અંશ છે, પણ આસ્થા જે વાત આપણને શીખવે છે, તે યુક્તિથી કદિ જાણી શકાય એમ નથી. યુક્તિથી અતીત, અતિ ઉન્નત અને શ્રેષ્ઠ નીતિની ભાવનાઓ આપણા હૃદયમાં રહેલી છે. આ ભાવનાઓ જડ સૃષ્ટિમાં સત્પટ થઈ શકતી નથી. પણ તેમની મહદ્ અભિવ્યક્તિ એવી તો સ્પષ્ટ અને પ્રમુખ છે કે માત્ર અન્ય દુનિયાને માટે તેઓ લાયકની લાગે છે; અને તેથી કરીને આપણામાં રહેલા દૈવી અંશની અને આ હૃદયી-માં જ આપણા જીવનની મહાસિ નથી એ વાતની, તેમાંથીજ આપણને માબીતિ મળે છે.

આ વાતો યુક્તિથી સમજાવી શકાય એવી નથી, પણ માત્ર આપણા અત્મના ઉદ્ગાર જ હોય છે. પરંતુ સઘળા જમાનાના શ્રેષ્ઠ અને મહાન પુરોહિતો અનુભવ એવો જ છે એ વાત તેમની સત્યતાની માબીતિ છે. આ દુનિયાની વસ્તુઓથી આપણા સ્વભાવનો તૃપ્તિ થતી નથી એ ચોક્કસ છે, અને પવિત્ર અને ઉન્નત જીવનથી આ મહદ્ અભિવ્યક્તિઓ પ્રદીપ્ત થાય છે અને સ્વાર્થી અને બાહ્ય જીવનથી અસ્પષ્ટ અને મદ ધર્મ જાય છે એ વાત માબીતિ છે. અને આ ભાવનાઓનું સ્થાયી ખડન તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ મિદ્ધાત કે સશયવાદથી અઘાપિ પર્યંત મક્ક શક્યુ નથી આપણા નૈતિક સ્વભાવનું વલણ ઉપર જોવાનું છે. અને ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનું નગ પણ તે સ્વભાવમાં જ છે, મરણકે આ તરફ આપણા સ્વભાવના બધાંજુમાં અતિ નિર્બળ છતાં મર્વોપરી અને શ્રેષ્ઠ છે એ વાતનું જ્ઞાન આપણને જે વાતથી થાય છે તે જ વાતથી તે દૈવી અંશ છે એવો ઉપદેશ પણ આપણને મળે છે તેથી જ દુનિયાના ઉત્તમ ધર્મોએ આપણને નહિ-પણ હૃદયનો આત્મભાગનું જે દૈવી તત્ત્વ આપણામાં ગુપ્ત રહ્યું છે તેનો, ૨ નમ્ રીવો છે. આમ આપણા અસ્તવિક નૈતિક સ્વભાવનો સીકર, કન્ધાથી જ

કુદગ્નમાં હાથરનો સ્વીકાર થઈ શકે છે, કારણ કે તેના સ્વીકારમાં આપણા અને આપણાથી ઉત્તમ રહેલા વચ્ચેનો મનુષ્ય અતર્કિત નહેતો છે. અને એવો સ્વીકાર ન કરીએ તો આદિ-કારણના અસ્તિત્વને પ્રશ્ન માત્ર પુરાણનો વિરય બની જાય છે અને ધર્મ ક'પનાનો વ્યાપાર માત્ર બની જાય છે.

પરંતુ મોટે ભાગે જનહિના નાદીઓ ડહે છે કે વ્યાવહારિક કાયદાથી જ તેમનો મિદ્ધાન પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ બરાબર સમજાય તો આપણા કર્તવ્યનો મેળ આપણા પ્રાર્થની સાથે એવો તો મળતો આવે છે કે માન વ્યવહારમાં દષ્ટિ રાખી માણસ વરતે તો અપૂર્ણ મદદચારી તે અવશ્ય થાય છે શારીરિક દુર્ગુણથી અને શરીરની ક્ષીણતા અને દુષ્કાર આવે છે ઉદ્ધાર પછાથી અને ખાખી થાય છે નિરંકુશ રાગદ્વેષથી કૌટુંબિક શાંતિનો ભંગ થાય છે બીજાના પ્રાર્થની બેદરકારીથી સમાજની અને કાયદાની શિસ્ત થાય છે તેથી ઉત્ક્રાંતિ જેમ સદાચાર બદલે થાય તેમ શાંતિ બદલે નહે છે. પશુપત્ત ક્રમથી એક પ્રકારનો ખરેખરો આનંદ થાય છે, અને તેનું પગલા સંસ્કૃતિથી અન્ય સુખ થાય છે તેનું પગલા પછી જેમ દુઃખનદારને દુકાને ગયા વિના એનું પગલું નથી, તેમ નીતિમાં ગુણધીર પુરુષ પણ, જે સદાચાર પ્રથમ પોતાના સુખનું માધન માત્ર હતું તે મદદચારને પછી મરથી નિશેષ ગણતા રીતે છે અને તે જરૂરી તબક્કે છે.

હવે આ મન પ્રમાણે વ્યવહારિક કાલપણમાં સદાચાર ગણાય છે, અને સદાચાર અને ન્યાય વચ્ચે અપૂર્ણ મેળ છે એમ લેખાય છે પરંતુ તે કે આના મતનુસાર માઈક મત્ય પ્રમાણેયું છે, નથાપિ તેથી આપણે છેતરાઈ જનારું નથી, કારણ કે વ્યવહારના બહુ જૂજ પ્રદેશના એ સત્યની મિદ્ધિ છે પ્રથમતો નમદીરપે પ્રજાઓને એ વાત લાગુ પડતી નથી, કારણ કે જો કે મોજ અને વિનાસથી પ્રજાનું હૃદય-ગમ ખરાઈ જઈ નિર્વાયે બની જાય છે, તથાપિ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂલમ, લોભ, રનાય અને કપટના મેલનથી પણ પ્રજાની આખાદી બહુ નથી શકે છે. વળી જ્યાં સામાજિક અભિપ્રાયનો ઇર લોકને હોતો નથી

અને ‘બગીચાના બે ભાગ’ વાળી નીતિ બધા પ્રવર્તમાન હોય છે ત્યાં પણ એ મત્યની સિદ્ધિ થતી નથી. વગી મમાજની અત્યન સુધરતી દશામાં પણ અમુક અરોજ એ મત્ય વાગુ પડે છે મબ્બ અને સુધરેલા સમાજમાં મામાન્ય સદાચાર પાળવાથી સુખ થાય છે, નિગ્દરા નાગરેષથી દુઃખ થાય છે, અને સમાજના કામદાનો ભાગ કરવા કરતા તેમને તામે મટેવાથી ક્ષાયદો થાય છે. મોટા ગુનાની શિક્ષા થાય છે, પરંતુ જે દુરાચારથી તનદુરસ્તી અથવા પ્રતિદાને કાષ્ટ હાનિ પટોચતી નથી એવા જરીક દુરાચારની મોજ જે માણે છે તે વ્યવહારમાં દોર કરે છે ખરૂં કહીએ તો સુધરેલા મમા જમા પણ દલ, ડોંગ અને ગુસ્સા દુરાચાર કાષ્ટ ઓઠો ચાવતો નથી. તેથી ઉનડુ, ઉમાદપૂર્વક અથવા દુઃખ ખમીને પણ જે ઉચીપ્રતિભુ આચાર્ય નામે તે લોકપ્રિય થતો નથી પ્રમાણિકતામાં ડરાગ વ્યવહારનીતિ છે, એ સૂત્રના નિગાક-શુનો આધાર પોલિસ ખાતાના આમર્થ્ય ઉપર છે. ઉજળા લગડા પેદેરીને અને છાતી કાઢીને ચાવતા માણુમનુ છનન ખરામર તપામનામાં આવે, તો વણી વખત તે ગુસ્સા દુરાચારથી ખન્ડાએકુ મલન પડે પપ્પ આત્મભોગ આપનાન સદાચારનો પાયો તો જૂદો જ હોય છે. કોઈ પણ રૂપે સુખ જ જે દગીની મુખ્ય મનન હોય તો માદ-મર મધ્ય-મના જ આપણા છનનનો મુખ્ય મન બેસત થાય છે પણ મધ્યમતા આત્મ ભોગ અને દુનચા-ખન્નેની વિરોધી છે શુદ્ધિની કે નીતિની ખુબીનો કોઈ પણ પ્રકાર એવો નથી કે જેને મધ્યમ ગીતે કેળવતા તેમાં સામાન્ય રીતે સુખ ઉપજવડાનું વગણું ન હોય પરંતુ મધ્યમતા ઓળગી જતા તેમાંથી દુઃખ થાય છે એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે વિદ્વાન માણુમના આનન્દનો ભાગ અખટ છે એ વાત ખરી, પણ એટલા માટે અત્યંત વિદ્વાની દશા સુખને અનુભવ છે એમ માનવું જૂન ભરેલું છે આને માનમિક પન્નિમથી જ્ઞાન તત્ત્વો ગેગી અને ચીડીયા થઈ જાય છે, અજ્ઞાન અને મથ્યાભિમાનનું ન્દાણા ભરેલું અને રંગીને તાવી નાખવું ભાન ને છે, અને ગભીર અને પછુ પછી મોદ જતો રહેતા અને અપૂર્ણતા ન્દાણા મર્ષિ ભનુદિની માદક વિદાનોને મોનવાનો અગમ્ય ને છે કે મઝા શદાપણમાં ઝાઝા નન

ગીતી છે અને જે જ્ઞાન વધારવા જાય છે તેનો સંતાપ પણ વધે છે.

આચરણના પ્રદેશમાં પણ એ જ વાત સ્પષ્ટ છે. બહુ કંટ વિના જે મદદચાર પાળી શકાય છે અને બહુ પ્રયાસ વિના જે રહી શકે છે તે સદાચાર સુખનો વધારેમાં વધારે સાધક થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. કુદરતની અને કાયામાંની શિક્ષા દુરાચારના મોટા અને હઠકડતા પ્રસંગે જ થાય છે. સામાજિક શિક્ષા કદિ ઉચી પ્રતિભા મદદચારને પણ યાય છે, સમાજના હાનિકારક રિવાજને માન નહિ આપનારા સારા માણસની ગેરઆનંદ અને અવગણના થાય છે. જનહિતવાદીઓ કહે છે કે સમાજના વિચારની માથે મનુષ્યની એકતા એટલે દિવસ એવી થયે કે તેને લીધે મમાજની વિરૂદ્ધ સઘળી લાગણીઓ દબાઈ જશે, પણ આ એકતાને લીધે જ માણસો અત્યંત મદદચારી કે અત્યંત દુરાચારી નહિ થઈ શકે, કાંચુ કે પોતાના સુખની ખાતર સમાજના મામાન્ય અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાનું મન કોઈને નહિ થાય. આમ દુરાચારની સાથે મદદચારને પણ દબાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે. તમે કહેશો કે મપૂર્ણ સદાચારી માણસના મનની સ્વસ્થતા એ સુખનો હુઆમાં હુઆ પ્રકાર છે, અને વ્યાવહારિક લાલ અને સમાજની સામ્રાસી મેળવવા કરતાં તેની અસ્થિતા મેળવવી વાસ્તવિક રીતે વધારે સારી લેખાય. પણ તેની મપૂર્ણ સ્વસ્થતા કોઈ પ્રાપ્ત કરી શકવું નથી, અને તેની ઝાંખી પણ કોઈકને જ થઈ શકે છે. જ્યારે કોઈ માણસની દુષ્ટ વૃત્તિઓ ધણી પ્રમાણ થાય છે ત્યારે તેનો સ્વભાવ છે તેના કરતાં જો અસહ્યથી જ ભિન્ન હોતો તે વધારે મુખી માત્ર એમ તે દુઃખીઆને કહેવું નિર્વંક છે. જે સુખની પ્રાપ્તિ જ તેની મનજમ હોય, નો જેવો હોય તેવો પણ તેના સ્વભાવમાંથી જ તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયામ કર્યા વિના તેને બીજાં ઉપાય નથી; નથી ને દુષ્ટ વૃત્તિઓનો કાંઈક તોડ કાઢવા વિના નેને ચાલિ થવાની નથી. બધાં જ આપણી પ્રકૃતિના ગુણો પરત્વે જ નીનિનો આ સ્વાર્થ-મિદાન લાગુ પડે છે, પણ પ્રકૃતિની મામે થઈ જે હિતમ પ્રતિભા સદાચાર પગાય છે તેમાં એ નકામો છે. આપણી શુભ વૃત્તિઓને કેળવનાં એક જાનનો આનંદ આપણને થાય છે એ નિમગ્ન છે, પરંતુ દુષ્ટ વૃત્તિઓને દબાવી દેવામાં એમકે એવું હુખ

પ્રાપ્ત થતું નથી. આખી જીવગી પર્ણેત કરે કાષ્ઠક અને ઇચ્છે તેથી વિરુદ્ધ એવા પણ માણુઓ હોય છે. આવા માણુઓને મદદચારી થતા માટે સુખનો ભોગ આનંદ છે, કારણ કે કુદસ્તી વિદારોની મધ્યમમાં તૃપ્તિ ક્રાંતા જે સદન કરવું પડે છે, તેના કરતા તેમની માથે થતા થડું નધાગે મદન કરવું પડે છે.

ખરી સાત એ છે કે અન્યત્ર સદાચારી જીવન આ દુનિયાના માણુ મના સુખનું ઉપધારક થાય છે જ એ કથનના જેટલું દડદડતું જૂઠું બીજું કોઈ નથી સ્વભાવ અને મનોગના બંને એક માણુમ પોતાના જીવ ભાદ-ઓના સુખમાં પોતાનું મોટામાં મોટું સુખ માને અને બીજો માણુન તેમની દુર્દશામાં પોતાનું સુખ માને, અને આ બીજા માણુન જે પોતાના લાભને અનુભવી રહે તે તેમથી ઉપજતા પાંચામ આમ જનહિન-વાદીને ગમે તેટલો અક્રમોમ થાય પણ તેને સ્પષ્ટ આપણો કે તેના પ્રત અણુગમે ખતાનનાનો તે જનહિનવાદીને કશો લક નથી. તન્ન્ય કે જનહિન વાદીનો મુખ્ય મિદ્ધા જ એ છે કે માણુસની પ્રગતિ પોતાના મોટામાં મોટા સુખના આશયથી જ થાય છે.

વળી પાપ કરતાં હિંસા મેચેલી અને ટુખ નાશાન્ય ગીતે બેશક થાય છે, પણ તે ચુનાની ગબીગતાના પ્રમાણમાં હોવા નથી મલ્લત નવું ઓતી અમ્યનધાને લીધે થડું કરીને નસાવમાં ચીડીઆપ. આવે છે, પણ આ ચીડી આપણને લીધે અગર દીન કે ન્યુપણને રીતે હૃદયને નદ કરી નાખે એવા દેહનાક અન્યત્ર ખનામ દુતચા કરતા પણ રિગેર દુખ થઈનાર થાય છે મદદચારી માણુમનો ખિન સ્વભાવ જીવગીમાં જન્મ કદિ થઈ પડે, અને નાચી નચો માણુમ નજાની ચચગનાને લીર નસાવમાં થાભ પામી જાય અને સુખી થાય.

પરંતુ અહીં હાર્ટીના અનુવાદો કહેને કે સુખ ટુખની ગરી કરનામાં ગમેદરવાના ડખરી સાત નમે પાનમાં નખના નથી આનું આણુનો વિચાર નાંખીને પોતાના દુટ મનોવિદ્યાની મધ્યમ રીતે તૃપ્ત મરતા પોતાના ચિત્તની સ્વચ્છતા વધતી દાઈ માણુમને નામે, તે ને-

વખતે પોતાની મનોદેવતાના કબજી વેદના એવી, તો તીવ્ર એને યશો કે તેને લીધે એ દુરાચારમાં એ પ્રવૃત્ત યશે નહિ. હવે મનોદેવતાની સત્યતાની અને તેથી થતા સુખ દુઃખની આંતરવાદીઓએ ના કદિ કહી નથી અને કહેના નથી. પણ આ સુખ દુઃખની સત્તા એવી પ્રગળ છે અથવા આપણા આચાર પ્રત્યે એવું પ્રમાણ તેઓ જાળવી નખે છે કે તેથી કરીને, માણસની પ્રવૃત્તિ સદા મદાચારમાં જ થાય છે એ વાતની તેઓ ના કહે છે, અને આ બાળનની સત્યતા માટે તેઓ આંતર પ્રત્યક્ષની માફી આપે છે. મનોદેવતાને આપણા જ્વલાવનુ મૂળ તત્ત્વ માનીએ અગર વિચાર-અગતિનું ફળ માનીએ, પન્તુ તેનો અધિકાર એ પ્રકારનો સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ તો ખરા ખોટાનો ભેદ એ કહી આપે છે, અને બીજો અમુક અશે દુઃખ અને બે-એતી એ ઉપજાવે છે. પ્રથમ અધિકાર મનુષ્યની જીંદગીમાં એ મતલ બોગવે છે, બીજો અધિકાર ખાસ મજ્જેમાં જ એ બોગવી શકે છે. દીવાનો ન હોય તો પેધેલા દુરાચારનું દુરાચારીને જાન તો થાય છે, પણ તેથી તેનું હૃદય તેને કબી શકતું નથી. કાન્સાઈસ કહે છે તેમ, કલેમની સત્તા કરતા મનોદેવતાની મત્તા મનુષ્યના સુખ ઉપર ઓછો અધિકાર બોગવે છે. મનોદેવતાની વેદના અણુગમાની વૃત્તિને બહુ મજાતી છે. લલાલખોરને ઘણા બીજા કામને કરવો ગમતો નહિ, પણ લલાલખોરને તેનો અણુગમે દોતો નથી. તેજ પ્રમાણે પેધેલા દુરાચારીમાં દુરાચારનો કબ્બ જતો રહ્યો હોય છે. મચેત હૃદયની અને બ્હી બ્હીને ચાલનારી મફ્ફુલી બાળા આચાર-ભગ કે છોકરાવાદીના પોતાના એકાદ્ય કાર્ય પ્રત્યે પણ ના પમદ નજરથી જોશે, પન્તુ સુતામા રચીપચી રહેતા દુષ્ટ લગમખોરની મનોદેવતા તે બાળન-માં ગામ જ ગએલી હોય છે.

વિચાર-માદયર્વના બજે લયે મનુષ્યમાં એવી એક વૃત્તિ ઉભી થતી હોય કે જેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે દુખદ વસ્તુ સુખદ લાગે અને સુખદ વસ્તુ દુઃખદ લાગે, પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ વૃત્તિને મનુષ્યે શા માટે માન આપવું ? બાલ-અનુભવવાદીના મત પ્રમાણે તો સ્વાભાવિક કંતંવ્ય જેવી કાઈ વસ્તુ જ નથી. જીંદગીમાં માણસો પોતાનું સુખ મેલધવા જ તત્ત્વ?

હોય છે. આપણા સ્વભાવની રચનાને લીધે અને અરસપરસ આપણા સા-
માજિક સંબંધોની નિકટતાને લીધે, આપણા જ સુખને માટે કેટલાંક તાત્કા-
લિક મુખ્ય આપણે તજ દેવાં પડે છે અને કેટલાક દુઃખદ આચાર પાળવા
પડે છે એવા અવલોકનમાંથી સદાચારનું આખું મંદીર ઉપજી આવે છે.
તેથી હાર્ટલીના નૈતિક રસાયનથી આપણી વૃત્તિઓનાં મમે તેવા વેપાંતર કે
રૂપાંતર થતાં હોય, પરંતુ તેમાં અંતે સ્વાર્થ જ સદાચારનું પ્રયોજન રહે
છે. બીજાને સુખ યાઓ વા દુઃખ યાઓ; પણ આપણને અંતે સુખ થવું
હોય તો તેવા વર્તનમાં નીતિ જ છે, એ આ મતનું અતિમ રહસ્ય રહે છે.
મમાજ અને સ્વભાવને યામડી બની શકે તેટલું સુખ મેળવવું એ આમ
મનુષ્યનું કર્તવ્ય થાય છે. અને તેથી દરેક માણસે પોતાના સ્વભાવની એવી
વ્યવસ્થા કરી લેવી કે જેથી તેને વધારેમાં વધારે સુખ મળે. વિચાર-સાહ-
ચર્યના બળે એવી કાંઈ ટેવ તેનામાં પડી ગઈ હોય કે જેથી એકંદરે તેને
સુખ કરતાં દુઃખ વધારે થાય તો એવી ટેવનો ત્યાગ કરવામાં તેને લાલ
છે, અને તેનું કર્તવ્ય પણ એટલું જ છે. અને જનહિતવાદમાં કર્તવ્ય શબ્દનો
અર્થ પણ એટલો જ થાય છે. આ કર્તવ્ય જે ન કરે તે મૂર્ખ કહેવાય.
અને દુરાચાર એટલે મૂર્ખાઈ-એટલું જ જનહિતવાદીથી ખોલી શકાશે. આ
પ્રમાણે કર્તવ્યની વાસ્તાવક વ્યાખ્યા આ મત આપી શકેલા નથી.

ખરૂં કર્તવ્ય તો મનોદેવતાની આજ્ઞાનું મથાર્થ પાલન કરવામાં છે.
તેના સુખ દુઃખનો પ્રશ્ન કર્તવ્યના પ્રશ્નથી તદ્દન નિરાજો છે. એકંદરે જોઈએ
તો મનોદેવતાથી સુખ કરતાં દુઃખ કદાચ વધારે થવું હોય છે. તેની
શાખાસી કરતાં તેના કપાક વધારે તીવ્ર લાગે છે. અને કર્તવ્યનો નહિ,
પણ કેવળ સુખનો જ વિચાર કરવા બેસીએ, તો મનોદેવતાને વારંવાર
કપાક મારી તેના કંખની વેદનાને દબાવી દઈ દૃઢ દુરાચારી ધણીવાર
મંભારમાં સુખી થતો જોવામાં આવે છે. પોતાની ભારે લાયકાતનો
આનંદથી વિચાર કરતાં મદાચારી માણસનો આત્મા આપ શાખાસીથી

* જનહિતવાદ પ્રમાણે આપ-શાખાસી એ સદાચારનું મોટામાં મોટું પ્રયોજન
છે. પણ વિરેક, નામતા અને સરમાજપણાથી આપ-શાખાસીનો આનંદ ઓછો થતો
રેવાથી તેમનાથી વધારે તુલ્યાનભરક કે અનાદિન બીજું કાંઈ હોઈ શકે નહિ.

પ્રમત્ત રહે છે એ વાતનું બ્યાન નીતિશાસ્ત્રીઓ બહુ કરે છે, પણ અવ-
સારમાં એ અનુભવ લાગ્યો જ થાય છે. વ્યવહારમાં અતિ સ્વસ્થ ચિત્તનો
માણસ સદાચારમાં અતિ સંપૂર્ણ સ્વભાવનો કનચિત્તજ હોય છે. નીતિમાં
માણસ જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ નીતિ પરત્વે તેની
લાગણી સુદ્ધમનર અને સીત્તનર થતી જાય છે; અને આપ-શાખાસીની વ્ય-
વેસને અંકુશમાં રાખવા વિવેક અને નમ્રતાની વૃત્તિ સર્વોત્તમ મદાચારી
માણસમાં હમેશાં લાજર હોય છે. અર્થાત્ આ આપ-શાખાસીનું સુખ
કર્તવ્યના વિચારનું વિરોધી છે.

આચરણના અને ધર્મના દરેક ખરા સિદ્ધાંતમાં, સદાચારના પ્રવર્તક
હેતુઓ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા જેમ જેમ વધારે થતી જાય છે તેમ તેમ
તે હેતુઓ સંવારે બળવાન થતા જાય છે. જ્યારે તેઓ નજરમાં રહેતા
નથી, જ્યારે નામદેવથી ઘેરાઈ તેઓ અસ્પષ્ટ થઈ જાય છે, જ્યારે તેઓનું
ભાન રહેતું નથી અથવા તે બહી જવાય છે, ત્યારે જ માત્ર તેમનો આપ-
બંધ પડે છે અને આચરણમાં પ્રતીત થતાં અટકી જાય છે. પરંતુ જન-
હિતવાદના મદાચારનો વિચાર એવો છે કે જેમ જેમ તેનાં મૂળ અને
સ્વભાવ વિચારમાં સ્પષ્ટ થતાં જાય, તેમ તેમ ચારિત્ર્ય ઉપર તેની અમ-
લોછી થતી જવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયજન્ય આનંદો હમેશાં વિવેક કિંથા પૃથક્-
કરણના બળની અવગણના કરશે, કારણ કે આપણા જીવનમાં તેમનો
વાસ્તવિક પાયો છે. અનાદિ કાળથી વસ્તુસ્થિતિ એવીજ છે. પરંતુ સદા-
ચરણથી જે આનંદની પ્રાપ્તિ આપણને થાય છે તે આનંદનો પાયો આ
જનહિતવાદ પ્રમાણે લાદન જૂદોજ છે. પ્રાસંગિક અને કૃત્રિમ વિચાર-અગ-
તિનું તે પરિણામ છે; ટેવનું, સાધનને ઉદ્દેશ માનતો ક'પતાની ગેરસમજનું,
જે કાર્યો અને ગુણો સમાજને ઉપયોગી છે તેમને સમાજથી અપાતા
ગોરવનું, ફળ છે. જેમ જેમ આ વાત હૃદયમાં ઉતરતી જાય છે, જેમ
જેમ સ્વાભાવિક સર્વોત્તમતા અને નૈતિક બંધનના વિચારથી સદાચારના
વિચારને અતઃકરણ પૃથક્ કરવું જાય છે અને તેમનો સંબંધ કેવળ કૃત્રિમ
છે એમ મનને સ્પષ્ટ થવું જાય છે, તેમ તેમ નૈતિક હેતુનું નિયામક બળ

નષ્ટ થતું જાય. કાર્યોમાં અને બંધાઈ ગએલા સ્વભાવમાં રહેલાં સુખ વધારવા કે ઘટાડવાના વલણથી તેમની નીતિનું માપ કરવાનો જનહિસવાદીનો કાયદો, અથવા ‘માણસે એવું વર્તન રાખવું જોઈએ કે તેમણે સંભાળેલા કાનુનને સર્વ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો કાયદા તરીકે સ્વીકારે’ એ કે-ટલું સત્ત્વ, હિંમતમાં એક માર્ગ-દર્શક તરીકે કદાચ ધણું ઉપયોગી હશે; પણ તેમને નૈતિક વજન પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે નૈતિક બંધનની લાગણી તેમનીથી પ્રથમ હોવાની જરૂર છે; અર્થાત્ કર્તવ્યની જાણ થાય ત્યારે તે પ્રમાણે હિંમતમાં વર્તવાની આપણી ફરજ છે એવું જ્ઞાન પ્રથમ સ્વીકારવું જોઈએ. અને વિવેક-બુદ્ધિની નજરમાં, આ તત્ત્વ કેવળ કૃત્રિમ વિચાર-સાહચર્ય કદિ પૂર પાડી શકતું નથી.

આમ ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં, આ સિદ્ધાંતો નીતિને ઉંધો વાળનારો જ નીવડે છે; અને વિશેષે કરીને સ્વાર્થ-ત્યાગ અને ઉચી પ્રતિના દ્વિમતવાન સદાચારને તે બહુ પ્રતિકૂળ છે. આ સદાચારને તેમાં અવકાશ મળતો હોય તોપણ તેમનું વાજબીપણું તેમજ તેમાં સિદ્ધ થતું જ નથી. મનોદેવતાને ઉત્પત્તિમાન વૃત્તિ માનવાથી તે મનોદેવતા રહેતી નથી; અને કોઈ આંતરવાદી એ વાત કબુલ કરશે નહિ. જે કટલીક વૃત્તિઓ આપણામાં અત્યારે છે તેમની ઉત્પત્તિનો ખુલાસો આપવો-એટલું જ કામ નીતિવેત્તાનું છે એમ માનવું કેવળ ભૂલ ભરેલું છે. સંધળા આચરણના મૂળમાં એક એવી માનસિક બુદ્ધિ રહેલી છે કે જે સ્પષ્ટ રીતે પ્રિયતા કે અપ્રિયતાની આપણી સાગણીથી, મુખ કે દુઃખથી, તદ્દન ભિન્ન છે. પોતાની કોઈ નિર્દોષ મૂર્ખા-ઈથી ત્યારે માણસને કોઈ નુકસાન થાય છે અથવા સામાજિક કોઈ કાયદાનો ભંગ અનુભવતાં તેનાથી થઈ જાય છે ત્યારે કદિ મનમાં ધણી દિગ્ગીર અને તે શરમાઈ જાય છે; છતાં તેણે કોઈ પાપ કર્યું નથી એમ એ સારી રીતે સમજે છે. કર્તવ્ય અને તેની સર્વોપરિ સત્તાનું જ્ઞાન મનોદેવતાનું ખાસ લક્ષણ છે અને આ લક્ષણ વડે જ આપણા સ્વભાવના સંધળા અંશથી તે ભિન્ન થાય છે; પણ એ જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા વિચાર-સાહચર્યના નિયમથી અવકુલ થતી નથી. અમુક વર્તન સુખકારક છે અને જે વૃત્તિઓને ક્ષીયે

માણસ તે વર્તનમાં પ્રેમી છે તેમને નિર્ગળ કરતાં અમુક અરી દુઃખ થાય છે એમ કહેવું, અને તે વર્તન કરવાનું માણસનું કર્તવ્ય છે એમ કહેવું, એ બન્ને વાતો ભિન્ન ભિન્ન છે એ ખરું છે. હાર્ટલીનો મદાચાર અતે કષ્ટનાનો રોગ જ છે. લેભા ગતિ કરતા સમાજને એ વધારે લાભકારક કદાચ થતો હશે, પણ બન્નેનો રચનાનો પ્રકાર એક જ છે; અને બન્નેનું બેધન-બળ બરાબર સંગમ જ અગે છે. હાર્ટલીના મન પ્રમાણે પોતાની મનો-દેવતાની આગ્રા પ્રમાણે જો કોઈ ન ચાલે તો તેનું દુઃખચારી કદી શકાય નહિ.

જનહિતવાદીઓ કહે છે કે સ્વાર્થચા પ્રવચન દર્શનનો કાંઈ અર્થ જ થતો નથી, કારણ કે જે કાર્ય ન કરવાથી આપણને કાંઈ ખરાબ પરિણામ આવે નહિ તે કરવાની આપણને ફરજ છે એમ કહેવામાં ખૂબીય છે. પરંતુ આ ફલીલનો જવાબ આપવો હવે મરુજ છે. કર્નઅનો કાયદો પગા-વવામાં દાન અને દંડ સંદાયબૂત થાય છે એ વાત ખરી, પણ કર્નઅના સ્વભાવનાં તે આવરણક તરની નથી. અને આ વાત સામાન્ય લોકોને સ્વતઃ સિદ્ધ જ લાગે છે. આંતરવાદીઓ એટલું જ કહે છે કે કેટલાંક આચરણો ખીજા કરતાં વધારે સારા, ઉત્તમ અને ઉચ્ચ પ્રકારનાં હોય છે એ દાન આપણને આંતર પ્રત્યક્ષથી જ મિદ્ધ છે; આપણા જીવનના બધાંમળને લઈને આ વાત સુખ કે દુઃખની અપેક્ષાથી અત્યંત ભિન્ન છે, અને આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન તે થઈ શકે, થવું જોઈએ અને જાગર થાય છે. ઉત્તમ રસ્તો મૂકીને માણસ કદાચ અધમ રસ્તો મહાત્મ્ય કરે એ વાત બને એવી છે, અને તેમ થાય તો તેને શિક્ષા થવી જોગ્ય છે એમ આપણે કહીએ છીએ, અને ન થાય તો તે વાતને આપણે ગેરવાજબી ગણીએ છીએ, પરંતુ તેને દાન કે દંડ દેના કાંઈ ઉપરી મત્તા ન હોય, તોપણ તેથી તેનાં કાર્યો તટસ્થ થઈ જતાં નથી. તેનાં સારા કામની સ્તુતિ કે નકારાં કામની નિંદા ન થાય તો પણ તે અનુક્રમે મારાં અને નમારાં છે જ અને રહેશે.

સુખ સિવાય અન્ય હેતુ પરમે કરવાની માણસની શક્તિ છે કે કેમ એ પ્રશ્નો નિર્ણય અતે આંતર-પ્રકાશનાં ભાગે રહેવા દેવો જોઈએ, સદા-ચારની પગવાડે મમે તેટલું સુખ આવતું હોય, પરંતુ કાંઈપણ સ્વાર્થી

ઉદ્દેશથી સ્વનંત્ર સદાચારની પમંદગી થાય છે એ વાત લોકના સામાન્ય અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ છે. અને કર્તવ્યની પ્રમુખ લાગણીઓ અને પ્રમુખ રાગ દ્વેષ વચ્ચે જ્યાં વિગેધ હોતો નથી ત્યાં પણ મુખના ધોરણથી સદાચારના અંશનું માપ કરવું અશક્ય છે. મર્વોત્તમ મદાચારી માણસ અત્યંત મુખી કવચિત્તજ હોય છે. 'દુઃખી માણસ' રૂપે યોનાનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય આજ અદ્યરસે વર્ણી પ્રિન્તિ ધર્મ સ્વીકાય છે.

ઉપર બતાવેલી દલીલોને લીધે આંતરવાદોએ જનહિતવાદનો ત્યાગ કરે છે. મનુષ્યને મુખ ઉપગતતા કાર્યો નીનિમાન હોવાની તેઓ ના નથી કહેતા. પણ તેઓ એમ કહે છે કે કાર્યોની નીતિ પરત્વે થતી ઉપશબ્દિત આપણને અનરમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્વભાવ-મિદ્ધ ન હોત તો આપણા સ્વાર્થની માથે મનુષ્યના મુખનો વિગેધ આવવો હોય ત્યારે પણ તેમનું મુખ શોધવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એ વાત આપણને કદિ પણ મમગ્ન નહિ; અને ઉપયોગિતાને લીધે જ માણસનો મદગુણ ખીલી નીકળે છે અથવા તેના પ્રમાણમાં જ અવસ્થા કરીને મદાચારની કિંમત છે એ વાતની તેઓ ના પાડે છે. તેઓ કણ્ઠ કરે છે કે મમાજની હાલની નિયતિમાં સદાચાર અને આખાદીના માર્ગ સામાન્ય રીતે એક હોય છે. પરંતુ તેમની દલીલ એવી છે કે એ અને માર્ગ વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન ભિન્ન છે, અને તેથી સમાજની વ્યવસ્થામાં ગમે તેવી ઉચ્ચપાથય થાય તોપણ આપણા કર્તવ્યનો વિચાર તો છે તેનો ને જ મેદાનો, મેતાનના અમલમાં પણ તે વિચારમાં કાંઈ ફેરફાર થવા શક્ય નથી. ગણતરી કે દેવશો મદાચાર કાંઈક વિશેષ છે. નીતિના મૂળ નિયમોનો છે તેનાથી ઉલટા પ્રકારનો ખ્યાલ આવવો પણ અશક્ય છે. મદશ વૃત્તિઓને એક માની લેવાની બૂલ કરવાનું પ્રમુખ વક્ષણ માણસોમાં હોવા છતાં, કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને ઉપયોગિતાનું જ્ઞાન મનુષ્યની સમજણમાં તદ્દન ભિન્ન રહે છે અને દરેક કાર્યમાં આ બે તરફોને બૂદ પાડવા આપણે સમર્થ છીએજ. ચરચીર શનુ પ્રત્યે ઉપજતુ જ્ઞાન, વિશ્વાસવાતી માણસ ઉપયોગી હોય છતાં તેના પ્રત્યે થતો ધિચ્છાર, મરતી વખતે પ્રિય ખેશીઓના ક'યાણુ માટે રહેતી

કાળજી, બાણી જોઈને કરેલી અને અગાધતાં ચએલી ઇશ વચ્ચે તેમજ ગુના અને ગદ્યતમાં સગવડો બેઠ, સ્વાર્થની પ્રવૃત્તિ ઉપર કર્તાવ્યના અંદુ-
શની આવશ્યકતા, સ્વાર્થના અશાથી બવરમ ઓછી થતી નીતિની કિંમત,
આખર કે ઉપકારના પ્રસંગે જે માણસ પોતાના સ્વાર્થની ગણતરી કરવા
જેમે તેના પ્રત્યે ઉપજતો ક્રોધ, ખીલ બધા મનોભાવથી કાંઈ જુદાજ
પ્રકારનો થતો પચાતાપનો પ્રભાવ, ઇલાદિ એની મેજે ઉપજતા અને સાર્વ-
ત્રિક અભિપ્રાયથી એમજ મિદ્ધ થાય છે કે સ્વાર્થ ટૂંક અને મહાચારની
વૃત્તિમાં થણો ફેર છે. સુખ શોધવું અને દુઃખ તજવું, એવું આપણા સ્વ-
ભાવનું બધારણ છે; તે સિવાય જેમ તેને માટે બીજું કાંઈ આપી
શકાતું નથી, તેવો જ રીતે 'વાળખી' અને 'ગેરવાળખી' શબ્દો પણ
આપણા જીવનના અંતિમ સુદ્ધિમાણ પ્રયોજનોનું આપણને જ્ઞાન કરાવે
છે. આ પ્રયોજનો બીજાથી કેવળ લિપ્ત છે, ઉચ્ચ પ્રકારના છે અને કર્તા-
વ્યનું જ્ઞાન તેમની માથે જોડાયેલું છે, એવું જ્ઞાન આપણને થાય છે.
નીતિના જે સિદ્ધાંતમાં આ હકીકત દલી ન હોય તે સિદ્ધાંત, જે વૃત્તિઓનું
આપણને અંતરમાં જ્ઞાન થાય છે તેમનું બરાબર અને યથાર્થિત જ્ઞાન
કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે. વ્યાજે નાતું આપવામાં જેમ ઉદારતા લેખાતી
નથી, તેમ ક્રોધપણ સુખ મેળવવાની આશાએ આપેલા સુખના ભોગને
મહાચાર ક્રોધ કહેવું નથી. શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ વિના મહાગુણનો અંશ બનતો જ
નથી. અને નીતિના જાલવદ્યમાન કાર્યો પ્રત્યે જે આધિભાવ આપણને
થાય છે, તે સધળાનું મળ એ જ છે. દુઃખ અને મુદત તથા માનસિક
વેદના અને અકાળ મૃત્યુ ભોગવીને, અને મુઝા પછી મળવાના બદલાની
આશા વિના જેને પોતે નીતિનો 'માર્ગ' ગણે છે તે માર્ગનું ઝડપ માણસથી
યથ શકે એમ છે એમ આપણને લાગે છે. આપણા જીવનનો એ મહાન
ખામ 'હક છે; અને માનુષી અને દૈવી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાં મિલાપ થાય છે.

જતાં જનહિનવાદ પ્રત્યે લોકો આકર્ષાય છે તેનું એક કારણ એ છે
કે જે નૈતિક ગુણોની ઉત્પત્તિ એ સિદ્ધાંતથી થઈ કરીને થઈ શકે એમ
આપણને લાગે છે તે ગુણોનો આધિભાવ સમાજની ગણ્ય અવસ્થામાં એની

મેળે થાય છે, લોકોનાં મન આમ જનહિતવાદને માટે આગળથીજ તૈયાર થઈ રહેલાં હોય છે. ખીજું કારણ બુદ્ધિનું આકર્ષણ છે, કારણ કે તેની મોહક સાદાર્થ અને સરળતાથી ધણાં માણસની બુદ્ધિ અબાધ જાય છે. જન-સ્વભાવમાં રહેલી સિદ્ધ બિન્ન શક્તિઓ અને મિત્ર વ્યાપારો એકજ મિદ્ધાત અથવા પદ્ધતિને વશ છે એવો દાવો તે કરે છે; અને એ વિચાર લોકોને ધણો સરળ અને મોહક લાગે છે. તેથીજ છેલ્લા મૈક્રામા ઇદ્રિય-વિગ્નાન વાદ ધણો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, અને તેથીજ આ શાળાના ધણા ખરા તત્ત્વચિંતકો જન-સ્વભાવમાં રહેલા દૈતની ના પાડવા પ્રેરાયા હતા. પરંતુ કેવળ સરળતા નીતિની વ્યાખ્યામાં ખાસ કરીને જોખમકારક નીડે છે; કારણ કે આપણી નૈતિક મનોવૃત્તિઓના વ્યાપાર એક ખીજમાં જોખાઈ જતા હોવાથી અને દરેકનાં અનેક રૂપાંતર થઈ શકતાં હોવાથી, સ્વક્રમાંથી ખીજ બધીની ઉત્પત્તિનો ખુલાસો કાઢને કાઢી રીતે આપી શકાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે દોષજ, સ્વાર્થના સિદ્ધાંતના નામે કહે છે કે ખીજની આદ્યતા જ્ઞાનથી ઉપજતી આપણા પોતાના ઉપર ભાવિ આદ્યતાની કર્પનાનું નામ દયા છે; પરોપકારના સિદ્ધાંતના નામે જ્યારે હચીસનું કહે છે કે ખીજઓ ઉપર જીવમ કરવા આપણે ઉત્ક્રેગધએ છીએ અને તેથી પરોપકાર વૃત્તિ શિથિલ થઈ જાય છે; એ દુગચ્ચારની દુગચ્ચારતા છે; વળી આપણા સ્વભાવની સર્વોત્કૃષ્ટતાનો ખચાવ કરતાં કેટલાક જ્યારે એમ કહે છે કે દયાથી એવોતો ઉત્તમ પ્રકારનો આનંદ થાય છે કે તે લાગ-ગીને સંતોષવાની ખાતર આપણા કૂર કૃત્યો થાય છે, ત્યારે આ દરેક મિદ્ધાંતમાં વિચિત્રતા હતા, માનસ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા ખેશક તેમાં કાંઈક મત્ત છે ખરૂં. ભવિષ્યના દુઃખની જોને તીવ્ર ધારતી ગ્દે છે તેના હૃદયને ખીજનું દુઃખ જોઈ આચકા લાગે છે. જે માણસને પરોપકારની તીવ્ર લાગણીઓ હોય છે તે ખીજનું ખરૂં કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, અને દયામાં આનંદનો અશ રહેલો છે એ વાત પણ ખરી છે, અને કાંઈ માણસમાં એ અશ વખતે એવો તીવ્ર બની જાય કે તેની ખાતર ચુનો પણ તે કરે. પણ આ બધું અપવાદ રૂપ હોય છે; અને આ અપવાદને નિયમ

ગણી લેવામાં અને જે રીતે એ પરિણામ ઉપજી આવે છે તે રીતનું જોડું / જ્ઞાન કરવામાં એ સિદ્ધાંતોની ભૂલ થાય છે. આપણામાં અભારે જે નૈતિક મનોભાવ રહેલા હોય તેમને સાબીત કરી આપવા અને પછી તે કેમ રચાયા હશે તેનું કેવળ તર્કના આધારે અનુમાન બાંધવું એટલુંજ કામ માત્ર નીતિના તત્ત્વચિંતનમાં અવલોકનનું નથી; પરંતુ તેમની વ્યવહારની બધી અવસ્થાઓનું પારીક અવલોકન થવું જોઈએ.

વગી પોતાનો મત અનુભવજન્ય છે એમ અનુભવવાદીઓ કહે છે, પરંતુ અનુભવ શબ્દનો અર્થ પણ અપ્રક્ટ થવાની જરૂર છે. ખરું જોડું જાણવાની કાંઈ સ્વભાવમિદ્ધ શક્તિ કે વૃત્તિ આપણામાં રહેતી નથી અને વર્તનના જૂઠા જૂઠા પ્રકારમાં ખરું સુખ વંચારવાનું જોઈએ કરવાનું જે વક્ષણ રહેલું છે તે વક્ષણના અનુભવ ઉપરથી જ ખરા જોડાનો ખ્યાલ આપણને આવે છે એમ જે માનતો હોય તેનેજ નીતિશાસ્ત્રમાં યથાર્થ અનુભવવાદી કહેવાય. છતાં કેટલાક એમ માનતા જણાય છે કે આપણા નૈતિક વિચારોના મૂળનો નિર્ણય અનુભવ કિંવા વ્યાપ્તિ-પ્રયોજક અનુમાનથી થવો જોઈએ એ વાત માત્ર અનુભવવાદીઓજ સ્વીકારે છે. પરંતુ આ માન્યતા કેવળ ભૂલ ભરેલી છે, કારણ કે એ બંધમાં તો આંતરવાદીઓ પણ અનુભવવાદીજ છે. આચરણનો પ્રયોગ અને તેના સિદ્ધાંતનો પ્રયોગ એ બિન બિન વાત છે. જે વાદીઓ નૈતિક શકિતનું અસ્તિત્વ માને છે તેઓ અનુભવથી સ્વયંજ પોતાના સિદ્ધાંતોના સત્ત્વ તરફ એ વાતને સ્વીકારી લેતા નથી, પરંતુ વ્યાપ્તિ-પ્રયોજક અનુમાનનો મખ્ત પ્રયોગ કર્યા પછીજ તેનું સત્ય તેઓ માને છે. પોતાની વર્તમાન નૈતિક વૃત્તિઓને તપાસી તેમનું પ્રકરણ અને વર્ગીકરણ તેઓ કરે છે, બીજી વૃત્તિઓથી આ વૃત્તિઓ કેવી રીતે જૂઠા છે તેના નિર્ણય કરે છે, જૂઠા જૂઠા મનોભાવને, પમણે પગણે ચાલી તેમનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને જણાવે. તેમને માણસ પડે છે કે બીજી વૃત્તિઓથી તેઓ અત્યંત બિન્ના છે અને આગળ તેમનું પ્રકરણ થઈ શકતું નથી ત્યારેજ તેમને એક ખાસ શક્તિના દવાલામાં તેઓ સોંપી દે છે.

છેવટના પૃથ્વરણમાં આપણી સઘળી વૃત્તિઓને એક બીજાથી ભિન્ન ભિન્ન કરી આપે છે એટલેજ અર્થ 'નૈતિક શક્તિ' નો થાય છે. આપણામાં નૈતિક શક્તિ રહેલી છે એમ કહેવામાં આંતરવાદીઓનો આશય એવો નથી કે શરીરના અવયવની પેઠે અંતઃકરણમાં તે પણ એક ભિન્ન અને સ્પષ્ટ અવયવ છે. આવી જડવાચક દૃષ્ટિનાની આપણને કંઈ માહિતી નથી. 'શક્તિ' શબ્દ માત્ર વર્ગીકરણનોજ વાચક છે. આપણામાં રહેલા ચેતન પદાર્થની સત્તાને લીધે જાણુવાની, અનુભવવાની અને નિશ્ચય કરવાની આપણામાં શક્તિઓ રહેલી છે એમ બોલવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે ધરના ઓરડા-ઓની પેઠે તે શક્તિઓનાં પણ આપણા અંતઃકરણમાં જૂદાં જૂદાં ખાનાં છે. આપણું વ્યક્તિત્વ તો આખું અને એકજ છે. તેના ભાગ પાડી શકાતા નથી. પરંતુ તે શક્તિઓનું જ્ઞાન એકદરે આપણને જૂદું જૂદું થાય છે. નૈતિક શક્તિ સિદ્ધ વૃત્તિથી ભિન્ન છે એમ કહેવામાં મતઘર્ષ એટલીજ છે કે નૈતિક ઉત્તમતા વિષે અંતઃકરણ અસુક પ્રકારના અભિપ્રાય આપે છે અને સૌંદર્ય પરત્વે અન્ય પ્રકારના અભિપ્રાય એ આપે છે. નૈતિક પ્રત્યક્ષ આપણા સ્વભાવના કયા ભાગને ધાય છે એ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટ એટલુંજ છે કે માનસિક દર્શનોની કંપી પરિપાટીને તેઓ ઘણાજ મળતા આવે છે ?

આટલી વાત જો જરાખર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો આંતર-વાદીઓનું દેખીતું મતભિન્નત્વ બહુ ઓછું લાગશે, કારણ કે નૈનિક મનોભાવોનું કોઈ એક લક્ષણ માત્ર સ્પષ્ટ કરવા દરેક શાખા મથે છે. દાખલા તરીકે બટલર કહે છે કે કર્તવ્યના જ્ઞાનને લીધે નૈતિક મનોભાવ બીજા બધા મનો-ભાવથી જૂદા તરી આવે છે. તેથી આપણા આચાર ઉપર તેમની સર્વો-પરિ સત્તા છે. આ સર્વોપરિ સત્તા જે શક્તિના હવાલામાં છે તે શક્તિનું નામ મનોદેવતા, ઔદમ ગ્રિમ્ય પ્રત્યાદિ લેખકોને નૈતિક મનોભાવમાં રહેલી સહાયતા આકર્ષક લાગી. આભાવિક રીતેજ આપણને દયાનું આકર્ષણ થાય છે; અને ક્રૂરતાનો અણગમો હોય છે. તેથી ખરા જોડાનો ભેદ કહેતી શક્તિમાં વિવેક-શુદ્ધિનું તત્ત્વ નથી એમ તેણે કહ્યું. પરંતુ કદવર્થ, કેન્ટ-ઈત્યાદિને આ પૃથ્વરણ મથારિયત ન લાગ્યું. ન્યાય, દયા, સત્યતાદિ સદ-

ગુણોમાં આપણને આકર્ષવાની શક્તિ છે એટલુંજ નહિ, પણ તે ખસુસ કરીને અને અધિકૃત રીતે સારાજ છે; તેમના તેવા નેવાનો આધાર આપણા બધારણો ઉપર કે બધાગણોને લાધને નથી; અને તે કદિ પણ દુઃસવાર થાય અથવા તેથી ઉલટા ગુણો કદિ પણ સદાચાર થાય એ વાત અશક્ય છે એવું જુદિ-પ્રત્યક્ષ પણ આપણને થાય છે. તેથી તેઓ જુદિનાં મહજ જ્ઞાન છે. ઠસાર્ક કહે છે કે આપણા ચરણાવતી શક્તિઓમાં વ્યવસ્થા ઓછા ગોંઘવનોક્રમ છે અને ધસ્તુઓની પ્રકૃતિ સાથે એકસાથ ચડેવામાં મગચા છે. વોલેરન કહે છે કે મદાચાર માત્ર મત્વના પ્રકાર છે અને હગીમન કહે છે કે એ ગુણેચ્છાના પ્રકાર છે; અને આ વાતમાં 'નૈતિક ઇન્દ્રિય' ગમન થઈ તે સ્વીકારે છે. આ નૈતિક ઇન્દ્રિયને શેરટમગરી ઇત્યાદિ નૈતિક રમચના કહે છે. રીડના નીતિશાસ્ત્રમાં નૈતિક ઇન્દ્રિય કે શક્તિ પાચાર્થ છે. દ્યુમ જર્નાલિસ્ટ વાદી છે; છતાં એ કહે છે કે કાર્યની ઉપયોગિતાનું જ્ઞાન આપણને આ નૈતિક ઇન્દ્રિયથી થાય છે. કેટલાક કહે છે કે આપણા નૈતિક ફેસલામાં જુદિનો નિર્ણય અને હુદયનો આાવિર્ભાવ બન્ને હોય છે. આથી આગળ જઈ કેટલાક કહે છે કે આ એ તત્ત્વો જૂદી જૂદી જાનના સદાચારમાં જૂદે જૂદે અશે લાગુ પડે છે. લોર્ડ કેમ્બ્રિસ કહે છે કે ન્યાય અને સત્યાદિ કેટલાક સદાચારમાં ખરા ઓટાનું આપણું જુદિ-પ્રત્યક્ષ મર્પણ બધનકારક છે. અને તેથી તેમના ભગમાં અપૂર ગુનો થાય છે. પરંતુ ગુણેચ્છા કે સખાવન જેવા સદાચારમાં આકર્ષણ કે લાગણી વધારે પ્રમણ હોય છે અને તેમાં નૈતિક બધન અપૂર્ણ પ્રકારનું હોય છે.

કેટલાક કહે છે કે નીતિના અને મોંઘવના અનુભવમાં ઘણું સામ્ય છે. આ બાબત વિચારવા જેવી છે. નીતિ અને મુંદરતાનો નિકટ મળવ માણસોને હમેશાં લાગ્યો છે. પ્યોટો કહે છે કે નીતિની મુંદરતા એવા સર્વોપરી નમુનો છે કે જીવન બધાં હરથ સોંદર્ય તેની છાયા માત્ર હોય છે. 'નીતિનું મોંઘવ' એ શબ્દોમાં ચત્તાર્થતા આપણને લાગે છે. આપણને લાગે છે કે સોંદર્યના જૂદા જૂદા પ્રકારમાં જૂદા જૂદા સંસ્કૃત્તી વાસ્તવિક મુદ્દા રહેલી છે અને ક્રબ્ધ અને વધતવના ઘણાખસ મનોદ્વારિત્વનો આધાર

સાદૃશ્ય ઉપર રહેલો હોય છે. વળી આપણને લાગે છે કે આકાશાદિની મુંદરતા માત્ર દર્શનથીજ આપણને આપોઆપ સિદ્ધ છે, અને ઉપયોગિતાના ભાનથી એ વાત તદ્દન ગૃહીજ છે તથા ઉપયોગિતાના વિચારથી એ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેથી. નૈતિક ભાનની પેઠે સૌંદર્યનું ભાન પણ આપણને સદૃશ અને તાત્કાલિક થાય છે. વળી આપણા મનના વ્યાપારમાં ઉઝા ઉતરી આપણે તપાસીએ તો આપણને લાગે છે કે નીતિની પેઠે સૌંદર્યના ભાનમાં પણ ભુદ્ધિનો અંશ અને હૃદયનો ભાવ રહેલાં છે. સુખના વિચારમાં તેની ધ્વજાનો અને કર્તવ્યના વિચારમાં તે કરવાનો વિચાર જેમ અતર્ગત છે તેમ સૌંદર્યના વિચારમાં પણ સાનદ પ્રેમનો આવિર્ભાવ રહેલોજ છે. વળી સારા નરસાના ભેદની પેઠે મુંદરતા અને વિરૂપતાનો ભેદ પણ સૌને સ્પષ્ટ છે. નરમા કરતાં સાદું અને વિરૂપ કરતાં મુંદર વધારે ઉત્તમ છે એ વાત પણ સર્વને નિર્વિવાદ છે. વિગતો પરત્વે ફેટલીક જાળનમાં મતભેદ જોવામાં આવે છે એ વાત ખરી, તથાપિ વાસ્તવિક એકમતતા ઘણી વધારે જોવામાં આવે છે. લિંગ લિંગ દેશોમાં પણ ઉત્તમ કાવ્યો પ્રતિ માણસોનાં મન આકર્ષાયાં છે. સંગીતની આસ્વાદ્યતા, મુદ્દર શ્રીના મુખનું મનોહારિત્વ, તાન વાળા આકાશની કે પર્યંતની ભગ્નતા, ખગ ખગ વહેતા ઝરાની મૃદુ મુંદરતા, આ 'સર્વની મોટીની દરેક જગ્યાનામાં મનુષ્યોએ અનુભવી છે અને અનુભવશે. એજ પ્રમાણે માહમિક સદાચાર અને મદગુણના નમુનાની સર્વ કાળમાં લોકોએ વાદ વાદ કહી છે અને કહેશેજ. નાની નાની જાગ્યોમાં મતભેદ હોવા છતાં મોટી જાગ્યોમાં તો સાર્વત્રિકતા સ્પષ્ટજ છે. એકંદરે મિદ્ધાંત તો અવિકૃતજ છે. સસને દુરાચાર કે વ્યભિચારને સદાચાર કાષ્ઠ કરેતું નથી; તેમ ઉનાળાના રમણીય સૂર્યાસ્તને વિરૂપ કે ઘટીગોઆવાળા મનુષ્યના મહેતિ મુંદર કાષ્ઠ કરેતું નથી.

બન્ને જાગ્યોમાં જે મતભેદ પડે છે તે મોટે ભાગે જમાનાની ભિન્ન ભિન્ન અંશે પ્રગતિને લઈને પડે છે. નૈતિક ધોરણ અમુક હદમાં અને જનસમાજના વિકાસની ગાથે સાથે અમુક નિયમેજ બદલાય છે, જંગલી દશામાં મર્વોત્તમ ગણાતા સદગુણ સુધરેલી દશામાં દમ વગરના

ગણાય છે; અને તેથી ઉત્પન્ન, ને દશામાં ગૌણ ગણના મદ્યજ્ઞ સુધરેલી દશામાં મુખ્ય ગણાય છે. વળી કેટલાક મદ્યાર એવા પણ હોય છે કે જે અત્યંત સુધરેલી દશા મિવાય-આવૃત્તિને મમળવા અસક્ય છે. વળી કેટલીક વખત દયા અને નિર્દયનાદિ સદ્યાર અને દુરાચારનો પ્રશ્ન માત્ર જોઈ વધના મદ્યારનોજ પ્રશ્ન ટોચ છે, અને મુધારાની ઠાણ એક અવસ્થાનું ધોરણ બીજી-અવસ્થાના ધોરણ કરનાં કદિ બહુ ઉચું પણ હોય. એજ પ્રમાણે વધના જતા મુધારાને લીધે આપણી રમિક વૃત્તિમાં ફેરફાર થતો જાય છે. જંગલીની અને સુધરેલાની રમિક વૃત્તિમાં ફેર હોય છે. દેસ ફેરાના રીવાજને લીધે તેમના પેદરેસમાં ફેર હોય છે; ફંગી પમદગી માં પણ ફેર હોય છે. રમિક વૃત્તિ ફળવાનાં તેના નિયમો પણ અદ્યાના જાય છે. છતાં સૌંદર્યનાં આશાન્ય લક્ષણોનો નેના તેજ રહે છે.

વળી આ બન્ને વાજતોમાં ધગા મનમેદના કારણે પ્રામગિક પણ હોય છે. ઠાઈ વગનાળા મોટા માણુમના દેખાવની કે પોશાકની વિચિત્રતાનું અનુકરણ ધણી વખત લોકો કરવા માંડે છે અને કાળ જતાં તેમાં રસમના ગણાવા લાગે છે. એવીજ રીતે ઠાઈ પ્રામગિક સંભોગના બને ઠાઈ તટસ્થ કાર્યમાં મોટા મદ્યાર ગણાવા લાગે, તે લોકોની મનોદેવતા પણ તેને ધીમે ધીમે તેવું ગણવા લાગે છે અને પછી વધારે વિશાળ ન્યાયશુદ્ધિને અપીલ કરવાથીજ આ બૃક્ષ સુધરી શકે છે. પોતાના મલ્લેગ અને નિયતિના પ્રભાવે દરેક પ્રજા મૌદર્ય અને નીતિ પરત્વે પોતપોતાનાજ નમુનાપ્રમાણે બોલે છે અને વરતે છે અને તેને બીજા કરનાં ત્રાણાવિક રીતેજ વિશેષ ગણે છે. ઉજડ પવંતોમાં વસનારી, ચારે તરફ દુઃખનોથી વીંટાએલી, અને હિંમત જાગ્રતિ અને અથાક યજ્ઞોજસ્તથીજ જે પોતાની અવતરતા જાળવી રાખે છે, તે પ્રજા કૂરતા અને 'છળકપટ પ્રત્યે કઠોર નજર નહિ રાખે; અને જે પ્રજા ધનવાન, વિદેશીય હુમલાની ધારતી રહિત અને બહોબો, નેપારવાળી હોય તે એજ દુરાચારને જોખમકારક ગણશે અને બીજાને 'સર્વોત્તમ ગણશે' એજ પ્રમાણે હજારોઓના અને બોરોઓના સૌંદર્યના વિચારમાં

ફેર હોય છે. પોતાના મજ્જેગના બળે પ્રજનાં ધોરણ બધાય છે અને વિચારમાં ફેર પડે છે; અને અમુક બાબતમાં રીત રીવાજો એવા દૃઢ બધાઈ જાય છે કે નાની અને નજીવી બાબતોમાં પણ તેમની અસરમાથી મુક્ત થવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ગોરપૂજા કરીને આવતી કન્યાનું ચિત્રિત કપાળ જોઈને યુવોપવાગીને કદાચ હસતું આવશે.

કેટલાક કહે છે કે મૌદર્ય, લગ્નતા કે સમિક વૃત્તિને નામે ઉપજતા કોઈ પણ મનોભાવથી માણસ માત્ર આનંદજનક વિચારમાં મગ્ન રહે છે પણ તેથી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; પરંતુ નૈતિક મનોભાવથી તો કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે એ તે બેમાં મોટો ભેદ છે. પણ આ દલીલ ખોટી છે; કારણ કે સૌદર્યના જ્ઞાનમાં પણ ખમદગી કરવાની શક્તિ રહેલી છે, અને અન્ય બળની ગેરહાજરીમાં એ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. નરસુ કોઈને ગમતું નથી; અને લોકુ આપવાની શક્તિ હોય તો નાદ ધર કોઈ જાડે ગમતું નથી. નીતિ અને મૌદર્યના જ્ઞાનને અનુરૂપ વર્તન માણસો કરતાં ન હોય તો તેના અન્ય કાન્હો હોય છે. ખરી વાત છે કે ઉપયોગિતાના વિચારથી દોરવાઈ વખતે મુદ્દગાનો ભોગ આપણે આપીએ છીએ, પણ નીતિનો ભોગ તેવી સંદેહાઈથી આપણે આપતા નથી; ટંગધડા નિનાતું ધર માધનાની માણસ કદાચ હા પાડશે, પણ ગેરઆબરુ કામ કરનાની તે ના પાડશે. છતાં દુઃખની લાગણી થયા વિના મુદ્દગ રમત મૂકીને વિરૂપ વસ્તુ જાણી જોઈને કોઈ ખમદ કરતું નથી, અને હાલથી આવા પ્રકારનું દુઃખનેજ મનોદેનતાતું નામ આપે છે; અને કોઈ માણસમાં મુદ્દગતાનું જ્ઞાન કદિ એવું પણ પ્રબળ હોય કે જીવ જાય તો પણ એ જ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ એ નહિ વરતે.

બન્ને વચ્ચે આવું માન્ય હોવાથી નીતિને કેટલાક લેખકો મૌદર્યનો ઉવામાં ઉચો પ્રકાર માત્ર લેખે છે. અને સમજનાની કેળવણીને નીતિની કેળવણી ગણે છે. હવે આ સિદ્ધાંત જો કે જનહિતવાદ કરતા મારો છે. તથાપિ બે વાતને લીધે એ પણ યથાર્થ નથી. પ્રથમ તો દયા, શક્ષા, શક્તિ ઇત્યાદિ સદાચાર પ્રત્યે 'મુદ્દગ' શબ્દનો પ્રયોગ જોવા યથાર્થ લાગે

છે તેવો મથાર્ય એ પ્રયોગ મત્ય, પ્રમાણિકતા ઇત્યાદિ મહાચાર પ્રત્યે લાગતો નથી. ખરૂં કહીએ તો સૌંદર્યનું જ્ઞાન અને તેમાંથી ઉપજતો આનંદનો આ વિભાગ, માત્રું કર્તવ્ય કે જેથી આણુસ સત્યનિષ્ઠ અને પ્રમાણિક રહે છે તેના કરતાં અંતરના ઉત્સાહ અને લાગણીને વધારે વળગેલાં હોય છે. બીજા ક્ષાત એ છે કે આપણા સ્વભાવમાં મનોદેવતાની પદવી અદ્વિતીય છે અને તેથી સૌંદર્યના અભ્યાસથી નૈતિક આચરણ સ્પષ્ટ રીતે લિપ્ત છે. આપણી દરેક ઇદ્રિયના વ્યાપારનો પ્રદેશ મર્યાદિત છે, પણ મનોદેવતાનું કામ આપણી પ્રકૃતિના આખા પ્રદેશનું-નિરીક્ષણ કરવાનું છે; અને જૂદા જૂદા મનોવિકાર અને લાલસાઓની વૃત્તિની દૃઢ તે બાંધી આપે છે. તેથી આપણા આખા જીવનનું નિયમન તેને અધીન છે. તેની સત્તા કદિ નામની હોય તો-પણ તેથી તેના સર્વોપરીપણાનો દૃઢ હુકમી જતો નથી. જેટલું એનું વાજ-બીપલું છે તેટલું જો એનું સામર્થ્ય હોત તો આખી દુનિયા ઉપર એનો અમલ જામત. સઘળા મનોવિકાર, લાલસા અને રમચનારથી એ તદ્દન લિપ્ત અને મ્રેષ્ટ છે. તેથીજ આપણા જીવનનો સર્વોપરી કાયદો મહાચાર થાય છે, અને તેથીજ નીતિમાં કર્તવ્યની લાગણી આપણને રહે છે.

આંતરવાદીઓના મિહાંતમાં આપણા સ્વભાવના ઉચ્ચ અને નીચ વિભાગનો ભેદ જાતું અમત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. પરંતુ આ ભેદ દૃષ્ટાંતદ્વારાજ સમજાવી શકાય એવો છે; કારણકે એ અનુભવની વાત છે. મોજમાં પણ કેટલીક મોજ ઉચ્ચ હોય છે અને કેટલીક નીચ હોય છે, અને આ ભેદથી પણ જીવનમાં આપણે પ્રેરાઈએ છીએ એ વાત પણ દૃષ્ટાંતથી સમજાશે.

રમના અને કાન જન્મે દ્વારા આપણને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. રસનાને લીધે અમુક જાતના જોજનમાં આપણને આદ લાગે છે; કાનને લીધે મગીતમાં મોહ ઉપજે છે. આ જન્મે પ્રકારના આનંદ આપણને સ્વાભાવિક છે; અને કેળવણીથી તે દરેક આનંદમાં ધણો વધારો થઈ શકે છે; દરેકમાં તે આનંદ ધણો ઉત્કટ પણ હાણિક હોય છે; અને કાષ્ટમાંથી ખરા મ પરિણામ આવવાની આવશ્યકતા નથી. છતાં તે બેમાં ફેર છે. તમે કહેશો કે સંગીતમાંથી ઉપજતા આનંદની પ્રજાગતા વધારે છે નેથી એ ફેર લાગે

છે તો તે વાત ખોટી છે, કારણ કે ઘણા પ્રસંગે આ પ્રમાણના હોતી નથી. આ બેની મરખામણીમાં કાંઈક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જે તેમની પ્રવ્રજતા, કાળમાન, અને પરિણામોની ગણતરીથી તદ્દન લિન્ન છે એવું લાન આપણને મધાને થાય છે. સ્વાભાવિક રીતેજ એકમાં આપણને કાંઈક શન્મ અને ખીન્નમાં શોભા લાગે છે. મારું સારૂ ખાવાના શોખવાળા માણુમને આપણે કાંઈક તુચ્છ ગણીએ છીએ. પોતાને ખાવાનો શોખ છે એમ બોલતાં માણુમ લજવાગે, પણ મગીતનો શોખ સ્વીકારતાં કરી આનાકાની તેને થતી નથી. અર્થાત્ ખાવાનો શોખ નીચો છે, સગીતનો ઉંચો છે.

વળી એક કેળવણીએલા પણ ઝાઝી આપાચીપ વિનાના આનંદી માણુમને નાટકના તખના ઉપર કારમ જોતાં વધારે અભિશ્રિત અને પ્રવ્રજ આનંદ થાય છે. પન્તુ કોઈ સારૂ કરણુ રસ પ્રધાન નાટક જોતાં આનંદની સાથે ઘૃત્તિઓની શિથિલતા અને એક પ્રકારનું દુઃખ તે અનુભવે છે. છતાં તે કારસ કરતા તે નાટકનો આનંદ ઉચ્ચ પ્રકારનો છે એ વાત એ તુરત સ્વીકારે. આ બેમાંથી કયો આનંદ લેવો એ આપન ક્વચિત્ તેના મનમાં ભાંજગડ થાય છે. કેવળ આનંદ જોઈતો હશે તો કારસ જોવા એ જગે; ઉચ્ચ પ્રતિનો આનંદ જોઈતો હશે તો નાટક જોવા એ જશે.

સ્ત્રી પુરૂષના સમ્બંધની વાત એક કાગળે ગમીએ તો સૌંદર્યની સપૂર્ણતા કરતાં હાસ્યજનક વિચિત્રતામાંથી મામાન્ય રીતે વધારું પ્રવ્રજ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સૌંદર્યનો આનંદ ઉમ નથી હોતો અને ઘણા પ્રસંગે તો તેમા ઉદાસીનો અંગ હોય છે. રમણીય પ્રદેશ જોતાં માણુમના મન ઉપર જે ઉડી અસર થાય છે તેથી અત્યંત પ્રકુલ તે ક્વચિત્ જ બન છે. ઉદાસીની હાયા ગુમ રીતે તેના મન ઉપર ચાલી આવે છે, આંખોમાં આસુ તરી આવે છે અને કોઈ નહિ સમજતી અતૂમ વાછના તેના છગરમા ઉપજી આવે છે. છતાં હાસ્યજનક વિચિત્રતાના આનંદ કરતા તે બેચક ઉચો છે.

જો આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન માત્ર આનંદની પ્રાપ્તિ જ હોય અને એ આનંદની ઉચ્ચતાનું માપ ઉત્કટતાના પ્રમાણથી થતું હોય તો જે માણુસ આજમાં ઓછી મેહેનતે પોતાની સુરાદ હાંસલ કરે તેને ઘણામાં ઘણો

કહેવો જોઈએ. પણ આપણા અનુભવ તેથી ઉત્તરું જ કહે છે. દીગધા દીગ-
લીની રમતમાંથી બાળકને થતા આનંદ અતિ ઉત્કટ અને સંપૂર્ણ હોય છે.
આશ્વિત ગામડીઓ કેવળ અણુપણ વાર્તાથી કે દલકી મળકથી ખુશ ખુશ
થાતા જાય છે. કેળવાયેલો માણસ આવા આનંદ પ્રત્યે ના પસંદ નજરથી
જુએ છે, કારણ કે એને ધર્મ-સિદ્ધ વસ્તુઓમાંથી આનંદ મળે છે. મોટી
ઉમરના માણસમાં હોદ્દાવાદી જ્ઞાન આપણે તેની અવગણના કરીએ છીએ.
કેટલીક રમુજમાંથી આનંદ એજ વચની વાતજ આપણામાં સરમની લાગણી
ઉપજાવે છે, કારણ કે આપણા સ્વભાવની ઉત્તમતાને યોગ્ય એ નથી લાગતી.

સમાજ પરત્વે પણ આ વાત સાચી છે. આનંદની પ્રવળતાથી તેની
ઉચ્ચતાનું માપ થતું નથી. અર્ધ-જંગલીઓને આનંદની પ્રાપ્તિ સુધરેલા
માણસો કરતાં ઓછી થાય છે એમ ખાતરી પૂરેક કદી શકાતું નથી. અસં-
સ્કારી જન ખસુસ કરીને દુઃખી હોવાજ જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી.
અને જોકે સુખનું જરાગર માપ કરવાનું સાધન આપણી પાસે નથી, તોપણ
આપણને એટલી તો ખાતરી થાય છે કે આજીવીના પ્રમાણ સાથે સુખની
જાણ મળતી આવતી નથી. પગલ જમાનામાં માણસોની દેવ અને રૂચિ
થોડાક આનંદના હુંડા લેતીની અનુકૂળતા સ્વીકારી લે છે અને તેમાંથી
કદાચ સુધરેલા જમાનાના બહોળા સાદિત્યના જોડાઓ આનંદ તેમને પણ
મળતો હોય. અશિક્ષિત દશામાં આનંદના સાધનો થોડાં હોવાંથી માણસોને
તેમનો કંટાળો જરા વધારે આવશે એમ જ તમે કહેના હો તો સુધરેલી
દશામાં અમતોળની ફિકર જલ્દી વધી જાય છે એ વાત પણ તમારે ધ્યાનમાં
રાખવી. છતાં અત્યત સુધરેલા માણસ વધારે ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત થયો છે
એ વાતની ના કાંઈ કહેતું નથી, કારણ કે પોતાના જીવનને વધારે સાર્યક
એણે કર્યું છે અને પોતાની શક્તિઓના મોટા લાગવને વ્યવ્રત કરી એ
વાપરવા લાગ્યો છે. અને મનુષ્યજીવનનો ઉદ્દેશ એજ છે. માણસો કરતાં
પશુદિ વધારે સુખી હોય, અને એ વાત અસંભવિત નથી, અને સુધરેલા
કરતાં અર્ધ-જંગલી કદિ વધારે સુખીઓ હોય, તો પણ પશુ થવા કરતાં
માણસ થવું વધારે સારું છે એમને માહસ અને જાનનાં જગથી કેવળ

વેગળે એકલી પડેલી પ્રભા જન્મવા ક્રમમાં સુધારના તોફાની તરફથી આની વચમાં જન્મવું વધારે ઉત્તમ છે. જનહિતવાદીઓ ભૌતિક સુધારાનો મહિમા બહુ વર્ણવે છે, પરંતુ તે સુધારામાં એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જેનો ખુલામો કેળવ સુખના સિદ્ધાંતથી થઈ શકતો નથી.

વળી શારીરિક આનંદ ક્રમમાં માનસિક આનંદને લોક-અભિપ્રાય બેરોક મહુ ઉત્તમ લેખે છે. હવે આનંદનું મુખ્ય તેમથી મળના સુખના જરૂરથી જે અકાલુ લેય તો આ વાતનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી. ખરૂં છે કે માનસિક આનંદો નાનાવિધ અને ચિરગ્રામી લેય છે. પણ તેમની પ્રાપ્તિમાં ૧ રજમ વધારે પડે છે અને તેના આનંદ ઘણાં થોડા માણસો મેળવી શકે છે. એક પ્રકારના માણસો ગિજરાતિ અગ્રમગ્તમાં મોજ માણે છે, અને બીજા પ્રકારના માણસો ઉચ્ચ પ્રકારની માનસિક કેળવણીમાં આનંદ માને છે; કિરોગવરવાની મોજમાં ઘણું કરીને પાશન વધે લેય છે અને ખેસતી પાકટ અવસ્થામાં તે ઘણું કરીને માનસિક લેય છે. પણ સુખના આ જુદા જુદા ધોરણમાં કોઈ કાંઈ તમને એવું નહિ દેખાય કે જેના પડે તે બે વચ્ચે મનુષ્યો જે મોટું અતર નાખે છે તેનો ખુલામો થઈ જાય. કોઈ ચિનારા કે નવવધાઈને મધૂરું સુખનો શ્રેષ્ઠ નમુનો ચિત્તવાનું મન થાય તો ગળી નિચાકને દૃષ્ટિમાં રાખી એ કામ તે કુશળ નહિ. માનસિક અવસ્થાઓ સાથે શરીરનો મનઃ કેવો છે એ પ્રશ્નમાં ઉડક ઉત્તરનાનું અત્ર પ્રયોજન નથી. તથાપિ માનસિક દશાઓ ક્રમમાં શારીરિક દશાઓનો આપણા સુખ ઉપર પધારે અમલ ચાલે છે એમ કહેનામાં અડચણ નથી. ખેલેલું સુખ તે જાતે નર્મ. તદુચ્છી લેય તો બધા સુખમાં સુખ લાગે છે. મદવારમાં માટ્ટ પણ કચ્લી લાગે છે. પરંતુ તદુચ્છી એ શરીરની અવસ્થા માત્ર છે. માનસિક ક્રમ ક્રમમાં શારીરિક ક્રમની તીવ્ર વેદનાથી આપણા સ્વભાવની શક્તિઓ વધારે બેહેર મારી જાય છે. માનસિક કે નૈતિક કારણોની આવી અમર ઘણું કરીને મનુષ્યના મોટા ભાગ ઉપર થતી નથી. મોકેટિમથી માંડીને મિત્ર પથેત મોટા મોટા નીતિ-શાસ્ત્રજ્ઞો કરતાં, બેલાન-ઉપાદેશ દવા પ્રથમ ગ્રામી કાદના અમે-

ચિત્તને માણસ જાનના સુખને માટે વિશેષ ઝડું હોય એ મહાવિત છે. નૈતિક કામો માનુષ્યોને ધીગજ અને સહનશીલતા શીખવે છે. અચરા તેથી મનની વેદના કદમ્ય ઓછી થાય છે, પરંતુ શારીરિક કારણોથી વખતે માણસનો અભાવ એવો બદલાઈ જાય છે કે પત્રી ધણાખરા હુ ખો તેને અભગ અપરાતા નથી. એક પ્રાચીન યુરોપીય છે કે તરતજાન માણસને મરતા શીખવે છે. પરંતુ અને અભગમમા, શમીના અનેક લાકડા ઉપર, અને ચીત અને હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા પયત, એ વાત મિદ્ધ થઈ ચૂકી છે કે જ્ઞાન વિનાનો એકી અને પાશવ વૃત્તિવાળો માણસ તરતજાનની અંતરિયા વિશેષ ગાનિથી મોતનો બેદરકાર રહી શકે છે ખરી જાન એમ છે કે આપણા અભાવનો માનસિક વિભાગ શારીરિક ક્રિયા ઇન્દ્રિય વિભાગ ક્રમતા ઉત્તમ છે તે એના માટે નહિ કે આપણા સુખને એ અભાવ ઉપકારક છે તેની ઉત્તમતા જૂના જ પ્રકારની છે. ઉચ્ચ દેશોથી તે ઉચ્ચ છે.

અને આપણી નૈતિક વૃત્તિઓની તૃપ્તિથી જે આનંદ આપણને થાય તે આનંદને વાસ્તવિક રીતે જ આપણે પ્રથમ પદવી આપીએ છીએ. નસમસતા બાકી ખાતા જે ગાન થાય તે આનંદનો ગમે તેવડા ગુણા ૧૨ કોંગે, પણ તે આનંદ એક ઉપાર્જના આપણી બસબરી નિ પણ તે પ્રકારે નહિ એ વાત માનુષ્યના મોટા જાગરને વલ્લુ કરીને અપદ જ છે.

આનંદ આનંદમા રહેતા આ વાસ્તવિક બેદની ધણા ખરા જનહિન રાફાઓ ના હો છે અને જો કે તેના કેટલાક અનુયાયીઓએ પોતાના મનની વ્યવસ્થા અન્યથા એ માત્રને ખુસાડી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ તેમના મિદ્ધાતમા એ વાત અમગત છે એ અપદ જ છે આ બેદ વાસ્તવિક છે એમ જો સ્વીકારવામા આવે તો નેથી એમ જ સિદ્ધ થાય કે આપણી હિંદુ-શક્તિને જે અનુઓથી અન્યથા વધારે સુખ મળે તેમના પ્રત્યે ખેંચાણની તેને આનંદપ્રકારની નથી એટલુ જ નહિ પણ ક્રોધ આનંદની ઉચ્ચતા કે નીચતા ઓગળવાની, અને સુખને લીધે નહિ પણ તે

ઉચ્ચતાને વીધે વસ્તુની ખમદગી કરવાની, આપણામાં શક્તિ નથી છે. એમાંથી એક જાનના આનંદમાં પરિણમે ઓછામાં ઓછી મોજ છે એમ જે જાણે છે, જના તે ઉચ્ચ છે એમ મમજીને જે માણુમ પશિયામની દગ્ગાગ મપ્પા વિના જાણી જુઝીને તે પસદ કરે છે તે માણુમ કનિા રિવેલ્લીન છે અને જાતો રિચા-ના એવા મિદ્ધાત ઉપ- તે આવે છે કે જેનો 'ખુસાસો' નાગેમા નારે સુખ' વાળા જનહિતનાદથી થઈ શકતો નથી જનહિતનાદ પ્રમાણે તો આપણા સ્વભાવના જે ભાગથી કે રિચા- અથવા વાગણીના જે પ્રદેશથી સુખ વધારે મળે તે ઉચ્ચ અને ઓછુ નજે તે નીચ. પણ સુખમાં જાનિ-નેદનો નીકાર કરીએ તો 'ઉચ્ચ' શબ્દનો અર્થ જ ફરી જાય છે કાચુ કે પછી તો એમ જ કહેવું પડે કે આપણા નિલાવનો એક ભાગ ઉચ્ચ ગેરારી ઉચ્ચ છે અને બીજો નીચ હોવાથી નીચો છે અને આપણા જીવનની આ ઉચ્ચતા અને નીચતા આપણને નિલાવમિદ્ધ અને જાનમાં પ્રવેશ છે એ વાત જાનવાદીના મિદ્ધાનમાં સુખ્ય છે તેથી જ જાનવાદીઓ કહે છે કે આપણું નૈતિક અને માન- મિક જીવન દ્રવિય જીવન કરતા ઉચ્ચ છે, સ્વાર્થ કરતા પરાયણ ઉત્તમ છે. અને આપણા જીવનના બીજા ભાગ ઉપર મનોદેવતાનો પ્રવિશ છે એમ મોનસમાં જામે બમજનક, ઘુ-ગી કે અરારી વાન કરતા નથી, કારણ કે એ વાત એવે રૂપે આપણને જાન મા પ્રવેશ થાય છે અને તે વધ- જ્ઞાન છે એમ તેઓ કહે છે.

જાનવાદની મામે જે આક્ષેપ મૂકાય છે એક તો, આપણી બધી નૈતિક- મનોવૃત્તિઓ ઉપયોગિતાના રિચા મા ખમજમાન પામી શક છે. આ આક્ષેપ પરત્વે આગળ આપણે મડક કહ્યું છે બીજા એ છે કે જમાને જમાને અને પ્રજા પ્રજામાં આ મનોવૃત્તિઓ લિંગ બિજા માનમ પડેરી કે અને નૈતિક- નામિતી કરવાથી જા વિવિધતાને તદ્દન ખુનમો થ શકતો નથી. આ બમ ભાગે ૮ છે તેથી, અને માય-જ્યોતી દનિકામમાં આ વાત જાનિ જગ વગે ભાગ બજવતી હોવાથી, તેનું વિવિધ અન- નુ લોકેએ

પ્રથમ તો ધર્મી જાગતોમા નૈતિક અભિપ્રાયની વિવિધતા કેવળ શુદ્ધિવિષયક કારણોને લીધે ઉપજેથી છે, નૈતિક કારણોને લીધે નહિ, દાખલા તરીકે, આજે નાણું ધીમું એ કુદન્તના કામગીરી સિદ્ધ અને નષ્ટ રીતે વ્યુત્પન્નકારક છે એમ ત્યારે ધર્મીઓએ કહેના હતા ત્યારે નાણાના ઉપયોગના બોદા વિચારમાંથી એ ચાલ જન્મી હતી એ સ્પષ્ટ છે. નાણું વધુ રહ્યું છે, અને ઉડીતી લીવેથી નકમ પૂરેપૂરી પાંડી આપી એટલે કે જુદાં લીવેયો મધ્યો સાળ ખનમ થા' ગયા એમ તે માનના હતા. ધર્મી તે મમયમા આગતો ને એટલે જયો નાકમે હતો કે ગરિમ લોકોને તે વ્યુત્પન્નકારક લાગતો હતો. પરંતુ આરાંતી અર્થસામે આ જૂથ અને જૂથ દરે કર્યા છે. પૈમો ઉત્પાદક રમુ કે અને આજે નાણાં લાઈ માણુમ તેમાંથી એરા લાભ લઈ રહે છે કે દેરા ભર્પા પંડી પગુ ને લાભ જતી રહે છે એ ચાલ જેમ જેમ પ્રમખની ગતિ તેમ તેમ વ્યાજ લેનામા ગન્યાય નથી એ ચાલ લોકોને સ્પષ્ટ થતી ગત.

ગર્ભધાનના શુભા વિશે પગુ અન્ય કારણોને લીધે માણુમના વિચાર બદલાના ગયા છે. માણુમનું ખૂન કરનામા એસક પાપ છે, પરંતુ ગર્ભધાનમા ગર્ભ ત્યારે મજબ અરન્ધામાં આરે ત્યારે તેરા ગર્ભધાનમા પાપ ગણાય પણ જાગત તે અવધામાં મજબ કાઠ ગણાય તે જામનમા બહુ મતભેદ જણાય છે. પ્રાચીન કાળમા એકઠે એંગ અભિપ્રાય પ્રચલિત હતો કે શુભધાની પેઠે મર્લ પણ તેની માનાના જગીરો એક ભાગ માત્ર છે અને તેથી બન્નેને અજમા કરી નાખવાનો તેનો હક છે. પેટર અને એરિસ્ટોટલ બન્નેની એ વિચારમા મમલિ હતી અનિયમના મમયપર્યન રામના લોકોમાં પણ મર્લપાતની મામે કાપદો નગેતો આમની ક્રિયા જ્યાંથી થવા લાગે ત્યારથી જ જાગત શરતું ગણાય એમ લોકોએ મનરણા માનતા હતા. મર્લધાન પંડી આળીસ દિવસે જાગતમા પ્રાણ આબો ગણુરા એમ જરિટ નિયનના ધાગમાં નહીં કરું હણુ. આરાંતીન કામગીરી મર્લધાનના મમયથી જ ગર્ભપાતમા શુભા ગણવા લાગ્યો. આવી જાગતોનો નિશ્ચય કરશે એ નૈતિક વૃત્તિઓનો વિષય નથી એ ચાલ સ્પષ્ટ છે.

વળી ધર્મની આગળે આધારે મનાયના ક્ષત્ર્ય અને મનોદેવતાના પ્રમાણરૂપ કર્તવ્યમા મોટો ફેર છે એ ત્રાત પણુ નક્કીમા અજ્ઞાની છે જન્માદ્યની કે લીમ અગ્નીઆગ્નિનો મપાસ ન કરવા, અથવા ગમાન માંએ પ્રાણજ્વલે મીલુ ન પૂરવું એમા જ પાપ હોય તો તેનો આધાર નહીં, ચોરી, ખૂન અને વ્યભિચારના મપના આધાર કરતા દુનિયા બિન છે પ્રથમ જાતના પાપો પ્રત્યે મનોદેવતાના પકા રાત-સચ્ચ જ હોય છે, કાગળકે તે આગાઓને તમે નહેનાનું મનોદેવતા કુમારે છે, પણ ન આગાઓ ઈ? એ પ્રશ્નનું નિનાક-ણુ નિવેંદ્યુદિને તે માપી દે છે આમ આ મન્ને જાતના ક્ષત્ર્યમા પ્રેર , એ ત્રાતજગીક વિચારનાથી સેરેજે નમ જાય છે, અને તેમની પ્રાપ્ત અમલના મામત જે મતલિત્ત જનામ માવે છે તેમનું બ્યાન કરવું એ ધાર્મિક દત્તિ હસનું કામ છે

વળી પનપૂરથી ચા ચો આનંદો રીત જ રખત જતા ધમનું રૂપ ધાનના રંગે છે અને તેથી તેનું ખ. કાગળુ રીસતી જલ કેરગ ધમને નામે નોકા તેનો બ્યવહાર કરે છે તખના તરીકે, ગેમના પ્રજમતાક લખમા સ્ત્રીઓના નિશુદ્ધિ માચરનાને અર્થ ઓઓએ ના ચાખવો પણુ નહિ એના નયે કરવામા આનંદો દનો આ કાગળુ મમ નય તેવું છે પતુ રંગરૂપી દન અને પનપનએ ચાથી આવતી પૂન્યશુદ્ધિને લીધે નોકાની શક્તિમા એવો તા ઓતપ્રોત એ ચર્ચ ગયો પછી તેના જગમા એક દામી શુનો થનો મણુના લાગો અને નાવ મત કાલિત્રત્યને માટે પ્રસિદ્ધ એવી એ સ્ત્રીને દાદ પીવાના વાદ માટે તેના ધાગીએ કોરગ મારી મારીને મારી નાખ્યાનો દાખલો પણુ તેમના દત્તિદામમાથી મળી આવે છે આમ નગ માદા વિચારમા બીજા વિચારા ધીમે રીમે લગી જાય છે અને નથી માણુ નોના નૈતિક વિચાર પણુ રૂપાત પામે છે નગ વિચાર પાડે ત્યારે ખન રસરૂપે નમનવચ સાજે છે, ત્યારે નૈનિ વિચર પગ પાડે વધારાન્ય ચદ જાય છે.

પરાક્રમી વિજેતાઓ પ્રત્યે નાબઓને જે જાન અને ભક્તિ ઉપજે છે તેમા પણુ વિચાર-અદ્યતની ન માની રંગરૂપે ગાય છે બુખના નુખથી

પ્રેમ કે મન્યાય મહત્ત્વ ન ચલાવી કોઈ ગરીબ કે ગામડીઓ એકાદી
 વાકે ખૂન ને તો તેના ઉપ-માપણને નિઃસાર ઉપજે છે. પરંતુ માત્ર આપ-
 નાત કે પ્રીતિની ખાતર, અથવા જમીનના ચોભથી લોભાઈ, હુમલોને
 નાની લાગને ગ્રામના અને મનેક વિવિધ ઉપદાના વિજેતાઓ
 પ્રત્યે માણસો ભાવ અને ભક્તિ મનાવે એના જેવી નીતિની આમનમા
 ખીલ એકે રિચિતતા નથી જે અગ્રાધ શુદ્ધિ અને મત્તાનુ માપ મામાન્ય
 મોટા ભાનિ-દેશથી જ કહે છે તે શુદ્ધિ અને સત્તાનું આકરણ, પોતાની
 પ્રજાને જે તાલ વિજેતા મેળવી ગાપે છે તે, લગ્નધર્મા પશ્ચિમમા દેવની
 દરન્યાનગીરી મેળાથી વિજય એ નૈકૃષ્ણની માખીતિ છે એવી માન્યતા,
 અને જામનાને અપાતી પવિત્રતા, આ જવા વિજેતાની કદમીની કુ
 તાને મેળા જગરી નામે છે પરંતુ લય આથી પણ વધારે ઉંચકા ગણ્ય
 તેમા નેકુ છે બકાઈની અનેક દુર્દશા છતાં નીતિનું એ પ્રોત્સાહન તેમા
 કેવું છે તેમા ઉલ્લેખ આત્મ-ભોગ જગત ખીસી નીકળે છે અને નિઃસ્વાર્થી
 ઉત્સાહને તેમા રજો જ અનકાશ રહે છે દગ્ગરોએ પોતાના દેશ કે નજાને
 માટે પોતાના મોતનું મવિદાન આપ્યું છે અને આપણે પણ તેમજ કર-
 નાન છે એના વિચાર બકાઈને વખને શૂરીર સંપાદિઓમા બહાર તરી
 નાવે છે પરંતુ જેમ સાગર મૂર્તિ નિઃકેટનાન્તી ઈશ્વર-ભાવના દખ
 શતી નરી તેમ મા ઉત્સાહની લાગણીને દબાવી રાખવા માટે કોઈ નિષ્ણત
 ભૂત પુરુષની જરૂર રહે છે અમસિદ્ધ મામાન્ય સિંધાઈઓના નામ દેવના
 ઉપ-માન-ગ્ના નથી અને તેથી જીમતની નજર તેમના ઉપર પડતી
 નથી પરંતુ રામ દેવના પતિ મોટા અને આગેવાન હોવાથી આત્મ-
 ભોગની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ લેખાય છે અને પૂજાય છે અને પછી એજ માણુમ
 ગ્રાધી ગ્રાધીને પોતાનો આર્થ સાધવા તત્પર રહે છે આમ મામાન્યની
 મોટા કોમ્પિ નિચાત-આહવ્યની ચુચકણ તો લુઓ, કે દગ્ગરો માણ
 મની આત્મ-ભોગની પ્રતિષ્ઠા મત્તા નીમેનો નૈતિક ઉત્સાહ, જે માણુસની
 અપૂર્વ રહના મમનાને લીધે જ તે આત્મભોગ આસ્થક થાય છે તેજ
 નજાન્તી આપામ પવિત્ર પ્રમશનુ કાગ્ય કરી આપે છે

૧મી કેટલીક વખત આપણી નૈતિક ધર્મને અષ્ટ આંચકા લાગે એવી રીતે પણ ધર્મની શક્તિને લીધે માણસો માને છે. કેટલીક વખત શુદ્ધિને પણ આવે આંચકો વાગે છે. ધણાખરા ધર્મિઓ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે અમુક રીતોએ પણ ક્રાંતિ ઇતિહાસને પોતાનું શરીર પોતાના લાઘવના લીધે, તેના ક્રક્રાંતિ રીતે પોતાના અનુયાયીઓને એલે પડેલી આપ્યા, અને એવાઓ તે આવા વા વા ગા તેજ રીતે એ જ રીતે માનુ તાનુ મેજ પામે એવું હવે અને તુરત જ ગેરેમેમન નામના બગીચામાં ગયું આવી રાતમાં અમલતના લાગણીના ધર્મમાં શક્તિ ગળી માણસો એ માને છે. એ જ પ્રમાણે જે હોકાઓને જગ-માર્ગ (Baptism) ની ક્રિયા થઈ ન હોય તે નિર્મલ નરમાં સડ્યા કરે એ એગ્રાઈઝનનો મિદ્ધાન પણ એવો જ છે. તન્નનું જન્મેલું ગાળક કે જે જગ-માર્ગના પાન્યા રિતે ગતિપ્રાણુ થાય તે માણક, ઇ દાનું પૂર્વ પોતાના વડવાઓએ કહેના આજ્ઞા-નગને માટે નગકમાં જાય એ વાતથી આપણા નીતિના વિચારને જગમે આચરે રાગે છે અને જે પ્રભુ એવા બાગમાં દુખ ફેરા જ ઉપજાવે છે તેની નીતિ અને દયાને માટે તેથી વિચિત્ર રિત્યા આપણને ઉપજે તો તેમાં નનાઈ નથી આવા પ્રભુની ક્રાંતિ કેવી કહેવાય? આવા મિદ્ધાત ઉપર નીતિના નમાન-સિદ્ધ પ્રત્યક્ષોનો મિદ્ધાન ટોનો રીકે જ નહિ, કાળુ કે આ ક્રાંતિ આગળ માનુરી ક્રાંતિનો દિમાખ નરી પગલુ સુભાને ધર્મના જે ઝુનુનીઓ ધમનો આ મિદ્ધાત માને છે, તે મન્ય બામતોમાં તો નૈતિક પ્રત્યક્ષોનો સિદ્ધાન રીકાર છે અને નીતિની નનાને ધિકારી વગોડે છે. આમ ધર્મ - ને નીતિમાં કેટલીક વખત વિનાશ હોય છે.

આવે વિરોધ ધાર્મિક જીવનમાં અષ્ટ થાય છે ધર્મ-બદલા અને પા ને નામે ધર્મોનિક ધર્મના અનુયાયીઓએ હાથેનો સહાર કર્યો છે અને હાથેને અવતા બાળી મૂક્યા છે આ બામતમાં તેમના દુરાચરી મિદ્ધાતની કેવળ અનીતિમાન પ્રતિષ્ઠાનો જે સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો તેમાંથી નીતિના અનુમાનને નીતિમાન અને યુક્ત કહેવું જ પડે ત્યા

ગુનાની દુષ્ટતા અને નેનાથી ચતુર નુકસાન મોટામા મોટું હોય ત્યાં ગુનેગારને મોટામા મોટી શિક્ષા થતી વાજબી છે. ખુન એવી જાતનો ગુનો હોવાથી ખુનીને ફાંસીની સજા થાય તે યોગ્ય જ છે, અને તેની મજા કુનામ્મા નૈતિક તરંગ અગ્નિત્વ જ નથી એમ ક્ષાર્ધ કહેશે નહિ. આ ન્યાયે એ મુક મન માનનારે પાપી છે અને પોતાનો મન ફેલાવના એ જીવનો રહે તો માણુમ જાતની મોટામા મોટી ખગળી થાય એમ જ્યારે કેથોલિકો માનના વાગ્યા ત્યારે પાપડીઓને મારી નાખવામા પાપ નથી એ વાત સ્પષ્ટ થઇ આમ પોતાનો ધર્મ કદિજૂડો રાખે જ નહિ એવો દૃઢ વિશ્વાસ, અને જૂનને ગુનો ગણનાનો તેમનો મન—આ એ જાનથી તેમના ધાર્મિક જીવનનો ખુલામો થઇ રહ્યો છે.

આમ જે ધર્મને પોતાના મનનો આગ્રહ હોય અને ભારિફાન અને નહ ઉપર જેનો નિર્ભાર હોય તે ધર્મનીનિના એના કાયદાનો ઉપદેશ આપે કે જેથી મનોદેવતાને માન્ય ગેરેતુ પડે કે દગાઇ જાય, અને કદિ અન્યો માગ પણુ દોનાય જે ધર્મશુદ્ધિ આપણને નિન્તર એમજ કહ્યા કરે કે ધર્મની પાતમા કોઈ પ્રશ્ન કે નકાજ ઉપરથી નહિ, પણ ધર્મ જે વડે તે મુગે મોઢે માની જ વેડુ, તો ધીમે ધીમે આપણી માનસિક રેવો એવી પડે કે પત્રી નિષ્પક્ષ અને પ્રમાણિત વિચાર સાલગતા પણ આપણને ન્યાયી જુટશે. એવી જ રીતે જે કોઇ માણુમ પોતાના વર્તવ્યનો નિર્ધાર ભગ જ ર્યા કરે તો અતે વર્તવ્યની લાગતી જ એનામા ગેરેશે નહિ પણ નીતિની ઉત્તરોપાદામા આ એક મોગી મુશ્કેલી જે કે છે, તથાપિ તેથી વરીને નૈતિક પ્રત્યક્ષોની નાશનિવૃત્તિ મટી જતી નથી, કારણ કે જેતા સ્વાધીનમા આપણા ગણાવની શક્તિઓ ગેરની છે એવો તે કાયદો જ છે જુદીની ખરાબ ઝગનણીથી જ્ઞાન અપૂર્ણ અને અમમનક થયે એટલું જ નહિ પણ જુદીનું વળણ પણ અષ્ટ થઇ જાય છે સંસ્કૃત્તાની ખરાબ કેગનણીથી મોટા નિયમો બધાઇ જાય છે. હમેશના દુરુપયોગથી કેટલાક ઇદ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષો પણ દૂષિત અને અષ્ટ થઈ જાય છે. આ દરેક બાબતમા ખરાબ મોટાનું ધોરણ જુદી જુદી અવસ્થાના અનેક માણુસના અનુભવના આધારે

નિર્ગિત થયું નેદરે, અને બ્રહ્મ અવધાને પોતાની નીચ નિયતિએ પાછો
 આવવા માટે નામો રખત પત્રિત્રમ કરવાની જરૂર છે અમુક અનુ-
 પ્રસાનો નિર્મિત આપણે યુક્તિથી કરીએ ને ભયે, પણ મનિનો ઇન્સાફ
 આનંદ પ્રત્યક્ષથી જાણતા કેટલાક નીતિના નિયમોને આધરે જ થાય છે
 યોગે મારે છે કે જ્ઞાન-સાદીઓના મત પ્રમાણે મોદટિમના 'ભૂત'ની
 પેઠે આપણામાં પણ 'મનોદેવતા' નામની કાંઈ અનિર્વાચ્ય વ્યક્તિ રહેતી
 છે અને પ્રમુખે પ્રમુખે આપણને ખામ અને અવૃદ્ધ મારીતિ ને આપે છે.
 પરંતુ જ્ઞાન માનસમાં પણ મન છે. જ્ઞાન-સાદીઓ તો એટલું જ કહે છે
 કે માનસુખ દુઃખના કાયદાથી જ આપણી ઇન્દ્રિય-શક્તિનું નિયમન થતું
 નથી, પણ વર્તનના કાયદાથી પણ થાય છે આ કલ્પનો કાયદો મુખ
 દુઃખના કાયદાની બિન છે અને નૈનિક મધન પણ તેનું જ છે એમ આપ-
 ણને અનન્ધના નામે છે બીજી સાત એ છે કે આપણા હૃદયમાં જે જે
 નિર્મલ છે વૃત્તિઓ ઉઠે તેમાંથી કેટલીક અવગ્રહ કરીને મારી છે અને તેમને
 ઉત્તેજિત કરી નેદરે અને કેટલીક અવગ્રહ કરીને કુદ છે અને તેમને
 દાખી નેદરે એવું મહજ જ્ઞાન આપણને અત મા જ થાય છે ને
 આપણા વર્તનના નિયમોના પાસે છે તેઓ નેદરે છે કે કેવળી મુખેજ્ઞાન,
 જ્ઞાન થઈ મત્ત, અન્યાયથી ન્યાય, અપાત્રથી ઉપમન, ઉદયજન્ય વિનાય
 થી પાતિનત્ત, ચઢી જાતા છે એવું આપણને અત-મા થતું જ્ઞાન માનમ
 શાન્તની વાસ્તવિક દહીંદત છે અને મવગા જમાનામાં અને મવગા દેશમાં
 નીતિનો માર્ગ ઉચ્ચ વૃત્તિઓના વર્તનમાં રહેલો પ્રેમ છે, નીચ વૃત્તિઓના
 વર્તનમાં નથી તેતો કેવળ મનુ જ્ઞાન એવું નિર્મલ રોય કે તે જણાય પણ
 નહિ, અને તેથી આપણા સંભાવનો નીચ ભાગ ઉપરી થઈ એમે એવું
 પણ હિંમતે ગ્રીક યોગેએ સુદ્ધિવિષયક અને સજ્જદારી સદાચાર
 ખીન-સાદો જ પ્રયામ થઈ હતા અને દાપત્ય-વધને વગલમ વિસારી
 મૂકેલો હતો, આમ કેટલાક જમાનામાં લોભ અમુક જાણતોમાં જ પોતાની
 નીતિ ઉચ્ચ રાસની દાખલ નજે એમ પણ મને કાંઈ વખતે ન્યાયની
 તીવ્ર આગણી મુખેજ્ઞાને અકુશમાં મમે છે તેમ, વખતે આપણા સંભાવ-

ના અશો એક બીજાના વિરોધી પણ લાગે નીતિના કાયદાને અનુ-
કૂળ ન હોય એના કાર્યોથી અદ્વત્ય દેનદેનીઓની કૃપા મેળવનારું કાંઈ
મતમતાતરમા ક્ષાય કહ્યું પણ હોય. જુના જુદા પ્રયોજનના મિથજીને
શીધે કે ખાસ સંજોગને લઈને નૈતિક ઉન્નતિનો માર્ગ અલ્પજ અને ગુપ્ત
નયુ હરેયે પણ રખતે થઈ જાય આ બધું બને તેવું છે જતા એક
મદાન મત્યતો એ બધાની ઉપર નામય છે એ વાત નિર્વિવાદ છે જુદું
મેળવનાથી, બીજાનું બદ નિઠવાથી કે નાપત્ય-નતનો લગ કરનાથી પોતાનું
આચજી ઉચા પ્રાગ્નું ચાય કે એમ કાંઈ માનવું નથી જેને આચજીની
પતિતતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેણે તો મારી દત્તિઓનું સેવન કરવુંજ પડે છે.

આમ આતર પ્રત્યક્ષથી નીતિના સામાન્ય નિયમો પ્રતીત થતા હોનાથી,
જુદા જુદા જમાનામા નૈતિક વોરણની કે કાર્યોની એકતા હોતી નથી, છતા
તેમનું ચલણ એક જ નિશામા હોય છે એ વાત અલ્પજ છે જન્મથીજ સારી
દત્તિઓ કરતા આર્થા દત્તિઓનું જો માણસમા વધારે હોય છે. આ
કેમને ઉત્પાદી નાખવાનું કર્તવ્ય નીતિનું છે જન-અભાવમાથી નાર્ય તદ્દન
નાશુદ થવો તો અશય છે, અને બધા નિરસથી ચાય તો સમાજ ટક
પણ નહિ પરંતુ આ અશોનું મિથજી કેવું હોય જોઈએ ? એ જ પ્રશ્ન નીતિનો
હોય છે એક સમયે ગુણ-જની દત્તિ કેનજ કુદુમ પ્રત્યે જ નમતી હોય
કે પત્રી તે જ્ઞાતિ, પ્રજા અને મનુષ્ય જાત પ્રત્યે પણ નિતરે છે, અને
કેવો મૂળા અને અનાથક પ્રાણીઓ પર્યંત પહોંચે છે આ દરેક દશામા
નીતિનું જુદું જુદું વોરણ રમાય છે, પરંતુ દરેકમા એક જ વચણને મદા-
મા-તરીકે ઓળખવામા આવે છે

આ એક સાદી સ્વીકૃતથી આતરવાદ ઉપર ચત્ત અને આહોપોનો
પરિહાર થઈ જાય છે. જગવી લોકો પોતાના આચપને મારી નાખે છે,
સુધેરી પ્રજાઓએ પણ જાળદત્તવાનો રીવાજ નિસક મને વ્વીમરેલો છે,
ઉચ્ચ આચજીવાળા કાંઈ ચેમનને પણ ત-સરના આણુધાતક ખેત્રમા કાંઈ
દુરાચાર લાગ્યો નહિ, નજીકથી કે દિનાજોગ કતલમા કાંઈ પાપ હોય એવું
જમાનાને જમાના સુધી મનુષ્યોને મમજાય નહિ, કાંઈ જમાનામા ગુનામ

પીરીની પ્રશસા થઇ છે અને કાષ્ઠમાં તેનો તિરસ્કાર થયો છે,—આ બધાં દશાનો-
ની એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે જે વાતને એક જમાનો નિર્દોષ ગણતો
તેને વાતને બીજો જમાનો સંદોષ ગણતો હતો. ખામ મનગેજાને લીધે જ
માર્ગ મતભેદ પડે છે અને નીતિનું તોલન કરવામાં આ ખામ મનગેજા
ખલમાં લેવાના છે. ઘણીવાર મિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે તગવાના પ્રાણ-
નાતક ખેલો એ ધાર્મિક ઉદ્દેશ સ્વીકારવા નરમેધનો જ એક પ્રકાર છે:
પગમાં જુકાને જાળવવાનું કામ અશક્ય લાગવાથી જગજીઓ પોતાના માથાપ-
નું ખુન કરવામાં દયા જ બતાવતા હતા, અને માથાપો પોતે પણ એ વાતને
એવી રીતે સ્વીકારતા હતા: વેર એ ન્યાયનો જ એક પ્રકાર છે અને
ન્યાયની અદાલતો અપાયા પૂરે ગુના ઉપર અકુશ પણ એને જ લીધે મહેતો
હતો; મજબૂત ખુનોથી ખોલ હક્કારાની ચિંતાથી રાજ્ય મુક્ત મહેતુ. વસ્તુઓ
ઉપર મૌનો મમાન હક છે એના વિચારથી જગજીઓને ચારીમાં પાપ
ભાગ્યું નહિ; લશાયક ગુણોને કેળવના અને વિશેષ કરીને ધન-અચ્ચની વૃત્તિને
નિરૂત્તમાદ કરવા સ્પર્ધાન લોકોમાં ચારી કરવાની પગવાનગી હતી; જ્યારે
એક પ્રજા બીજી પ્રજાને જીતતી ત્યારે જીતાએલી પ્રજાનાં માણુઓને વિજયી
પ્રજા મારી નાખતી, પન્તુ કાળ જતા દયાની ખાતર તેમને ગુલામ કરના
લાગી: આમ દરેકનો ખુલાસો થઇ શકે છે. પણ એક મામાન્ય ખુલાસો
પણ આપી શકાય છે. વિગતો પરત્વે માણુઓનો એક મત થયો મલવિત
નથી અને આંતરવાદીઓ એમ કહેતા પણ નથી. પન્તુ બધી ખાખતોમા
મૂળ સિદ્ધાંત તો તેનો તે જ રહે છે. કેટલાક કાર્યો આપણને અન્યારે મક્કસી
અને કૂર લાગે છે તે કાર્યો પણ મજે દયાની પ્રેરણાથી જ થએલા હોય
છે. દયાનું ધોરણ કદિ “પણુ હલક” લેલે હોય, પન્તુ દયાને સમચાર અને
કૂત્તાને દુરાચાર હમેશાં લેખવામા આવ્યો છે અને લેખાશે.

જનહિતવાદીઓ કહે છે કે આતન્વાદ પ્રમાણે નીતિમા ઉત્તરોત્તર
ઉત્તિ બનવી અશક્ય છે. પન્તુ આ વાત ખોટી છે એ બે વાતથી સ્પષ્ટ
છે. એકતો, આંતરવાદી કહે છે કે જો કે કેટલાક ગુણો અવગ્રહ કરીને
મદ્ગુની હોય છે, પન્તુ જેટલે અશે તેઓ આચારજીમા મેલાય તે અંગે

ભિન્નભિન્ન દેશોને રીવે નીતિમા ઉત્તરનો ક્રમ જની શકે છે અર્થાત્, સિદ્ધાન્તની એમ્તા ધના ધોરણોની વિચિત્રતાને લીધે નીતિમા ઉત્તરોચર ઉત્તરનો જની શકે છે બીજી તાત એ છે કે જેને મરગા સદાચારનું ઉપ યોગિનામા પચરમાન આનન્દવાદી કરતો નથી તેમજ પરાપમારમા સદાચાર છે એ પાન જનહિનવાદીની પેઠે તે પણ ખીમરે છે અને તેથી કરીને જે જે ગાથોની મનુષ્ય જનનું ખરેખર કન્યાજી થાય છે તે તે શોચાને લીધે આપણા મનનના વિચાર ઉપર નથી જાતનું અજગાડુ પડે છે

તાતિન યનો દત્તિહાસ તપામતા નંતિ ઉત્તરિ કેરી રીતે થઈ શકે છે તેનો ખ્યાલ મારો જ્યારે મારામોના વિમરો તદાતિ કુશ દોય છે ત્યારે અંતિઓ મામા ય મોગરો નો આનમ્તિના મરગા વિનશશુ પ્રમર ભો

રીમરી નેમે આ બાલમા જ્યારે લોકો પોતાની પ્રકૃતિ સુધારવ ને અમામ મારે છે, ત્યારે પ્રથમ તેઓ મમામક્તિ મન્યને દૂરી કરી તેની તદાધરો પડુ સુવાની આ ક્રિયા અમુક દુર સુધી જ રહી શકે એ અપદ છે પ્રથમ તો મનુષ્ય જનને નાણુદ ન કરવી દોષ તો મમ-વૃત્તિમા

મા નહેવી જોઈએ વગી આ વિમરની પ્રમગતા આ મનુષ્યની નિ મના એટની મધી છે કે મરગા પ્રમઓમા મનવિશેષે કરીને જ્યા મા વિમરને નિ કુશ

નનતતા લામા વખત સુધી મરેની દોષ છે ત્યા મમ-વૃત્તિનો મોટો ભાગ સતાત ઉપજનનાના શુદ્ધ નિચાગને લઈને થતો નથી એ વાત નીતિશાસ્ત્રવેતાએ લક્ષમા લેનાની છે તેથી જો ગોત્ર-ગમન બધે થાય અને સ્ત્રીને મામા ય મિનમ્ત ગણવાના રીતજને બદલે આઝી સ્ત્રી કરવાનો રીતજ પડે તો તેટલે અરો નીતિ ઉત્તરિ થઈ ગણાય અને નીતિનુ અમુક વોરણુ ત્યાધુ કહેવાય આમ એ વખત ધોરણુ ગ્યાયા પછી તે વોરણુ આગળ ઉત્તુ ઉત્તુ થતું જાય છે ચાલુદીના મયલ જોઈએ તો તેમા બ્યલિચારની મનાઈ છે અને લનના રીત જો નિયમિત થયા છે, પણ આઝી સ્ત્રી કરવાની નનતતા તેમનામા આપી જણાય છે મીકે લોકોમા એ જ સ્ત્રી કરવાનો રીતજ હતો પણ તેમા અપવાદ ઘણા રહેતા અને કેટલા પ્રતિદૂષ મને જાને લીધે અન્ય દુરયા સધી ગયો હતો રામમા એ ધોરણુ ઘણા ઉચી

સ્થિતિએ પડેલું હતું એક શ્રીનો રીનાજ દદ સ્થાપિત થયો હતો શ્રીઓનો મદદચા-ધણો ઉચો થયો હતો. પન્તુ પુરુષોમા બે કે સદિ વિરૂદ્ધ મૈથુન અને અભિચારમા પાપ ગણાતુ હતું, છતાં લગ્ન પડેના ડરેલો અભિચાર બન-પે પણ ગણાતો નહિ કેથોવિક ધર્મમા, પ્રગ્મની ઉત્પત્તિ અધ, અને મનુષ્યના સ્વભાવમા ગેની નિર્મળતાને કાઢવ હટ આપની જોઇએ માટે, વખતને માનખી ગળ્યું છે. પણ તે મિનાય મરગી જાતની કામ-વૃત્તિની મખત અને સાક મના ડી છે.

આ પ્રમાણે કામ-વૃત્તિને દગારી દેવાની ઉલ્લસમા અને થયેલું નિહારમા તેને કેટલી છૂટ આપવી તે બાગતમા જમાને જમાને વણો દેર માલમ પડી આવે છે, પણ તે મગધી મદદચા-ની ઉર્મિમા કશો દેર પડતો નથી વગી અભિચારમા અને પ્રગ્મની ઉત્પત્તિમા નાર્થ અને ઉપયોગિતાના પ્રેમ ખેશક વચમા આવે છે, પન્તુ સામાન્ય ઉન્નતિનો આધાર તો કેવળ જૂદી જ જાતના સિચાર ઉપર નહેતો છે એવું ભાન આપણને થાય છે કામ-વૃત્તિની તૃપ્તિ ગમે તેટલી હકદાર અને વાજખી હોય છતાં તે ગુપ્ત રાખવાની વન્તુ છે એની ભાનના ગમે તેટલી ઘસાઇ ગએની છતાં કાઇમા તત્તન નાખુદ થએની દિદિ દોગી નથી, એની વાત જાહેરમા મન્તા માણુમને બાજ અને શન્મ આવે છે અને નિર્નજજ શબ્દો મોલતા માણુમ શર માપ છે, ઇત્યાદિ હકીકતોથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે આ કામ-વૃત્તિમા કાઇક નીચતા રહેની છે એ માત આપણને અતરમા પ્રત્યક્ષ અને સ્વભાવ મિદ્ધ છે કાર્ક એમા એવું છે કે જેની આપણને સ્વાભાવિક રીતે જ શરમ આવે છે, આપણી મપૂર્ણ નિશુદ્ધિને આવકો લાગે એવું તેમા કાઇક રહેલું છે, અને અતિ પવિત્ર ઝનનમા એ નરન હોવું આપણને અનુચિન લાગે છે. આવી લાગણી કાઇ પણ માણુસમા મુને ન હોવી સભનિન નથી, અને દુનગ્રહી જનહિતવાદી નિના ખીત્ર કાઇ એવું રૂપાતર માત્ર સ્વાર્થ ની ગણુરીમા ફરી નાખનું નથી મનુષ્યની વિજિતિના ક્રમમા આ લાગણી કિચા પ્રેરણા જ ખીજડય છે, અને તેને લીધે જ મપૂર્ણ નિશુદ્ધિની પરિ

ત્રતાનું ભાન દરેક ધર્મમાં અને દરેક જમાનામાં ઉપજેયું છે. ચીન દેશના પુરાણમાં એક કથા એવી છે કે જ્યારે આદિકાળમાં આ પૃથ્વી ઉપર એક જ પુરુષ અને એક જ સ્ત્રી હતાં ત્યારે વસ્તીની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે પશુ તે સ્ત્રીએ પોતાનું કુમારિકા ત્રણ ખંડિત કરવાની ના પાડી, અને તેની વિગૃહિથી ખુશી થઈ દેવોએ તેને વરદાન આપ્યું કે તેના આગળના માત્ર દષ્ટિપાતથી જ તે ગર્ભ ધારણ કરી શકશે અને આમ કુંવારી માતા મનુષ્ય જાતની જનેતા થઈ. વિદ્યાસી ઓક પ્રજામાં પણ એવી જ આદિ દેવીઓની વિગૃહિમાં ઉત્તમ મદાયગ ગણાતો હતો. કેટલાક ધર્મોમાં આચાર્યોને પરણવાની મનાઈ હોય છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓને ધર્મ-મેવા અર્થે કુંવારા રહેવાનું હોય છે. એટલા આપણા અભ્યાસના બે વિભાગ પાડે છે-વિવેક અને કામામલ. તેમાં પ્રથમ ઉચ્ચ છે અને બીજો નીચ છે; અને આ બેઉ ઉપર તેના નીનિશ્ચયનું મહત્ત્વ છે. પિથાગોરામની શાળામાં બ્રહ્મચર્ય મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અને તેના અનુયાયીઓએ મંત્રી સંસ્થા આપવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો હતો. આ બ્રહ્મચર્ય મતના સાચવવા માણસો મખત જીવન જીવ્યાં છે. આપણાં આર્યોને આ વાત સમજાવવી પડે તેમ નથી. ધર્મની ધમ્મી ક્રિયાઓમાં અમુક મુત્ત પર્વત બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે. જૈન ભોદ્ધા એને વાયુ ત્રત કહે છે અને હાલ પણ ધણા જૈનો એ અમુક મુદ્દાને માટે તે ત્રત લે છે. આવાં ત્રતધારી પુરુષોનાં વખાણ પુરાણ બહુ કરે છે. લગ્નની પવિત્ર જીતીને નમન લોકો પૂજતા હતા. જતાં રામમાં જ દેવી-પૂજા (Vestal Virgins) નો એક ખાન વર્ગ ઉભા થયો હતો. આવી પ્રજારજો કુંવારી ગદેની હતી અને તેઓ બહુ પ્રનિર્ગિત ગણાતી હતી. તેમની પ્રાર્થનાઓ અભ્યર્ચક લેખાતી અને દેશની આબાદીનો મનઃ પણ તેમની સાથે કર્યાતો હતો. સોડેનશાહ્યાનુથી પણ વિશેષ દેક તેને મળતા. પરંતુ પોતાના તનનો જરીક ભગ તેઓ કરે નો બંધકર સિદ્ધા તેને થતી. દરેક દેશના પુરુષ, કથા અને ઇતિહાસમાં સ્ત્રીની પવિત્રતાનો પ્રભાવ વર્ણવેલો છે. ઇગ્નિ ચિન્તની મા 'કુંવારી' હતી કેથોલિક ધર્મના મંત્રી મન્યાથી ધણા પ્રજાનાં નુકસાન થયાં છે એ

વાત ખરી, પશુ આપણા સ્વભાવના નીચ ભાગને બાંટ ગણવામા આપણા સ્વભાવની વ્યાખ્યાત દલીલ જ તેઓ બહેન કરે છે.

૧મી એક બીજી વાત પણ મમજના જેવી છે કેટલીક પ્રજાએ કુનારી — દગીને જેટલી પરિવ્રતા અર્પી છે તેટલી જ પરિવ્રતા બીજી કેટલીક પ્રજાએ એક કુના વધારે આ કરવાના ચાલને અર્પી છે એ સાત પગુ માચી નથી પરિવ્રતાના પગથીઆ પગથીઆમા પણ ફેર છે. મુસલમાન પેઢા માન માણુમને ઝગમા પરીઓ મળવાની વાત કરે છે, તેનો અર્થ એવા નથી કે એવા મુખને તેઓ સદાચારનું શિશુબિંદુ ગણે છે. પરંતુ આ વિચારમા સદાચાર આચરવાનો છે અને સ્વર્ગમા તેના મદદો મળવાનો છે એમ તેમનું તાત્પર્ય છે જ કોઈ જગની પ્રજામા કામાસક્તિ વેનારૂપે પૂજાઈ હોય, તો તેનું કારણ એમ હતું કે કુદરતે કે જેની ગરૂપ ગકિત મનુષ્યના લક્ષમા પ્રથમ આવે છે તે કુદરતના મોજાની પૂજા માણુમોમા ર્મનું પ્રથમ ન પ ધારણુ કરે છે અને દેન અને નીતિની એકતાનું ભાન મોકુ મોકુ ચાય છે કેટલીક પ્રજાએ કુમાનિ નતને વખોડ્યું છે, પણ તે એટલા માટે નહિ કે યજ્ઞચય વર્તા લાભ મકિત વધારે પરિવ્ર છે, પશુ લગ્નમઃ પ્રજાના અસ્તિત્વનો આધાર બડાવાની મખ્યા ઉપર હોવાથી કુનારી ન્યાયી દેશને કાયદો થતો નથી, આ પ્રમાણે ચાહી લોકો વગીની વૃદ્ધિમા દેવાની આમાદી ગણુતા હતા પશુ તે પ્રજામા પગ અમુક પથસાળા ક્રમગિનનને પરિવ્રતાનું શિશુબિંદુ ગણુતા હતા

આમ કેવળ નવો અમુક રખતે મદાચારી ગણુવા છે અને તે ન કાર્યો બીજા જમાનામા દુરાચારી ગણુવા છે માટે આનરનાદ અસગન છે એ આરૂપ દલીલ રાકતો નથી એ સાત હવ અપદ્ધ ૨ જે કે પ્રાપ્ત સદાચારના ચોરણો જમાને જમાને જ નામા છે, તથાપિ તેની તે જ વૃત્તિઓને કેળવવામા મદાચારતમેશા ગણુાયો છે નીતિની આગતમા, વાજબી કે જેનાજબી અથવા મતવાચકે દુરાચાર કરતા વધાર ઉચ્ચ કે ઓછુ ઉચ્ચ, ૧નાં ઉત્તમ કે ઓછુ ઉત્તમ એ ગમ્દો નાપરના વધારે ૧ ન કે ગમુ- અર્થમા નીનિ

બેદો નિરપેક્ષ અને અનિશ્ચી છે, બીજા અધમા તેઓ તત્ત્વ સાચેજ અને વિ રી
 ૪. કે નાક કૃત્યોથી આપણી નૈતિક વૃત્તિને એવો તો કેળવેલો અને નવ
 આચારો લાગે છે કે આપણી નૈતિક કેળવણીની છેક પ્રથમાવધામા પણ
 તે દુષ્ટ અને દુનાચારી ગણાયા છે મત્સ્ય અસત્યાદિ જેવા કેટલાં બેદો
 સ્વભાવે જ એવા મુસ્પટ અને જગાન રોય છે કે કેવળ કૃમિક મત્સ્યા-
 રોથી એમની મેજે ને જૂદા તરી આવે છે, જો કે આ મ મનોમા પણ
 જૂદા જૂદા જમાનામા જૂદે જૂદે અમે વ્યવહારમા તેમનું પાત્ર થયું છે
 પતુ ધર્મની આજ્ઞાઓને આઘી નાખી બોલીએ તો, નાયેતિ 'વધારે સારા'
 કે 'વધારે ખરાબ' નહિ, પણ નિશ્ચયાત્મક રીતે 'જાજી' કે 'ગેરનાજી' છે
 છે એમ કહેવા માણસો જે બાહ્ય નિયમને તીવે શક્તિમાન થાય છે તે
 તો માન સમાજનું પ્રચલિત ચો જુજ નેય છે પતુ આ વોજ મેનિને
 કહેવા ધોળા જેવું કેવળ મનમોહ અને આપણુદ નથી હોતું, પણ
 આપણી નૈતિક શક્તિ કે જોને આપણા નિભાવનો ઉચ્ચ ભાગ હો છે
 તેની કેળવણીમા સમાજે પ્રાપ્ત કરેલું પદ્ધતિયુ તે હોય છે આ ધો જુથી
 જે માણસ નીચો ને તે, જે વનજી મદામા ની ઉત્તરિમા ખામ તરત્રૂત
 છે તેમા અદમનરૂપ છે આ ધો જુને માત્ર માયરીને જે મેસી રહે તે
 માણસની નીતિ બાહ્ય નિયમને અનુસાર તો છેજ રૂતા મનોદેવતાએ
 આગળ મૂકેલા પોતાના નૈતિક નિમમના ધોતણુને અનુકૂળ તેનું વર્તન
 ગણાય નહિ સમાજના ધો જુથી આગળ વધી જે માણસ ખામ તરત્રૂત
 રહે તે પુણ્યશાળી ગણાય, પણ તેમ નર્મણમા કાગજ ન રખે તો તેમા
 પાપ ગણાય નહિ મુચામગીરી, નિમદ્વમા પન્ડાએના જેદોઓની કલન, ન
 વારના પ્રાણુધાતકે ખેન, કે એક કરતા રખાં સ્ત્રી કે સનેહીનાજ—એ
 અધા જાતે જ, અવસ્થ કરીને પાપ છે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન નમમો છે
 આપણે તેમને દમણ પાપ બને ગણતા હોઈએ, પણ અમુક સમયે તેમા
 પાપ નહોતું ગણાવું, અને તેથી તે જમાનામા તે આચ નારે પાપી નહોતો.
 સારાઈ કે શુભેચ્છની વૃત્તિ સદા ચારી જ છે કામવૃત્તિ મદા મર્દા નીચી
 ને ને પતિજા—માથમા કેરકાં કદિ થતો નથી

પરંતુ અહીં એક મુશ્કેલ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આપણા સ્વભાવનો નૈતિક વિભાગ શારીરિક અને માનસિક વિભાગ કરતા ઉત્તમ છે એમ નીકળીએ આપણી પ્રકૃતિની રચના જ એવી છે કે તેને મંપૂર્ણ વિસ્તૃત કરવાની આપણી ફરજ છે અને એટલા માટે નૈતિક ઉદ્દેશો મર્યાદી એટલે છે એ વાતને આપણે સિદ્ધ મમણએ, છતાં પ્રશ્ન એમ ઉભો થાય છે કે આપણા સ્વભાવના જૂના જૂના વિભાગોની અસમાનતા શું એવી છે કે નીતિના થોડાક ભાગે પેણુ કાંઈ મોટો માનસિક કે ભૌતિક લાભ વાળાની રાહે આપણે ન ખગીદી જાણએ ? સૂક્ષ્મ વિવેકનો આ મોટો પ્રશ્ન છે અને ધર્મશાસ્ત્રીઓ પૂછે છે કે જો ઉદ્દેશ મારો હોય તો કદિ ઉપાયો ગમે તેના હોય તો અડચણ ખરી કે કેમ ? કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રીઓનો એવો મત છે કે પૃથ્વી વસાતક જતી હોય, ગમે તેણુ કુખ્ય ભોગરણુ પડતું હોય, તોપણ નાનામા નાનું પાપ પણ કદિ કરણુ જ નહિ હવે, આ મતનો માક્ષાત્કાર કોઈને કદિ થતો નથી વ્યવહારમાં તેને લાગુ કરવાનું કોઈને હિં સમજા પણ આવતું નથી અને ખરૂં કહીએ તો, જો કે અહીં ધર્મનો ઇગદો ઘણો ઉત્તમ છે, પણ તેને અનુમાર આચરણુ સુધારાના મૂળતત્ત્વોનું કેવળ વિરોધી છે આ મત કો છે કે નાનામા નાનું સ્પષ્ટ પાપ જાતે અને પશ્ચિમાને એટલું બહુ ભય કર હોય છે કે ગમે તેના મોટા માનસિક કે ભૌતિક લાભથી તેનો મગજની શકે નહિ જો આ માત્ર સાચી હોય, તો પગી સ્પષ્ટ છે કે માણસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કેવળ પાપ નહિત થવાનો હોવો જાઈએ, અને એ ઉદ્દેશો બધી પ્રવૃત્તિઓને કરવા નિર્મૂળ જ કરી નાખતી જોઈએ આપણી હાજરોનો પ્રદેશ વિસ્તારતા લાગ્યો પણ અનસ્ય નધે છે અને તેથી પાપની સમ્યા પણ વધે છે નીતિના ધોણુમાં કદિ તેથી ઉચ્ચતા પણ આવે ખરી, કાણુ કે નિરૂત્પાદી અચેત પાપરહિતતા નીતિની ઉચ્ચ અનસ્યા નથી પરંતુ આ ધર્મશાસ્ત્રીઓ હે છે તેમ દરેક પાપ જો નિન્તર વેદનાને લાયકનું જ હોય અને એણુ ભયંકર હોય કે તેની માગણ દુનિયાના નાશનો પણ હિસાબ નથી, તો પછી નૈતિક લાભો પણ તેની મગમરી મિનકુન ખરી શકે નહિ નૈતિક વૃત્તિની ગમે તેટલી ઉચ્ચતા, ભક્તિનો ગમે તેનો જુઓ કે ઉજાળ,

એક દાણુ પણ તેની સામે ગ્રાજવામાં ગેમી શકે નહિ. વ્યવહારમાં પણ આ મનનાં પરિણામ વિચિત્ર આવશે. પ્રજ્ઞના બધા વેપારનું સત્તાનાશ થશે જતું હોય, દુઃખદુષ્ટ પ્રાપ્તિ થતાં જતા હોય, અને પ્રજ્ઞના દર માત્ર દુઃખી જતા હોય, તોપણ તે પ્રજ્ઞના ગળાએ વિગ્રહમાં ઉતરતાં પદેશાં ખૂબ વિચાર કરવો; કારણ કે નાની સરખી છૂટ કે એકાદી સીના પાતિત્યનો ભેગ જો તે ક્ષણમાં થઈ ગયો તો તે ઉપવા બધા લાલ કરનાં વધારે મોટું મકદ થઈ પડશે. જો ભયદર મરડી કે દુઃખગથી એક દાણુ પર્યંત પણ જો દુઃખચાર અટકે તો હોય તો તેથી એણે ખુશી થવું. મોટાં મોટાં શરદો વમાવવાથી પાપની મખ્યામાં જો એકનો પણ વધારો થયો હોય તો મોટેથી વમાવવામાં ભયદર પાપ છે. આ મન પ્રમાણે શ્રમ-આધ્ય સુધરેલી છદમી, રમન ગમતના મેળાવણ, કમલગ દરેક દુષ્ટર, અને દ્રવ્યની દરેક પ્રાપ્તિ દુષ્ટ છે, કારણ કે તેમાંથી કાઢને કાઢ પાપના પ્રસંગ ઉપજે છે, અને તેમાં લાલ તો માત્ર ઐહિક જ હોય છે. દષ્ટ, નીતિમાં કેટલીક ખગળી થશે એ વાત આપણે જાણતા હોઈએ છીએ છતાં તે બોગવીને પણ માનસિક અને ભૌતિક શક્તિઓને ખીનવવી એ વાત મારી છે એ માન્યતા ઉપર સુધારાની આખી રચનાનું મગજ છે. કારણાનું ઉગ્રાડતાં તેમાંથી અગળ જતાં મણુમો દાદ પીતાં અને અભિચાર કરતાં સીખશે એમ ધારીને કારણાનું ઉગ્રાડતાં કાઢ અટકી જવું નહીં. કરમિત નીતિના નાના ભોગ આપીને પણ સુધારામાં આપણે આગળ વધીએ છીએ.

ધર્મના આ મતને જો કે ધણાજણ મિહાંતરે માને છે, પણ વ્યવહારમાં તે પ્રમાણે અક્ષરશઃ કાઢ વર્તવું નથી; પરંતુ બીજા બધા સાત્ત કરતાં નૈતિક લાલની ઉત્તમતા કેટલે અંશે વધારે છે તે જાન માણુમોના વ્યવહારિક મતભેદને લીધે આંતરવાદીઓના મન ઉપર ગંભીર પ્રભાવનો હોય મુશ્કેલ છે. ધર્મ-મતમાં પાપનો જો વિચાર છે તેને અત્યંત સમીપ આવે એવું વ્યવહારમાં વર્તન તપસીઓનું હોય છે. તપોવૃત્તિનું મુખ્ય મતવ્ય જ એ છે કે પાપ એ એટલે તો અત્યંત ભયદર ચીજ છે કે તેની સાથે કાંઈપણ ઐહિક લાલની મગ્ગામણી થઈ શકે નહિ. તેથી કાંઈ પણ

અકારે પાપને પોતાના જીવનમાં પેસવા ન દેવું એ તપશ્વીઓના જીવનનો ખામ ઉદ્દેશ થાય છે. એટલા માટે જીવગીની સધળી ચંચળ પ્રવૃત્તિથી તપશ્વી અળગો રહે છે, મધ્યમા માંભારિત ઉદ્દેશ અને ઉત્કર્ષનો એ ત્યાગ કરે છે, મતલ દેહ-દમનથી પોતાના કુદરતી વિકારોને મંદ પાડી દે છે, અને કેવળ ધાર્મિક વિધિમાં નિમગ્ન રહેવાનો પ્રયામ એ કરે છે. અને આ સધળી આત્મતામાં એની વર્તણૂક વાજબી અને પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસાર છે. જે માણસને પાપની ગંભીરતાનો એવો વિચાર હોય છે ને સ્વાભાવિક રીતે જ લાલચોથી બચવા બાહ્ય સંતોગોથી ગમે ને ભોગે પણ અળગો રહેશે અને પોતાના વિકારો અને વામનાઓને મંદ કરવા અને તેટલું કરશે. પરંતુ એ આત્મતામાં વધારે પડના આગ્રહથી આપણું નૈતિક જીવન ખેંચેર મારી જાય છે એ વાત પણ જોવાની છે: દારણું કે પાપનો થટાડો ઘણો અગત્યનો છે એ વાત ખરી, પણ ને નૈતિક ઉન્નતિનો એક લાગ માત્ર છે. ત્યારે ત્યારે તેના એક લાગને વધારે પડતું વજન આપવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે માણસાઈ મંદ, નિરમાઈ અને એકદેશી થઈ જાય છે અને ગરીબાઈ કિંવા ગરીબીવન નરમાસ મનોપગી સદ્ગુણ ગણાવા લાગે છે.

પરંતુ તાપસી આચરણ દ્વે અડપથી નાજુદ થતું જાય છે. અને એ જ વાત અનાધી આપે છે કે તેમના સિદ્ધાંતમાં સમ્યક્ષ નૈતિક વિચાર અભ્યાસથી નહતા. જતાં હજી ઘણા વ્યવહારમાં મનભિન્નતાની મુજેલી ઉભી રહે છે. દૈથોલિક નિશાળોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાપ અટકાવવાનો થતું કરીને હોય છે: પણ ઇન્દ્રિયાંતની બીજી સાર્વજનિક ગાળાઓનો ઉદ્દેશ આપણી દરેક શક્તિનો ચોક્કસ વિકાસ કરવાનો હોય છે અને પાપની મનચિન્તા અટકાવવાની ખાસ સંભાળ અહીં લેવામાં આવતી નથી. વળી, ધર્મના જે અભિપ્રાયો ને પોતે ખોટા માનતા હોય ને અન્યે માગ માણ્ગોનું વ્યવહારિક વગણું પણ જુદું જુદું જોવામાં આવે છે. મુષારકો જેવા કેટલાક લોકો વેહેમી ક્રિયાને અમલ ગણી તેમાં લાગ લેતા નથી, એટલું જ નહિ પણ ગમે તેટલું નુકસાન વેડીને પણ પોતાનો મન જાહેરમાં મૂકવા ચૂકતા નથી. કેટ-

લાંક માણસોને પોતાને તેમાં જિલકુલ ગ્રહા હોતી નથી; છતાં પોતે તે ક્રિયા કરે છે અને તેની વિરુદ્ધ બોલનારાને સખત રીતે વખોડે છે; કારણ કે તેમના મેંત પ્રમાણે ભ્રમથી પણ માણસોને બે દીલાસો મળતો હોય તો તે ભ્રમ ભાંગવો નહિ. કેટલાક વળી પોતે તે ક્રિયા કરતા નથી, પણ ભોંકાનાં અશિક્ષિત મનને સમજાવી તૈયાર કરી સુધારવાની યાતને પસંદ કરે છે, અને 'સમજન સંભળાવજોરે ધીરે ધીરે સુધારાનો સાગ' એ સુત્ર વ્યવહારમાં સ્વીકારે છે. બાળ-કાળની બાબતમાં પણ મતભિન્નતા જોવામાં આવે છે. અર્ધશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સુખના ધોરણની પાપરી ઉતારવાથી ભૌતિક આબાદી ધટે છે; માટે બાળ લગ્ન ન કરવાં, કેથોલિક ગુરૂઓ કહે છે કે માણસનો એટો ભાગ હદાપણના ઉદ્દેશે લગ્ન મોડાં કરે તો પાપ વધે, માટે બાળલગ્ન કરવાં. વળી કેટલાક પંથોમાં કેવળ નિર્દોષ આનંદમાં ભાગ લેવાની પણ બંધી છે, કારણ કે તેમાંથી પાપ અથવા પાપના પ્રસંગ ઉપજી આવે છે. કેટલાક વળી પ્રસંગે પ્રસંગે આનંદાત્સવ કરે છે. ક્રાઇની જિંદગી નજીક જોઈને પાપમાં પ્રવૃત્ત થવાની હોતી નથી, તેથી આ મન ભિન્નતામાં સિદ્ધાંતનો ભેદ નથી. પણ વધતા ઓછા સદૈવ્યારનો ભેદ હોય છે. એક કહે છે કે ગમે તે રીતે પણ પાપ અટકાવવું. બીજા કહે છે કે પાપની હદ ઓળખ્યા સિવાય નિર્દોષ રમન ગમતો શા માટે ન કરવી ? પણ આ હદ ખાંધવી ક્યાં ? તેમાં પણ બધા ક્રમચાર પગથીઆં હોય છે. અને કાયદા, ધારા, અને નાતના નિયમ પરત્વે માણસો તેમના મુજબ હોય વિષે અનેક પ્રશ્નો ઉભા કરે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે એવી ગાળનમાં સાચા નગ્નશાની સ્પષ્ટ લીટી ક્યાં દોરવી ? અમુક હદ પર્યંત નિર્દોષ ગમતમાં પાપ નથી, અને પછી તેમાં પાપ થાય છે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય ક્યા નિયમને આધારે આપણે કરવો ?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં આંતરવાદીને કણુલ કરવું પડે છે કે એવી ક્રાઇ લીટી દોરી શકાય એમ નથી; એવો નિયમ ક્રાઇ છે જ નહિ. આપણા નૈતિક દૃષ્ટાંતનાં રૂપો ભાષાથી સ્પષ્ટ કરી ભાષ્યે જ સમજાવી શકાય છે. એવી નમ્રતા રીતે તેઓ એક બીજામાં બળી ગય છે કે તેમાંથી ક્રાઇ

એક મટી ખીજું ક્યારે થઈ જાય છે તે સ્પષ્ટ કરવું અગત્ય છે. મનુષ્યનું જે જીવન કુદરતે નિર્મિત કર્યું છે તેનો મર્વ પાસા મરજા વિદ્યમાન કરવો એ મનુષ્યના જીવનનો ઉદ્દેશ છે અને આનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે તેના જીવનનો મુખ્ય અને સર્વોત્તમ હેતુ નૈતિક હોયો જોઈએ. જે સમાજ કે માણસમાં આ નૈતિક હેતુની પ્રવલ્લ ન હોય, તે ગ્રામી હાલતમાં છે—કુદરતની વાસ્તવિક હાલતમાં નથી એમ મમજવું. પરંતુ આપણા સ્વભાવના નૈતિક અંશનું સર્વોપરીપાતું જો કે ખીનનકારી છે, પણ માથે માથે તે મોઢમ કિંવા અનિશ્ચિત પણ છે: અને દેશ કે ક્ષણ પગ્ગે અનંત નથી અને તેથી કરીને પ્રવલ્લિત ધોરણ મર્વકાળે મરજી હોતું નથી. નીતિશાસ્ત્ર વેત્તા તો માત્ર સામાન્ય સિદ્ધાંતો જ આપી શકે છે. આ નિયમોને વ્યવહારમાં કેમ લગાડવા એ વાત તો વ્યક્તિગત જાતિ કે ગમાજની સામાન્ય ભાવનાથી જ ખતી શકે છે.

આ પ્રમાણે આંતરવાદમાં એક પ્રકારની મોઢમના ઝેલી છે. જન દિનવાદીઓ કહે છે કે અમારા ‘વધારેમાં વધારે સુખના’ સિદ્ધાંતમાં એવી અનિશ્ચિતતા નથી, પણ ‘વાજબી’ ‘ગરવાજબી’ વગેરે હમેશાં સ્પષ્ટ લીટી ટોરી શકાય છે અને તેથી નૈતિક મનભેદ કાગલ્લિના રાજમાંથી નીકળી સ્પષ્ટ ઉપપત્તિના વિગય થાય છે. પરંતુ એમ બોલવામાં જનદિનવાદીઓ લોકોને કહે જ છે. નાજાની મદદ વડે કાપડ, ઘોડા ફાંચાદિ વિગતનીય વસ્તુઓની લેવડ દેવડ આપણે કરી શકીએ છીએ, કારણ કે નાજા વડે તેમના વિનમયનું માપ થઈ શકે છે. પરંતુ મુખ્ય કે ઉપયોગિતાના વિગતીય પ્રકારોનું એવું મામાન્ય માપ આપવાને મળી શકે એમ નથી. એક દષ્ટાંત લઈએ. પાલીતાણે શેત્રુજની જગા નિમિત્તે દાનરો લોક વર્ગોર્વર્ગ બેગા થાય છે. દવે આ મેળાથી એટલે જાણ વધારે છે કે દાનિ? અને નીતિમાન માણસે તેને ઉત્તેજન આપવું કે કેમ? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ જનદિનવાદ કેવી રીતે કરી આપશે? દાનરો એકાને તેથી નિર્દોષ અને આરોગ્યવર્ધક આનંદ થાય છે. જૂઠા જૂઠા લોકોના સમાગમથી અનુભવ અને જ્ઞાન વધે છે. સ્થાનિક આર્થિક અપત્તિને પ્રોત્સાહન મળે છે

જાને કેવળ કમાય છે. મધ્ય રોજનાં અને કરીગીરીને પણ ઉત્તેજન મળે છે. બીજી રીતે જોઈએ તો તેમાં દાનિ પણ ઘણી છે. ટાંડતકકાથી માણસો ઉત્તેજન થાય છે. વખતે કોલેસ પણ કાટી નીકળે છે. ચોરી અને વ્યભિ-ચ્ચ-ની તરફ માણસોને મગે છે અને વખતે ચના પણ હશે. ઉપરોક્ત ધર્મ-સદી કહેશે કે આ એક કારણને લીધે જ એવા મેળા બન કરવા જોઈએ; પણ એ સાત લોકોને જોઈ નહિ. આમ આ મેળામાં લાલ અને ગેન્ધાલ જાનને નમાએલા છે. અને તે માનસિક, શારીરિક કે નૈતિક દોષ છે. ઘણું કઠીને જવા નીતિશાસ્ત્રોએ કહે છે અનીતિના ધોરણ દાખવાઓને લીધે એવા મેળાનકા નર પાડના વાજબી નથી આવડે. મેળે માણસનો મનદ બેગો થાય ત્યારે એવા ધોરણના દાખવા તો બને જ, અને તેની મલાજ પોષિત નાખશે એન્દરે તેમાં દાનિ કંતા લાલ વિરોધ છે. પરંતુ આ લાલ દાનિને જાજનામાં તેણી એકદં તેમના નહા તોડાને સ્પષ્ટ દિશાન બનાવી આપે એવો કોઈ કોટો જનહિતવાદી બતાવી શકે એમ નથી. 'આ કેમછો ઐતિક લાલ કરતા નૈતિક ગેરલાભ નથી જાય છે' એવી સ્પષ્ટ લીટી દોરના પોતે અમમય છે એ સાત આતરવાદી કણુલ કહે છે. બેન્થા-મના સત્રોમાંથી પણ આ હદ કેમ બાધી શકાય છે એ સમજાવું નથી. માત્ર મખ્યાની ગણુત્રીવી આ પ્રશ્નનું નિર્ણય-લુ થઈ જાય છે એમ બોલ-વામાં માત્ર માદમ જ છે. પોતાના મદ્યારના નાચથી ચતી એક સ્ત્રીની ખાયમાંની અને બીજી સ્ત્રીના આખા દિવસનો આનંદ-આ બેને એક કોટિ તોળવ નો કુનામદ જનહિતનાદી નહિ જ હરે. તેથી આવી બાબતોમાં તેમના નેત્રની નપટ લીટી રોજવાની અસમ્યતા જો દોષ દોષ તો તે દોષ આતર-વાદ અને જનહિતવાદ બન્નેને સમાન છે.

હવે નાર્ય અને મદ્યારનો ગો નમય છે તે આપણે દૂકામાં જોઈએ. જનહિતવાદને બે જાતના લાલ માથે નમય છે. વ્યક્તિનો લાલ અને નમાજનો લાલ. પ્રથમ જાતનો લાલ મધ્યમ મદ્યારનો અતિમ ઉદ્દેશ છે બીજો લાલ મદ્યારનો છે-નટ દેવ છે આતરવાદી કહે છે કે સનાર્થી કુલ મનાચારી કે શુભાશીનામું તોઈ મોકે નહિ. એક માણસ ચોરી કરવા

તો ગયો છે, પણ એકએક પોલિસને જોઈ જીવ અને ચોરી કરતાં અટકે, તો એ કૃત્યને માણુમો નીતિમાન કહેતાં નથી. જેટલે અંશે મળ પામવાના લયથી તે ક્રમ કરવું એ છોડી દે, તેટલે અંશે સદાચારની શાખાથી એને ઓછી મળે છે. કર્તવ્યની લાગણીથી જ માણુમે પાપમાંથી મુક્ત રહેવાનું છે. આમ સ્વાર્થ અને સદાચાર એકબીજાના વિરોધી છે એ વાત ખરી, પરંતુ એટલા માટે સ્વાર્થના વિચાર કોઈ કાળે પણ સદાચારને મદાયભૂત થઈ શકે નહિ એમ માનવામાં પણ ભૂલ છે. પ્રથમ તો, ધમકી અને મજના સુવ્યવસ્થિત ધોગણથી સદાચારની દિશા જેવી સ્પષ્ટ થાય છે તેવી ખીજ કશાથી લાગે જ થઈ શકે છે. ત્યારે સદાચાર અને દુરાચારના પ્રયોજનો વચ્ચે અતરમા વિગ્રહ ચાલે છે ત્યારે ધણીવાર દાન અને દંડના વિચારથી એ કંઈકનો અંત આવે છે અને આપણી પ્રવૃત્તિ મદાચારમાં થાય છે. અને વિજયના આવા દરેક પ્રમગથી સદાચાર દૃઢ થતો જાય છે અને દુરાચાર નિર્મળ થતો જાય છે, અને છેવટે દાન અને દંડના વિચારની મદાય વિના પણ તે સદાચાર થવાનો પ્રમંગ આવે છે.

સામાજિક લાભના મમલમાં એ લિલ લિલ જાળતો લક્ષમાં ગમ્મ-નાની છે. એક તો, ખીજનું ક્યાણુ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું એ બેશક મદા-ચારનો એક પ્રકાર છે, પણ તેમાં જ મર્મ મદાચાર મમાઈ જતો નથી. અથવા ખીજ રીતે બોલીએ તો ખીજ જાતના કેટલાક સદાચાર એવા છે, કે જે લોકોને ઉપયોગી હોય વા ન હોય, પણ તે જાતે જ સદાચાર છે અને તેથી કર્તવ્ય તરીકે તે આચરવાના છે. ખીજ વાત એ છે કે કેટલીક રૂપને ઉપયોગિતાનો પ્રમગ એવો પ્રમગ અને મહત્ત્વનો હોય છે કે તે રૂપને એવા મદાચારનો પણ ભોગ આપવો વાજબી ગણાય છે. એક મોટું કાગખાનું કાઢતાં છેવટે દુરાચારને કાંઈક તક મળે છે એ વાતથી એક કાગખાનું કાઢનાં અટકવું નહિ. અથવા જે વાતથી અત્યંત મોટો લાભ થતો હોય તે વાત પરત્વે મૂકી રહેનાં અસંભવ ગણાવું હોય તો પણ તે કાગખાનું કોઈ અડચણ નથી; અથવા કોઈ નિર્દોષ માણસની કાંઈક બચાવના જૂઠું પણ બોલવું પડે. પરંતુ આવા કેટલાક પ્રમંગે ઉપયોગિતાને

અંતર્યામી અપાય છે તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે તેના ડરતા નીતિના વિચાર ઉઘા પ્રકારના નથી. નીતિ અને ઉપયોગિતા બંને એક બીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે અને તેમાં નીતિના વિચાર ઉપયોગિતાથી વધારે ઉત્તમ છે. અને વખતે બંનેની વચ્ચે વિરોધ પણ હોય છે. મોનું અને રૂડું ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓ છે. રૂપા ઠગના સોનું વધારે કિંમતી છે, છતાં થોડા મોનાને ખર્ચે રૂપાનો મોટો જથ્થો લેવાથી વખતે વધારે તાલ થાય છે, આત્મચાહની સામે મુકાતા એક બીજા આલેખની પણ અર્ધી અપહતા ઝગાની જરૂર છે આતરસાદી કહે છે કે નૈતિક પ્રયત્નો આપણને સ્વભાવસિદ્ધ છે. ત્યારે મનુષ્યનો સ્વભાવ કયો ? એવો પ્રશ્ન ઉભો કરી દેતાં કહે છે કે જગની અને છેક પ્રાથમિક દશામાં જે સ્વભાવની પ્રતિભા થાય છે તે જ મનુષ્યનો કુદરતી સ્વભાવ ગણાય, અને દેવતા કહે છે કે સુધરેલા મનુષ્યમાં કૃત્રિમ ટેવો અને જાણ પ્રાપ્તિ બાદ કેવળા જે ભાગ સંજારી અને વિકાસ પામેલો જાણી ને છે તે મનુષ્યનો કુદરતી સ્વભાવ ગણાય. આમ મનુષ્યના કુદરતી સ્વભાવના જે અર્થ થઈ શકે છે તેનો બાલ લઈ જાણ અનુભવવાદીઓ કહે છે કે જગની અને સુધરેલામાં બેદ માત્ર જાણ પ્રાપ્તિનો જ છે, આતરવિકાસનો બેદ મિત્ર નથી. આ વિચારને અનુમરી, જગથી લોકોના જે વર્ણનો મુમાદરે આપે છે તેમાંથી દાખલા તરીકે તેમનામાં નૈતિક વિચારોનો અભાવ બતાવી, આપણા નૈતિક બેદ સ્વભાવ-મિદ્ધ હોવાની તેઓ ના કહે છે. હવે, આ વર્ણનો વાંછું કરીને અત્યંત અનિશ્ચયનીય હોય છે, કાગળ કે જે મુમાકેગએ એવા વર્ણન થયા છે તેમને તે તે દેશની ભાષા આવડતો નરોતી, જગની લોકોના જીવનના રહસ્યની તેમને માહિતી નહોતી, અને માત્ર પોતાના જ ચોરણથી તેમની નીતિ અવગણતા હતા; એટલું જ નહિ, પણ પોતે જોએની નિશ્ચિતતામાં અનિશ્ચયોક્તિ પણ ઉભેરતા. તેથી તેમના કહેવા ઉપર ભરેલો નખવો ચોખ્ખો નથી. તમે કહેશો કે અદ્યારમ મેકામાં ક્રાન્તિના નીતિશાસ્ત્ર વેત્તાઓ જગની દશામાં રહેલી નૈતિક અવસ્થાને સર્વોત્તમ ગણતા હતા, તેથી તમારો નૈતિક નિકાસનો સિદ્ધાંત અસંગત ઠરે છે તો તે પણ ત્રુ

છે, કારણ કે તે સમયે તરવેલાઓ યુક્તિવાદના પરિણામે મશયવાદી થઈ ગયા હતા અને ઝાલ્ટો ધર્મવાદ લેખકો પ્રચલિત ધર્મ અને નીતિને કૃત્રિમ અને વહેમી કહી તેમની હાંસી કરતા હતા, છતાં અર્થ જગતો ચીન અને ચીનાઓના વર્તનને યુક્તિમિદ્ધ અને પવિત્ર ગણતા હતા તેથી આ લેખકોને લીધે તે લોકો ભ્રમમાં પડ્યા હતા.

પરંતુ જગતી દશાના ચિત્રને દલીલની ખાતર ખન માની લઈએ તો પણ પ્રતિપક્ષીને નૈતિક વિકાસની ના કહેવી છે તે માત્ર એમાથી મિદ્ધ થતી નથી. આત્મવાદી ખરૂં કહે છે કે આપણા સ્વભાવના ઉચ્ચ અને નીચ વિભાગને તેના રૂપે ઓળખવાની આપણામાં સ્વાભાવિક શક્તિ નહીં છે. પરંતુ શાગીરિક અધુની માફક આનન્દ આપ પણ કસમિત બીજાએલી રહી શકે છે. ઇન્દ્રિયજન્ય તૃપ્તિમાં માણસો નિમગ્ન નહોતે ત્યાં જોશક એમ જ થાય છે. રોપાની માફક માણસને પણ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિઓના મધૂર નિકામને માટે અનુકૂળ જમીનની જરૂર છે. તેથી અનુકૂળ મંત્રેગના અભાવે જગતીઓનો માનમિદ્ધ કે નૈતિક વિકાસ થઈ શક્યો ન હોય તો તેથી તે શક્તિઓ તેમનામાં મૂળે જ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. તે શક્તિઓ તો ત્યાં છે જ, પણ મંત્રેગના અભાવે જન્યત થઈ શકી નથી. જમરી દશામાં માણસો ખનખર નાદરાની માફક જ આચરણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય તો પણ માણસ મદી માણસ વાંક થઈ શકતું નથી. તે એમાં સ્વાભાવિક બેદ છે પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ કરવાની વાદનામાં શક્તિ નથી, માણસમાં છે. મંત્રેગની અનુકૂળતાએ મુધગે જગતી માણસ મુધ-રેલો અને મદાચારી થઈ શકે, નાદરો નહિ થઈ શકે નહીં પાદકા જેમ પથ્થરમાં દેખાતા નથી તેમ તેના ઝીણા બીજમાં પણ દેખાતા નથી, છતાં તે બીજમાંથી નહતું જલ થઈ શકે, પણ તે પથ્થરે તો પથરો જ નહોતો.

નીતિ-શાસ્ત્રના બે મુખ્ય મિદ્ધાનોનો બેદ હોય વાચનારને પરંતુ સમજવો હશે, અને આ બાલનીતિવાદ અને આત્મનીતિવાદમાં નીતિના અનેક મનમતાનું અતે અર્થ જાય છે. દવે, આ બે સિદ્ધાંતના પાયાનું તરવણનમાં પણ બે રહેલું છે બાલઅનુભવવાદીઓ કરે છે.

કે મધ્યું જ્ઞાન આપણને ઇદ્રિયજન્ય અનુભવમાંથી જ થાય છે. આંતર-
વાદીઓ કહે છે કે જ્ઞાન ઉપગમવામાં અમુક અંશે ચિદ્રશ્મિની સ્વતંત્ર
મદાય પણ આવશ્યક છે. આ બીજો મન શ્વેરની પૂર્વ-અસ્તિત્વના સિ-
દ્ધાંતમાં દરમિયાન થાય છે. કેટલાક વિચારો આપણા અંતઃકરણમાં એવા હોય
છે કે જેમનો ખુલામો જનમ્યા પછી યના અનુભવથી થઈ શકતો નથી,
માટે તેમનું અસ્તિત્વ માણસમાં તેના જન્મની પૂર્વે હોવું જોઈએ, અને
એટલા માટે પૂર્વ-અસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત યથાર્થિત છે. સત્તરમા સૈકામાં
'સ્વભાવ-સિદ્ધ વિચારો'નો જે મત પ્રચલિત હતો તે આ મિદ્ધાનનો અન્ય
પ્રકાર માત્ર હતો. પરંતુ લોકના સમયમાં એ સિદ્ધાંત પરત્વે જે સમજણ
હતી તે હવે લોપ પામી ગઈ છે અને હવે ધણાખરા તત્ત્વવેત્તાઓ એમ
માને છે કે જેમ-અમુક જાતની કૃષીમાંથી અમુક જાતનું પુલ અવશ્ય
ખીકવું જોઈએ, તેમ આપણામાં પણ કેટલીક શક્તિઓ એવી છે કે જે
બાળ મુદ્દિની મદાય વિના કેટલાક વિચારોને માત્ર પોતાના વિકાસથી જ
મેળવી શકે એમ છે અને કેટલાક વિચારો અવશ્ય 'ફરીને એમ એને મ-
ળવા જ જોઈએ; અને અર્વાચીન મમયમાં આ વાતને પ્રાણીઓનાં અંગ
જ્ઞાનની પ્રજ્ઞાના અને વિચારના નિરીક્ષણથી ટેકા મળે છે. અને કંઈ તો
અપ્રક્ટ કહે છે કે આપણા દરેક જ્ઞાનમાં બે અંશ હોય છે; એક અંશ પૂર્વ-
મિદ્ધ નિયમરૂપ હોય છે અને બીજો અંશ પચાત-મિદ્ધ અને તેનો વિષય
હોય છે-તે નિયમના દર્શાવરૂપ હોય છે. પરંતુ બાલઅનુભવવાદીઓ આ
વાત સ્વીકારતા નથી. મનની શક્તિઓ ક્રિયાકારક હોવાની તેઓ ખનતાં
નથી ના કહે છે, અને બને તેટલું મહત્ત્વ તેઓ બાળ અનુભવને આપે
છે. આંતરવાદીઓ કહે છે કે આપણામાં કેટલીક સ્વભાવ-મિદ્ધ શક્તિઓ
મુદ્દી છે, જેનું પેદાશથી જ આપણને જ્ઞાન થાય છે એવો સ્વીકાર અવશ્ય
આપણે કરવો જ જોઈએ; નહિ તો જ્ઞાનની મુલાવિતા જ રહેતી નથી.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે ચિંતક ઇદ્રિય-વિજ્ઞાનવાદી હોય છે તે નીતિમાં
આધિવાદી કે જનહિતવાદી હોય છે. પરંતુ આંતરવાદી નૈનિક શક્તિના અ-
ર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રક્રિયા બેડે નીતિના

મિદ્ધાતને ગાઢ સંબંધ છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સિદ્ધાંત પરત્વે જે કોઈ પણ વાતથી માન્યતામાં કોઈપણ ફેરફાર થાય તો તેટલે અંશે નીતિના સિદ્ધાંતમાં પણ ફેરફાર થયા વિના રહેતો નથી.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન. સમયના મહાન વિચારોના ક્રમમાં પણ મામ્ય હતા ભેદ છે. પ્રાચીન સમયમાં, ઉપયોગિતાને નામે વિદ્યોત્પત્તિના મિનક્ષણુ વિચારમાંથી લોકોની જીવિને સોફિસ્ટિસે મનુષ્યના નૈતિક સ્વભાવના અભ્યાસ અત્યે વાળી હતી. અર્વાચીન સમયમાં, એ જ ઉપયોગિતાને નામે મધ્ય સમયના નૈયાયિકોના નિર્વચક તાર્ત્વિક વાદનિવાદમાંથી બેકને લોકોની પ્રવૃત્તિને મુદ્દિના પદ્ધતિઓનું શાસ્ત્રીય ગોઠવ કરવાની દિશામાં વાળી છે. અને બેકનની પોતાની ચોક્કસ પદ્ધતિ અને નવા શોધેલા યોગ્ય અને સાહિત્યોને લીધે, તેમજ જીવિમાન મનુષ્યોની જીવિને લીધે એ દિશામાં ધણુ પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. અને અર્વાચીન પ્રગતિઓમાં હૃદય વિજ્ઞાન રાહનો પ્રસાર આ અગત્યગતે લીધે વધારે થયો છે, અને એને લીધે જ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસની વચ્ચે કેટલાક અતિ અગત્યના ભેદ ઉપજી આવ્યા છે. પ્રાચીન સમયમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિચાર અમુક મર્યાદામાં ફર્યા કર્યા છે, અર્વાચીન સમયમાં નવી નવી શાસ્ત્રીય શોધો કરવામાં માણુઓ પ્રવૃત્ત રહે છે. પ્રાચીન લોકો એમ માનતા કે પ્રગતિ સત્તા અને ધણુ વખતે તો પ્રગતિ અનન્યતા પણ જાળવી રાખવા માટે માનસિક અને નૈતિક ગુણોનું મતલ પ્રોત્સાહન રહેલું જોઈએ તેથી જ્યારે કોઈ પ્રગતિ ગૌરવ અથવા જીવિ મદ પડી જતા, ત્યારે બીજા રાજ્યોનો અમન તેના ઉપર જામતો અને પાછો એનો એ જ ઇતિહાસ દર્શાવતો. બેશક, કોઈ મહાન પ્રગતિ હારીગરી અને સાહિત્યના અનુપમ નમુના પાછળ મુખી જતી, ઉંચી પ્રતિભા તત્ત્વજ્ઞાન મુખી જતી, ગૌરવને પ્રોત્સાહન આપે એના આગિયાના દૃષ્ટાંત મુખી જતી, અને પ્રગતિના વિનાશ અટકાવે એવી સૂચનાઓ પણ વખતે કરી જતી, પરંતુ એ બધા મનની અમુક દશામાં જ ઉપયોગી થાય એવા છે. પણ હાલના સમયની મુદ્દરેલી પ્રગતિ ઐતિહાસના આધાર નવી નવી શોધોના ઉપર રહેને છે, અને આ શોધોના એની ટોચ છે કે જે એવારે થઈ એટલે

કદિ જતી નેતી નથી અને તેથી તેનો અસર નૈતિક જીવનની અગ્નિરેતા માથી મોટે ભાગે મુક્ત રહે છે. પ્રાચીન મમયમાં કાંઈ મહાન પુરુષનું આગમન પ્રગ્નની પ્રગ્નિમાં ઘોળા ઉત્પન્ન કરી શકે તે અથવા તેને તરલિત કરી નક્તું અર્ચાચીન મમયમાં એ જ કામ. કાંઈ મોગી નવીન ગોધથી થાય છે. પાપવાની કાળાયા જૂનકાળમાં યજ્ઞેતો જુદિતો પરિચય જાગરાઈ જતા છે અને તેથી કરીને લવિચમાં આગળ વધવાની જોઈસ ખાતરી મળી છે દાર્શનિકા અને લકાયક દરિયારેની ગોધથી જગતી પ્રગ્નને વિજીત થવાનો અસર દેવે જતો રતો છે તરલપ્રગ્ને લીધે જૂદી જૂદી પ્રગ્નઓ નિષ્ક્રિય મમયમાં જાગરી છે અને તેથી એકતા વધી છે અને અમમ્ય યાત્રિક મુક્તિઓને લીધે ઔદ્યોગિક તરલ એટલું જલુ મહાન જાગરી મલુ છે કે તેથી આપણા તુલાની દરેક તાખા ગાંધી ગંધ છે.

જરીક વિચારતા દરેક જગતને આ નમ પદો કે વર્તિ-વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના અભ્યાસ, શોધખોળ કરવાની કુશળતા અને ઔદ્યોગિક માદમ-આ ત્રણે માળખેતો એવો અસપ્તસ મમેવ છે કે કાંઈ પક્ષ પ્રગ્ન તેમાંથી એકતા લાગ્યા વખત મુધી પ્રયામ કરે તો બીજી બે માળખે તેની પછાડે એમની મેગે આલી આવે છે કુદરતના કાયદાનું જ્ઞાન રોય તો નવી નવી ગોધો થઈ શકે છે, અને ગોધના માદિરોથી જ્ઞાન વધતું જાય છે, અને ઉદ્યોગને ગાધાગ એ બને ઉપર છે, તેથી તેમને આ મમય અમુક અશે કાય-કાળુ મમય છે ઉપગત તેમનામાં એકરાગના પક્ષ રહેવી છે વિચારનું એક જ જાતનું વનજુ કે દેવ આ નજી રૂપે વિનુત થાય છે. વ્યાપારિક માણસના એ મલુ છે, કેનળ વિચારકના નથી હોતા એવો માણસ સાનંદ રહી અવલોકન કરે છે અને પ્રયોગ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે દ્રમમાં તે કેવળ વિચારક નથી હોતો, પણ મુધારક હોય છે પ્રાચીન લોકો એમ માનતા કે કુદરત ઉપર કાંઈ દેવ યોનાની મરજી પ્રમાણે અમન મે છે, તેથી મૃદ્ધિ-વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પ્રત્યે તેમને અલ્પવ થયો, અને ઔદ્યોગિક સાદસો તેમનામાં શુભામ કરતા, તેથી તે સાદસ ઉપર પણ તેમને અભાન હતો તેથી તેઓ વિચારશીલ વધારે રહ્યા; આ મમે માળખે ઉપર અર્ચાચીન

મમયમા લાન પ્રગટયો છે, તેથી તેને અનુકૂળ વ્યવહારિક ઉન્નતિ પણ થઈ છે.

જે માનસિક વલણોને લીધે અર્નાયીન મમયમા ભૌતિક આપાદી થઈ છે અને સુધારો એક ધારાએ ચાલતો રહ્યો છે તે વલણે પ્રાચીન સમયના મનુષ્યો ડગ્ગાં ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ આ લાલ ચાંદિયની ઉચ્ચતા અને ગૌરવના કાષ્ઠક ભોગે ખરીદ્યો છે એ પણ નિમશય છે. ત્યારે માનસિક અને નૈતિક ગુણો માણસના મુખ્ય ઉદ્દેશ થાય છે, ત્યારે ડ્રિયજન્ય ઉપભોગી વસ્તુઓથી માણસના મન અત્યંત વેગળા ગ્રહે છે, સારે જ ધણા મનુષ્યો ઉચ્ચ રીતે નીતિમાન હોય છે અને મદાચારનું વેળું પણ અતિ ઉચ્ચ રહે છે. બીજી બાજુની પેઠે અહીં પણ માગત્યના કાપદાનો અમલ મપર્ણ ચાલે છે. જડ વસ્તુઓના ગુણો ઉપર જે મન ધણું કરીને ચોટી ગ્રહે છે તે મન ધણું કરીને પોતાના સર્વજ્ઞ નિચાર ઇદ્રિઓ દ્વાનજ મેળવે છે; પરંતુ જે મન વ્યાભાવિક રીતે પોતાના જ વ્યાપારનું ચિંતન કરે છે તેનું વલણ ચૈતન્યનાં તન્દ્ર હોય છે, અને નીનિના પ્રચલિત સિદ્ધાંતનો આધાર આ ભેદ ઉપર બંધ રહેતો હોય છે.

પરંતુ તેમના મિદ્ધાતમા મતભેદ છતાં બન્ને મતોના અનુયાયીઓના વ્યવહારિક આચરણમા આંતરો ફેર હોતો નથી. નીતિવેત્તાઓ ઘણું સમાજની બદલાઈ રહેતા નથી, અને તેથી સમાજની મામાન્ય લાગણીઓનો અનુભવ તેમને પણ થાય છે, કારણ કે મમાજના સાતાવણુમા તેઓ પણ ઠરેલા હોય છે નીનિના જનનનો મિદ્ધાત તેઓ ગમે તે આપે, પરંતુ મમાગમા મદાચાર તરીકે લેખાતા આચરણને તેઓ પણ સારખી ગણે છે, અને પોતાના મિદ્ધાતમાથી તે દૂરિત થાય છે એમ મિદ્ધ કના તેઓ મધે છે. પરંતુ તેમનો આ પ્રયામ નિષ્ફળ છે એમ આગળ આપણે જોયું છે. આ બન્ને મતમા સઘચાર તો તેનો તે જ ને છે પરંતુ જ્ઞાન જ્ઞાન મનાચારને અપાતી અગત્યના બન્ને મતમા ગૂંદા જાડી છે અને નૈતિક ઉત્તમતાના જ્ઞાન જ્ઞાન દૃષ્ટિ-મિદ્ધ બાધી તેને ઉત્તમ કરવાનું તેઓ કહે છે આ પ્રમાણે યોદ્ધ મનસાળા આત્મ-મવમને સર્વોત્તમ કહે છે અને તે અજમા નીનિના પ્રૌદ ગુણો ઉપજાવવાની ખામ ચાલુ જાના છે દસીમન ગુને-જાને નવો.

વૃન્નિને રાજકાર્યનાથી મગતી કેમણી વધારે દૃઢ કરે છે, કારણ કે કાયદો તેને કે નૈતિક ભેદોની છાપ મન ઉપર લડી પાડે છે, પરંતુ તેની સાથે તે બોને બાહ્ય અને ઉપયોગિતાના ધોનજુથી આપવાની ટેવ પણ લોકોમાં પાડે છે. એની સ્થિતિમાં આનરવાદ જનહિતવાદને માર્ગ આપી દે છે, અને ઉદ્દેશ મળી મદદચાન આધન ગણના લાગે છે. સામાન્ય રીતે લોકો દયાળુ અને મીનનમાં હોય છે, પરંતુ કર્તવ્યની ઉચ્ચ લાગણી અને આ દુનિયાના સુખ દુઃખની દગલ ન રૂખે એની પવિત્રતા હમેશા સુખની રક્ષા અને મીઠી વૃદ્ધિ કરી શકતી નથી, અને તેથી કરીને તેમની ઉચ્ચ ગણના એને મમયે થતી નથી જગની જીવનમાં ઇન્દ્રિય-યોજુપના સુખ્ય હોવાથી આ ઉચ્ચ મદદચાનને તેમાં અભાવ હોય છે અને ભાતિવ સુધારાની મત્યત આખાદીના સમયમાં આ મદદચારને જલ્દાર લાવી ખીલને એવું ગાતુદ્ધણ પ્રચલિત વાતાવણ હોતું નથી અથવા તેની દિશત તે વખત થતી નથી તેથી આ એની વચલી ગિયતિમાં જ એ મદદચાર થણ કરીને ખીની શકે છે.

પરંતુ કેટલાક મદદચારો આસ કરીને સુધરેલી દશાનાં જ પરિણામ હોય છે. સ્થાનિક કે કોઈ ખાસ મનગોની ગેરલાજરીમાં, જગની કે અર્ધ-જગની દશામાંથી અત્યત સુધરેલી દશામાં માણુમેને દશા-પાછોડા ન્યારે આવે છે તારે તેની સાથે વિચાર અને રહેણી કસ્ટોની અમુક પાત્રો પણ અવસ્ય ખીને આવે છે. પ્રથમ તો, વેરની વાજળી તુસિ તથા નાશ વામે છે અગ-અડસમાં આવે છે જગની કે અધ-જગની દશામાં માણુમે પોતાના વેગની તુસિ પોતાના જ દાયમાં રાખે છે સુધર્યા સમાજમાં ન્યાયની અલગતા રચાય છે અને નિષ્ઠા ન્યાયાધીસો ગુનાનો ન્યાય કરે છે. ત્રી સુધરેલા સમાજમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ લગપર મળી શાત થાય છે, જગની રમત મમતોને જલ્દે નસિક અને જુદિને ખીનવે એના ગોખની વૃદ્ધિ થાય છે, જુદા જુદા મધનથી ગાતિઓ અને પ્રજાઓ દરમયાની નક્કર થવા માટે છે, અને જુદિની ખીલવણીને લીધે કમ્પના શક્તિ દૃઢ અને મજબૂત થતી જાય છે તથા ખીનને હાથ મ-મુખ તાદસ્ય ખરી કરી

આપવાની શક્તિ કદપનામાં રહેલી હોવાથી, આ કદપના શક્તિ આપણા સ્વભાવના નૈતિક અને માનસિક લાભોને જોડનારી મુખ્ય કડી છે. દુઃખની આબેહુમ કદપના થાય ત્યારે જ તે દુઃખ ઉપર આપણને દયા ઉપજી શકે છે, અને આ તાદસ્યતાના પ્રમાણમાં ધણું કરીને આપણી દયાની પ્રત્યક્ષતા હોય છે. આપણી નજર સન્મુખ બનતા મૃત્યુના પ્રસંગથી આપણને જેટલી દયા ઉપજશે તેટલી દયા અમેરિકામાં યએલા ધરતીકંપથી આપણને ઉપજશે નહિ, મુખ્યત્વે કરીને આ જ કારણને લઈને કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુનેગારને મોતની સજા થાય ત્યારે ધણું કરીને આપણને અત્યંત દયા ઉપજે છે; આ જ કારણને લીધે રાજાઓની બાબતમાં આપણને પ્રેમ અને હિતસાહ રહે છે. અને ઐતિહાસિક ફેંસલા આપવામાં અનેક પ્રકારની સ્પષ્ટ અસંગતતા આપણે બતાવીએ છીએ. એલકઝાંડર કે સીઝર જેવો મોટો માણસ લાભોને શુદ્ધાત્મ બનાવે છે અને હજારોને રહેંસી મારે છે એ વાત બૂઝી જઈ છૂટી જવાયા તેના કોઈ ઉદાર કાર્ય ઉપર આપણી નજર કરે છે. ઇતિહાસના મોટામાં મોટા કરણાન્તક બનાવ્યા સાદી અને નિર્જળ બાપામાં લખાયા હોય તો તેની અસર આપણને લગભગ થતી નથી. હજારો માણસોને નેપોલિયને ખુવાર ક્યાં હતા એ વાત બૂઝી જઈ, મેંટ હેલિનામાં કેદી તરીકે પોતાના દારોગાની સામે કેવી કેવી કર્કશ ફરિયાદ તે કરના હતા એ ધણુ ખરા માણસોની કદપનામાં લખ્યા કરે છે. આપણા સ્વભાવની નિર્બળતા એવી છે કે જંખીઝખાને કે તૈમુરે દુનિયામાં કરાવેલી રણરોળ કરતાં એક બેદીવાન રાજપુત્રીનાં આંસુથી કે કોઈ ખાનગી જીવનના એકાદ નિર્જીવ પ્રસંગથી આપણે વધારે ઉશ્કેરાઈ જઈએ છીએ.

આપણી ગુનેગાની વૃત્તિઓ ઉપર કદપનાની આવી સત્તા યાત્રતી હોવાથી, સ્પષ્ટ છે કે વસ્તુને તાદસ્ય કરી આપણી આ શક્તિનાં મત્તા અને વિસ્તાર જે સુખોમોથી વધે તે સુખોમો મીઠાનસાર સદ્ગુણોને અનુકૂળ આવે છે અને કેળવણીથી ધણું મોટે અંશે એ વાત બની શકે છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. અન્ય શક્તિઓ, પ્રજ્ઞાઓ, બીજાના વિચાર અને બીજાનું જીવન બીજા કેટલાકેના માણસની કદપનામાં ઉતરતાં નથી; પરંતુ જેમ જેમ એના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી

વૃત્તિને રાજકાયદાથી મળતી કેળવણી વધારે દઢ કરે છે; કારણ કે કાયદો જે કે નૈતિક ભેદોની છાપ મન ઉપર ડાલી પાડે છે, પરંતુ તેની માથે તે ભેદોને બાલ અને ઉપયોગિતાના ધોરણથી માપવાની ટેવ પણ લોકોમાં પાડે છે. એવી 'સ્થિતિમાં આંતરવાદ જનહિતવાદને માર્ગ આપી દે છે, અને ઉદ્દેશ મંદી સદાચાર માધન ગણાવા લાગે છે. સામાન્ય રીતે લોકો દયાળુ અને મીઠનમાર હોય છે, પરંતુ કર્તવ્યની ઉચ્ચ સાગળી અને આ દુનિયા-થીના સુખ દુઃખની દરકાર ન રાખે એવી પવિત્રતા હૃદયમાં સુખની સ્પષ્ટ અને મીઠી વૃદ્ધિ કરી ચડતી નથી, અને તેથી કરીને તેમની ઉચ્ચ ગણના એવે સમયે થતી નથી. જગતી જીવનમાં ઇન્દ્રિય-સોલુધના સુખ્ય હોવાથી આ ઉચ્ચ મદાચારનો તેમાં અભાવ હોય છે. અને લૌકિક સુધારાની અત્યંત આખાદીના સમયમાં આ સદાચારને બહાર લાવી ખીલવે એવું અનુકૂળ પ્રચલિત વાતાવરણ હોતું નથી અથવા તેની કિંમત તે વખત થતી નથી. તેથી આ બેની વચલી સ્થિતિમાં જ એ મદાચાર ઘણું કરીને ખીલી શકે છે.

પરંતુ કેટલાક મદગુણો ખાસ કરીને સુધરેલી દશાનાં જ પરિણામ હોય છે. સ્થાનિક કે કોઈ ખાસ મંત્રોગોની ગેરહાજરીમાં, જંગલી કે અર્ધ-જંગલી દશામાંથી અત્યંત સુધરેલી દશામાં માણુઓનો દશા-પાલટો બધારે થાય છે ત્યારે તેની માથે વિચાર અને રહેણી કરણીનો અમુક પાલટો પણ આવ્ય કરીને આવે છે. પ્રથમ તો, વેરની વાળખી તૃપ્તિ પણ નાશ પામે છે અગત્ય અકુશમાં આવે છે. જંગલી કે અર્ધ-જંગલી દશામાં માણુઓ પોતાના વેર્ના તૃપ્તિ પોતાના જ દાયમાં રાખે છે. સુધરેલા સમાજમાં ન્યાયની બદલતો સ્થપાય છે અને નિષ્પક્ષ ન્યાયાધીશો સુનાનો ન્યાય કરે છે. વળી સુધરેલા સમાજમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ લગતક મંદી સાત વાય છે, જંગલી સમય ગમતોને બદલે મસિક અને શુદ્ધિને ખીલવે એવા મોખની વૃદ્ધિ થાય છે, જૂનાં જૂનાં ગદનથી ગાતિઓ અને પ્રજાઓ તરાથી નદ્વિત થવા મારે છે, અને શુદ્ધિની ખીલણીને લીધે કમ્પના સકિત અને મજબૂત થતી જાય છે. કોઈ વસ્તુને દંડ મનુષ્ય નાદર્ય ખડી કરી

આપવાની શક્તિ કંપનામાં રહેલી હોવાથી, આ કંપના શક્તિ આપણા સ્વભાવના નૈતિક અને માનસિક ભાગને જોડનારી મુખ્ય કડી છે. દુઃખની આબેહુલ કંપના થાય ત્યારે જ તે દુઃખ ઉપર આપણને દયા ઉપજી શકે છે, અને આ તાદસ્યતાના પ્રમાણમાં ઘણું કરીને આપણી દયાની પ્રમંથતા હોય છે. આપણી નજર સન્મુખ જનતા મૃત્યુના પ્રસંગથી આપણને જોડી દયા ઉપજશે તેટલી દા. અમેરિકામાં યએલા ધરતીકંપથી આપણને ઉપજશે નહિ, મુખ્યત્વે કરીને આ જ કારણને લઈને કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુનેગારને મોતની મગ્ન થાય ત્યારે ઘણું કરીને આપણને અત્યંત દયા ઉપજે છે; આ જ કારણને લીધે રાજાઓની જાવતમાં આપણને પ્રેમ અને હિસાહ રહે છે. અને ઐતિહાસિક ફેંસલા આપવામાં અનેક પ્રકારની સ્પષ્ટ અસંગતતા આપણે બતાવીએ છીએ. એલકઝાંડર કે સીઝર જેવો મોટો માણસ ભાગેને શુભામ જનાવે છે અને હજારોને રહેંચી મારે છે એ વાત બૂલી જત હટ્ટો છવાયા તેના કોઈ ઉદાર કાર્ય ઉપર આપણી નજર ફરે છે. ઇતિહાસના મોટામાં મોટા કવિજાનક જનાવે સાદી અને નિર્જળ ભાષામાં લખાયા હોય તો તેની અસર આપણને લગભગ થતી નથી. હજારો માણસોને નેપોલિયને ખુવાર કર્યા હતા એ વાત બૂલી જઈ, મેંટ હેઝિનામાં કેદી તરીકે પોતાના દારોગાની સામે કેવી કેવી ઠક્કા ફરિયાદ તે કરેલો હતો એ ધણુ ખરા માણસોની કંપનામાં ભમ્યા કરે છે. આપણા સ્વભાવની નિર્બંધતા એવી છે કે જંગીજખાને કે તૈમુરે દુનિયામાં કરાવેલી રડારોળ કરનાં એક બંદીવાન રાજપુત્રીનાં આંસુથી કે કોઈ ખાનગી જીવનના એકાદ નિર્જીવ પ્રસંગથી આપણે વધારે ઉશ્કેરાઈ જઈએ છીએ.

આપણી શુભેચ્છાની વૃત્તિઓ ઉપર કંપનાની આવો સત્તા માવની હોવાથી, સ્પષ્ટ છે કે વખતે તાદસ્ય કરી આપણી આ શક્તિનાં સત્તા અને વિચાર જે મંજેગોથી વધે તે મંજેગો મીઠનસાર મદ્યજ્વેને અવકૂળ આવે છે અને કેળવણીથી ધણું મોટું અંગે એ વાત બની શકે એ પણ સ્પષ્ટ છે. અન્ય જાતિઓ, પ્રજાઓ, બીજાના નિચાર અને બીજાનું જીવન બીન કેળવણેજ માણસની કંપનામાં ઉતરતાં નથી; પરંતુ જેમ જેમ એના માનની વૃદ્ધિ થતી

જાય છે, તેમ તેમ એમનું રક્ત એને સમઘાતું જાય છે, અને તેથી તેમના પ્રત્યે એની દીક્ષોછ પણ વધતી જાય છે; કારણકે જાનની વૃદ્ધિ સાથે તેની કંપનાની શક્તિ પણ ખીલતી જાય છે. દરેક વાત જોઈતે અંશે સગ-જાય છે તેટલે અંશે કંપનાને તાદરસ થઈ શકે છે; અને આપણામાં દયા ઉપજાવવા માટે આ તાદરસના આવશ્યક છે એ વાત ઉપર કહી છે. તેથી જ કરીને સુધરેલા માણસની કંપના કેળવાએલી હોવાથી ખીલતી લાગણીઓના આરીક ભેદ એ સમજી શકે છે અને તેમને અતુક્રૂણ મધ વરતે છે; વળી તેથી જ કરીને સુધારના પ્રમાણમાં દયાની તીવ્ર લાગણી થાય છે અને નિર્દયતાથી હૃદયને કમકમાડી આવે છે, આમ મનેચ્છા અને કંપનાનો આપો મંગધ છે.

પણ નિર્દયતા એ પ્રકારની થાય છે અને દરેકનાં કારણ અને પરિણામ એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે. એક પ્રકારની નિર્દયતામાં હૃદય કેવળ કઠોર અને જંગમી હોય છે; અર્થાત્ આવા પ્રકારના નિર્દય માણસને કંપનાની કેળવણી મળી નથી હોતી; પણ બે મળી હોય તો નિર્દય એ નહિ થાય. બીજા પ્રકારની નિર્દયતામાં હૃદય ઝેરીલું અને કિનાબોર હોય છે. આ પ્રકારના માણસની કંપના કેળવાએલી હોય છે અને નિર્દયતામાં એને ખામ મળ આવે છે. પ્રથમ પંક્તિનો માણસ દાસનો મખન, મૂર્ખ અને કાંઈક ગાંઠેય સ્વભાવનો હોય છે; અને તે પ્રકારની કૂરતા જગતના, વિજયી પ્રજા અને સમજીતોષ્ય દેશમાં ધાલું કરીને વધારે દેખાય છે. આથી નિર્દયતાનું મોટે ભાગે કારણ એ હોય છે કે તેવા માણસને આગમના દુઃખની તાદરસ કંપના થતી નથી. બીજી જગતની કુરતામાં કાંઈક જાણવા-પણું રહેલું છે અને જુલમનો જોગ થઈ પડેલી રાજમાં, ગરમ દેશમાં અને તાગસી પ્રતિનિતાં મહુધોમાં મામાન્ય રીતે એ જોવામાં આવે છે. અનિશય ઝેર અને કિનાની માથે ઘણીવાર અનિશય કામગીરી પણ રહેલી હોય છે, અને અનિશય કઠોરતાની માથે મનની અનિશય મોટાઈ પણ ધાગુભરે હોય છે; પરંતુ કિનાબોર સ્વભાવમાં મનની મોટાઈ અને કઠોર જંગમી સ્વભાવમાં કામગીરી, કવચિત્ જ હોય છે. પ્રાચીન રામન લોકમાં

કોરતા અને મનની મોટાઈનો અપૂર્વ સંયોગ થયો હતો; અને અર્વાચીન ઇર્ષામિયનો ધણા ઝેરીલા છતાં ક્રમજ હોય છે, બન્ને જાતની ક્રૂરતા સુધારે વધતા ઝોછી થતી જાય છે, પણ જૂદે જૂદે અંશે અને જૂદાં જૂદાં કારણોને વધતે કેળવાએલી કંપનાની બારીક લાગણી આવર્તા કોરતા અદસ્ય થાય છે, અને પોતપોતાનું ખાનગી વેર પોતે જ લેવાને બદલે ન્યાયની અત્યંત દ્વારા તે મેળવવાના સુધારાથી ઝેરી કરતા ઝોછી થઈ જાય છે.

જે માનસિક કેળવણીથી બીજાનું દુઃખ દસ્ય થતા કંપના દ્વારા દયા ઉપજે છે, તે જ કેળવણીથી લોકોના ચારિત્ર્ય અને અભિપ્રાયો પણ કંપનામાં તાદસ્ય થઈ શકે છે, અને તેથી તેમના પ્રત્યે ઉદાગ શુદ્ધિ ઉપજે છે. આવી અનુદાગ વૃત્તિ મોટે ભાગે કંપનાની અપૂર્ણ કેળવણીને લીધે જ થાય છે. દરેક મતમતાનર તેના અનુયાયીઓને જેની રીતે મમજના હોય છે તેની રીતે અન્યને મમજના નથી, અને તેથી જ મતનાદીઓમાં વિશેષ કરીને પોતપોતાના મત માટે દુરામદ રહે છે. વિશાળ હૃદયના અને કેળવાએલા માણસોમાં માદનિનાદની કડવાશ ઝોછી હોય છે, કારણ કે તેના માણસો એક બીજાના મતમાં પ્રવેશી શકે છે અને એક બીજા પ્રત્યે મમાન-વૃત્તિ રાખી શકે છે. ઘણી વખત કોઈ યુનેગાર વિષે આપણે મખત અભિપ્રાય યાદીએ ડીએ, કારણ કે મનની અવસ્થા કરતા દસ્ય કોઈ કદપ નાને વધારે મેહેવાઈથી તાદસ્ય થઈ શકે છે સદાચરના સમૂહ નાનાવરણુ મા ઉઠેલા માણસ દુરાચારીના દસ્ય નજીગો જોઈ શકે છે, પણ તેના મનની અવસ્થાનો ખ્યાલ એને ભાગ્યે જ આવી શકે છે. જે રિકારને અનુભવ આપણને કદિ થયો નથી તેના જગનો તાદસ્ય ચિતાર ખડો કરવા માટે, આપણાથી કેમ બિદ્ધ પ્રમજના નૈતિક સ્વભાવને હૃદયમાં ઉનાગવા માટે, કે અરામ કેળવણીથી અવન્ય કરીને ચારિત્ર્યમાં જે બદલા અને અધમતા આવે છે તેના યથાગ્રિય ખ્યાલ યાદના માટે, કંપનાની એવી શક્તિ જોઈએ છીએ કે જેની ગણીમ ગણા માણસોમાં દેખી નથી આપણા પોતાના વર્તનનો અભિપ્રાય આપણમાં પણ કંપનાની આ નિર્મળતા દેટથીક વખત જણાઈ આવે છે, અને પોતાની યુનાની નીજતિઓને તાદસ્ય

કરવાની શક્તિ જેની જતી રહી છે એવો કાંઈ વૃદ્ધ માણસ પોતાની જીવાનીના મૂર્ખતા સાંભળીને ગેરવાજબી રીતે તેને કદિ વખેડે છે. દુરાચારી માણસ પોતાના દુરાચાર છાતી જોલીને સ્વાભાવિક સદાચારવાળા માણસ આગળ કહી શકેના નથી તે તેના સદાચારની બીકથી નહિ, પણ તેની અજ્ઞાનતાની બીકથી; કારણ કે તે જાણે છે કે અનુભવની ખામીને લીધે સદાચારી માણસ તેની વાત સમજી શકે એમ નથી. અહીં કાંઈ કહેશે કે ઇશ્વરમાં દુરાચારનો કાંઈ પણ અંશ લોકો સ્વીકારતા નથી અને છતાં તે ન્યાયી કહેવાય છે. ના તેનો જવાબ એ છે કે ઇશ્વરમાં સંપૂર્ણ નીનિની આથે સર્વતા પણ રહેલી છે; તેથી મનની દરેક અવસ્થા તે મારી રીતે સમજી શકે છે, અને તેથી દરેક માણસની સાથે તે સમચિત્તા રાખી શકે છે; માટે જ તે ન્યાયી કહેવાય છે, જેમ જેમ આપણી વિવેક શક્તિ વધતી જાય છે અને કંટપના શક્તિ ખીલતી જાય છે તેમ તેમ આપણને લાગતું જાય છે કે ચારત્ર્ય અને અભિપ્રાયો ઉપર સંજોગોની અમર બહુ થાય છે, અને નૈતિક અસમાનતાના આપણા આગ્રહ અભિપ્રાયો બહુ બૂબલરેલા દતા એમ આપણને લાગતું જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યાં પ્રથમ પ્રયત્ન અણગમતા હોય છે ત્યાં ધીમે ધીમે વૃત્તિઓ કામજ થતી જાય છે. ઉદાર અભિપ્રાય બાંધતાં માણસો શીખે છે, પણ નૈતિક ઉત્સાહ કાંઈક કમી થાય છે.

વળા સુધારાની ભિન્ન ભિન્ન દશામાં કંટપનાનો વિકાસ પણ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. પ્રાથમિક સુધારાની નિર્મળ દશામાં સૂક્ષ્મ વિચારો અદ્યક્ષ કરવાની શક્તિ તેનામાં થોડીજ હોય છે; અને તેથી એવા વિચારો સ્પષ્ટ અને રૂપક રૂપે જ એનાથી મમજી શકાય છે. લેખન કળાની સરજાન ચિત્ર-લીપી અથવા સાંકેતિક ચિત્રોથી થાય છે. સરજાતની ઇશ્વર-ભક્તિમાં જીવારો પણ કે મુર્તિપૂજા હોય છે. વજ્રાન્ત શક્તિ પ્રથમ ચિત્રાત્મક, દ્રિય-માણ અને અલેક્ષરિક હોય છે; અને તત્ત્વ ચિંતનની સરજાત દેવ દેવીઓની કથાથી થાય છે. કંટપના પ્રથમ પૃથક્ પૃથક્ દાખલાઓ ઉપર જે એટિ છે; પછી સામાન્ય અંશ ઉપર લક્ષ રાખતાં શીખી ધીમે ધીમે વ્યક્તિ કે મુખ્ય-સ્થિત સંસ્થા મમજી શકે છે; અને નૈતિક કે માનસિક મિદ્ધાતનું મહત્ત્વ તે

સુધારાની અતિ ઉચ્ચ દશાએ પહોંચ્યા પછીજ તે કરી શકે છે. આમ હોવાથી, સુધારાની દશાને યોગ્ય નૈતિક ઉત્સાહમાં પણ ક્રમ હોય છે.

આમ નૈતિક ઉન્નતિના ક્રમના સામાન્ય નિયમોનું જ્ઞાન આપણને થાય છે, પણ આ જ્ઞાન ગણિતના જ્ઞાન જેવું ચોક્કસ અને અશર નથી હોતું; છતાં તેઓ સત્યની આસપાસમાંજ હોય છે. નૈતિક ઉન્નતિના નિયમોનું આપણું જ્ઞાન આબોહવાના નિયમોના જ્ઞાન જેવું છે.

.વિષુવ વૃત્તની નજીક કે દૂર જેમ જેમ આપણે જઈએ તેમ તેમ તેની આબોહવા કેવી હોવી જોઈએ તે, ગરમીના સામાન્ય નિયમોને આધારે આપણે આગળથી કહી શકીએ છીએ, અને એકંદરે એ નિયમો સાચા પણ માલમ પડી આવે છે. નયાપિ, કાંઈ દેશની સપાટી ઉંચી હોય, અગર મોટા પર્વતોની હાર તેમાં હોય, અગર દરિયાની નજીક તે હોય, તો તે નિયમો કાંઈક ખોટા પણ પડે છે. નૈતિક પરિવર્તનોના ઇતિહાસમાં પણ એમજ છે. ધાર્મિક કે રાજકીય સંઘાઓ, ભૂગોળ વિષયક હાલતો, રૂઢ થયેલા સમૂહો કે રીવાજો, તેથી ઉપજતા અસુક સહજ કંટાળા કે પ્રેમ-આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે નૈતિક ઉન્નતિમાં અનેક પ્રકારે જૂદાં જૂદાં વિધો કે લાભ હાંસલ થાય છે અને તેથી તેના ક્રમનો સામાન્ય પ્રવાહ કાંઈક બદલાઈ જાય છે. અત્ર આશય માત્ર એટલો જ છે કે આચરણનો સ્વભાવસિદ્ધ ઇતિહાસ સત્ય વસ્તુ છે, અર્થાત્ આપણી નૈતિક વૃત્તિઓ એક સ્પષ્ટ પ્રવાહમાં નિયમે કરીને ખીલેલી છે. બીજી રીતે ખોલી-એ તો કેટલાક સદાચારના સમૂહો એવા છે જે અસુધરેલા લોકોના બાહ્ય સંજોગ અને માનસિક દશાઓમાંથી એની મેળે પ્રગટી નીકળે છે, અને બીજા કેટલાક એવા છે કે જે નિયમે કરીને સુધારાના વાસ્તવિક રૂપ તરીકે મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. જંગલી લોકોના મુદ્દયોને સુધરેલાં માણસો પણ સ્વીકારે છે; પરંતુ તેમના જેટલી અગત્યતા તેઓ તેમને આપતા નથી અને તેથી અંપૂર્ણ અંશે તેમને આચરણમાં તેઓ સુકના નથી. આમ નૈતિક અભિપ્રાય હરદમેજ બદલાતા જ જાય છે, અને આ પરિવર્તનોમાં મોર્ચ અને સહનશીલતાનું ધીરેધીરે અસ્ત થવું, દયા અને ઉદાર વૃત્તિનું

વધવું, અને કેવળ ભક્તિને કેદારે સ્વદેશભિમાન અને સ્વનંતતાના ઉત્સાહ-
નું આગમન-આ કેદારને કરતાં વધારે સ્પષ્ટ બીજા કોઈ દોરી આવતા
નથી.

વળી સુધારાની વૃદ્ધિ સાથે સત્ય બોલવાનો સદાચાર પણ ઘણું કરીને
વધતો જાય છે. કોઈ જુદું ન બોલે એટલે તે સત્ય બોલે. એવો મત્ય
સમજનો અર્થ અહીં ગણવાનો નથી. જે માણસ જુદું તો ન જ બોલે પણ
સત્ય સમજવામાં જે જે હકીકતો ઉપયોગી અને આવશ્યક હોય તે બધી
હકીકતો જે છપાવે નહિ અગર છપાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે, અથવા પ્રમા-
ણિકતાથી પૂરેપૂરી તપાસ કર્યા વગર જે માણસ નિઃશયપૂર્વક કોઈ બાબત-
માં બોલે નહિ, તે જ માણસ સત્યવાદી છે એમ સમજવું. આવી મત્યતા
દેવોને કહેલી માનદુકમાં ઘણું કરીને પ્રથમ પળાએલી જોવામાં આવે છે;
અને કોઈ પણ ધર્મની કિશોર અવસ્થામાં માનતા ધર્મતાદિ બહુ થાય છે.
પણ પછી સુધારો વધતાં આ મત્યતા બીજા વસ્તુ રૂપે પળાતી જોવામાં
આવે છે. ઔદ્યોગિક, સામાજિક અને તાત્વિક. આપેલું વચન કે કરેલો
વાયદો જે બરાબર પાળે તેનું સત્ય ઔદ્યોગિક સમજવું. કેટલીક વખતે
લગાયક પ્રજામાં આચારના વિચારને લીધે આ સત્યની પ્રખળ લાગણી હોય
છે; તથાપિ વેપારી પ્રજાનો ઘણું કરીને આ ખાસ સફળ હોય છે;
કારણ કે ઔદ્યોગિક સાહસમાં (જુદું બોલવું હોય તો) જગ કપટ માટે
લાલચોના પ્રયોગો તો ઘણા મળી શકે છે; તો પણ પરસ્પર વિશ્વાસની,
અને તેથી કરીને મથાર્થ બોલવાની, એટલી બધી આવશ્યકતા રહે છે કે
માણસોના મનને તે ઘણાજ અગત્યના ગુણ લાગે છે. એવી સ્થિતિમાં,
સારા નરમા માણસનું પારખું આ ગુણને લીધે વધારે થાય છે, અને જે
માણસમાં એ ગુણ ન હોય તેની ગણના જ કોઈ થતી નથી. તેથી કરીને
વેપારમાં ત્યાં જગકપટ ઘણાં થતાં હોય છે ત્યાં પણ સિદ્ધાંતમાં તો આ
ગુણની સર્વોત્તમતા સ્વીકારવામાં આવે છે, અને નીતિમાન રહેવા ઇચ્છતા
માણસ આ ગુણ પ્રથમ સેવે છે. જે પ્રજામાં ઔદ્યોગિક સાહસનો
પવન સખત વાતો હોય છે તે પ્રજા ખંતથી આ ગુણને સેવે છે; અને

જે પ્રજા એમ કરતી નથી તેના સ્વભાવમાં કાંઈક દંઘડા વગરનું અને અનિયમિત વલણ હોય છે. અતિશયોક્તિ કરવાની, નાની નાની ગાળતોમાં જુડુ બોલવાની અને આપેલા વાયદા નહિ સાચવવાની તેમને ટેવ હોય છે. પરંતુ તે ઉપરથી તે પ્રજા (ખીજ કાઈપણ ગાળતમાં ગુણુવાન નથી એમ ધારવાની ભૂલ આપણે કરવી ન જોઈએ; કારણકે ખીજ ઘણી ગાળતોમાં તે પ્રજા ઘણી સદાચારી હોય તો તે જનવા જેવું છે. જ્યાં લોકોમાં ઔદ્યોગિક સાદસનો પવન રજેરજમાં ફેલાઈ ગયેલો નથી હોતો, ત્યાં સદાચાર બોલવાના ગુણુને ઝાઝી અગત્યતા અપાતી નથી, છતાં તે લોકોમાં દૃઢતાક ગુણુ એવા માલમ પડે છે કે જે ઉદ્યોગી પ્રજામાં સાચ્યેજ માલમ પડે છે. કારણકે તે લોકો જોકે નાની નાની ગાળતોમાં જુડુ બોલે છે, છતાં ધર્મની ઉડી લાગણીવાળા, ઇશ્વરમાં આશ્વા અને વિશ્વાસ વાળા, ગરીબાઈમાં સંતોષ અને પ્રસન્ન મનથી દુઃખ સહન કરી લેવાની ટેવવાળા ઇત્યાદિ અનેક મારા ગુણુ વાળા તેમને આપણે જોઈએ છીએ. પોતાના ધર્મનું એવું નો અભિમાન તેમને હોય છે કે ગમે તેવા લુલ્લમથી પણ પોતાનો ધર્મ તેઓ છોડતા નથી.

ઉદ્યોગ હુજરની ઇદિ સાથે ઔદ્યોગિક સત્પનો ખાસ કરીને પ્રચાર પે છે. પરંતુ આવા પ્રકારની મત્વના માણસમાં જુડુ હોય, છતાં સામાન્યક મત્વના તેનામાં ન હોય એમ પણ જાને છે. વિચારના વિષયમાં સઘળા અભિપ્રાય, સઘળા દલીલો, અને મઘળા હકીકતો માંલણી તેમાં નિષ્પક્ષતાતના રાખવી તેનું નામ આમાણક મત્વતા છે. જ્વનત્ર પ્રજાની આ ખામ પ્રકૃતિ હોય છે, અને પ્રજાકીય જીવનમાં એ ખામ કરીને ઉછરે છે. દરેક આજનમાં સ્વનંત્ર અને નિગડુસ મંવાદ થનો હોવાથી તેની કોઈ ગાળુ ગુમ રહી શકતી નથી, અને ગુમ રહે નો તેમાં લોકોને અન્યાય થનો લાગે છે, અને અન્યાયની આ લાગણી ધીમે ધીમે બુદ્ધિના આખા જીવનમાં ફરી વળે છે અને અતે પ્રજાકીય જીવનનો એક મુખ્ય અશ તે જતી રહે છે. પરંતુ બુદ્ધિવિષયક મદાચારનો આથી પણ વધારે ઉચ્ચ એક ખીજે પ્રકાર છે. બુદ્ધિ જેમ જેમ ખીજતી જાય છે અને વિશેષે કરીને તરવ-ચિત્તનો

અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ મત્સની ખાતર સત્ય શોધવામાં લોકો પ્રવૃત્ત રહેતાં જાય છે, અને પોતાના એકતરફી અભિપ્રાય કે સમજાવવાને છોડી કેવળ સત્ય શોધવાનું કર્તવ્ય તેમને સમજાય છે, અને તરવરેલા થવા તેઓ ઉમેદ રાખે છે.

આ ત્રણ જાતની સત્યનામાંથી છેલ્લી જે સુધારાની અતિ ઉચ્ચ દશાએ જ સમાજને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેમાં તારિક સત્યના તો છેક ઉપર આવી શકે છે. સદાચારનું એ પુષ્પ મોડમાં મોડું ખીલે છે, પરંતુ આ બંને જાતની સત્યનાની આભાસિક ખીવવણીમાં ધર્મ-ગુરુઓની અસ્વાભાવિક નિરૂદ્ધતાને લીધે અસ્વાભાવિક અતરાપ બહુ નડેલા છે, કારણ કે સૈંકડો વર્ષ પૂર્વેત કેથોલિક ધર્મ ગુરુઓએ પોતાના મતની વિરૂદ્ધ જે જે ભેષ્ય હોય તેને દેખાવી દેવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો; અને જ્યારે તેને દેખાવી ન શકતા, ત્યારે તે નિષ્પક્ષપાત વિચારને પાપકર્તી વખોડતા; તેથી આ જે મન્યતાને ખીવવામાં ભેષ્યને ને કરતાં પણ વિશેષ વાર લાગી છે.

વળા ઔદ્યોગિક કાળમાં જે હજો આમ કરીને પ્રગતિ નીકળે છે. કરકમર અને સદો અથવા જોખમ ખેડીને વેપાર કરવાની ટેવ. માણસોને સુખનાં સાધનો મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે અને તેમની જરૂર તેમને બહુ વાગે છે, અને આ બંને ગુણોનું પ્રયોજન તો તે મેળવવાનું જ હોય છે, છતાં બંનેમાં ગભીર પ્રકારની લિજના ઝેલો છે. કરકસરનું સુખ્ય લક્ષણ સારવ્યેની છે, સદાનું સાહસ છે. કરકમરથી માણસ નિયમિત, ગભીર મધ્ય ધિતિએ રહેનારો, મનોનિગ્રહવાળો અને ધીરજ અને ખતથી ઉદ્ધોગ કરવાવાળો થાય છે, દૂંકમાં એવો માણસ વ્યવહારમાં વફરવાળો ગણાય છે, પરંતુ વધારે પડતી કરકમરથી માણસ સાકડા વિચારનો, અનુદાર અને દેવા દુબળો થઈ જાય છે; અને તેથી ખીજ પ્રત્યે દીલસોજી અને દયા એ બનાવી શકે નથી; પરંતુ સંદેશિયાની પ્રકૃતિ એથી ઉવરા જ પ્રકારની હોય છે. તરવ, તામસી, આકળો અને અનિશ્ચિત મનનો તે હોય છે, અને મોટા અને ઉધાડા દુરાચારમાં પડવાની તેનામાં સંભવિતતા હોય છે, પરંતુ પ્રસંગે પ્રમણ લાગણીઓ, મોટી ઉદારતા અને મનની દૃઢતા પણ તે બનાવી શકે છે. ઔદ્યોગિક વૃત્તિવાળો મમાજ આ બેમાંથી કયા ગુણવાળો

યશો એ પ્રશ્નના નિર્ણયનો આધાર સ્થાનિક સંભોગો ઉપર રહેલો છે. વેપારના વ્યવસ્થા પ્રવાહની ગહાર રહેલા માણસમાં અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ જ્યાં નિયમિત ઉદ્યોગથી માત્ર ધીમે ધીમે થઈ શકે છે ત્યાં ધણું કરીને કરકસર આવે છે; અને જ્યાં દ્રવ્ય અને સાદમ ગહોળા વિસ્તારમાં હોય છે ત્યાં સદૌ ધણો માધારણ થઈ પડે છે.

વળા ઔદ્યોગિક કાળમાં દીર્ઘદષ્ટિ એક મોટો સફળશુ ગણાવા લાગે છે. ધાર્મિક આસ્થાની પ્રાથમિક દશામાં દરેક બનાવને માણસો ઈશ્વર કૃત્ય સમજતાં હોવાથી ભવિષ્યની કાંઈ પણ મલાળ કે ચિંતા ન ગખવી એ વાતને તેઓ કર્તવ્ય અને આસ્થાનું પારખુ ગણે છે અને તેથી પોતાના ખોરાક અને વસ્ત્રની ખાખત તેઓ ઈશ્વર ઉપર મૂકી દે છે. પરંતુ ઔદ્યોગિક સમયમાં ભવિષ્યને માટે કુશળ માવચેતીના ઉપાય લેવા એ વાત વાજગમી લેખાય છે અને તેમાં ઉંચા પ્રકારનું કર્તવ્ય મનાય છે. તેથી કરીને કુટુંબનો નિર્વાહ પોતે કરી શકે એવી સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી સારો માણસ પરણીને નથી; કુટુંબના વિસ્તારના પ્રમાણમાં તે પોતાનો ખર્ચ રાખે છે; પોતાના દીકરાને કેળવણી આપવા અને દીકરીઓને દાયત્તે કરવા અને કુટુંબના દરેક માણસની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા નાણાંની નેગવાઈ એ કરી ગમે છે. આમ દીર્ઘદષ્ટિ તેના જીવનનું મત્ર ધર્મ પડે છે. અને આ એક વાતથી પણ કાંઈ પ્રજાનો સુધારો સારી રીતે જાણી શકાય છે. અને તેટલી મલાળ અને અગમચેતી ગખવી અને પછી ઈશ્વર જે કંઈ ને સ્વીકારી લેવું એ સ્વ આદ્યોગિક કાળનું ચિહ્ન છે.

આ પરિવર્તનની એક અમર એ થાય છે કે જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ મનુષ્ય જનનમાં પૂન્ય શુદ્ધિનો વેગ કમી થતો જાય છે. જનદિનવાદમાં આ પૂન્યશુદ્ધિનું આન ગદ્ગ તો થતું સંક્રાન્તિ દોય છે, કારણ કે જનદિનવાદની નગર સુખના સરવાળા ઉપર દોય છે, અને ધાર્મિક વેદેમ અને રાજકીય ગુલામગીરી રૂપે આ પૂન્યશુદ્ધિની શક્તિમાંથી જે મદદાન અનર્થ ઉત્પન્ન થયા છે તેમને લીધે સુખ કરતાં દુઃખનું મળ એ શક્તિ ક્ષાય થવારે ધર્મ દગ. પરંતુ આ દષ્ટિએ

જોના એ વૃત્તિનું સ્થાન ગમે તેમજ શકારાદ હોય, તથાપિ જે માણસમાં પૂજ્યશુદ્ધિનો ગુણ ન હોય તેને મર્વોત્તમતાનું ઉચ્ચ શિષ્યપ્રાપ્ત થઈ શકવું નથી એવું જ્ઞાન થોડા જ મણમણે થયા નિના રહેશે. બીજા બધા સરગુણ કરતા મદર' શબ્દની યથાર્થતા આ વૃત્તિ પ્રત્યે વધારે વાસ્તવિક અને ઉચિત છે, તથાપિ સુધારે વધતાં જે ટેવ માણસોમાં પડતી જાય છે તે ટેવો આ વૃત્તિની જગ્દિને એમ્દરે પ્રતિકૂળ હોય એમ જણાય છે. કારણ કે નિર્મલ આશ્રિતતાના જ્ઞાનથી શ્રદ્ધા જામે છે વિચારની ધાર્મિક દશામાં માણસ એમ માનનાં હોય છે કે તેમાં સંગ્રહમાં બનતા બધા બનાવો ખામ રીતે વ્યવસ્થિત થયેના હોય છે અને તેથી તેમાં કોઈને કોઈ નૈનિક ક્ષુદ્ર સમાજોનો હોય છે. આવી ધાર્મિક દશામાં આ વૃત્તિ પોષિત થાય છે નથી જ્યાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની દશા એવી હોય કે જેને લીધે માણસ એમ માનતા હોય કે હૃદયનો દરેક અંગનો બનાવ દેવની સીધી દરમ્યાનગીરીનું પરિણામ છે અને તેથી કરીને તેમનામાં દીનતા અને ધારતીના આનિર્ભાવ જામત થાય છે, ત્યાં પણ આ પૂજ્ય શુદ્ધિનું જોર હોય છે નથી જ્યારે રાજ્ય પ્રત્યે લડિત કિંના પૂજ્યશુદ્ધિ હોય છે, જ્યારે રાજગાદીથી દૂરએના બાબતો ગામેગામમાં લોકોને તાબેદાર રહેવાની અને પોતાને માન આપવાની ટેવ પાડે છે, અને જ્યારે રાજ્યમાં ઉચ્ચપાથન કરે એવી, સામાજિક કે સશસ્ત્રાત્મક વૃત્તિનો વ્યભાવ હોય છે. ત્યારે રાજકીય જીવનની આવી અવસ્થામાં પણ આ વૃત્તિનું રાજ્ય પ્રવર્તવું હોય છે, સંજોગોમાં કે માન્યતામાં જ્યારે કોઈ મોટા ફેરફાર થાય છે, ત્યારે વૃત્તિઓમાં પણ મોટા ફેરફાર થાય છે. પોતાના વિચારમાં માણસ રતલજ છે એવી માન્યતાથી દરેક વાણતમાં યતુ નિશ્ચયપૂર્વક કથન, પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યની સર્વ-સમાનતા, વિવેચનાની તીવ્ર છરી, પ્રવચન જૂદા જૂદા વર્ગોને કેવળ કરારની દશાએ લાધી મુક્તા અર્થિક ફેરફાર, નસ્ટીની સેવજ અને આગગાડી ઇત્યાદિની સગવડોને લીધે પ્રાચીન વિચારોના બધેબધેનું તૂટી જવું—આ બધી વાણતો શુદ્ધ, અક્રિયામાન, અને એકમાર્ગી પૂજ્ય શુદ્ધિ કિંના શ્રદ્ધાની વિરોધી છે શુભેચ્છ, પ્રમાણિકતા, સાદસ, શુદ્ધિ-

વિષયક નિર્મળતા, સ્વતંત્રતાનો પ્રેમ અને વહેમનો તિરસ્કાર-આ બધાં ચારે તરફ ઉછરી આવતાં આપણને દેખાય છે. પરંતુ પોતાની શક્તિની અવિ-
શ્યામી અને ખીજના આધારે જ જીવતી, નિર્મળ, નમ્ર અને ભક્તિમાન
આસ્થા કે જેની માત્ર અદ્ભુત અમરથી જ કેટલીક આવતોમા લોકોના
આચરણ અતિ ખવિત્ત રહેતાં હતાં તે આસ્થા હવે શોધી પણ જડતી નથી.
કુદરતની ભવ્ય ગ્યનાથી કોઈ કોઈના મનમાં આગ્યાની લાગણી ઉપજે છે;
પરંતુ જન સમૂહના મોટા ભાગને એ વાત સિદ્ધ છે કે કુદરતના ગનાવો
કાયદાને જ આધીન છે; તેથી તે ગનાવોમાં કાંઈ પણ નૈતિક તાત્પર્ય છે જ
નાહ; અને તેથી આસ્થાનો અસ્ત પણ લગભગ થઈ ગયો છે. સુધારાની અસર-
થી મુક્ત રહેલી કોઈ એકાંતવાસી પ્રજામાં જ આગ્યાનું મૌહ્ય નજરે પડે
છે. આસ્થાને લીધે ઉપજેલા કારીગીરીનાં નુદર નમુના હાલના નહિ પણ
મધ્ય સમયના દેવળોમાં જ દરમ થાય છે. મનુષ્યના ઇતિહાસની દરેક દશામાં
કોઈને કોઈ સદાચાર સ્વાભાવિક હોય છે, અને વહેમનો કાળ આ નિયમમાંથી
મુક્ત નથી; અને તેથી તેના ખામ મદાચાર સુધારાની દશામાં રહેતા નથી.

શ્રી-પુરુષોના સંબંધમાંથી ઉપજતા મદાચાર કે દુરાચાર વિષે બો-
લતાં બહુ વિચાર સાંખવો પડે છે; અને વળી ખામ કારણોને લીધે એ
ઇતિહાસ અત્યંત અસ્પષ્ટ પણ રહેલો છે. આત્મા સુધી જે જે આચરણો
આપણે નપાસ્માં તેમની નૈતિક ઉત્તિનો ક્રમ સ્વાભાવિક નિયમોને અનુ-
માર બહુધા થયે જાય છે અને તેમાં અપવાદ રૂપ સળેગોની અસર બહુ
ચોટી જોવામાં આવે છે. મીયનસાર ગુણોનો ત્રિશસ, શાર્ય અને ભક્તિનો
અન્ત, અને આલોગિક ટેવોની અભિવૃદ્ધિ-આ ગુણો ઘણુ કરીને બધા પ્ર-
કારના સુધારાની સાથે અવસ્ય રહેવા હોય છે અને તેથી દરેક પ્રજામાં
તેમની ઉત્તિના પ્રદાર મુખ્યાંજી મળતા જ હોય છે. પરંતુ લપટતાના
ઇતિહાસમાં ગુણમગીરી, ધર્મ મતો, હમના કાયદા ઇત્યાદિ ખાસ કારણોની
અમર થએલી જણાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે આ ક્ષેત્રમાં મોટા ફેરફાર
થયા છે તે આપણે પણ જોઈશું. અત્ર તે એ દુરાચાર સંબંધી બે ત્રણ
મોટી મોટી દુષ્ટક્રિયા જ કહેશું.

પ્રથમ તો અનૌરસ બાળકોના જન્મનાં આંકડાથી કોઇ પ્રજાની અનીતિનો મત બાંધવો એ અમશ્નક છે. તેથી કરીને વંશ્ય અભિચાર મહત્ત્વની માંથી રહી જાય છે. વળી ધ્રુમ વિકારની પ્રજાગતા સિવાય કવળ અન્ય દારણેને લીધે પણ અનૌરસ બાળકો જન્મે છે અને તેઓ પણ આ મહત્ત્વની માં આવી શકતા નથી. દ્રાખલા તરીકે, ઇંગ્લાંડના કેટલાક પરગણામાં એવો અભિપ્રાય પ્રચલિત છે કે લગ્નક્રિયામાં પશ્ચાતદર્શી સદાચાર રહેલો છે, કારણ કે તેથી લગ્નની પૂર્વ કરેલી અનીતિનું આચ્છાદન થઇ જાય છે. વળી કેટલેક કેટલાં લગ્નની કાયદેસર કે ધાર્મિક ક્રિયા કર્યા વગર રખાતો રિવાજ હોય છે. આવી વાતોને માટે આપણને ગમે તેટલો શોથ થાય, પરંતુ તેટલા ઉપરથી એમ તો ન જ કહી શકાય કે તે પ્રજામાં કામનો વિકાર કેવળ નિઃકુશપણે વરતે છે. સ્વીડનમાં અનૌરસ બાળકો ધણા જન્મે છે, પણ તેનું કારણ એ છે કે ત્યાં લગ્ન કરવામાં કાયદાની મુશ્કેલીઓ ધણી આવે છે. વળી માણસ માણસની કામ વૃત્તિમાં પણ ભેદ હોય છે, કેન્દ્ર પ્રજાની પેઠે કેટલીક ગમાર, દારીખોર અને દેખાવ કરવાની શોખીલી હોય છે; સ્પેન કે ઇટલીની પ્રજાની પેઠે કેટલીક ધૂણાવમાન, સિધિલ અને રસિક હોય છે; અને ઉત્તર તરફના કેટલાક દેશોમાં તે વૃત્તિ લગ્નગળ અને શુભ હોય છે. આ સવળા અભિચારના પ્રકાર છે, છતાં આંકડાના દિશા-બમાં આવી શકે એવા નથી; અને તેમ છતાં સમાજના આચરણ અને રીતિના ઉપર દરેકની બિજા બિજા અસર થાય છે.

૧. વળી જુદા જુદા દેશની આબોહવાની જુદી જુદી અસર કામ-વૃત્તિ ઉપર થાય છે એ વાત તો નિઃસંશય છે, પણ ઉપરાંત તેથી સ્ત્રીઓની પદવી, ચારિત્ર્ય અને રચિતો ઉપર આડકતરી રીતે જન્યરી અમર થાય છે: કારણ કે સ્ત્રીઓએ ઘરમાં જ રહેવું કે બહાર હરવું કરવું એ બાબતનો આધાર દેશની હવા ઉપર જાડુ રહેલો છે, અને તેથી કરીને જે વર્ગમાં સ્ત્રી સૌંદર્યની ખાસ બહીસ હોય છે તેના વર્તનમાં પણ ઘણો ફેર પડી જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર તરફના દેશોમાં સૌંદર્યની જે છટા વખણાય છે તેનો આધાર આકૃતિ ઉપર નહિ પણ રંગ ઉપર રહેલો છે. એદેરાની તેજ

અને નાણુકતામાં ત્યાં સૈંદર્ય લેખાય છે, અને સખત મજુરી અને બહાર રખડવાથી તે નષ્ટ થતું હોવાથી ગરીબ સ્ત્રીઓ કવચિત્ જ બહુ સુંદર હોય છે. પરંતુ દક્ષિણ તરફના દેશોમાં સર્વના પ્રયંડ ફિરજોથી સૈંદર્યની મોહીનીઓ વધારે મીઠી અને પરિપક્વ થાય છે; તેથી ત્યાં સૈંદર્યની પ્રાપ્તિ સર્વને સમાન હોય છે. તેથી ત્યાં યુવકોમાં રહેનારી અને મેદલમાં રહેનારી બંને સુંદર દેખા શકે છે, અને લોકોની નીતિ અને રીતભાત ઉપર તેની અસર બહુ થાય છે.

કેવળ જંગલી કરતાં અણુધડ અને અર્ધ સુધરેલી પ્રજામાં સ્વાભાવિક રીતે જ આ સદાચારનું ધોરણ ધણું કરીને અતિ સખત હોય છે. અતિ મુશ્કેલ સુધારો ધણું કરીને આ સદાચારની વૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ નથી હોતો. બલિચાર એ પુવાન માણસો અને વૃદ્ધ પ્રજાનો દુસ્ત્રચાર છે. વિચારાત્મક કે સામાજિક સુધારાની ઉચ્ચ દશાને પ્રજા પ્રાપ્ત થએલી હોય છે, પણ રાજકીય કારણોને લઈને જેની શક્તિઓના વ્યાપાર માટે યોગ્ય પ્રદેશ મળતો નથી તે પ્રજાની સામાન્ય સ્થિતિ મંદ મોજવિશાસની હોય છે. શેહેરામાં ફેટલીક વખત પૈસાની લાલચથી, અને ફેટલીક વખત રસિક આનંદ અને મોજશોખની અતિ વચળ આતુરતાને લીધે સ્ત્રીઓનો સદાચાર ખાસ કરીને જોખમ ક્ષરક સ્થિતિમાં આવી પડે છે; અને સાર્વજનિક રમન ગમતોનું બહુ વચળ પણ એજ દિશામાં હોય છે. જંગલી પ્રજા લગ્નયક ઝપાઝપીમાં આનંદ માને છે અને તેમાંથી તેઓ માતકી ચતાં શીખે છે. પણ સુધરેલા માણસોની મળતાવડી ટેવો અને નાટકીય તથા ચતુર રસિકતામાંથી બલિચાર પરીણમે છે. ઘણી ગરીબ સ્ત્રીઓ કેળવણી લઈ સુધરે છે અને પોતાથી ઉચ્ચ સ્થિતિના પુરોના સોખલીઓ થવા માટે યોગ્ય થાય છે અને તેથી પોતાની પાસરીના પુરો માટે અયોગ્ય બને છે. ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ આત્મ-સંયમની વૃદ્ધિને અનુકૂળ છે ખરી, અને લગ્નયક ઇંદગીનો સ્વેચ્છાચાર તો ખાસ કરીને તેથી ઓછો બને છે. આથી સાથે સાથે જેમ જેમ લગ્ન મોડાં કરવાના અર્થમુદ્દેશોને લીધે લાલચ પડે છે, અને આત્મ-સંયમથી અનાચાર અટકે છે તેમજ પ્રજામાં લાલચ

ચોથી વધે છે વધારે; અર્થાત્ આત્મ-અંધમના ભેદ કરતાં લાલચોના ભેદથી નીતિમાં વિષમતા ધણી આવે છે એ વાત વ્યક્તિઓના કરતાં સમાજના સંબંધમાં વળી વધારે સાચી છે. લાલચો વધનાં જન મુદ્દામ લ્પ્યાં મોટા હોય ત્યાં થોડા ધણા પ્રમાણમાં પણ દુરાચાર વધે જ છે. વસ્તીની અતિ-વૃદ્ધિ અદકાવયા માટે બહુ ધુણને કવચિત્ જ કાંઈ પવિત્ર રહેતું હશે. શારીરિક અને નૈતિક સક્રોથી જ એ દુરાચાર અટકેલો છે; અને આ બન્ને એક બીજાનાં વિરોધી હોવાથી ધણું કરીને એવું બને છે કે એકનો ધટાડો થતાં બીજાની વૃદ્ધિ થાય છે. આયર્લેન્ડના ખામડીયામાં બાળકમનો આવ છે; પરંતુ તેથી જ કરીને તેમની સ્ત્રીઓના મદાચારનું ઉન્નુ ધોરણ સચવાઈ રહ્યું છે; પણ તે જ વાતથી એ પ્રજામાં દીર્ઘ-દૃષ્ટિની ખામી છે એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તેમની ઔદ્યોગિક આબાદી તે કારણને લીધે તૂટી નથી. જો એ બાળકમાં એ લોકો બોલ્યા પવિત્ર હોય, તો તેમની આબાદી વધારે થાત. મરીને પણ તે મદાચાર માચરચનો તેમનો આશ્વ ન હોત તો ઓગણીસમા મેકમાં દુકાળને લીધે તેમનાં એટલા બધાં માણસો મરી જતા નહિ.

વળી એક ખામતમાં લોકમાન્ય મદાચારનું ધોરણ ખીણ ખામતમાં પગ ફેરી અમર કરે છે તે પણ આયર્લેન્ડના માખણમાંથી જોવા જેવું છે. ધર્મ-ગુરુઓને માથે કુંવારા રહેવાનું બંધન કવચિત્ જોખમકારક નીવડે છે એ વાત યુરોપના બીજા દેશોમાં તેમના દુરાચારના માખણથી મિદ્ધ થાય છે. આયર્લેન્ડમાં કમળાનું એવું બંધન નહિ જતા ધર્મગુરુઓ નિષ્કંઠક રહે છે. કારણ કે તે ખામતમાં લોકોની આગળી સખત છે. તેથી ધર્મગુરુઓ પોતાનું આચરણ ગુરુ ન રાખે તો તેમનો જામેલો જો લોકો ઉપર પડે નહિ. આ વાત દેશના આબોહવાથી અપટ થતી નથી, ગયું ગાળખમના રિવાજથી અપટ થાય છે.

વાચનારને હવે વિદિત થયું હશે કે જન કે મદાચાર અને દુરાચારનો તત્ત્વશૂન સ્વભાવ તો તેનો તેજ રહે છે, પંતુ જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ, મિદ્ધાંતમાં તેની ગણના ગમે આચ-બગા તેની પ્રતીતિ

નિરંતર, અને કેટલીક આ મતોમાં તો નિયમિત અને આવશ્યક, દેરફાર પામતી જાય છે. વળી અમુક અમુક સમાજમાં નૈતિક સુધારાની વાત આપણે કરીએ તે ભલે, પરંતુ મોટા પાયા ઉપર કેવળ શુદ્ધ નૈતિક સુધારા કદિ બનતો નથી, અગર ક્યારેક જ બને છે. નુકમાન કરતાં કદિ લાભ વધારે હોય, પણ દરેક પ્રાંતમાં કાંઈક જોવાનું તો હોય જ છે. સુધારાની દરેક દશાના આમ સદાચાર હોય છે, અને જેમ જેમ સુધારા આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ આગળ મદ્યચાર નષ્ટ થતા જાય છે. જીવનમારની ધુંમરી નીચે કચડાની પ્રગતને જોઈ સાચા માણસને દુઃખ થયા વિના રહેતું નથી; પરંતુ તે દશામાં શુદ્ધ હિમાલય પૂર્વક જેટલા આત્મ-ભોગ, ધૈર્ય અને ભાત-ભાવનાં આચરણ થાય છે તેટલાં ખીજી કોઈ દશામાં દુઃખ થતા નથી; અને મલવિત છે કે ચતુર્વર્ણના વિજયથી જ વાં આચરણ જોઈ થઈ જશે એટલું જ નહિ પણ તે કરવાની માણસોની શક્તિ પણ નિર્મેળ થઈ જશે. કડાઈ એ જોશક ભપકરે મકદ છે, પન્તુ તેમાં મનની મોટાઈનો મદ્યચાર બહાર ખીલી આવે છે, જે શાંતિના સમયમાં ચીમળાઈ અન્ત પામશે. જીવાસ્થી પણ માણસો ધીરજથી નુકમાન ખમનાં અને ગગદેવને અડસમાં રાખતાં શીખે છે.

વળી હાલની પ્રજાઓમાં સુધારાની વિનિધના એટલી બધી છે કે જૂના જૂના દેશમાં સુસાદરી કચ્છાથી જૂના જૂના કાળનો અનુભવ થઈ જાય છે અને સુધારાનો દરેક પ્રકાર આપણી નજર મનમુખ બનતો જણાય છે. પન્તુ વિદ્યાની મરણતા અને અનપ શક્તિ, નુમાકરીના સાધનોની ચક્તિ કરે એવી માનુષ્યતા અને ગજકીય અને મેનિક કારણોને લીધે યુરોપના પ્રમુખ અને પ્રજાકીય ગંભીરોની એન્-મી-આ બધા કારણોને લીધે આ બેદ હવે તંગયા જીવાતો જાય છે. મુખ્ય દેશ્વાર એન્દરે લાભકારક હોય છે એમ જે માને છે તેને પણ આ ઉચ્છવાયકમાં ખેન્દરક અશ થણું છે એમ લાગે છે. યુરોપના ધણુખરા મોટા ગંભીર કરતાં કેટલાંક નાના નાના ગંભીરોની આર્થિક સપત્તિ વધારે છે, લોકો વધારે સુખી છે, કેટલાકમાં તો સામાજિક ચવનતતા, શાંતિ અને માનસિક ઉન્નતિ પણ વિશેષ છે; અને મનોપ, શાંતિ અને પથાતર્મી પન્ન-શુદ્ધિ કે જે અર્વાચીન સુધાર-

રામાં મુખ્યત્વે કરીને નથી હોતાં તે શુદ્ધોનાં આ નાનાં રાજ્યો પર હોય છે. આ રાજ્યોની સહીસજ્જામતી સત્ત્વવાઈ રહી છે એ વાત યુરોપીય પ્રગતિના પરસ્પર નૈતિક વ્યવહારનું શુભ ચિહ્ન છે. મહત્તી સંસ્થાના અત્યાચારથી ખરાબી થઈ છે એ વાત ખરી, તથાપિ અમુક પ્રકારનાં માણસોને ખાસ કરીને મઝમાં આશ્રમ મળતું હતું; અને તે રીતે દુનિયાને બેશક એ સંસ્થાથી સુખ હતું; નેથી તે સંસ્થાને યુરોપમાંથી જડમૂળથી કાઢી નાખવાના પ્રયાસમાં કેવળ વૈર અને દ્રોહી દષ્ટિ છે, કારણ કે તે સંસ્થા નાશ પામવાથી ઉદ્યોગ-વૃત્તિના અત્યાચારને અટકાવનાર કોઈ સાધન રહેતું નથી. ચાલતા સુધારાનું શિખર પોતે ગ્રાસ કરે એ વાત એક પ્રગતિ લાભકારક છે. પણ આખી આશ્રમ તે ઉચ્ચ દશાએ પહોંચે તેમાં એકદરે એને લાભ છે કે હુમ ? એ અતિ શંકા પડતી વાત છે નીતિના અપૂર્ણ વિકાસને માટે અતિ લિનન લિનન મેળોગો અત્યંત આવશ્યક છે. એટલા માટે રાજ્ય-અવસ્થામાં જન જનના પ્રતિનિધિઓ અને દુનિયામાં જન જનનાં રાજ્યો હોવાની આવશ્યકતા છે, કારણ કે તેથી કરીને નીતિ અને સુધારાની લિજ બિલ દશાએ આઘાત અને પ્રત્યાઘાતના નિયમથી અંકુશમાં રહે છે અને તેથી એકદરે તેમનું અપૂર્ણ સ્વરૂપ ઉપજે છે.

સુદ્ધિના અને નીતિના વિકાસને એક બીજા સાથે કેવો સંબંધ છે તેની મમજણ હવે વાંચનારને કાંઈક પડી હશે. તે સંબંધી હાલ મોટા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. કેટલાક કહે છે કે મનુષ્યની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ લખનારે કેવળ બુદ્ધિ વિષયક તત્ત્વોને જ લક્ષમાં રાખવાં જોઈએ, કારણ કે નીતિનું તત્ત્વ તો સર્વત્ર સરખું અને સ્થાયી જ હોય છે; તેથી તેનો વિકાસ હોઈ શકે જ નહિ, અને તેથી નીતિનો ઇતિહાસ લખવો જ નહિ. ત્યાં નિરંતર ફેરફાર થતા હોય ત્યાં જ ઇતિહાસ સંભવે છે. હવે નૈતિક આચરણના મુખ્ય તત્ત્વો અવિકૃત છે એ વાત ખરી, તથાપિ તેના ધોરણમાં નિરંતર ફેરફાર થયાં કરે છે અને અમુક અમુક સદાચારની કિંમત જૂદે જૂદે સમયે લોકોએ જૂદી જૂદી આંકી છે; અને તેથી આચરણનો અમૂલ્ય ઇતિહાસ લખવો સંભવિત અને છે. કેટલાક કહે છે કે આવા ફેર-

કાર અને છે અને સંસારમાં એ ધણુ અગત્યના છે એ વાત ખરી, તથાપિ તેનાં કારણો તો બુદ્ધિવિષયક જ હોય છે, કારણ કે જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયે જ આચરણમાં ફેરફાર પડે છે. આ વિચારમાં કંઈક સત્ય છે, તથાપિ નિયમ તરીકે તે સ્વીકારી શકાતો નથી. બુદ્ધિમાં અત્યંત તેજસ્વી વ્યક્તિઓ કે જમાના નીતિમાં સર્વોત્તમ થયા નથી એ જાણીતી વાત છે; અને માનસિક કે ભૌતિક ઉચ્ચ સુધારાના સમયમાં નીતિની પ્રજ્ઞતા ધણું કરીને ખટુ હોય છે. કેટલીક ખાખતમાં તો માનસિક આળાદીના સંનેગો નીતિની વૃદ્ધિને પ્રતિ-
કૂળ હોય છે. મોટાં શહેરોમાં જ્ઞાન અને ભૌતિક આળાદી ધણી હોય છે, પણ ત્યાં જ દુરાચાર વધારે થતો હોય છે. ઘરોએ અને મળતાવડાપણું પણ ગામડાના લોકોમાં હોય છે તેવું શહેરીઓમાં નથી હોતું. શહેરીઓ સ્વાર્થી હોય છે, ગામડીઆ પરગણુ હોય છે. કેળવાએલા માણસના ચિત્તમાં સ્થળે સ્થળે શંકાઓ અને દલીલો રકુરે છે અને તેથી દૃઢ આસ્થામાંથી ઉપજતો નીતિનો પ્રબળ ઉત્સાહ એનામાં હોતો નથી. દુરાચાર કરતાં ગુનાને દયાવી દેવામાં સુધારો એકંદરે વધારે મર્મ્ય નીવડ્યો છે. સમ્યતા, ઉદારતા અને મામાજીક સદાચારને સુધારો ખટુ માફક આવે છે, અને જ્યાં ગુલામ-ખીરીની પ્રથા નીકળી ગઈ હોય છે ત્યાં ઔદ્યોગિક યુલ્લેસ તેનાથી કેળવાય છે; પણ આત્મ-ભોમ, ઉત્સાહ, લક્ષિત અને પાતિતત્વના સદાચારો પ્રત્યે તેની અનુકૂળતા એટલી બધી હોતી નથી.

પરંતુ બુદ્ધિ-વિષયક કારણો સુધરેલી જાંઘીના પાયાબૂત હોવાથી સુધારાએ ઉપજાવેલાં નૈતિક પરિવર્તનોનાં પણ તે છેવટનાં કારણો લેખી શકાય. કેટલીક વખત બુદ્ધિ-વિષયક કારણોની પાધરી અસર થાય છે, પરંતુ બાકું ખરું તો તેમની આડકતરી અસર જ થાય છે; અર્થાત્ જાંઘીમાં એવી ટેલો તેમનાથી પડે છે કે તેમને લીધે કર્તવ્યના નવા વિચાર આપ-ણમાં ઉપજે છે. માણસોનાં આચરણનું નિયમન અભિપ્રાય કરતાં તેમની પ્રજ્ઞિઓથી વધારે થાય છે. સદ્ગુણનો નમુનો પ્રથમ સંનેગોમાંથી રચાય છે અને પછી તે નમુના ઉપરથી માણસો પોતાનો સિદ્ધાંત બનાવી કાઢે છે. પોતાની જૂઓળ કે જીજ્ઞાસા સંનેગોને લીધે એક પ્રબળ લગાયક થવું

પડે છે અને ખીજીને ઔદ્યોગિક થવું પડે છે; અને તેથી અમુક અમુક જાતના સદાચાર તેમનામાં સર્વોત્તમ ગણાય છે, જો કે જ્ઞાનની વ્યાપ્તિમાં તો બંનેની સ્થિતિ સરખી જ હોય છે.

વર્ણી કોષ્ટની નીતિનું તોલન કરવામાં કેટલીક ભૂલો આપણાથી થઈ ન જાય તેની આપણે ખાસ સંભાળ રાખવી ઘટે છે. જ્યાં પોતાનો ખાનગી સ્વાર્થ સધાએલો હોય એવી ખાનગી ખાતરો કરતાં રાજકીય વાખતોમાં ઘણાખરાં માણસોની નીતિનું ધોરણ ઘણું નીચું હોય એ સંભવિત છે. ખાનગી જીવનમાં જે માણસો ખુદ નીનિયા નમુના રૂપ હોય છે તે જ માણસો રાજકીય અન્યાય અને જીવનનાં મોટાં કાર્યોનાં કારણો આપી તેમની તરફદારી કરે છે એ વાત ઘણી સામાન્ય છે, પરંતુ તેટલા ઉપરથી તે માણસો ખીજી બધી વાખતમાં અન્યાયી છે એમ અનુમાન કરવું કેવળ ભૂય ભરેલું જ ગણાશે. વર્ણી, ઘણી વખત રાજદ્વારી યુનાને પ્રજાકીય સદાચારની માથે નિકટ સમઘ હોય છે એ વાત કદમી છતાં ધર્મવાદ મત્ત માલમ પડી જાય છે. જે પ્રજા તાબેદાર, ગરીબ અને વફાદાર હોય છે તે પ્રજા એજ કારણોને લીધે જીલમગારની ધુંમરી નીચે અગદાયે જાય છે; અને તે પ્રજાને સમજી ગએલો હાકેમ વર્ગ ધણો જીલમી થતો જાય છે, પણ તેટલા ઉપરથી એ હાકેમ-વર્ગ વાળી આપી પ્રજા અન્યાયી છે એમ કહેવું ભૂય ભરેલું ગણાય. વર્ણી કેટલાક સદાચાર કે દુનિયા-લોકોની આંખમાં તુરતજ આવી જાય એવા હોય છે; અને કેટલાક એવા હોય છે જો કે તેમની અસર તો તેટલી જ થાય છે, પણ લોકોની નજરે એકદમ ચડી જતા નથી. દાખલા તરીકે, કામ કામની વચ્ચે રહેતી કડવી લાગણી, ધર્મની ભયકર સત્યાવસ્થા, સુધારા પ્રત્યે વગર સમજીયો પિંજાર, તીન ઝેર જેવી નાલાયકી અને અંકુશને અપાતો અનુદાર ટેકા, પોતાના વર્ગ માટે રહેતી પ્રજા સ્વાર્થ-રૂઢિ, માનસિક અને રાજકીય વહેમોની હાપૂરક ચતી તરફદારી, નાનાં નાનાં કારણોને લઈને ચત્તા હોકરવાદી પણ તગ્ગી ફૂર કહ્યા, આ બધું ધર્મની અંરથામાં એવું સામાન્ય હોય છે કે તેથી કરીને લોકોને ને મસ્થાને બાનિ નીચી પાવરીએ મકવાન મન સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે; પણ તે બુધ છે; કારણ કે તે

ધર્મની સારી ખાણ પશુ હોય છે. એક પાદરી પોતાના નાના પ્રદેશમાં સારું પશુ ધણું કરી શકે છે. લોકોને નીતિ અને સુધારના માર્ગમાં એ કેળવે છે; સાદા, સરળ અને બીનસ્વાર્થી ઉત્સાહથી અજાનીને એ જ્ઞાન આપે છે; નીતિમાં ભૂલેલાને એ રસ્તા બતાવે છે; દુઃખીને દીકરાસો આપે છે, ભયંકર મરડોની દરકાર રાખ્યા વિના મરતાનું મોત એ સુધારે છે, અને અનેક રીતે દુષ્ટ મનોવિકારનું સાંત્વન કરી લોકોની રીતભાતને કામળ અને વિવેકી એ કરે છે અને તેમને ઉત્તમ બનાવી શાંત કરે છે. પરંતુ આવી આવતો ઉપદેશક દષ્ટિએ જહાઝ તુરંત દેખાઈ આવતી નથી; અને તેથી ઇતિહાસકથરના લક્ષમાંથી તે સરી જાય છે. કોઈ મંડળની એકદર વર્તણૂક ઉપરથી તેના અંગભૂતોની આલસ્યગતનું અનુમાન બાંધવું હમેશાં નેપથ્ય ભરેલું છે, પણ ધર્મ-સંસ્થાની બાબતમાં તો એ ખાસ નેપથ્ય ભરેલું છે, કારણ કે મંસ્થાની અપૂર્ણતા લોકોની નજરે તુરંત ચડી આવે છે, પણ તેના અંગ-ભૂતોની ખુબીઓ એકદમ નજરે નથી ચડતી. વળી જુદી જુદી પ્રજામાં સદાચારનાં પ્રયોજન પણ ધણું ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને તેથી એક પ્રજાના માપથી બીજાને માપતાં ગભીર ગેરસમજણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સહસ્રપતાની પ્રજા શક્તિમાંથી કંચ પ્રજાના મુખ્ય સફળો પરિણમે છે, અને તેમના કેટલાક અત્યંત મુંદર માનસિક ગુણોનું, કેટલાકે માંસારિક રિવાજોનું, અને યુવકમાં તેમની એટલી બધી અમર આવ છે તેનું, કારણ પણ તે જ છે. જો કોઈ પરદેશી પ્રજા મનંત્રનાનો પ્રયાસ કરે તો તે પ્રજા પ્રત્યે સંપૂર્ણ દીક્ષામોહ બતાવનારા કંચ લોકો જેવા બીજા કોઈ હોતા નથી. વિદેશીય વિચારોને મમજવામાં અને તે વિચારો પ્રત્યે દીક્ષામોહ બતાવવામાં તે પ્રજા જેવી બીજા કોઈ મર્યાદા નથી. તે પ્રજાના ગુણ ગંભીર અને ધણ છે, પણ તેના ગુણ પણ મોટા છે. પરંતુ એવાં મેદાન પ્રજામાં જોઈ કોઈ કોઈ વખત પ્રજા પણ ક્ષણભંગી ઉત્સાહ દેખો દે છે, પણ ધણું કરીને તે પ્રજા સાંકડા મનની, અણગમ, અને લાગણી વિનાની હોય છે. તેના સફળોનું મોટું મજા કર્તવ્યની લાગણી હોય છે, અને બીજા કશાની દરકાર રાખ્યા વિના પોતાને જો વાત ચાલતી હોય તે બરવામાં મર્યાદા છે. તેમને

માંથી સદાચારના લિન્ન લિન્ન પુષ્પો ખીલી નીકળે છે. સ્ત્રીમાં મદગુણ ગુણાય અને પુરૂષમાં દુર્ગુણ ગુણાય એવો ગુણ કાંઈ નથી; પરંતુ સંપૂર્ણ સ્ત્રીમાં સદગુણોની જે વ્યવસ્થા હોય છે તે સંપૂર્ણ પુરૂષને માટે કેવળ અનુચિત થાય છે. મતક્ષય કે સ્ત્રી અને પુરૂષના સદગુણ સમાન હોવા છતાં કેટલાકમાં સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને દાંષી નીકળે છે, અને કેટલાકમાં પુરૂષો ખાસ કરીને દાંષી નીકળે છે. શારીરિક સુંદરતાની આગતમાં પણ એમજ છે. પુરૂષની સુંદરતામાં સ્ત્રીની સુંદરતા હોતી નથી; આગકની સુંદરતા પાકટ મનુષ્યના કરતાં જૂદા જ પ્રકારની હોય છે; દક્ષિણી સ્ત્રીઓની સુંદરતા અને શુભદત્તની સ્ત્રીઓની સુંદરતામાં ભેદ હોય છે. ચોટરાના મુઠાના નમુના જેમ સુંદર નથી હોતા, તેમ આચરણના બધા નમુના મારા નથી હોતા; પરંતુ જેમ સુંદરતાના લિન્ન લિન્ન મરોડ હોય છે, તેમ મદાચારના નમુના પણ લિન્ન લિન્ન હોય છે.

આ અતિ અમત્યના મત્ય વિશે બીજી રીતે બોલીએ, તો હકીકત એમ છે કે જે કાંઈ માણસમાં કાંઈ એક સદાચારની ખામી જણાય તો તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે બીજી આગતમાં પણ તે નીતિમાન અને સદાચારી નથી હોતો. છતાં દરેક જમાનાના આચરણના રંગમાં કાંઈ એક સદાચાર એવો રહેતો હોય છે કે જેના ઉપર યોદ્ધાની દષ્ટિ ખેંચાએલી રહે છે, અને જે માણસ તે સદાચાર ઉપર બીલકુલ લક્ષ આપતો નથી તે માણસ પોતાની નૈનિક કેળવણીનો કેવળ બેદરકાર રહે છે એમ કહેવામાં કાંઈ અડચણ નથી. અર્થાત્ આ મુજબન સદાચાર તો દરેક માણસમાં હોવોજ જોઈએ. દરેક જમાના, દરેક પ્રજા અને મનુષ્યના દરેક વર્ગમાં આ મુજબન સદાચાર લિન્ન લિન્ન હોય છે. ગ્રામીણજાગનાં મોટા પ્રજાસભાક સભ્યોમાં તે સદાચાર સ્વદેશાભિમાન હતો, કારણ કે તેમની નજરમાં સ્વલ્પના દિલમાં મર્ય કર્તવ્યો સમાઈ જતાં હતાં. આપણામાં પ્રજાકીય કલ્યાણની કેવળ બેદરકારીની સાથે બીજા ખાનગી સદાચાર કદાચ બહુ રહેવા દરો. મહત્ત્વ પ્રજામાં, અને કાંઈક જૂદે રૂપે સ્વાર્થાન્વિત નારી-પૂજના સમયમાં લક્ષિપૂર્વક આચારિણના મુજબન સદાચાર ગણાતો હતો. પરંતુ હાલના સમયમાં એ ગુણ

કીર્તિની નહિ પણ આખરની દરકાર હોય છે. તીવ્ર રાગદ્વેષના તોફાનમાં તેઓ ધસડાઈ જતા નથી, અને લોકો કે લાલચને લીધે નીતિના માર્ગમાંથી જરી પણ ચલિત થયા વિના સંપૂર્ણ કર્તવ્યપરાયણ તેઓ રહે છે. રામન પ્રજ્ઞની પણ એજ ખાસીઅત હતી. આ ખાસીઅતને લીધે છગ્ગાંડે ગુલામ-ગીરીની મામે મજબુત ઘડાઈ ચલાબે સખી હતી.

વળી એક સદ્ગુણ હોય ત્યાં બીજો ન જ હોય એમ જો કે કહી શકાય નહિ, તો પણ આટલી વાત તો બેસક માયી છે કે કોઈ નૈતિક નમુનાની એકતા જાળવવા જે સદ્ગુણો આવશ્યક હોય છે તેમને સમુદાયમાં રહેવું સ્વાભાવિક રીતે જ બહુ અનુકૂળ આવે છે. આ રીતે જોતાં, નૈનિક-સમુદાય, કામ-સમુદાય, ઔદ્યોગિક-સમુદાય, શુદ્ધિ-વિષયક સમુદાય, એવા બિન્ન બિન્ન વિભાગ સદાચારના પડે છે; અને ફેટવાક પ્રસંગે આ સમુદાયો એક બીજાના વિરોધી હોય છે; એટલે એક જાતનો સદાચાર જ્યાં હોય ત્યાં બીજી જાતનો ન જ હોઈ શકે એમ તો નથી જનવું, પણ એક જ્યાં વ્યાગળ પડતો હોય છે ત્યાં બીજા દયાએલા રહે છે. ઔદ્યોગિક ક્ષણમાં સતોષ મુખ્ય સદાચાર થઈ શકતો નથી. લગ્નપક જમાનામાં તાબે-દારી અને અસ્થાચાર પ્રત્યે શાંતિ રહી શકતી નથી; તેમ જ જમાનામાં લોકો આસ્તિક વધારે હોય છે તે જમાનામાં શુદ્ધિ-વિષયક સદ્ગુણો કેળવી શકાતા નથી; છતાં આ દરેક મંજોગો પોતાના કાંઈને કાંઈ ખાસ સદ્ગુણોને ખીલાવી શકે છે. નીતિના બિન્ન બિન્ન નમુનામાં વિવિધ જાતની સુંદરતા મહેસી હોય છે, અને જો વિવિધતાનો આધાર, જે સદ્ગુણો તે નમુનામાં રત્નજૂત હોય છે તેમના કરતાં તેમના મિશ્રણના પ્રમાણ ઉપર વધારે રહેલો છે મોકેટિસ, કેટો, અને મતક્રાન્સિસ-એ બધાના આચરણ સુંદર છે, પણ 'ફ્રેન્કના આચરણની સુંદરતા એક બીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે. અહીં ઓછી-વધતી સુંદરતાનો પ્રશ્ન નથી, પણ તેમાં જાનિ-બેદ જ રહેલો હોય છે. એકમાં નીતિની જે સુંદરતા છે તે બીજામાં નથી, અને બીજામાં છે તે પેહેલામાં નથી ફોતી. પ્રાચીન સ્ટોઈક અને અર્વાચીન સ્ટોઈકમાં મગફરીનું તત્ત્વ મુખ્ય છે. સાધમાં દીનતાનું તત્ત્વ મુખ્ય હોય છે; અને આ મુળીઆ-

માંથી સદાચારના લિન્ન લિન્ન પુણ્યો ખીલી નીકળે છે. સ્ત્રીમાં મદગુણ ગણાય અને પુરૂષમાં દુર્ગુણ ગણાય એવો ગુણ કોઈ નથી; પરંતુ સંપૂર્ણ સ્ત્રીમાં સદગુણોની જે વ્યવસ્થા હોય છે તે મપૂર્ણ પુરૂષને માટે કેવળ અનુચિત થાય છે. મનસખ કે સ્ત્રી અને પુરૂષના સદગુણ મમાન હોવા છતાં કેટલાકમાં સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને દીપી નીકળે છે, અને કેટલાકમાં પુરૂષો ખાસ કરીને દીપી નીકળે છે. શારીરિક મુંદરતાની આપતમાં પણ એમજ છે. પુરૂષની મુંદરતામાં સ્ત્રીની મુંદરતા હોતી નથી; આગકની મુંદરતા પ.કટ મનુષ્યના કરતાં જૂદા જ પ્રકારની હોય છે; દક્ષિણી સ્ત્રીઓની મુંદરતા અને ગુજરાતની સ્ત્રીઓની મુંદરતામાં ભેદ હોય છે. ચેહેરાના મધ્યગા નમુના જેમ મુંદર નથી હોતા, તેમ આચરણના અધા નમુના મારા નથી હોતા; પરંતુ જેમ મુંદરતાના લિજ લિજ મગડ હોય છે, તેમ સદાચારના નમુના પણ લિન્ન લિન્ન હોય છે.

આ અતિ અગત્યના મત્ય વિષે બીજી રીતે બોલીએ, તો હકીકત એમ છે કે જે કોઈ માણસમાં કોઈ એક સદાચારની ખામી જણાય તો તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે બીજી આપતમાં પણ તે નીતિમાન અને સદાચારી નથી હોતો. છતાં દરેક જમાનાના આચરણના નજમમાં કોઈ એક સદાચાર એવો રહેલો હોય છે કે જેના ઉપર બોક્કાની દષ્ટિ ખેંચાએલી રહે છે, અને જે માણસ તે સદાચાર ઉપર બીજકુલ લક્ષ આપતો નથી તે માણસ પોતાની નૈતિક કેળવણીનો કેવળ બેદરકાર રહે છે એમ કહેવામાં કાંઈ અડચણ નથી. અર્થાત્ આ જગતન મનુષ્યારે તો દરેક માણસમાં હોવોજ જોઈએ. દરેક જમાના, દરેક પ્રજા અને મનુષ્યના દરેક વર્ગમાં આ ન્યાયુત્ત મદાચાર લિન્ન લિન્ન હોય છે. પ્રાચીનકાળનાં મોટા પ્રજાસત્તાક ગન્યોમાં તે સદાચાર સ્વદેશાભિમાન હતો, કારણ કે તેમની નજરમાં રાત્ત્યના હિતમાં મન કર્તવ્યો મમાઈ જતાં હતાં. આપણામાં પ્રજાકીય કલ્યાણની કેવળ બેદરકારીની સાથે બીજા ખાનગી સદાચાર કલમ જલ્દી રહેના દરો. મનના કાળમાં, અને કાંઈક જરૂરે કે ગાંધીજીના નારી-પૂજના સમયમાં લલિતપૂર્વક આચાર-

સદાચારી માણસમાં ધણી વખત નથી હોતો. ઔદ્યોગિક સમયના સદાચાર સત્ય અને પ્રમાણિકતા છે. ઔઓનો મજબૂત સદાચાર પાનિવૃત્ય છે, પણ પુરોનો તે હાથે જ ગણાય છે; અને સ્ત્રીઓમાં પણ તે સઘળા જમાં નામાં તેવો ગણાયો નથી, અને કેટલાક દેશમાં દાલ પણ તેવો તે ગણાતો નથી. દરેક જમાનાનો આ મજબૂત સદાચાર રોધી કાઢવો એ ઇતિહાસ-વેત્તાનું અને અગત્યનું કામ છે, કારણ કે તેથી બીજા બધા સદાચારોની પદવી નાકી થઈ જાય છે.

ઉપર જે સઘળું કહ્યું તે ઉપરથી મહજ સમગ્રશે કે કાંઈ એક ચારિત્ર્યને નમુના રૂપે આગળ કરી તે પ્રમાણે ખાસ વર્તવા લોકોને કહેવું એ ધણું જોખમ ભરેલું છે. કાંઈ પાત્ર કિંવા ચારિત્ર્ય પોતાની જાતમાં ગમે તેટલું અડીઆતું હોય: પરંતુ કાંઈ એક પાત્રમાં સંપૂર્ણતાના મર્યાદા નમુનાને સમાવી લેવાની શક્તિ હોતી નથી: કારણકે હવે આપણે જાણીએ છીએ કે કાંઈ નમુનાની સંપૂર્ણતાનો આધાર જે સદગુણોમાંથી તે રચાય છે તેમના ઉપર હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે સદગુણોની કમિક અગત્યતા અને વ્યવસ્થા ઉપર રહેલો છે. તેથી કરીને પોતાના જમાનાને જે નૈતિક નમુનો અત્યંત જરૂરનો છે અને જે નમુનો માણસોની મોટામાં મોટી સંખ્યાને ઉપયોગી થાય છે તે નમુના પ્રમાણે બરાબર જેનું આચરણ રહે છે તે માણસ તે સમયમાં સંપૂર્ણ નીતિમાન ગણાય છે. સ્ટોઇક નીતિના નમુનામાં ચૌર્યશુક્ત ગુણોની પૂજા થતી હતી, તેા ખ્રિસ્ત નમુનો મિલનસાર પ્રેમી ગુણોને પૂજનીય લેખતો હતો; અને સ્ટોઇક મત કરતાં ખ્રિસ્ત ધર્મ મુધારાનો અધિષ્ઠાતા થવા વધારે ચોખ્ખો હતો તેનું આ પણ એક કારણ છે; કારણકે સમાજ જેમ જેમ વ્યવસ્થિત અને સુધરેલો થતો જાય છે, તેમ તેમ આ નિહરતાને ઝાઝો ઝાઝો અને મિલનસાર ગુણોને વધારે વધારે અવકાશ મળતો જાય છે.

જે નૈતિક અસહિષ્ણુતાને લીધે સઘળા ચારિત્ર્યોને એક નમુનાના બનાવવા માણસોએ પ્રયાસ કર્યો છે તે અસહિષ્ણુતાના ઇતિહાસની ઘટતી.

તપામ પણ હજી સુધી ચાલતી પોતાની રચિ કે ખુબી માણસને મર્વોતમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. અને તેથી પોતાના માપથી બીજાને એ માપવા નાગે છે અને જે તેનાથી લિપ્ત હોય તને અપૂર્ણ, હવડુ, કે થોડી કિંમતનું ગણે છે મામાન્ય રીતે આ બાબતનો ખુલાસો લેખ મિથ્યાભિમાનથી કરે છે, પણ ધણાખરા પ્રમજે તો તેનું કાગળ કંપનાની નિર્બળતા જ હોય છે, કારણકે ધણાખરા માણસાને પોતાથી કેવળ લિપ્ત આરિચ મમજતાં ધણીજ સુરકેવી નાગે છે નાગે માણસ સામાન્ય રીતે પોતાની જાતના ધણા અપૂર્ણ માણસ પ્રત્યે વણી દીવમોજી જતાવી શકે છે; પરંતુ એ જ માણસ પ્રમાણમાં વધારે અપૂર્ણ પન્નજાતના માણસ પ્રત્યે એટલી દીવમોજી મતાવી શકતો નથી. નિહાનિક કાગળ કે સ્વાધની પ્રાસંગિક લિપ્તતાની માથે, આ પણ પ્રજા પ્રજાની નન્ન ગાદમત્રી જામતી નથી તેનું એક કાગળ છે મિગેયે કરીને ન્યા જાનિ-એદ મને પ્રજા-એદ માથે હોવાનો યોગજને કે ત્યા આ કાગળ બહુ પ્રમજા માવમ પડે છે.

દરેક પ્રજામાં મદાચારનો લિપ્ત લિપ્ત નમુનો પ્રચલિત હોય છે અને દરેક પોતાના સદ્ગુણને વખાણી પોતાના પાડોરીના દુર્ગુણને વખોડે છે. આમ 'મેડું નહેવું અને લગડણા કરના' એવો પ્રકાર થઈ જાય છે અને તેથી પ્રજા પ્રજામાં ધણી કન્નરા નવે છે મમજી માણસો એ ચિનિમાથી તુલત મુખ થઈ જાય છે એ જાન ખરી છે, પરંતુ મામાન્ય પોકા તો એવી જ ચિનિમા ગ્રહે છે.

દરેક માણસની વર્તણૂકને આધાર કાઢક તેના પોતાના રસના ઉપર અને કાઢક પ્રાણમજેગો ઉપર ને છે મમાજના પ્રચલિત વિચારને કાઢક પણ માન આપ્યા વિના માણસને ચાલતું નથી લગ્યક સમયમાં નરમાસ અને ગરીમાઈની હાંમી થાય છે અને તેથી તે ગુણોને તે સમયમાં ખીન વાનો અવકાશ ગુનો નથી તેથી પ્રાણ મજેગોની અતુલજતા થયા વિના નના સદાચારનો પ્રવેશ મમાજમાં એકદમ કનારી શકનો નથી તેથી કરીને પ્રજા રીતરિવાજનો નવો સુધારો દાખવ કર્યા પેહેલાં માણસોને પ્રથમ તે

વિચારમાં કેળવવા નોંધ્યો, તેમને તેથી પરિચિત કરના નોંધ્યો, લોકોના અભિપ્રાય ફેરવી તેમ કરવાની તેમની ફરજ છે એવું તેમને મને ઉત્તરવું નોંધ્યો. આમ કર્યા સિવાય સુધારો કરવામાં કોઈ માણસને મદદના માત્ર થશે નહિ. સમાજ અનુકૂળ હોય તો આણસની પ્રકૃતિ ધીરે નીચે છે અને તેનું ઉચ્ચ શિખર એ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી કરીને સંમેલોના ફેરફારની સાથે મદદચારના દર્શિમિદુ પણ બદલાતાં જાય છે અને તેથીજ કરીને નીતિનો ઇતિહાસ વખવો મહાનિ નને છે અને સામાન્ય ઇતિહાસમાં એને સંકળિત કરી દેવો નોંધ્યો. જે ધર્મના નીતિવિચાર જમાનાને અનુકૂળ હોય તે જ ધર્મ નીતિનો ઉપદેશક થઈ શકે છે, અને જે તત્વો તેમાં અનુકૂળ નથી હોતા તેમના પ્રત્યે યોગ્ય બેદરકાર રહે છે.

આમ અનુધ્યાના નૈતિક આચરણના આવશ્યક તત્વો બે છે પ્રકૃતિ અને સંમેલ તેમાંથી સંમેલોના નિયમો વિશે આપણે મહુ જાણીએ છીએ. ગજાકીય, સામાજિક અને શુદ્ધિ નિયમક કારણોની આરિત્ય ઉપર કેની અસર થાય છે તે સંમધી આપણને ધાતું જ્ઞાન થયું છે પરંતુ આપણી પ્રકૃતિનું નિયમન કયા કાયદાથી થાય છે, અને વ્યક્તિઓની અને અનુધ્યાની જાતિઓની સ્વાભાવિક નૈતિક વિધિવિધતા કેટલે દરજ્જે અને કયા કારણથી થાય છે તે મનથી આપણે જાગે જ કાંઈ જાણીએ છીએ તથાપિ વૈદક શાસ્ત્રના અભ્યાસથી જેમ જેમ જૂદા જૂદા નૈતિક પૂર્વ-વનણોના શારીરિક કારણો જણાતાં જશે, તેમ તેમ આ જાણનમાં આપણને વધારે વધારે જ્ઞાન હસ્તગત થતું જશે. તેથી વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધારવાની બહુ જરૂર છે હજી સુધી આ શાસ્ત્ર કેવળ નાજમાવશ અને પ્રયોગની દશામાં રહેલું છે. પરંતુ વસણવનાદિમાં માણસો મન્યા રહ્યાં છે એમ જો આ શાસ્ત્રમાં તે મન્યા રહે તો તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી આવશે. કેટલાક અસાધ્ય રોગોના કારણોની હજી આપણને કાંઈ માહિતી નથી, અને વૈદક સારનાર નિશ્ચયાત્મક નથી એ પાન મૌ સ્વીકારે છે. અસન ક્રિયાનું વૈદુ હજી બાહ્યાવરણમાં છે અને છતાં તે ક્રિયાથી ઘણા રોગો આપણને થાય છે અને ઘણા મટે છે વીજળીમાં રહેલી વૈદક શક્તિનો સૌંધ હજી લગભગ

જરાએ થયો નથી. હાલના સમયમાં બેલાન કરનારી દવાની શોધથી અતિ અગત્યનો પ્રદેશ ખુલ્લો થયો છે; અને શરીરની અમુક અવસ્થામાં આજ સુચનથી લાગણીઓ અને મનોભાવના આખા પ્રવાહને મરજી માફક ગમે તે દિશામાં વાળી શકાય છે એ વાત હવે સિદ્ધ થવાથી માણસ જાતનું દુઃખ ધણું ઓછું થઈ શકશે. પરંતુ મનુષ્યના ખરા સુખનો આધાર આપણા સ્વભાવના શારીરિક અને નૈતિક વિભાગનો અરસપરસ સંબંધ કેવો છે તેના જ્ઞાન ઉપર રહેલો છે; અને તેથી નૈતિક રાગોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થવો જોઈએ છીએ. મધ્ય સમયના સાધુઓના અપવાસ અને રક્તત્યાગ, કામ ક્રોધાદિ વિદ્યારોને શાંત કરે કે ઉત્તેજિત કરે એવાં આપણો, જ્ઞાનનંતુઓના રાગના ઉપચાર, ગાંડપણ અને અંડ હેદયથી થતી નૈતિક અસર, મનક-વિદ્યાની શોધો, શરીરના વિદ્યાર્થી સાથે આવતા નૈતિક ફેરફાર અને વિહાર, ક્યા ક્યા રાગથી માણસનું ચારિત્ર્ય ગદગદ થાય છે અને પછી માનસિક શક્તિઓ પણ રૂપાંતર પામી જાય છે તે—આ બધી બાબતો તે શાસ્ત્રના વિષયો છે. શરીર અને મનની એક બીજા ઉપર અસર થાય છે એ વાત તો જડપાદની વિરૂદ્ધ બોલનારાઓને પણ સ્વીકારવી પડે છે. મનના ત્વરિત ખગલગાટથી નાડી ઝડપથી ધગકવા માંડે છે અને ગાલમાં ફિક્કાશ કે લાલી આવે છે; અને ધાસ્તીને લીધે માણસને મરડી કે કોલેંગ ન થતાં હોય તો પણ થાય છે. આમ મનની અસર શરીર ઉપર થાય છે. આં શરીરની અસર મન ઉપર થાય છે તેના તો અનેક દાખલા મળી આવે છે. આ અસર આપણા નૈતિક અધારણના બધા ભાગ પર્યંત પહોંચતી હોય તો તે પણ સંભવિત છે; અને દરેક શારીરિક કારણને અનુરૂપ થઈને કોઈ મનોવિદ્યાર કે મનનું ખામ વલણ હોય તો તે અને એવી વાત છે, અને આ કારણોનું જો આપણને જ્ઞાન હોય તો શરીરના રાગની પેઠે નૈતિક રાગોની પણ ચિકિત્સા કરી તેમના ઉપચાર આપણે કરી શકીએ. આમ બાવચારિક લાભ તો તેથી થાય જ; પણ ઉપરાંત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ તેથી લાભ જ થાય; કારણ કે આપણા નૈતિક ગુણોના કારણ-સંબંધ ઉપર તેથી નવું અજાણું પડ્યો, આબોધવાની નૈતિક અમર

કેરી થાય તેનું વધારે સંપૂર્ણ વર્ણન હજી નાપણે શકિતમાન થઈશું. અને
ગતિની અસંગતો મદાન પ્રકાશ હતાનામાં નિરીક્ષણના ખ્યાલનો વિચાર
નહિ રહે પણ પ્રોગના પાક્કા પ્રમાણ ઉપર પછી તેનો આધાર રહેશે આ
પ્રમાણે ઇતિહાસકારના પર્વશ્રમમાં તે પૂરતી રૂપ થશે

પરંતુ ના ગણ જાને સારે ખરૂં અને તેમનું વિવેચન આ પ્રથમાં
ગાનનું પાત્ર નથી આય-જ્ઞ ઉપર જાણ સંગેગોની અમરની રેખા દોરવી,
જૂદા જૂદા જમાનામાં પરમપ્રાસન્ન નરીક જાગળ ધરાયેલા નૈતિક નમુનાને
તપામી જોવા, અવલગના કેટલે અંગે તેમનું પાત્રન થયું હતું તે જતાવડું,
જાને કેવાં કેવાં કારણોથી તે નમુના મર્પાદિત થયા, નિર્ગળ થયા કે નાશ
પામ્યા, ઇત્યાદિ જાણનો ગા અથવા ઉદ્દેશ છે

પ્રકરણ ૭ છું.

વિદ્યર્થી મહારાજ્ય

ગ્રીસ અને રોમનો પ્રાચીન સુધારો, યુરોપની અર્વાચીન પ્રગતિનું
મુખ્ય મૂળ છે પરંતુ પ્રાચીન ગ્રીસના પૌરાણિક ધર્મે નૈતિક આચરણને
કાંઈ પણ પ્રોત્સાહન આપ્યું નથી હોમર ઇત્યાદિ કવિઓના અથોમાં દેવ
દેવીઓની અનેક ગતો દર્શી છે એ વાત ખરી પરંતુ તત્ત્વવેત્તાઓના તર્ક
અને કટાક્ષ જાગળ અને-દેવ-વાદ ટકી શકે નહિ, અને પરિણામે
ગ્રીસમાં સશસ્ત્રાત્મનાદ ઉભો થયો, અને પીરોના અનુયાયીઓ કહેવા
વાળા કે માનુષી કે દેવી-કોઈ પણ જાતનું જ્ઞાન આપણને થઈ શકે એમ
જ નથી

બુદ્ધિના વિકાસનું પ્રથમ ફળ વિચારકાને સંશયાત્મવાદી બતાવવાનું
હોયછે, અને રોમના પ્રજાસત્તાક નાન્ટ્ય અને મહારાજ્યનો સમય એ અસર-
આથી ભુક્ત રહ્યો નથી. ગ્રીસના અસર્ગથી રોમમાં એ મત પેડા હતો

એપિક્યુરસનો મત અને સ્ટોઇક મત તેથી. તે સમયના કેટલાક વિચારકો એપિક્યુરસના અનુયાયીઓની પેઠે જડવાદી અને નાસ્તિક હતા, અને કેટલાક સ્ટોઇક મત વાળાની પેઠે અને પ્લેટોના અનુયાયીઓની પેઠે શુદ્ધ ચૈતન્યવાદી અને આગ્રિક હતા. જડવાદીઓ કહેતા કે ધાર્મિક લીધે લોકો દેવોનું અસ્તિત્વ માને છે; સૃષ્ટિના ક્રમમાં ચતુર યોજના કે દુરઅદેશી જેવું કશું નથી. પરમાત્માના સમેક્ષનથી મૃદિ એની મેજે ઉપજી છે, અને ક્રમે કરીને જીવ-સૃષ્ટિ એની મેજે થાય છે; માટે ધર્મ લાવનાનો કાર્ષ પશુ પ્રકાર માત્ર કલ્પનાનો ભ્રમ જ છે. ચૈતન્ય વાદીઓ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા, પશુ મર્વાત્મવાદની પેઠે જગત અને ઇશ્વરનો અભેદ માનતા; જગતમાં દુર-અદેશી તેઓ માનતા, પશુ પૌરાણિક દેવોને તુચ્છ ગણી તેમની કથાઓ મમજવી દેવોનો પ્રયાસ કરતા. પ્લિનિ કહેતા કે સૃષ્ટિ અને આકાશમાં બધી વસ્તુઓ સમાઈ જાય છે; માટે તેમને જ અનાદિ, અનંત, વિભુ અને અવિનાશી ઇશ્વર ગણવો જોઈએ; અને તેથી વિશેષ માણુમથી જણી શકાય એમ નથી. અને તેથી વિશેષ શોધવામાં લાલ પશુ નથી. સિસેરાએ આ ઇશ્વરને જડ નહિ પણ અવિકારી ચૈતન્ય માન્યો. સેનિકાએ તેને ઇદ્ર કહી જગતનો સ્વામી અને આદિ કારણ માન્યો. કેટલાક સ્ટોઇક લોકો કહેતા કે ન્યારે દેવ, માનવ અને આશુ જગત આદિ ચેતનમાં વિલય પામશે ત્યાં તે પ્રશુ જ માત્ર સર્વ સક્રિયમાન રહેશે. અર્થાત્ દેવદેવીઓની ધાર્મિક ગમ્મવાની ઠાંઈ જરૂર નથી. આવો વિચાર પ્રસરતાં દેવ-વાણી ઉપરથી પણ આરથા ઉડી ગઈ, અને લવિષ્ય-કથનનો પ્રચાર ઓછો થઈ ગયો. બ્યવહારમાં સફળ થાઓ વા ન થાઓ, પણ મનુષ્ય-જીવંતીનું સાર્થક તો પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં જ છે; પોતાના સહચારથી જ માણુસને અંતરમાં સંતોષ રહેવો જોઈએ; તેથી પોતાના નસીબમાં લાગ્યની બક્ષીમ છે કે કેમ ? તે જાણવા દેવ-વાણીનો આશ્રય માણુએ શા માટે લેવો ? અનીતિ-માન દેવો નીતિમાન માણુસને શું કહેવાના કે આપવાના હતા ?

પરંતુ આ ઉપરથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે તત્વાર્થિતકાના વિચાર સામાન્ય જનમંડળના વિચારથી ઘણા જૂદા હતા. તે વખતે ગ્રામવાસી

હજા અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉદય હજી થયો નહતો. તેથી તત્ત્વજ્ઞો અને જન-અમૂઢના વિચારો વચ્ચે અંતર ધણું રહ્યું હતું. એટલા માટે રોમન લોકોનું નૈતિક જીવન ક્યા મગમાંથી વધું છે તેની શ્રદ્ધ આપણે અન્ય અંગે કરવાની રહે છે. વળી તત્ત્વજ્ઞોના વિચાર રોમના રાજ-ધર્મ માથે પણ મગના આપના નહોતા. રોમનો ધર્મ રાજકીય હતો. અને આ ધર્મનો પોતાનાં અંતરમાં અનાદર છતાં પણ તત્ત્વ જિનકો જાહેરમાં તે ધર્મ પાળતા અને તેના બચાવમાં દલીલ પણ કરના કે ધરતો એકજ છે, પણ તેને ઓગળવાના રસ્તા જૂઠા જૂઠા હોય છે. વર્તુળના મધ્યબિંદુએ બધી ત્રિજ્યાઓથી જાડ શકાય છે, અને જે ધર્મધો અદ્યચારમાંથી પ્રવૃત્તિ થતી હોય તે ગમે તેવો જૂવ ભરેલો હોય પણ તે સારો જ છે. સ્વધર્મ એટ જ છે. ઝાંઝાંક લોકો પણ કહેના કે દરેક માનુસે પોતાના દેશની ધર્મ-ક્રિયાઓ બરાબર કરવી જોઈએ.

પરંતુ રોમના રાજકીય ધર્મથી માર્ગજનિક આચરણનું નિયમન હાવ્યસ્થિત થતું હતું એ ખરું, છતાં તે ધર્મ નૈતિક ઉત્સાહનું સ્વતંત્ર મગ દહિ થયો નહોતો. એ ધર્મની ઉત્પત્તિ સંબંધી હતી અને રાજકીય વૃત્તિને લીધે તેનું પાલન થતું હતું. રોમના દેવો ધણું કરીને જૂઠા જૂઠા અદ્યચારનાં સાદા રૂપક માત્ર હતા; અથવા વેપાર ઉદ્યોગના જૂઠા જૂઠા ખાતાની સલાજી રાખવા કપેયા ફિરસ્તા હતા. આ ધર્મ પ્રમાણે પ્રતિતાઓ પવિત્ર ગણાતી, કેટલાક સદાચારો કામદાએ ખાસ પવિત્ર માન્યા હતા અને તેમનાં દૃષ્ટિાની નોંધ સંબંધ તરફથી ખાસ લેવાતી; તેના રથાનિક મદાત્મને લીધે સ્વદેશાભિમાન હઠ થતું હતું; મુએલાંની પૂજન થતી હોવાથી આત્માના અમરત્વની ઝાંખી ઝાંખી માન્યતા આવી હતી; કુટુંબમાં તેને લીધે પિતાની સર્વોપરી સત્તા રહી હતી; અને લોકોનાં વર્તન એકદરે સાદાં, ભક્તિમાન અને સર્વોપરિ સત્તાને અધીન રહેનારોં થયાં હતાં. છતાં એ ધર્મ સાચ સ્વાર્થી હતો. તેની મતલબ આબાહી પ્રાપ્ત કરવી, સંકટ દૂર કરવા અને ભવિષ્ય જાણવું-એટલી જ હતી. પ્રાચીન રોમે પરાક્રમી પુરૂષો ધણા ઉપજાયા છે, પણ કોઇ સંત પેદા કર્યો નથી, એના આત્મભોગ સ્વદેશ-

ભિમાની હતો, ધાર્મિક નહોતો; અને જો કે તેની ધર્મ ક્રિયામાં મિશ્રિત થઈ કેટલાક ઉચ્ચ સદાચાર લોકોમાં દૃઢ થયા હતા, અને તેથી લોકોનાં જીવન એકંદરે સાદાં અને ગંભીર બન્યાં હતાં, પણ એ ધર્મથી ઇશ્વરીક પ્રેરણા કદિ કાઢીને થઈ નહોતી.

પરંતુ આ સાદુ અને ગંભીર જીવન પણ, પ્રજાતંત્રના અસ્તકાળમાં અને સાર્વભૌમ રાજ્યના ઉદયકાળમાં, તેમનામાં રહ્યું નહિ; કારણ કે રા-
મન લોકો જેમ જેમ વિજય કરતા ગયા, તેમ તેમ તેમનામાં મોજશોખ અને વિલાસની વૃત્તિ વધતી ગઈ. પ્રજાતંત્રની મામાજીક અને રાજકીય અવસ્થા તદ્દન ઉધી વળી ગઈ, માંહેમાંહે વિગ્રહ થવા લાગ્યા, નવા નવા પરદેશીઓના આગમનની સાથે તરવચાનના નવા નવા સિદ્ધાંતો, રીતરિવાજ અને દેવોના વિચાર દાખલ થવા લાગ્યા, અને તેથી કરીને સદાચારનાં જૂનાં બંધનો અદૃશ્ય થઈ ગયાં: ધર્મને લીધે નીતિ ઉપર જે છાપ પડી હતી તે લગભગ ભૂંઝાઈ ગઈ: પૂજ્ય બુદ્ધિનો નાશ થયો અને લોકો દેવને પથરા મારવા લાગ્યા. અધુનામાં પૂરે, દેવને ખાલે પાદશાહ પોતે જ પૂ-
જવા લાગ્યા. આથી વિશેષ ધર્મની બધી દશા પછી શી હોય ! મંદીરમાં જે દેવની પૂજા થતી તે જ દેવની નાટકશાળામાં હાંમી થતી. લોકો વે-
હેમી મટયા નહોતા, પણ નવા નવા ધર્મ તેઓ માનવા લાગ્યા હતા અને મતર જંતરનો વેહેમ વધી પડ્યો હતો. દેવોનું અસ્તિત્વ લોકો સ્વીકારતા નહિ, છતાં બવિખ્ય-કથન, શુદ્ધન, સ્વપ્ન અને દેવી ચમત્કારમાં તેમની મે-
પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. પ્રમોકેતુ, ખરતા તાગ, ધરતીકપ કે વિલક્ષણ જન્મની કાં-
ઈક ગુપ્ત અને જાદુઈ અમર ધારવામાં આવતી અને તેથી લોકોનું કાંઈક પ્રકારે અનિષ્ટ સૂચન થતું મનાતું, અને મદવિધાનું વજન વધી પડ્યું.
આવા ધર્મમાં નીતિના ઉપદેશક થવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. નેથી કરીને હવે તરવજોના સિદ્ધાંત પ્રતિ જ દૃષ્ટિ કરવાની રહે છે. અને ગ્રીસના સંસર્ગ-
થી જે મત ગ્રેમમાં દાખલ થયા હતા એ વાત આપણે ઉપર કહી છે.

હવે પોતાના સ્વભાવ ઉપરથી માણસ પોતાનો સિદ્ધાંત રચે છે. કાષ્ઠ માણસ આકરો, કડક અને સીધો, મનોનિમદ વાળો, દિમ્બનવાન, માત્ર

કર્તવ્યની જ શુદ્ધિવાળો, મોટો આત્મભોગ આપવાનો ઉત્સુક, ખીજની નિર્ભયતા મહન કરી ન શકે એવો, સાધારણ વ્યવહારમાં પણ સખત અને છીણાવટ વાળો, પ્રમુગ આવે આચરણમાં દિવ્ય લબ્યતા આચરનારો, અને પોતાના સિદ્ધાંતને તજવા કરતાં મરવું-સાઈ એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળો, હાય છે. આવા માણસને રદોષક સમજવો. વળી ખીજે કોઈ શાંત સ્વભાવનો, ચાલે છે તેમ 'ચાલવા' દે એવો, મિથનસાર, નમ્ર, લક્ષો, વાળાએ તેમ વળે એવો, મિત્રતાની લાગણી વાળો અને દુઃખનોને-ક્ષમા કરે એવો, અંતરમાં સ્વાર્થી પણ બની શકે ત્યાં પોતાની વૃત્તિઓની તૃપ્તિ માથે ખીજની તૃપ્તિ પણ ઈચ્છવાવાળો, ઉત્સાહમાં મદ અને વેહેમને-પ્રતિકૂળ, ગુણ અને ગૂઢ વાતોથી અલગ રહેનારો, આરિચ્છના ઉડાણ અને આત્મભોગની શક્તિ રહિત, છતાં આનંદ કરવા કમવવામાં કુશળ અને છંદગીમાં આનંદી અને ખુશખીજી રહે એવો હોય છે. આ માણસને એપિક્યુરિયન મનજવો. રદોષક આંતરવાદીને મળેલ આવે છે: એપિક્યુરિયન જન્મદિન-વાદીને મળેલો આવે છે. પ્રથમ પ્રકારનો માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ આત્મ-સુખને સૌથી મોટો સદાચાર ગણશે, અને ખીજ પ્રકારનો માણસ આત્મ-ભોગ કરતાં કમળ અને મીઠનસાર ગુણોને વધારે પસંદ કરશે.

આમ આરિચ્છ ઉપરથી માણસના અભિપ્રાય બધાય છે એ વાત ખરી, પણ આરિચ્છ પોતે જ દેશના સામાન્ય સંજોગોથી બધાય છે. જે દેશના સંજોગ રસિક, ચતુર અને ઇદિયજન્ય વિલાસને વધારે અનુકૂળ હશે, તે દેશની પ્રજા મેરુજે એપિક્યુરસનો મત મદદણુ કરશે. પરંતુ રોમન પ્રજાના સંજોગો એના દુના કે જોને લીધે જૂઠાથી જ તે પ્રજા આચરણમાં રદોષક નમુનાને એવનારી થઈ હતી, શરૂઆતથી જ તે પ્રજાને લગાયક ધનુ પડ્યું હતું અને રહેવું-પડ્યું હતું. તેથી એ પ્રજામાં લગાઈનો ઉત્સાહ અને મુદ્દેશાભિમાન પ્રથમથીજ આવ્યા હતાં. અને આ આચરણને અનુકૂળ આવે એવો રદોષક સિદ્ધાંત તે તેમને પડી મળી ગયો.

હવે અમુકપ્રકારનાં દમેશાં આત્મ-ભોગની વૃત્તિ બહુ કમવાય છે. બહુ માણસોને મરનાં સીખવે છે, આચર અને ઉત્સાહનાં કાર્યોથી પરિચિત રાખે

છે; અને સ્વાર્થ-ત્યાગ કરી એક ખીન્નની સાથે રહી કામ કરતાં, ખીન્ને મારતાં અને રાગદ્વેષ ઉપર દૃઢ કાણુ રાખતાં, શીખવે છે. સ્વદેશાભિમાનથી પણ જીવનની દૃષ્ટિ-મર્યાદા વિસ્તૃત થાય છે; સમાજને માટે માણસો પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપે છે અને આખરેને અર્થે જીવન જીવાય છે. પોતાના દેશમાં થઇ ગએલા વીરનરોના ગુણગાનથી માણસોનાં મન ઉત્સાહી રહે છે અને દેશને માટે જાન આપવા તૈયાર થાય છે. આ બધા પ્રકારે રામન પ્રજા કેળવાઇ ગઇ હતી, અને સ્વદેશાભિમાન તેમનામાં બહુ આગળ પડતો સદાચાર ગણાતો હતો. અને સાર્વ-ભૌમ રાજ્યના શાંખ્ય સમયમાં મુદ્દી અને લશ્કરી વ્યવસ્થા તેમના હાથમાં રહી હતી, જેથી રામન પ્રજા ચારિત્ર્યમાં ઉચ્ચઆહી અને મગર થઇ હતી.

આ પ્રમાણે રામનો સદાચાર ઝડપેક નમુનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે એવા તરવો તે સમયના મંલોગમાં હતાં. અને આ તરવોથી ઉપજી આવતા પૂર્વ-વક્ત્રુને દૃઢ કરે એવું એક ખીન્નું તરવ પણ તેમનામાં પ્રચલિત હતું. અને આ તરવ નીતિના ઉપદેશમાં જીવન ચરિત્રનો જે ઉપયોગ તેઓ કરતા હતા તે છે. ધિરિતઓ નૈતિક આચરણમાં યાદુદીઓ કે સતો જેવા અર્થ-ક્રિક પુરોગાનાં દૃષ્ટાંતો નજરમાં રાખના, અને તેથી તેમના સાર્વજનિક જીવનનો નમુનો જેમ અને તેમ નજર થઇ જતો, કારણ કે એવા પુરોગાના જીવનો સામાન્ય મનુષ્યોનાં જીવનોથી બહુ જૂદા પ્રકારનાં હતાં. પશુ બ્રીક અને રામન લોકો પોતાનાજ દૃષ્ટાંતિક સ્વદેશીઓના લૈકિક ચારિત્ર્યનો દાખલો લેતા. અને તેમનું અને આ દૃષ્ટાંતિક સ્વદેશીઓનું નૈતિક ચાતાવરણ, જીવનના ઉદ્દેશ, આખરનો પ્રદેશ અને કાર્યનું ક્ષેત્ર-એ બધાં તેના તેજ હોવાથી, ઇતિહાસની ઉપદેશાત્મક અમર તેમના ઉપર કોઇ અર્થાકિક પ્રકારની થતી. નીતિના વિષય ઉપર દરેક કાળનાર, જૂના જૂના મંલોગમાં જૂદા જૂદા ઉત્તમ પુરોગા કેવી રીતે વરન્ધા હતા તેનું વર્ણન કરતું એ પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય ગણતો હતો; અને પોતાની મુશ્કેલીના પ્રમંને લોકો એ ચરિત્રનો ઉપયોગ કરતા હતા; અને દુઝાણે દુઝાણે, દુઝાણા દુઝાણા

સંલેગમાં આમ વરતો દતો માટે મારે પણ તેમ કરવું એવો ઉપદેશ લોકો તેમાંથી પ્રદણ કરતા હતા.

ઈતિહાસની અમરે ઉત્તમ મનુષ્યોનાં મન ઉપર બદલાઈ ગયેલા સમયમાં પણ કેવી થાય છે એ આવી વાતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એટલા માટે, રોમના માર્ક બ્રામ રાજ્યના સમયમાં, જોકે પ્રજાના જીવનના મેન્ટગો છેક બદલાઈ ગયા હતા તોપણ, સ્ટોઈક મત સિદ્ધાંતમાં રોમના મર્મ રૂપે રહે અને નૈતિક ઉત્સાહનું મોડું મૂળ અને નિયામક ગણાય, તે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું થોડુંજ છે. એપિક્યુરસનો મત પણ તે વખતે બહુ પ્રમદેસી હતો, પણ તેનો રાજ્યને વીંછી નાખનારો મિદ્ધાંત જ નીવડ્યો છે; બહુ તો, શાંત અને નિષ્ક્રિય ગ્રાજીઓને એ ધર્મ હતો. એપિક્યુરસનો મત મુદ્દે, નિર્દોષ હતો; અને મિદ્વેનક મનના જેવો કેવળ મોજાદો કે ખરાબ નહોતો; પણ જે મતમાં સુખ, યેન અને એશઆરામની એવડી મોટી કિંમત આજવામાં આવતી હતી તે મત હાલમાં સમયમાં હુકુમત અને ચારે તરફ મંકડાથી ચીંટાએલા ઝરફરી લોકોને માટે કેવળ પ્રતિકૂળ અને અપોગ્ય હતો. એપિક્યુરસનો મત શાંત, પહેલેસો અને જાવના રહિત જનદિનવાદ હતો. રોમના મદાન દર્ષિબિદુઓ તેથી જુદાજ પ્રકારના હતા. વળી પોતાના સુખનો ભોગ આપવા રોમન લોકો સદા તૈયાર હતા; પરંતુ જ્યાં સુખની તેમને શ્રુતિ થતી, ત્યારે પછાં કરીને દવકા પ્રકારની મોજમાં તેઓ આનંદ માનતા, અને એ વાત એપિક્યુરસના મતથી વિરુદ્ધ હતી. નોપણ રોમના ઇતિહાસમાં એપિક્યુરસના મતને પણ કાંઈક કર્તવ્ય બળવવાનું હતું, પણ તે કેવળ નિષેધક હતું. તે મનના ઉપદેશનું વળણ સ્વદેશાભિમાનની વિરુદ્ધ હોવાથી પ્રજાકીય લાગણી નાણુદ કરાવવામાં તેમને બહુ સહાયમૂલ થયો, અને આ વાત માર્કેનિક બેસસેસ (Cosmopolitanism) ના હિંદ્ય માટે આવશ્યક હતી; અને વળી ધાર્મિક આસ્થા પ્રત્યે તેની મખન વિરુદ્ધતા હોવાથી રોમના નજીક પતા પૌરાણિક ધર્મ ઉપર એની પ્રબળ અસર થઈ.

આમ હોવાથી, નીતિના ઉપદેશમાં રચનાત્મક કિંવા નિશ્ચિત અસર ઉપજાવવાનું કામ સ્ટાંઇક મતને માથે આવી પડયું. આ મતમાં બે વાત મુખ્ય છે:—અસુસ કરીને ક્રિયાવાની અને મેળવવાની વાજબી વસ્તુ માત્ર સદાચાર છે, બીજું કશું નહિ: અને વિવેકબુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા એટલી બધી છે કે કામ ક્રોધાદિ ષડ્ વિકારોને કેવળ દાબી જ દેવાના છે. અર્થાત્ વિવેક-બુદ્ધિને વશ રહી સદાચાર પાળવા સિવાય માણસનું બીજું કાંઈ કેતવ્ય નથી, અને જાણા માણસમાં કામ ક્રોધાદિ વિકારનું નામ પણ હોવું જોઈએ નહિ. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો કહેવા લાગ્યા કે આમાં અતિશયોક્તિ છે, કારણ કે સ્વાર્થથી સ્વતત્ર સદાચાર મનુષ્યની હૃદયગીતો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ એ ખરું, નથાપિ મુખ્ય પણ સારી વસ્તુ છે અને તેને આટલું ઘાંધક દરકાર રાખવી રાજબી છે. અતિશયોક્તિનું બીજું કારણ એ છે કે કામ ક્રોધાદિ વિકારોને વિવેક-બુદ્ધિના કબજામાં રાખવા તેનું નામ સદાચાર છે એ વાત ખરી, પણ અમુક હદમાં તે વિકારોની તૃપ્તિ પણ વાજબી છે. છતાં નીતિમા નિઃસ્વાર્થતાનું દૃષ્ટિગિંદુ અને વિકારો ઉપર શક્તિનો અંકુશ-આ બે સ્ટાં-ઇક મતનાં મુખ્ય લક્ષણો તેઓ સ્વીકારે છે. હવે ગમન લોકોને આ મત કેમ અનુકૂળ થયો તે આપણે તપાસીએ.

પ્રથમ લક્ષણ સ્વદેશાભિમાનની શક્તિને કેવળ અનુકૂળ હોય છે. સ્વ-દેશાભિમાની રામન નરે જગત્ આત્મ-ભોગ આપી મદાન પરાક્રમો કરવામાં મશાદુર દત્તા અને તેમા પ્રાર્થિ મેળવવાની કે અમર થવાની આશા પણ તેમણે રાખી નથી. માત્ર દેશની દાએ પોનાના મિય માણુનો ત્યાગ તેમણે ઘણી ખુસીથી ક્યો છે. આવા પરાક્રમી નરેના દૃષ્ટિ-નજૂત છવનર્થી સ્વાર્થ અને કર્તવ્યના બેટની અપદ અને આખી લાગણી રામન લોકોમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી: અને સ્ટાંઇક મતમાં પણ એ વાત મુખ્ય હતી.

માણસોની પ્રવૃત્તિ મનચારમા કંટાળવા ઉપદેશો નીતિના ચાર પ્રયો-જનો બનાવે છે: પ્રથમ:—કાંઈ કિંવા બનાવવાની વ્યવસ્થા એવી છે કે સદા-ચારી મુખી થયો અને દુનચારી દુખી થયો: કાંચ્છ કે સમાજને અનુમરીને કે ન આપે તેને સમાજ અનુકૂળ થાય જ નહિ: અથવા અંદો ગમે તેમ

હોય, પણ પરલોકમાં પોપાંખાઈનું સંભવ નથી; તેથી ત્યાં તો ઘટે તેવો બદલો જરૂર મળશે. અને ત્યાં જે બદલો આપજો તે અહીં પણ સારા માણસની કાળજી રાખજો. હવે ધર્મની વ્યથા સાવનાઓ જ્યાં દૃઢ રીતે મનાતી ન હોય ત્યાં આ છેલ્લી દલીલ કામમાં આવતી નથી; અને પેહેલી દલીલનો આધાર સમાજની વ્યવસ્થા ઉપર છે, કારણ કે દેટલાક સમાજની એવી દશા હોય છે કે તેમાં અપૂર્ણ મદદચારીને સુખની આશા અપને પણ દેાતી નથી. વળી આ ઉપદેશના પ્રદર્શનો આધાર મોટે ભાગે ખાસ મળેગ અને વ્યક્તિઓની પ્રકૃતિ ઉપર રહેશે, અને મિસેરાએ કહ્યું છે તેમ “એક ઉપયોગિતા જેને મરજાવે છે તેનો નાશ બીજી ઉપયોગિતા ધણી ચાર કરે છે.”

બીજું:—શરીરના રોગની પેઠે દુરાચાર પણ મનનો રોગ છે. તેથી મનને પણ મદદચારથી તદુગત ગ્રાપવું જોઈએ, શરીરની તંદુરસ્તી સૌ ઇચ્છે છે; તો મનની તંદુરસ્તી એટલે સદાચાર શ્રી શા માટે ન હજી ? એવું ન હજીનાર જે કોઈ હોય તો તેમાં તેની અજાનતા છે માટે ખાલ શબ્દની દરકાર રાખ્યા વિના સૌએ સદાચારી ગેરવું જોઈએ; કારણ કે દુરાચાર જાને જ દુઃખ અને માનસિક નિષ્કેષ ઉપજાવે એવો છે. અર્થાત્ દુગચાર મનનો મદવાડ છે, સદાચાર મનની તંદુરસ્તી છે. તંદુરસ્તી હોય તો બીજાં સુખ બોગવી શકાય છે એ વાત ખરી, પણ તંદુરસ્તી જાને જ સુખ છે; તેમ મદદચાર જાને જ મુખરૂપ છે અને દુરાચાર દુઃખરૂપ છે; માટે સદાચાર કરવો અને દુરાચાર પરહરવો. આ મિદાંત પ્લેટોનો હતો. ગ્રોઈક લોકો એને પોતાના મિદાંતમાં ગૌણ સ્થાન આપે છે.

ત્રીજું:—અમજીને મદદચાર આચરતાં એક પ્રકારના આનંદનો આનંદ ભાવ પ્રગટે છે. અને આ અનિર્વાચ્યમાં અને દુગચારથી દૂર રહેતાં મનને વિષેષ રહિત જે શાંતિ થાય છે તેમાં ફેર જે અર્થાત્ એ જાને એક નથી, પણ બિન્ન બિન્ન છે. માટે માણસે મદદચારી જ થવું જોઈએ. આ ત્રણે પ્રયોજનોમાં અંતે કાંઈના સુખનો ઉદ્દેશ છે. પ્રથમ પ્રયોજનનું સુખ બાહ્ય મળેગમાં છે, બીજા અને ત્રીજાનું સુખ માનસિક દશામાં ગેરુ છે.

ગ્રામ્યુ:—આપણા સ્વભાવનું બંધારણ જ એવું જ છે કે તેથી અમુક પ્રદારનું વર્તન આપણા જીવનનો ઉચ્ચામાં ઉચ્ચો ઉદ્દેશ થાય છે, અને સુખનો બોગ આપીને પણ તે કર્તવ્ય આપણે કરવાનું છે. કેટલાંક કાર્યો જાતે જ માગે અને ઉત્તમ છે અને કેટલાંક નીચ અને હલકાં છે એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપણને આપેઆપ થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાનું આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. આ ઉપદેશ આંતર વાદીઓનો છે; અને તેમાં સુખ કે દુઃખ, દાન કે દંડ, જાત કે જાત, કે મનમતાંનનો મસાલ જ નથી. મૌને માટે સર્વત્ર નીતતા નિયમો સરખા જ છે.

આ છેલ્લું પ્રયોજન સ્ટૉઇક મતને માન્ય હતું. સ્વાર્થના હલકા પ્રકાર પ્રત્યે તો સ્ટૉઇક મતનો સ્પષ્ટ અને મપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જ એ હતો કે જે વસ્તુઓ ઉપર આપણું સ્વામિત્વ આધી શકતું નથી તેમના પ્રત્યે આપણે નિઃપ્રહ જ ગહેવું જોઈએ. ભાગ્યની કોઈ બંધીસ પ્રત્યે મનને આકર્ષાવા ન દેવું એ જ ઉદ્દેશ માનસિક કૅપ્શનનો છે, અને તેથી સદાચારના પ્રયોજન તરીકે ગણાવણું કે દુરઅદેશીને વિચકુચ ધ્યાન જ નથી. માટે માંસારિક વસ્તુઓ મિથ્યા છે; એવા માણુમના મનને તેવી વસ્તુઓ કાંઈ વિસાતમાં નથી; અને ગમે તેવા દુઃખમાં પણ એવા માણુન શાંત અને ગભીર રહી શકે છે. રોમન ગાંધ્યમાં જે મમયે સ્ટૉઇક મત પ્રવર્તેલો હતો તે મમયે લોકો માંમારિક લાલ મેળવવા અત્યંત ઉત્ક્રિષ્ટ રહેતા હતા અને દુરાચારની માથે દલ અને ડોળ પણ બાંધી પડ્યા હતાં. ટેસિટમના શબ્દોમાં બોલીએ તો, મદ્યચાર અને મોત સન્ધ્યાં ગણાતા હતાં છતાં સ્ટૉઇક મનનાઓ લોકોને વિચકુચ ધ્યાનથી વિના પોતાના મનની મજા પાવવાનો ઉપદેશ આપના. ક્રીસ્ટિની આશાએ તેઓ એ કામ કરતા હતા એમ પણ નહોતું, કારણકે આત્માને અમર કરવા માણુમની યાદ કામમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે એ જ્ઞાન તેઓ માનતા જ નહોતા. આત્માના અમરત્વ આપના સ્ટૉઇક તત્ત્વચિંતકોને અભિપ્રાય સદિન્ય અને અનિશ્ચિન હતો. માનુષી આત્મા ઈશ્વરનો અણ દેવાથી મુઆ પડી તે અણ પોતાના નાન ચિંતન્ય માથે લગી જાય છે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. સદાચાર

સિદ્ધિ અન્ય કશામા એવ નથી એવો નિમ્ન સ્ટોઇક મતનો હોવાથી, પગથોડાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા એ મતમા રહી નહિ. સદાચારને માટે જ સદાચાર કરવાનો છે, પરલોકના સુખને માટે નહિ, તેથી સુખને માટે પરલોક સ્વીકારવાની જરૂર પણ રહી નહિ. રોમમા સ્ટોઇક મતનો ત્યાગનાર પેનેશિયમ કહેતા કે શરીરની આથે આત્માનો પણ નાશ થાય છે, અને એપિક્યુરસ એ મતને અનુમોદન આપે છે. આત્માનું અમરતા જે લોકો માનતા તેઓ પણ તેને હીલે કાર્યમા પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વાતની ના કહેતા. તેથી કરીને યાજ્ઞી વગાડીને આત્મ-ભોગનો ઉપદેશ આપના સ્ટોઇક મત તે રિચારની સહાયતા વિના જ વિકાસ પામ્યો છે.

તથાપિ એક અન્ય પ્રકારની અમરતાએ રોમના નીનિવેસ્ટાઓ ઉપર ગહુ અમર કરી હતી. આમરની, અને વિશેષે કરીને મુઝા પછી મળાની ઈર્ષિની, ખેરના તેમને ગહુ હતી. આથી કરીને તેમના જીવન પગકમી થતા, અને વાણીમા પણ તેથી કરીને કાંઈક કૃત્રિમ અને ન દર્શાવ અમર આવી જતી. પરંતુ લોક-અભિપ્રાયની તેમને આવી દરકાર હતી ને ઉપરથી એમ ધારી નેવાનું નથી કે મીમ અને રોમના ડ્રોક્ષમા હલ અને ડાગ ક્યાં વિના ગુપત્યુ રગીને મદાચાર આચરવાનો રિચાર પ્રચલિત નહોતો, અથવા પોતાના વિષે વેદિકાની હવડી ગણનાની અચરણના કરવા જેટલું તેમનામા નૈતિક નામર્ય નહોતું હિન્દુ લોક-પ્રિયતાના ભોગે પણ માણસો મદાચાર આચરતા અને અત્યંત માન પામતા. નિસેરો કહેતા કે દેવો અને માણસો ન જાણે તે પણ હુઆર કદિ આચરવાનો નથી, અને ડાળ અને દેખાય ક્યાં વિના ગુપત્યુપ આચરવા સદાચારના જેવો બીજો કોઈ સદાચાર પ્રગમના નથી, ઈર્ષિને માટે નહિ, પણ કર્તવ્યની ખાતર સદાચાર કરવાનો તે નેમને ૧૭ નાખવા કરેલા સદાચારથી તો હિન્દુ નીતિ-બ્રહ્મચર્યાય તે અમિદ્ધ મજામ પણ પવિત્ર અને દિવ્ય પુરુષ હોઈ શકે છે એ વાત કદિ મિસરી જગતી નથી, મુદર વસ્તુ જાતે જ મુદર હોય છે, વેદિકાની પ્રગમથી તેની શું ના વધી જતી નથી આવા રિચારો તે વખતે પ્રચલિત હતા. રોમ ઓનિયમ મુઝા પછીની ઈર્ષિને મિંસા ગણ્યો

ચળી સદાચારની મોહિની અને કર્તવ્યની લાગણીમાં અપટ બેદ છે એમ પણ સ્પષ્ટ મતવાળા કહેતા. આનંદ કે મોજ ગમે તેના ઉપા પ્રકારનાં હોય તેપણુ તેને કર્તવ્ય માનવાની તેઓ અપટ ના કહેતા. તેઓ કહેતા કે આનંદ નો આપણા જીવનનો સાથી છે, માર્ગદર્શક મોમિઓ નથી. દેવો અને માનવો પાપની દરજીદર કરે તેપણુ કાલો માણસ તે પાપ કદિ કુમે નહિ; કારણકે સજા અને સરમની ધારીનો માર્યો કાલો માણસ મદાચારી નથી રહેતો, પણ મદાચાર પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ એ મમળે છે. ચાલવાને માટે પગ કાઢ નજરાણુ માગતા નથી; તો પછી મદાચારને પણ શામાટે કાઈ માગવું પડે ? આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ મનથી માણુઓ કીર્તિ અને લોક-અભિપ્રાયનો ભોગ આપના શીખ્યા અને કર્તવ્યને કાંઈપણ જતના આનંદ સાથે ખાસ નિસમત નથી એ વાત સમજ્યા.

મનોવિકારને તદન નિર્મૂળ કરી નાખનાર જેથી રીતે વિષેકજીવિતુ રાજ્ય નિષ્કટક ચાલે એ સ્પષ્ટ મતનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ હતું. માણુ-મોનાં ચારિત્ર્ય મોટે ભાગે બે પ્રકારના હોય છે એ આપણે આગળ જણું છે. એકમા ઇન્દ્રિયશક્તિ પ્રબળ હોય છે, બીજામા નાસનાઓ પ્રબળ હોય છે. પ્રથમ પ્રકારના સારા માણુસમા ઇન્દ્રિયશક્તિ સુવ્યવસ્થિત થયેથી હોય છે, તેથી તે માણુસ પોતાના વિકાર કે મજેગેમાથી ઉપજતી પ્રબળ લાલચોની મામે થઈને પણ પોતાને જે કર્તવ્ય મમળાય છે તે કર્યો જાય છે બીજા પ્રકારના મારા માણુસનો નજાન મુશાએ એવો મધાઈ ગયો હોય છે કે તેના વિકાર અને લાગણીઓ કુદરતી રીતે તેને સદાચારમા પ્રેરે છે. આમાથી પ્રથમ પ્રકારનો માણુસ જ એવો છે કે જેની નીતિના વખાણ આપણે કરી શકીએ, અને વારવાર આત્માનો ભોગ પણ એ જ માણુસ આપી શકે છે. બીજા પાસ જોતા, કુદરતી રીતે આપોઆપ થતો સદાચાર ગમ્ય અને મોહક લાગે છે, અને તેવા માણુસ ઉપર આપણને વાહાવ ઉપજે છે. આ બે પ્રકારના ચારિત્ર્યને અનુરૂપ કેળવણીના પણ બે પ્રકાર છે, પ્રથમ પ્રકારમા ઇન્દ્રિયશક્તિને દૃઢ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે અને તેના દષ્ટાંત પ્રાચીનકાળમા અપાર્તાની વ્યવસ્થા અને સ્પષ્ટ મત છે, અને કાંઈક કેરકાર માથે, મધ્ય

કાળની મન્યામરૂતિ છે. દુઃખ મદન કરવા માણસો શક્તિમાન થાય, દેખીતા અને પ્રમિદ્ધ નિકારોને દખાવતા રીંખે, વિવાસ માત્રને તણ દે, અને વિકાસને તરૂન કાચુમા ગણે,—એ તેમની મદલગ હતી. બીજા પ્રકારની કેળવણીનો ઉદ્દેશ વાસનાઓને માંગે બતાવવાનો હોય છે અને તે હાલના મમયમા બહુ પ્રચલિત છે. આ પદ્ધતિ સદાચારને આકર્ષક બતાવવાનો, કલ્પના અને આખાદીની સપગી મોહિનીઓ સાથે સારા ગુણને નોંડવાનો, અને આમ ખચરના પડે તેવી રીતે વામનાઓને ધારેલા માંગે વાળી લેવાનો, ચોતાથી બનતો પ્રયામ કરે છે. પ્રથમ પ્રજાર લડાયક પ્રજાને અનુકૂળ આવે છે અને તેથી આત્મ-ભોગ અને પગક્રમનાં કાર્યો થાય છે. બીજી પ્રકારમાં અને ધણા મુધરેલા જમાનાને અનુકૂળ છે અને તેથી કામળ સદાચારને મગનડ મળે છે. અને મહાનિત છે કે સુધારાની ત્રિહિ સાથે નીતિનો પગક્રમી નમુનો ઓછો થઈ જશે. મળેજોના બળે પ્રાચીન પ્રજાઓને પ્રથમ પ્રકારનો નીતિનો નમુનો મદલ્યું કંવો પડે. હવે, અને તેથી જ રદોષક મનનાળા કહેના કે વિકાસ એક જાનના ગેમ છે; પરંતુ વિવેક-શુદ્ધિનું જ્ઞાન સર્વોત્તમ છે અને તેને અનુમાર જ મનુષ્યનું વર્તન થવું જોઈએ. હૃદયના વિકાર કદિ મારા હોય જ નહિ. જેવા વિચારથી પ્રેમણ સૈનિકા કહે છે કે રહેમ નજરમા સર્વોત્તમ મદાચાર છે, પણ દયામા તો દુગચાર જ છે. ધર્મ અને વેદેમનો જેવો મમથ છે તેવો રહેમ નજર અને દયાનો મમથ છે. ગહેમ નજરમા ન્યાય હોય છે, દયામા ન્યાયનો ભગ થાય છે. નહેમ નજર શુને અને નસીયના પ્રમાણની તુલના કરે છે; દયા શુનાને ખુદી જઈ માત્ર નમીયતના દુઃખને જ નજરમાં રાખે છે. ગહેમ નજરમા નિઝાનો ગંધ પણ હોતો નથી, દયા વિકારનું જ સ્વરૂપ હોય છે. કાલો માણસ રહેમ નજર રાખે છે, રાગી માણસો અને નિર્મળ સ્ત્રીઓ દયા દેખાડે છે. કાલો માણસ પોતાના જાતલાઈઓને સદાય કરના જ જનમ્બો હોય છે, પણ વિકારથી દોષાઈ ગયા વિના સાત ચિત્તથી પોતાનું કર્તવ્ય એ કયો જાય છે. બીજાની આખમા આંસુ જોઈ પોતાની આંખમાં પણ આંસુ બારે એ મનની નિર્મળતા જ છે. અર્થાત્ હૃદયગત વિકારો વિવેક-

શુદ્ધિના વિરોધી હોવાથી તેમનો જડમૂળથી નાશ જ કરવો જોઈએ.

ખ્રિસ્તિના અને વિધર્મીઓના મદ્યાર મગ્ન્યાવતા આપણને માત્રમ પડે છે કે જે સદાચારમાં ધ્વજાગ્રકિતની દૃઢતા અને વિવેક વધારે હોય તે વિધર્મીઓમાં વધારે ઉત્તમ ગણાતા; જેમા હૃદયનો ભાવ વધારે હોય તે ખ્રિસ્તિઓમાં વધારે ઉત્તમ ગણાતા. પ્રેમ નહિપણ મૈત્રી, ઉદાર બુદ્ધિ નહિ પણ આતિથ્ય, કામળતા નહિ પણ મોડું મન, અને દયા નહિ પણ ગેહેમીયત, એ આચીન સર્વવર્તનના ચિહ્નો હતા. મનોવિકારને કેવળ કચરી નાખનાનો ઝાંઘકનો સિદ્ધાંત આપણી પગેપકાર વૃત્તિને અન્યાય આપે છે, કાગળ કે તેથી દયાજેવા સદ્ગુણોનો સદાચાર રહેતો નથી, પરંતુ વિવેકી અને નિકારરહિત લોકોપકારની જગરી તરફેણ કરી તેનો ખગ એ વાળી આપે છે. 'ઉદાર ચરિતાનામ્ તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્' એ તેનું પ્રમણ મૂળ હતું. તેથી તે મતનો ખામ ઉપદેશ હતો કે દરેક માણસે દહરીતે એમ મમજવું જોઈએ કે બીજાના ભવા માટે જ તેને મનુષ્ય-જીવન મળ્યું છે. ગુના ઉપર પણ દયા રાખવાનું તે મતનાળા કહેતા, કાગળકે પ્લોટાની પેઠે તેઓ પણ એમ માનતા કે ગુનો માત્ર અસાનતાનું જ પગિણામ છે. માટે ગુનો અટકાવવા પૂનતી જ મળ થવી જોઈએ. પગ્તુ આ બધી વાત તેમના મિદ્ધાંતમાં જ રહેતી. આપણા અભાવમાં રહેથી હૃદય-ભાવનાઓની મામે વિમદ માઠી બેઠેલો મત તેમથી નીપજતા ખનખ પગિણામને અટકાવી શક્યો નહિ. તેથી બ્યાવહારિક વર્તનમાં તો એ મત એક જનતનું ભવ્ય આત્માભિમાન જ રહ્યો હતો. 'તમારો દીકરો મરી ગયો' એમ જ્યારે એને ક્ષાગોરાસને કાઢ્યું હતું, ત્યારે 'અમર પુરૂષના જન્મમાં ૮ કરણજૂત હતો એમ મે કદિ માન્યું નહોતું' એટલો જ ઉત્તર એણે આપ્યો હતો. જામ મિદ્ધાંતમાં રહેવા પગેપકારને વર્તનમાં મુકાવે એવું કાંઈ તરન તે મનમાં નહોતું. હુ ખ અને ગંગતે સકટો માનવાની જે માણસો ના પાડે તે બીજાના હુ ખ અને રોગ મટાડવાનાં ઉત્સાહી કચિત્ત જ હોઈ શકે છે. મસારના ગંગદેવ કે સુખ હુ ખથી ગ્રહા માણસના ચિત્તમાં જરીએ કોણ થવો વ જોઈએ એ તેઓનું પન્મ દર્શનમંદુ હતું. આથી કરીને તેમના ચરિત્રમાં અગ-દિવ્યતા નહોતી.

સંખ્યા આવી.

વળી રદોષક મતમાં કુદરતને અનુરૂપ જીવન જ સદ્વર્તન છે. હવે આપણી કુદરત કિંવા સ્વભાવ મિત્ર વસ્તુ છે અને તેમાં વિકાર અને વિવેક બન્નેનાં અસ્તિત્વ છે; અને તેમના લિંગ લિંગ ક્રમાગત સદાચાર આપણામાં હોઈ શકે છે એ વાત વિવેકશુદ્ધિ જ આપણને અપેક્ષા કરે છે. તેથી વિકારના તરતની અવગણના કરવામાં રદોષક નીતિવેત્તાઓ પોતાનો જ મત તણ દે છે. એકદેશી મિદ્ધાંતથી ક્યાંઈ માફ પરિણામ આવ્યું નથી. રદોષક મિદ્ધાંતમાં પરાપકાર છતાં આચરણમાં તે આવી શક્યો નહિ, કારણ કે હૃદયના જે ભાવમાથી એ નીપજ આવે છે તેને તો કેવળ દાખી દેવાનું એ કરે છે; સર્વજ્ઞ મદાચાર સરખા છે અને સધળા દુરાચાર પણ સરખા છે ઇત્યાદિ લોકમતથી નિરૂદ્ધ અનેક વાતો મને કહેવી પડી; અને આચરણમાં કૃત્રિમતા અને દંભ આવવા લાગ્યાં. વદાલુ મગુ ગુજરી જતાં માણસને શોધ થવો સ્વાભાવિક છે, પણ રદોષક મત તેની પગલાનગી આપનો નથી, માત્ર એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં અને જન-સંભાવની એક જ ખાલુ કેળવતાં, તેમનાં મન અને મિત્ર સંકેતો ચંપ ગયાં. માત્ર મદાચારને શોધી તેની જ પાછળ ભ્રમ્યા કરવું એવો તેમનો મિદ્ધાંત હોવાથી ઘણા ખરા રદોષકોએ સર્વિ-વિજ્ઞાન સાથે તરફ દુર્વૃદ્ધ દાખ્યું છે. રદોષક મત અવસ્થ કરીને પશ્ચાત્તઃકોઈ હતો અને વીતેલા યુગની સાદાઈ પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવવાનો મિથ્યા પ્રયામ કરતો હતો. વળી તે મતમાં જો કે એટલું અને મહાન પુરૂષો પણ થયા છે, તથાપિ મોટે ભાગે રદોષક માન્ય લોકો કરતાં પણ નીતિમાં એકંદરે ઉતરના હતાં, કારણ કે તે મતમાં જેટલું કરેવાનું તેટલું આચરણમાં આવી શક્યું નહિ; મોટો કરો પોતાના ગુણમો ઉપર જીવમ બહુ ગુજારતો. જુદમ બાજબાજ અને પરાણે પૈસા કદાવનારો હતો. પૈસા કદાવવા એકેમિમના કેટલાએક રહેવાસીઓને એણે બુખે મારી નાખ્યા હતા. સૈનિક પુસ્તકમતીઓ અને લોભી હતો; ઇત્યાદિ અનેક દાખવા મળી આવે છે.

વળી સધળાને 'કલ્યા' ફિલસૂફ બનાવવા એ રદોષક મનનો ઉત્કટ

અભિપ્રાય હતો. પરંતુ આત્મ-અવમનું ધોરણ એણે એવું તો ઉચું રાખ્યું કે તેથી તે મન લોકોના મોટા ભાગને અને હંદગીના સાધારણ પ્રમગોને માટે કેવળ અયોગ્ય નીવડ્યો. મનુષ્યનું જીવન ઇતિહાસરૂપ હોય છે, ઇતિ-તારૂપ નથી હોતું. મોટાં પરાક્રમ કરવાનો કે મોટાં મકટો વેઠવાનો પ્રમગ હંદગીમાં કવચિત્ જ આવે છે; પણ નાના નાના પ્રસંગો તો રોજ બને છે. તેથી મમાજની નીતિના નિમાયક થવાનો લોક ગખનારી મંસ્થાએ મામાન્ય માણુમે અને મિશ્રિત પ્રયોજનોને ધ્યાનમાં રાખી કામ લેવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રચલિત આચરણથી નીતિનું દૃષ્ટિ-ગિન્દુ સેટું જ ઉચું જોઈએ, નહિતો અતિ શ્રમના ભયે લોકો તેની તરફ નજર જ કરશે નહિ. પરંતુ ઝોંઘક મત માત્ર વિરલાઓની જ ગાળા હતી. મદ્યાર અને દુગ્યારમાં ક્રમવાર પગથીઆં એણે સ્વીકાર્યા નહિ; મામાન્ય માણુસોની નીતિનાં પ્રયોજનો અને વૃત્તિઓની ગણના એણે કરી નહિ; અને તેથી અભાવિક રીતે જ જન-મનુદે એ મતનો ત્યાગ કર્યો.

આત્મસંયમના આ નીતિ-ચાત્રમાં મુખ્ય વાત મનુષ્યના ગૌરવની છે. ડાહ્યા માણુમે પોતાના અતરને પૂંછી વાત કરવાની છે; બીજા માણુસોના અભિપ્રાયની દરકાર રાખવાની તેને કશી જરૂર નથી. આમ મગરૂરીને આ મતમા પરનાનગી મળે છે, એટલું જ નહિ પણ તે નીતિનું એક મુખ્ય પ્રવર્તક તરફ બને છે. અિરિત ધર્મમાં પાપનું જ્ઞાન જે અગત્યના બોગવે છે તે અગત્યના આ મતમાં સદાચારનું જ્ઞાન બોગવે છે. પાપ એટલે એક રોગ; અને ડાહ્યા માણુમનુ કામ તે મટાડવાનું છે, પણ તેના મંજેગો ઉપર ત્રિયત એણે ચલું નહિ. મરતી વખતે કરેલા પાપને માટે થતા પક્ષા-તાપને એ મતમા સ્થાન જ નથી, અને એવા પ્રત્યાપ્તથી ચારિત્ર્ય ઉપર વિશુદ્ધ અને ઉત્તમ અસર થાય છે એ વાત પ્રાચીનકાળના લોકોને મમ-જણી લાગતી જ નથી. અને નૈનિક રોગની વાત્તવિકતા સ્વીકારવા છતાં તેમનું દૃષ્ટિ-ગિન્દુ અતિ ઉચ્ચ અને ખડું કહીએ તો આપ્રાપ્ય હતું છતાં, મનુષ્ય-સ્વભાવમાં મુદ્દે અર્વોત્તમના રહેલી છે અને મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છા-થી જ મદ્યારનું અતિ ઉચ્ચ શિખર પ્રાપ્ત કરી શકે જ, એ જ્ઞાનની સંકા

તે સમયે ઘણા થોડાને યતી હોયર ઇત્યાદિ કવિઓ કેવળ પ્રારબ્ધવાદી હતા; અહું ઇંદ્રની ઇચ્છાથી બને છે એમ તેઓ માનતા. પરંતુ રામન સ્ટો-ઇકા પુરુષાર્થવાદી હતા. ભાગ્યની વિભુતિઓ ઇશ્વર ગમે તેમ વેરે, અથવા કોઈ કાર્યની મફતતા કે નિષ્ફળતાની વાત ભડે એ પોતાના હાથમાં રાખે, પણ આપણા વિચાર અને વૃત્તિઓના ધણી તો આપણે જ છીએ, એવા વિચાર તેમને માન્ય હતા. નીતિની બાબતમાં માણસ દેવોની સાથે પણ હરીફાઈમાં ઉતરી શકે એમ છે. નીતિ બધાની છે, શુ દેવોની એકલાની ? તેથી જ મિસેરો કહેતો કે આપણે સદાચાર આપણે જ મેળવેલા હોવાથી તેની ખુમારી આપણને રહે તે વાજબી છે. જે વસ્તુ આપણે જ મેળવી શકીએ એવી છે તેને માટે વળી પ્રભુની પ્રાર્થના શી ? સદાચારની પ્રાપ્તિ આપણને ઇશ્વર કરાવી શકે એમ નથી. તે તો આપણે પોતે જ કરવાની છે. "ઇશ્વર ડાંઢી આપે છે, દ્રવ્ય આપે છે; પણ માન મનની શાંતિ તો હું જ કહું છું." જે વાન આપણથી બની શકે એવી નથી તેને જ માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી ઘટે છે. લુકિસીઅમ કહેતો કે ખરો દેવ તો એપિયુરમ છે, કે જેણે નીનિના નિયમો જમતને આપ્યા. એનિકા કહે છે કે એક બાબતમાં માણસ ઇશ્વરથી પણ ચડીઆતો છે. ઇશ્વરની નિંદરતા અને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત છે, પણ ડાંઢા માણસને એ પોતાથી પ્રાપ્ત છે. ઇશ્વર અમર છે. એટલી જ એનામાં વિશેષતા છે. એપિકટેટમ કહેતો કે શુર કે માર્ પોતાને પોતાથી જ પ્રાપ્ત છે એમ ડાંઢા માણસ સમજે છે. આમ મનુષ્ય અને ઇશ્વર લગભગ સરખા મણાતા હતા.

પરંતુ સ્ટોઇક મતમાં ઇશ્વર સમઘી વિચાર અસ્પષ્ટ, અચુકત અને કેટલેક ટેકાણે અસંગત પણ છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં તે મત મર્વાતમવાદ કિંવા મૂર્ધશ્વવાદ સીકારે છે. આ વાદમાં ઇશ્વર અને કુદરતના પ્રદેશ અભિન્ન હોય છે. પરંતુ કુદરતમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કામ ચતું જોવામાં આવે છે. આ દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને નીતેક શ્રેષ્ઠતા આ બે રૂપે સ્ટોઇક મતમાં ઇશ્વર પૂજ્ય હોય છે; અને માણસનો આત્મા એ ઇશ્વરથી છૂટો પડેલો તેનો અંશ માત્ર છે, અથવા ઇશ્વર એતનથી વ્યાપ્ત વસ્તુ છે. તેથી ઇશ્વરની પ્રેરણા નિના

કાંઈ માણસ મહાન થઈ શકતો નથી. ઇશ્વર બધે છે, આપણા અંતરમાં પણ છે. અંતર્યામિ દેવતા એટલે જ ઇશ્વર. આ ઇશ્વરને પૂજવો લેખ્યો. જે અધુ તારામાં છે તે ઇશ્વરનું છે.

રૌંદક લેખકોના લેખમાં આવાં વચનો ઓછાં નથી. પરંતુ ઘણું કરીને તેઓ સદ્ગુણને ઇશ્વરની નકલ કરતું માનુષી કાર્ય જ લેખે છે. “ઇશ્વરની પછાડે ચાલો” એવું જે પ્લેટોનું મૂલ હતું તેનો આવો અર્થ હતો અને રૌંદક લેખકો તેનું વારંવાર કથન કરતા. એમાંથી હૃદયને સ્પર્શ કરે એવા અને મુંદર ભક્તિભાવનો ઉપદેશ તેઓ ખીસવના; અને તેની સાથે ઇશ્વરની દીર્ઘ દૃષ્ટિથી જે કાંઈ થાય તેને સંપૂર્ણ ગ્રહાથી અને નિઃશક મને તાબે થવાની ફરજ તેઓ ઉમેરતા. આપણા જીવનમાં રહેલા વિકાર તરવનો જે અત્યંત અણગમો તેમને હતો તેમને આ ઉમેરાથી બહુ પુષ્ટિ મળતી. પોતાને નિર્મિત પાઠ જ માણસે ભજવવાનો હોવાથી, ગણ, કક્ષણનું કે બહુ બગાડ કરવો એ પ્રભુની સામે થવા જેવું છે. “એ પાઠ દૂંઠો હોય કે સાંધો હોય,” પણ તે ભજવવાનો જ છે. “જો પ્રભુની ઇચ્છા એવી હોય કે તારે ગરીબનો પાઠ ભજવવો, તો આનંદથી તારે તેમ કરવું. લૂથા ભગડનો, રાજ હાકેમનો કે ખાનગી માણસનો કદિ તારે પાઠ ભજવવાનો હોય; પણ પ્રમાણિકતાથી તે તારે ભજવવો.” “કાંઈ પણ તારી વસ્તુ ગઈ છે—તેં ગુમાવી છે એવું કદિ બોલીશ નહિ; પણ તે વસ્તુઓ તેં પાછી મોંપી દીધી છે એમ જ કહેજે. તારી સ્ત્રી અને છોકરું મરી જાય, તો મળ ધણીને તેં પાછાં એમને સોંપી દીધાં છે. તારું ખેતર તારી પાસેથી ગયું તો તે પણ પાછું સોંપી દીધું; દુષ્ટ માણસે તારી પાસેથી તે ખુચી લીધું. તો જે પ્રભુએ તને એ આપ્યું હતું તે ગમે તે રૂતે પાછું લઈ લે તેની તારે શી પીડા ?” “પ્રભુ કાંઈ સાગ માણસને આત્માદીમાં રાખતો નથી; તો પ્રભુ તેની પ્રીતિ કરે છે, તેને તાથી દદ કરે છે, અને પોતાને જ માટે એને તૈયાર કરે છે.” “જેના ઉપર પ્રભુનો પ્રેમ છે, તેને જ દુઃખી કરી એ નાણું છે; પણ જેને લગાવે છે તેને ભવિષ્યમાં દુઃખ દેવા માટે એ

કરે છે. ખરાબ આણસની આખાદી અંતે તેમની અધોગતિ જ મૂલ્યવં છે.

નીતિનો જે માર્ગ એક રીતે તેમના મનમાં ઉપસ્થિત થતો હતો તે, પ્રભુની દીર્ઘ દષ્ટિને ઉદ્દેશીને બોલાએલાં આવાં વચનોથી બેસકે બોલો થઈ જાય છે. ઝઘાંછક ઉપદેશકોનો આશય પણ તેવો જ હતો અને તેમાં તેઓનો પ્રયામ મફત થયો હતો. પરંતુ એ જ પ્રયાસમાં એક બીજું જોખમ સમા-
એકું હતું, અને મંત્રણા જમાનાનાં ધણાં નીતિ-દર્શનોનાં વદાણુ એ જોખ-
મના ખરાબે અથડાઇ લાંગી ગયાં છે; કારણ કે તેથી કેવળ પ્રારબ્ધવાદી ધંધ જતાં માણુઓ કદાચ વ્યાવહારિક સદાચારમાં પ્રવૃત્ત જ થાય નહિ, અને જે થાય તે મૂંઝે મોઢિ મદન કરી જોયાં કરે; અને સમાજની ધણી ખરી દશાઓમાં એમ જ પડે છે. પરંતુ મુલાએ, પ્રાચીન મસ્તૂતિમાં સદાચારનો વિચાર રાજકીય ચંચળતાની માથે એટલો બધો જોડાએલો રહ્યો હતો કે લાંબા કાળ સુધી આ જોખમ કેવળ ઢર રહ્યું હતું. પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યોના વિચારમાં જે પ્રાધાન્ય રાજ્ય-અથવા ભોગવની હતી તેનું પ્રાધાન્ય અર્વાચીન મનમાં એને કદિ પ્રાપ્ત થયું નથી. તે કાળે નૈતિક અને શુદ્ધિ મય જીવનની રંગરંગમાં સ્વદેશભિમાનની અસરનો ધમધમાટ ચાલી રહ્યો હતો. અતિ ગંભીર તરવરો, અતિ વિશુદ્ધ નીતિ-વેત્તાઓ, ઉંચી પ્રતિના કવિઓ, લઠ્ઠયા અને રાજદારી પુરૂષો તે વખતે હતા. તેથી કરીને નીતિના પ્રાચીન મિદ્ધાંતિમાં શેરૂંગી મદાચારને પ્રસંગોપાત વધારે પડતું પ્રાધાન્ય અપાતું હતું; એટલું જ નહિ પણ રાજ્યના દિનની ખાતર આપણને દંડાજો ઉપજાવે એવા રિવાજ પણ રાજ્યમાં દાખલ કરવાની હિમાયત તરવરિતકો એ કરી છે. આ ઉદ્દેશે સીઓના સામાન્ય ભોગવટાની હિમાયત પ્યેટાએ કરી છે. પોતાના નૈતિક ધારાનો પાયો એરિસ્ટોટલે ઝીક લેઢા અને જંગલીઓના બેદનો સગલગ બનાવ્યો હતો સ્પાર્ટાના કાયદા બહુ વખ-
જીતા હતા. શુદ્ધિ અને રાજકીય ચંચળતાના આ સંયોગથી નીતિના સિદ્ધાંતમાં પણ સ્વદેશભિમાન મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાવા લાગ્યું હતું. અર્વાચીન ઉપદેશકોના મિદ્ધાંતમાં સ્વદેશભિમાન એવું અમરચાત ભોગવતું નથી. એનેશાગોરાસ જેવું કાંઈ ઉંચે આંકોશ તરફ આંગળી બતાવી

કહેતું કે અમારા ખરે દેશ તો ત્યા જ છે અને તેથી દેશનિકાલમાં કાંઈ દુઃખ એ માનતું નહિ. પણ આવા વિચાર સમયના પ્રચલિત પનથી તન વિરુદ્ધ જ હતા. અવેશાલિમાન હથી પ્રતિનું નૈતિક કર્તવ્ય ગણાતું, અને વહાલામા વહાલા મગા કરતાં પણ પોતાનો દેશ માણસને વધારે વહાલો હતો; અને જે માણસ પોતાના દેશને માટે મરવાની જગીર પણ આનાકાની કરે તેને સાગે માણસ કાંઈ ગણતું નહિ. કવચિત્ કવચિત્ શાંત, એકાતવાસી જીદગી ગુણગ્યાના રણકાર આપણે માલણીએ છીએ, પરતુ મામાન્ય રીતે રાજકીય જીવનમા ભાગ લેવાનું કર્તવ્ય ગણાતું સિમેરે કહેતો કે પ્રજાતિમા જ મળો મદાચાર મમાએલો છે. જનમમાજ એવું મહા છે કે તેના દરેક અનયવે આખા મમાજનું લવું થાય એવી રીતે વર્તવું જ જોઈએ એ ટ્રોઇક મતનું મુખ્ય મુત્ર હતું. આમ અવેશાલિ-માનને લીધે જ આચીન લોકાની નીતિ વ્યવહારપ્રિય બી હતી અને ટ્રોઇક મનના ઉપદેશને અનુમાર જીવનમા અતિ વિષાદમય મમયમા પોતાના દેગને નતત્ર રગા અર્થે અનેક વીરાએ પોતાના પ્રાણ પણ આપ્યા હતા.

કર્તવ્યની આની મમજવાગા, લમ ક્રોધાદિ નિકારોને કમનમા નખવા મમર્થ, અને ગાત ગાગવ યુદ્ધ ચિત્તવાળા ગમન નગે મગ્ગાને નૈયા જ નેતા, અને તરચિતનનો મુખ્ય હિેશ પણ માણસોને મોત માટે નૈયાર કરવાનો ગણાનો. ભાન્યની નિબુતિઓ મુખ્યા પછી કાઇ કામની નથી, તેથી તેમની દરકાર જ મનને ય માટે નેરી વંદએ ? અને વેડેમી ધામ્તીઓ નાણુદ થવાથી તેમનું ચારિત્ર્ય આત્માશ્રયા અને ભન્ય થતું. ટ્રોઇકમતનું પગમ દરિમિંદુ પણ એ જ હતું. પનુ મનુ પનવે ભન્ય ઉપદેશ તેમના જેવો જ કે કાંઈ નવવેતાઓએ આપ્યા નથી, અથવા તો તેમના જેટલા પ્રાત ધૈર્યથી મનુની મનુખ કાઇ થયા નથી, નોપગ તેમના નિનર ઉપ-દેશથી મનુને ગાગી અગન્યનાનું જ્ઞાન તમનામા પ્રાપ્ત થયું અને જીવનને તેમનો આખો વિચાર તેથી નિરૂપ થઈ ગયો હતો એ વાતની ભાને જ ના પડાગે. બેકન કહે છે તેમ ટ્રોઇક મન તાણાઓએ મનુની કિમન અતિ મોટી આગ હતી, અને મનુની તૈવાનીઓથી નનુને વધારે બીદામ ; તેઓ

ખનાવના દના. “કેમ મરવું એ નહિ, પણ કેમ જીવવું એ ડાહ્યા માણ-
ગના મનનો વિષય હોય છે; અને એવો કોઈ વિષય નથી કે જેના ઉપર
ડાહ્યા માણસ મૃત્યુ કરતાં ઓછો વિચાર કરશે” એ રિપનોખાના વચનમાં
ગંભીર મત્ય સમાએહું છે. સંચય કર્તવ્યપરાયણતાનું જીવન એ મૃત્યુની
ઝોથી ઉત્તમ તૈયારી છે. અને તેનો વિચાર નિરંતર નગર મનુષ્ય ગમ-
વાથી નેતું દુઃખ ઓછું કરવાનો ઉદ્દેશ ધારું કરીને પાર પડે જ નથી અને
ઉલ્લટું આરિય વિક્ષણ, ઉરકેસએહું અને ગમગીન તેથી બની જાય છે; માનુ-
પ્રગતિને આવશ્યક ઉત્સાહ અને ઉન્નતિનો ભોજ નહીં થાય છે, અને ધર્મ
પાર લાગણીઓમાં મદતા અને ઝડતા આવી જાય છે.

એવી દનકથા છે કે આચરણમાં જીવન અને મૃત્યુના એ ટાપુ હત
આ એ ટાપુએ મનસંહરના એક સરોવરમાં દના. એક ટાપુમાં મૃત્યુને
પ્રવેશ ગિજકુલ નહેતો, પણ જુદાવચ્ચા, મદવાડ, જુદગીનો કટાક્ષ, અં
ભયાનક દુઃખના ઉજાળાથી ભોક્ષ બદ્ધ પરિચિત થતા. અને ભોક્ષ પો
નાની અમરતાના કાયર કાયર થઈ ગયા અને પેલા બીજા ટાપુને શાંતિ
રથાન ગણવા લાગ્યા, તેથી તેઓ ત્યાં ગયા ત્યારે જ તેઓને શાંતિ મળી

મૃત્યુ પ્રત્યે ઝટકકે તત્તવેતાઓની દૃષ્ટિ કેવી હતી તે આ દંતકથ
ઉપરથી બરાબર જણાઈ આવશે. મુખ્યા પંક્તિ આત્માની શી ગતિ થાય છે
તે મનથી પ્રાચીન તત્તવેતાઓમાં મતભિન્નતા ધણું હતું. પરંતુ મોત
એ માત્ર કુદરતી વિમાએ છે અને મોતની બીક માત્ર મેગી કલ્પનાનું જ
પરિણામ છે એ વિચારમાં આ એકમત દના. મોત જ માત્ર એવું સકટ
છે કે જે આપણી હયાતીમાં આપણને કાંઈ કરી શકવું નથી. આપણે
હોઈએ ત્યારે મોત હોવું નથી, અને મોત આવે ત્યારે આપણે હોતા નથી.
જુદગીના અંતે જ મોત હોય છે એ વાત ખેત્રી છે; આગળ પણ હોય
છે. મુએલાં અને નહિ જન્મેલાં યુદ્ધમાં જ છે. મરવું એટલે જન્મ્યા
પેહેલા જેવા દના તેવા ચર્ચાવું છે. ઓલનાઈ ગએલા દીવાની અવચ્ચા,
પ્રગટ્યા પૂર્વે તેની જે અવચ્ચા હોય તેના જેવી જ સમજની. મરણ
દુઃખનો અંત તે મોત. મોતથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા નો દુઃખનો

અન આવે છે મોન ગુનામને કુર શેના પગમાથી મુક્ત કરે છે, બધી ખાનાના ધાનના ઉનાડી નાખે છે, દુખના દાદને શાત કરે છે, અને ગરીબાના તરફથીઆનો અત આવે છે. કુદરતની એ છેલ્લી અને મર્વો નમ મક્કીમ છે, કારણ કે સરળી ચિંતાથી માણસને એ મુક્ત કરે છે ધણુમા પણ તો તેથી આપણે માણેની ઉત્પત્તિનો અન આવે છે, મિનાય બીજી કાર્ધએ નથી મોત માગો કે તેથી ભાગો, પણ તેમા મદદ કે દુખ નથી, માત્ર આપણુ અગ્નિતત્ત્વ તેના મૂળતરવોમા પાછુ લય પામી જાય છે, જેને આનંદથી તાબે થવાની આપણી ફરજ છે એવો આપણી પ્રકૃતિનો તે કાયદો છે.

મિમેરો, ખૂટાઈ અને ગોઈમ્મતવાળાઓના લેખ આવી ફલીનોથી ભરેલા છે, ઉપરાંત, પ્યેગના અનુયાયીઓની પેરે મિમેરો પણ આત્માના અમરત્વનુ સૂચન વારંવાર કરે છે. પૃથ્વી પણ આત્માનુ અમરત્વ માને છે, પરંતુ તેના મતમા તેના કારણો તાત્ત્વિક નથી, પણ તેની આ માન્યતાનો આધાર દેવ-નાણીઓની માફી ઉપર એલો નાખ્યો છે નેટાઈમ્મતમા આ ભિક્ષાત નદ અને અનિશ્ચિત પ્રજાશથી પ્રકાશે છે, અને કોયોતેજ્ઞ પ્રયોજન તરીકે તેને ઉપયોગ કનચિન્ જ થયો છે અથવા થયો જ નથી પરંતુ અગ્નિ-ઓના ધાર્મિક સાદિન્યને છોડી વિધર્મીઓના તત્ત્વદત્તનોમા આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે જે જ્ઞાન આપણા ખામ નામા આવે છે તે એ છે કે મોઢ પણ રૂપે મોત શિલાનો પ્રકાર છે એવી માન્યતાની ગેરલાજરી પ્રાચીન તત્ત્વચત્રકાના નેખમા દત્તી મોદેટિમના મન પ્રમાણે નુયુધી જન-વેનન ઓનવાઈ જાય કે અગ- ને તત્ત્વ શરીની ગુનામગીરીમાથી મુખ્ત થાય છે અને જન્મે પ્રકારે તેમા તાબ જ છે એપિક્યુ-સ કહેતા કે માઈ નન્નુ મનની લાગણીઓને છે અને મોન થો તાગળીઓ ન્ની નથી માટે ક્યુ નિન્નુદ છે એન મમ ને મિમેરોની દલીલ આવી દત્તી-મુઆ પડી આત્મા કાનો નેડે છે અને કાનો નુયુધી નાથ પામે છે અને હોય તો ને નુદા યાગ છે ના. પરમતો ક્યુ ને ને દુખી થયો નથી પોનાનો ને નુજી ન્ના પોલિલિયને મેનેમને - ન પ્રમાણ દીનામા તાપેલ

હતો. “ મુએલાંમાં બે કાંઈ લાગણીઓ રહેતી હોય તો છંદગી પર્યંતન લાંબા કેદખાનામાંથી હવે છટે થઈને સ્વતંત્રતાનો આનંદ એ માણે કે અને વધારે ઉચ્ચ રથાનેથી કુદરતની અનન્યોપીઓ અને મનુષ્યોનાં સપગ કૃત્યોને એ નીહાળે છે, અને જે દિવ્ય વસ્તુઓને સમજવાનો અઘાપિ પર્યંત વ્યર્થ યત્ન એણે કર્યો હતો તે વસ્તુઓને વધારે સ્પષ્ટતાથી હવે એ જુએ છે. કાંતો તે સુખી છે અને કાંતો તે કાંઈ નથી; તો, પછી તેને માં જોય મારે ઘા મારે કરવો કે સુખીઆનો શોય કરવામાં છાંયા છે; જે કાંઈ નથી તેનો શોય કરવામાં ગાંડપણ છે.” આ પ્રમાણે તત્ત્વચિંતક કહેતા કે મુએલાંને માટે શોક કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.

પરંતુ તત્ત્વચિંતકોના અભિપ્રાયમાં આવી એકમતના છનાં, ‘સામાન્ય લોકોને મૃત્યુની ધાસ્તી જલુ રહેતી હતી એમ ઝીક પુરાણોની કેટલીક કથા ઉપરથી જણાય છે. દેવની કે અમુરની તેમને મુઆ પછીની બીક જલુ લાગતી હતી તે વાતની સાખીતિ લુકિસિયમ, સિસેમ અને પ્લુટાર્કના લેખમાંથી પણ મળે છે. તેથી આ ધાસ્તીને નષ્ટ કરવી એ તત્ત્વચિંતનનું કર્તવ્ય ગણાવા લાગ્યું. પ્લુટાર્ક કહેતો કે એવી ધાર્મી-સખવી એ દેવની ખગળમાં ખરાગ નિંદ્રા કરવા જેવું છે. સારા નીતિમાન માણસને પોતાની છંદગીથી અસંતુષ્ટ થવાનું કાંઈ કારણ નથી; અને પરાક્રમી પુરોગાના મૃત્યુથી લોકોને જે પૂર્વજલુદ્ધિ તેમના પ્રત્યે થાય તેથી એમ જ સાખીત ગાય છે કે એવા પુરોગા ઇશ્વરને પણ વહાલા હોય છે. કારણ કે કે મૃત્યુ જે આશિરવાદરૂપ ન હોય તો એવા માણસનું મૃત્યુ ઇશ્વર શા માટે થયા કે કે ઉઘમાં જ માણસનું મૃત્યુ થાય એવું ચઢાન કોઈ સારા કામને માટે દેવો તે માણસને આપતા; અને તેવી ઘણી કથાઓ કહેવામાં આવતી. તેથી શામાટે કાંઈએ મૃત્યુથી કરવું નેહએ ? આવા દૃઢ વિશ્વાસથી કાણ માણસો મૃત્યુકાળે શાંત, ધીરજવાન અને ખમાતાપ રહિત રહેતા હતા. સોક્રેટિસનો મૃત્યુકાળ કેવો શાંત અને ગંભીર હતો તે પ્રસિદ્ધ છે. આથી કરીને લાકિતના પ્રકારમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો, અને લોકોનું લક્ષ નીચે ઉપર ખાસ ચેંટવા લાગ્યું. ઝીસના સાત કાણા પુરોગોનાં

એક ચિલન હતો. મૃત્યુકાળે પોતાના શિષ્યોને બેગા કરી એણે કહ્યું કે તેની આખી જીંદગીમાં એક જ કૃત્ય એવું થયું હતું કે જેને લીધે તેને તે વખતે દિલગીરી થતી હતી; અને તે એ હતું કે મિત્રના પેમની ખાતર તેનું ન્યાયનું જ્ઞાન કાંઈક આચ્છાદિત એક રખત થયું હતું. અને રામના મદાધારી પુરુષો પણ નીતિમા નિષ્કલક જીવન ગાળી પંચમ મતોપથી મૃત્યુકાળે મગરર થઈ મરતા હતા.

કેટલાક કહે છે કે આ જાગતમાં વિધર્મા તરત્તરચિંતકાની નીતિ ખ્રિસ્તિ ધર્મની નીતિના જેવી જ હતી; એવી કે કેમ જાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મની નીતિ તે નીતિના વિકાસરૂપ જ હોય. પરંતુ આ વાત જો કે ધણા પ્રોટેસ્ટાંટના ઉપદેશને લાગુ પાડીએ તો મોટે અંશે માયી છે; પણ શરૂઆતના કે મધ્યકાળના કેથોલિક મન પરત્વે તે કેવળ ખોટી ઠરે છે; કાંણુ કે એ બન્નેમાં મોટો ભેદ છે. તરત્તરચિંતકો મૃત્યુને કુદરતનો કાયરો માનતા, સગ રૂપ માનતા નહિ. ખ્રિસ્તિ શુઝો કહેતા કે આદમના પાપને લીધે મૃત્યુ મુગરૂપે દુનિયામાં આવેલું છે, અને સ્વર્ગી ઝેરી વનસ્પતિ, જડ મૃદ્ધિમાં ગળા ઉત્પાત, અને મર્યાના પ્રેરણની ઓડપનું કાંણુ પણ એ પાપ જ છે. તરત્તરચિંતકો માનતા કે મોતથી તપાસા દુઃખનો અંત આવે છે, ગરીબ આખ થઈ ગયા પછી શારીરિક દુઃખોની સાત કરતી એમાં મોટી મૂર્ખાઈ નહિ તો બીજું શું છે? ખ્રિસ્તિ જદો કહેતા કે માણસોના બધા મોગ લાગને મૃત્યુ પછી તુરંત જ ભગવાન દુઃખ અને વેદનાની શરૂઆત જ થાય છે, અને તે વેદનાની આગળ આ દુનિયાનું દુઃખ કાલ જાણૂંરીમાં નથી ગમે તેરી હિંમતથી પણ તેમનો નિગ્રહાર કાઢી શકે એમ નથી, અને અમર પ્રાણીઓ વિવાય અન્ય કાંઈ ને ખમી શકે એમ નથી. તરત્તરચિંતકો કહેતા કે માણસો પાપ ન કરે ત્યારે નુકસાન પવિત્ર અને નિર્દોષ હોય છે, ખ્રિસ્તિ જદો માનતા કે જન્મે ત્યાંથી જ નાણુમ પાપી અને અપવિત્રી છે. વિધર્માઓ કહેતા કે નાનાં બાળકો મરી જાય તેમની પાછાંડે કોઈ પણ જાતની પ્રાર્થિક ક્રિયા કરવાની નથી, કાંણુ કે તેઓ મસારના ગંગ દેવથી રૂદિત હોય છે. એવા પરિત આચ્છાદ્યોને મોટે મોગ કરવામાં પાપ

છે. ખ્રિસ્તિ જરૂર કરેલા કે પ્રભુ-એજનમાં જાગ નીકા રિના જે આગર મરી જાય તે ઇશુખ્રિસ્તમાં સજીવના પામ્યુ નથી, અને તેથી તે પાપી જ રહે છે. તત્ત્વચિત્તકો માનના કે મનુષ્યના નૈતિક અજ્ઞાનમાં ધર્મના બીજ રહેલાં છે અને નીતિમાન મનુષ્ય જ પરમેશ્વરને પ્રિય થાય છે. ખ્રિસ્તિ જરૂર કરેલા કે મનુષ્યની નીતિ ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારની હોય પણ તેને કાંઈ કામમાં તે આપતી નથી ધર્મ ઉપર અડગ અદ્વાયી અને તેવા કહેલો ક્રિયાઓ ના યથાર્થ પાલનથી જ તેની મુક્તિ થાય છે.

મૃત્યુ પછે જે ધાસ્તીઓ કંઈપણને વીધે ઉભી થઈ હતી તેમને દૂર કરી માણસને નવન્ય કરવાનો ઉદ્દેશ રિખર્મી તત્ત્વચિત્તકોનો હતો કેવો-સિક્ક ધર્મગુરુઓ તે રિગે બને તેટલી ધાસ્તીઓ જતાવી પોતાની સત્તા મર્યાદાપરિ આપવાના હેતુ નીક મૃત્યુનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ ઉદ્દેશ તેઓ બાળકોને બચ્ચે રાખને દાઢવાનું કરેલા, અને જૂન પિશાચ અને અમૃતકાન્તી સાનો કરતા ધણા ખગ વેહેઓ બે બામનો વિગે જ હોય છે મૃત્યુની 'રાત્રી' અને છાંયીનો દરેક જનાર ઇશ્વરીક અમરકારનું પશ્ચિમ છે એવી માન્યતા. મધ્ય કાળમાં પ્રથમ જનના વેહેઓ ધણા પ્રમાણ હતા. પ્રાચીન કાળમાં બીજી જાતના વહેઓ પ્રચલિત હતા. અધારામાં દાઉ ઉભો છે એમ જ્ઞી માના જેમ બાળકને આરાકિન રાખે છે તેમ મધ્ય કાળના ધર્મગુરુઓ પણ મૃત્યુની ધાસ્તી જતાવી માણસોને વશ રાખના અને કેમરણી, આદિત્ય અને કળા જ્ઞાના રખવ સુધી તેમના હાથમાં રહેતા હોવાથી મેદાઓ પર્યન્ત તેમણે ઉપજાવેની મૃત્યુની ધાસ્તીઓનો બોન લોકોની રૂપના ઉપર ચલો હતો. આમ મૃત્યુ પરતે તત્ત્વચિત્તકો અને પ્રિયિત ગુરુઓના મન જૂના જુદા હતા. મનુષ્ય અપૂર્ણ પ્રાણી છે એટલુ જ નહિ પણ બ્રહ્મ છે, અને તેના પાપના પશ્ચિમ મૃત્યુની શિક્ષા તેને માથે ચોટી છે એ મિદ્ધાન આદમ જનને કેવળ નવો જ હતો અને દુનિયાના નૈતિક ઇતિહાસ ઉપર એ મિદ્ધાતની અમ-ધણી ગભીર થઈ છે

તેમણે આ મત-ચિન્તન આત્મ-હત્યાની વિચારણાથી વગી વવારે રપટ થાય છે. કેટલાક પ્રાચીન તત્ત્વચિત્તકો આત્મહત્યાની વિરુદ્ધ હતા જે

વાત ખરી, તથાપિ એકંદરે તે કાળે આત્મહત્યામાં પાપ ગણાતું નહોતું. કર્તવ્ય કરતાં માણસે કરવાનું નથી; છતાં પોતાની ઇંદગીનો આદે તેવો ઉપ-યોગ કરવાનો દરેક માણસને હક છે એમ સ્વૈચ્છિક લોકો માનતા. પ્રાચીન-કાળના લોકો મૃત્યુ તરફ જે દૃષ્ટિથી જોતા હતા તેનું આ પરિણામ છે. અને વળી ત્યાં લોકો આત્મહત્યા પ્રત્યે નાખુશીની નજરથી જોતા નથી ત્યાં તે કાર્યની શરમ જતાં તેનો ઘણો ખર્ચા ગુનો જતો રહે છે, કારણ કે આત્મ-હત્યામાં જે ગુનો જ થતો હોય તો ને ગુનો ખર્ચા મરનારનાં કુટુંબને ઉપજતા ક્ષત્રક અને દુઃખને લીધે થઈ જતો નથી એમ જે દૃઢ રીતે માનતા હોય છે તેઓ તુરત કચ્છ કરશે કે ને દુઃખ અને ક્ષત્રકને લીધે તે ગુનો વધારે મોટો ગુનો બને છે. પરંતુ પ્રાચીનકાળમાં તે ગુનો જ ગણાતો ન હોવાથી તેને વધારે મોટા થવાપણું રહેતું નહોતું. એપિક્યુરસ પૂછતો કે તમારી પાસે મોત આવે તેના કરતાં તમે મોત પાસે જાઓ તે સાફ કે નહિ ? અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓએ આત્મહત્યા કરેલી છે. પ્લિની કહેતો કે માણસ પોતાની મેજે મરી શકે છે એટલી ધન્ય કરતાં એનામાં વિશેષતા છે. ધન્યરો ઉપકાર માનવો જાંઘએ કે દુનિયામાં ઝેરી વસ્તુપતિ એણે બનાવી છે. સીરેનેક મતવાળા મોજવાદી હતા; પણ તેનો એક મોટો અનુયાયી કહેતો કે ઇંદગી ચિંતાથી એટલી ખપી ભરપૂર છે કે મૃત્યુમાં જ માણસોએ મોટામાં મોટું લાભ્ય માનવું જોઈએ; અને આ ઉપદેશથી અનેક માણસો આત્મ-હત્યા કરવા લાગ્યા હતા.

પરંતુ રોમન શબ્દમાં અને રોમન સ્વૈચ્છિકમાં આપધાન કરવાનું થેલું. લોકોને ઘણું લાગ્યું હતું. મૃત્યુથીજ અમુક પ્રસંગે મોટો આત્મ-ધાન નરમેષ્ઠી ધાર્મિક ક્રિયાનો એક પ્રકાર ગણાતો હતો. અને પાછળથી તેમાં ખીન્ન થણાં કારણો ભળતાં ગયાં. તરસરના માણુ-ધાનક ખેલોને લીધે મૃત્યુથી ઉપજતી કમકમાટી ઓછી થઈ ગઈ. લગ્નમાં પક્ષાએલા દેડીઓ ગુલામ-ગીરીના દુઃખમાંથી મુક્ત થવા આત્મ-હત્યા કરતા. સંજકીય દેડીઓને પોતાને હાથે મરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. અને સીકર વચના રાગ-ઓના તુરંબી અને ધાતકી જીવમથી આત્મ-ધાનના અનેક દાખલા પાન

દાઝ્યા દના. અને તેથી લોક-વિચારનો અમુક પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. શારી-
રિક જીવન ગુણવત્તાનાં સંદિગ્ધો ગમે તેવાં ફર હોય, પણ તે બધાં મૃત્યુ
આગળ નકામો છે. મૃત્યુથી સ્વનંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. મોતેય મરતું અને
કમોતેય મરતું. ત્યારે આપણે દાંધે જ આપણો એન ગાણુવો શું ખોટો ?
મેર ખાઓ, ફાંસો ખાઓ, તલચરથી મરો, પણ મરો; અને ગુલામગીરીના
બંધનમાંથી છૂટો. જન્મવાનો રસ્તો એક જ છે, પણ મરવાના અનેક છે.
તેમાંથી હાથે તે પસંદ કરી શ્યો. કેવી કુદરતની કૃપા ! માણુમો કહે છે કે
છંદગી દુઃખની બરેલી છે, પણ તેમનો મરવાનો દરક ક્યાં જતો રહેો છે ?
અને તેથી દુઃખ પણ ક્યાં રહ્યું ? છંદગીમાં આનંદ હોય તો છવળે. નરિ
તો નર્માંથી આવ્યા ત્યાં પાછા જવાની તમારી સ્વનંત્રતા કોઈ છીનવી લે
એમ નથી જ. છવચાતું કોઈને બંધન નથી.

રામના સ્ટંદર્ક ઉપદેશો આલે બોધ કરતા. કાયદામાં પણ એ દરકનો
સ્વીકાર હતો. પણ સમય જતાં બે અંકુશ તેના ઉપર મકાયા દના. નિજ-
કાય ગુનેગારના શર દેહને અપમાન આપવામાં આવતું અને તેમની મી-
લકન જામ થતી. એમાંથી જયી જવા તેઓ આપધાત કરના. તેથી એવો
કારહો થયો કે એવો ગુનેગાર આપધાત કરે-તોપણ તેને કાયદા પ્રમાણે
અધગી શિક્ષા કરવી. વળી દુરિવનના સમયમાં રોમન સીપાઈનો આપધાત
વગર રમએ નોકરીના લામની બરાબર ગણાતો. આ બે અપવાદ મિવાય
આત્મહત્યાની છૂટ હતી. તેથી લિજ લિજ જહાને અનેક માણુસો આત્મહત્યા
કરતા. પોતાના શીડ કે ગામીનાં મકદાની સાથે લોકો મમકા તેઓ બળી
મરનાં. રોગનો છેવટનો વેધ મૃત્યુ ગણાતું અને આત્મધાત કરતાં કરે તે
બાવનો લેખાતો. છંદગી ઓકરાંની રમન જેવી છે; ન ગમે ત્યાં આત્યા જતું.
મૃત્યુનું દાર હમેશાં ઉચાડું જ છે. રોગ મટે તેમ હોય અથવા વૃદ્ધાવસ્થા-
માં હાથ પગ અને ધરિયો સાચી તાંબે હોય તો છવચામાં અડચણનથી-
નરિ તો છવીને શામાટે દુઃખી થતું ? આવા વિચાર લોકોના તે સમયે
દના; અને તે પ્રમાણે આચરણ પણ તેઓ કરના. અસાધ્ય રોગની પીડા-
; પચાન કરવા વખતે

સમગ્રવતી અને સાથે પોતે પણ મરતી.

રોમના સ્ટોઇક મતનું શિરોચ્છિદ્ર આપવાનતો સિદ્ધાંત છે. તે લોકોના મગફર, સ્વાશ્રયી, અને કડક સ્વભાવને અલંત દુઃખ અને નિરાશાના વખતે તેમનો અંત આણવા આવી યોગ્ય જારીની જરૂર હતી. સ્ટોઇક મત આશાનું કોઇ દાર ખુદ્દું કરી આપતો નથી, પણ કષ્ટથી નહિ ડરવાનો ઉપદેશ એ બેરશક આપે છે. મૃત્યુથી સંકળાં દુઃખનો અંત આવે છે એવા વિચારથી છંદગીની ધણી કડવાસ એાછી થઈ જાય છે. સ્ટોઇક મતમાં મક-ગુણ અને મગફરી સાથે રહેલાં છે અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશો તેમના અંમેલનથી નીતિની કેવી સંસ્થા ઉપજી આવે તેનું દૃષ્ટાંત એ મત છે. ' મેંતો નુભાગી ગૌઆં હું ' એવી સ્વભાવની કળાણીઅત કે સ્વમાન-ભગની તે મતમાં વાત જ નથી. છવનાં કે મરતાં સદાચારી સ્ટોઇક સીધો અને અકડ જ રહેતો હતો.

પરંતુ અદો જરીક પાછળ દૃષ્ટિ કરી સિંહાવલોકન આપણે કરી લઈએ કે જેથી આગળ ચાલવું વધારે સુગમ થાય. વ્યવહારમાં આવરણનો નમુનો ઉપરિચિત થયા પછી જ નીતિમાં તેને અનુરૂપ સિદ્ધાંતનું શુદ્ધિપૂર્વક સ્થાપન થાય છે એ નિયમ રોમને પણ લાગુ પડે છે. રોમનું પ્રજા-મત્તાક રાજ્ય સૈનિક વિજયના ઉદ્દેશો જ યોજિત થયું હતું; તેથી મૈનિક મમાજના સદાચાર અને દુરચાર તેનામાં આબ્યા હતા. મૈનિક છવન ક્રામળ સદાચારને પ્રતિદ્વજ અને આત્મ-ભોગને અનુકૂળ હોય છે. રોમના લોકો યજની કિંમત બહુ ગણતા. લડાઈને લીધે નિરંતર ફરતાના પરિચિત થવાથી સ્વાભાવિક રૂપાંતે અંશ તેમનામાં બહુ થોડો હતો. તેમની નૈતિક ભાવનાઓ લગભગ રાજકીય હતી, અને અડગ મગફરી તેમના સ્વભાવનું મુખ્ય તત્ત્વ હતું. તેથી તેમનામાં ખરી ક્રામળતા કે દીનતા નહોતી, અને મૈનિક છવનમાં એ હોવી મભવિત પણ નથી. માદી, ઉમ, ભારેખમ, પગ્તું અશિષ્ટ મૈનિક સર્વોત્તમના તેમનામાં પડતી. ઉદ્દેશની સૂક્ષ્મતા, વૃત્તિઓની સંસિકતા, અને લાગણીઓની સુવચનાની કિંમત તેઓ ભાગ્યે જ મમજી શકતા. પરંતુ તેઓ નિઃસ્વર્થા અને આત્મ-ભોગ આપનારા હતા. પંધથી મનુની આગે ચલાતો ગુણ તેમનામાં હતો. તેમની રહેખી માદી, કરકમચાણી,

આખરૂંદાર અને મહેનતુ હતી ઉપરાત તેઓ જીવેદિય, મગદેવને મારી શકે એના, લોકપ્રિયતાના 'ભોજે પણ પેનાનો ઉદ્દેશ જાગવવામાં દૃઢ અને કર્તવ્યપરાયણ હતા. અવદેશાભિમાનને લીધે તેમનામાં ધણા મદાચાર આગ્યા હતા.

આવા મજેગોમાં તેમને ઘીંક તરવેતાઓનો સંગર્ગ થયો; સ્ટ્રાઇક અને એપિક્યુરિયન મતની તેમનામાં ચર્ચા થવા લાગી; અને જો કે એપિક્યુરસના મતનો પ્રમાર તેમનામાં ધણો થયો હતો, પણ સ્ટ્રાઇક મત તેમના ખમીરને અનુકૂળ હોવાથી સુધરેલા વર્ગને તે મત ધર્મરૂપ ધણ પડ્યો.

સ્ટ્રાઇક મત પ્રમાણે આપણી વિવેક બુદ્ધિ જીવનનો એક અમુક કાયદો આપણને પ્રત્યક્ષ બતાવે છે અને સુખ દુઃખ કે અર્થની કાંઈ પણ ગણતરી રાખ્યા વિના તે કાયદાને અનુસરી આપણે આજવાનું છે. આપણી ઇચ્છા શક્તિનું નિયમન વિવેક બુદ્ધિથી જ થવું જોઈએ. કામકોંધાદિ વિકારો એક જાતના રોગ જ છે. આપણી ઇચ્છાશક્તિને ઉત્તત કરી દેડ કરવી, અને વિકારોને મોળા પાડી છેક હેંકે એસારી દેવા એ વાત સ્ટ્રાઇક મતમાં મુખ્ય છે; અને માણસથી એ વાત વાની શકે એવી છે વર્તમાન જીંદગી મિનાય ખીજા કશાની દરેક રાખનાની એને જરૂર નથી; તેથી મૃત્યુ જોઈ દિલગીર થવાની કે ગભરાવાની તેને કાંઈ જરૂર નથી; અને તેની મરજી હોય તો આપણાત કરવાનો તેનો દાક છે. આવો એ મતનો ઉપદેશ હતો.

રોમન લોકોને આ બધી વાતો બહુ ભારતી આવી, અને તેથી સ્ટ્રાઇક મત તેમનામાં પ્રચલિત થયો; અને તે એટલે સુધી કે મંજેગ બદલાતાં લોકોના આચરણમાં ફેર પડવા લાગ્યો ત્યારે પણ તે મત દૃઢતાથી તેની માગે થયો. લોક-વિચારને માન આપી પોતાના સિદ્ધાંતમાં કાંઈપણ ફેરફાર કરી લોકોને રાજ રાખવાની સ્ટ્રાઇક મતે સાદ ની કહી છે. સુધારા તો દુનિયામાં ધણા થયા છે અને થશે, પણ આ વાતને લીધે ખીજા બધા સુધારકોથી સ્ટ્રાઇક મતવાળા જૂદા તરી આવે છે. પોતાના મિદ્ધાંતની વિશુદ્ધિ સ્ટ્રાઇક મતે કદિ છોડી દીધી નહોતી. અત્યંત અંધાધુની અને કાટ-તાના મમયમાં પણ મારાનગમાનો બેદ રોમન લોકોના વિચારમાંથી બુસાઈ

ગયો નહોતો. પોતાની આસપાસ બ્રજતા પ્રસરેલી જોઈને પણ સ્ટોઈક લોકોએ પોતાનું ધોરણ કદિ નીચું કર્યું નહોતું. આમ એક તરફથી સ્ટોઈક મતની સખ્તાઈ અને બીજી તરફથી લોકોની વિશ્વાસ-ટૂંતિ એવાં એ તરવ રોમના સામ્રાજ્ય સમયમાં સામસામાં ઊભાં થયાં.

સુધારો વધતાં બાહ્યસોના નૈતિક અને માનસિક વિચારની દૃષ્ટિ-મર્યાદા વિસ્તૃત થાયછે એ સત્યનો સ્વીકાર સ્ટોઈક મતે કર્યો નહિ. રોમમાં સ્ટોઈક મતનો પ્રવેશ થયા પછી અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનું સ્થાપન થયા પૂરે, રાજકીય પરિવર્તનના અંજે લોકોના નીતિના વિચાર પણ બદલાઈ ગયા હતા. આ ફેરફાર એ પ્રકારના હતા: એક તો, આત્મ-ભોગના ઉગ્ર સદા-ચારની જગા યુગ્મેચ્છાના કામળ સદાચાર લેવા માંડી; અને બીજો, નૈતિક મહદ્વયતા ધીમે ધીમે વધીને સઘળા વર્ગ અને સઘળા પ્રાંતઓમાં ફેલાઈ ગઈ. આ બદલાએણા સમયને સ્ટોઈક મત અનુકૂળ આવ્યો નહિ, પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મને તે બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યો; અને તેથી જ એ ધર્મની ફતેહ થઈ. આ વાત કેમ બની તે હવે આપણે જોઈએ.

ગ્રીસ જતાયાથી રોમ ગ્રીસના સંસર્ગમાં આવ્યું. ગ્રીસમાં કળા અને માહિત્યનો વિકાસ થયો હતો. ગ્રીક લોકો તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલોધો અગવધા હતા; અને દિવિજ્ય કરી દેશો જીતવાનો તેમને શોખ નહોતો. તેથી તેમના જીવનમાં એક જાતની કામળતા અને નરમાશ રહી હતી. વેરના દુવસને જેમ અને તેમ દાબી દેવાનું પોતાનું કર્તવ્ય તેઓ મમજતા, અને દયા તેમનામાં પવિત્ર દેવી તરીકે પૂજાતી. રોમના શરવીન નરોમાં આ કામળતા અને નરમાશ નહોતાં.

પરંતુ ગ્રીક લોકોમાં જો કે દયાનો ગુણ ઘણો હતો, પણ સર્વને સરખા ગણવાનો સદાચાર તેમનામાં પ્રથમ નહોતો. અન્ય પ્રગ્નને ગ્રીક લોકો અંગલી કહેતા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ આ બાબતમાં તેમના વિચાર ધીમે ધીમે વિસ્તૃત થવા લાગ્યા. સોક્રેટિસના મરણ પછી દરેક બાબતમાં સ્વતંત્ર દીક્ષ થવા લાગી. સન્યાસવાદ (Cynicism) અને એપિક્યુરસના મતનો પ્રસાર થતાં લોકો રાજકીય જીવનમાં નિરપેક્ષ થવા લાગ્યા. લોક-

માન્ય ધર્મોના નાશ થયો અને પદિપત્ર સુધારા અને વિશાળ જ્ઞાનની સામે એકદેશી સાંકડા વિચાર ટકી સક્યા નહિ. આ સુદ્ધિવિષયક કારણોની સાથે રાજકીય કારણો પણ બળ્યાં. સાર્વભૌમ રાજ્ય રચાપત્રની અલેક્ઝાંડરની આકાંક્ષાએ સ્પર્ષાઈ અને એથેન્સની કીર્તિને ઝાંખી કરી નાખી; બેદ-દૃષ્ટિને દૂર રાખી જીતાએલી પ્રજાને મોટા મોટા દેક એણે આપ્યા; અને અલેક્ઝાંડ્રિયા શેહેરને વેપાર અને મિત્ર-નરવચ્ચાનનું કેંદ્ર રચાવ્યું, આ બંને ભાવનાં કારણોથી ગ્રીક પ્રજા સર્વ પ્રત્યે સમાનદૃષ્ટિથી જોતાં શીખી.

આવા ગ્રીક લોકો ઉપર રોમન લોકોએ વિજય તો મેળવ્યો, પણ જ્ઞાપા, વિચાર અને તરવચ્ચાનમાં ગ્રીક લોકો તેમનાથી ચડીઆતા હતા; તેથી રોમના લોકો ઉપર તેમની જમરી છાપ પડવા લાગી. રોમનો સર્વાત્તમ સદાચાર રટોઈક ચત્રદારા પ્રતીત થવા લાગ્યો, અને દુરાચાર એપિક્યુરસના મનથી આગ્રહિત થવા ગાગ્યો. મારાં પુસ્તકો ગ્રીક ભાષામાં લખાવા લાગ્યાં; અને ગ્રીક કારીગરો રોમમાં ઉભરાવા લાગ્યા. નાટકશાળાઓ શરૂ થઈ, અને ગ્રીક યુવાનો મોટી મોટી કિંમતે ખરીદવા લાગ્યા. એથેન્સની હરોટાઈ સુંદર વસ્તુ રોમમાં આવવા લાગી. રોમની મુગ માંદાઈ આમ નષ્ટ થવા લાગી, પણ સહાયતા વધવા લાગી.

એ જ સમયે એક બીજો મોટો ફેરફાર પણ રોમમાં થયો હતો. અનીર વગ અને સામાન્ય લોકો વચ્ચે કુસપ વસ્ત્રનાં મહોમાંહે લગાઈઓ થવા લાગી અને પરિણામે સીઝરનું જોર વર્ધનાં રોમમાં શેહેનશાહતની રચાપત્ર થઈ. વર્ગ-બેદ શેહેનશાહતને પ્રતિકૂળ જણાયો અને તેથી શેહેનશાહો અમીર-વર્ગને કચરવા લાગ્યા અને લોકોને ખુશી કરી તેમને પ્રિય થવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. આથી ઘણા અમીરોનો ધાણ વળી ગયો અને ખાડીના માત્ર-જનિક રમતગમત અને મોજવિલામના ખરચમાં ફેલી ગયા. બીજી તરફથી નવીન વર્ગમાં પૈસો વધવા લાગ્યો; અને સામાન્ય વર્ગના લોકો શેહેનશાહના માનીતા થઈ રાજ્યમાં મોટા મોટા અધિકાર ભોગવવા લાગ્યા; અને કઈ કઈ ઉપલપાયલ કરવા લાગ્યા.

આમ વર્ગ-બેદ ઘુસાવા લાગ્યો અને રોમની રાજ-મલામાં પ્રથમ રોમ-

નો જ ખેસના ત્યાં હવે વિદેશીઓ પણ ખેસવા લાગ્યા. વળી રાજ્યના વિસ્તાર-
ને લીધે ઘણા સિપાઈઓને લાગ્યા વખત સુધી પ્રતિમાં દૂર રહેવું પડતું અને તેથી
વિદેશીય રીતરિવાજો રામમાં ઘણા થવા લાગ્યા. વિદ્યાળ ગાંધીની રાજધાની
હોવાથી, અનેક પ્રમોગને લઈને રામમાં અનેક જાનના માણસોનો મેળો થવા
લાગ્યો. અને અનેક જાતની ભાષા અને રિવાજ, અનેક જાતના ધર્મ-પંથો
અને મત મતાતર, તરેહવાર મદ્યાર અને દુરાચાર, રામમાં પ્રચાર પામવા
લાગ્યાં. મુસાફરીની મગવડો વધી હતી અને અનેક મીથે રામના લોકો
મુસાફરી કરતા, અને તેમની વિવાસ-વૃત્તિને મતોપના અનેક માણસો વંચુ-
ઓ લઈ રામમાં આવના, કાઢના ધર્મમાં રાજ્ય વચ્ચે પડતું નહિ; તેથી
દરેક ધર્મ પોતાનો મત દેવાવવાનો આમહુ રાખતો. ખીસરના ધર્મ અને
તત્ત્વદર્શનોથી લોકો પેલા પેના થઈ જવા લાગ્યા, અને ઓગસ્ટસના મમ-
યમાં પણ હજારો ચાંદુદીઓ રામમાં ગહેના હતા, અને તેમની રીતભાન
અને ધર્મ લોકોમાં બહુ પ્રસરવા લાગ્યા હતા.

ગુલામોના મગધમાં પણ મોટો ફેરફાર થતો હતો. ઘણા ગુલામો
જાતે રૂઢ અને દારીગર હતા. કેટલાક ઉત્તમ અધિકાર પણ હતા અણીને
મમથે આ ગુલામો ધૈય અને નિમકહલાલી બતાવના. ગાના કારણોને લીધે
ગુલામ અને શેખ વચ્ચેનો ભેદ પણ તરાથી બૂમાના લાગ્યો. વળી ગાના
થતી વડાઈને લીધે જોઈએ તેટલા ગુલામો મેગવવાની બકચશુ આવતી
નહિ, તેથી નિમકહલાલ નોકરીના બદલામાં ગુલામો ઝટ ત્વતર થઈ જતા.
અનેક કારણોને લીધે ગેડ પણ પોતાના ગુલામોને અનત્ર કરતા, અને જ્યાં
થએલા ગુલામો ઉપર અને તેમના છોકરાઓ ઉપર પણ ગેનો મુરખી-
વટનો હક રહેતો; તેથી એટલે ગુલામોને જ્યાં કામા રોનો ત્વાઈ પણ
રહેતો. આવા અનત્ર થએલા ગુલામોની મખ્યા રામમાં ઘણી જ વધી
પડી હતી.

આમ સમગ્રના બધે રામનો સમય છેક મદનઈ ગયો અને આદે-
પાસ નાના મોટાનો અને ઉંચ નીચનો ભેદ ભુલ્સાઈ જતો હતો અને મી
મરખા ઉ એવી વાગણી લોકોમાં ઉભી થવા વાગી હતી. પંચુ રામની

રાજ્ય પદ્ધતિથી ફેરફારના આ ચક્રમાં ત્વરિત ગતિ આવી એ વાત પણ નિઃસંશય છે. રોમના પ્રજાસત્તાક સમયમાં જીતાએલા અનેક દેશોને કેમ માન્યતા રાખવા એ પ્રશ્નનો નિર્ણય સાર્વભૌમ રાજ્યના સમયમાં રોમવાસીઓને કરવાનો હતો. જૂદા જૂદા સ્વભાવ, ધર્મ, ભાષા, રીતરિવાજ અને સભવાળી લિંગ લિંગ જાતોને એક રાજસત્તા નીચે સલાહ સંપત્તી કેમ રાખવી એ દુર્બલ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અર્વાચીન સમયે ખ્રિસ્તી સંસ્તનતમાં સ્થાનિક કાયદાથી થાય છે, જે વાત હાલમાં 'સ્વરાજ્ય'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ જીતાએલા દેશોનું સાંત્વન રોમન લોકો બીજી રીતે કરતા. પ્રથમ તો તેમના રીતરિવાજ અને ધર્મમાં તેઓ ખિસકુલ વચ્ચે પડતા નહિ. અને ધીમે ધીમે તેમને પોતાના જેવા જ હોકા તેઓ આપતા. તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખી દેશના સંરક્ષણનું કામ પણ તેઓ તેમને સોંપતા. રાજ્યની મોટી મોટી મોઢરીઓમાં તેમને હાખ્ય કરતા; અને રોમવાસીનો દર પણ તેમને આપતા. આથી કરીને લોકો, શહેનશાહને વધાર રહેતા.

આ પ્રમાણે સર્વત્ર સેળભેળનો પ્રકાર ચાલુ રહેતાં રોમન લોકોનું આખું જીવન ફરી ગયું; અને તેથી તેમના નૈતિક વિચારોમાં પણ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. આચીન સમયમાં જે રોમ માંકડા, મૈનિક અને સ્વદેશ-ભિમાની સદ્ગુણોનું સ્થળ હતું, તે જ રોમ હવે વિસ્તૃત માનુષી પ્રેમ અને સહૃદયતાનું ધામ થઈ પડ્યું. આ સ્થિતિ ટોંકકમતને અનુકૂળ હતી. પ્રથમથી જ તે મનમાં સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવનો સ્વીકાર હતો. ટોંકકમતવાળાને એવની ચીજ માત્ર સકાચાર જ હોવાથી અન્ય કરાની અપેક્ષા તેને નહોતી. તેથી ઉંચા કુળમાં જન્મ, પદવી, દેશ કે દ્રવ્ય એ બધાં હાંદગીમાં અક-માતરે તેને લાગતી; માટે તેમને લીધે માણસ માણસમાં બેઠ પડે નહિ. માત્ર સદાચારમાં જ એક માણસ બીજાથી ચડીઆતો હોઈ શકે છે. બધાં માણસો એક જ ઇશ્વરના અણ છે; તેથી એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પરિવાર'—એ મૂત્ર એ મનનું મુખ્ય હતું; અને રોમના લોકોને સંને-ગોના બન્ને એ વાત પ્રાપ્ત જ હતી. સિસેરો કહેતો કે માણસનો જન્મ બીજા મનુષ્યોને સહાય કરવા માટે છે. માણસે માણસનું બધું આહવું જ

જોઈએ. મોટા કાણુ અને નાનો કાણુ ? અમીર, ગુલામ અને સ્વતંત્ર યએલો પરિજન—એ સૌ સરખા જ છે. ‘ દુનિયા અમારો દેશ છે અને દેવો અમારા રક્ષક છે. ’ કાલો માણસ તો સમજે જ કે બીજાના બક્ષામાં જ પોતાનું બહું છે, કારણ જે કુદરતનો કાયદો જ એવો છે. માણસનો જન્મ તેને પોતાને માટે નથી, પણ આખી દુનિયાને માટે છે. ઝટાછક મતને આ બધા વિચાર અનુકૂળ હતા.

પરંતુ સુધારો વધતાં કામળ લાગણીઓનો જે વિકાસ થયા માંડે છે તે વિકાસને અનુકૂળ સ્ટોઇક મત નહોતો. સમાજના સંજોગ બદલાનાં રોમન લોકોમાં નરમાશ અને વિશ્વામની જે વૃત્તિઓ ઉપજતી હતી તેમને અનુ-મોદન આપે એવા તત્ત્વની સ્ટોઇકમતમાં ગેરહાજરી હતી. સ્ટોઇકમત નીતિમાં ભવ્ય પણ સખ્ત હતો અને રહ્યો. તેથી કરીને મિત્ર-મતવાદી-ઓનો વર્ગ ઉભો થયો, અને કામળ સદાચાર આગળ આવવા લાગ્યા. મગાં સ્નેહીઓના મત્યુધી સ્ટોઇક તત્ત્વચતુર્ત્વ હૃદય અરપર્ય રહેતું તે વાત રખોડાવા લાગી: અને નિર્મળતા અને શોકના પ્રસંગોમાંથી પણ કેટલાંક મદ્વર્તન પ્રાપ્ત થાય છે એ વાતનો આદર થવા લાગ્યો. આ ભેદ સેનિકા અને પ્લુટાર્કની સરખામણી કરતાં સ્પષ્ટ થશે. સેનિકા સર્વાંશે પુરૂષ હતો, પ્લુટાર્કનાં કાંઈક સ્ત્રીનો અંશ હતો. પ્રારબ્ધવશાત્ જે બને છે તેને માટે શોકનું કાંઈ પણ ચિન્હ બતાવ્યા વિના તેને તાબે થવું એવો ઉપદેશ સેનિકા આપે છે; પોતાના મરી ગયેલા બાળકને માટે વિશ્વાસ કરતી માતાને આશ્વાસન આપવા પ્લુટાર્ક તૈયાર છે. સ્ત્રીનો મદાચાર અને તેના પ્રેમની પવિત્રતા પ્લુટાર્ક સમજતો હતો. જે જે વાતચો દિવાસો મળે તેના સમઢ કરવામાં પ્લુટાર્ક ચતુર હતો. સેનિકાને એવાં ચારિત્ર્ય જોઈતાં હતાં કે જેને દિવાસાની જરૂર જ ન પડે.

મૃત્તિશીત અને અવહારપ્રિય રોમન પ્રજાને કેવળ વિચારની વાત મોહક લાગે એમ નહોતું. તેથી સ્ટોઇક મનમાં પોતાને અનુકૂળ હતું તેટલું રોમન લોકોએ સ્વીકારી લીધું. બાકીની બાળતમાં સ્ટોઇક મત પણ તેમનામાં સ્પાંતર પામતો ગયો. સ્ટોઇક મતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના જેવી ધર્મ-

લાવના નહોતી. પરંતુ સદાચાર ઇશ્વરનો અંશ લેખાતો, અને તેથી સદા-ચારી માણસ ઇશ્વર તુલ્ય પૂજ્યતો. રૂપાંતર પામેલા સ્ટોઇક મનમાં આ વાત ધીમે ધીમે બદલાઈ ગઈ; અને મનુષ્યથી સ્વર્ગ સમુજા ઇશ્વરની ઉપાસના થવા લાગી. એપિકટેટસ કહેતો કે ઇશ્વર છે અને તે સર્વ છે એ વાત પ્રથમ શીખવાની છે. ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી અંધારામાં તમે શુપન્દુષ બેશો તે ઉપરથી એમ ન સમજશો કે ત્યાં તમે એકલા જ છો; કારણ કે ઓરડામાં ઇશ્વર પણ છે. આવી પ્રજાનાં યશોગાન ગાઓ ! આવી ધર્મ-લાવના ‘માર્કસ ઓરેલિયમનાં મનન’ નામના પુસ્તકમાં પણ દેખાય છે. છતાં બન્નેના વિચારમાં એક ભેદ છે. એપિકટેટસના મત પ્રમાણે મનુષ્ય ઇશ્વરનું સનાત હોવાથી ભવ્ય મદાચારના બજે ઇશ્વરની તુલ્ય થવાની તેનામાં શક્તિ છે. તેથી મનુષ્યે ગવિષ્ટ ન થવું, છતાં પોતાની આ શક્તિનો શાંત અને ગંભીર વિશ્વાસ તો એને હોવો જ જોઈએ. માર્કસ ઓરેલિયમ કહેતો કે મનુષ્ય સમગ્ર નહિ, પણ બહુ નિર્બળ પ્રાણી છે. ગમે તેવો સદાચારી માણસ પણ અંતે નિર્બળ છે. માણસ તે માણસ અને પ્રજા તે પ્રજા, ખ્રિસ્તિ ધર્મ ‘દીનતા’ નો જે પાઠ શીખવે છે તેને આ વાત માનુકળ છે.

। બીજી રૂપાંતર એ યશું કે સ્ટોઇક મન પાછળથી વધારે વધારે અંતરાભિમુખ થતો ગયો. અને તેથી આત્મ-નિરીક્ષણ અને વિચારોની વિશુદ્ધિ અગ્રમ્થાને આવી. તેથી રાત્રીએ મૂની વખતે પોતાનાં કાર્યો અને વિચારોને તપાસી જોવાનો અચાર વધતો ગયો. કાર્યો ઉપર જ માણસોના વિચારો પ્રથમ સ્થિત થતા તે હવે લાવનાઓ અને અતરના વિચારો ઉપર સ્થિત થવા લાગ્યા; અને લાવનાઓને ફળાવાનું કર્તવ્ય સમજવા લાગ્યું. દેવની આરાધના ધર્મ ક્રિયાથી નહિ, પણ શુદ્ધ લાવનાથી થવી જોઈએ એવો વિચાર પ્રબળ થયો. હૃદયની લાવનાઓ એવી રીતે ફળવાવી જોઈએ કે કોઈ મુંદર સ્ત્રીને જોઈ ‘તેના અગ્રમ્થાના અહો લાગ્યું !’ એટલો પણ ઉદગાર અંતરમાં ન ઉઠે. અત્યંત બગાડેલી માણસે પોતાના અંતરના વિચારોનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ.

। આવા સિદ્ધાંતનું મર્વોત્તમ દર્શાન માર્કસ ઓરેલિયસ પોને જ હોય.

તે સ્વભાવે મરવ, બાળકવત્ નિર્દોષ. અને અત્યત એકાગ્ર હતો. બુદ્ધિની પ્રમથના રહિત, અચળ અને માર્વજનિક પ્રવૃત્તિ કરતા મનન, વિચાર, એ કાન અને મેત્રીની વધાવે ઈન્છવાળો, રાજની જાહેરજાતી અને વૈભવનો તદ્દન નિન્નૃકી, વિદ્વાતાના ડાળનો કાષ્ઠક ગોખીન એવો આ ગેમનો શહેન-શાહ મનને મગ્નથુત કરે એવા ક્રીનોના તરવરાનનો ગિર્ય થયો; અને એ તરવરાને એને અપૂર્ણ સદાચારી બનાવ્યો. તેના મમયમા ગેમનો જનસમાજ તદ્દન મડી ગયો હતો અને દુરાચારને માટે શેમ મરા, હુ-હુ. છતાં લોકો એને દશરૂપ માનના. એના 'મનન'મા એના આંતરિ-વિચારો અને ભાવનાઓ સુષ્પટ રીતે આલેખાયા છે. એના હૃદયની વિશુદ્ધિ નિઃસંતારાના ચત્યરિત પ્રવરા જેવી હતી વિશાળ મન્યનો શહેનશાહ છતાં મળા માણુમોને મરખા ગણવાનો તેના હૃદયનો ઉત્તમ લાભ હતો અને પ્રજાગણની ન્વનત્રતાને માન આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય એ ગણતો નાજકીય કુશળતાની ખામી છતાં સતત ઉદ્ધામ અને ખંતથી પોતાને પ્રાપ્ત થએલ મહાન પદવીના કર્તવ્ય એ કરેતો. છતાં નાની નાની બાબતોમા પણ મબ્યતા અને મદાચાર માચરનાનો તેનો આશ્રદ હતો. શાંતિ નિવાસ વૃત્તિને પોતાની કપનાના પણ એ પેસવા દેતો નહિ એ ભાન કે વિચારમા જરીક પણ બૂન થતી તો ખતથી ને એ મુધારી લેતો અને આ બધું એક શહેનશાહ કરેતો. પરંતુ તેની ખરી ખુબી તો એ છે કે લોક-પ્રેમથી દેરાઈ પોતાના ઉત્તમ વિચારોને અમયમા નકના કાષ્ઠ પણ ધર્માધિતા કે જૂલમ એવો કરી નથી સાધારણ માણુમો પણ પોતાના વિચાર મતાની મસા-મુધારો કરનાના ખતી લેાય છે અને આવો કોઈ નાણુમ ને નજા લેાય તો કાયનાથી લોકોને અંકુશમો મેવો મુધારને નામે જ. એ જૂલમ કરશે પણ માદમ આરેનિયમ આરી નાચને વશ રહિ થયો નહોતો. ને કરેતો કે પોદોનુ પ્રગ્નનતક નન્ય આ દુનિયામા અશક્ય છે કાળથી જગતકરે કરેવો મુધારો લોકોને કૃત્રિમ અને દાભિક બનાવે છે. માણુમોના વિચાર બદલાય, તો મુધારો એની મેગ થાય, અને માણુમોના વિચાર બદલાવના કાલ મમય એ ? નથી કરીને અને

તેટલું કર્તવ્ય કરી પરમ મતોગ માનવો એ જ ઉચિત છે. આ ઉદ્દેશ તર-
વારના પ્રાણુધાતક ખેલો એણે ઓછા કર્યા; રામની રાજમલાને તે માન
આપતા; અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા અને નીતિનો ઉપદેશ આપવા અધ્યા-
પકાની એણે વ્યવસ્થા કરી. પોતાના દરજ્જાને નમામ વિદ્યાગી ખર્ચ
ઓછો કરી પોતે દા'તાનરૂપ થયો; પરંતુ કાયદાના જાંધનથી દૃઢિમ સુધારો
કરવાનો આમદ એણે મિત્રકુલ રાખ્યો નહોતો. અજ્ઞાનતાને લીધે જ મા-
ણુસો પાપમા પ્રવૃત્ત થાય છે; તેથી તેમના ઉપર દયા રાખી જની શકે
તો તેમને સુધારવાં. ઇશ્વર પણ એવાં માણુસોને નીભાવી લે છે; તે
તેમનાથી કદાચી જનાર દુઃખી જીવંતીઓ અને પાપી તું તે કાણુ માત્ર
જાણી જોઈને પાપ દાહ કરવું જ નથી; તેથી પોતાના દુશ્મનો ઉપર પણ
પ્રેમ ગમ્મનાં માણુસે રીખવું જોઈએ. આ અ-ર તેના ઉપર ઘીક ઉપદેશ
મની થઈ હતી.

છતા માર્દસ ઓરેલિયસનો સદાચાર ચરૂપે રામન જ હતો. હિંમુ
સદાચારની પાયાબૂત પ્રગળ દીનતા તથા ઉંડી અને ગહન ધર્મ-ભાવના
તેમાં નહોતી, તેમ મદાચારના સાંદર્યની ઓક રસરનાતું જ્ઞાન પણ તેમાં
નહોતું. કુદરતના કાયદાને અનુરૂપ જીવન જીવવું એ માણુમતું
કર્તવ્ય છે એવું ભાન તેના મદાચારનો સિદ્ધાંત હતો. ઇશ્વર
મર્વની સંભાળ મને છે એટલીજ તેની ધર્મ-ભાવના હતી. આત્માના
અમરત્વ જાગન પણ તેને નકા હતી. નિરસ્તાદતી સાથે તેનામાં સદાચાર
નપૂર્ણ હતો એ આશ્ચર્યજનક વાત તેના સમયમાં સાચી હતી. જૂના અને
અન્યાયી માણુસોની વચમાં રહીને ગુને થયા વિના સત્યવાદો અને ન્યાયી
ગહેવાનું પદ્મ કર્તવ્ય એણે માન્યું હતું. પરંતુ એના અંતમગમે ધણા કાગ-
જોને લીધે મનમાં એને દુઃખ થયું હતું એ વાત ઇતિહાસથી જાણીતી છે.

આમ જમાનાને આદર્શરૂપ ઓરેલિયસના જીવનમાં નીતિના બે પ્રા-
દતું સમીક્ષન આપણે જોઈએ છીએ. કેવળ વિચારજીવ અને મહદય-કોમળ
મદાચારને છંદી નાખવા એવો ઝોંઘક મત હતો; પણ જમાનાએ પોતાના
જીવનમાં તેમને અવકાશ આપવા માંડ્યો હતો; છતાં માર્ગનિક પ્રવૃત્તિ

શીલ મદાયગેનો અમ્મ દણ સુધી ગયો નહોતો. દ્વંકમાં, આત્મ-ભોગ અને સૌર્યને દણ બદલ માન આપનામાં આવતું હતું, પરંતુ નરમાશ અને કોમળતા હવે આગળ પડવાં લાગ્યાં હતાં.

આ મમયના અન્તેગને લીધે આચરણને નવી દીશા પ્રાપ્ત થતી હતી એ વાત ખરી, પરંતુ ગેમનો જન-સમૂહ એ વખતે એવો અપ્રેરિત થઈ ગયો હતો કે તેને કોઈ પણ જાતનો ઉપદેશ સુધારી શકે એમ નહોતું. અને તેનાં કારણ શોધવા બુદ્ધિ નથી. વૃદ્ધિ પામતા સુધારાની સાથે મોજશોખ અને વિલાસ પણ રોમન લોકોમાં આવવા લાગ્યા; અને તેથી કરીને રોમનું પ્રાથમિક માદુ છનન અને તેના સદાચાર નાશ પામવા લાગ્યાં. પરંતુ વિશ્વાસ-વૃત્તિની સાથે આવવા જોઈતા અન્ય સદાચાર તેમનામાં આવ્યા નહિ. સુધારા વધતાં રીતભાન વધારે સભ્ય થાય છે અને પરોપકાર બુદ્ધિ મટેજ થાય છે; બુદ્ધિની વ્યવજ્ઞતા અન્યોંઘોગિક સાહસ વધે છે; રાજકીય લાભોનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામે છે, અને ' મોરાર્જીના ખાસ સદાચાર ' ઓછા થઈ જાય છે. તો તેને બદલે ' સમાનતા 'ના મદાયાર વૃદ્ધિ પામે છે. દરેક પરિવર્તનમાં લાલ અને હાનિ જન્મે હોય છે, પણ રોમને આ સમયે લાલ વિના હાનિજ પ્રાપ્ત થઈ. આમ થવાનાં ત્રણ કારણો છે: સાર્વ-ભોમ રાજ્ય પદ્ધતિ, ગુલામગીરીની અસ્થિ અને તરનારના પ્રાણુચાતક ખેલ-રોમન લોકોના આચરણ ઉપર આ ત્રણેની કેવી ગભીર અમર અર્થ છે તે હવે દ્વંકમાં આપણે જોઈએ.

સિદ્ધાંતમાં રોમનો શહેનશાહ પ્રગ્નનો પ્રતિનિધિ હતો. પરંતુ ધીમે ધીમેમધી સત્તા એણે પોતાના હાથમાં કરી નીડી તેથી રાજ-સભાના મંત્રીઓ રાજનાં નમકડા થઈ નર્નસ લાગ્યા. ગુપ્ત ચોરો અને ખાનગી જનસુમોની નખ્ખા વધી પડી અને સભાની વિરુદ્ધ ચતા કોઈ કાવત્રાની તેઓ ખમર રાખતા અને ચાડી નુગતી કરતા ગજદાની પુરોગે અને તાલેનન ગૃહસ્થોને આ વર્ગ પીગરૂ થવા લાગ્યા. અમીર વર્ગની દુર્દેશા યતાં તે ગરીબ થઈ ગયો અથવા મોજગોખમાજ તેમની પ્રભુની પ્રવૃત્તિ ગેરના લાગી. અનાજથી કે રમતગમનોથી ગરીબ લોકોનું સાનન થવા લાગ્યું

અને લોકો પોતાને મરિત ગણે એવા હિંદુઓ શહેનશાહો પોતાની ધાર્મિક પૂજા કરાવવા લાગ્યા આ વહેમ કે જોનો અથ દાસ પણ રામને અપાતા ઉપનામમાં જાણી આવે છે તે, કેવળ રાજકુળ પુરોહિત મૂલ્ય નહોતું. દિવ્ય પુરોહિતે લાંબા કાળ સુધી પ્રાચીન લોકોએ અદ્વાપૂર્વક માન આપ્યું છે, અને પછીવાર શહેરના સ્થાપનાની પૂજા થએલી છે. ગમને મંદિર કહેવામાં જો કે વધારે અંદાજી મનના માણસોને માત્ર અર્થ રહિત પુરા- મંદિર લાગતી, અને તેમ કહેવાથી જો કે તેની ઇંદગી વિરુદ્ધ અનેક કાવત્રા થતા અટકતાં નહિ કે તેની પછવાડે મખત દીક્ષ થતાં અટકતી નહિ, તથાપિ કોઈ ખાસ પ્રકારે શહેનશાહ મંદિરના રક્ષણમાં હોય છે એવી સામાન્ય રીતે લોકોની માન્યતા હતી. ઑગસ્ટ માસના મળધમાં અનેક યમનારિક વાતો કહેવામાં આવતી. દેવવાણીએ કહ્યું હતું કે જો શહેરમાં એ જન્મો હતો. તે શહેર આખી દુનિયા ઉપર રાજ કરે એવા પુરુષને જન્મ આપવાને નિર્મિત થયું હતું. એના પિતામહના ઘરની આસપાસ દેડકાં કરાંડ કરાંડિ કરતાં હતાં તેમને એણે ઇપ્પો આપ્યો એટલે તે ચૂપ થઈ ગયાં. એક મરુ પછી તેના હાથમાંથી રોટલીનો કટકો ઝડપી આકાશમાં ઉડી ગયું, અને પાછું આવી તે કટકો એને સોંપી ગયું; ઇત્યાદિ અનેક કથાઓ કહેવામાં આવતી. દરેક શહેનશાહની આવી વાતો સાલતી અને શહેનશાહના મૃત્યુ સમયે પૃથ્વી ઉપર અને આકાશમાં ઉત્પાન થતા.

ધણા ખરા શહેનશાહો તો આ દેનાર્ધમાન અકનમ માત્ર દેખાવની ખાતર જ કલુષ કરતા, અને એકદા એ શહેનશાહો તો ચારિત્ર્ય અને રસન- તાની અત્યંત સાદાઈ પણ બનાવતા. એકદાંડર એવેરમ અને લયુલિમન આ સાધારણ પુરામતની બાપા સ્વીકારની ના પાડતા. નીચે પોતે પણ ગાયક અને નટ તરીકે વિજય મેળવવા પ્રયાસ કરતો, અને તેની કુલતી જીતિ આવી ચતુરાઈથી જ સંતુષ્ટ થતી. પરંતુ કેલિગ્યુલા પોતાની દિવ્યતાને સાચી માનતો, અને ઘણી મૂર્તિઓ ઉપર જ્યુપિટરને બદલે પોતાના મસ્તકની પ્રતિ- મૂર્તિ સુકાવતો. તરવારના પ્રાણધાતક ખેલમાં એક વખત ગાજવીજનું તોફાન થતાં રમત અટકી પડી. ત્યારે આ શહેનશાહ ગુસ્સે થઈ પોતાની જગાએથી

ઉડી કહેવા લાગ્યો કે એના સંભવમાં બે રાજ્યઓનું રાજ્ય સહન થઈ શકશે નહિ. તેથી કાં તો એ નહિ અને કાં તો જ્યુપિટર નહિ.

પરિણામ એ આવ્યું કે દેવની મૂર્તિઓની માફક શેહેનશાહોની મૂર્તિઓ પણ પવિત્ર ગણાવા લાગી અને તે મૂર્તિઓને જરી પણ અપમાન આપવું એ મોટો ગુનો ગણાવા લાગ્યો. તેથી ગુલામો અને ગુનેગારો હાથમાં શેહેનશાહની મૂર્તિ રાખી શેહેન કે ન્યાયાધીશને નિઃશક જની ગાળો દેતા અને અનેક રીતે લોકોને મુસીબત પડવા લાગી. ગુસ્સા ચરો શેહેનશાહની મૂર્તિને અપમાન થવાની ચાડી ચૂસી કરતા અને લોકોને હેરાન કરતા. એવું કહેવાય છે કે શેહેનશાહ ડોમિશિયનની મૂર્તિ આગળ એક સ્ત્રીએ પોતાનાં કપડાં ઉતાર્યા તેથી તેને મોતની સજા કરવામાં આવી હતી. લોકો આમ કેવળ ગુલામ જેવા જની ગયા, અને શેહેનશાહો નિર્ભય જની અત્યંત જૂલમ કરવા લાગ્યા. કમકમાટી ઉપજાવે એવી કૂરતા, દુષ્ટ અનાચાર અને બ્રહ્મ-ભોજ વિલાસમાં તેઓ પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા અને તેની ધણી માડી અમર સમાજમાં થવા લાગી. કેટલાક શેહેનશાહો બેશક ઘણા સારા હતા; પણ રાજદરશાસની બ્રહ્મતા, ગુસ્સા દૂતોની યોજના, ભોજવિલાસને અપાર્ત ઉત્તેજન, અનાજની મફત દેણુગી અને અનેક રમતગમતને લીધે રામને સાદો પણ ભય પ્રાચીન સદાચાર કદિ પાછો અસ્તિત્વમાં આવ્યો નહિ. સ્વતંત્રતાથી ધર્મને ધણીવાર હાનિ થાય છે, પણ નીતિને તો ઘણું કરીને તેથી લાભ જ થાય છે; કારણ કે ઉચ્ચ આશયોમાં માણસ મથમુલ રહેવાથી દુરાચાર કરતાં ને અટકે છે. પરંતુ રામના સાર્વભૌમ રાજ્યના કાળમાં સ્વતંત્રતાને આવ-કાશજ નહોતો, અને તેથી ગ્રામજની નીતિનો આધાર શેહેનશાહની વર્ત-માન ઉપરજ રહેતો.

ગુલામગીરીની સંસ્થાનાં પરિણામ તો કદાચ તેથી પણ વધારે ગંભીર આવ્યાં હતાં. શેરોના જૂલમી અને વિકાજ સ્વભાવને તેથી ઉત્તેજન મળતું એ તો સ્પષ્ટ થતુ છે; ઉપરાંત, તેને લીધે સઘળો મેહેનત કલંકિત ગણાવા લાગ્યો, અને સ્વતંત્ર ગરીબ વર્ગને હવથી પાધરીએ આણી તેમને વધારે ગરીબ એજો કર્યા અર્વાચીન પ્રમાણમાં વગચાળા અને મોટા મધ્યવર્ગ

બધાઇ ગએલો હોવાથી, અને તે વર્ગ ઔદ્યોગિક જીવનની દ્રવ્યો અને નિયમિત ટેવોમાં ફળવાએલો હોવાથી, તે વર્ગમાં પ્રજાની નીતિ ખાસ કરીને જળવાઇ રહે છે; તેથી જ્યાં એવો વર્ગ અસ્તિત્વમાં હોય છે ત્યાં ઉપલા વર્ગના દુરાચારથી તુક્કાન તો થાય છે, પણ તે દુરાચાર આખા સમાજનો વિધાતક નથી થતો. પરંતુ રોમનો સમાજ નમે નમે સડી ગયો હતો; કારણ કે મેહેનત મજૂરી અને કારીગરીના લગભગ બધા ધંધા ગુનાઓના હાથમાં હોવાથી કોઇ આબરુદાર ધંધો રોમના ગરીબ વર્ગ માટે રહ્યો નહિ અને વેપાર ઉપર રોમન લોકોને તિરસ્કાર હતો. તેથી તેઓ નાટકના ખેલ, તરનાના આજુબાતક ખેલ, જોશ અને ધાર્મિક ધર્મના ધર્નાગ જેવા હવેલા ધંધા કરવા લાગ્યા. સ્વતંત્ર વર્ગનું તેથી માંડ માંડ અને પ્રમોગોપાત ચોપણ થતું, અને તેથી અમીર વર્ગના આશ્રિતોની સંખ્યા પણ બહુ વધી પડી. આ આશ્રિતો તાલેવતની ખુશામત કરી તેમના દુરાચારને ઉત્તેજના. ઉપરાંત કાપડની ગેરબાયકી જોવા પિના ગરીબોને મદત અનાજ અને વખતે પૈસા પણ રાખ્યો આપતું તેથી લેક્ષી કેવળ આગસુ બની ગયા. અને વગર પૈસે મળતી સાર્વજનિક રમતગમતોને લીધે લોકોને મેહેનત કરી પોતાનું મૂજબન ચલાવવાનું મન પણ થતું નહિ.

આના મજેગોમાં વડી ત્વરાથી ધટવા લાગી. ઉત્પાદક ઔદ્યોગિક માદમો દટાવિમાં લગભગ નાશ પામ્યા, અને દુરાચારી કુંવારી જીદગી લોકોમાં માધારણ થઇ પડી. જાહેર જીદગીના જોખમને લીધે અમીર વર્ગ તેરી અવગ ગેસ લાગ્યો, અને સ્વ-જંદ વિવાસમાં પ્રવૃત્ત થના લાગ્યો પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવ્યા પછી ક્રીસમાં બ્રજના વધી ગઈ હતી. એશિયા માધનાર અને મિસરના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં પણ દુરાચાર વધી પડ્યો હતો. અને પિનામની વૃત્તિને ઉત્તેજવામાં ચતુર અને રૂપનાન ગુનાઓ ક્રીમ-માથી અને પૂર્વના દેશોમાંથી મખ્યાત્વ આવના લાગ્યા, અને અમીર ત્રા તેમને પોતાને ત્યાં રાખ્યો. તેથી લગ્ન કરવાની લોકોને મરજ થતી નહિ અને કુંવારા રહી જીદગી દુરાચારમાં ગાળવાનો પ્રચાર વધી પડ્યો. ખુદ ગુનાઓમાં પણ અનાચાર વધી પડ્યો હતો. ઈગ્રાવી દેવની કુદરની રમણી-

મતા, ગાદેર હમામખાના, માર્વજનિક ગમો, ૧૫૫ પ્રગ્લોને લીધે ગરીમ લોકો અહાર ભટકયા કરતા. મામાન્ય ગીતે લોકોને આગમ, ગમન ગમત અને પેટ પૂરતું ખાવાનું માત્ર જોઈતું હતુ નયન લોકોમા ગર્ભપાતની રમમ ચાલુ થઈ; અને બાળો હયા અને છાડોને નગના મકાનો ચાલુ થઈ પડ્યો. તેથી વગ્ની ધણી ધરી ગઈ. આ સધમાનુ પશ્ચિમ એ આગ્રુ દે રામન લોકોમા વ્વદેશાભિમાનનુ નામ પણ ન રહ્યું, અને સાર્વજનિક જુઓ અને નીતિ નાશ પામ્યા. પ્રજાનું આરિત્ય ઉતરી ગયુ તે ઉતરીજ ગયું; કદિ પાછુ ઠેકાણે આવ્યુ નહિ. રામન લોકોએ જ રામ લટયાની સાક્ષા પ્રતિહાસ પૂરે છે. અને તેમની આ અધમતા કાયમ રહી. અર્વાચીન સમયના ગમન લોકો પણ માત્ર પેટ પૂરતુ ખાવાનું અને રમતગમત માગે છે, મિત્રાચ બીજી કોઈ અભિલાષા તેમને હાલ પણ હોતી નથી.

વળી રામનુ રાજ્ય સાર્વભૌમ અને નિષ્ટદક હોવાથી બીજી કોઈ નવનંત્ર ગળ્ય પણ રહ્યું નહિ કે જેના દષ્ટાનરી રામ પાછુ નીતિમા દક્ષ થઈ જાય. હાલના મમયમા સ્વતંત્ર ગન્યો જોડજોડ હોવાથી મુરોપમા વ્વદેશાભિમાન અને સ્વનત્રના એક પ્રજામા નષ્ટ થાય તો બીજીમા રહે છે. પગતુ પરંપર થતી આ અસરનો હાલ પણ રામને મળી શક્યો નહિ.

વળી, ખેતી અને સીપાછગીરીના ધર્મો પ્રથમથીજ ગમન લોકોમા આખરદાર ગણાતા હતા. ખેતીને લીધે લોકો મેહેનતુ, સદાચારી અને માદા ગહે છે, અને એક જાતની ધર્મ-લાનના તેમનામાં આવે છે. તેથી પ્રાતોના ખેડૂતોને ઉચી મિત્રિએ લાવવા વેસ્પેશિયને ધણા સુધારા કર્યા હતા. દૂરના પ્રાતોમા ગળ્યની પદ્ધતિ સારી હતી એમ જણાય છે. ગ્રેડેનશાહેની દેખ રેખથી પ્રાતના દાકેમો લટણીઆ થના મટી ગયા હતા. તેથી ને પ્રાતોમા ખેતીનાડી આમાદ સ્થિતિમા હતી. પણ ખુદ ઇટાલીમા લોકોની રહેઁગીકસ્ટી અને રીતભાતથી ખેતીનો પણ અસ્ત થઈ ગયો. ખેડૂનો દેખદાર થઈ ગય, અને દેખામાથી નીકળવાની શક્તિ તેમનામા રહી નહિ. ગ્રવામે ને લીધે નાલેનતને ખેતી કરનાનું

વાદ

જમીન તેમના હાથમા ગ

વાદ

નિઃશ્ચયે તેટલા મજાતા હોવાથી તે ખેડૂતને કાંઈ માથી પાણુ મળતું નહિ. ખીજી તરફથી રાજધાનીમાં અનાજ મૂકત મળતું હોવાથી તે ત્યાં જતો. રણા અનાજની આ મોટી દેશુગીને કીધે નજરમાંથી દૂર દેશ પાસેથી ખેડૂતને બદલે અનાજ લેના; અને મુખ્યત્વે કરીને સિમિલી અને આફ્રિકાથી અનાજનો મોટો જથ્થો આવતો. તેથી ઇટાલીમાં ધાન્યની નીપજ સગસગ બધ થઈ ગઈ. તેથી ખેડૂતવર્ગ નાશ પામ્યો અને જમીન પડતર રહેવા લાગી, અથવા ગાયરમાં જતી, અથવા ગુલામો તે ખેડતા.

ઇટાલિની નૈતિક સ્થિતિ ઉપર આ ગંધાની બહુ ગંભીર અસર થઈ. જે રોમ પ્રથમ અન્ય દેશોને અનાજ પૂરું પાડતું તે જ રોમને હવે અનાજને માટે અન્ય દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડતો. રેસિદસ કહે છે તેમ, જીંદગીની ખાસ જરૂરી વસ્તુ માટે રોમનો આધાર પડત અને પાણી ઉપરજ રહેતો; અને પરદેશથી આવતાં અનાજનાં વહાણુ ડૂબી જાય, અથવા જે દેશમાંથી અનાજ આવતું તે દેશ જે રાજ્યથી સ્વતંત્ર થાય, તો રોમની કેવી લાચાર દશા થઈ જાય એ વિચારથી રાજદ્વારી પુરૂષો કંપી જતા. છતાં ગુલામ રાખવાનો રિવાજ અને મૌરુ અનાજ દેવાની રસમને કીધે ઇટાલીની ખેતીને મજબૂત કરવાના હરેક પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. ગુલામગીરીની નસવાનાં મુજ એટલાં ઉડાં હતાં કે તેને નાણુદ કરવી અશક્ય હતી; અને અનાજની દેશુગી બધ કરવાની હિંમત કોઈ રોહેનશાહની ચાલતી નહિ. કેટલાક કુશળ રોહેનશાહોને આ લખતું જાન હતું, પણ રોમની ખેતીને ઉત્તેજીત કરવાના તેમના બધા પ્રયાસ સ્વયં ગયા; અને ખેતીનો નાશ કરનારાં આર્થિક અને નૈતિક કારણો પ્રજા થયાં. અને મહારાજ્યના પાછલા મમયમાં ખેતીનો અસ્ત થયો અને તેની સાથે રહેતા સદાચારો પણ તેના અસ્તની સાથે તણાઈ ગયા.

રોમના નૈતિક જીવનનો પણ ધીમે ધીમે અસ્ત થઈ ગયો. રોમના લોકરમાં લડતી પ્રથમ ઉપવા વર્ગમાંથીજ કરવામાં આવતી; અને લડાઈના મમયેજ તેમની પાસેથી નોકરી લેવાની, જેથી તેમને કાંઈ આપવું પડતું નહિ. પરંતુ પ્રજામત્તાક રાજ્યના અસ્ત પેટેલાં સિપાઈઓને પગાર આપવાનો

રીવાજ ચાલુ થયો; અને પછી બાદુતી મિષાધઓની ભગ્તી વશકરમાં થવા લાગી. રાજ્યનો વિસ્તાર વધતાં લગ્નકરને દૂરના પ્રાંતોમાં રહેવું પડતુ. તેથી લશ્કરી મખ્તાઈ અને બદોબત્ત ધીમે ધીમે ઓછા થઈ ગયા; અને સિપાઈઓમાં મોજશોખ વધવા લાગ્યો. મિષાધઓ નોકશાની ગતી વખતે ગેર-નશાહતુ પણ ખૂન કરતા; નેથી ગેરેનશાહો તેમને લાય આપી પોતાની મદામની શોધવા લાગ્યા. વશકરનું જોર વધી પડના ગેરેનશાહની પમદગી પણ લશ્કર કડવા લાગ્યુ. અને પછી ગેમન હોય તે જ ગેરેનશાહ થઈ શકે એવો નિયમ પામી ગયો નહિ. આના રખન મુધી રામથી દૂર ગેરેનને લીધે અને મોજ શોખ વધી પડનાથી મિષાધઓમાંથી વિદેશભિમાન 'જતુ' રહ્યું; અને ગેરેનશાહને નહિ, પણ પોતાના મગ્નગ્ને મિષાધઓ વગ-દાર ગેરેવા લાગ્યા. નિર્મળ ગેરેનશાહના વખનમાં પોતાના મદદાગ્ને બગેના કરવા તેઓ ઉશ્કેરતા અને અતે આખા રાજ્યમાં લશ્કરી ગેગ્યવચ્ચા પ્રમરી ગઈ. આના ઉપાયમાં ગેરેનશાહ પોતે 'વશકરતુ' અધિપતિપાત્ર પો-તાના હાથમાં રાખતા પણ તેથી લગ્નની નિયતિ સુધરી નહિ; કારણ કે લોક-ત્રિય થવાની લાલચે મિષાધઓના સુસ્ત રત્તનને ગેરેનશાહો ધૂં કરીને ઉત્તેજન આપતા, અને તેથી મૈનિક ઝરનના કપ્ડો અને સડો મહન કરનાની શક્તિ અને વૃત્તિ મિષાધઓમાં ગઈ નહિ. પગિણામ એ આજુ કે લશ્કરમાં વિદેશીઓ દાખલ થવા લાગ્યા અને તેના મજબૂત અને લશ્કરી પગિણામ મદુ શુરા લાગ્યા તે રખને દારૂ ગોજાની ગોધ થઈ નહોતી. અનામીન મમયમાં મધરલી પ્રજા તોપખાનુ પોતાના હાથમાં રાખી બીજી પ્રજા ઉપર મરમાઈ બાગરી શકે છે પણ તે લાલ ગેમન લોકોને મળી શકે એમ ન હોવાથી ઇલાલીના લોકો લગાવક ધધાના દેવળ ખીનઅનુલની થઈ ગયા; અને જે વિદેશી મિષાધઓ અતે ગેમનુ રાજ્ય ઉપાવવાને મગ્ય થયા તે સિપાઈઓ લગાધનો હુલર રોમન મગ-દારો પાસેથીજ ગીખ્યા. ઉપગત રોમને નીતિનુ નુક્યાન પણ થયુ, કારણ કે લગાધના શોખના અન્તની રમાથે નેમા ગેરેવા મદદાગરો પણ અગ્ન પાગ્યા.

આ પ્રમાણે રોમનો તાલેનત વગ વિલામને લીધે બાધ અને પતિત થઈ ગયો, અને ગરીબ વર્ગ સુગત અને નિઃશ્ચયી બની ગયો. પણ બન્ને વગ તંપારના પ્રાણુધાતક રેયોની જગની કૂરતામા આનંદ અને ગમત માનતા એ વાતથી આપણુ હંચુ ફાગી જાય છે.

આ ખેતનો મનાવ રોમના નીતિના ઇતિહાસમા ધણો વિગ્રમકારક અને ખેદનીય છ તથાપિ ન વાત નીતિના આભાસિક વિકાસક્રમ પ્રમાણે મમજી શનય એરી છે. કોઈ મોગ માણસની કમર ઉપર મરેયાની શાતિ અથ માણસોન અન્નપરસ વડાવી નેમનુ લોહી લા રેડવુ એ પ્રથમ ધામિક ક્રિયા ગણાતી હતી. પછી એવુ દામણુ અપાતું કે લગ્નક્રમા ગયા પૂર્વે મિપાદ્યોને દિવસથી મરતા શીખના માટે એવી રમતની જરૂર છે મિનાય મોકાને બીજા તાલ પણ તેથી થતા શેહેશાહને અગ્રજીઓ આપવાનો અને અમનદારો નિશ્ચ કરિયા કરવાનો લોકોને તેથી પ્રમગ મળતો એવુ કહેવાય છે કે ઇ મ પૂન ૭ ૪ મા એ રમત રોમમાં પ્રથમ દાખન થઈ હતી, પણ પ્રજામત્તાક ગત્યના અન મમયમા પછી એ રમત સાધારણુ થઈ પડી હતી અને અમીરાની મીજમાનીમા પણ એ રમત રમાના લાગી હતી. વખત જતા એ રમત લોકમિય થવાનું એક માધન ગણાવા લાગી અને સીઝર અને પોંખીની દરીશાહને લીધે એ રમતનો પ્રચાર જલુ વધી પડ્યો. પોંખીએ માણસ અને જનાવરની સામ્યારી સર કરી રીકંદે એ રમતને માટે ખાસ નાટકશાળા મધાવી અને તેમા દેશમી સર્દરો મધાવ્યો મોટા માણસો પોતાના મુએના સગાના માનમાં, અમતદારોને અમલદારી મળતા, વિજેતાઓ લોકમિય થયા, અને તાલેનત વેપારીઓ મોટા ગણાવા, એ રમત મોટા પાયા ઉપર ચાલતા અર્થાત્ દરેક ખુશાલીના પ્રમગે એ રમત રમાવા લાગી પ્રથમ તો એમા મુનામે અને મુનેગારો જ લાગે નેતા, પછી પાછળથી તેમા મવા લાગ લેના લગ્યા, પમાનો નોલ, લોકોની શામાસી, અમીરાની અને વખતે સેટેનશાહની પણ તેથી કરીને થઈ મેદરજાની, ઇત્યાદિ દાણોને લીધે તે રમતમા સમાએવુ મોતનું લેખમ પણ જુનુ ગણાવા લાગ્યુ. અને જેનાડી અને પ્રેમક વર્ગ

બન્ને જીદગીની બેપરવાઈ બતાવવા લાગ્યા. છેવટે એ રમત એક ધંધા-
રૂપ થઈ પડી; અને જેલોડીનાં ટોળેટોળાં આખા ઇટાલીમાં ફરવા લાગ્યાં.
છોકરાઓ પણ એ રમત રમતા અને ધાર્મિક પવિત્ર સાધ્વીઓને પણ
એ રમતના રથજે માનવંતી બેઠકો મળવા લાગી.

પ્રાંતોમાં પણ એ રમતનો એવો જ શોખ વધી પડ્યો; અને તેને
માટે નાટકશાળાઓ બધાઈ હતી. યાદગિરિયમના રાજ્યમાં એક વખત
એવી એક નાટકશાળા પડી જવાથી વીસ હજાર માણસો મરી ગયાં હતાં;
એમીપાએ એક વખત એ રમતમાં ચૌદમે માણસોને ઉતાર્યાં હતાં. માત્ર
ત્રીસ જ આ ધેલામાંથી મુક્ત ગયું હતું.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોકો શાંત અને સુધરેલી રમત
ગમતને માટે લાયક રહ્યા નહિ. આ રમતની ખરાબરી કેટલીક કેવળ
મિલત્સ ગમતો જ માત્ર કરી શકતી. રોમન લોકો હવે એવા થઈ ગયા કે
કંપનાને અત્યંત ઉશ્કેરે એવા પ્રસંગો વિના તે રાજી થતા નહિ તેથી
બૃહદાગ્રસ અને હાસ્ય-સસ પ્રાધાન નાટકો વધી પડ્યાં; અને કચ્છરસ-
પ્રધાન નાટકો કે જેથી વૃત્તિઓ ઉચ્ચ, ઉન્નત અને રસિક થાય છે તેમનો
અસ્ત થયો.

દુમાની લાગણી આપણામાં સ્વભાવ-સિદ્ધ હોય છે અને જે-રી મનુ-
ષ્યો પ્રત્યે એ ઉપજે છે તેવી જ આણીએ પ્રત્યે પણ તે ઉપજે છે. પ-
રંતુ પરિચિતતાને લીધે તેમાં બહુ ફેર પડી જાય છે. હિંદુઓને એશ્વીઠી
મારતાં પણ જીવ ચાલતો નથી. માંસાહારી પ્રબળે જન્નાવરો મારતાં
કમકમાટી ઉપજતી નથી. આમ પરિચિતતાને લીધે માણસ મારવું એ
વાતને રોમનલોકો એક જંગલી જાનવર મારવા જેવું ગણતા હતા. દેવાઈ
જવાથી ધાતકી વર્તણૂકમાં માણસને ધાતકીપણું લાગતું નથી. રોમના આ
જંગલીપણા ઉપર અત્યારે આપણને તિરસ્કાર ઉપજે છે. પરંતુ સારામાં
માર્ગ માણસો ઉપર પણ સમયની અસર થયા વિના રહેતી નથી, અને
તરવારના આ ખેલ રોમના રાજ્યમાં સર્વત્ર નિર્દોષ ગણાતા હતા, એ વાત

વિસરી જતી થોડી નથી. છતાં એક આખી પ્રજા મનુષ્ય જીંદગી પ્રત્યે કેવળ બેદરકારી બતાવે એ એક મોટું નૈતિક સંકટ મમજવું.

પરંતુ આ બેલોથી ઉપજતી નૈતિક દુર્દશાનો આ સંકટ છેડા નરોતો. કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વિના કેવળ બીજાના દુઃખથી આનંદની નીચ લાગણી અનુભવે એવાં પણ જે માણસો થતાં હોય તો બેસક તે બહુ જ થોડાં અને કવચિત્ જ હોય છે. તથાપિ છોકરાંઓની વૃત્તિઓનું ખારીક અગભોક્ત કરતાં અને અમુક રમન ગમતોમાં મોટાની વૃત્તિઓ તપામતા જણાય છે કે માણસના સ્વભાવમાં કાંઈક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જે નાની નાની બાબતોમાં બીજાના થોડા એકા દુઃખથી રાજ થાય છે. તરંગાગ્ના પ્રાણુધાતક બેલોથી આ તરવ ખીલી નીકળી બહાર આવ્યું. શેડેન-શાહ કલોડિયસને માટે એમ કહેવાય છે કે તે બેલોમાં મરી જતા માણસોના એહેરાનું નિરીક્ષણ કરવામાં આનંદ માનતો, કારણ કે લિન્ન લિન્ન પ્રકારની તેમની વેદનાના નિરીક્ષણથી આનંદ મેળવવાની કળા એ શીખ્યો હતો.

ઉપરાંત નવીનતાની ખાતર તે રમતોના જંગલીપણામાં કંઈક જાતની ખંધાઈ અને મીનમ ઉમેરાવા લાગ્યાં. નીચેના મમયમાં ચારમેંવાન-ને સાંઠ અને હાથીઓ સાથે વડાકવામાં આવ્યા હતા. એક વખતે એક દિવસમાં પાંચ હજાર જાનવરો એમ મુઝાં હતાં. દ્વાજનના સમયમાં તે રમન એકસોને ત્રેવીસ દિવસ ચાલુ રહી હતી. સિંહ, વાઘ, હાથી, ગડા, માહ, જરખ, માખર, મગર અને સર્પોને પણ મેદાનમાં ઉતારવામાં આવતાં હતાં. માણસોની સંખ્યા તો અમખ્ય હતી. ડામરના ખમીસ પેહેઝવી ખિસ્તીઓને ગાળી શૂધી નીચે પોતાના જગીયામાં રોચની કરાવી હતી. એક વખત વામનરૂપ માણસોને એમ લડી મરવાની કરજ પાકવામાં આવી હતી. એકાદી જે વખત સ્ત્રીઓ પણ એ રમતમાં ઉતરી હતી. ટૂંકામાં હસાહસ ઉપજાવે એવા કાંઈ પણ પ્રકારનું વિરમરણ થતું નહિ. કેટલાક શેડેનશાહને તો ખાણ વખતે જંગલી જાનવરો પાસે માણસોને ચીરાવી નાખ્યા વિના ખાધેલું પચતું નહિ.

આવી અધમ દશાએ રામના લોકો પહોંચ્યા હતા. અને જે ખ્રિસ્તિ ધર્મ એ રમતોનો અંત આણુવા સમર્થ થયો નહોત તે દુનિયાની નીતિ સંબંધી પલે રી થાત એ કહેવું અત્યારે નિરર્થક છે. પરંતુ તે સમયે જાણે કાંઈ મોદ-નમંત્રથી વશ થઈ ગયા હોય તેમ લોકોને રમતો મોહિનીરૂપ થઈ પડી હતી; અને કંઈપણને આકર્ષે અને ઉશ્કેરે એવાં તરંગો પણ તેમાં ધણાં હતાં. ઉપરાંત હિંમત અને સૌર્યનો કૂર પાડ લજવાતો લોકો નજરે જોતા અને વિજેતા અત્યંત આખર અને માન પામતો. રામની કુલીન સ્ત્રીઓ અને વખતે રોહનશાહ બાનુ પણ તેના ઉપર આશક થતી. તેથી કાંઈ પુરૂષને તે ખેલમાં ઉતરવાની જો ના પાડવામાં આવતી, તો તે બહુ દિલગીર થતો. અમીર વર્ગ પણ તેમાં ઉતરતો. વળી ખેલમાં ઉતર્યાં પેહેલાં મખન ઇંદ્રિય-નિગ્રહ ખેલાડીઓને પાળવો આવશ્યક હોવાથી વિધાતાની ગહન ગતિને લીધે રામમાં સફાચારી પુરૂષો આ ખેલાડીઓ જ રહેતા.

પોતાની નૈતિક લાગણીઓને આશ્વાસન આપવા રામન લોકો બહાનાં બતાવવા પણ ચૂક્યા નથી. તેઓ કહેતા કે ધાર્મિક ક્રિયામાં નરમેધ થતો તેના કરતાં આ રમત સારી. વળી ખાસ કરીને તે ધંધો કરનારા, શુભામ શુનેગાર કે લડાઈમાં પકડાએલા કેદીઓજ ખેલમાં ઉતરતાં; અને આમાંથી કાંઈના મોતને માટે દિલગીર થવાનું કારણ નહોતું. તે સમયના નીતિવેત્તાઓ પણ એમ માનતા કે તે રમત જાતે ખરાબ નથી, પણ તેના ઉપર કાંઈક અંકુશ મેલવાની જરૂર છે. મૃત્યુના ખેલથી માણસનો સ્વભાવ જ બદલ થઈ જાય છે એ વાત છટી છવાઈ કાંઈ કાંઈ વ્યક્તિઓ જ સમજતી. સેનિકા અને પ્લુટાર્ક એ રમતની કેવળ વિરૂદ્ધ હતા. માર્કસ આરેલિયસ ખેલાડીઓને છુટ્ટી વરવારથી રમવાની ફરજ પાડતો. પરંતુ તે સમયના મહાન ઇતિહાસવેત્તાઓને પણ તેમાં નૈતિક બ્રહ્મા લાગી નથી. રામના લોકોને આણુમો કામળ અને દયાળુ જોઈતાં નહોતાં, પણ તેમને શુરવીર અને હિંમત ધન, બનાવવાં હતાં, તેથી આ રમતને તેઓ વખાણતા. અને જે રોહનશાહ આ રમતને ખૂબ આહતો તે બહુ લોકપ્રિય થતો.

આ રમતો ફૂર અને જંગલી હતી એમાં તો કાંઈ શક નથી. પરંતુ તેટલા ઉપરથી રોમન લોકો બધી જાગતમાં ફૂર અને નિર્દય હતા એમ માનવું બૂઝ ભરેલું છે. નીતિનું ધોરણ સમયને અનુસરીને સાપેક્ષ જ હોય છે. એક જીવણને મારતો જૈન નરવારના જેલમાં આનંદ માનતા રોમન કરતાં વધારે નિર્દય છે. આપણા આવા સુધરેલા જમાનામાં પણ મનુષ્યના સ્વભાવની કઈ કઈ વિલક્ષણતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાંક માણસો અમુક વર્ગ પ્રત્યે બહુ માયાળુ હોય છે, પણ બીજા બધા પ્રત્યે બહુ બેદરકાર રહે છે. કેટલાંક માણસો રીવાજને અનુસરી કાંઈ ધાતકી કામમાં અનુમોદન આપશે, પણ રૂઢી વિરુદ્ધ જો તે કામ હશે તો તે કદિ પણ એ કરી શકશે નહિ. રૂઢી રક્ષણ બહુ જામરો છે. દોકરીનાં નાણાં થાય, પણ તેને ત્યાં રોકલો ખવાય નહિ. આપણી લાગણીઓ અવશ્યે એવી તુરંગી હોય છે કે એક વાત ઉપરથી દેખીતું અનુમાન બાંધી દીધા પૂરે ખરી હકીકતથી તે અનુમાનને સુધારવાની બહુ જરૂર રહે છે. યુરોપની માંસાહારી પ્રજા મૂંઝા આણીઓ પ્રત્યે ફૂર હોય છે, પણ મનુષ્યો પ્રત્યે ફૂર હોતી નથી. મુર્ક લોકો ધણા ફૂર હોય છે, પણ આણીઓ પ્રત્યે માયાળુ હોય છે. એમ કહેવાય છે કે ઇજિપ્તમાં ત્રદ બીવાડીઓ માટે ઇસ્પીતાલો (પાંજરા પોળ) હોય છે, પરંતુ મનુષ્ય જીવોને માટે દરકાર નથી. કુરોળીઆની જાળમાં આખીઓને મૂકી તેમનાં તરફડીઆં અને મોતથી સ્પિનોઝ ગમત કરતો, છતાં તે અત્યત ક્રમગ, દયાળુ અને બલે માણસ હતો. કીર્તિલોલની ખાતર કાંઈ મોટો સરદાર લાએ જાનની ખુવારી કરે છે, પણ ખાનગી વર્તનમાં નરમ અને ક્રમગ હોય છે. મનુષ્ય-સ્વભાવની આ વિલક્ષણતા રોમન લોકોમાં પણ દક્ષ થાય છે. મેદાનની રતીનાં કોલેક્ષ લોહીથી ખગ્ગએલાં જોવામાં જે માણસો આનંદ માનતાં, તે જ માણસો મનુષ્યના સાંવેત્રિક બાતલાવની વાત સાંભળી ખુશીના પોદાર કરી દિશાઓ મળવી મૂકના. એક અમીર પોતાના દીકરાને ચાણુ-કનો એવો માગ માર્યો કે તે મરી ગયો; પણ લોકો તેથી એવા તો ગુસ્સે થઈ ગયા કે તે અમીરને-તેઓએ લગભગ વીંખી નાખ્યો. ખુદ તરવારના

ખેલોમાં પણ લોકોની લાગણી સાવ ઊઠી થઈ ગઈ નહોતી. મૃત્યુનું અવ-
લોકન કરવાનો કેલિબુલા ખુબ ખંતીલો હતો એ વાત લોકોને રૂચિર
નહોતી. આરેપાસ અનુબંધ લોહી પાણીની માફક વહેતું હતું; પણ તે જ
સમયે એવો કાયદો પણ થયો હતો કે દોર ઉપર રમતા નટે નીચે જાણી
રાખ્યા વિના રમવું નહિ. આમ દયાનું ધોરણ જો કે નીચું હતું, તથાપિ
દયાની ભાવના તદ્દન નિર્મળ થઈ ગઈ નહોતી. અલબત્ત, તે તુરંગી અને
વિચિત્ર તો હતી.

વાંચનારને હવે વિદિત થયું હશે કે રોમમાં નીતિ-શાસ્ત્રવેત્તાઓ અને
જનસમૂહ વચ્ચે વિશાળ અંતર હતું. એક તરફથી સિદ્ધાંતોનો ભવ્ય ની-
તિનો ઉપદેશ કરતા હતા; બીજી તરફથી લોકો બ્રહ્મ અને ક્ષગભગ બંગલી
બની ગયા હતા. સિદ્ધાંતમાં નીતિનો વિકાસ થયો હતો, પણ વર્તનમાં તે
અંકાચાંદ્ર ગયો હતો. તેથી કરીને જનસમૂહ ઉપર પોતાના સિદ્ધાંતની અ-
સર કેમ થાય ? એ સવાલનું નિરાકરણ તે સમયે તત્ત્વવેત્તાઓને કરવાનું
હતું. માત્ર સદાચારનો અર્થ કહેવાથી અને તેની મુંદરતાના વખાણથી
લોકો સદ્વર્તનમાં પ્રવૃત્ત થઈ જતાં નથી. રોમના ટ્રોઇક તત્ત્વવેત્તાઓ
આ સવાલનું નિરાકરણ કરી શક્યા નહિ; છતાં તેમનાથી બન્યું તેટલું
તેમણે કર્યું છે, અને રોમના બ્રહ્મ સમાજમાં પણ તેમના ઉપદેશની અસર થઈ છે.

પ્રથમતો, રોમમાં કેટલાક શેહેનશાહ બહુ મારા થયા તે ટ્રોઇક
મનના પ્રતાપે. આ શેહેનશાહોના વખતમાં લોકો મુખી થતા અને નીતિને
પ્રોત્સાહન મળતું અને તેમાંથી કાંઈક કાયમ પણ રહતું. વળી કાલ્યા મા-
નુમે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો જ જોઈએ એવો ટ્રોઇક મતનો
આમદ હોવાથી સ્વદેશાભિમાનને મજબૂત કર્યા વિના ટ્રોઇક મત આગાદ
થઈ શકે નહિ. તેથી રોમના બ્રહ્મ સમયમાં પણ ટ્રોઇક મતનો અનુયાયી
હતો અને દિમિતવાન જ રહેતો. તેથી કરીને બ્રહ્મ શેહેનશાહોના રાજ્યમાં
પણ એવો ભાગવું કે દંજ બંધું જતું રહ્યું નથી-સ્વતંત્રતા અને મદાચારનાં
બીજાં છેક નટ નથી થઈ ગયાં.

સ્ટોઈક મતની ત્રીજી અસર રોમના ધારાશાસ્ત્ર ઉપર થઈ છે. લિજ લિજ પ્રજાઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની પદ્ધતિની શક્તિ માટે રોમ મગરૂર હતું અને આ ગ્રામ્યનમાં ત્રીસ કરતાં રોમ બેશક ચડે છે. રોમના કાયદા અત્યારે પણ પંકાય છે. કાયદાને આટે રોમનલોકોને માન પ્રદા-
મથી જ હતું. પરંતુ તેના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કાયદા, મંકુચિન, સ્થાનિક, સૈનિક અને ધાર્મિક હતા; અને માર્વલોમ રાજ્યના રાજકીય અને માન-
સિક વિકાસના સમયને માટે અયોગ્ય નીવડ્યા. તેથી ક્રોમગરૂટમના સમય-
માં કાયદાનું નવું બધારણ શરૂ થયું અને છેવટે થિયોડોસિયસ અને જસ્ટિ-
નિયનના કાયદા-અંગ્રહ બહાર આવ્યા. આ બધારણમાં બે મુખ્ય ભાગ છે, કાયદા અને ઇનમાઈ (equity)નાં મૂલો. અમુક અમુક બાબતોને માટે ખામ રૂપે કાયદા થઈ શકે છે, પરંતુ કેટલીક બાબતો કાયદામાં આવી શકની નથી ત્યાં, અગર કાયદાનો અર્થ ન્યાં રૂપે હોતો નથી ત્યાં, ન્યાયાધીશને ઇનમાઈ આપવો પડે છે. તેથી કાયદાનો ઉદ્દેશ કળાશૂત કરે એવાં કેટલાંક સામાન્ય સૂત્રો ન્યાયાધીશને તૈયાર આપવાં બેઠાં. આ સૂત્રો સ્ટોઈક મતવાળાઓએ જ આપ્યાં છે. નાન, જાત, કે ધર્મનો તદ્દાવત રાખ્યા વિના માર્વનિક બાવલાવથી વર્તવું એ સ્ટોઈક મતનો સિદ્ધાંત હતો; અને તે કુદરતનો કાયદો છે એમ તે મત કહેતો. તેથી કુદરતના કાયદા પ્રમાણે મધળાં માણસો સ્વતંત્ર અને મરખા છે. કુદરતથી કોઈ કોઈનો શુભામ નથી, અને કોઈ કોઈનો શોક નથી. તેથી શુભામગીરી કુદરતના કાયદાથી વિરુદ્ધ છે; જતાં એ સ્થાનિક કાયદો છે, દેશનો રિવાજ છે, તેથી ન્યાં કોઈ માણસ શુભામ છે એવી ખાત્રી ન ચાપ ત્યાં તેને સ્વતંત્ર ગણવો એ ઇન-
માઈનું એક મૂલ ગણવા લાગ્યું. અર્થાત્ અનુભવથી દોરાર્થ માણસો ગમે તેવા કાયદા સારા યા નરસા બાંધે, પરંતુ તેથી આગળ કુદરતના કાયદાનું અસ્તિત્વ છે એ ઉત્તમ વિચારની સ્પષ્ટતા માટે દુનિયાએ રોમના ધારા-
શાસ્ત્રીઓ અને સ્ટોઈક મતવાળાનો જ ઉપકાર ગાનવાનો છે.

આ પરોપકારી અને દયાળુ સૂત્રોના પરિણામે ધણા બધા રોમના કાયદા અસ્તિત્વમાં આવ્યા. રાજકીય સ્થિતિમાં, રોમના શહેરી ચવાનો દહ

ધીમે ધીમે બધા પ્રાંતોને આપવામાં આવ્યો હતો; અને કુટુંબમાં પિતાની સત્તા જો કે નષ્ટ તો ન થઈ, પણ ઓછી ઘણી થઈ ગઈ. પ્રાચીન કા-
યદા પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞાને કુટુંબના દરેક માણસે મૂંઝે મોઢે તાબે જ
થવું પડતું. સ્ત્રીની પદ્ધતિમાં જે ફેરફાર થયો તે આપણે પછી જોશું. પરંતુ
પિતાની સત્તા-પુત્ર ઉપર સંપૂર્ણ હતી; તે ધારે તો પુત્રને મારી પણ નાખે
અને તેમાં કોઈથી વચ્ચે પડાય કે બોલાય પણ નહિ. પુત્ર પચાસ વરસનો હોય,
અમલદાર કે હાકેમ હોય, કે ગમે તેવો મોટો હોય, પણ પિતાની પામે તે
બાળક જ ગણાતો અને પિતાનો ગુલામ ગણાતો. આવા કાયદાથી કુટું-
બમાં કલહ વધે તો તે સ્વાભાવિક છે. અને વાસ્તવિક રીતે કાયદામાં
કટી હતી તેવી પિતા પ્રત્યે પુત્રની ભક્તિ રામના ઇતિહાસમાં થોડી જ
જેવામાં આવે છે. પરંતુ મુધારો વધતાં, કર્તવ્ય અને જવાબદારી અરસ-
પરસ હોય છે એ વાતનો સ્વીકાર થવા લાગ્યો. તેથી રામના સાવંલૈભ
ગાંધીમાં પિતાની સત્તા ઘણી ઓછી થઈ ગઈ, અને પુત્રના જનભાસનું
રક્ષણ થવા લાગ્યું.

ગુલામગીરીની બાબતમાં પણ મુધારાના કાયદા થયા હતા. રામના
જીવનમાં આ તરફ ધાણું અગત્યનું થઈ પડ્યું હતું. એનાથી લોકોમાં સમ-
ભાવની લાગણીઓ વિસ્તૃત થઈ હતી, પણ સ્વતંત્ર વર્ત્ત નીતિમાં ઘણો
બદલ થઈ ગયો હતો. ગુલામોના ઇતિહાસ તરફ જોતા તેમની ત્રણ અવસ્થા
આપણને સમજાય છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રાથમિક અને માદા સમયમાં
કુટુંબનો વડો ગુલામો ઉપર અત્યંત અને નિરંકુશ સત્તા બોગવતો હતો.
પણ તે વખતે ગુલામની સંખ્યા બહુ થોડી હતી. દરેક કુટુંબમાં માત્ર
એકાદ બે જ ગુલામ હતા અને તે ખેતીમાં મદદ કરતા. શેઃ અને ગુલામ
ખેતરમાં સાથે કામ કરતા અને સાથે ખાતા. ગૃજસ્ત કારિયાવાડમાં કણુ-
બીઓના સાથીઓ જેવી તેમની હાલત લગભગ હતી. આ અવસ્થામાં
ગુલામને ત્રાસ થતો નહિ. કેટલાક ધાર્મિક તેહેવારોની તેમને છૂટી મળતી
અને તે વખતે રોડ અને ગુલામ એક જ :જાનો ખાતક બેગા બેસીને
જમના. જનાં કોઈ વખત તેમનાપર જીલમ પણ થતો હશે; પ્રજા કે દ્રવ્ય

મેળવવાના માધનરૂપ ગુલામ ગણાતા અને ઘરઘ અને નિર્મળ - ગુલામને લોકો વેચી દેતા.

ખીજી અવસ્થામાં ગુલામની ઝિંદગી ખટ્ટ ખમડી અંધ હતી. ચારે તરફ રોમનો રિજ્જ થવાથી અસંખ્ય ગુલામો રોમમાં આવવા લાગ્યા, અને મોજ શોખ અને વિલાસ વધી ગયો. રોમનું સાદું જીવન હવે જર્જર રહ્યું હતું અને ધર્મની ધાસ્તી પણ મટી ગઈ હતી. વળી તરવારના પ્રાચુર્યને કારણે શરૂ થયા હતા અને તેથી ખીજના દુઃખની લાગણી લોકોમાં રહી નહિ. અધુરામાં પૂરું સિસિલીમાં ગુલામોએ બગવો કર્યો અને હમરો ગુલામોને રહેણી નાખવામાં આવ્યા; અને તેમના ઉપર જુલમ થવા લાગ્યો. મેદેમાનની ગમતને માટે ગુલામને મારી નાખવામાં આવતો. પોલિઓ નામનો રોમન ગુલામનું માંસ પોતાનાં માછલાંને ખવડાવતો. રોમની સ્ત્રીઓ તેમના માંસક લાગમાં લાંબી ટાંછણીઓ ધોંચી ગમત મેળવતી. ગુલામોનાં કામ કામદાર ગણાતાં નહિ. તેથી દુરસ્વાર પણ તેમનામાં વધી પડ્યો.

ખીજી તરફથી જોતાં તેમને સારી રીતે સંખ્યાના પણ દાખલા મળી આવે છે. ગુલામનાં વય જો કે કાંઈક પૂરક ગણાતાં નહિ, નથાપિ લમનો રીવાજ તેમનામાં હતો. વળી તેમની ખાનગી મિત્ર તેમની પામે રહેના દેવામાં આવતી. વળી ઉઘોગી અને સારી વર્તણૂકવાળો ગુલામ છત્તર્પમાં ધણું કરી છૂટો થઈ જતો. વળી ગુલામો ઉપર જે જુલમ કરતો તેને લોકો ધિક્કારતા અને તેનું અપમાન કરતા. કેટલાક ગુલામ વેચ હતા અને પ્રેમથી પોતાના શેડની મંદવાડમાં આવજત કરતા. કેટલાક ગુલામ મેંના છોકરાંને લણાવતા. યજ્ઞખરા ગુલામ કરીતર હતા. શેડના કુટુંબમાં તેઓ લગી જતા; અને શેડ અને ગુલામ વચ્ચે મૈત્રી જામ્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. એપિકટેટસ પોતે ગુલામ મટી શેહેનશાહનો મિત્ર થયો હતો. વળી તેમની સખ્યા વધી પડવાથી તેમને માથે પડતો બોલો વહેંચાઈ ગયો હોવો જોઈએ. ગુલામની માફી લેનાં જો કે જોને રીમાવવામાં આવતો, પણ એવા બનાવ કવચિત્ બનતા; અને ઘણી વખત પોતાના શેડને તેઓ નિમકદલાવ રહેતા; અને લાયકાથી તેમને બચાવી લેતા. કેટલીક વખતે નો

પ્રેતાના ભોગે શેકની ઝડપી તેઓ બચાવતા. તેથી કરીને કહેવાય છે તેવો જુનમ તેમનાપર ચતો હોય એ વાત મહાસિન લાગતી નથી, તેમ તેમની સ્થિતિ એટલી બધી બ્રહ્મ પણ નહિ હોય. વળી બધા તત્ત્વજો ગુનામ ઉપર દયા રાખવાનો ઉપદેશ આપતા. ઝેરપક મનવાળા પણ એવો જ ઉપદેશ આપના માણસ સ્વતંત્ર માત્ર મદ્યચારથી જ બની શકે છે એનિમ કહેતો કે વાસ્તવિક રીતે સદ્યચારી ગુનામ મેલ છે અને દુગચારી મેલ, ગુનામ છે. માટે સારા માણસે ગુનામ પ્રત્યે ખરાબ નિર્લજ્જ રાખતા બહુ નિચાર કરવો ધટે છે. આના આવા ઉપદેશથી ગુનામ પ્રત્યે દયાની નાગણી નેના લાગી હતી

તેથી કરીને કાયદા થતા લાગ્યા અને ગુનામની સ્થિતિ સુધરના નાગી. આ તેમની ત્રીજી અવસ્થા ન્યાયાધીશે સજા કરી હોય તો જ તે ગુનામને જાગની પ્રાણીઓ સાથે લડાઇમાં ઉતારવો, નહિ તો નહિ એવો કાયદો થયો. વૃદ્ધ કે માદા ગુનામને મેલ રખડતો મૂકી દે અને તે માન ધાય તો તે સ્વતંત્ર થતો. શેકની મામે ગુનામોની ફરિયાદ માલગીરા નીરોના નમ થમા એક ન્યાયાધીશ ખાસ નીમાણો હતો અને મેલ, ગુનેગાર માનમ પડે તો મેલને મળ દરવાની તેને ચૂસના હતી પ્રમગે પ્રસગે ગુનામના નજીક માટે કાયદા થતા ગયા અને ગુનામની સ્થિતિ આમ સુધરના નાગી હતી

આ પ્રમાણે રદોદ મતના વણા નૂતો કાયદામાં સ્થાપનર પામી ગયા. પરંતુ રામના તત્ત્વવેત્તાઓ બીજી કેટલીક મીધી રીતે પણ નોકોના આથ રણુને કમળમાં રાખતા હતા મગની વખતે માણુઓ ચિગના માત્વન અને હિંમત માટે તત્ત્વવેત્તાઓને પામે રાખતા અને તેમના મુખ પછી આ તત્ત્વવેત્તાઓ તેમના કુકુમને દિનાસે દેના બનહારમાં માણુઓની યચણુ અને મુશ્કેલીનો તોડ પણ તેઓ કરી આપતા અને માણુઓ વેત્તને તે પ્રમાણે ખરે ઉપદેશ તેઓ આપના વળી નોકોને દેવણુ આપના કમ માટે લાગે તેમના હાથમાં રણુ હતુ, અને મોટા મોટા કુકુઓમાં ધણુ કરીને અકેકા તત્ત્વવેત્તા રાખનામાં આવતો વળી મામાન્ય નોકોને ઉપદેશ આપવા ઉપદેશકોની મગ્યા ઉની થઇ અને તે વણી સિચાર પામી.

આ ઉપદેશકોના બે વર્ગ હતા. એક વર્ગ સન્ધ્યામી હતો અને તે સ્ટોઇક મતના સાધુ કહેવાતા. આ આધુઓ સિનિક હતા. આ વર્ગ કુંવારો રહેતો અને તેમનો હેતુ માત્ર લોકોને ઉપદેશ આપવાનો હતો. આ સાધુઓ રહેણી કરણીમાં આવ સાધ, દુનિયાની દરેક મોઝમજની દૂર રહેનારા અને છતાં સ્વભાવે આનંદી અને મનોધી રહેનારા હતા. દરેક માણસને રસ્તામાં હિમતથી ચોટીને પણ ઉપદેશ આપવાનો તે પોતાનો દૈનિક ગણતા; અને તેમાં ખુશ કે દુઃખનો વિચાર પણ તેઓ કરતા નહિ.

બીજો વર્ગ તાત્વિક વક્તાનો હતો. આ વર્ગનું વર્તન સન્ધ્યામી વર્ગથી આવ ઉલટું જ હતું. અંગ યેશમાં કુશળ અને પોશાકની દરેક નાની બાબતમાં પણ સભાળ અને શોખથી લોકોનું મન દરવામાં ચતુર એવા આ વક્તાઓના ભાષણમાં લોકોને રસ પડતો. મોટે ભાગે તેઓ શુદ્ધિમાન કે નીતિમાન નહોતા; તેથી તેમની સફળતા જતાથી આપે છે કે એ વખતે લોકો શુદ્ધિમાં અને નીતિમાં કેવા ઉતરી ગયા હતા. ઘણીવાર તો તેઓ નાદકીય ભાષણ આપતા અને નિર્જીવ વાતો વિશે પણ લાંબુ લાંબુ બોલી લોકોને મોઢ ઉપભવતા, ગામેગામ મુમાફરી કરી તેઓ ચાલવિચાલમાં ઉતરતા અને આગળેથી પ્રજા પૂજી આગલાને મુંઝરી દેતા. ઘણાખરાએ પૈસો પુષ્કળ મેળવ્યો હતો અને મુમાફરીમાં લપકા અને મોટા રસાલો તે રાખતા. તેમને જોઈને લોકો ખુશ થઈ જતા, અને તેથી જ લોકોના વિચાર ઉપર ભારે અમર કરતા તેઓ સક્રિયમાન થતા હતા.

કેટલાક તત્ત્વજ્ઞેતા પોતાના સિદ્ધાંતનો બોધ કરવા વક્તાનો ધંધો કરતા હતા અને તેથી આ વર્ગનો સંબંધ સ્ટોઇક મતની સાથે જોડાયો. આવા સ્ટોઇક વક્તાઓમાંથી બે ચાર તો જુદા સારા નીકળ્યા હતા અને લોકોની દાઝ જાણી ઉત્તમ બોધ તેઓ આપતા. પરંતુ શુદ્ધિપ્રગતો જમાનો હવે અસ્ત થયો હતો, અને એકદરે તે વર્ગ શુદ્ધિમાં નિર્માળ્ય હતો; અને વિદ્વાન્ના દંભ અને ડોશમાં અળસ્ય કરતો. તેમના બધા વિચારનું વચણ પશ્ચાત્તદર્શી અને આચીન હતું. વાનગિતમાં રૂઢિ-મટ અને અપરિચિત

શબ્દો વાપરવામાં તેઓ બૂધણ માનતા; શબ્દોના મૂળ ધાતુ યોધવાની ચીવટ રાખતા; અને વ્યાકરણ અને ઉચ્ચારના નિરર્થક પ્રશ્નો ઉભા કરી વાદવિવાદમાં પડતા. વિચારમાં સાદસ કે સ્વતંત્રતાનો તેમનામાં લગભગ લોપ થઈ ગયો હતો, અને શુદ્ધ તર્કના અભ્યાસનો શોખ વધી ગયો હતો. મદાચાર ઉપર તેમને ખરો પ્રેમ હતો, પણ તે પ્રેમ પણ ડોળી અને પક્ષાત-ર્થી હતો. દ્વંદ્વમાં મધ્યકાળના સૂક્ષ્મ તાર્કિકો જેવા લગભગ તેઓ હતા.

સ્ટોઇક મતમાં જે સાર્વત્રિક અને સાર્વજનિક તત્ત્વ હતું તેનો કેશવો કરવામાં આ વર્ગ બહુ સહાયમૂલ થયો હતો; પરંતુ આ વર્ગને લીધે સ્ટોઇક મતની પડતી પણ વેહેલી આવી; કારણકે સ્ટોઇક મતમાં નિરર્થક અનુમાનો, વિચારોની સૂક્ષ્મતા અને લોકમત વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ગુપ્ત રહ્યા હતા તે વર્ગ બહાર લાગ્યો. વળી તત્ત્વજ્ઞોને રાજ્ય તરફથી આશ્રય મળતો હોવાથી વણા નીતિબ્રષ્ટ લોકો દાદી રાખી તત્ત્વવેત્તાનો પોશાક પેહેરી લોકોને છેન-રવા લાગ્યા; તેથી કરીને તે વર્ગની અવગણના થવા લાગી; છતાંહિ અનેક કારણોને લીધે સ્ટોઇકમન ઉપર લોકોને કંટાળો આવવા લાગ્યો. આટલું છતાં પણ કદાપિ સ્ટોઇકમન સજીવન રહેત. પરંતુ લોકોનાં મન એક નવિન દિશામાં—પૂર્વ તરફના ધર્મો પ્રત્યે, વળવા લાગ્યાં હતાં; અને પ્લોટિનસ પ્રત્યાહિ તત્ત્વવેત્તાઓની હાજિ તમે એક અલ્પખવાદ (Myoticicism) ઉભો થવા લાગ્યો હતો, જેમાં ઇશ્વરના અને પ્લેટોના તત્ત્વજ્ઞાનનું મિથણ હતું. આથી કરીને રોમન લોકોના આચરણનું રૂપાંતર કેવું થયું તે હવે આપણે જોઈશું.

સ્ટોઇકમન હવે કેવળ શુદ્ધ તર્કવાદી થઈ ગયો હતો; અને માત્ર ન-કસારી, અસતોષી, અને માનસિક ગુંચવણો ઉની કરવામાં જ કુશળ હોય એવા મંત્રની સામે હમેશાં અલ્પખવાદ ઉભો થએલો છે. વળી હૃદયગત આવિર્ભાવને મદાચારમાં આગળ પડતું સ્થાન લાંબા મમયથી અપાત્ર લાગ્યું હતું અને એ વાત અલ્પખવાદને અનુકૂળ હતી અને સ્ટોઇકમનને પ્રતિકૂળ હતી. વળી રાજકીય અને વેપારી કારણોને લીધે પૌર્ણત્ય વિચારોને તેમનાં

પેસલું અને ફેલાલું અનુકૂળ થઇ પડ્યું હતું. વેપારને લીધે મિસર અને ઇટાલી નિરંતર સંબંધમાં આવતાં હતાં. પોતાના ધર્મને ચુરતપણે વળગી રહેનારા પૂર્વ તરફના યુદ્ધામો રોમમાં મંખ્યાબંધ હતા. વેપારને માટે અલેક્ઝાંડ્રિયામાં અનેક જાતના લોકો આવતા, અને તેમના સંસર્ગથી ત્યાં એક એવો મિશ્રવાદ ઉભો થયો કે જેની અસર અફધી દુનિયા ઉપર થઇ છે. આ મિશ્રવાદ ને નવીન-લેટો મત છે.

પરંતુ આ પરિવર્તનનું પ્રયોગ કારણ તો રોમના રાજ્યમાં હવે લોકોને ધર્મભાવનાની જરૂર હતી તે છે. ઇસુખ્રિસ્તના જન્મ પૂર્વના શતકમાં અને પાછીના પચાસ વરસમાં રોમની અનાસ્થા છેક છેલ્લા શિખરે પહોંચી હતી. રાજકીય કારણોને લીધે રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની જૂની રહેણીકરણી એકદમ અદલાધ ગઇ તેથી, અને સાર્વભૌમ રાજ્યમાં અનેક ધર્મોની સર-ખામણી થવા લાગી તેથી, રોમન લોકોમાં મધૂર્ણ અનાસ્થા ઉપજી આવી હતી. છતાં સાથે સાથે જાદુ અને જ્યોતિષના વેહેમો પણ તેમનામાં પ્રચલિત હતા એ હકીકત આગળ કહેવામાં આવી છે. વળી સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન પણ તેમનામાં મોટું હતું. તેથી વેહેમને—દાખલ થવાનો અવકાશ હજી ધણો હતો. પરંતુ પ્રથમ મૈકાના અધેવચમાં આસ્થા અને પૂજ્યશુદ્ધિ તેમનામાં આવવા લાગ્યાં, દેવપૂજા પાછી દાખલ થવા માંડી, અને ધર્મ-ક્રિયાઓની સાથે નીતિને સંયુક્ત કરવાનો ઉપદેશ થવા લાગ્યો. દેવ-વાણી પ્રત્યે આસ્થા પાછી સજીવન થઇ. વળી આકૃત ઉપર આકૃત આવવાથી રાજ્યનો અસ્ત નજરે દેખાવા લાગ્યો તેથી સ્વદેશાભિમાનની જે લાગણી ધર્મની ગરજ સારતી હતી તે નષ્ટ થઇ અને ભયંકર મરકીને લીધે વેહેમનું રાજ્ય પ્રમળ થયું. વળી આત્મા સંત્રાંધી વિચાર ક્યાં વિના માણસો લાંબો કાળ રહી શકતાં નથી; અને ધર્મ-ભાવના આપણા અ-ભાવનું એક તરવ હોવાથી તેની અવગણના પણ લાંબો કાળ થઇ શકતી નથી. યદ્વાતના રોમન સ્ત્રોષક મતમાં ધર્મથી સ્વતંત્ર નીતિની હિમાયન હતી. તે મત કહેતો કે વર્તમાન જન-સ્વભાવમાંથી આપું નીતિ-દાત્ર

અપેક્ષા નથી. પરંતુ નવીન પ્લેટોમનમાં ધર્મ-ભાવના મુખ્ય હતી, અને એ વાત સમયને રૂચતી હતી.

નવીન પ્લેટો મતમાં પ્લેટોની ફિલસુફી અને મિમરની ધર્મ ભાવનાનું સંમિશ્રણ છે. પ્લેટોની ફિલસુફીમાં સદાચારનું મૂળ અને નમુનો ઈશ્વર છે એમ માન્યું છે; મનુષ્યો ઉપર અસર કરતા ગૌણદેવો (Daemons) નો સ્વીકાર છે, અને લોક-માન્ય ધર્મોનો યુક્તિ પૂર્વક અને સતોપકારક ખુલાસો છે. મિસરના ધર્મમાં ચિત્તની શાંતિ અથવા સમાધિને પરમ સુખની દરજ્જા માની છે, અને ખાસ ધાર્મિક ક્રિયાઓથી ચિત્તને વિશુદ્ધ કરવાનો તેમાં પ્રયાસ છે. પ્લેટોની ફિલસુફી યુક્તિપ્રધાન છે; મિસરનો ધર્મ ભાવના-પ્રધાન છે. આ બંનેના મિશ્રણથી એક મોટી ધાર્મિક સુધારણાનો જન્મ થયો છે.

પ્લેટોની ફિલસુફીના ત્રીક-વલણનું મુખ્ય દર્શાવ પ્લુટાર્ક છે. પ્લુટાર્કના મનમાં વિવેક-સુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર છે, અને તેના ઉપદેશમાં મુખ્યત્વે કરીને એકશ્વરવાદ છે. ઇશ્વરનો એક જ છે, પણ તેના બિન્ન બિન્ન દેવી ગુણોને બિન્ન બિન્ન દેવ માની લોકો પૂજે છે; તેથી અનેકદેવવાદ અને એકશ્વરવાદમાં કાંઈ વિરોધ નથી. ઇશ્વર કે દેવ દૂર કે અનીતિમાન કદિ હોય જ નહિ. જે લોકો એમ માનતા હોય તે વેહેમી અને ભ્રાંત છે. સારા નીતિમાન માણસે ઇશ્વર કે દેવથી ડરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ભૂતિપૂજકો અચાની છે; તેઓ ભૂતિના કારીગરોને માને છે, પણ તત્ત્વવેત્તાને માનતા નથી. ઇશ્વર સૌદર્શની ભૂતિ છે એ વાત ખરી, પણ તે સુંદરતા શારીરિક નથી હોતી. જ્ઞાનીને તો ઇશ્વર દિવ્ય ભવ્યતા, કોમળતા, દયા અને નીતિનું સ્વરૂપ જ સમજાય છે. પરંતુ પ્લુટાર્ક હજી બરાબર એકશ્વરવાદી નહોતો. દેવ-ચાણીમાં હજી તેને આસ્થા હતી; વંશપરપરા સજની વાત એ માનતો; અને ખાસ દેવી ચમત્કારનો સિદ્ધાંત પણ તે સ્વીકારતો; ઇત્યાદિ કારણોને કીધે તેના એકશ્વરવાદ હજી શુદ્ધ નહોતો.

રાયરનો મેક્સિમસ પણ તેની પછી એકશ્વરવાદનો જ ઉપદેશ આપતો હતો. દેવ સંબંધી બધી વાતો તે રૂપક રૂપે સમજાવવા લાગ્યો. વળી તે

કહેતા કે દેવોને પોતાને તો પોતાની મૂર્તિઓની આવશ્યકતા કરી નથી, પણ જન-સ્વભાવની નિર્ગળતાને લીધે પોતાની ભાવનાઓને સ્થિર કરવા માટે માણસોને દશ્ય ચિદ્વનોની જરૂર રહે છે. તેથી દદ્ ચિત્તચળાં માણસોને મૂર્તિ-પૂજા નકામી છે. આમ હોવાથી મૂર્તિઓ મનુષ્યની ઇશ્વર-ભાવનાનાં નિર્દોષ ચિદ્વનો માત્ર છે. અને પોતપોતાની ભાવના પ્રમાણે જૂદી જૂદી પ્રજામાં જૂદી જૂદી જ્ઞાનની મૂર્તિઓ હોય છે. મિમરના લોકો પ્રાણીઓને પૂજે છે, અને પારસીઓ અગ્નિને પવિત્ર માને છે. પરંતુ ગમે તે રૂપે પૂજો, પણ ઇશ્વર તો એક જ છે એટલું લોકો અમને તો જમ છે.

વળી ગ્રાહ્યદેવોની માન્યતા એ વખતે બહુ પ્રચલિત હતી. તરવેતાઓ પણ તેમનું એ અસ્તિત્વ સ્વીકારી ખુલામો આપવાનો પ્રયત્ન કરતા. આ મતની સ્પષ્ટતા એપુલિયમે બહુ કરી છે. તેના મન પ્રમાણે આ દેવો કિંચાડીમતો અંતરિક્ષમાં રહેતી હવ-મણિ છે, અને આપણી પ્રાર્થનાઓ ઉપર પહોંચાડી આપણને તેઓ મદદ મેળવી આપે છે. અર્થાત્ તેઓ રાગના મુખ્ય નોકર જેવા છે, અને દરેકને જૂઠાં જૂઠાં કામ અને ખાતાં સોંપેલાં હોય છે. ઉપરાંત આ દીમનો વગી આપણા સદાચારના સ્વરક્ષક અને આપણાં કર્મનાં નોંધનારા હોય છે; અને દરેક માણસના રક્ષક રૂપે આપો એક દીમન હોય છે અને આખી હિંદીમાં તેના માફી રૂપે એ હાજર જ રહે છે. તેથી મુઆ પછી એની સાક્ષી ઉપર આપણા કર્મનો ઇનસાફ ત્યાં થાય છે.

ધર્મ-સુધારણાના આવા આવા પ્રયત્નથી ખ્રિસ્તિધર્મના એકેશ્વરવાદનો માર્ગ બહુ સરળ થઈ પડ્યો. અનેકદેવવાદમાં અનેક દેવો પોતપોતાનું કામ કર્યાં જતા, અને વખતે માંદગીમાં હિંદુતા અને મારામારી કરતા. એંતે સૌ ઈશ્વરી આજ્ઞા પાળના થયાં. એકેશ્વરવાદ પ્રમાણે એક જ ઇશ્વર આ દીમનો દ્વારા વિશ્વનું રાજ કરવા લાગ્યો. આમ લોકોની શુદ્ધિ ઇશ્વર પ્રતિ વળતી થઈ; અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને પણ એટલું જ જોઈતું હતું. વળી તેથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે નૈતિક અને માનસિક રિક્ષમના આસ પેરણને અનુરૂપ પોતાની ધર્મ-

જાવના ઉચ્ચ કરવા અને ધર્મના કાનુનને અમુક અંગે નૈતિક સુધારણાના ઉપાય બનાવવા માટે માણસો ધનેશ્વર હોય છે. ત્રીજી ધર્મ-આવનાના બે મુખ્ય પ્રકાર-જ્ઞાન અને લાકિત-જે આપણને હવે સર્વત્ર નજરે પડે છે તે બે પ્રકાર પણ આ પ્રયાગોમાં સ્પષ્ટ દીક્ષી આવે છે. ત્રીજી તત્ત્વચિંતન યુક્તિ-પ્રધાન અને મિશ્રવાદી છે. મિસરનું તત્ત્વચિંતન લાકિત-પ્રધાન અને મૃદ છે. ગ્રીસનો તત્ત્વચિંતક પોતાના ધર્મ ઉપર પણ દીક્ષા કરવા મંડી જતો. મિમ-નો ધાર્મિક પુરુષ દેવી હાજરી આગળ વિચારશક્તિને કમ્પાલ ગણી ગરીબા-ધર્મી નથી જતો, તેથી પુરોષના નૈતિક જીવનમાં એક નવીન અંશનો પ્રવેશ થયો; અને તે અંશ ધાર્મિક પૂજ્ય શુદ્ધિ અને ધર્મને માટે ધારની યુક્ત માન હતો.

આ બન્ને પ્રજાના જીવનમાં પડતો બેદ પણ આ બેદને લઈને સ્પષ્ટ થાય છે. ગ્રીસના ધર્મમાંથી ધર્મી રમતો અને ઉત્પન્ન ઉપજ્યાં છે; અને ધર્મની ધાર્મી તે લોકોમાં બહુ ઓછી હતી. મિમરમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં શુભ બેદ અને રૂપક રહેતાં, અને જલ્દાય, માંમાહારનો ત્યાગ, પવિત્રતા ઇત્યાદિ ક્રિયાઓના લાંબાકાળ પર્વત મેવનધીજ ઇશ્વર-પૂજનને માટે યોગ્ય થવાનું. કુદરતના મહાન બળોની ગણતરી દેવ તરીકે થતી હોવાથી અને શુભ ચિહ્નોથી તે બળો ઢાકાએલા હોવાથી એક ગભીર પ્રકારની ધાર્મી તેમના ધર્મમાંથી ઉપજતી હતી.

આ પૌર્વાત્ય ધર્મના પ્રમાણની જોડે આચરણના વિચાર અને તત્ત્વ-દર્શનના સિદ્ધાંતો જે ધસઘર્ષાવાળા તે પણ તેમજ પ્રકારના હતા. વિચાર-પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતા નિગમનો કરતા સમાધિથી ચતુર્વિધ અતર્જાન ત્રણે કિમતી છે એ વલણ પૌર્વાત્ય ધર્મનું મુખ્ય હતું. નવીન પ્લેટો મત અને સ્ટોઇક મત બન્નેમાં સર્વાત્મવાદ છે, પણ તેમાં બેદ બહુ છે. બન્ને મતમાં મનુ-ષ્યની એકતા ઇશ્વર સાથે કરી છે; પરંતુ સ્ટોઇક મતમાં મનુષ્યનું ગૌરવ ત્રણેવા તે કરી છે અને નવીન પ્લેટો મતમાં ઇશ્વરનો મહિમા બતાવવા તે કરી છે. સ્ટોઇક મતમાં સમગ્રચારી મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ સૃષ્ટિમાં કશું નથી; નવીન પ્લેટો મતમાં માણસમાં ઇશ્વરીક અંશ છે પણ તે અંશ સરીરની

મત્તાથી દબાઈ ગએલું ઝાંખુ, સુસ્ત અને ગુપ્ત પડ્યું રહે છે. તેથી આ શરીરને વશ કરવું અર્થાત્ દુષ્ટ મનોવિક્કરનો નિગ્રહ કરવો એ હંદગીનું પરમ કર્તવ્ય છે. મૃત્યુથી આત્મા અને શરીર તદ્દન ભિન્ન થઈ જાય છે; માટે જ મૃત્યુ આત્મત્ત ઇન્દ્રિય છે. આમાંથી તપોવૃત્તિનો પ્રચાર શરૂ થયો; અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વદર્શન ઉચ્ચ ગણાવા લાગ્યું. ઇશ્વરની ઝાંખી કરવી હોય તો માણસે ઈન્દ્રિયજન્ય વિલાસથી તદ્દન અજાણ રહેવું જોઈએ. ઈન્દ્રિયો મત્તની વિરોધી હોવાથી તેમની સત્તાને કેવળ નિર્મૂળ કરી નાંખવી જોઈએ. સત્યનું ઓળખાણ કરાવવા માત્ર બુદ્ધિજ સમર્થ છે. પરંતુ આ બુદ્ધિ એટલે તર્કશક્તિ એમ સમજવાની બૂલ કરવી નહિ. વસ્તુના સામિપ્ય માત્રથી વસ્તુનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાનનું નામ આ બુદ્ધિ; અને તે વિવેચના, પૃથક્કરણ, સરખામણી કે તર્કથી કાઢેલા અનુમાનથી તદ્દન ભિન્ન છે. આ સંદેહ જ્ઞાનશક્તિ લાંબા અભ્યાસથી જ આવે છે. શરીરરૂપી દીવાલથી આપણામાં ઢંકાઈ રહેતો દૈવી અંશ લાંબી અને દૃઢ અંતર્બુદ્ધિમાંથી જ જોવાઈ શકાય છે. માટે અભ્યાસથી વૃત્તિને દૃઢ કરી સાર્વત્રિક ચેતન (શક્તિ) ની સાથે એક રમ થઈ જાઓ. આ શાંતિ, આ મોક્ષ ક્રિયા નિર્વાણ સદાચારની અંતિમ અવસ્થા છે. નિર્ગુણ, નિરાકાર આ 'એક' જેને અલેક્ષ્યાંદ્રિયાની ત્રિમૂર્તિમાં 'પ્રથમ પુરૂષ' કહે છે તે જ સત્ય છે એવો આધ્યાત્મિક વિવેક મનુષ્યના વિચારની પરિસીમા છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવા સમાધિની દશાએ પહોંચવું એ સદાચારનું સિદ્ધાન્તિદુ છે. આ દશાએ પ્તોદિનસ ધારૂ વાર પહોંચ્યો હતો અને પોરૂકાધરી એક જ વખત પહોંચી શક્યો હતો. તર્ક-પદ્ધતિ અદી નિરૂપણી છે એટલું જ નહિ પણ તે અમાત્મક છે. દૈવી વસ્તુઓ પરત્વે માણસનું કામ નવું ઉપજાવવાનું કે મેળવવાનું નથી, પણ જે છે તેને બહાર જેથી કાઢવાનું છે. અને શાંતિ અને દૃઢ નિદિષ્ટામનથી એ વાત બની શકે છે. માટે સાંસારિક દેગે જાગનમાંથી મનને વાળી લેતાં પ્રથમ રીખવાનું છે.

આ વાત નવી નથી. ધર્યા જમાનામાં જુદે જુદે નામે આની આ વાત કહેવામાં આવેલી છે. મૂલ્યર્થવાદ, અવજ્ઞવાદ, અધ્યાત્મવાદ, પ્રેરણા

કે ઇશ્વર કૃપા ગમે તે નામ તેને આપો, પણ તે બધાનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે ઇન્દ્રિયોથી પરંગનનાં કેટલાંક દ્વાર આપણને પ્રાપ્ત છે એવી માન્યતા આપણા અંતરના અંતરપડમાં રહેલી છે; અને મનની કેટલીક અવસ્થા એવી હોય છે—નૈતિક અને માનસિક પ્રકાશના કેટલાક અંગકારા એવા હોય છે કે આપણી મામાન્ય શક્તિઓ વડે તે સમજાવી શકાય એમ નથી, આપણી તર્ક શક્તિની વિચારશીલતા, બીરતા અને ચંચળતાને બદલે નવીન પ્લેટા મતમાં કલ્પનાના હર્ષોન્માદનો સ્વીકાર છે, અને તેને માટે બીજી બધી માનસિક શક્તિઓનો ભોગ આપવાનું કહ્યું છે, તેથી થયું એમ કે ભોક્ષા ભોજા અને વહેમી થઈ ગયા, કારણ કે વિવેચના શક્તિનો અંકુશ જતાં કલ્પના નિરંકુશ બની ગઈ અને તેથી તેમાં બ્રષ્ટતા અને બ્રાતિનો અવકાશ રહેવા લાગ્યો. આગલા કેાઇ પણ મત કરતાં આ મતમાં ચિત્તની વિશુદ્ધિ ઉપર વિશેષ હક્ક છે એ વાત ખરી, પરંતુ વિચાર અને કૃતિને છૂટાં પાડવાની ગંભીર ભૂલ પણ આ મતે કરી છે. :જે સદાચાર કૃતિમાં પ્રતીત થતો ન હોય તેને સદાચાર તરીકે સ્વીકારવાની રોમના તત્ત્વચિંતકો સાદ ના કહેતા. પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને ખેડૂત જો ખેસી રહે અને હળ ફેરવે નહિ, તો તેથી ધાન્ય નીપજી જતું નથી. કેવળ યાનથી શાયદો શા ? વૈદ્યની કુશળતા ક્યારે ગણાય કે રોગીનો રોગ મટાડે ત્યારે, અર્થાત્ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ માણસે બીજાના હલા માટે કરવાનો છે. આપણી મારફત પરમેશ્વર આળસુ થઈ જાય તો પછી દુનિયા ચાલશે કેમ ? પરંતુ નવીન પ્લેટા મતનો સદાચાર સામાજિક રહેતો નથી, કારણ કે તે મતમાં સમાધિ જ સદાચારની સર્વોત્તમ દશા મનાએલી છે, અને વૈરાગ્ય વૃત્તિ તે દશા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. પણ વૈરાગ્ય-વૃત્તિ અને સાંસારિક પ્રવૃત્તિ એક બીજાનાં વિરોધી છે. તેથી રોમના તત્ત્વચિંતનને છેલ્લો ફટકો મારવાની આસ-ચોખ્ખતા નવીન પ્લેટા મતમાં હતી.

આ પ્રમાણે નવીન પ્લેટા મતને લીધે સામાજિક જીવનની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી અને વિવેચના-શક્તિ મંદ થઈ. વળી આગળ જતાં દૈવી ચમત્કારની વાતો બહુ મનાવા લાગી તેથી અને ગૌણદેવોના સિદ્ધાંતથી સ્ટોઇક,

કુદરત વાદ સહ ગયો. આત્મદત્ત્યામાં હોય ગણાવા લાગ્યો, કારણ કે કર્તવ્યનું જે સ્થાન આપણે માટે ઇશ્વરે નિર્મિત કર્યું હોય તે તજવામાં પાપ છે, એટલું જ નહિ પણ આત્મદત્ત્યા કરતી વખતે માનસિક ગભરાટને કીધે આત્મા દૂષિત થાય છે એવી માન્યતા થવા લાગી હતી. વળી પર-કોઈનું અસ્તિત્વ પણ મૈ માનવા લાગ્યા હતા, કારણ કે રામની મોટાઈ ન'હ થતાં ' ઇશ્વરના દરબાર'ની વાત 'લોકોનાં મન ઉપર ધીમે ધીમે સ્થિત થવા લાગી; અને ગુલામોની સંખ્યા જે રામમાં અસંખ્ય હતી તેમને આ વાત બહુ રુચિ કર થઈ પડી. ઉપરાંત નીતિ અને ધર્મનું સમિશ્રણ થતું અને મંદિરમાં થતી ધર્મક્રિયાઓથી નૈતિક વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એવો વિચાર પ્રમથો. આ બધાં પરિણામ નવીન શ્લોક મનમાંથી ઉપજી આવ્યાં.

ટૂંકામાં, આખા પ્રકરણનો સાર આમ છે; રામમાં તત્ત્વધ્યાનનો ઉદ્ભવ થયો ત્યારથી તે ખ્રિસ્તધર્મની સ્થાપના થઈ તે દરમ્યાન નીતિનાં એક-દર વલણે રામન પ્રગર્ભાં કેવાં હતાં તે આપણે જોઈએ; અને સંજોગોને બદલે નીતિનું ધોમ્ણુ કેવી રીતે બદલાતું મથું તે પણ આપણે તપાસ્યું. વ્યક્તિઓની નૈતિક કે માનસિક શક્તિઓમાં ગમે તેવી વિવિધતા. હોય, પરંતુ જનસમૂહના એકદર સ્વાભાવિક કે નૈતિક ધોરણમાં ઝાઝો ફેર હોવો સંભવિત નથી; તેથી કરીને કોઈ પ્રભમાં કોઈ સદાચાર'વા દુરાચાર અમ-સ્થાને ગણાતો હોય તો તેનું કારણ તે પ્રભના અચુક સંજોગોમાંથી જ શોધવાનું હોય છે. તે પ્રભણે રામના આચરણના ઇતિહાસની ત્રણ અવગ્યા આપણને પ્રતીત થાય છે.

૧. કોટા અને સિસેરાના સમયમાં રામના સદાચારનું સ્વરૂપ શુદ્ધ રામીય હતું. રૅટાઈક મતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ સ્વરૂપ સમગ્રથી સકાતું હતું એ વાત ખરી, પણ તે સ્વરૂપ રામમાં અસલથી જ આલ્યું આવતું હતું. તે વખતનો રામન નર દહ, સહનશીલ, બ્યાવહારિક અને હિમત હતો. કાળે કરીને આ સ્વરૂપમાં ગ્રીક વળણ દાખલ થયું; અને તે કામળ અને દયાળુ હતું. કેવા કેવા સંજોગોથી આ તત્ત્વ રામના સદાચારમાં દાખલ થઈ ગયું

તે આપણે ઉપર જોયું છે. પરંતુ આ તત્ત્વ દાખલ થવાથી સ્ટોઈક મત નિર્મળ થતો ગયો, અને છેવટે લોકમાન્ય ધર્મ સુધારવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા રામન પ્રજામાં ઉદ્ભવ પામી. આ બીજી અવસ્થાના નૈતિક નમુનામાં ગેમ અને ગ્રીસના મદ્યારત્ન સંગ્રહણ હતું.

ત્રીજી અવસ્થામાં રાજ્યનું રાજ્ય લાભો વખત આણું રહેવાને લીધે રામન પ્રજામાં સામાજિક અંચળતાનો ધીમે ધીમે અસ્ત થઈ ગયો. વકના-ઓનું પરિભળ વધી પડવાથી માનસિક શક્તિમાં માત્ર વિનંદા અને શુષ્ક તર્ક રહ્યાં. લાગણીઓને કળવવાની પ્રયા વધતી ચાલી, અને છેવટે લોકોને ધર્મ ભાવનાની ઇચ્છા પ્રજા થઈ. અનેક નાનાં નાનાં કારણોને લીધે સરા-યાત્રવાદનો નાશ થયો અને ધીમે ધીમે અલેક્ઝાન્ડ્રિયા નીતિ શાસ્ત્રનું મુખ્ય મથક થઈ પડ્યું. તેથી રોમીય નૈતિક સ્વરૂપ નષ્ટ થયું, અને છેવટે નવીન પ્લેટો મત લોકોની સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો. આ મનની અસરથી માણુ મોનાં મન અંતરાલિપ્રુષ, ભોળાં અને વેદેમી થઈ ગયાં; અને સમાધિના ભ્રમમાં પોતાની ઇચ્છિત અવસ્થા પામ્યાં છે એમ માની માણુસો એકાંત-વાસી થવા લાગ્યાં.

રોડેનશાહન, ગુલામગીરી અને કૂર રમતોના પરિણામે રામ કવળ બન્યું થઈ ગયું હતું. આ બન્યું મટાડવાનો પ્રયાસ દરેક પથે કર્યો હતો. સ્ટોઈક મતે સારા નરસાનો મોટો મોટો ભેદ સ્પષ્ટ સ્થાપ્યો, સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવની વહાર કરી, ઉત્તમ સાહિત્ય અને ધારા-શાસ્ત્ર ઉપગમ્યાં અને પોતાની નૈતિક વ્યવસ્થાને સ્વદેશાભિમાનમાં લગાડી દીધી. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનની અસરથી લોકોમાં ક્રામગ શુણ્ણ દાખલ થયા અને સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ સારા નરસાનો ભેદ સ્પષ્ટ થયો. અને નવીન પ્લેટો મતથી ધાર્મિક પૂજ્યશુદ્ધિની ભાવના જાગ્રત થઈ; નમ્રતા, ભક્તિ અને વિચારની વિશુદ્ધિનો ભોધ થયો, અને નૈતિક દૃષ્ટિ-બિંદુને માણુસ માથે નહિ પણ ઇશ્વર સાથે સમઘ છે એ વાતથી લોકો પરિચિત થયા.

પરંતુ એજ સમયે ખ્રિસ્તિધર્મ ધીમે ધીમે જહાર આવતો હતો;

અને છેવટે એ ધર્મ નીતિની બાબતમાં આખી દુનિયાનો ગુરુ થઈ પડ્યો. સ્ટોઇક મતનો માર્ચનિક આત્મભાવ, ક્રમશઃ યુરોપને માટે મીઠું તત્ત્વવેત્તા-ઓનો પક્ષપાત, અને મિસરના ધર્મમાં પૂજ્ય-શુદ્ધિ અને ધાર્મિક સમ્મતનો જે અસર હતો તે, આ બધાનું પોતાના મનમાં અમેચન ;કરી તે મર્વોપરી બની ગયો. તેથી રોમમાં આ ધર્મનો ઉદય કેવી રીતે થયો, સદાચારનું કથું સ્વરૂપ એણે લોકોની આગળ રજુ કર્યું, લોકોના ઉપર તેની શી અસર થઈ અને તેથી કેવા કેવા ફેરફાર થયા તે જોવાનું હવે આપણને રહે છે.

મકરણ ત્રીજું.

રોમ ખ્રિસ્તિ થયું.

જે ખ્રિસ્તિધર્મ આખી દુનિયામાં મોટા વિસ્તરણકારક ફેરફાર કરવાને સંજ્ઞિત થયો હતો તેની અગત્યતાનું જ્ઞાન, ક્રિસ્ટ-દંટાઈન રોમનો પાદશાહ થયો તે પૂર્વે રોમીય લેખકોમાં બીજકુલ નહોતું. તેથી પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ-મંરથાનો ઇતિહાસ તેમના લેખોમાંથી લખવો એ કામ કેવળ અશક્ય થઈ પડે છે. પ્લુટાર્ક, પ્લિનિ અને સેનેકા પોતાના લેખમાં ખ્રિસ્તિધર્મનું નામ પણ આપતા નથી. ટેસિટસ એ ધર્મને ‘ધિકારપાત્ર વહેમ’ની સલા આપે છે. સ્વેટોનિયમ પણ એમ જ કહે છે. તે મમયના રોમીય લેખકોએ શહે-નશાહેના જીવનચરિત લખ્યાં છે અને તેમાં દરબારના પોશાક, રમતો, દુરાચાર અને મર્ખાઈઓની અનેક વિગતો તેઓ આપે છે, પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના તો જ માત્ર ઇસારા માત્ર કરે છે.

આ ચૂપડીનું કારણ સત્તાનો અંકુશ હતો એમ પણ નહોતું. કારણકે આ વિષયમાં લખવાની છૂટ તે વખતે અત્યંત હતી. ઇતિહાસ કેમ લખવો એ વાત તેઓ જાણતા હતા અને રોમન મહારાજાઓની સામાજિક પરિવ-

તેનોનું ધાતું જ્ઞાન તેમના લેખોમાંથી આપણને મળે છે. પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મની નૈતિક અગત્યતાનીજ માત્ર તેઓએ ઉપેક્ષા કરી છે, અને તેથી ઇતિહાસમાં એક મોટો ખાડો પડી રહે છે. અતિભાશાળી લેખકો તે વખતે નહોતા એમ પણ નહોતું; પોતાની આસપાસ સમાજની છિન્નભિન્ન અવસ્થા તેઓ જ્ઞેતા હતા; અને જે સત્તા આવી અવસ્થામાંથી તરી આવી વખત જતાં લોકોની નીતિને દોરનારૂં પ્રબળ બળ થવાની હતી તેની આગાહી તેઓ કેવળ કરી શક્યા નહિ એ વાત પણ વિચારવા જેવી છે. ધર્મ અને નીતિના પ્રદેશ એકબીજાથી ભિન્ન છે અને ધર્મથી સ્વતંત્ર નીતિની સિદ્ધિ થઈ શકે છે એવી માન્યતા તે સમયમાં અચલિત હોવાથી ખ્રિસ્તિધર્મની ઉપેક્ષા તેમણે કરી છે. રોમન મહારાજ્યના સ્ટોઇક સમયમાં ધર્મ બ્યાવહારિક જીવનમાં દૈવી સહાય મેળવનાની કળા માત્ર ગણાતો હતો; અને મનુષ્ય જાતની નૈતિક સુધારણા તેના પ્રદેશની કેવળ બહાર ગણાતી હતી. શિક્ષિતવર્ગ તત્ત્વજ્ઞાનને જ ધર્મ માનતો. અને પૌર્વાત્ય વેહેમો જે રોમમાં પેસી ગયા હતા તે ધણા અનિષ્ટકારક મનાતા અને તુચ્છ ગણાતા. તેમાંય યાહુદી લોકોના વેહેમ અતિ તુચ્છ ગણાતા; પણ તેમના ધર્મના નિયમોથી લોકો કેવળ અજાન હતા. આ યાહુદી ધર્મના પંથ તરીકે ખ્રિસ્તિધર્મ લેખાતો હતો.

રોમના રાજ્ય ઉપર ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ કેટલે અંશે નૈતિક કારણોને લઈને થઈ હતી અને અચલિત તત્ત્વજ્ઞાન સાથે તેનો સંબંધ કેવો હતો તે બરાબર જાણવા માટે તે ફતેહ કેવી રીતે થઈ તે જાળન કાંઈક કહેવું ઉચિત જણાય છે. કેટલાક કહે છે કે રોમીય તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર એ ધર્મની પ્રબળ અસર થઈ હતી, અને રોમના કેટલાક આગેવાન પુરૂષો એ તત્ત્વ જ્ઞાનના અનુયાયીઓ હતા; તેથી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ થઈ છે. કેટલાક વળી કહે છે કે પોતાના ધર્મ-પુસ્તકમાં આપેલી કથાઓ સાચી છે તેના પ્રબળ પૂરાવા ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકોએ આપ્યા તેથી તે ધર્મની ફતેહ થઈ છે. અન્ય કેટલાક વળી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહને કેવળ ચમત્કાર રૂપ જ ગણે છે. તેઓ કહે છે કે પવન અને પાણી કેવળ અતિકૂળ હોવા છતાં જેમ કોઈ વહાણ પોતાને ધારેલે સ્થળે ત્વરાથી પહોંચી જાય એવી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ પણ

તેનોનું ધણું જ્ઞાન તેમના લેખોમાંથી આપણને મળે છે. પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મની નૈતિક અગત્યતાનીજ માત્ર તેઓએ ઉપેક્ષા કરી છે, અને તેથી ઇતિહાસમાં એક મોટો ખાડો પડી રહે છે. પ્રતિભાશાળી લેખકો તે વખતે નહોતા એમ પણ નહોતું; પોતાની આસપાસ સમાજની છિન્નભિન્ન અવસ્થા તેઓ જોતા હતા; અને જે સત્તા આવી અવસ્થામાંથી તરી આવી વખત જતાં લોકોની નીતિને દોરનારું અગ્રજ બળ થવાની હતી તેની આગાહી તેઓ કેવળ કરી શક્યા નહિ એ વાત પણ વિચારવા જેવી છે. ધર્મ અને નીતિના પ્રદેશ એકબીજાથી ભિન્ન છે અને ધર્મથી સ્વતંત્ર નીતિની સિદ્ધિ થઈ શકે છે એવી માન્યતા તે સમયમાં પ્રચલિત હોવાથી ખ્રિસ્તિધર્મની ઉપેક્ષા તેમણે કરી છે. રોમન મહારાજ્યના સ્ટોઇક સમયમાં ધર્મ બ્યાવહારિક જીવનમાં દૈવી સહાય મેળવનાની કળા માત્ર ગણાતો હતો; અને મનુષ્ય જાતની નૈતિક સુધારણા તેના પ્રદેશની કેવળ બહાર ગણાતી હતી. શિક્ષિતવર્ગ તત્ત્વજ્ઞાનને જ ધર્મ માનતો. અને પૌર્વાત્ય વેહેમો જે રોમમાં પેસી ગયા હતા તે ધણા અનિષ્ટકારક મનાતા અને તુચ્છ ગણાતા. તેમાંય ચાકુદી લોકોના વેહેમ અતિ તુચ્છ ગણાતા; પણ તેમના ધર્મના નિયમોથી લોકો કેવળ અજાન હતા. આ ચાકુદી ધર્મના પંથ તરીકે ખ્રિસ્તિધર્મ લેખાતો હતો.

રોમના રાજ્ય ઉપર ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ કેટલે અંશે નૈતિક કારણોને લાઇને થઇ હતી અને પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન સાથે તેનો સંબંધ કેવો હતો તે બરાબર જાણવા માટે તે ફતેહ કેવી રીતે થઇ તે બાબતનું કહેવું ઉચિત જણાય છે. કેટલાક કહે છે કે રોમીય તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર એ ધર્મની પ્રવળ અસર થઇ હતી, અને રોમના કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાન પુરૂષો એ તત્ત્વ જ્ઞાનના અનુયાયીઓ હતા; તેથી ખ્રિસ્તિધર્મના સાચા છે તેના પ્રવળ પૂરાવા ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકોએજ કેવળ ચમત્કાર રૂપ જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે પવન અરેરાથી પહોંચી જાય એવી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ પોતાને ધારેલે સ્થાન

હતી, તેથી મુએલ્ આજુસ જીવતું યાપ નેમાં જે ચમત્કાર છે, તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મની આ ક્ષેત્રમાં પણ ચમત્કાર છે.

ઉપલા ત્રણ મતમાંથી પ્રથમ મત વિશે જાણું બોલવાની જરૂર નથી. છેલ્લાં પ્રકરણમાં તે સંબંધી બહુ દહેશયુ છે. રોમન રાજ્યના મદાન નીતિ-વેત્તાઓએ ખ્રિસ્તિધર્મનું નામ પણ આપ્યું નથી, અને આપ્યું હો ત્યાં તેનો તિરસ્કાર જ કર્યો છે; અજ્ઞાન લોકોમાં ધણા ધર્મો ઉભા થતા, પણ તેઓ તેમની ઉપેક્ષા કરતા; અને ખ્રિસ્તિઓના સંબંધમાં તેઓ આવ્યા હોય અગર ખ્રિસ્તિઓ ઉપર તેમણે મેહેરગાની બનાવી હોય એવો કાંઈ કિંમતી પૂરાનો આપણને મળતો નથી. ખ્રિસ્તિધર્મની અમર તેમના ઉપર થઈ હતી એમ ધારવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે ખ્રિસ્તિઓની પેઠે તેઓ પણ આત્મ-નિરીક્ષણ, સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવ, અને વ્યાનો ઉપદેશ આપતા. તથાપિ આ મામ્યનો ખુલાસો દરેક મતમાં સ્વતંત્ર રીતે થઈ શકે છે. આત્મ-નિરીક્ષણ કર્તવ્ય એ વાત સ્પષ્ટકરિ મતે પિયાગોરિયનોના ઉપદેશમાંથી મહણ કરી છે. સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવનો મિદાન સમયના ગજકીવ અને મામાજીક પરિવર્તનોનું પરિણામ છે, કારણ કે તે મમયે આખી સુધરેલી આલમ રોમના રાજ્ય-જગત નીચે આવી હતી. ત્રણ સ્પષ્ટકરિમતના સર્વાત્મ-વાદને તે વાત અનુકૂળ હતી. પાછલા સ્પષ્ટકરિમતમાં દયાનો ઉપદેશ મુખ્ય હતો એ વાત ખરી છે, પણ તેનું કારણ રોમના જીવનમાં ગ્રીકતત્ત્વ પેડું હતું તે છે. આ પ્રમાણે આ સામ્યનો ખુલાસો આપી શકાય છે.

સેનિકાને સતપાલની સાથે પત્રવ્યવહાર આવ્યો હતો એ કારણ બતાવી મધ્યકાળના લેખકોએ એવો ખ્રિસ્તિ માનતા. પરંતુ આ પત્રવ્યવહારને હવે બનાવટી માનવામાં આવે છે. પરંતુ સેનિકાએ ખ્રિસ્તિધર્મની ભાષા કાંઈક માલખા હોય એમ માનીએ તોપણ તે ધર્મથી પ્રેરણાને પોતાનો નીતિનો સિદ્ધાંત એણે રચ્યો છે એ વાત ખોટી છે, કારણ કે ખ્રિસ્તિધર્મમાં બકિન, દીનતા, અને પારપૌષ્ટિકતાના ઉપદેશમાં

મનુષ્યની સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષ્યતાનો ગંભીર નિશ્ચય એને હોવાથી, પોતાના શિષ્યોને ઇશ્વર અને માણસની દરેક બીકથી સ્વતંત્ર કરવાનો ખાત્ર પરિશ્રમ સેનિકાએ કર્યો હતો. ડાહ્યા માણસ દેવોની તુલ્ય છે એવી મગરૂર ભાષા એની હતી. વળી યાહુદીની આખી જાત શાપિત છે એમ સેનિકા સ્પષ્ટ કહેતો, અને યાહુદી અને ખ્રિસ્તિને એ વખતે સૌ એક ગણતું. રામન સ્ટોઇકમાં જો કોઈનું પશુ આચરણ ખ્રિસ્તિના જેવું હોય તો તે મારકમ આરેસિયસનું હતું, પશુ એણે તો ખ્રિસ્તી ધર્મને સતાવ્યો હતો. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું સામ્ય ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓના લખાણમાં જોવામાં આવતું હતું, અને તેનાં અનેક દર્શનો અપાતાં હતાં. પરંતુ સેનિકા ઇત્યાદિ રામના સમકાલીન નીતિવેત્તાઓ ઉપર એ ધર્મની અસર યદ્ય હતી એમ કોઈ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધ કહેતું નથી. તેથી કરીને સ્ટોઇક મતની પ્રબળતાના સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મ રામના તત્ત્વચિંતક વર્ગ ઉપર કાંઈ પણ મત્તા સ્થાપિત કરી હોય એ વાત તદ્દન ખીનપાયાદાર છે.

ત્યારે હવે, લોકોને દેવી ચમત્કારનો પૂરાવો આપી ખ્રિસ્તિ ધર્મ પોતાની સત્તા સ્થાપી છે કે કેમ ? તે બાબતનો આપણે વિચાર કરીએ. અહીં જે બાબતો આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. એક તો, ચમત્કારની તુલ્યતા કરવાની એ જમાનાની શક્તિ કેવી હતી ? અને બીજી કેટલે અંશે તેમના મન ઉપર એ ચમત્કારોની અસર થાય એમ હતું ? આ વિષય બગબર સમજવાને માટે ચમત્કારના પૂરાવાની વાત કાંઈક જણવાની ખાત્ર જરૂર છે.

કેથોલિક સંસ્થાના થોડાક ધર્મગુરુઓ સિવાય, હાલના મુધરેલા જમાનામાં ચમત્કારની વાત સામાન્ય રીતે કોઈ માનતું નથી. લગભગ દરેક માણસ કોઈ એક અમુક પ્રકારના ચમત્કાર અતઃકરણપૂર્વક કદિ માનતો હોય છતાં સામાન્ય નિયમ તરીકે ચમત્કારને તે જૂઠા અને નહિ માનવા લાયક ગણે છે. ચમત્કાર બનવા અશક્ય છે અથવા કુદરતમાં તે બનવા અત્યંત અસંભવિત છે એવા કારણને લીધે ચમત્કારમાં તેને અશ્રદ્ધા હોય છે એમ પણ નથી, કારણ કે અન્ય ચમત્કારોના મંબંધોમાં

ગમે તેમ હોય, પરંતુ તેમનો એક વર્ગ એવો છે અથવા તેમને વિચારમાં ઉતારવાનો એક પ્રકાર એવો છે કે જેમાં તકમ્બક મુસ્લિમી કાંઈ આવતી નથી. વિજ્ઞાનો તાર જોઈ કે અદ્વૈતની આગાહી સાંભળી જંગલીકું મન આશ્ચર્ય પામે છે, તેમ આપણાથી અત્યંત ચડીઆતાં જ્ઞાન કે શક્તિવાળી જન-સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તો તે વાત અસંભવિત નથી; અને પછી એવી સૃષ્ટિને સામાન્ય લાગતાં કાર્યો આપણામાંથી બુદ્ધિમાનમાં બુદ્ધિ-માન માણસને પણ ન મમળાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. વળી બીજી બાબતોમાં જે પૂગવાને આપણે પૂરતો માનીએ છીએ તેવો પૂરતો પૂરાવો ચમત્કારની બાબતમાં આપણને મળતો નથી માટે આપણે ચમત્કાર નથી માનતા એમ પણ નથી; કારણ કે ઇતિહાસના ધણા બનાવો આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી લઈએ છીએ, પણ એજ ઇતિહાસકાર જે દેવી ચમત્કારની વાત કરે છે તો તે વાતને આપણું મન અનાયાસે જ એક ગપ ગણે છે. આપણને ખાતરી છે કે પ્રાચીન સિદ્ધ સમયમાં કે મધ્ય-કાળમાં ચમત્કાર સામાન્ય બનાવ ન હોવા છતાં તે કાળના લગભગ બધા દેખકોને ખાતરી હતી કે તે બનતા. સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે તે કાળમાં ચમત્કારની માન્યતા ધણી હતી અને હાલ કેમ નથી? તો તેનો જવાબ માત્ર એટલો જ છે કે વધતા જતા સુધારાના પરિણામે મનુષ્યના મનની દશા એવી થઈ કે ચમત્કાર પરત્વે રહેલી હાસ્તજનક અંધ-શ્રદ્ધા એની મેજે સરી ગઈ. ચમત્કારની માન્યતા વાદવિવાદ કે મુક્તિપૂર્વક દલીલોથી નષ્ટ થતી નથી; પરંતુ સુધારો અને કેળવણી વધતાં અવશ્ય એ માન્યતા અદશ્ય થઈ જાય છે, કારણ કે તે માન્યતા મનની એક દશા માત્ર હોય છે. તેથી જ ગામડીઆ અજ્ઞાન લોકો ભૂત પવીન અને શંકજ્ઞાને માને છે. ચમત્કારની માન્યતા એ કલ્પનાની જ એક અવસ્થા છે, અને કલ્પના સુબ્યવસ્થિત થતાં એવી માન્યતા એની મેજે રહેતી નથી.

એક જંગવી અજ્ઞાન માણસ પોતાની આસપાસ જોઈ સૃષ્ટિનો પ્રથમ વિચાર કરવા માટે છે ત્યારે એને એમ સ્પષ્ટરી આવે છે કે પોતાની આગ-

પથરો આવીને પડે તો તે એમ જાણે છે કે કોઈએ એ ફેંક્યો. અને મૂંઝવે, મરડો, વાવાઝોડું છત્તાદિ બનાવોને કોઈ અદૃશ્ય શક્તિના સ્ત્રી અને છૂટક છૂટક કાર્યો માનીને તે કાર્યો શા ધરાદારી પ્રેરિત થતા હશે તેનો વિચાર કરવા એ બેસે છે; અને તે કરનારાનો કોઈ શમાવવા ઉપાયો શોધે છે. આમ સૃષ્ટિમાં બનતાં બનાવોને નોખા નોખા ગણીને, તે દરેકની અવસ્થા કરતી અધિષ્ઠાત્રી શક્તિની નવી નવી યોજના તે કહે છે. આમ ચમત્કાર તેને મન કોઈ વિચિત્ર બનાવ લાગતા નથી, તેમ કુદરતી કાયદાનું લંગરૂપે તેને સમજાતા નથી; પરંતુ દુનિયાનો સામાન્ય ક્રમ જ એવો છે એમ એને લાગે છે.

બુદ્ધિની આ અવસ્થાની સાથે કેટલાંક નાનાં નાનાં પરિણામો પણ રહેલાં હોય છે. જીવારોપણવાદ કે જે માનુષી લાજણીઓનું આરોપણ જ કરવાનું બંધ કરે છે, જે સઘળાં કાવ્ય અને વક્રત્વમાં મોટે અંશે દેખાય છે, અને સમાજની પ્રાથમિક દશામાં જે ખાસ કરીને દૃશ્ય થાય છે તે આપણા અભિપ્રાયોના મોટા લાગણું મૂળ છે. થાંભલા સાથે માથું જોડાતાં આપણે પણ થાંભલા ઉપર ધડીક ગુસ્સે થઈ જઈએ છીએ; પરંતુ તેમાં આ જીવારોપણ જ હોય છે. પરંતુ વિવેક વાપરી સુધરેલો માણસ કોઈના આ અભિપ્રાયને રોકી શકે છે; બાળક અને જંગલી તે રોકી શકતાં નથી. અને આ ન્યાયે અન્ય કારણોની સાથે કંઈપણ શક્તિની નિર્બળતાને કીધે પોતાની પ્રથમ ભાવનાઓને અનુરૂપ ધર્મરતુ સ્વરૂપ આદેશીયતા અશિક્ષિત માણસો બાંધે છે અને આ ધર્મરતુનાં તુરંગી અને અસંમદ કાર્યોને તેઓ ચમત્કાર લેખે છે. કંઈપણની એ જ નિર્બળતા પછી તેમનાં માનસિક વલણો, મનોભાવ, વિકારના અગ્રણીય કે વિરોધ કે કેવળ તુરંગને પણ કાંઈક દૃશ્ય સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને આમ ધીમે ધીમે દેવ દેવીઓ અને તેમની કથાઓ ઉપજી આવે છે. આવી કથાઓનો ઉદ્દેશ નીતિનો કોઈ મુદ્દો રૂપક રૂપે-બુદ્ધિમાં ઝટ ઉતરે એવા કાર્ત્ત સાધારણ અવસ્થા અવગણનાનો દોષ છે. અર્થાત જીવારોપણમાં આશ્ચર્ય ઉપર પ્રેમ

આ પ્રમાણે વર્ષાઋણમાં વરસાદ જેમ સ્વાભાવિક છે, તેમ સમાજની અમુક દશામાં ચમત્કારિક કથાઓની માન્યતા પણ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ માણસોમાં જેમ જેમ સમીક્ષણ વધતું જાય છે, કુદરતનું રાજ્ય નિયમે વરતે છે એવો અભિપ્રાય જેમ જેમ બધાંતો જાય છે, અને વસ્તુઓને વિચારથી નિરાળા કરવાની તેમની શક્તિ જેમ જેમ ઢગવાતી જાય છે, તેમ તેમ તેમનામાં ચમત્કારની અપેક્ષા અને આશ્યા ઓછી થતી જાય છે, અને તેથી ચમત્કાર ખનવા પણ બંધ પડી જાય છે. બોળા અને વેદુમ્મી કાળમાં પણ ચમત્કારની સંખ્યાનો આધાર ધાર્મિક જ્ઞાનનોમાં કલ્પનાની પ્રગળતાના પ્રમાણ ઉપર રહેલો હોય છે અને દરેક પ્રજામાં એમ જોવામાં આવે છે. તેથી કરીને જાનની અમુક દશામાં ચમત્કારની માન્યતા સ્વાભાવિક હોય છે એટલા ખુલાસાથી તે માન્યતાનું ખંડન થાય છે. ચમત્કાર જનના અગ્રકષ છે અથવા તેમની મત્પતા સાબીત કરે તેવો પૂરનો પૂરાવો નથી; માટે ચમત્કાર આપણે માનના નથી એમ અમે કહેતા નથી કવિઓ પરિઓની વાત કરે છે. પુગણીઓ વિશ્વદૂત કે મહાદેવના ગણોની વાત કરે છે. આવી વાત માનતા વિચારમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. તેમ દરેક પ્રાણીમાં આપણે પૂર્ણ પૂરાવો પણ માગતા નથી. પૂરાવો જ જોઈતો હોય તો ચમત્કારની જાગતમાં તો તે ધણો છે; છતાં આપણે ચમત્કાર માનના નથી. અમે તો એટલું જ કહીએ છીએ કે સમાજની અમુક અવસ્થામાં તે અવશ્ય મનાય છે. ભૂતપણીતનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ કાંઈ માણસ સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી; પણ તાવની ગરમીથી ઉશ્કેરાએલે માણસ ભૂત જુએ તો તેનું કારણ સમજતું આપણને મુશ્કેલ લાગતું નથી.

સુધારો વધતા ચમત્કારો જનના બંધ થવા જાય છે તેનાં ત્રણ કારણો છે. પ્રથમ તો, ઢગવણી વધતાં વસ્તુઓને અવલોકવાની અને તેમને યથાર્થ કહી બતાવવાની ટેવ માણસોમાં આવતી જાય છે અને તેથી અશિક્ષિત કન્યાના અકુશમાં આવતી જાય છે. અર્થાત્ ઢગવણી વધતાં સત્યની જાણ રહે છે અને તેથી માણસનું મન વધારે સજન સાશ્રીનીની આગળી કરતું જાય છે. બીજું ઢગવણીની વૃદ્ધિ આવે પૃથ્વરણ કિંવા વર્ગીકરણની શક્તિ

વધે છે અને તેને લીધે સૃષ્ટિના જડ બનાવોમાં ચેતનનો આરોપ કરવાની દેવ મુધરે છે અને તેથી દેવદેવીઓની ચમત્કારીક કથા ઉપજાવવાનું મોઢું મૂળ પંથ થઈ જાય છે અને આમ પુરાણ કથાઓનો અંત આવે છે. ત્રીજું, સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધતાં કુદરતનું રાજ્ય નિયમે ચાલે છે એવું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ચમત્કારની માન્યતાનો અસ્ત થાય છે. પુરાણ કાળમાં મનાતા અનેક ચમત્કાર રૂપ બનાવો તો કુદરતી જડ કારણોનાં નિયમિત પરિણામ માત્ર છે એમ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રે હવે સિદ્ધ કર્યું છે. વળગાડના દરદોની સારવાર હવે ડૉક્ટરો કરે છે; અને કોલેરા, મરકી વગેરે મોકલી ઈશ્વર પોતાની નાખુશી જણાવે છે એવી માન્યતા હવે લોપ પામી ગઈ છે. ધૂમકેતુના આગમનની આગાહી થાય છે અને વિજ્ઞાની તો હવે આપણી દાસી થઈ રહી છે. વળી જ્યાં ટેલીફ પુરાણ-કથાઓના ખુલાસો આપી શકતો નથી ત્યાં પણ ચમત્કાર બનાવો બહુ અસંભવિત છે. કારણ કે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉપદેશ એવો છે કે જગતના બનાવો એક બીજામાં એકત્રિત અને સંકલિત હોય છે; અને તેથી એક બાબતમાં બ્યુટકમ થતાં આખા જગતમાં ઉત્પાત થાય. આમ ચમત્કારની માન્યતા નિર્મૂળ કરવામાં સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન શાસ્ત્રે ધણું કર્યું છે. સૃષ્ટિમાં કુદરતનું નિયમિત રાજ્ય જ પ્રચલિત છે; કશું અણુધાર્યું કે અકસ્માતથી બનતું નથી; એ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો મુખ્ય અને જરૂરો ઉપદેશ છે.

પરંતુ હજી પણ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો વિજય સંપૂર્ણ થયો જણાતો નથી. દાક્ષના મમયમાં પણ ધણાખરાં માણસો કુદરતના કેટલાક બનાવોને ચમત્કારને પ્રદેશ માને છે; કારણ કે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર એ બનાવોની બરાબર આગાહી કરી શકતું નથી. દાખલા તરીકે વરસાદ ન થાય તો લોકોની નીતિ ઉપર આલેખ મૂકાય છે. ‘લાઇ ! આવા પાપના જમાનામાં વરસાદ પણ મુકાઈ ગયો !’ એમ લોકો માંહોમાંહે કહે છે. વળી કેટલાક નદિ સમ-જાતા રોગમાં પણ તેઓ ઈશ્વરનો ન્યાય જુએ છે; અને જે રોગ વૈદક શાસ્ત્રથી ન મટે અથવા મટતાં વારલાગે તો લોકો તેના ચીઠ્ઠી કરાવવા દોડે છે ઈશ્વરમાં એક સમયે જ્યારે દોષમાં મરકી પેડી ત્યારે કેટલાક ધર્મગુરુ

કહેવા લાગ્યા કે કેટલાક પાપી લેખકોએ ધર્મ-વિરુદ્ધ લેખ લખ્યા હતા તેનું એ પરિણામ હતું. લેખકોએ લેખ લખ્યા પણ તેમને ઘેર ઘેર નહોતાં; ખેડૂતોને ઘેર હતાં, પણ તેમણે એ લેખ લખ્યા નહોતા; એટલું જ નહિ પણ તે લેખની તેમને ખબર પણ નહોતી; અને ખબર હોત તો તે લેખકોની સામે પગલાં ભરત; વળી કેટલાંક પગલુ પાળી આસ્તિક હતાં, છતાં તે રાગનું જોર ત્યાં જ ધલું હતું; અને બીજા દેશમાં એવી જાતના લેખ લખાતા હતા, છતાં ત્યાં એ રાગનું નામ નહોતું; આ બધી વાત ખરી, પણ લોકોનો વેહેમ ગયો નહિ, અને તે રાગનું કારણ તે નાસ્તિક જ છે હતા એમ તે કહેતા હતા.

હવે ખાસ અનુભવના ગળે કુદરની કારણો જાણવાં અને તે ઉપરથી બનાવોની આગાહી કરી આપી એ વિદ્યાન-શાસ્ત્રની પદ્ધતિ છે. આ પ્રયોગ પદ્ધતિનો ઉપયોગ જ્યાં કરી સમય એમ છે ત્યાં પણ કરાતો નથી, એ વાત લોકોના લક્ષમાં રહેતી નથી. હાખલા તરીકે અનારથા અને દુરાચારના મમયમા મરડી કે મદારોગ શિક્ષણે આવે છે એમ લોકો કહે છે. તો આ વાતનું ખાતરી અવલોકન થતું જોઈએ અને શાસ્ત્રીય પ્રયોગની પદ્ધતિએ તેને ખરાબ તપાસવી જોઈએ. તેથી એક તરફથી મરડી કે મદારોગના ઇતિહાસનું મૂલ્ય અવલોકન થતું જોઈએ, અને બીજી તરફથી દુરાચાર અને અનારથાના કાળને ખરાબ તપાસવા જોઈએ; તેથી એ બેની વચ્ચે જો કાંઈ કાર્ય કારણબાદ હશે તો તે જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. સનાતન ધર્મની સનાતનતા પણ તેવી જ રીતે તે ધર્મના ખરા ઇતિહાસ ઉપરથી તપાસી લેવી જોઈએ. વળી જ્યાં ધણા સંજોગોની અસર બેળી મઈ કાર્ય ઉપજાવે છે ત્યાં ધણી વખત આપણી આગાહી ખોટી પડે છે એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. બૂચબૂડે પણ ટિપ્પનિક આગબોટ ન હોય એમ સૌના માનવામાં હતું. પરંતુ ખરફના કુંગરથી તેનું પેટ ચીરાઈ ગયું અને અનેક નાનાં નાનાં કારણો તેમાં લગ્યા ગયાં અને આપણને હમકમાટી ઉપજાવે એવી જાનની ખોટી ખુવારી તેથી થઈ ગઈ. પોતાના પંચતલે આગર બેટમાં ધોધબંધ પાણી ભરાઈ જઈ હતું છતાં ‘આ આગબોટમાં આપણે

નિર્લય છીએ' એવી માન્યતા હિતાચ્છેડની નહોત તો તેથી પણ જાનની ખુવારી ઓછી થાત. આ પણ એક યોગજ-કહે કે દૈવયોગ. પરંતુ હવે એવો યોગ ફરીને નહિ બને, કારણ કે કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી એ નિયમ સાચો જ રહે છે. છાપરા ઉપરથી નળાયું પડ્યું અને તે ઉછું પડ્યું અને તેથી નીચે ચાલ્યા જતા માણસનું મરણ થયું એ પણ એક દૈવયોગ; અને આવા દૈવયોગ કવચિત્ કવચિત્ બને છે પણ ખરા. પરંતુ આવા યોગને પણ દહ હોય છે. અને આ હદ ઉપર તેવા યોગની મંખ્યા જવા માંડે કે તુરત જ તેમાં કોઈ કાયદો પ્રવર્તે છે એવું લાન આપણને થાય છે. તે કાયદો આપણને જડી ન આવે તે જૂદી વાત છે, પણ કોઈક કાયદો ત્યાં છે જ. પાસાની રમતમાં પોખાર વારંવાર પડે તો જાણવું કે તેમાં કાંઈક દગો છે. ઇતિહાસમાં પણ અણીને મમથે એક બાણની હાર કે જીત થવાથી અનેક પરિણામ જૂઠાં જૂઠાં આવી શકે છે. આપણે તો તેની એક જ બાણ જોઈએ છીએ. કેનીની લડાઈમાં વિજય મેળવ્યા પછી જો હેનીખાલે રામને સન્ન કરી બાણી મૂક્યું હોત, તો પછી રામના રાજ્યની સરસાઈથી જે જે બન્યું છે તે બનવા પામત નહિ, અને જૂદી જ જાનતા રાજ્યની સરસાઈથી જૂઠાં જ પરિણામ આવત; અને દુનિયાનો ઇતિહાસ કદાચ ફરી જાત, અને તેથી ફરીને ધર્મશાસ્ત્રીઓ કદાચ હેનીખાલની કાગ્ગીદારીને ચમત્કારરૂપ માનત. દુઃકમાં, ઉડી અને નિષ્પક્ષ તપાસ કર્યા વિના જે વાત આપણને મમજની નથી તેને આપણે દૈવયોગ કે ચમત્કાર કહીએ છીએ.

વિદ્યાન-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખરાબર નખાસ કચ્વી હોય તો પ્રતિજ્ઞાના વિષયમાં ભાવ-સૂચક અને અભાવ-સૂચક બન્ને જાનતા દૃષ્ટાંતોનું નિરીક્ષણ થવું જોઈએ. પરંતુ ચમત્કારને માનનારા ઘણું કરીને સફળ પ્રસંગોની વાત કરે છે, પણ નિષ્ફળ પ્રસંગોને ખ્યાનમાં લેતા નથી, તેઓ કહે છે; 'જુઓ માર્વજનિક પ્રાર્થના પછી વરસાદ કેવો આવ્યો.' ખરી વાત, પણ ધણીવાર પ્રાર્થના કર્યા છતાં વરસાદ નથી આવ્યો તેનું કેમ કે આવી અસંગતતાને વિચાર તેઓ કરતા નથી; એટલું જ નહિ પણ કેટલાક એવા ધર્મ-બીડે હોય છે કે ધર્મની બાબતમાં શકા કરવામાં પણ તેઓ પાપ સમજે છે એ સોચનીય છે.

ઇશ્વરની વ્યવસ્થા એવી છે કે તેથી કરીને મનુષ્યનાં મુખ અને આબાદીનું કુદરતી અને ધણિયાર અતિ પ્રબળ કારણ નીતિ થાય છે એ વાતની, અથવા આપણા નૈતિક સ્વભાવને લીધે કાંઈ ઉચ્ચતર શક્તિના અતિ વાસ્તવિક, નિકટ અને સ્થાયી સમાગમમાં આપણે આવીએ છીએ એવી માન્યતાની, વિરૂદ્ધ અમારું આ બધું કહેવું જાય છે એમ સમજવાનું નથી. જમત ઉપર ઇશ્વરનું સ્વામિત્વ અમે સ્વીકારીએ છીએ, અને તેથી સૃષ્ટિ નિયમોમાં પણ વચ્ચે પડી તેમને ઉલટાવવા હોય તો તે ઉલટાવી શકે એમ ધારવામાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી તેથી દેવી ચમત્કાર બનવા અશક્ય નથી, પણ તે આપણી આ પૃથ્વી ઉપર તો બનતા નથી એમ સમજી માણ્યને મેહેળે ખાતરી થશે. તેથી જ્યાં પૂરાશે પૂરતો હોય ત્યાં ચમત્કાર બનવા જ અશક્ય છે એમ કહી તે વાતને તિરસ્કારી દેવી ન જોઈએ. પરંતુ લક્ષમાં રાખવાની વાત એટલી છે કે કેટલીક વખતે ચમત્કાર માનવાનું માણ્યોના મનમાં પૂર્વ વચણ હોય છે, અને તેથી તેની વાતો પ્રસરે છે અને મનાય છે, અને પછી એ જ વાતો તેમના પૂરાવામાં આગળ મૂકાય છે. આમ તે વાતો માત્ર કલ્પનાનો જ એક બની રહે છે. આ વાત ધણીખરા લેખિકાના ખ્યાનમાં રહેતી નથી. દુષ્કિતની શક્યતા, અને પૂરાવો કેવી જાતનો છે તે-આ એ જાણતો ઉપર જ લેઓ ધણે જાણે ખ્યાન આપે છે, અમે જે અત્ર સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ તે એટલું જ છે કે કુદરતી બનાવોના પ્રવાહમાં ઇશ્વર નિરંતર વચ્ચે પડ્યા કરે છે એ ચમત્કારનો પ્રાથમિક અને સાદામાં સાદો વિચાર હોય છે, આ વિચારની ઉત્પત્તિ કાંઈક કુદરતના કાયદાની અજ્ઞાનતાને લીધે, અને કાંઈક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિચાર કરવાની અમર્થતાને લીધે થાય છે; અને આ વિચારની પ્રબળતાને લીધે પોતે આગળથી બાંધી બેઠેલા અભિપ્રાયને બધે જોડતી વાતો એકઠી કરવા માણસો મંડી જાય છે. અને એ અભિપ્રાયને જે વાતો અમેજત હોય તે ખ્યાનમાં લેતા નથી. પરંતુ આ રીતે તો હર-કાંઈ ચીજને ચમત્કાર ઠરાવી શકાય. અને જે માણ્યોનાં મન વેરુમી કલ્પનાને પ્રથમથી જ આમ અધીન થઈ ગયાં હોય છે તેમની ખાતિ કેવળ

જ્ઞાનથી લાંગી શકતી નથી. દાખલા તરીકે, સ્વપ્નામાં કાંઈક દેવતાઈ અંશ હોય છે એવી પ્રાચીન લોકિકાની દૃઢ માન્યતા હતી. સ્વપ્નું જો સાચું પડે પડે તો તેથી અષ્ટ લવિષ્ય-કથન થયું હતું એમ ગણાતું. તેથી ઉલટું જ જો જોતો તો ખુલાસો એવો થતો કે કોઈ વખતે સ્વપ્નમાં ઉઘટી વાતનું પણ સૂચન હોય છે. જો રૂપકથી તેનો ખુલાસો થઈ શકતો તો કહેતા કે રૂપક પણ દિવ્ય-પ્રકાશનનો એક પ્રકાર છે. જો કોઈ પણ પ્રકારે તેનો ખુલાસો થઈ જ ન શકતો તો કહેતા કે આપણને ખાસ ભ્રમિત કરવાનો એ રસ્તો હતો. આમ જો વાત માનવાનું માણ્યોને મન હોય છે, તે ગમે તે પ્રકારે પણ તેઓ માને છે.

આ પૂર્વ-વલણની પ્રમળતાને લીધે ઘણી પ્રજાઓએ કેવળ શ્રાંતિને પણ ચમત્કાર રૂપે માનેલી છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મની પૂર્વે રામમાં સતત એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે કોઈ મોટો મોઠો બનાવ બનવાનો હોય તો આગળથી કુદરતમાં કોઈ ઉત્પાત અવશ્ય થતો, અને બળીદાન આપવાથી તે મકટનું નિવારણ થતું. આ પ્રમાણે રાજના મૃત્યુ સમયે અથવા કોઈ સાર્વજનિક અનર્થ થવાનો હોય ત્યાં કોઈને કોઈ ઉત્પાત થતો તેથી દેવ-વાણીનાં મંદીરો અને લવિષ્ય બાણવાની કળા ત્યાં ઉભી થયા હતાં. આખા મુરોપમાં એક મમયે ઝકણનો વહેમ પ્રમળ હતો. ઇગ્ત્યાંડના ઇતિહાસના અતિ ઉજ્જવળ કાળમાં પણ એવો વેહેમ હતો કે કંડમાળના રાગીનો રાગ રાજના સ્પર્શથી જતો રહેતો. અને અનેક છોકરાંઓને તેટલા માટે રાજ પાસે લઈ જવામાં આવતાં હતાં. એ વેહેમનો સ્વીકાર ઓક્ષફોર્ડના વિશ્વ-વિદ્યાલયે પણ કર્યો હતો. પરંતુ હાલના સમયમાં આવા વેહેમ કોઈ ભાગે જ માનતું હશે. સિદ્ધાંતમાં ચમત્કારની અશક્યતા નથી, છતાં કોઈ ચમત્કાર બને એ વાત આપણે માનતા નથી; કારણ કે હવે આપણે સારી રીતે સમજીએ છીએ કે મનની અમુક અવસ્થામાં ચમત્કારની માન્યતા સ્વાભાવિક છે, અને એ અવસ્થા જતાં આ માન્યતા પણ ચૂપ જની આલી જાય છે.

રામના ઇતિહાસમાં મૈત્રાઓ પર્યંત વેહેમની આવી પ્રમળતા નહોતી.

આવે છે એ વાતથી કદાચ કોઈને આશ્ચર્ય લાગતો. પણ રોમના લોકો બોળા અને વેટેમી હતા એ ખીના ધણી વાતોથી સમજી શકાય છે. પ્રથમ તો તેમનાં મન તત્ત્વદર્શન પ્રત્યે વધારે વજેલા હતા તેથી અન્ય બાબતમાં મેદુરાર રહેતાં. વળી જૂલો ઉપર જાપવાની કળાને વધારે અકુશ રહે છે, પણ તે કળા હજી અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી; વળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ ગ્રાધબોળ કરવાની રીતથી તેઓ અમળજી હતા; વળી ધર્મની બાબતમાં આસ્થા રાખતી તે સારૂં મજબૂત, અને સંશય કે ગદગદ કરવામાં પાપ ગણાતું. વળી કુદરતના કાયદાની અજાનતાને લીધે મૃદ્ધિના ધણા બનાવો તેમને મમજાતા નહિ અને તેથી અમરકાર રૂપે તે સમજાય તો તેમાં નવાઈ નથી. ત્યાંજે બુદ્ધિશિયસે અમરકારની વાતને દુનિયામાંથી દેશનિઘલ કરવાનો પ્રયામ કરવા માંડ્યો, ત્યારે લોકો તેને પૂછવા લાગ્યા કે કુવાનું પાણી ઉનાળા ક્રાંતિમાં શિયાળામાં શા માટે વધારે ગરમ હોય છે? મહજુ અને પંચકેતુ આગામી અનિષ્ટનાં ચિહ્નો ગણાતાં. અપ્પાની અસરને અધીન થઈ મહાન ઓગસ્ટમ બાદશાહે રોમની નેગીઓમાં લીખ માગી હતી. મસ્તી, ધસ્તીકપ ઇત્યાદિ દેવનાં કૃત્યો મનાતા, અને તેથી દેવોને બળીદાન અપાતાં. આવા મનાવોનો કુદરતી ખુલાસો આપરા કસિત્ કોઈ કોઈ પ્રયાસ પણ કરતા, પણ ધણા ખરા ખુલાસા તો તેમનું અજાન જ સૂચવે છે. દાખલા તરીકે, ધીક લોકો કહેતા કે જમીનની નીચે રહેલા પાણીના જોરથી ધસ્તીકપ થાય છે; તેથી તેઓ વરજીને બળીદાન અપાતા. પ્લિની કહેતો કે પૃથ્વીના પેદ-માંથી હવા બહાર નીકળવા ગય ત્યારે ધસ્તીકપ થાય; ઇત્યાદિ. વળી જનુ અને જ્યોતિષના વિચારોને લોકોએ ધાર્મિક આસ્થાઓથી જૂદા પાડ્યા હતા, અને તેથી કેવળ નામિક પણ એવા વેહેમો માનતા હતા.

રોમના અતિ બુદ્ધિશાળી અને ઉજ્જવળ સમય પછી પણ રોમનોની આવી દશા હતી જૂતપથીત ઇત્યાદિના વહેમો પ્રચલિત હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ મૃદ્ધિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં તેમનું અજાન એટલું અધું હતું કે જે બનાવો અધ્યાત્મિક ન મનાતા હોય તેમાં પણ તેઓ ધણા વેહેમો હતા. તેમનામાં પ્લિની એટલા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી થઈ ગયો છે. પણ તે જ કહેતો કે

કુકડો બોલે તો વિકાળમાં વિકાળ સિંહ પણ ચરચરી જાય છે; હાથીઓ પણ ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઉજવે છે; સાબર પોતાના શ્વાસથી સાપને તેના દર-માંથી બહાર કાઢી તેને છુંદી મારે છે; મત્યાદિ ધત્યાદિ. જેને તુરત તપાસ થઈ શકે અને નિર્ણય થઈ શકે એવી બાબતોમાં પણ તે એવો જ બેધડક બની બોલતો હતો: દાખલા તરીકે, નયણે કાઢે જે માણસ સાપના મ્હોમાં થુંકે તો સાપ તુરત મરી જાય; આંખ ઉપર થુંક ચોપડવાથી રોજાનો મોઢો મરી જાય; મધ પોતાના પ્રતિપક્ષીને મૂકેા મારીને જે પોતાની હથેળીમાં થુંકે તો તેનું દુઃખ મરી જાય; અને માર્યા પેહેલાં તેમ કરે તો તેને વેદના ધણી યામ, એરિસ્ટોટલ કહેતો કે દરિયા કિનારે દરેક પ્રાણીઓ ઓટ વખતે જ મરે છે એ નવાઇની વાત છે. પ્લિનીએ તપાસ કરી કહ્યું કે એ વાત માત્ર માણસના સંબંધમાં જ સાચી છે. ઇ. સં. ૧૭૨૭ માં ખ્રિસ્ત અને શેશકર્ટમાં આ બાબત વિશે શાસ્ત્રીય તપાસ થઈ અને તે વાત પણ ખોટી કરી.

આમ રોમના અત્યંત બુદ્ધિશાળી મનુષ્યમાં પણ લોકો કાંઈ વિચિત્ર કે અમતકારીક વાત આંખે મીચીને માનવા કેટલા ઉત્સુક હતા તેના દાખલા જે બેજા કરવા માંડીએ તો ખોટો અંશ જરાય. પરંતુ આધ્યાત્મિક બાબ-તોમાં કોન્સ્ટનટાઇન થયો તે પૂર્વે દોઢસો વરસથી મીસગના મીશ્ર તત્ત્વજ્ઞાનથી લેકિના વહેમમાં ધણે વધારો થવા લાગ્યો હતો એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. સિસેરો અને સેનિકાનાં લખાણમાં સમયની માન્યતાનું યથા-સ્થિત પ્રતિબિંબ નથી. એપિક્યુરસ અને રૅડાઇક ઇત્યાદિ મતો જે વેહેમની વિરુદ્ધ વલણવાળા હતા તે હવે રોમમાંથી અદશ્ય થઈ ગયા હતા. સિસેરોના તત્ત્વદર્શનનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્ર વિવેચનાથી સત્યનો નિશ્ચય કરવાનો હતો. પિયાગોરાસની ફિલસૂફીનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક ક્રિયાઓથી ચિત્તને વિશુદ્ધ કરી તન્મય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. તેથી થયું એમ કે દરેક તત્ત્વદર્શી જાનુજી ક્રિયાઓમાં ગરક થવા લાગ્યા અને તેમના શિષ્યો શુરૂએ કરેલા ચમત્કારની વાતો પ્રસરાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ટ્યાનાનો એપોલોનિયસ જે 'ઇશુખ્રિસ્તનો પ્રતિપક્ષી ગણાતો હતો તે જૂન કાલો, માંદાને સાજા

કરતો, એક યુવાન પુરૂષ કે જે ડાકણના પ્રેમના પંજમાં ફસાણો હતો તેને એણે તેમાંથી મુક્ત કર્યો હતો. એના અનેક ચમત્કારની વાતો થયા હોય, અને દરેક તરફદર્શના સર્વધર્મા આવી વાતો આવતી અને મનાતી. દેંગ અને ધર્મીગ પણ ચર્તા હતાં.

આ પૂર્વ-દેશી પવનની તેહેનાતમાં અનેક વેહેમ અને ચમત્કારની કથાઓ આવી આવી, અને આ પવનની પાંખ ઉપર ચડી ખિસ્તિ ધર્મ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં પ્રવિષ્ટ થયો. આ ખિસ્તિ ધર્મ નીતિની ખાખતમાં ખીજતી બહુ જુદો પડતો હતો. પરંતુ ખીજ ધર્મ જેમ ચમત્કારની વાતો કરતા તેમ ખિસ્તિ ધર્મ પણ તેની વાતો કરતો, અને તેમાં કોઈને નવાઈ લાગતી નહિ. ખિસ્તિ ધર્મના ચમત્કાર બધા સ્વીકારતા અને ખિસ્તિ પૂરો પણ વિધર્મીઓના ચમત્કાર સ્વીકારતા. દાખલા તરીકે, ધણા વિધર્મી ફિલિપ્પો દેવ-વાણી નહોતા માનતા, પણ બધા ખિસ્તિ-પૂરો તેની સત્યતા સ્વીકારતા, અને તેમાં પોતાના ધર્મની આગાહી કરી છે એમ કહેતા. દેવવાણી ધર્મીગ છે એમ કહીને છેક ઇ. સ. ૧૬૬૬ માં વાનડેઇલ નામના એક વસંદા ધર્મશુદ્ધે પ્રથમ તેનો ધનકાર કર્યો હતો; ત્યાં સુધી ખિસ્તિ ધર્મમાં તેની સત્યતા સ્વીકારવામાં આવતી હતી. પરંતુ જહુડિયામાં પ્રથમ સૈકામાં બનેલા ચમત્કારોના મત્યાસલનો નિર્જુલ કરવાની શક્તિ ત્રીજા સૈકાના આ-માણુઓમાં હતી એમ ખારવામાં જૂલ છે. વળી જે મમયે ચમત્કારોની માન્યતા આરે ખાજુએ પ્રમરેલી હતી તે વખતે એ ચમત્કારોની ખાસ અસર લોકોના મન ઉપર થઈ હતી એમ માનવું પણ જૂલ જરેલું જ ગણાય.

ખરૂં કહીએ તો યાહુદી સમયના પ્રાથમિક ચમત્કારોની સત્યતા અને રોમ ખિસ્તિ કેમ થયું એ બે પ્રશ્નો લિજ લિજ છે અને તેમને એક ખીજતી અલગ રાખવા જઈએ. અર્વાચીન સમાલોચના અને અમુક પ્રકારે વિચાર કરવાની આપણી ટેવો વડે આપણે તે સમયના લેખકોની ગુલન કરીએ છીએ; પણ અર્વાચીન કાળના ધણુખરા વધારે સમજી બપડેલોએ

(Apologists), યાહુદી લોકોનું અત્યંત ભોળપણુ ધ્યાનમાં રાખીને, આ પ્રશ્નને માત્ર પૂરાવા ઉપરથી જ સિદ્ધ થતો વિષય ગણવાની ના પાડે છે, અને મુખ્યત્વે કરીને એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે ચમત્કાર બનવા શક્ય છે, બાઇબલમાં કરેલાં વર્ણનો એવાં સાદાં અને સરળ છે કે તેમની સત્યતા માનવી જ પડે છે, ઇત્યાદિ. પરંતુ જ્યારે રોમ ખ્રિસ્તિ યયું તે મમયે તે ચમત્કારોની વિવેકયુક્ત ચોક્કસ-પ્રારીક તપાસમાં લોકો ઉતરી શકે એવા નહોતા; અને ખ્રિસ્તિ ધર્મની સ્થાપનાને માટે એ ચમત્કારોનો ઝાઝો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ ભવિષ્ય-કથનોને પૂગવા તરીકે વખતે આગળ ધરવામાં આવતાં હતાં; પણ આ બાબતમાં પણ તે મમયના અભિપ્રાયને નિર્દોષ જ કહેવો પડે છે, કારણ કે એ બાબતની પણ કીણી તપાસમાં ઉતરવા જેવી ચોખ્ખતા તેમનામાં નહોતી. વળી ભવિષ્ય-કથનમાં રૂપક અને બનાવટની એળેળેળ એટલી બધી હતી કે તેમના સત્યાસલનો નિર્ણય થવો અગત્યનો છતાં મુશ્કેલ થઈ પડે એવો હતો. અર્થાત્ આ કારણોને લીધે રોમ ખ્રિસ્તિ યયુ હોય એ વાત માનતા પણ મતોપ ઉપજતો નથી.

પરંતુ યાહુદી ધર્મમાંથી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ઉતરી આવેલી ચમત્કારની વાતોથી લોકોનાં મન ઉપર લલે ગસર ન થઈ હોય, પણ તે મમયના ખ્રિસ્તિ ગદો પોતે જ ચમત્કારી હતા તેથી રોમ ખ્રિસ્તિ યયુ હોય તો અને આ બાબતમાં તે મમયના ખ્રિસ્તિ ગદો ધણી ચોક્કસતાથી એલે છે. આ પ્રમાણે સત ઇરેનિયમ આપણને ખાત્રી આપે છે કે બધા ખ્રિસ્તિઓમાં ચમત્કાર કરી બનાવવાની શક્તિ હતી, તેઓ ભવિષ્ય ભાષના, જૂત કાઢતા; સાંધાને માગ કરતા, અને કોઈ કોઈ વખત તો મુએવાને પણ બેસા કરતા; આ પ્રમાણે એમ ચએલામાંથી ફેટલાક તો ધણા વર્ષ રૂવતા, અને હમેશાં અનેક ચમત્કારો એવા એવા બનતા. સંત એપિફેનિયસ કહે છે કે નાના ચમત્કારોની માફીમાં ફેટલીક નદીઓ અને ઝરાઓનાં ધણી વર્ષોવર્ષ મથ જતી જતાં, અને એણે પોતે એક ઝરામાંથી એવું ધણી પીધું હતું. સત ઓગસ્ટાઇન કહે છે કે અગાઉના કરતાં ચમત્કાર

ઝોછા બનતા અને લોકોની જાણમાં ઝોછા આવતા, તથાપિ હજી ઘણા બનના અને ફેટલાક તો એણે પોતે નજરે જોયા હતા એમ એ કહે છે. જ્યારે કોઈ ચમત્કાર બન્યાનું એને કહેવામાં આવતું, ત્યારે તેની ખાસ તપાસ એ કરાવતો; અને સાક્ષીઓની જુગનીઓ ગાદેરમાં વંચાવતો. વળી મુએલા ધર્મનીચેનાં હાડકાં ક્યાં છે તેની માહિતી સ્વપ્નદ્વારા મળતી; અને તે હાડકાં જ્યારે લાવવામાં આવતાં ત્યારે તેમના અર્થથી મુએલાં માણસો સજીવન થતાં, આંધળાને આંખો આવતી, અને દીવાના માણસો ડાઘા થઈ જતા. આવા ચમત્કારની નોંધ સંત ઑગરસ્ટાઇને પોતાના કથાઓમાં લીધી હતી અને આફ્રિકામાં મનોની પૂજા દેસાવી હતી; ખ્રિસ્તિ અનેક વાતો ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ કહી છે એ વાત ખરી; પરંતુ આપણું પ્રયોજન અત્ર એટલું જ છે કે સાચી હોય या ખોટી હોય, પણ એવી અદ્ભૂત વાતો ખ્રિસ્તિ યજ્ઞોવાની દહતા વધારે દહ કરવામાં જ કામ આવતી હતી; તેથી વિશેષ પ્રયોજન તેમનાથી-સરતું નહિ.

પરંતુ જૂત કાઢવાનો ચમત્કાર આધારિક ખ્રિસ્તિ સંસ્થામાં ગહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવતો હતો. ફેટલાક રોમ ઇશ્વરના ઓકળ્યા આવે છે એવી માન્યતાથી આગેના કાળના લોકો પરિચિત હતા, પરંતુ મીસના આધારિક કાળમાં જૂતના વળગાડથી લોકો અજાણ્યા હતા એમ જણાય છે. પ્લેટોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં, ગૌથુ દેવો કિંવા ડીમનો જો કે દેવથી ઉતરતા ગણાતા હતા, તથાપિ કુદ ગણાતા નહોતા, અને ઇશ્વરખ્રિસ્તના અવતાર પહેલાં મીક કે રોમન લોકોમાં કુદ ડીમનોનો સ્વીકાર થયો હોય એ વાત ઘણી સંશય પડતી છે, પરંતુ ડીમનો-દેવ હોય છે એવી માન્યતા પૂર્વ દેશી વેદોમાંથી સાથે રોમમાં પેડી અને તેની આંગળીએ વળગાડ અને જૂવાનો ધંધો પશુ ગેમમાં ઘખસ થઈ ગયાં. ચાકુદી લોકો કે જે પોતાના દેશમાં જૂતના વળગાડવાળાં માણસો દરતાં ફરતાં ઘણા જોતા તેઓ કહેતા કે સોલોમન કનેથી તેઓ જૂત કાઢવાની વિદ્યા શીખ્યા હતા અને તેથી તેઓ રોમના જુવા યયા, અને આજુ દર્ષને અથવા જ્વાસ નામના એક જાનના ચમત્કારીક મળીઆં વડે તેઓ જૂત કાઢતા. એક ચાકુદીએ એક માણસના

નસકારામાંથી આ પ્રમાણે જૂતને કાઢી ચૂકયું હતું અને તેની ખાત્રી કરી આપવા તે જુવાના દુકમથી આવે પડેલો પાણીનો ખ્યાલો તે જૂતે ઢાળી નાખ્યો હતો. આ ચમત્કાર પોતે નજરે જોયાની જોસેફસ વાત કરે છે. નવીન પ્લેટોમત અને તેના જેવી બીજી શીલસુરીઓનો પ્રચાર રામમાં વધી પડતાં આ માન્યતાને ટેકા મળવા લાગ્યો, અને જુવાઓ વધી પડ્યા. પરંતુ બીજા બધા કરતાં ખ્રિસ્તીઓ આ ધંધામાં પ્રખ્યાત થઈ પડ્યા હતા. જમ્પ્ટન માર્ટિરના સમયથી ખસે વર્ષ પર્યંત દરેક ખ્રિસ્તિ લેખક ગંભીરતાથી અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે તેમની આ શક્તિ સાચી હતી અને તેનો વારંવાર ઉપયોગ થતો હતો. ખ્રિસ્તિઓ પણ કહેતા હતા કે બીજા બધા કરતાં તેઓ આ બાબતમાં શ્રેષ્ઠ હતા. તેઓ કહેતા હતા કે વિધર્મી જુવા-ઓના અનેક જાદુમંત્રથી પણ જે હડીલું જૂત નીકળતું ન હોય તેને પણ કાઢવા, દેવ વાણીને ચૂપ કરવા, અને જૂતને મોઢે જ ખ્રિસ્તી ધર્મ સાચો છે એ વાત કબુલ કરાવવા, તેઓ સમર્થ હતા; અને તેમ કરવામાં તેઓ માત્ર ક્રુસ (સ્વસ્તિક)ની નિશાની કરતા અથવા ઇશુખ્રિસ્તનું નામ દેતા. વખતે જનવરોમાં જૂત બસતું તો તે પણ તેઓ કાઢતા. સત હિલેરિયને એક ઉંટમાંથી એ પ્રમાણે જૂત કાઢ્યું હતું. જ્યુલિયનના રાજ્યમાં ધર્મ-વીર બ્રેબીસનાં હાડકાં જ માત્ર ડેકનેની દેવવાણીને ચૂપ કરવા પૂરતાં હતાં, અને જ્યારે ખ્રિસ્તિઓએ તે પવિત્ર હાડકાંને ત્યાંથી દૂર કર્યા એટલે તે મંદીર ઉપર વીજળી પડી અને તે બળી ગયું. મત ગ્રેમરીથોમેટસેસે એક મૂર્તિવાળા મંદીરમાંથી પિશાચોને હાંપી કાઢ્યાં, ત્યારે પોતાની આજીવિકાનું સાધન જતું રહેવાથી તેનો પૂજારી મનની પાસે આવ્યો અને મંત્રને વિનવવા લાગ્યો કે તે મંદીરની દેવ-વાણી પાછી ચાલુ થવા દેવી. તેથી કરીને 'સેતાન પાછો આવ' એવી સતે ચીઠ્ઠી લખી, અને સેતાન પાછો મંદીરમાં ઘુસતજ દાખલ થયો. આ ચમત્કારથી દિગ્મુદ બની તે પૂજારી ખ્રિસ્તિ થઈ ગયો. ધર્મને નામે જ્યારે ખ્રિસ્તિઓ ઉપર જુલમ અને ત્રાસ ગૂંજન-રવામાં આવતો હતો, ત્યારે વિધર્મીઓને હિંદુશીને લખતાં ટરજુલિયન છાતી ડોડીને કહે છે કે "વગાડવાળા ગમે તે માણસને અથવા તો પોતાને

દૈવી પ્રેરણા થાય છે એમ જે કુમારિકાઓ કે પેંગળરો માનતા હોય તેમને કાંઈ ખ્રિસ્તિની આગળ લાવો, અને તે ખ્રિસ્તિના પ્રજાના જવાબમાં પોતાની ખરેખરી જાત કબુલ કરવાની ને પિશાચોને જરૂર જ પડશે. અને તેમ ન બને તો તે ખ્રિસ્તિને મારી નાખવા તમે મુખ્યત્વાર છો, અને એટલાથી જ એમ મિદ્ધ થાય છે કે ખ્રિસ્તિધર્મ પવિત્ર અને દિવ્ય છે." જર્સિન માર્ટિરે ઇત્યાદિ લેખિકા કહે છે કે જૂનના વળગાડવાળા મનુષ્યની સમક્ષ અથવા પોતાને દૈવી પ્રેરણા થાય છે એમ માનના મનુષ્યની દાજરીમાં જ્યારે કાંઈ ખ્રિસ્તિ પ્રાર્થના કરવા લાગતો, અથવા હુસની નિશાની કરતો, અથવા ઇશુખ્રિસ્તનું નામ દેતો ત્યારે તે મનુષ્ય જીમ્મરાડા પાડતું અને હાથ પગ પછાડી ભયંકર રીતે પોતાનું સરીર મરડતું અને પંજી તેમાં રહેલો પિશાચ પોતે કાઢી છે તે કહેતો. આ બધું વિધર્મીઓની જાળમાં હતું એમ કેન્લાકે ખ્રિસ્તિ લેખિકા કહે છે. એક બાબતમાં જૂન કાઢવાનો અમત્કાર પૂરાવા તરીકે મહુ કામમાં આવતો: કારણ કે એક ડીમન કિંવા જૂન ખીમને કાઢે નહિ, તેથી ખસુમ કરીને દિવ્ય અમત્કાર નો એ જ હતો, એમ તેઓ કહેતા.

આ કથનની અમર લોકો ઉપર કેવી થઈ હતી તે જાણવાનાં માધન આપણી પામે લગભગ નથી, કારણ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિરુદ્ધ લખાણોનો નાશ ખ્રિસ્તિ શેહેનશાહોએ કરાની નાખ્યો હતો. પરંતુ જે થોડી ધગી માહિતી આપણને મળે છે, તેટલા ઉપગ્રંથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે કેળવાએલા વર્ગ ઉપર એની ઝાઝી અમર થઈ નહોતી. આગળના તરન-વેત્તાઓના લખાણમાં જીવની પ્રકૃતિ અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિની ઘણી ઉદા-પેદા છતાં વળગાડની વાતનું તેમાં મૂલ્યન પણ નથી, તેથી જણાય છે કે તેમના સમયમાં તે વાત અગત્યની ગણાતી નહોતી અથવા લોકો તે વાત બહુ માનતા નહોતા. પ્લુટાર્ક દુષ્ટ પિશાચોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતો અને દેવવાણીઓની બહુ તરફેણ કરતો, પણ વળગાડની વાતને વહેમ કહી નિર-સ્કારતો. માર્કસ આરેલિયમ કહેતો કે જાદુગરો, ધૂતારા અને જૂત કાઢનાર જીવાને માનવા નહિ એવું અને શીખવવા માટે તરવેત્તા ડાયોમનેટસનો

તેના ઉપર બહુ ઉપકાર હતો. દ્યુશિયન કહે છે કે 'હુઆ મદુગરોને ખ્રિસ્તિઓના બોળપણનો લાભ લઈ ખ્રિસ્તિ થઈ જવાનું અને પોતાની સ્થિતિ આબાદ કરી લેવાનું તેથી બહુ શ્રાવણું. યુવાન અને બોળા વર્ગમાં ખ્રિસ્તિઓ પોતાની ચાલાકી ખતાવતા એમ સંશ્લેષ કહેતો. અલ્પિયનના કાયદામાં એવા ખ્રિસ્તિઓને ગુનેગાર ગણ્યા હતા એમ ધારવામાં આવે છે. અર્વાચીન સમયમાં ચતી વિવેચનાથી પણ આ બાબતમાં કાંઈક અજવાળું પડે છે. અવલોકન કરતાં એવું જણાયું છે કે વળગાડનાં ચિહ્નો હીવાનાપણા અને વાઈનાં ચિહ્નોને ધણાં મળતાં આવે છે; દબ્બા ભરેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓથી એ દરદ મટે કે થાય એ વાત બને તેવી છે; એવા વ્યાધિમાં સૂચક સવાલો પૂછવામાં આવે તો ધારેલા જવાબ મળી શકે છે; અને ખ્રિસ્તિ જુદોનાં લખાણો તપાસતાં માલમ પડે છે કે બધા દરદીઓ સારા થઈ શક્યા નથી; તેમ એકવાર મટયા પછી તે દરદ પાછું દરદીને ન થાય એવું પણ હમેશાં બન્યું નથી. વળી એમ પણ જણાયું છે કે ભૂત કાઢવાનો પરવાનો ખ્રિસ્તિઓમાંથી જેને જોઈએ તેને પ્રથમ મળતો; ધાર્મિક ધુતાસાઓના એ જમાનામાં, અને વળી ખ્રિસ્તિ ગુરુઓ ધણા બોળા હોવાથી, આવા પરવાનાથી ઠગા-રાઓને ધણી સમવડતા મળતી; ચોથા મંકમાં જ્યારે લેડોશિયનની સભામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે મુખ્ય ધર્મગુરુ જેને કહે તેને જ તે સત્તા આપવી, ત્યારે એવા ચમત્કાર ત્વરથી ઓછા થઈ ગયા; અને પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમાં જ પોમિડોનિયમ નામના વૈદ્યે વળગાડના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કર્યો હતો.

સારાંશ કે રામ ખ્રિસ્તિ કેમ થયું ? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં પૂરાવાની વ્યવસ્થાને અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પૂરાવામાં ચાર પ્રકારના ચમત્કારોનો સમાવેશ થાય છે; આદુદી ધર્મમાંથી ઉતરી આવેલા ઐતિહાસિક ચમત્કાર; સમકાલીન ખ્રિસ્તિ જુદોના ચમત્કાર; બવિષ્ય કથનો અને આગાહીઓ; અને ભૂત કાઢવાનો પ્રચાર. ઐતિહાસિક વિવેચનાની અપૂર્ણતાને લીધે પ્રથમ પ્રકારના ચમત્કારને અપીલ કરવી નકામી હતી.

અમત્કારીક અને જંદુઈ શક્તિઓનો અતિ વિસ્તૃત પ્રચાર હોવાને લીધે ખ્રીસ્ત પ્રકારના અમત્કારને અપીલ કરવી તે પણ નકાર્યું હતું; કારણ કે એવા અમત્કારોની ખાસ અસર થતી નહિ. ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારના અમત્કારોનો સગવડ ધર્મની માનનીયતા સાથે રહેલો છે અને તેમને માટે રોમમાં લાંબા કાળથી આન અને ચદ્દા હતાં. અને કેટલાંક કારણોને લીધે ચોથા પ્રકારના અમત્કાર એ વખતે ધણા અગત્યના થઈ પડ્યા હતા. પરંતુ છેલ્લા બે પ્રકારની અમર પણ કેવળ ગ્રીક જ હતી એમ નિઃશકપણે કહી શકાય છે. ત્યારે રોમ ખ્રિસ્તિ કેમ થયું ? એ પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહે છે.

આ પક્ષનો જવાબ જમાનાના મામાન્ય વલણોમાંથી આપણને મળી આવે છે. રોમનો સમય એક બદલાઈ ગયો હતો; મંથપ અને બ્રહ્મની મિશ્રણયુક્ત એક મોટી ચળવળ ચાલુ થઈ હતી, અને લોકોની રીનભાત, વૃત્તિ અને વિચારમાં ગંભીર ફેરફાર થઈ ગયા હતા; આ વાત પાછલા પ્રકરણથી પાંચનારને વિદિત છે. વિનાશાત્મક વિવેચનાથી જૂના ધર્મ બધા નષ્ટ થઈ ગયા હતા, અને કોઈ નવીન ધર્મ આવે તો તેનો આશ્રય યેના લોકો હિત્સુક ગતી રજા હતા. આમ કોઈ પણ ધર્મને માટે તત્પર મનેવા રોમમાં અનેક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક સિદ્ધાંતો ઉપરિ પડેને માટે સરસાઈ કરરા લાગ્યા હતા. કેળવાએલા વર્ગમાં, પ્રૌઢ પણ અપ્રાપ્ય ભવ્યતાનો ઉપદેશ આપતો અને લાગણીઓના ટેકોનો, અન્ય દુનિયાની આશાનો અને ભક્તિના દિલાસાનો નિઃશ્ચય કરતો, સખત સ્ટોઈક મત કેટલોક મમય માન્ય રહ્યા હતા; પણ જમાનાની ધર્મ-ભાવનાને પોષવાનું સામર્થ્ય તેમાં ન્યારે ન જણાયું ત્યારે મઘ તેનો લોપ થઈ ગયો. અન્ય વર્ગોમાં એક થઈ એક ધર્મો આવીને જ્યાં લાગ્યા. યાહૂદીઓ ઉપર જો કે ધણા કારણોને લીધે રોમન લોકોને અટક હતો, તથાપિ તેમનો ધર્મ બહુ પ્રસરવા લાગ્યો; કારણ કે તેમાં એકેશ્વરવાદ, દયા અને જૂન કાલવાની વિષા હતી. એમ કહેવાય છે કે રોડેનશાહ ખાતે પોપીઆએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. રોમની સ્ત્રીઓને તે ધર્મની ક્રિયાઓ અત્યંત વહાલી હતી, અને તેના તેહેવારોથી મૈા જહુ પરિચિત થયા હતા. ખ્રીસ્ત પૂર્વ-દેશી ધર્મો, અને તેમાં

પણુ મીમરનો ધર્મ તો ઘણો વિજ્યી થયો હતો, અને હજારો તે પ્રતિ આકર્ષાતા હતા. તેથી મિસરના દેવોની પૂજા રામમાં થવા લાગી અને લોકો મિસરમાં જાનાએ જવા લાગ્યાં. લોકો કેવળ વેહેમી અને જોળા ધર્મ ગયા. દેવવાણીઓ જે ચૂપ થઈ ગઈ હતી તે પાછી સંજળાવા લાગી; દરેક શહેરમાં જોશીઓ ઉભરાવા લાગ્યા; ચમત્કારીક કથાઓનું વાતાવરણ તત્ત્વદર્શીઓની આમંબાસ બધાવા લાગ્યું; અને આરે તરફ ધાર્મિક વહેમોની જાળ પથરાઈ જવા લાગી. આમ દરેક રચને માણસો પોતાના ધ્યાનિક ધર્મથી અમતુષ્ટ થઈ ધર્મભાવનાની તૃપ્તિ પીડાવા લાગ્યા અને કોઈ નવીન ધર્મ ઉલટભેર શોધવા લાગ્યા.

આવો સમય આવનાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપી દીધી, કારણ કે એ ધર્મમાં મત્તા અને આકર્ષણનાં લિજ લિજ તરવો ધણું હતાં. યાહુદીના ધર્મની પેઠે તેમાં સ્થાનિક બંધનો નહોતાં, અને તેથી દરેક પ્રજા અને કામને તે અનુકૂળ થઈ પડ્યો. સ્ટોઇક મતની પેઠે તેમાં યાગ-ણીઓની અવગણના નહોતી, તેથી સહદય લક્ષિતની પ્રજા જોહીની તેમાં રહી હતી. મિસરના ધર્મમાં આવહારીક નીતિનો અભાવ હતો, પણ આ ધર્મમાં બ્યવહારોપયોગી ગુરુ અને નિર્મળ નીતિનો ઉપદેશ હતો. આરે તરફથી સામાજિક અને પ્રજાપ્રીય સેજભેજ થતી હતી તે વખતે સાંવત્રિક જાતભાવની ખાંજ એણે યક્ષકરી. લોકોમાં કામજ લાગણીઓ આવવા લાગી હતી, તો એણે પણ પ્રેમની અત્યંત પવિત્રતાનો જોષ કર્યો. ઇશુખ્રિસ્તના જીવનમાંથી મળતા ઉપદેશને લીધે શુદ્ધાત્માને તો એ ધર્મ એક મોટો આશિર્વાદ અને દીક્ષાસાધન થઈ પડ્યો, અને શુદ્ધાત્માનું જોર એ મમયે ધણું હતું. સ્ટોઇક મત અને પ્લેટોના મતનું તેમાં સંમિશ્રણ હોવાથી તત્ત્વ-દર્શીઓને પણ તે રૂચ્યો. ચમત્કારની વાતોને લીધે સામાન્ય લોકોને પણ તે ભાવતો થયો. લોકોની સમસ્ત પ્રેમ અને દયાનાં દ્રષ્ટિબિંદુ એણે આગળ ધર્મ. ધર્મની મારામારી અને મનમતાંતરના ઝઘઝા જ્યારે થતા હતા ત્યારે એણે એવો ધર્મ આગળ કર્યો કે જેનું પ્રતિપાદન તર્કથી નહિ પણ આત્મા-દોષ થઈ શકે. “હૃદયવટે માનવ ધાર્મિકતા આવે છે.” “જે માન

પિતાની ઈચ્છા આચરે છે તે જાણુરો કે તે મિહાન પ્રણુનો છે," "આસ્થા નિના તમે સમજી શકશો નહિ;" ઇત્યાદિ વાક્યોથી, દુનિયા ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રથમ અસર ફેલી ઉપજાવેલી હોવી જોઈએ તે જણાય છે. સધળા મહાન ધર્મોની પેઠે, તે ધર્મ પણ મગજ કરતા હૃદયની સાથે વધારે સંપર્ક હતો. મનુષ્ય જાતના આધ્યાત્મિક સ્વભાવ સાથે તેના ઉપદેશનું સાંભળ્યું હતું એ જ તેની ફતેહનું મુખ્ય કારણ હતું. મનુષ્યોના હૃદયમાં તેના મૂળ ઉકા સ્થાપિત થયાં તેનું કારણ એ છે કે જમાનાની નૈતિક બાવનાનું યથા-ગ્રંથિત પ્રતિબિંબ તેમાં હતું, જમાનાને જેવા ઉપદેશની જરૂર હતી તેવોજ ઉપદેશ એણે આપ્યો, લોકોની ધાર્મિક તૃપ્તિ તેનાથી છીંચે એમ હતું.

આકર્ષણના આ બધા તરવોની સાથે બીજા પ્રકારના આકર્ષણો પણ તેમાં હતાં એ ધર્મનો આધાર માત્ર નૈતિક જ્ઞાનના કે વિચારોની અવસ્થા કે અમરકારીક મનુષ્યોના સમુદાય ઉપર જ નહોતો, એ બધું તેમાં હતું, અને ઉપરાંત તેમાં વિશેષ પણ દંડ કારણ કે અપૂર્વ કુશળતા અને ચતુ-ગ્રંથિ ઉપજાવેલી સમ્પ્રદાય એ ધર્મ હતો. તેથી એ ધર્મના અનુયાયીઓ ઉભાહી રહેતા, એવા કે પેશ્તાની જીંદગીનો બોજ આપીને પણ પોતાનો ધર્મ તે પાળતા વિધર્મીઓની દેવ-પૂજામાં ધર્મ-શાંતિ ધણી રહેતી, અને 'સૌ દેવ ભરખા' એ સૂત્ર ઉપર લોકોનો નિર્વાહ થતો પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આવી ધર્મ-શાંતિ બિચકુલ નહોતી પોતાનો જ ધર્મ ખરો છે, બીજા બધા ધર્મો પિશાચી છે અને તેમનો નાશ કરવા પોતે જનમ્યો છે એમ દરેક ખ્રિસ્તિએ અવશ્ય માનવું જ જોઈએ એવો તે ધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો. આથી કરીને તે ધર્મનો ઉત્સાહ આકરો, હીંડાં શોધતો અને છતાં ઉત્તમ રીતે વ્યવસ્થિત હતો અને અનેક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયા અને વ્યવસ્થાથી આ આસ્થાનું દઢીકરણ થતું ધર્મની બાજતમાં કે-ન આસ્થા જ ફોજ છે એ સૂત્ર આગળ આવ્યું, અને તેથી ખ્રિસ્તિઓ એમ માનના કે મુક્તિ તે માત્ર ખ્રિસ્તિ ધર્મથી જ મળે છે, તેથી ખ્રિસ્તિઓ બધા સ્વર્ગમાં જશે-બાકી બધા નન્કર્મ જશે. આ વીતથી ચોક્કસ મન ઉપર બદ્ધ અસર થતી પ્રકાશ, દયા, પ્રેમ અને મખ્તાબ એ બધા તરવો એક સાથે એ ધર્મમાં

હતાં. તેથી જૂદા જૂદા ઉદ્દેશથી જૂદાં જૂદાં માણસો તેમાં ભળતાં. ઉપરાંત બીજી લાલચો પણ તેમાં ઘણી હતી. તેના જૂદા જૂદા અધિકારીઓને મોટી મોટી મત્તા આપવામાં આવતી. એ ધર્મને માટે જે કાંઈ પોતાનો જીવ આપે તો આ દુનિયામાં એને કીર્તિ મળતી અને પરલોકમાં સ્વર્ગ મળતું. વળી તેનાં મૃત-દેહને ભપકાથી દાટવામાં આવતું; તેના સ્મારક ચિહ્નોની વગભગ પૂગન થતી; તેની સંવત્સરી વર્ષો વર્ષ ઉજવાતી; અને તેના પક્ષ-કર્મોનું મોટી મોટી સભાઓમાં ગાન થતું. તેથી કરીને અસંખ્ય ખ્રિસ્તિ-ઓએ પોતાના ધર્મને માટે જન આપવામાં પાછી પાની કરી નથી; અને મૃત્યુને માથુક માની માણસો પ્રેમથી એને ભેટયાં છે. એક જ દાખલો બમ થશે. સત પરપેચ્યુઆ તેના માળાપને એકની એક દીકરી હતી; તે બા-વીશ વર્ષની યુવાન હતી અને માતા હતી; એણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને ન્યાયાધીશ આગળ તેનો એકરૂર કરી પોતાનું મૃત્યુ એણે માગ્યું. તેના બાપે તેને ધણું ધણું વિનવી; તેને પગે પડ્યો, રાધો, કકળ્યો અને એના ઉપર દયા કરી પોતાની હક છોડી દેવા એને કાલાવાલા કર્યાં. જે કે તેનું હૃદય અંદરથી ચીરાઈ જતું હતું, છતાં એક મટી તે બે થઈ નહિ. અને જે ધર્મ તેને એમ કહેતો હતો કે તેનો બાપ નરકમાં જશે તે ધર્મને પોતાના બાપ કરતાં પણ વધારે પ્રિય ગણી, તે મરવાને તૈયાર થઈ અને મરી ગઈ. આવા અનેક દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળે છે, એટલું જ નહિ પણ એક વખત તો એક નાના ગામડાની આખી વસ્તી એ પ્રમાણે મરવાને તૈયાર થઈ હતી. આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં અડગ આત્મા, નૈતિક ઉત્સાહ અને સંપૂર્ણ બ્યવસ્થા મુખ્ય હતાં. આવા ધર્મની ફતેહ થાય તો તે વાસ્તવિક છે, અને તેમાં ચમત્કારની વાત કાંઈ નથી.

જે લેખકો આ ખુલ્લસાને વાસ્તવિક ગણના નથી તેઓ એમ કહે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મને માથે ભુવન યવામાં બાકી રહી નથી; અને છતાં તે ધર્મ રામમાં પ્રવર્ત્યો કેમ ? એ વાન સમજી શકાય એવી નથી; અર્થાત્ તે વાત એક ચમત્કારરૂપ છે. તેથી આ ભુવન બાબત અત્ર કાંઈક વિચાર-રતું હવિત છે.

જ્યારે કોઈ રાજકર્તા કોઈ ધર્મ અથવા મતને બળથી દાખી દેવાનું કરે છે ત્યારે તેનાં કારણો ઘણાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. કવચિત્ તે કારણો નૈતિક હોય છે, કારણ કે તે ધર્મથી સીધી કે આડકતરી રીતે અનીતિ ઉપજતી હોય છે; કવચિત્ તે કારણો ધાર્મિક હોય છે, કારણ કે એ ધર્મ ઇશ્વરને રચતો નથી એમ તે માનતો હોય છે; કવચિત્ તે કારણો રાજકીય હોય છે, કારણ કે તેથી રાજ્યને કે રાજ્યના અમલને નુકસાન થતું હોય છે; અથવા કવચિત્ તે કારણો ગ્રહ કે દુષ્ટ હોય છે, કારણ કે કોઈ લોકો કે વેરની વૃત્તિને સંતોષવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. તેથી જ્યારે ધર્મ સંબંધી જીલમની ચાત આપણે સાંભળીએ, ત્યારે આમાંથી કયા કારણ અથવા કારણોને લીધે તે જીલમ થયો છે તેનો આપણે બરાબર વિચાર કરવો ધટે છે.

હવે ખ્રિસ્તિય ગુરૂઓની ઉશ્કેરણીથી થએલો ધાર્મિક જીલમ બીજા જીલમ કરતાં વધારે લાંબા વખત સુધી ટોકેલો છે, અને વધારે ચોક્કસ તથા સખત હતો. અમુક પ્રકારનો ધર્મ જે પાળતા તેમના ઉપર એ જીલમનો ત્રાસ થયો છે, એટલું જ નહિ પણ અમુક વિચાર જેમના હોય તેમના ઉપર પણ એ ત્રાસ વરતાયેલો છે. આ ધર્મ ગુરૂઓ એમ માનતા કે ખરા ધાર્મિક મતથી જ માણસની સફળિતિ થાય છે; તેથી ધર્મની ખામતમાં જો બ્રાતિ હોય તો તે પાપ છે. આથી તેઓ બ્રાત ખ્રિસ્તિઓને સતાવવા લાગ્યા; અને આ સતાવણીને લીધે મનુષ્ય-જાતને આમજી વધવામાં ઘણી અડચણ અને અટકામત થયેલી છે; અને તેમના જીલમથી લોકોને ત્રાસ પણ ઘણો થયેલો છે. પોતાના ધર્મમાં અડગ આસ્થા હોવી તે ઉત્તમ પ્રતિભા ધાર્મિક સદાચાર ગણાતો હોવાથી, પોતાની જ જૂઠા વખતે યતી હશે તો ? એવી શંકા પણ તેમને ઉપજતી નહિ; તેથી આ જીલમ તેમણે સતત જારી રાખ્યો. અને તેથી ધર્મની મત્તા જ્યારે ઓછી થઈ ત્યારે જ લોકોને સુખ ઉપજ્યું.

વળી તેમના ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી નીતિનો એવો સિદ્ધાંત ઉપરિચય થતો હતો કે ધર્મને માટે માણસોની કનક કરવામાં પાપ નથી અને જીતી

ગુનતરીને પણ મર્તિપૂજનો ઉચ્છેદ કરવો એ કર્તવ્ય છે અને તે દ્વારા ખીજા ધર્મ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા તેમનામાં આવી ગઈ. ઉપરાંત તેઓ એમ પણ માનતા કે પરલોકમાં નાસ્તિકોની અધોગતિ એની તો ભુંડી થાય છે કે તેની આગળ આ દુનિયાનું દુઃખ કાંઈ દિશાળમાં જ નથી. તેથી ગમે તે હિપાયે પણ તેમની જ્ઞાતિ મટાડવી જ જોઈએ. જો કે પ્રસંગોપાત કોઈ વ્યક્તિના ખાનગી કારણોને લીધે આ જાતનો જુલમ થયો હશે, તથાપિ એકદરે ધાર્મિક જુલમનાં આ કારણો સ્વાભાવિક છે, અને તેમનાથી તે જુલમનો ખુલાસો થઈ શકે છે. કોન્સ્ટન્ટાઇનના વખતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ રાજ્ય-ધર્મ થયો, અને આ જુલમની રાજ્યાત પણ ત્યારથી જ થઈ. પછી જ્યાં સુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો પવન ધુરોપમાં વાયો ત્યારે જ લોકોથી રક્ત અનેથી તત્કાલ ધર્મગુરુઓના હાથમાંથી હેરી પડી. ધાર્મિક જુલમનો મપૂરુ ઇતિહાસ ‘ધુરોપમાં સુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો ઉદય’ એ નામના અન્ય પુસ્તકમાં અપા-એલો છે. ‘અમારા, ધર્મમાં જ સફળિત છે, અન્ય કાંઈમાં નથી જ’ એવી દૃઢ માન્યતાને લીધે જ આ ધાર્મિક જુલમ થયો છે એ નિઃસંશય છે.

કેટલાક અર્વાચીન લેખકો અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે વિધર્મીઓમાં એવી માન્યતા નહોતી છતાં તેમનામાં એવો જુલમ કેમ થયો છે? તેનો જવાબ એટલો જ કે ધાર્મિક જુલમના લિજ્જત કારણો હોય છે એ નાત પ્રથમ થી જ અમે કહી છે. ખ્રિસ્તિ ગુરુઓના સમઘમાં ઉપરના મરણો માથા જ છે; પરંતુ વિધર્મીઓમાં તેના કારણો કાંઈક રાજકીય અને કાંઈક ધાર્મિક હતાં. પોતાના રાજ્ય અને સામાજિક મર્યાદાઓને સાચવી દૃઢ કરના એ ઉદ્દેશ ત્રીક લોકોનો મુખ્ય હતો; અને આ ઉદ્દેશ નાની નાની નામનોમાં પણ લોકોના રીતરીવાજનું નિયમન રાજ્યના વ્યવસ્થાથી થતું નિષ્કેશીય રીત-રીવાજ પ્રત્યે તેમને અવિશ્વાસ અને અગુગમો હતો. વગેરે મુલાગ્ય કે દુર્ભાગ્યના દાતા દેવ હોવાથી, ધાર્મિક ક્રિયાઓ બરામર ન થાય તો પોતાના શત્રુ ઉપર સફળ આવે એવી તેમની માન્યતા હતી, અને ઉપરની વાતને ટેકાપૂરે તે થતી. આના : - - - - -

જ્યારે કોઇ રાજકર્તા કોઇ ધર્મ અથવા મતને જળથી દાખી દેવાનું કરે છે ત્યારે તેનાં કારણો ધણાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. કવચિત્ તે કારણો નૈતિક હોય છે, કારણ કે તે ધર્મથી સીધી કે આડકતરી રીતે અનીતિ ઉપજતી હોય છે; કવચિત્ તે કારણો ધાર્મિક હોય છે, કારણ કે એ ધર્મ ઇશ્વરને રૂચતો નથી એમ તે માનતો હોય છે; કવચિત્ તે કારણો રાજકીય હોય છે, કારણ કે તેથી રાજ્યને કે રાજ્યના અમલને નુકસાન થતું હોય છે; અથવા કવચિત્ તે કારણો બ્રહ્મ કે કુટ હોય છે, કારણ કે કોઇ લોક કે વેરની વૃત્તિને સંતોષવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. તેથી જ્યારે ધર્મ સમંધી જીલમની વાત આપણે સાંભળીએ, ત્યારે આમાંથી કયા કારણ અથવા કારણોને લીધે તે જીલમ થયો છે તેનો આપણે બરાબર વિચાર કરવો પડે છે.

હવે ખ્રિસ્તિય ગુરૂઓની ઉચ્ચેરથીથી ચએલો ધાર્મિક જીલમ બીજા જીલમ કરતાં વધારે લાંબા વખત સુધી ટકેલો છે, અને વધારે ચોક્કસ તથા સખત હતો. અમુક પ્રકારનો ધર્મ જે પાળતા તેમના ઉપર એ જીલમનો ત્રાસ થયો છે, એટલું જ નહિ પણ અમુક વિચાર જેમના હોય તેમના ઉપર પણ એ ત્રાસ વરતાયેલો છે. આ ધર્મ ગુરૂઓ એમ માનેતા કે ખરા ધાર્મિક મતથી જ માણસની સફળિતિ થાય છે; તેથી ધર્મની ખામનમાં જો જાતિ હોય તો તે ખાપ છે. આથી તેઓ જાત ખ્રિસ્તિયોને મતાવવા લાગ્યા; અને આ સતાવણીને લીધે મનુષ્ય-જાતને આગળ વધવામાં ઘણી અડચણ અને અટકાયત ચએલી છે; અને તેમના જીલમથી લોકોને ત્રામ પણ ઘણો ચએલો છે. પોતાના ધર્મમાં અડઝ આરંધા હોવી તે ઉત્તમ પ્રતિભા ધાર્મિક સદાચાર ગણાતો હોવાથી, પોતાની જ બૂલ વખતે થતી હશે તો ? એવી શંકા પણ તેમને ઉપજતી નહિ; તેથી આ જીલમ તેમણે સતત જરૂરી રાખ્યો. અને તેથી ધર્મની મત્તા જ્યારે ઝોછી થઇ ત્યારે જ લોકોને સુખ ઉપજ્યું.

વળી તેમના ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી નીતિનો એવો સિદ્ધાંત ઉપરિચય થતો હતો કે ધર્મને માટે માણસોની કતલ કરવામાં ખાપ નથી; અને જરૂરી

ગુજરાતને પણ મૂર્તિપૂજનો ઉચ્છેદ કરવો એ કર્તવ્ય છે અને તે દ્વારા બીજા ધર્મ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા તેમનામાં આવી ગઇ. ઉપરાંત તેઓ એમ પણ માનતા કે પરલોકમાં નાસ્તિકાની અધોગતિ એવી તો બુંડી થાય છે કે તેની આગળ આ દુનિયાનું દુઃખ કાંઈ દિસાખમાં જ નથી. તેથી ગમે તે ઉપાયે પણ તેમની જાંતિ મટાડવી જ જોઈએ. જો કે પ્રસંગોપાત કોઈ અન્ય કિતના ખાનગી કારણોને લીધે આ જાતનો જુલમ થયો હશે, તથાપિ એક દરે ધાર્મિક જુલમનાં આ કારણો સ્વાભાવિક છે, અને તેમનાથી તે જુલમનો ખુલાસો થઈ શકે છે. ક્રાન્ડ-ટાઇનના વખતમાં ખ્રિસ્તિય ધર્મ રાજ્ય-ધર્મ થયો, અને આ જુલમની રાજ્યાત પણ ત્યારથી જ થઈ. પછી ન્યાયે શુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો પવન પુરોષમાં વાયો ત્યારે જ લોહીથી રક્ત અને લી તથાવર ધર્મગુરુઓના હાથમાંથી હેડી પડી. ધાર્મિક જુલમનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ 'પુરોષમાં શુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો ઉદય' એ નામના અન્ય પુસ્તકમાં અપા-એલો છે. 'અમારા ધર્મમાં જ સદગતિ છે, અન્ય કોઈમાં નથી જ' એવી દૃઢ માન્યતાને લીધે જ આ ધાર્મિક જુલમ થયો છે એ નિઃસંશય છે.

કેટલાક અર્વાચીન લેખકો અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે વિધર્માઓમાં એવો માન્યતા નહોતી છતાં તેમનામાં એવો જુલમ કેમ થયો છે? તેનો જવાબ એટલો જ કે ધાર્મિક જુલમનાં ભિન્ન ભિન્ન કારણો હોય છે એ વાત પ્રથમ-થી જ અમે કહી છે. ખ્રિસ્તિય ગુરુઓના મનમાં ઉપરના કારણો માયાં જ છે; પરંતુ વિધર્મોમાં તેનાં કારણો કાંઈક રાજકીય અને કાંઈક ધાર્મિક હતાં. પોતાનાં રાજ્ય અને મામાજીક અસરોએને માથેથી દૃઢ કરવા એ ઉદ્દેશ ત્રીક લોકોનો મુખ્ય હોય; અને આ ઉદ્દેશે નાની નાની આજનોમા પણ લોકોના રીતરીવાજનું નિયમન રાજ્યના કાયદાઓ થતું. વિદેશીય રીત-રીવાજ પ્રત્યે તેમને અવિશ્વાસ અને અસુગમો હતો. વળી સુભાગ્ય કે દુર્લા-ગ્યના દાતા દેવ હોવાથી, ધાર્મિક ક્રિયાઓ બરાબર ન થાય તો પોતાના શત્રુ ઉપર સકેટ આવે એવી તેમની માન્યતા હતી; અને ઉપરની વાતને ટેકારૂપ તે થતી. આવાં મગે ને લીધે ત્રીક મનુષ્યોની -

પડી હતી અને તેથી ત્યાં તરસ્ચિનકોને મતાવવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ છેવટે વિચારની સ્વતંત્રતા ગ્રીમમાં લોકોને પ્રાપ્ત થઈ હતી.

રોમના આધારિક સમયમાં ધર્મ રાજકીય હતો અને તેની મુખ્ય મુખ્ય ક્રિયાઓ રાજસભાના જ હુકમથી થતી. 'પોતાના ધર્મમાં જ ક્ષેપ છે, પાગલ ધર્મમાં ભય છે' એ તેમનું મુદ્દા હતું, અને પોતાની ગજનીતિને બાબદ કહ્યા તેઓ દેવોને આરાધતા. છતાં જનાએ તો પ્રગળા ધર્મ પ્રત્યે તેમની મહિમાતા પુષ્કળ હતી, અને તેથી દરેક ધર્મના દેવને રોમના સિવાઈઓ માન આપતો, કાંઈપણ ધર્મને રાજ્ય તરફથી મનાવણી થતી નહિ. હુઈ નામના ધર્મ ગુરૂઓ નરમેય કરતા નેજા માત્ર તેમણે અટકાવ્યો હતો. પગ-દેશમાં આવી ગજનીતિ રોમન લોકોએ અહણુ કરી હતી.

પરંતુ ઇટાલીમાં પરદેશીઓના અનેક ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યા હતા. તેમને તેની સ્વતંત્રતા આપતી કે કેમ તે જૂદો જ પ્રશ્ન હતો. આ બાબત બરાબર સમજવા માટે વિચારની સ્વતંત્રતા અને ધર્મની સ્વતંત્રતા આ મે વાતોને એક બીજાથી અલગ રાખી તે મનથી રોમમાં તે વખતે શી સ્થિતિ હતી તે જોવાની જરૂર છે. રોમના રાજ્યમાં લોકોને વિચાર-સ્વતંત્ર્ય પુષ્કળ હતું, અને તરસ્ચિનકો પોતાના મિદાતને લક્ષીને ગમે તે બોલે અને ગમે તે લખે, તોપણ રાજ્ય તરફથી કાંઈ ને સતાવતું નહિ. જો રાજ્ય વિરુદ્ધ તેઓ કાંઈ બોલતા કે લખતા તો અવગત તેમની ખમર લેનાતો. પરંતુ ધાર્મિક ક્રિયાઓની બાબતમાં રોમના રાજ્ય-કર્તાઓએ ઉપરી જ નીતિ અહણુ કરી હતી. ઇટાલીમાં રોમના દેવો જ પૂજાય એવો તેમનો આમદ હતો. એક નખતે સખત દુકાળ પડનાં લોકો નવા દેવોને પૂજવા લાગ્યા ત્યાં રાજ્ય તરફથી તેની મધી થઈ હતી વિદેશીય દેવોના મદીરો તોડી પાડવાના કાયદા અને લાખના ગેમના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ધર્મની બાબતમાં રોમમાં દમણુ હતું ખરૂં. પણ આ નીતિનું અહણુ પ્રગળું ઐક્ય અને લસ્કરી બદોબસ્ત જળીવરાની ખાતર ન થયું હતું. કસમિત કાંઈ ધર્મમાં સમાયેલાં નૈતિક દુષણોની ખાતર પણ

તેના ઉપર અંકુશ મેલવામાં આવતા. પરંતુ પ્રગ્મણીય રાજ-તંત્રની આંતરિક વ્યવસ્થા શહેનશાહતના સમયમાં ચાલી શકશે નહિ એ વાત ત્યારે સ્પષ્ટ થઈ, ત્યારે બદલાઈ ગયેલા સમયને રાજકર્તાઓએ ખુલા દિલથી સ્વીકારી લીધો અને રામમાં સધળા ધર્મોને મપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ. માત્ર ખ્રિસ્તિ ધર્મ જ તેમાંથી બહિષ્કાર પામ્યો.

તેાપણુ હજી એક બાબતમાં રામ મક્કમ રહ્યું હતું. રામવાસીઓ ગમે તે ધર્મ માને અને પાળે તેમાં રાજ્યને કાંઈ અડચણ નહોતી, પરંતુ પોતાના દેશમાં અપાતા બળીદાનમાં ભાગ લેવાનું અને બીજી કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનું તેમને બધન હતું. અને જે કાંઈ મનાવણી થઈ હોય તે આ બાબતને લઈને જ થઈ છે. એક લેખકના કહેવા પ્રમાણે રામન લોકો પોતાના ધર્મના ત્રણ વિભાગ પાડતા: પુરાણ અથવા કથા-ભાગ; આ કથાઓનો તર્જયિતકો જે ખુલાસો આપતા તે અથવા તેમના ઉપરથી જે સિદ્ધાંત બંધાતો તે; અને ક્રિયાશુ ભાગ અથવા રાજ્ય તરફથી જે ધાર્મિક ક્રિયાઓ થતી તે. પ્રથમ બેમાં લોકોના ઉપર કાંઈ અડચણ નહોતો. પરંતુ ત્રીજો ભાગ મરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યો હતો અને તેમાં લોકોને મિલકુલ સ્વતંત્રતા નહોતી; કારણ કે જન-સમૂહનો એવો હઠ વિશ્વાસ હતો કે જો દેવોને સતુષ્ટ કરવામાં ન આવે તો જરૂર રાજ્ય ઉપર મટ આવે જ, અને આ બાબતમાં તર્જયિતકો પણ અનુમોદન આપતા હતા. વિધર્મી-તર્જયિતકો સત્ય-પ્રેમી હતા એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ જેને પોતે એક જાનતો વેદમ ગણતા હોય ત્યાં પોતાની હાજરીથી તેમાં મમતિ આપવી એ એક પ્રકારનું ધાર્મિક જૂઠાણ છે એવા નીતિના મિદ્ધાંતથી તેઓ કેવળ અગાન હતા. આ ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે હાજર રહેવાની પોતાની ફરજ છે એમ સંઘાત્મવાદીઓ પણ સમજતા; અને મૈ કહેતા કે પોતાના દેશના રીત-રીવાજને માન આપવાની દરેકની ફરજ છે. પરંતુ ચાહુદી અને ખ્રિસ્તિઓને ત્યાં હાજરી આપવામાં એક જાનતી હેતુરખોડી લાગતી, અને તેથી તેઓ જ માત્ર તે ક્રિયાઓમાં ભાગ લેતા નહિ. જ્યાં ચાહુદીઓને આ બાબતમાં ખણું કરીને સનાવવામાં આવ્યા નથી. વળી ગ્રામના શહેનશાહો પણ દેવ

તરીકે પૂજના લાગ્યા હતા અને તેમની મૂર્તિઓ આગળ મૂકી કરવામાં રાજભક્તિ ગણાતી હતી. આ વાત પણ ખ્રિસ્તિઓને પસંદ આવતી નહિ, કારણ કે તેમાં તેમને અમંગલતા લાગતી.

સારાંશ કે ગેમના પ્રાચીન પ્રજા-તંત્રની અસહિષ્ણુતા સાર્વભૌમ રાજ્યના સમયમાં લગભગ નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. વિચારમાં અને દલીલમાં સપૂર્ણ છૂટ હતી. વિદેશીય ધર્મ પાળવાની પણ આખરે છૂટ થઈ હતી. રાજ્યની ધાર્મિક ક્રિયાઓથી પણ અલગ રહેવાની છૂટ યાહુદીઓને ધણું કરીને મળતી હતી. ત્યારે ખ્રિસ્તિઓને જ સામારે મતાવવામાં આવ્યા હતા ? એ પ્રશ્ન હજી ઉભો રહે છે.

દેશ ઉપર જે કોઈ પણ મંકટ આવતું તો તે સજ્જ રૂપે કે એતવણી રૂપે દેવનું મોકલેલું આવ્યું છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાચીનકાળના ધર્મનો પાયો હતો એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. તે વખતની આવી શાન્તતાને લીધે ખ્રિસ્તિઓને સતાવવામાં આવતા હતા. દુષ્કાળ પડ્યો કે મરકી આવતી તો ધાર્મિક ક્રિયાઓ ખરાબર ચાલે છે કે કેમ ? તેની ઝીણી તપાસ થતી, અને જેનો દોષ માલમ પડતો તેને સખત સિક્કા મળતી. આ ધર્મ-ક્રિયાઓમાં યાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તિઓ બન્ને લાગ લેતા નહિ. પણ યાહુદી ધર્મ પોતાની મૂળ સ્થિતિને જ વળગી રહેનારો હતો અને ત્યારે તરફ ફેલાઈ જવાનાં તરવે તેમાં નહોતાં. તેથી ગેમન બોક્ષને તે ધર્મની ધારની નહોતી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓ તો મૂળથી જ પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાના અત્યંત ઉત્સાહી હતા. ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ ધણું કરીને વટલેલા રોમનો જ હતા; અને તેઓ એટલા બધા તો ઉત્સાહી રહેતા કે કેટલાક પરગણામાં રોમનાં દેવ-મંદીરો સાવ ખાલી થઈ ગયાં હતાં. વળી ખ્રિસ્તિઓ ખીજા બધા ધર્મોને સેતાનના ધર્મ કહી જ્યારે બને ત્યારે તેમનું અપમાન કરવા ચૂકતા નહિ. યાહુદીઓ તેમ કરતા નહિ. તેથી કરીને રાજ્યમાં ખરેખરા પાખંડીઓ ખ્રિસ્તિઓ જ ગણાવા લાગ્યા; અને તેથી વેહેમી લોકોના ઝડપી દોષનો ભોગ પણ તેઓ જ થવા લાગ્યા. વરમાન ન આવે તો ખ્રિસ્તિઓના પાખંડને લીધે. ધન્તી-

કંપ થાય તો તેમાં પણ ખ્રિસ્તિઓનો જ દોષ. આવી માન્યતાથી ભેદા તેમને હેરાન કરવા લાગ્યા. ખ્રિસ્તિઓ રામના દેવોના દુશ્મન ગણાતા.

સંકટ અને આફતો ઇશ્વરનાં મોકલ્યાં આવે છે એ સિદ્ધાંત તો ખ્રિસ્તિઓ પોતે પણ સ્વીકારતા; પણ તેઓ સામા એમ કહેતા કે તમે અમને હેરાન કરો છો માટે ઇશ્વર તમને હેરાન કરે છે; અથવા તમે મર્તિપૂજકો છો તેથી ઇશ્વર તમારા ઉપર ક્રોધે છે. અર્થાત્ આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ પોતાના ધર્મના ફેલાવા માટે તેઓ કરતા. તેઓ કહેતા કે પ્રથમ ખ્રિસ્તિ પાદશાહ કોન્સ્ટન્ટાઇનની જીત થઇ અને તેથી તેની મત્તા જામી એ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રતાપે. એરિયસનું અકાળ મૃત્યુ થયું એ જ જતાવી આપે છે કે એનો મત ખોટો હતો. આથી કરીને રામના દેવો પ્રત્યે રામનોની અશ્રદ્ધા થવા લાગી. પરંતુ રામનું રાજ્ય વીંધાવાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જ્યારે જણાવા માંડ્યાં ત્યારે રામના દેવો પ્રત્યે પાછી રામન લોકોની આસ્થા તાજી થઈ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને ગજરામજી ચર્ચ; અને રામની સાથે પોતાનાં નસીબ સંકળાએલાં ધારી જિન્ન જિન્ન ખુલાસા ખ્રિસ્તિઓ આપવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યારે જંગલીઓનાં લશ્કરોથી રામની સત્તા નાશુદ થઈ, ત્યારે નારા પામેલા રામના સામ્રાજ્યના મંત્રધર્મી મોકળો થઇ ખ્રિસ્તિધર્મ કહેવા લાગ્યો કે એ નારાની આગાહી પ્રથમથી જ એ ધર્મમાં થઇ હતી અને એ નારાના ઇશ્વરનો ન્યાય હતો. આથી કરીને જંગલીઓ ઉપર એ ધર્મની લબ્ધતાની અસર થઇ અને તેઓ દબાઇ ગયા. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આવે તેને ઇશ્વર ખાસ સહાય કરે છે એવો સિદ્ધાંત અસુધરેલા વર્ગોને ખ્રિસ્તિ બનાવવામાં બહુ કામ લાગ્યો છે. જ્યારે જરગડીના લોકોને હજુ લોકોએ હરાવ્યા, ત્યારે છેવટના ઉપાય તરીકે આખી જરગડી પ્રજા ખ્રિસ્તિ થઇ ગઇ. કેંક લોકો પણ એવી જ રીતે ખ્રિસ્તિ થયા; અને યુરોપમાં એ ધર્મ પ્રસરવા લાગ્યો. મધ્યકાળમાં અને તે પછી સૌકાઓ સુધી, દરેક મોટા બનાવને યુક્તિપૂર્વક મમજવી ખ્રિસ્તિ યુરોપો પોતાના ધર્મનું મહાત્મ્ય વ્યાપ્ત કરી ક્યોર્નોન મરી જતો તો ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ નિ પરતંત્ર કરવાનો-

તરીકે પૂજવા લાગ્યા હતા અને તેમની મૂર્તિઓ આગળ ધૂપ ફરવામાં રાજબક્તિ ગણાતી હતી. આ વાત પણ ખ્રિસ્તિઓને પસંદ આવતી નહિ, કારણ કે તેમાં તેમને અસંગતતા લાગતી.

સારાંશ કે રોમના ગ્રામીણ પ્રજા-તંત્રની અસહિષ્ણુતા સાર્વજનિક રાજ્યના સમયમાં લગભગ નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. વિચારમાં અને દલીલમાં સંપૂર્ણ છૂટ હતી, વિદેશીય ધર્મ પાળવાની પણ આખરે છૂટ થઈ હતી. રાજ્યની ધાર્મિક ક્રિયાઓથી પણ અલગ રહેવાની છૂટ યાહુદીઓને ધણું કરીને મળતી હતી. ત્યારે ખ્રિસ્તિઓને જ શામાટે સતાવવામાં આવ્યા હતા ? એ પ્રશ્ન હજી ઉભો રહે છે.

દેશ ઉપર જો કાંઈ પણ મંકટ આવતું તો તે સમગ્ર રૂપે કે એતવાણી રૂપે દેવનું મોકલેલું આવ્યું છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા ગ્રામીણજાતના ધર્મનો પાયો હતો એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. તે વખતની આવી માન્યતાને લીધે ખ્રિસ્તિઓને સતાવવામાં આવતા હતા. દુકાળ પડતો કે મરફી આવતી તો ધાર્મિક ક્રિયાઓ ખરાબર થાય છે કે કેમ ? તેની ઝીણી તપાસ થતી, અને જોનો દોષ માલમ પડતો તેને સખત શિક્ષા થતી. આ ધર્મ-ક્રિયાઓમાં યાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તિઓ બન્ને ભાગ લેતા નહિ. પણ યાહુદી ધર્મ પોતાની મૂળ સ્થિતિને જ વળગી રહેનારો હતો અને ત્યારે તરફ ફેલાઈ જવાનાં તરવો તેમાં નહોતાં. તેથી રોમન બોક્ષને તે ધર્મની ધારતી નહોતી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓ તો મૂળથી જ પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાના અત્યંત ઉત્સાહી હતા. ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ ધણું કરીને વટલેલા રોમનો જ હતા; અને તેઓ એટલા બધા તો ઉત્સાહી રહેતા કે કેટલાક પરગણામાં રોમનાં દેવ-મંદીરો સાવ ખાલી થઈ ગયાં હતાં, વળી ખ્રિસ્તિઓ ખીજા બધા ધર્મોને સેતાનના ધર્મ કહી ન્યારે બને ત્યારે તેમનું અપમાન કરવા ચૂકતા નહિ. યાહુદીઓ તેમ કરતા નહિ. તેથી કરીને રાજ્યમાં ખરેખરા પાખંડીઓ ખ્રિસ્તિઓ જ ગણાવા લાગ્યા; અને તેથી વેલ્હી લોકોના ઝનુની ક્રોધનો ભોગ પણ તેઓ જ થવા લાગ્યા. ગરમાઈ ન આવે તો 'ખ્રિસ્તિઓના પાખંડને લીધે, ધર્મની-

કંપ થાય તો તેમાં પણ ખ્રિસ્તિઓનો જ દોષ. આવી માન્યતાથી લોકો તેમને હેરાન કરવા લાગ્યા. ખ્રિસ્તિઓ રામના દેવોના દુરમન ગણાતા.

સંકટ અને આફતો ઇશ્વરનાં મોકલ્યાં આવે છે એ સિદ્ધાંત તો ખ્રિસ્તિઓ પોતે પણ સ્વીકારતા; પણ તેઓ સામા એમ કહેતા કે તમે અમને હેરાન કરો છો માટે ઇશ્વર તમને હેરાન કરે છે; અથવા તમે મર્તિપૂજકો છો તેથી ઇશ્વર તમારા ઉપર ક્રોધે છે. અર્થાત્ આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ પોતાના ધર્મના ફેલાવા માટે તેઓ કરતા. તેઓ કહેતા કે પ્રથમ ખ્રિસ્તિ પાદશાહ ક્રોન્સ્ટન્ટાઇનની છત થઇ અને તેથી તેની સત્તા જામી એ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રતાપે. ઐરિપસનું અક્ષળ મૃત્યુ થયું એ જ ખતાવી આપે છે કે એનો મત ખોટો હતો. આથી કરીને રામના દેવો પ્રત્યે રામનોની અશ્રદ્ધા થવા લાગી. પરંતુ રામનું રાજ્ય વીખાવાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો ન્યારે જણાવા માંડ્યાં ત્યારે રામના દેવો પ્રત્યે પાછી રામન લોકોની આસ્થા તાજ થઈ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને ગભરામણ થઈ; અને રામની સાથે પોતાનાં નસીબ સંકળાએલાં ધારી ભિન્ન ભિન્ન ખુલાસા ખ્રિસ્તિઓ આપવા લાગ્યા. પરંતુ ન્યારે જંગલીઓનાં લશ્કરોથી રામની સત્તા નાશ થઈ, ત્યારે નાશ પામેલા રામના સામ્રાજ્યના સંબંધથી મોકળો થઇ ખ્રિસ્તિધર્મ કહેવા લાગ્યો કે એ નાશની આગાહી પ્રથમથી જ એ ધર્મમાં થઇ હતી અને એ નાશમાં ઇશ્વરનો ન્યાય હતો. આથી કરીને જંગલીઓ ઉપર એ ધર્મની ભવ્યતાની અસર થઇ અને તેઓ દબાઇ ગયા. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આવે તેને ઇશ્વર ખાસ સહાય કરે છે એવો સિદ્ધાંત અસુધરેલા વર્ગોને ખ્રિસ્તિ યનાવવામાં બહુ કામ લાગ્યો છે. ન્યારે બરગડીના લોકોને ઘણું લોકોએ હરાવ્યા, ત્યારે છેવટના ઉપાય તરીકે આખી બરગડી પ્રજા ખ્રિસ્તિ થઇ ગઇ. દેંક લોકો પણ એવી જ રીતે ખ્રિસ્તિ થયા; અને યુરોપમાં એ ધર્મ પ્રસરવા લાગ્યો. મધ્યકાળમાં અને તે પછી સૈકાઓ સુધી, દરેક મોટા યનાવને યુદ્ધિનપૂર્વક મમજવી ખ્રિસ્તિ ગુરુઓ પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ વર્ણવતી ગળા મરી જતો તો ખ્રિસ્તિઓ કહેવા કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ તિ પરતંત્ર કરવાનો—

એણે કયું હતું તેથી તે મુખ્ય. પરંતુ ધીમે ધીમે આવી માન્યતાનો અસ્ત થયો, અને લોકોના મન ઉપર હવે એવી વાતની અસર થતી નથી.

પોતાના દેવોની અવગણના થવાથી દેશ ઉપર આક્રમક આવે છે એ એક ધાર્મિક કારણ ખ્રિસ્તિઓને સતાવવાનું હતું. ઉપરાંત તેમાં રાજકીય કારણ પણ હતું. ખ્રિસ્તિ ધર્મ એક મોટું, સંપૂર્ણ વ્યવસ્થિત અને ધણી બાબતમાં ગુપ્ત, મંડળ હતું; અને તેથી રાજ્યને એની ધારતી રહેતી, કોઈ મંડળી કે મેળા બાબત રોમના સામ્રાજ્યમાં ભદ્ર ચીવટ રહેતી, કારણ કે તેમાંથી બગવો જાગે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના અનુયાયીઓની પોતાના ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ રાજ્ય-ભક્તિ કરતાં પણ વિશેષ હતી એ વાત પ્રસિદ્ધ હતી અને આખા રાજ્યમાં એ ધર્મની સત્તા વધે જતી હતી. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ વિધર્મીઓ આ નવીન મંડળને રાજ્યમાં ધામ્તીકારક ધારે તો તેમાં તેમનો દોષ ગણાય નહિ. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરને લીધે રોમનો લડાયક લુસ્સો નષ્ટ થઈ જતો હતો, અને એ લુસ્સા વિના રાજ્ય નબી હોય તેમ નહોતું. રાજ્યવિરુદ્ધ કાવત્રામાં કોઈ ખ્રિસ્તિએ કદિ ભાગ લીધો નથી, તેમ તેમને એવકા જનાવી આપે એવું કોઈ બાલ ચિદ્ન પણ તેમના આચરણમાં જણાતું નહોતું એ વાત ખરી, તથાપિ આ મહત્ત્વના સિદ્ધાંત અને ઉદ્દેશની સમજણ એ વખતે ધણી અપૂર્ણ હતી, અને રોમન લોકો પોતાની માહિમાહે વાતચિતમાં તેમને દુશ્મન કહી સંબોધતા, અને કેટલીક બાબતમાં ખ્રિસ્તિઓની વર્તણૂક પણ મિલનસાર અને મળતાવડી નહોતી. વળી ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે બધા વિધર્મીઓ કાયમને માટે નરકમાં જશે અને રોમન રાજ્યનો અસ્ત થવાનો છે.

ઉપરાંત એ વખતે એમ પણ મનાતું કે ખ્રિસ્તિઓ એકાંતમાં બેગાં થઈ દીવા ઓલવી અત્યંત અનાચાર આચરતા હતા. આ વાત હાલ કોઈ માનતું નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓ કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ ગુપ્ત રીતે કરતા તેથી, તેમનો પ્રતિ-ભોજનોથી, અને બધા ખ્રિસ્તિઓ ઇશુનું એક શરીર ગણવા લાગ્યા; અને જો છે એવું તેઓ કહેતા તેથી, એવાં આજ તેમનાં જ થવા લાગ્યા. વરમાં વળી ખ્રિસ્તિઓ એ વખતે ખાલુદી લોકોની એક

જન મનાતી હતી, અને ચાલુદી લોકો બધા મૂર્તિપૂજકોને ધિક્કારતા અને વખતો વખત રાજ્ય સામે બળવો કરતા હતા. બીજી રીતે જોઈએ તો ચાલુદીઓ ખ્રિસ્તિઓને ધર્મ-બ્રષ્ટ અને દેશદ્રોહી ગણાતા હતા, કારણ કે જેસેલમના ઘેરામાં ખ્રિસ્તિ ચાલુદીઓએ તેમને બિલકુલ સહાય આપી નહોતી; ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે ચાલુદીઓ અને ખ્રિસ્તિઓ એક બીજાને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા હતા અને એક બીજા ઉપર લાગ આપ્યે આજ મહાવવા ચૂકતા નહિ. વળી તે સમયમાં એક પ્રકારનો અદ્વૈત મત માનનારા પાખંડીઓ આવા અધમ અનાચારમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા એવું તે સમયના કેટલાક લેખ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ રામન ન્યાયાધીશોની નજરમાં આ બધા મતો અંતે પાખંડી જ હતા, અને તેથી ખ્રિસ્તિ વિરૂદ્ધ મહાત્મા તોહોમતો પણ તેઓ માનતા.

તેમની સત્તાવશીનું બીજું કારણ એ છે કે ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકો રામની ધણી સ્ત્રીઓને વટલાવી પોતાના ધર્મમાં લાવવા શક્તિમાન થયા હતા; તેથી રામના કૌટુંબિક જીવનમાં ગેરવિશ્વાસ આવવાથી તે જીવન તેમને અતિ અકારૂં થઈ પડ્યું. સ્ત્રીના મનને પોતાનો પતિ પરમેશ્વરરૂપ હોવો જોઈએ, પણ ધર્મને નામે જ્યાં સ્ત્રી પોતાના પતિની અવગણના કરે ત્યાં કૌટુંબિક પ્રેમ અને સુખના તો સાંધાં જ સમજવાં.

વળી ખ્રિસ્તિ લોકો તે સમયે જૂત કાઢવામાં ધણા કુશલ ગણાતા હતા. મુધરેલો પર્ગ આ વાતને જોઈ મગણી તેના ઉપર નાપસંદ નજરથી જોતો હતો, પણ સામારણ વર્ગમાં એ શક્તિને લીધે લોકપ્રિય બહુ થવાનું એ વાત આપણે આગળ કહી છે. પરંતુ આ કારણને લીધે ખ્રિસ્તિઓને ઘણું કરીને સત્તાવવામાં આવતા નહોતા. બહુ અને ધનંતર મતરનો વેહેમ એ સમયે લોકોમાં બહુ પ્રચલિત હતો, પણ રાજ્ય એ બાબત ઉપર દૃષ્ટિ રાખતું નહિ. હવે પછી રાજ્યગાદી કોને મળશે ? ઇત્યાદિ રાજકીય બાબતો જાણવાનો પ્રયાસ જ્યારે બહુ થી થતો ત્યારે તેના બહુની પૂરેપૂરી ખચર રાજ્ય લેતું હતું; પરંતુ ખ્રિસ્તિઓએ એવો પ્રયાસ કરી કપાની દાખલો મળતો નથી. પરંતુ કંપ્લાને ભડકાવી જીદિને પરતંત્ર કરવાનો-

ધાર્મિક ધાર્મિકો ઉપજાવી લોકોનાં મન ઉશ્કેરવાનો, 'જે કાંઈ પ્રયાસ કરે તો તેની ચીડ વિધર્મીઓને ધણી હતી; અને ધણા જ ગંભીર પ્રકારનો ગુનો તેઓ તેને ગણતા હતા. હવે ખ્રિસ્તિ એમ કહેતા કે ખ્રિસ્તિઓ સિવાય આખી દુનિયા નરકમાં પડવાની છે અને નરકનું બહુ બીડામણું ચિત્ર તેઓ આપતા; અને અગાળી અને નિર્બળ મનના માણસ ઉપર એની બહુ અસર થતી. તેથી જ મારકસ ઓરેલિયસે કાયદો કર્યો હતો કે આવી વર્તણૂક જે ચલાવે તેને એક બેટમાં દેશ-નિકાલ કરવો.

પરંતુ તેમની સત્તાવશીનું સુખ્ય કારણ તો એ છે કે બીજાના ધર્મ પ્રત્યે તેમની અસહિષ્ણુતા અને અંટસ ધણી હતાં. જે ધર્મ બીજા ધર્મની ઈર્ષ્યા ન કરે તે ધર્મ પછી ગમે તેવો હોય તો પણ તે ચાલવા દેવાને રામન લોકો લગભગ તૈયાર હતા. પણ ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકો તો કહેતા કે બીજા બધા ધર્મો સેતાનના છે અને તે બધા ધર્મોના અનુયાયીઓની અધી-શતિ જ એકમ છે. તેથી બધાને ખ્રિસ્તિ કરવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. તેથી કરીને જ ૥ મૂર્તિપૂજકોનું તેઓ અપમાન કરતા અને તેમની મૂર્તિ-ઓને પણ અપમાન આપતા. આથી કરીને રાજનીતિને જાણવાવાળા પુરૂષો ઉશ્કેરાઈ જતા એમ કહેતા કે આવા ધર્મને ચાલવા દેવાથી અન્ય ધર્મોની સ્વતંત્રતા રહેશે નહિ; અને પાછળથી મવોપરી સત્તા મળતાં દૈથોલિક ધર્મ ધર્મને નામે ત્રામ પણ ધણી વરતાવ્યો છે. ધર્મની બાબતમાં ત્રણ અસહિષ્ણુતા ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં જોવાઈ જ હતી. બીજા સૈકામાં પણ તેઓએ નિયમ કર્યો હતો કે નાસ્તિક કે બહિષ્કાર પામેલા કાંઈ માણસ સાથે કાંઈ ખ્રિસ્તિઓ કાંઈ પણ જાતનો વહેવાર રાખવો નહિ. આથી કરીને ધણી લોકોની ઇંછા એરે સમાન થઈ પડી; અને તેઓએ વતનિશા કરના અનેક દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી આવ્યા છે.

આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મના ધસારાથી ધર્મોની સ્વતંત્રતાને બધ ઉપજ્યો હતો; એટલું જ નહિ પણ વિચાર અને વૈજ્ઞાની સ્વતંત્રતા કે જે રામની મંદિરનાં ઉત્તમ ફળ હતા તેમને પણ જોખમ હતું. ખ્રિસ્તિ ધર્મ માણસોના વિચાર અને વર્તન ઉપર પણ અમલ ચલાવવાની પોતાની સત્તા

છે એમ માનતો, તેથી તેના ઉપદેશકો ધર્મની બાબતમાં પોતાથી બિન્ન પડતા અભિપ્રાયને ધાતકી ચુનો ગણતા અને તેમ બોલતા. હવે વિચાર અને વાણીની સ્વતંત્રતા રોમન લોકોને ધણી પ્રિય હતી. પરંતુ આ સ્વતંત્રતાનો અંત અંતે ખ્રિસ્તિ ધર્મે આણ્યો અને તે પુનઃ પ્રાપ્ત કરતાં સૈકાના સૈકા વધી ગયા.

ખ્રિસ્તિઓમાં સારા સુણે પણ ઘણા હતા. સીતમને સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મથીરોની અનુપમ હિંમત, અને તેમના શુદ્ધ, કામળ અને પવિત્ર સદા-ચારોની પ્રશંસા આપણે જોટલી કરીએ તેટલી યોગી છે; છતાં ઉપરના કારણોને લીધે તેમને સતાવવામાં આવ્યા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. તેમના સીતમગારોની વર્તણુક કેવળ ગેરવાજબી હતી એમ આપણુથી કહી શકાતું નથી. વળી તરવારના પ્રાણુધાતક ખેસોને લીધે વિધર્મીઓમાં માણસ જાતના શારીરિક દુઃખની બેદરકારી અને લોહીની તૃષા આવી હતી એ વાતથી વળી એ સીતમ વધારે સહેજાણથી સમજી શકાય છે. ખ્રિસ્તિઓ તો એમ માનતા હતા કે માણસની સર્ગગતિ તો અમારા મતથી જ છે; તેથી તેઓ ધર્મને નામે સીતમ કરે તે તો જાણે શીક; પણ રોમના વિધર્મીઓને એ સિદ્ધાંત માન્ય નહોતો; છતાં તેમણે સીતમ કેમ કર્યો ? એ પ્રશ્નની જરાએ મુંઝવણ હવે ઉપસા વિચારોને લીધે રહી નહિ. વળી એથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે રોમના શેહેનશાહોનો સીતમ અમે તેવો સખન અને આકરો હતો છતાં તે એવો જાણુક અને ચાહુ નથી રહ્યો કે જેથી કરીને સમયના સંગેગમાં રહેલી વિશાળ નૈતિક, સામાજીક અને માનસિક શક્તિઓ દબાઈ જાય, અને આ શક્તિઓ જ ખ્રિસ્તિ ધર્મને પ્રસરાવવામાં સલાયક થઈ છે. માટે આવા કઠીન સમયમાં પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ તરી આવ્યો તે દામ્યરનો ચમત્કાર છે એ વાત ખોટી છે.

આ સીતમની યોદ્ધીક તવારીખ તપાસતાં આ વાત સ્પષ્ટ થશે એવું જણાય છે કે રોમમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રથમ દાખલ થયે ત્યારે તેની સામે વિરુદ્ધતા નિલકુલ જનાવવામાં આવી નહોતી.

ઇ. સ. ૬૪ ના આખર ભાગમાં નીરોએ એ સીતમની પ્રથમ શરૂઆત કરી; કારણ કે રોમને આગ લગાડવાનું આજ ખ્રિસ્તિ-ઓને માથે મૂકાયું હતું. રોમમાં ખ્રિસ્તિઓની સંખ્યા તે વખતે વધી ગઈ હતી અને તેઓ લોકત્રિય બિલકુલ નહોતા. કેટલાકને બંગલી જનવરની ખાલ પેહેરાવી કુનરાઓ પાસે ફાડી નખાવ્યા હતા. કેટલાકને ડામરનાં કપડાં પેહેરાવી નીરોના બગીચામાં છવતા બાળી મૂક્યા હતા. કેટલાકને દુસ ઉપર ચોડી દીધા હતા. આમ અનેક મુશ્કા હતા. ઇ. સ. ૬૮ માં નીરો મરી ગયો. પછી ૨૭ વર્ષ સુધી ખ્રિસ્તિઓને સંપૂર્ણ શાંતિ રહી હતી. પરંતુ ડોમિ-શિયનના સમયમાં ઇ. સ. ૬૫ માં પાછો ચોડો સમય તેમના ઉપર જીલમ થયો હતો. આ જીલમનું કારણ જરાજર જણાયું નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ જેવી મજબૂત સરથા ઉપર અસર કરી શકે એવા પ્રકારનો આ જીલમ નહોતો. ઇ. સ. ૬૬ માં નરવા ગાદીએ આબેસે ત્યારથી તે ઇ. મ. ૧૮૦ માં મારકસ ઓરેલિયસ ગત માણુ થયો ત્યાંસુધીનો સમય લોકોને શાંતિ અને સુખનો હતો. અને તે સમય ખ્રિસ્તિઓને પણ અગત્યનો નીવડ્યો, કારણ કે આ સમયમાં ખ્રિસ્તિઓની સંખ્યા ઘણી વધી અને એવી સત્તા એ ધર્મે જમાવી દીધી કે રાજ્યમાં એક અગત્યની સરથા એ ધર્મ ગણાવા લાગ્યો; અને ગમે તેવા બચકર હુમલા તેના ઉપર થાય તો પણ તે ટકી શકે એવી તેનામાં શક્તિ આવી. આ ચોરાશી વર્ષમાં છટા છવાયા જીલમ ખ્રિસ્તિઓ ઉપર પ્રાંતમાં થયા છે; પણ તેથી ધર્મને થકોર લાગે એવું કોઈ વિદ્વન આબું નથી; અને રોમમાં ખ્રિસ્તિઓ જાહેરમાં પોતાનો ધર્મ નિર્ભયતાથી પાળતા. કવચિત્ ખ્રિસ્તિઓને અનુકૂળ કાયદાઓ પણ થના; અને જની શકે તેટલું તેમનું મરદાણુ ચતું. અત્યાર સુધી યાહુદી ધર્મની સાખા ૩૫ તે ધર્મ ગણાતો હતો, પણ હવે તે સ્વતંત્ર જુદો-ધર્મ ગણાવા લાગ્યો; અને યાહુદીઓ વિરૂદ્ધ કાયદાઓ થતા તેમાંથી ખ્રિસ્તિઓને મુકિત મળવા લાગી. પરંતુ મારકસ ઓરેલિયસના રાજ્યના છેક આખર સમયમાં ખ્રિ-સ્તિઓ વિરૂદ્ધ ફરમાન નીકળવા લાગ્યાં. આવા કામગી અને સારા માણુસે સીતમનું કામ કેમ દાયમાં લીધું હશે તેનું અપખુને અનુમાન જ કરવાનું

રહે છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં બંધારણ અને વ્યવસ્થા હવે એક રાજ્યના જેવાં થઈ પડ્યાં હતાં અને તેનાં દૃષ્ટિબિંદુ સેમના રાજ્યથી તદ્દન ભિન્ન હતાં. તો પછી સેમનું રાજ્ય આવી સંસ્થાને પોતાના રાજ્યમાં કેમ ચાલવા દે ? ત્રણ મનુષ્ય-લક્ષણ અને અનીતિના આરોપ ખ્રિસ્તિઓ ઉપર આ વખતે પૂર્ણ જોસથી મઠાવા લાગ્યા હતા; ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તે જુલમ કરવા પ્રવૃત્ત થયો હતો. અને લોકોનાં જનુન અને હોકેમોની નજળાઈને લીધે એના વખતનો જુલમ ત્રાસદાયક થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ આ સીતમ ત્રણ કે ચાર પ્રતિભામાં જ થયો હતો. આખા રાજ્યમાંથી ખ્રિસ્તિ ધર્મને નિર્મૂળ કરવાનો એ પ્રયાસ હતો.

ઈ. સ. ૧૮૦ માં મારક્સ ઓરેલિયસ ગુજરી ગયો ત્યારથી તે ઈ. સ. ૨૪૯ માં કેસિયસ તખ્તનશીન થયો ત્યાં સુધી ૬૯ વર્ષનો એક કાલ આપણે ગણીએ તો તે કાળમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ધણી વગવાળો અને સત્તાવાન થઈ પડ્યો હતો; અને રાજ્યમાં અને લશ્કરમાં ધણે ભાગે તે અરમામાં મોટા મોટા અધિકાર ઉપર ખ્રિસ્તિઓ હતા. તેથી હવેથી તેમના ઉપર થતા સીતમનું સ્વરૂપ વધારે વધારે રાજકીય થતું ગયું. ખ્રિસ્તિઓની સંસ્થા હવે રાજ્યમાં એક જોખમકારક તરવ મણાવા લાગ્યું અને તેથી તેને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો. છતાં આ ૬૯ વર્ષમાં માત્ર બે જ વખત ખ્રિસ્તિઓની શાંતિનો ભંગ થયો હતો. તે સિવાય તેમને હેરાનગતિ થઈ નહોતી. અલેક્ઝાંડર સેવેરસ તો તેમને અંતઃકરણપૂર્વક સહાય આપતો. દિલિપ પણ તેમને બહુ અનુકૂળ હતો, એટલે બધો કે જળ-મંદકાર નામની ખ્રિસ્તિ ધર્મની ક્રિયા પણ એણે કર્યાનું કહેવાય છે. પણ તે વાત વિશ્વસનીય નથી.

આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઝુંડો રોમમાં રોષવામાં આવ્યો ત્યારથી ત્રણમઠા બંધ વર્ષનો ઇતિહાસ આપણે જોયો. આ અરસામાં જો કે ખ્રિસ્તિઓ ઉપર પ્રમોગાપાત જુલમ થયો છે અને તેમણે હિંમતથી સહન કર્યો છે, પરંતુ કદાચ નીચેના સીતમ સિવાય બીજો કેર્મ જુલમ એવો નહોતો કે જેથી કરીને તે ધર્મ રાજ્યમાંથી નિર્મૂલ થઈ જાય. મારક્સ

ઑરેલિયસના સમયમાં સ્થિતિ અને લાયન્સમાં સ્થાનિક જૂલમ ધણે થયો હતો; સેવેરસના સમયમાં આફ્રિકા અને એશિયાઈ પ્રાંતોમાં જુલમ થયો હતો; વળી સાર્વજનિક રમતગમતના મલસાટમાં મથવા તો રેલ અને ધરતીકંપને લીધે દંઘાકિસાદ પણ થતા; પરંતુ પોતાના ધર્મની વિરૂદ્ધ જે જે હોય તેને કચેરી મારવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મ પોતે પાછળથી જેવો સતત, ગોળના પૂર્વક ધરી કાઢેલો અને સાર્વત્રિક જૂલમ કર્યો છે તેવો આ જૂલમ નહોતો. રોમના રાજ્યમાં દરેક ભાગમાં વખતોવખત આખા જમાના પર્યંત ખ્રિસ્તિઓને શાંતિ રહી છે. એશિયા માઈનોર અને જાલમાં ઑરેલિયસના મમય પૂર્વે કાંઈ ખ્રિસ્તિને પ્રાણ સમર્પણ કરવાનો વખત આવ્યો નહોતો. નીશાના સમય પછી ઇટાલીમાં પણ મોટે ભાગે શાંતિ રહી હતી. ખ્રિસ્તિઓને રાજ્યમાં અને લશ્કરમાં અધિકાર મળતા હતા. ખ્રિસ્તિઓ ઉપર જૂલમ થયો છે એ વાત ખરી, પણ ખ્રિસ્તિઓએ પોતે કરેલા જૂલમ જેવો એ નહોતો. રોમના વિશાળ રાજ્યમાં લશ્કર રાજ્યની સરહદ ઉપર રહેતું હતું; પોલિસની બ્યવસ્થા જાહેર રસ્તામાં ચતા ટંકા કિમાદ બ્યટકાવવા પુરતી જ હતી; મરદાર તરફથી કેળવણીને કાંઈક ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું હતું, પણ કેળવણી ઉપર પોતાનો જ ધણ સખવાનો સરકારનો પ્રયાસ બિલકુલ હતો નહિ; અને માથાપે કે ધર્મગુરુઓ પોતાને કાવે તેવી બાળકોને કેળવણી આપવા સ્વતંત્ર હતા. શુદ્ધાત્મેને લીધે લહી-આની સંખ્યા વધવાથી ગ્રીકોનો બહુ ફેસાવો થઈ શકતો; માત્ર રાજકીય ગ્રીકો ઉપર સખત દેખરેખ રખાતી. પરંતુ અન્ય પ્રકારના ગ્રીકો ઉપર કાંઈ પણ જાતનો અંકુશ નહોતો. દૂંધમાં, જે વખતે લોકોમાં ઉદાર-શુદ્ધિ અને ધર્મ-શાંતિ વિશેષ હતાં, જે વખતે રાજ્યમાં મર્વને પુષ્કળ છૂટ અને રત્નતંત્રના પ્રાપ્ત હતી, જે વખતે રાજ્યો ધણું કરીને ધર્મની જાળ-તમાં સંપૂર્ણ બેદરકાર હતા, અને જે વખતે ચારેપાસ સંગ્રેગોની અનુકૂળતા હતી, તેવે વખતે જ ખ્રિસ્તિઓ પોતાના ધર્મનો ફેસાવો કરવાનો પ્રયામ કરવા મંડી ગયા હતા. "

પરંતુ ઇ. મ. ૨૪૬ માં ઈસિયમનો કર જાલમ શરૂ થયો. આ જા-

સમનો ઉદ્દેશ ખરેખર લાયકર હતો, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને દુનિયામાંથી નાબુદ કરવાના વિચારે આખા રાજ્યમાં એ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સીતમમાં જે ક્રૂરતા વપરાણી છે તેનો ખ્યાલ આપવા શબ્દો પણ સમર્થ નથી. ધીમી ધીમી અનેક જાતની રીખામણીથી અને અનેક જાતના ઉપદ્રવથી ખ્રિસ્તિઓ ધરધરી ગયા. લાંબો વખત શાંતિનું સુખ ભોગવેલું હોવાથી અને વળી સમયના દુરાચારથી દૂષિત થવાને લીધે તેઓ હવે નિર્વર્ધિ થઈ ગયા હતા; અને વિલાસમાં વિધર્મીઓની હરીફાઈ કરતા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરુઓ પણ રાજ્યમાં અધિકાર મેળવવાના ઇતિજાર હતા. આવે સમયે આ સીતમનું પરિણામ એ આવ્યું કે હજારો ખ્રિસ્તિઓ પાછા મૂર્તિપૂજક થવા લાગ્યા; અને આમ ખ્રિસ્તિ ધર્મની અવનતિ થવા લાગી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના સુભાગ્યે આ સીતમ માત્ર એ વર્ષ જ ચાલુ રહ્યો; અને તેમાં પણ ખ્રિસ્તિઓને જાનથી મારી નાખવાનો તેમનો ઉદ્દેશ નહોતો, પણ રીખાવી રીખાવીને તેમને ખ્રિસ્તિ ધર્મ તજવવાનો આશય હતો. અને અત્યંત રીખાવવા છતાં જ્યારે ખ્રિસ્તિઓ પોતાનો ધર્મ છોડતા નહિ, ત્યારે ઘણા ખરાને છોડી મૂકવામાં આવતા. અલાર સુધી રામમાં કચ્છસ્તાનનાં ભોંયરાં (Cutch-Coombs) પવિત્ર ગણાતાં હતાં; પણ આ સીતમમાં તે જગાની પવિત્રતાને પણ જૂલમગારે ગણુકારી નહોતી. એ વર્ષ પછી ડેસિવસ ગૂંજરી ગયો અને આ સીતમ થોડો વખત બંધ પડ્યો. પણ ઇ. સ. ૨૬૦ સુધી તે અવાર નવાર ચાલુ જ રહ્યો હતો. આ અગીઆર વર્ષ ખ્રિસ્તિ સંસ્થાને ભારે અને બહુ હાનિકારક નીવડ્યાં છે. તેમાં રામના ચાર તો મોટા ધર્માધ્યક્ષો મુઆ હતા. બીજા જૂલમોની પેડે આ સીતમનું કારણ પણ રાજકીય હતું, અને તેમાં લોકોનું ઝડપ લગ્યું હતું; કારણ કે લોક-માન્યતા એવી હતી કે રથાનિક દેવોની ઉપેક્ષા થવાને લીધે દેશ ઉપર આક્રમ પડતી હતી. રાજકીય આક્રમોને લીધે રામન રાજ્યનો અસ્ત નજીક લાગતો હતો, અને તેમાં મરડી અને દુકાળની આશંકા ઉમેરાઈ હતી. આ બધી આક્રમો ખ્રિસ્તિઓને લીધે આવે છે એવી માન્યતાને લીધે તેમને દેરાન કરવામાં આવના હતા. આ આક્રમોને ખ્રિસ્તિઓ પણ કેવે રૂપે સમજતા હતા તે મંત્ર માધ્યમના

એક લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ મંતને ખાત્રી હતી કે દુનિયાનો દેવે પ્રલય થવા બેઠો છે. તે કહેતો કે દુનિયા દેવે અને ૨૬ થઈ ગઈ છે, કુદરતની શક્તિઓમાંથી સત્ત્વ લગભગ જતું રહ્યું છે, પૃથ્વીમાં રસ રસો નથી અને સૂક્ષ્મી વસ્તુઓનો નાશ મગીપ છે. ઈશ્વરની વિરૂદ્ધ બગવો કરતી પ્રજાને ચેતવણી આપના મરકી અને દુક્ષણ આવે છે, મુર્તિપૂજકો વિશ્વા-મીઓને કનડે છે, એજ દુનિયાનો નાશ સૂચવે છે, કારણ કે તે વિપરીત કામ છે; ઇત્યાદિ.

પરંતુ પછી આવીશ વર્ષ દરમ્યાન પાછો ખ્રિસ્તિઓને લગભગ શાંતિનો મમય હતો. એ અરસામાં ખ્રિસ્તિઓ પ્રાતોના હાકેમ નીમાતા અને તેમને બળીદાનની ક્રિયામાંથી ખાસ મુક્ત કરવામાં આવના. ખ્રિસ્તિ ધર્માધ્યક્ષોને ધણું માન આપવામાં આવતું. રાજમહેવમાં ચાકરો પણ ખ્રિસ્તિઓ હતા અને તેમની રાજ-ભક્તિ વખૂણાતી. સોહેરના દરેક બાગમાં ખ્રિમ્તિનાં દેવજો નધાયા, અને માત્ર ગમમાં જ એવાં દેવજો આસીસ હતા.

પરંતુ ઇ. મ. ૭૭૩ માં ડાયોકલેસિયનનો અત્યત કૂર જૂલમ શરૂ થયો. આ જૂલમના કારણો પણ આગળના જોનાં જ હતાં: તેથી તેમની પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી. સેડેનશાહે પ્રથમ ફરમાન કાઢ્યું કે ખ્રિસ્તિઓનાં દેવજો અને બાઇબલોનો નાશ કરવો; ખ્રિસ્તિઓને કેદ કરવા, અને તેમને મારી મારીને પણ બળીદાનની ક્રિયા તેમની પાસે હાગવરી, પ્રથમ તો તેમની છાંદગીને જોખમ નહોતું. પણ પછી તો તેમને છુનના બાળી નાખવામાં આવતા. અને શારીરિક બધા અને જૂલમ એવો તો ત્રાસદામક લાગતા કે તેમની આગળ મૃત્યુ પણ દયા રૂપ ગણાતું. આ જૂલમ લગભગ દશ વર્ષ ચાલુ રહ્યો.

પરંતુ ઇ. સ. ૩૧૩ માં કોન્સ્ટન્ટાઇને ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેથી તે રાજ-ધર્મ થયો અને ખ્રિસ્તિઓની દુર્દશાનો અંત આવ્યો. આ પ્રમાણે ઇતિહાસ તપાસતાં ખ્રિસ્તિઓ ઉપર થયેલો જૂલમ ખ્રિમ્તિઓને નિર્મૂલ કરે તેવો નહોતો એમ જણાય છે. તો પણ એક વાત લક્ષમાં

રાખવા જેવી છે અને તે એ છે કે વિધર્મીઓનો જુલમ સ્વરૂપે ઘણો જ બાનકી હતો અને તે જુલમમાં માણસોને ઘણી જ દુર રીતે રીઆવવામાં આવ્યાં હતાં. કેટલાકને તપાવેલા લોટાની ખુરશી ઉપર બેસાડવામાં આવતા; કેટલાકનું માંસ ચીપીઆવતી તોડવામાં આવતું; કેટલીક કુમારિકાઓને તરવારના પ્રાણધાતક ખેલો કરનારાને સોંપી દેવામાં આવતી; કેટલાકની આંખો ખોતરી કાઢવામાં આવતી; કેટલાકના હાથ કે પગની નસો ખેંચી લેવામાં આવતી; ઇત્યાદિ. આવે ત્રાસ અને જુલમ પોતાના ધર્મની ખ્યાતર જેમણે સહન કર્યો છે તેમના પ્રત્યે તો આપણી પૂજ્ય-શુદ્ધિ રહેવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

કોન્સ્ટન્ટાઇનથી શાલ્વમેન સુધી.

ખ્રિસ્તધર્મની ફતેહ રોમમાં ક્યાં ધારણેને લીધે થઈ ? તથા કેવા પ્રકારના જુલમની સામે તેને ટપી રહેવાનું હતું ? તે આપણે જોયું. પરંતુ આ નવા ધર્મે જે નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ રોમમાં પ્રાપ્ત થયું તેનું સ્વરૂપ કેવું હતું ? તથા કેવી રીતે આ દૃષ્ટિબિંદુ મનુષ્યના આત્મારિક જીવનમાં ઉતરી ગઈયું ? તે જ્ઞવાનું હવે આપણને રહે છે. કેટલાક કહે છે કે મારકમ ઓરેલિયસ કે મેનિકાના ગ્રંથોમાં સમાએકાં ઉપદેશ ત્રાકોની માથે ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં નીતિ-પ્રકરો સરખાવનાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશની શ્રેષ્ઠતા સ્પષ્ટ માળીત થાય છે અને તેથીજ ખ્રિસ્તિ ધર્મને સીધે યુગપમાં નૈતિક ઉન્નતિ થઈ છે. પરંતુ આ કથન ચોક્કસ નથી એ મેરુજ રિવાજનાં મહત્ત્વ નેવું છે. વિધર્મીઓનું નીતિશાસ્ત્ર તરવચ્ચનનો ખામ હતો. ખ્રિસ્તિઓનું નીતિ-શાસ્ત્ર ધર્મનો ભાગ હતો અને ન-વચ્ચની ખામ થઈ ગઈના ન ગણાતી.

જન-મધ્ય ઉપર તેની ઝાઝી અસર થતી નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓનું નીતિ-શાસ્ત્ર વિશાળ વન-અન્યાના ભક્તિ, આશા અને ધારનીઓમા ઓતપ્રોત હોવાથી, કેળાએના અને જીન કેળાએના બધા ઉપર તેની પ્રમળ અસર થઈ શકી છે. ભવિષ્ય કહેવું, વિશ્વની ઉત્પત્તિ મન-જવરી, આશતને દૂર કરી, અને દેવોની મદાય મેળવવી એટલાજ ઉદ્દેશ વિધર્મી ધર્મોના મુખ્ય કરીને હતા પરંતુ જાહેર ઉપદેશ અને પ્રાર્થના, પાદરીઓ પાસે પાપની કષ્ટનત, બાઈજવનું વાચન, ધાર્મિક કેળવણી, અમુક ધાર્મિક ક્રિયામા ભાગ લેના માટે આચરણની આવશ્યક પવિત્રતા-આમાનું કંઈ તે ધર્મોમા નહોતું. અર્થાત્ નીતિનો ઉપદેશ કરે એવો જનન વર્ગ વિધર્મીઓમા નહોતો. વળી તત્ત્વદષ્ટિએ કર્તવ્યનો જે ખુલામો તેઓ આપતા તે દેવ-મંદિરમા થતી ધાર્મિક ક્રિયાઓ જોડે કાંઈ પણ રીતે મનકિત થતો નહિ આ બંને પ્રદેશોને એકત્ર કરવાથી અર્થાત્ ધર્મમા નૈતિક કેળવણીને ઓતપ્રોત કરવાથી લોકોમા એવી માન્યતા આવે છે કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ જરા બર કરવાથી નૈતિક વિગુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી ઇશ્વરના સાક્ષાત્ મંનકમા આવી શકાય છે, અને આની ઇચ્છા લોકોમા પ્રબળ હોય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. આ ગ્રંથો ખ્રિસ્તિ ધર્મે લીધે છે પિયાગોગિયનો પશુ કહેતા કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાથી ચિત્તની ત્રિગુદ્ધિ થાય છે અને પૂરે દેશી ધર્મોમા ધનુ કરીને પ્રાચીનની જાત સામાન્ય હોય છે એ વાત ખરી, તથાપિ ધર્મના નિરૂપણના નીતિને વણી દેનાનું મુખ્ય કાર્ય ખ્રિસ્તિ ધર્મે જ કર્યું છે અને જે રીતે બને તે રીતે લોકોને નીતિનો ઉપદેશ આપીને તેમને ઉચ્ચ માગમા જાણના એ પરમ કર્તવ્ય ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાનું ગળુ છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રનાયેજ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, આત્માનું અમરત્વ, અને માણસના કર્તવ્ય કે જેવા ને આચીન સુદ્ધિમાન પુરો જાણે જ સમજી શકના તે દરે ધરગતુ અને અનિ મામાન્ય થઈ પડી છે.

પરંતુ તે ધર્મના પ્રધાન મમાએના ઉપદેશના મીઠવો અને ધાર્મિક ક્રિયાઓની મપૂજના ઉપનત સદાચાનના નરા પ્રોજન પશુ એ ધર્મે સ્વીકાર્યા ન હોત તો બટવી મદના તેને પ્રાપ્ત થાત નહિ આ નરા પ્રો-

જનો કાંતો સ્વાર્થી હોય અને કાંતો નિઃસ્વાર્થી હોય. આ બન્ને જાતનાં પ્રયોજનોનો ઉપયોગ એલે કર્યો છે. પ્રથમ તો પરલોક વિશે અને પાપના સ્વરૂપ વિશે એવા વિચાર એ ધર્મ કેલાવ્યા કે તેથી લોકોના જીવનમાં જાગરો ફેરફાર થઈ ગયો. વિધર્મીઓમાં પરલોક અમથી લાગના અમ્મપૃષ્ઠ અને અનિશ્ચિત હતી; તેથી આ દુનિયાના પાપમાં જાતગણતરી રૂપે એ મિલ્કાંત થતો નહિ. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પરલોકનું તીવ્ર ચિત્ર છે. મુઝા પછી પાપીઓ મતલ દુઃખ ભોગવે છે, માણસ જન્મથી જ પાપી છે, અને જાંદગીનાં દરેક નાનાં મોટાં કાર્યોનો ખલો પરલોકમાં જરૂર મળે છે, આવા આવા સિદ્ધાંતોથી મરતી વખતે ખ્રિસ્તિઓ જોગે પશ્ચાત્તાપ કરતા હતા તેવો વિધર્મીઓમાં કદિ થતો નહિ. નાનામાં નાનો દોષ કે જેના પ્રત્યે આ દુનિયામાં ફક્ત દુર્લક્ષ જ માખવવામાં આવે અને જેનાથી કોઈને કશું નુકસાન થતું ન હોય તોપણ તેવા કાર્યનો દિસાખ મુઝા પછી આપણા પડે છે અને તેથી પરલોકમાં મતલ દુઃખ મહત્ત્વ પડે છે એવા મિલ્કાંતની અસર એ સમયે લોકો ઉપર ગંભીર પ્રભાવની થઈ હતી. વિધર્મીઓની દષ્ટિ મદાચાર ઉપરજ હતી, ખ્રિસ્તિઓની દષ્ટિ પાપ ઉપર હતી. પંચિતતાનાં સંદર્ભનાં વખાણ કરીને માણસોને મુધારવાનો પ્રયામ વિધર્મીઓ કરતા; ખ્રિસ્તિઓ પશ્ચાત્તાપની લાગણીને જાગ્રત કરી મુધારવાનો પ્રયામ કરતા. દરેક પદ્ધતિમાં ગુણ દોષ રહેલા છે. નવનવાનમાં માણસને પ્રાંત બનાવી ઉન્નત કરવાની યોગ્યતા હતી, પણ માણસનો પુનઃઉદ્ધાર એ કરી શકતું નહિ. મદાચારને તેથી પ્રેતમાલન મળતું, પણ તેથી દુનિયા જાતકનો નહિ. તેથી મદાચારનો શોખ થતો અને વધતો અને ઘણાં માણસો તેથી મદાચાર પ્રત્યે આકર્ષાનાં; પણ એકાદર માણસ પૂરેપૂરું પતિત થતો તો તેનો ઉદ્ધાર તત્ત્વજ્ઞાન કરી શકતું નહિ; ખ્રિસ્તિધર્મ એસનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકતો. જે માણસને મદાચારનાં સંદર્ભ કે બનાવતું લાગ થતું નથી તે માણસ પણ પરલોકની નીકથી સુધી મદાચારી જાય છે એ જાનુબત મિલ્ક વાન છે.

પરંતુ આ પદ્ધતિમાં એક ગેરફાવટો પણ છે. પાપનું જ્ઞાન નિરંતર નશ્વર મનુષ્ય સંપત્તિમાં જન સ્વભાવમાં સદાચારનું તરવજ નથી એમ કહેવાનું અને મન યદ જાય છે અને તેથી જન-સ્વભાવને મોટા અન્યાય અપાય છે. કોઈ માણસ કેવળ દુરાચારી દોષો નથી, મોટામાં મોટા દુરાચારીમાં કોઈક મોટો સરગુણ પણ હોય છે. અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનું વક્ષણ પણ સરગુણમાં એવું જ હતું. કેવિના કિર્તનોમાં કહ્યું છે કે બ્યભિચારી અને ખુની માણસમાં પણ કાંઈક કુશીનતા, કામગતિ અને નૈતિક ઉત્સાહનો અંગ રહેલો હોય છે. પરંતુ આમળ જતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઉપરોક્ત દોષમાંથી મુક્ત રહ્યો નહિ, અને જન-સ્વભાવને એવો તો બ્રષ્ટ એવો ચિતરો કે કેવળ ઇશ્વરના અનુમદ વિના માણસની મુક્તિ નથી એ સિદ્ધાંત તેમાં મુખ્ય યદ પડ્યો. હવે આ વાત જોડી છે એ એટલાથી જ સિદ્ધ છે કે દુરાચાર નહિ, પણ મદાચાર જ મનુષ્ય-સ્વભાવનો બ્યવર્તક ધર્મ છે, કારણ કે સમજીને સદાચાર માત્ર મનુષ્ય જ આચરી શકે છે. કામ્યાશક્તિ, ક્રૂરતા, સ્વાર્થ કે રાગદેવ તો જૂદા જૂદા પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. અર્થાત્ આદાર, ભય, ઈચ્છા અને મૈથુન માણસની પેડે ધતર પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. પરંતુ પોતાના હૃદયની ભાવનાઓનું વર્ગીકરણ કરીને, પોતાની વાસનાઓના પ્રજ્ઞા પ્રવાહની સામા યદને પણ, જે સારી હોય તેને અનુમરનાની શક્તિ માત્ર મનુષ્યમાં જ રહેલી છે. વળી સંસ્કારને લીધે જેનામાં નૈતિક વિકાસ થયો છે એવા માણસના વર્તનમાં નરમા કરતાં સાફ વધારો હોય છે. કરતા કરતાં પરાપકાર-વૃત્તિ માણસોમાં વિશેષ જેવામાં આવે છે: પારકાનું દુઃખ જોઈને રાજી થનારા બહુ જ થોડા હોય છે, પણ દયાળુ થણા હોય છે; અને પોતાને લાલ કરનારનો ઉપકાર જ માણસો ધણ કરીને માને છે, પણ ઉપકાર ઉપર અપકાર કરનારા તો કોઈક જ હોય છે. વળી આત્મ-ગોચ અને સુજનના પ્રતિ માણસની અનુવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ વગે છે, અને દુરાચારો તો આપણાં મનનાં જે વગણો ભતે નિર્દોષ જ છે તેમની અનિશ્ચયના કે વિરૂંનિરૂપ જ હોય છે. દૂંધમાં, મદાચાર આપણી પ્રજ્ઞ છે, દુરાચાર આપણી વિરૂંનિ છે.

પરંતુ મનુષ્ય સ્વભાવ છેક જ બ્રહ્મ છે એવી જે અતિશયોક્તિ કેટલાક પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથોમાં જેવામાં આવે છે તેવી અતિશયોક્તિ પ્રથમ ત્રણ મંદિરોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં નહોતી. પાપનું ભાન તો પ્રથમથી જ ખ્રિસ્તિધર્મમાં હતું. પરંતુ જન-સ્વભાવમાં રહેલા મૌજન્યનો તે મમયે ઇનકાર થતો નહોતો. ખ્રિસ્તિધર્મ પાપ કરતાં બ્રાંતિમાંથી મુક્ત વધારે કહે છે એમ તે સમયે મનાતું હતું. જનમથી જ માણસ પાપી છે કે કેમ ? તે મનથી પેલેછમમે ઉભી કરેલી ચર્ચા, સંન ઓગટાઇનનો ઉપદેશ, અને તપોવૃત્તિની વૃદ્ધિ-આકારણોને લીધે માણસ કેવળ બ્રહ્મ છે એ સિદ્ધાંત ધીમે ધીમે આગળ આવ્યો, અને તેથી ધણી અધમ વેહેમો તેમાં પાછળથી પેરી ગયા.

પરંતુ આ પાપના વિચારનો ઉપયોગ નૈતિક કેળવણીમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે કેવી રીતે કર્યો છે તે હવે આપણે જાણએ. પ્રભુ-ભોજન નામની ક્રિયા ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ઘણી અગત્યની ગણાય છે, એ ભોજનમાં ભાગ લેવાથી માણસ અમર થાય છે એવી આન્યના ખ્રિસ્તિઓની હતી. કેટલાક ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો એમ પણ કહેતા કે આમાન્ય રીતે એ ભોજનમાં ભાગ લીધા વિના કાઇનો મોક્ષ થઈ જ શકે નહિ. બાળકને પણ એ ભોજનની પ્રસાદી આપવામાં આવતી અને પુત્ર ઉમરનાં માણસો તો એ પ્રસાદી મેળ લેતાં. કેટલેક ઠેકાણે એ પ્રસાદી અવાડીઆમાં ચાર વખત લેવાતી, આ ક્રિયામાં કાઇને ભાગ લેવા દેવો કે કેમ ? એ પાદરીઓના હાથની પાત હતી; અને આ ક્રિયા પ્રત્યે લોકોમાં એટલી અધી પૂન્ય શુદ્ધિ હતી કે તેને માટે પાદરીઓ જે કહેતા તે કરવા લોકો નંચાઈ થતા. પાદરીઓ કહેતા કે જે માણસ નીનિમાન હોય તે જ એ ક્રિયામાં ભાગ લઈ શકે, તેથી કાઇ માણસે કાંઈ પાપ કર્યું હોય તો તેનું પ્રાપચિન કર્મ પડી જ તે એમાં ભાગ લઈ શકે. અને પાર્મિક ક્રિયામાંથી લાગે કાળ અવગત, પરંપરા પૂરેનો અન્યથો ભગ, વેદ્યાવૃત્તિ, વ્યભિચાર, નન્દાન્ના પ્રાણપ્રાતક ખેલનો ધર્મો કે નાટકની ડગમૂઝ ઉપર ખેલાડીનો ધર્મો, મર્તિપૂજન, ખિગ્નિઓ ઉપર જુવમ કરનારની માથે બળી ખિગ્નિઓ પ્રત્યે દ્વારદાસ, અને સ્ટિ-પિડ મંચુન

ઇત્યાદિ કૃત્યોને ગુના કમળી તેમનાં જૂઠાં જૂઠાં પાપને માટે શિક્ષાના ક્રમ પણ તેમણે કરાવ્યા હતા. નાના નાના ગુનાને માટે ઘાડાં આઠવાડીયાં મુઠી આ ક્રિયા-મા ભાગ લેવાની જાની થતી. વધારે મોટા ગુનાને માટે એક વરસ, દસ વરસ કે વખતે છાંયી પવેત પણ જાની થતી. કેવલ જન્મોજન્મ પણ એમાં ભાગ લઇ ન શકે એવી શિક્ષા થતી. અને આ શિક્ષાનો કાળ પ્રાચલિત-કાળ ગણાતો અને તેમાં ગુનેગારે દેટલાંક વન પાળવાં પડતાં; દાંખલા નરીકે તેનાથી તે કાળમાં સ્ત્રી-ગમ ન થાય, કોઇ પણ જાતની મોજ મનમાં તેનાથી પડાય નહિ, અને સતત પ્રયુક્તિમાં જ મન એણે રહેવું જોઇએ; અને આ પ્રાચલિતકાળ મૂંઝે થઇ રહ્યા પછી પણ તેણે માથું મુઠાવી ઉપર ગાંધી લખાવી કાથગામાં પેસી પાદરી પામે ઉભા રહેવું જોઇએ અને જાહેરમાં પોતાના પાપના છકાર કરવો જોઇએ. અને ત્યારે જ પાછી તેને તે ક્રિયામાં ભાગ લેવાની જટ મળતી. દેટલીકવાર પાદરીઓ ગુનેગારને ધર્મ બદલ કરતા, અને તેની સખ્તાર્થ આપણામાં નાત બેદાર કર્યાની સખ્તાર્થ કમતાં પણ વિશેષ હતી.

પાપ અને પ્રાચલિતની આ પદ્ધતિની બહુ બારીક વ્યવસ્થા પૂજાથી ધર્માધિકારીઓએ કરી હતી, અતે તેથી કરીને તે ધર્મની સત્તા-મજ-સત્તા કરતાં પણ વિશેષ થઇ પડી હતી. આ પ્રમાણે જે વાતને લોકો પોતાની મોક્ષની આવશ્યક વસ્તુ માનતા હતા તેની કુલ સત્તા ધર્માધિકારીઓએ પોતાના હાથમાં ગ્રખવાધી ધર્મને નામે અનેક ધાસ્તીઓ ઉપજાવવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા અને તેથી આગળ જતાં રોમ અતિ અનિષ્ટકારક વહે-મોનો અખાડો થઇ પડ્યું હતું. પરંતુ નીચે પરત્વે તો તેથી લાભ જ થયો છે, કારણ કે પાપ અને પ્રાચલિતની આવી મંદગામી સખત અમલ થતો હોવાથી અમુક આજતોમાં નીતિ પરત્વે લોકોના બેદ-આદી વિચાર દૂર થાય છે અને નીચેના ક્રમમાં માણસો ટેવાય છે. અને એ જ પરિણામ પ્રિસ્તિ ધર્મે પણ આપ્યું છે.

જન-અભાવમાં રહેલા સ્વાર્થના તરવનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે

ખ્રિસ્તિ ધર્મે કર્યો છે. પરંતુ નીતિમાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમસાક્ષરને તો એ ધર્મે એથી પણ વિશેષ જાગૃત કર્યું છે. પ્લેટોના અનુયાયીઓ ધર્મરતું અનુકરણ કરવાનો ઉપદેશ આપતા; સ્ટોઇક મતવાળા વિવેક-શુદ્ધિને પગલે ચાલવાનું કહેતા, ખ્રિસ્તિઓ ધનુષ્ક્રિસ્ત ઉપર પ્રેમ કરવાનું કહેતા; અને ધનુષ્ક્રિસ્તદ્વારા એવા મુદરચારિત્રની ઉત્પત્તિ રેખા તેમણે અંકિત કરી છે કે આજ ઓગ-ણીમને વર્ષો પછી પણ મનુષ્યોનાં હૃદયને મનોહારી અને પ્રેમસાહક થઈ તે મટ્યું નથી. અને પ્રેમસાહકિત જીવનના ત્રણ ટૂંકા વર્ષના ઉદ્દેશથી મનુ-ષ્ય-જીવનનો આટલો બધો પુનરુદ્ધાર થઈ શક્યો છે એ વાત ખરેખર વિસ્મયકારક છે. ખ્રિસ્તિ જીવનમાં જે કંઈ સર્વોત્તમ અને અત્યંત વિશુદ્ધ છે તેનું મૂળ કારણ એ જ વાત છે. સંપૂર્ણ અને વિશુદ્ધ પ્રેમ સ્વાર્થની કોઈ ગણતરીને પીછાણતો નથી, અને પોતાના હક્કની માગણી કર્યા સિવાય આત્મ-ભોગ આપવા સદા તૈયાર હોય છે; અને ધનુષ્ક્રિસ્તના પ્રેમની ખાતર ખ્રિસ્તિઓએ પોતાના પ્રાણનું સમર્પણ કરી ઉત્તમ પ્રતિભા સત્ત્વચાર પાળેલો છે; અને મૃત્યુને ત્રિયા ગણી તેને ભેટી ધર્મવીરો થઈ ગયા છે.

ખરૂં કહીએ તો ખ્રિસ્તિ સદાચારનું દર્શિર્ગિદ્ધ પ્રેમ-જીવનમાં જ છે અને ખ્રિસ્તિના આચરણમાં ઉથી પ્રતિભા મદાચાર અને ક્રામગતા પણ તેથી જ આવે છે. ધણા માણસોમાં કર્તવ્યનો કેવળ સાદો વિચાર વામનાઓના બળ મામે ટકી શકતો નથી. હઝરત મહમદ પેગમ્બરના ધર્મમાં પણ વિશુદ્ધ એકધરવાદ અને કર્તવ્યનો લભ્ય વિચાર છે, પરંતુ હઝરત મહમદ પેગમ્બરનું પોતાનું જીવન આદર્શરૂપ નહોતું. ધનુષ્ક્રિસ્તના પવિત્ર અને ઉચ્ચ જીવન-થી ખ્રિસ્તિઓનું જીવન જ બદલાઈ ગયું છે. એક અન્ય કારણને લીધે પણ ધનુષ્ક્રિસ્તના જીવનની અસર પ્રથમ સૈકાઓના ખ્રિસ્તિઓ ઉપર બહુ થયેલી હોવી જોઈએ. કુદરતમાં કાયદાનું રાજ્ય અવિચળ છે એવા આપણા વિચાર હાલ બંધાઈ ગયેલા હોવાથી કાર્મ જરાખર કેમવાએલો માણસ મનુષ્યના લાભની ખાતર ધર્મરી ચમત્કાર થાય છે એ વાત અત્યારે માનતા નથી. પરંતુ તે સમયે ખ્રિસ્તિઓ તોફાન, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ ઇત્યાદિ ભયંકર બનાવો માણસોનાં કાર્યોને લક્ષીને ધર્મર મોકલે છે એમ માનતા.

અને ઈશુખ્રિસ્ત પ્રજાનો પુત્ર હોવાથી તેને માટે ઇશ્વર જમે તે ચમત્કાર બતાવે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ! તેથી કરીને તેમના ચિત્તમાં જે એક પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના ઉપજતી તે આપણને કદાચ અત્યારે સમજાય પણ નહિ. પરંતુ ઈશુ ખ્રિસ્તના પ્રેમને લીધે આખા જગતનું રૂપાંતર થયેલું જ તેમને લાગતું; અને આખા જગતમાં તેના જીવનના ભણકાસ તેમને ભાસતા, તેથી કરીને કુદરતી બનાવો અને આદતોનો ઉલ્લેખ તેઓ આ નવીન પ્રકારથી કરતા અને તેથી તેમાં કંઈ નવીન રહસ્ય જ તેઓ જોતા. સ્વર્ગના અનત અથવા દળરો વર્ષો મુધી પહોંચે એવા મુખથી પણ અન્ય કંઈક જુદીજ વાતનું ગહન આસ્થામન પ્રિન્તિ ધર્મથી પ્રિસ્તિઓને મળતું. દુઃખીઓ, કદાચેના અને તદ્દન નિરાધાર થઈ પડેલાને પણ એ ધર્મ આકાશ નમ્ર જોઈ એમ કહેતાં શીખવે છે કે 'હે પ્રજા! મારી કાળજી તારે છે; આમ ઈશુના પ્રેમની ખાતર મરે કરવાનો અત્યત ઉત્સાહ તે સમયે પ્રિન્તિઓમાં હતો.

■ આ પ્રમાણે જે ધર્મનો, મુખ્ય-ઉદ્દેશ નૈતિક પ્રોત્સાહન આપવાનો હતો, અને જે ધર્મ ભવિષ્યના બદલાના સિદ્ધાંતથી, પોતાની સુવ્યવસ્થિત સંસ્થાથી અને નિઃસ્વાર્થ નૈતિક ઉત્સાહ ઉપજાવવાની પોતાની શક્તિથી ચતુરબળતા દ્વય ઉપર અનુપમ સત્તા આપવા સમર્થ થયો હતો તે ધર્મના મુખ્ય અનુયાયીઓ અતિ પવિત્ર યિનિએ પહોંચે તો તેમાં આશ્ચર્ય જામવા જોતું કાંઈ નથી. અને યુરોપમાં એ ધર્મ આપિત થયા પછી લગભગ બે વર્ષ પર્વત પ્રિસ્તિ વર્ષે જે નૈતિક વિશુદ્ધિ દર્શાવી છે તેથી વિશેષ વિશુદ્ધિ સાંખ્યા કાળ પર્વત કાંઈ પ્રજાએ કદિ દર્શાવી નથી એ નિમ્નચ્છ છે. 'પોતાની આમ-ખાસ પ્રસરેલી જમાનાની ભણતાથી તેઓ વિમુક્ત રહ્યા, કસરત કે રોમના રાજકીય, મામાજીક અને લગાવક જીવનથી તેઓ અવગ રહેતા, અને તે રાજ્યનો અંત ચોક્કસ છે એમ તેઓ માનતા હોવાથી તે અત ક્યારે આવે છે તેની નિર્દતર સહ તેઓ જોતા. આવો ધર્મ રોમનો રાજ-ધર્મ થયો. પરંતુ હજાર બારે વર્ષ પર્વત તેની સર્વોપરી સત્તાકાળમાં પણ સમાજની દશા અતિ અધમ હતી એ વાતની પણ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

એ સમયની સ્થિતિ દુઃકમાં આવી હતી; મારકમ ઓગેવિપરનું મૃત્યુ થયું એ અસ્તામાં શેમની ચુટિમાં ખિસ્તિનધને અગત્યની વગ બનેવતો થયો હતો. શેમન રાજ્યની પડતી ત્વરિત અને લગભગ આગ્રુ થયા લાગી હતી. પછી મોન્ડનટાઇન પાદશાહ પ્રથમ પ્રિમિત થયો અને નવું મેડેર વચાવી ત્યાં એણે પોતાની રાજધાની ગ્રાપી; અને પૂર્વમાં પાત્તના રાજ્યની જમાવટ કરી. આ રાજ્ય લગભગ આગીઆરમં વર્ષે આક્રમ્યુ; અને તે સમયે ખિસ્તિન ધર્મનું નીતિશાસ્ત્ર માન્ય ગણાતું. આ પાછકેટાઇન રાજ્ય કેવળ અંદર અને નીચ પ્રદારનું હતુ એ વાતમા મન હતિદામકારો ગમત છે. એ રાજ્ય પાપુ વિપાગી, સ્વચ્છ અને નિર્દય હતું; અને ઉચ્ચ ભાવનાનો કાંઈપણ અંશ તેનામાં નહોતો. લોકો છગકપરી અને દુરાચારી હતા, અને મદાચારી અને દુર્ધર્મવાન રતા નહોતા. તેમનામાં સ્વદેશભિમાન અને સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા નહીં થઈ ગઈ હતી, બુદ્ધિ-વિદ્યાગતિ જતી ન્દી હતી અને કેવળ સ્વચ્છ વિધામના રોખીન નેઓ ધર્મ મયા હતા. પ્રાચીન ગ્રીક માદિન્યતા ઉત્તમ ગ્રંથો તેમની મન્મુખ હતા, તેથી તેમનામાં જ્ઞાન તો હતું; પરંતુ તે જ્ઞાનથી તેમનામાં સૌંદર્ય કે સ્વદેશભિમાનનો એક તજુજો પણ પ્રદીપ્ત થતો નહિ. એ રાજ્યને ક્રિતિદામ લેષએ છીએ તો ધર્મ-ગુરુઓ, હીજરાઓ અને સ્ત્રીઓના કાવાનવા, ઝેર, અપકાર અને બધું-વધના જનાવો નિર્દતર જનતા આપણે નાંચીએ છીએ. નીરો જોવો નિર્લજ્જ અને અધમ પાદશાહ ત્યાં કોઈ થયો નથી એ વાન ખરી, પણ મારકસ ઓગેવિપર જોવો પણ ત્યાં કોઈ થયો નથી, એ વાન પણ સાચી છે. જ્યુવિપન કાંઈક સારો હતો; પણ તેણે તો ખિસ્તિન ધર્મનો તિરસ્કારપૂર્વક ત્યાગ કર્યો હતો. પૂર્વના આ રાજ્યનો અત છેવટે સુમવમાનોએ આપરો; અને સુમવમાનોના અર્ધ-અદ્રાક્ષર નાવટા તળે કોન્ડાન્ડોનોપલ સેહેર ચગદાઇ ગયુ અને તે પડયું ત્યાં સધી પણ તેના નગરવાસીઓ ધાર્મિક મતબેદનો વિવાદ કરવામાં ઝુમવાઇ રહ્યા હતા.

એશિયાના અન્ય સેહેરામાં પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. ખિસ્તિનધર્મના કાંઈ કાંઈ નામાંકિત ધર્મગુરુઓ અને ઘણા ધર્મોધ તપસ્વીઓ ત્યાં થયા

હતા, પણ અધમ અને વિલાસી લોકોની નીતિ ઉપર તેઓ કાંઈ અસર કરી શક્યા નહિ. ઉલટું ધર્મના અતિ દેવી અને ઝનુની વાદવિવાદ તેમણે ઉભા કર્યાં, અને આ ઝગડાનાં કડવાં ફળ પાછળથી કાયમ ભાગવવાના રહ્યાં.

કાળે કરીને રામના રાજ્યના જે જે ભાગ પડી ગયા હતા તેમાંથી પૂરું તરફના વિભાગની આવી સ્થિતિ હતી. પશ્ચિમ તરફના વિભાગની સ્થિતિ તેથી કાંઈક જૂદી હતી. કોન્સ્ટન્ટાઇન ખ્રિસ્તિ યથા પછી એક થનક નહિ પીત્યો એટલામાં તો ઍલેરિકે ગ્રામ મર ક્યું અને પછી જંગલી-ઓની ચઘાઇઓથી રામનો સમગ્ર અંતે હિન્ન હિન્ન થઇ ગયો. પરંતુ આ જંગલીઓએજ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો; તેથી ખ્રિસ્તિ ગુરુઓ કે જે પ્રાચીન ખજાનાના મુરશ્વક હતા તે તેમના પણ ગુરુ થયા; અને જન-મુદારણનો જે ઉચ્ચ અભિલાષ તેમને હતો તે અમલમાં મૂકવાનો આમ તેમને પ્રસંગ મળ્યો. અને તેમનો પ્રયામ સાવ નિષ્ફળ પણ નથી ગયો. મનુષ્યોના વિચાર અને કૃતિઓ ઉપર સૈકાઓ સુધી આ ધર્મ લગભગ નંપૂલું સત્તા બોગવી છે અને એવી સંસ્કૃતિ એણે ઉપજાવી કે તેથી કરીને તેના દરેક ભાગમાં એ ધર્મની અસર સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. કાર્યમાં પ્રદર્શિત થતી શુભ-વૃત્તિમાં, પૂત્ય-શુદ્ધિના પવનમાં, ભક્તિમાં અને સાથે રહી એકબીજાને સહાય થવાની ટેવમાં, વિધર્મીઓના પ્રાચીનકાળના જમાના કરતાં તે સમય બહુ આગળ વધી ગયો હતો; અને દયામાં ગ્રામન લોકો દરેક, અને પાતિવ્રત્યમાં ત્રીક લોકો કરતાં એ જમાનો બેશક ચડીઆતે હતો. ખીજી રીતે જોઇએ તો સ્વદેશભિમાનમાં અને નાગરિક સદાચારોમાં, સ્વતંત્રતાના ગ્રેમમાં, જે મદાન નરો તેમણે ઉપજાવ્યો તેની સંખ્યા અને ઓજામાં, અને આરિયનો જે નમુનો એણે ગાંધી આપ્યો તેના મારવ અને સાંદર્ભમાં, વિધર્મીઓના સર્વોચ્ચ જમાના કરતાં તે જમાનો ધણે જ ઉતરતો હતો. કેવલ, ગેરવ્યવસ્થા, અન્યાય અને વિગ્રહ ખ્રિસ્તિઓમાં પણ પુકળ હતાં, અને શુદ્ધિવિષયક સદાચારોમાં કોઇ પણ જમાના કરતાં તે સમય ધણું કરીને ઉતરતો જ ગણાશે. પોતાના મતના એટલા તો આમહી નેઓ હતા કે પરમત તેઓ ત્રિવકુલ સદન કરી શકતા નહિ; અને

પોતાના મતને અનુકૂળ જુદા અને જાણી બુદ્ધિને કરેલું પાખંડ પણ તેઓ પુષ્કળ ચકાવી લેના. ત્રદામાં જ સદાચાર છે; સત્તાધારીઓ જે નિગમનો બનાવે તે જ ખરાં; આપો તેમનો નિરંતર ઉપદેશ હોવાથી મનુષ્યની શ્રદ્ધામાં એવી નંડતા આવી ગઈ કે તેની બેઠી, ધણા સંકાઓ પછી ત્યાંદે કાંદાલીમાં ધૌલોગિક સરચાઓના ઉદયથી શોધક, નવું નવું કહેનારી અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની દેવ લોકોમાં આવી ત્યાં જ તૂટી. કેથોલિક મંત્રદાયનો આ સત્તા-કાળ દનિદાસમાં અંધકારમય યુગના નામે પ્રસિદ્ધ છે, પણ તેમાં ઉપર કશું તેમ કેટલાંક સારાં તરખે પણ હતાં.

કોન્સ્ટન્ટાઇન ખ્રિસ્તિ યાજ્ઞ પછી બારમે વર્ષના દતિદાસથી આટલું નો સિદ્ધ થાય છે કે જે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મે મદાચારનાં કેટલાંક તરખે અને મિદ્દાનો દુનિયાને આપ્યાં છે અને તેમની છાંટ અને મિશ્રાણથી સમાજના આચરણનો રંગ બદલાઈ ગયો છે, તથાપિ ગ્રીક અને કેથોલિક જેવી ખ્રિસ્તિ ધર્મની શાખાઓ પોતાને રૂએ તેવા સુધાતની સ્વતંત્ર પ્રેરક થાય એ વાત જન-સમાજના દૈન્યાણની ખાતર ક્ષેપણ રીતે દંટ નથી. અહીં કેટલાંક એમ કહે છે કે કોન્સ્ટન્ટાઇનના સમય પૂર્વે જ સમાજ સમારત્વનાથી કાંઈ થયા માંડ્યો હતો; વિધર્મીઓની અધકચરાએલી શ્રદ્ધાઓ અને ચંચળતા હજી પૂરેપૂરાં નાણુદ થયાં નહોતાં; અને પાછળના જમાનાની માફી દશાનું કારણ ધણું ખરું તે જ હતું; વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વગ ધણી વખત માત્ર નામનો જ અને દેખીતો જ હતો; અને જગતીઓ સમાજને ઊભા બિન્ન કરી નાખતા હતા; આ ગધાં કારણોને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મ એ અધકાર-મય યુગના નામથી પ્રસિદ્ધ જમાનાઓમાં (અર્થાત્ ઇ. મ. ૫૦૦ થી ઇ. મ. ૧૫૦૦ સુધીના કાળમાં) બહુ બસર કરી શક્યો નથી. આ દલીલમાં કાંઈક સત્ય છે એ વાત ખરી, પરંતુ બાઈબેલના સત્ય વિધર્મીઓની શ્રદ્ધાઓ અને વિચારોથી સુક્ત હતું, અને હજાર વર્ષથી વધારે સમય પર્વત જંગલીઓથી છતાયું નહોતું; પશ્ચિમ રાજ્યમાં પણ ચકાઈઓના સેવાલ શોત પડી ગયા પછી આખામાં આખા સાતમે વર્ષ પર્વત ખ્રિસ્તિ

ધર્મનો અમલ એક લાઠીએ રળો હતો; આ બધી દડીકતો આપણે ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે ઉપલી દલીલ પચનન્દિત થઈ જાય છે. પ્રાચીન કાળના દુઃસ્વસ્થતા દ્વારારોનો દારૂએ આપી પ્રિન્તિ ધર્મમાં ઠેરવી વિશુદ્ધ નીતિની માથે તેમની સરખામણી કરવાની વાત સેદેલી છે. પરંતુ વાસ્તવિક સુધારાની ચર્ચા તુલ્યના કરવાની આપણને ઇચ્છા હોય તો ગ્રીક અને રોમના લોકોનો સુધારો અને ખ્રિસ્તિઓનો સુધારો એ બન્નેને એકદરે આપણે સરખાવવા જોઈએ; અને એ બન્નેમાં કયા કયા દુરાચાર હતાઈ ગયા હતા અને કયા કયા સદાચાર જામળા આવ્યા હતા તે આપણે જોવું જોઈએ. ખ્રિન્તિ ધર્મના પ્રથમ બે મંકમાં નૈતિક ઉન્નતિ ધણી થઈ હતી, અને એ જ એ ધર્મની પવિત્રતાની સાબીતિ છે એવી દલીલ વારંવાર તે મમથે થતી હતી. કોન્સ્ટન્ટાઇન ખ્રિસ્તિ થયો તેના આગળ સૈકામાં નૈતિક પતન ક્યારેનું ન્પષ્ટ થવા માડ્યું હતું. તે પછી બે મંકમાં બધા ખ્રિન્તિ વૃદ્ધો કહે છે તે પ્રભાવો મામાન્ય રીતે લોકમાં બધા દુરાચાર પ્રચલિત હતા. તે પછી ધાર્મિક નુબાગનો જે કાળ આવ્યો તેમાં કેટલાક ખાંસ શરો હતા એ વાત ખરી; પણ ખ્રિસ્તિધર્મની અસ્થાયી જનસંભાજનો પુનરુદ્ધાર થયો છે એવી બાબતનું કાંઈ પ્રમાણ તેમાંથી નથી મળતું એ વાત પણ ચોક્કસ છે. હેમાં ત્રણ મંકમાં ધણી ખરી જામતમાં અદ્યાપિ પર્યંત નહિ પડેએવી ઉચ્ચ દશાએ સુધારો પહોંચ્યો છે એ વાત તદ્દન ખરી છે, પરંતુ તેનાં કારણો અનેક અને એક બીજામાં મિશ્ર છે, અને ધાર્મિક નીતિ માત્ર તે માહેલું એક કારણ છે. યાત્રિક શોધો, ઔદ્યોગિક જીવનની રેવો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધખોળ, રાજકીય બધારણના સુધારા, સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને વિસ્તાર, વિધર્મી પ્રાચીન કાળના રૂઢ વિચાર, આ બધાનો એ સમ્મુતિમાં ભાગ છે; અને ઇતિહાસમાં ઉડા ઉતરનાં બે સત્યો ન્પષ્ટ રીતે ઉપર તરી આવે છે. એક તો એ કે ધર્મશાસ્ત્રની અસગ્ને લીધે મંકાઓ પર્યંત યુરોપની જુદી બેહેર મારી જઈ અચેત પડી રહી હતી. પરંતુ પ્રાચીનકાળનું વિધર્મી સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની સુસવમાની અરથાઓ—આ બે પ્રદેશ કેથોલિક મતની દડુમતથી દિશા નનંત રહ્યા

હતા અને તે દ્વારા સાહિત્યનું પુનરુદ્ધવન કે ન્યાંથી અર્વાચીન સુધારાનો કાળ શરૂ થાય છે તે યુરોપમાં પેહું. બીજી મત્ય વાત એ છે કે છેલ્લા ત્રણ સૈકાઓથી વધારે કાળનું નિરીક્ષણ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મની પ્રબળતા જેમ જેમ ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ આપણી ઉત્પત્તિ વધતી ગઈ છે. વૈદક વિદ્યામાં, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રમાં, વેપારી લાલમાં, રાજનીતિમાં અને નીતિશાસ્ત્રમાં પણ ધર્મના દૃઢ ઇકરાર, સુધારકની વ્યાઙ આવીને ઉભા રહેતા, હતા, અને આ બધા ઇકરારને બહુ અગત્યના માનીને તેમનો બચાવ કરવામાં આવતો હતો, પણ સુધારાના ઐદિકે જોર આગળ એ બધાને અંતે નમી જવું પડ્યું છે.

ઉપરની હકીકતથી સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે જે ધર્મમાં નૈતિક ઉપદેશનું અનુપમ સૌંદર્ય હતું અને જે ધર્મ મનુષ્યોના હૃદય ઉપર અસર કરવાને સમર્થ હતો, અને જે ધર્મ છેલ્લા થોડા સૈકાઓથી લોકોને અનેક બાબતમાં આશિરવાદરૂપ થઈ પડ્યો છે, તે જ ધર્મ લાંબા કાળ સુધી અને જૂદી જૂદી અવસ્થામાં, યુરોપનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં કેવળ અશક્ત કેમ નીવડ્યો હશે ? કાર્ય કરવામાં ખ્રિસ્તિઓ નિરૂત્સાહી અને અકુશળ હતા એમ પણ નહોતું. પરંતુ તે સમયે સમાજમાં વિરોધી બળો વહેતાં હતાં તેનું એ પરિણામ છે એ આ પ્રશ્નનું દ્વંદ્વમાં ઉત્તર છે. કેથોલિક ધર્મના વિશાળ અને અનેકદેશી તત્ત્વમાં કેટલાક ભાગ એવા હતા કે જે મનુષ્ય-જાતને સુધારવામાં અને ઉન્નત બનાવવામાં બહુ સારી રીતે કામ આવ્યા, અને બીજા કેટલાક ભાગ એવા હતા કે જેની અસર એથી કેવળ ઉલટી જ યઈ. આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનું કામ આ પ્રકરણનું છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે તેથી મનુષ્યની હૃદયી પવિત્ર ગણાવા લાગી. એ ધર્મનો પ્રથમ ઉપદેશ એ હતો કે સદામાં માણસો ભાઈઓ છે. અમર પ્રાણીઓ તરીકે, અન્યત્ર સુખ કે અત્યંત દુઃખને માટે અંતે મર્જિત હોવાથી, અને એક જ જાતની યુક્તિમાં મર્જ સદલાગી હોવાથી, પોતાના જાતભાઈઓને પાવત્ર પ્રાણીઓ ગણવાની ખ્રિસ્તિની પ્રથમ દરજ

સ્પષ્ટ છે; અને તેમાંથી સઘળાં મનુષ્યોની હિંદગી પવિત્ર છે એ ખાસ
 શ્રિસ્તિ વિચાર પ્રકટ થયો. ક્રાપના કારણવિના પોતાના જાતભાઈઓને;
 કાપી નાખવા એ જોઈ છે એમ મનુષ્યનો કુદરતી સ્વભાવ માણસને કહેતો
 નથી એ વાત સમજવાનો પ્રયાસ આપણે આગળ કર્યો છે; અને નૈતિક
 પ્રત્યક્ષો મનુષ્યને સ્વભાવ-સિદ્ધ છે એ મિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ દલીલ કરનારને
 પ્રત્યુત્તર આપવા આ વાત સદ્દમાં રાખવાની છે. જંગલીઓની પ્રાથમિક
 દશા કે જ્યારે મનુષ્ય-સ્વભાવની ઉચ્ચ શક્તિઓ ખીલેલી હોતી નથી અને
 લગભગ મલ્લ-દશામાં જ હોય છે એ દશાની વાત એક કારે રાખતાં, સુધ-
 રેલી અને નીનિમાન પ્રજાઓએ પણ અમુક અમુક ખાખતમાં કે અમુક
 અમુક વખતે મનુષ્યોની કનકને જનવરના સિકારતુલ્ય ગણેલી છે એ વાત
 ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. એસકના ગ્રીક લોકો વિદેશીઓને જંગલી ગણી
 તેમના પ્રત્યે નિર્દય વર્તણુક રાખના; રોમન લોકો તરવારના પ્રાણુધાતક
 ખેલોમાં, અને તેમના ઇતિહાસના અમુક કાળે શુભામે પ્રત્યે, બહુ ક્રૂરતા
 વાપરતા; સ્પેનના લોકો અમેરિકાના વતનીઓ પ્રત્યે નિપુર હૃદયના કના;
 મર્યાદાન આપવા જતી ધણું કરીને સઘળી યુરોપીય પ્રજા, જે તેના ઉપર
 યુરોપની દેખરેખ ન રહે તો, ત્યાં નિર્દય વર્તણુક રાખતી આવી છે.
 ગ્રાનીન પ્રજાઓ મોટેભાગે તરતનાં જન્મેશાં બાળકોને રખડનાં મૂડી દેતી
 હતી. આ સઘળી બાળકોમાં હૃદયની કેવળ ક્રિંતા આપણને જણાઈ આવે
 છે, અને આપણા પોતાના સમયમાં પણ છેવંત્ર જલુ સૈકાની અંદર મેટ-
 શ્રિટનમાં પણ તે ક્રિંતાનાં ચિહ્નો કદાચ મળી આવે તેમ છે. એકોની
 કતલ ઇન્કાંકના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને મનુષ્યોની સઘળી જનતની
 સ્વચ્છ કનકની કૂરના આપણી નૈતિક વૃત્તિઓનો એક આવશ્યક ભાગ
 યજેલી છે એ વાત હૃદયમાં ઉતારવી આપણને અત્યારે ગમેનેવી મુશ્કેલ
 લાગતી હોય, તથાપિ આરાં મારાં માણસો તે નિરંતર આચરતાં આવ્યાં છે.
 એ વાત નિર્વિવાદ છે, અને તે પણ એવાં મારાં માણસો કે જે બીજા
 જાંબી બાળકોમાં કાઈપણ જમાનામાં અવગ્રહ દયાળુ ગણાય એવાં કનાં, જે
 રમનેને અત્યારે આપણે જંગલી ગણીએ છીએ તે રમનાથી ટપકર રાખ-

ઓના સમયમાં મારામાં સારા ઝંઝેરોને ધણો આનંદ મળતો હતો; અને આત્મીય કાળમાં ખરેખરી દયાવાળાં માણસો કે જે મંડળીઓ પ્રત્યે દામળ, મિત્રો પ્રત્યે પ્રેમી, પાડોશીઓ પ્રત્યે ઉદાર, અને જન્મની નજરમાં પોતાના શેહેરીનું ખૂન આપણને લાગે છે તેવું જ ધાતકી લાગતું તે જ માણસો તજવારના પ્રાણુધાતક ખેલો જોવા જતાં અને ત્યાં તાળીઓ પાડી શાખામી આપતાં; અને તે જ માણસો નિઃશંક અને બાળકોને રખડતા મુકવાની સલાહ આપતાં. પરંતુ તે ઉપરથી આપણું કુદરતી નૈતિક પ્રત્યક્ષોની વાત-વિકલા સંક્રિત બની જાય છે એમ ધારવું કેવળ બૂલભરેલું જ છે. આનંદ નીતિવાદીઓનું કહેવું માત્ર એટલું જ છે કે દયા અને નિર્દયતાના ભેદનું જ્ઞાન આપણને સ્વભાવથી સિદ્ધ છે, અને દયા આપણા ઉચ્ચતર ક્રિયા વધારે મારા સ્વભાવનો અંશ છે, અને તેથી તે ગુણ કેળવવાની આપણી ફરજ છે. જમાનાનું ધોરણ કે જે સમાજના આમાન્ય મળેગોથી નિર્ણય થાય છે તે ધોરણ આ કર્તવ્યની વાસ્તવિક દૃઢ તે સમયને માટે બાંધી આપે છે; કારણકે જે આ ધોરણથી નીચો રહે તે એ ધોરણને નીચું ઉતારવામાં સહાયમૂલ થાય છે. હવે, જો કે જૂદી જૂદી પ્રજાઓમાં અને જૂદા જૂદા જમાનામાં દયાનાં ધોરણ બહુ જૂદાં જૂદાં માત્રમ પડેલાં છે, પણ દયા એ સારો ગુણ છે એ બાળકમાં સૌની મપૂર્ણ એકમતિ છે, એ વાતથી વધારે એકમ વાત બીજી કોઈ નથી. પ્લોટોએ બાળકોની બલામણુ કરી હતી; ક્રોટાએ ધરણ ગુલામોને વેચી દેવાની હિમાયત કરી હતી; પ્લિનીએ મેદાનની રમ-તોનાં મોટા ફાટતે વખાણુ કર્યાં હતાં; જૂના જમાનાના સરદારો લશ્કરી કેદીઓને ગુલામ બનાવતા કે તજવારના પ્રાણુધાતક ખેલોમાં ઉતારના; નવા જમાનાના મગદગરો તેમના મોલોને હલકો પાડે એવી કોઈ પણ જાતની મહેનત તેમને સોપવાની ના પાડે છે; જૂના જમાનાના ધાર્મ-શાસ્ત્રીઓ પોતાના કાયદામાં અનેક પ્રકારની કૂર શિક્ષાઓ શરમાવતા; નવા જમાનાના ધાર્મશાસ્ત્રીઓ મોટામાં મોટા ગુનેગારની મળ પણ દૂંદી કરી નાખવાના પ્રયામ કરે છે; જૂના જમાનાના શિક્ષકો ગ્રામથી અંકુશમાં રાખના નવા જમાનાનો શિક્ષક મહાદેવનાથી વચ કરે છે; રચેનની બાલિકા

ગોધાની કૂર લગાઇમાં આનંદ માનતી; અર્વાચીન ગુધારક :શિકારની બધી ગમતોને નિંદે છે અથવા ખોરાકને માટે પણ પ્રાણીઓની દિસાને વખોડે છે; અથવા તો મોટાં પ્રાણીઓને જ મારવાની દિમાયત કરે છે કે જેથી ઓછા જીવની દિસા થાય; અથવા તો પ્રાણીઓની નિર્વિખજ કતલ કરવાનું કહે છે: આ બધાં માણસો પોતાના કર્યોમાં અને કહ બાબતોને કૂર કહેવી અને કહ બાબતોને દયમંદી દેવી એ બાબત પોતાના અભિપ્રાયોમાં એક બીજાથી બહુ જૂદા પડે છે, છતાં કૂરતા કરતાં દયા સારી છે એ બાબતમાં સૌ મમત ટોચ છે. અર્થાત્ જમાનાના ધારણે તે તે સમયના મામાન્ય મંત્રેગોથી નિર્ણયિત થતાં હોવાથી તે બિંબ બિંબ હોય છે; પણ મૂળ સિદ્ધાંતમાં બિંબતા ક્યાંઈ હોતી નથી. તેથી કરીને જૂદા જૂદા જમાનામાં વિગતો પરત્વે પ્રજાઓનું કે મનુષ્યોનું મનભિન્નત્વ ગમે તેટલું હોય પણ નિર્દયતા કરતાં દયા સારી છે કે કેમ? એ બાબતનો સંશય પણ કોઈને આરોગ્ય નથી, જમાનાના ધારણ પ્રમાણે અલગવાનું માણસનું કર્તવ્ય છે, અને તે ધારણથી ઉતરતું જેનું વર્તન ટોચ તેને તે મમયનાં માણસો નિંદે છે. હવે ખ્રિસ્તિ ધર્મની ખાસ ખુબી એ છે કે દયાના પ્રેરિત ધારણને અનિ ઉચ્ચ એણે બનાવ્યું અને ભાર દબને જંગતને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે ગમન કે સગવડતાની ખાતર કોઈ પણ માણસની જીંદગી લેવામાં મેહું પાપ છે, અને તેથી આપણી પરાંપકાર વૃત્તિઓને ખૂબ સચેત એણે કરી દીધી.

આ બાબતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની અમર મનુષ્ય જીંદગીની છેક પ્રાથમિક અવસ્થા અર્થાત્ ગર્ભાવસ્થાથી શરૂ થાય છે. પ્રાચીનકાળમાં ગર્ભપાતનો દિવાળ બહુ નિંદ્ય ગણાતો નહોતો, ડરણુ કે જનમ્યા પેહેલાં બાળક જીવતું ગણાય નહિ એવી ગ્રાન્યતા તે ગમયે પ્રચલિત હતી. વળી મનુષ્ય જીંદગીની પવિત્રતાનું પ્રબળ ભાન જ્યાં ટોચ નથી, ત્યાં હજી નહિ જન્મેલા બાળકના ધાતથી દયાની લાગણી બહુ ઉપજતી નથી; અને વખતે મામાજક દિનના વિચારથી દોરાઈ બાળકને જન્મવા નહિ દેવામાં દયાનું જ કામ થાય છે, એમ માણસો મમજવા લાગે તો તેમાં નવાઈ નથી. એરિસ્ટોટલ કહેતા કે જ્યાં-ત્યાંની મનુષ્ય અસુક હૃદય ઓળખી જાય, લાગે તેમજ તેમની ગર્ભપાત

કરવાવાનો કાપદો થવો જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રીસમાં અને રોમના સામ્રાજ્ય-મમય પર્યંત ગર્ભપાતની વિરુદ્ધ કોઈ કાયદો નહોતો, અને હોય તો તે અમલમાં મુકતો નહિ. તે સમયના અનેક લેખકો કહે છે કે એ રિવાજ પ્રસિદ્ધ અને લગ-લગ સાર્વત્રિક હતો. અને વ્યભિચાર અને ગરીબીનું એ પરિણામ હતું એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રસૂતિથી શરીર-સૌંદર્ય ખગડી જાય છે એમ ધારી વખતે માનાઓ પણ ગર્ભપાત કરતી હતી. અને એટલા બધા ગર્ભપાત થતા હતા કે તેઓ તેને માટે ખાસ ઘઘો પણ જાગ્યો હતો. સેનિકા, પ્યુટાર્ક ઇત્યાદિ લેખકો એને ગુનો ગણતા હતા, પણ તે ચલાવી લેવા જેવો છે એવી એકદરે સામાન્ય માન્યતા હતી.

હવે ખ્રિસ્તિઓ છાતી ઢોકળને કહેવા લાગ્યા કે એ રિવાજ નિર્દય છે, એટલું જ નહિ પણ ગર્ભપાત એટલે ખૂન-ખાળહત્યા જ. અને તેના પ્રાચીન તરીકે એવી તો સખત સજા એ સસ્થામાં થતી કે તેથી તે એક મોટો ગુનો છે એવી અમર ખ્રિસ્તિઓના મન ઉપર સચોટ ધવા લાગી. એક ગુનેગાર માતાનો મૃત્યુ પર્યંત પ્રભુ-બોજનમાંથી બહિષ્કાર થયો હતો. આ સજા ધીમે ધીમે પાછળથી ઓછી થવા લાગી હતી, તથાપિ ગર્ભપાતને એક અતિ ગંભીર પ્રકારનો ગુનો મંસ્થાના શાસનમાં લેખવામાં આવતો હતો. ૧૭મી જળમાર્ગની ક્રિયા કે જે ખ્રિસ્તિઓના ધર્મ-શાસ્ત્રમાં આપણી બુદ્ધિને અત્યંત કમકમાટી ઉપજાવે એવી છે તે સિદ્ધાંતથી પણ સુધારાની બાબતને નો બહુ ટોચ મળ્યો છે. વિધર્મી કિંવા મૂર્તિપૂજકોની દૃષ્ટિમાં જ્યારે ગર્ભ-પાત અને હત્યા ગુનારૂપ લાગતા ત્યારે પણ તેઓ તેમને નિર્દય ગુના ગણતા; ઘરણું કે પુત્ર ઉમરના મનુષ્યની હત્યા થતા તેની કેટલી બધી આશાઓ અને હિસાબ લાગી પડે છે તે ચાત ખાસ નજરમાં રહેતી. ૧૭મી તેને શારીરિક દુઃખ પણ ઘણું થાય છે, અને તેનાં સગા સંબંધો, મિત્રો અને જગતને પણ વખતે ઘણું વસતુ લાગે છે. આમાથી કયું ગર્ભપાત કે બાળહત્યામાં બનતું નથી. બાળહત્યાન તેમને મન દાઇ અગત્યનું જ નહોતું. પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મ ગુરૂઓને બાળહત્યાનમાં પણ હાથકર અગત્યના મમગમતી. તેઓ કહેતા કે ગર્ભમાં હોય આળ્યો કે તરત જ તે અમર પ્રાણી થાય છે અને જન-મન પહેલાં તે મરી જાય તો પણ આદમના પાપને ખાટે તે જન્મખંડર

દેવાથી દયામનને દિવસે તેને ઉંચું ચૂં પડે છે અને જળ-માર્ગનની દિવા તેને કરવામાં નહિ આવી હોય તો નિગતર તેને નરકમાં રહેવું પડે છે. બાળશુવનની કિંમત અને પવિત્રતાના આપણા નિર્મળ ભાનની શરૂઆતના સિદ્ધાંતને લીધે ધાતું કરીને મોટે ભાગે થએલી છે, અને દરે આપણા જ્ઞાનિ જીવનમાં એ ભાન એવું તો ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે કે એવા કાષ્ઠ-પણુ મિદ્ધાન્તની ગેરદાજરીમાં પણ તે ટકી રહેવા સમર્થ છે. શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે બાળક મરે તે તો ઠીક; પણ જગ માજનના સંસ્કાર પાંખા વિના જો એ જાય તો તેની નિર્દતર અધોગતિ રહે છે. તેથી જ તેઓ મલપાતને મદ્દા પાપ ગણતા હતા. 'સંતોના જીવન ચરિત' નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે એક માણસને ગર્ભાશયમાં બાળકની અવસ્થા કેવી હોય છે તે જાણવાની વિચિત્ર જગામા થઈ, અને તેથી એક મંભવતી સ્ત્રીને તેણે મારી નાખી; અને આ પ્રમાણે તેણે સ્ત્રી-દત્તના અને બાળ-દત્તના બંને કરી. પણ પાછળથી તેને તેનો પસ્તાવો થતાં જગતમાં જઈ પ્રાપ્તિત અને પ્રાર્થના તે કરવા લાગ્યો. પશ્ચાત્તાપના થયાં વર્ગો એમ માલ્યા પછી ઇશ્વરી અવાજથી તેના જાણવામાં આવ્યું કે તેનો સ્ત્રીદત્તાનો ગુનો માફ થયો પણ બાળદત્તાનો ગુનો માફ થયો નહિ.

પ્રાચીન મઠકૃતિમાં બાળદત્તાનો રિવાજ પણ એક મોટા કસેક રૂપ હતો. આ ગુનાનો સ્વાભાવિક ઇતિહાસ કાંઈક વિચિત્ર છે. જંગલીઓમાં દયાની લાગણી બહુ નિર્મળ હોય છે; અને તેમની લસાયક અને ભરવાડ-શાઈ જાંઘી બાળ-જીવનના સંસ્કારને પ્રતિકૂળ હોય છે. તેથી જન્મેલા બાળકને જીવતું રાખવાનો તેના બાપનો વિચાર ન થાય તો તેને મારી નાખવાનો કે રખડતું મૂકી દેવાનો રિવાજ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત થાય છે. જે પ્રજા જગતી દશામાંથી બહાર આવેલી છતાં હજી પોતાની રહેલી કન-ધીમાં અણધાર અને સાદી હોય છે તે પ્રજામાં બાળ-દત્તાનો રિવાજ ધણુ કરીને ક્યારે જ લેવામાં આવે છે. પશુ સુધારો વધતાં જીવન દૂર ગુ-નાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ઓછા થતા જાય છે તેમ આ ગુનો ઓછો થતો નથી, કારણ કે જંગલી દશા ઊડ્યા પછી લોકોની દૂરના કરતાં તેમના વ્ય-

લિચારથી આવા શુના વિગેય અને છે. વળી ધણા દેગોમાં અને જમાનામાં એવો વિચાર પ્રચલિત હોય છે કે જે વસ્તુ પોતાને અત્યત પ્રિય હોય તેનું ગળીદાન દેવોને બહુ રૂચિકર થાય છે, અને મતાનો માખાપને અન્યત પ્રિય ખજનારૂપ હોવાથી તેમનું ગળીદાન દેવોને બહુ ગમે છે. વળી જેને અત્યારે આપણે જનહિતનાદનો સિદ્ધાંત કહીએ છીએ તેને અનુમાર ગ્રીક લોકો એ રિવાજને અનુમોદન આપના હતા; અને અમુક પ્રમગે તો તે આગતમાં કાયદાની ફરજ પણ માણસોને માથે નાખવામાં આવતી હતી, કારણકે તેમનો મિદ્ધાંત એટલે એવો હતો કે વસ્તીનો વધારો અમુક હદ પર્યંત જ થવો જોઈએ અને કાચાર અને નિરૂપયોગી જનોથી જેમ અને તેમ ગળય મુકન ગહેલું જોઈએ. માટે રાગી અને બદ્ધમીકલ બાળકોની હત્યાથી સમાજને લાભ જ થાય છે એમ તેઓ માનતા હતા. એવા બાળકો જે જીવે તો તેમનું જીવન તેમને પોતાને પણ બોળરૂપ લાગ્યા વિના ગે નહિ; તેથી તેમાં દયા પણ છે. ગ્રીક-જીવનના વિશ્વાસી વયજીને સીધે લાંબાકાળ પર્યંત ગ્રિવિનિમલ સાચવી રાખવાનો વિચાર ગ્રીક લોકોને આવતો જ નહિ અને પિતા કરતા બાળકો પ્રત્યે માતાની વૃત્તિઓ વધારે પ્રમગ હોય છે, પરંતુ ગ્રીક માતાની મામાજક અને માનગિક દયા વણી અધમ હોવાને સીધે પ્રજના વિચારમાં આગેવાન થનાને તેઓ અસમર્થ નીનડી હતી. પરંતુ ગ્રીમમાં પણ આ શુનાની ૭૮ ગર્વત્ર નહોતી, અને થીજમમાં તો તે શુનાને માટે દેહાતદંડ થતો.

રોમમાં પોતાનાં મતાનો ઉપર પિતાની મત્તા પ્રથમથી જ નપૂજા હતી. પરંતુ તે મત્તા ઉપર કાયદાના અંકુશ પણ પ્રથમથી જ હતા. રોમને પ્રજા-વૃદ્ધિની આવશ્યકતા હતી, અને તેથી રોમન મામાજનના વિશ્વાસી અને ગ્રહ કાળ સુધી રોમન પોદ્ધામાં આગવ્યાનો રિવાજ નહિ પણ નાધારણ થયો હોય એમ જણાતું નથી. અને ત્યારે બાળહત્યાના મતાવ બહુ બનના કારણે ત્યાં જે પિતાને ધણા છોકરા હોય તેને ખામ હકો આપીને, ગરીમ માગાપોને કેટલાક કરોના બોજમાંથી મુત્ત કરીને અને ગમ્મના મોકેમાં છોકરાઓ માટે ગમ્મજના કેટલક લાખને આપીને, આર-

કતરી રીતે ધારાશાસ્ત્રીઓએ એ ચાંતને નિષ્ઠ ગણી હતી. અર્થાત્ જ દત્તાને તેઓ યુનો તો ગણતા, પણ આપણી પેઢે તેને મોટો યુનો તે નહોતા ગણતા. તોપણ રોમના સામ્રાજ્ય સમયમાં બાળદત્તાઓ બહુ અને યુનેગારો બહુ સંદેશાધર્થી અને વારંવાર છટકી જતા. બાળદત્તા અને બાળકને રખડતું મૂકી દેવું એ એ વાતોમાં ભેદ પાડવામાં આવ્યો અને પાછલા યુનાને માટે કાયદામાં કોઈ સજા નહોતી. તેથી કોઈ જાતની ભીતિ વિના તે યુનો લોકો બેઠકક કંઈ જતા. જન્મેલું બાળક જીંદગી હોય તો તેની તો ધણું કરીને દત્તા જ કરવામાં આવતી, ૨ ગરીબ માઆપ બાળકને રખડતું મૂકી દે તો લોકો તેમના પ્રત્યે બહુ ક્ષાદૃષ્ટિ રાખતા. રખડતાં મોકલાં બાળકો અસજાત ધણું કરીને મરી જા પરંતુ અમુક સ્થળે તે બાળકો મૂકતાં હોવાથી લોકો તેમને વારંવાર બચાવી બેતા અને સુશામ કે વેશ્યા તરીકે તેમને ઉછેરતા.

આ પ્રમાણે બાળદત્તા નિષ્ઠ છે એવી લોકોમાં લાગણી તો હતી જ આ લાગણીને વધારે મજબૂત કરી તેનો અમલ કરાવવો અને રખડા મોકલાં છોકરાંઓને માટે સરકારનાં સાધનો વધારવાં એટલું જ ખિરિ મૂકેને આ બાબતમાં કરવાનું હતું. અને ગલોપાતની બાબતમાં મહા ક્ષેત્રી પદ્ધતિ અહીં પણ તેમણે મહત્વ કરી. ઉપરાંત ખિરિતો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા કે અબજાની દયા ઉપર આધાર રાખીને બાળકને રખડા મૂકી દેવું એ તેની દત્તા કયા બગમર છે. અને તેથી ક્રાન્ડન્ટાઈનન સમયથી જ તે મજબી કાયદા થવા લાગ્યા; અને ગરીબ માઆપનાં છોકરાંને ગલોપના ખર્ચે ઉછેરવાં એમ પ્રસિદ્ધ થયું. વળી રખડતા મોકલાં બાળકોને અચાનક યોગ તથા એવા ઉદ્દેશથી એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો કે તેવાં બાળકો ઉપર તેમને બચાવનારની સંપૂર્ણ મત્તા રહેશે. પરંતુ તેથી કરીને સેક્ટો વર્ષ પર્વત આવાં બાળકો યુનામગીરીમાંથી મુક્ત થઈ શક્યાં નહિ. યુરોપમાં બ્યારે સુશામગીરીનો અંત આવ્યો ત્યારે જ તેમનો ઉદ્ધાર થયો. વળી ગરીબ માઆપો છોકરાંને વેચી દેનાં. આવાં છોકરાંને ગાબાળે

કાયદાપૂર્વક લીધેલા નાણાં પાછાં આપીને અને વખતે પાછા આપ્યા વિના પણ તેમને પાછાં મેળવી શકનાં. પરંતુ છોકરાને વેચવાનો પ્રચાર પણ લાંબા વખત સુધી ચાલેલો જણાય છે.

વિધર્મીઓના કાયદા પ્રમાણે જાળવવાને પણ કરીને મનુષ્યવત્ જણવામાં આવતો; પરંતુ બીજી જાતના મનુષ્યરૂઢ જેટલો ફર તે લેખાતો નહિ, અને તેથી તેને માટે મોતની મજા થતી નહિ પણ દેશનિકાલની થતી. પરંતુ ધીમે ધીમે એ ગભીર પ્રકારનો ગુનો ગણાવા લાગ્યો અને શાર્વમેનના મમયમાં એ ગુનો ખૂન ગણાવા લાગ્યો; અને જાળક રખડતુ મકનારને પણ મજા થવા લાગી.

આ બધા કાયદા ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસાધ્યતા થવા દેનાં. પરંતુ તેથી જાળવવા કેટલે દરજ્જે ઓછી થઈ તેનો ચોક્કસ નિર્ણય થવો શક્ય નથી. પણ આના કાયદાથી જાળકને રખડતુ મકનારને ઉચાડે ધધો અસાધ્ય થઈ પડ્યો, અને તે ગભીર પ્રકારનો ગુનો છે એવું ઉલટ લાન લોકોને થવા લાગ્યું એટલી ખ્રિસ્તિ ધર્મની અમર થઈ એમ કહેવામાં કાંઈ અડચણ નથી. અત્યંત ગરીબીને લીધે માખાપ છોકરાને રખડતા મૂકી દેનાં, તે જાળકને ખ્રિસ્તિઓ મદદ કરતા, અને એના ધણા છોકરાઓને ખ્રિસ્તિ ગૃહસ્થો ઉછેરતા. પણ મધ્યકાળની સરખાતમાં જાળ-મજાક સસ્થાઓ ઉભી થવા લાગી. પરંતુ તેમાં ઉછેરેલાં જાળકો ખ્રિસ્તિ સંધાના ગુનામ ગણાતા. ગુનામ-ગીરી નષ્ટ થઈ ત્યારે આના જાળકો મૂકી મન્યામાં લગી ગયા. ખ્રિસ્તિ ધર્મ દયા અને મન્યાતને માટે મરડુર છે, જતાં જાળ-સરસક મન્યાઓ ગ્યાપવામાં એ ધર્મ દીલો રલો દતો, તેનું કારણ લાગુ કરીને એ છે કે બલિયારના ગુનાને તેઓ ત્રણ જ ગભીર લેખતા. ધણી ઉદાર મન્યાઓની માતૃભૂમિ રોમમાં પણ તેઓ સૈકાની ગરખાત સુધી એની કાંઈ સસ્થા નહોતી. જાગમા મૈકાના મધ્યભાગમાં મિલાનમાં એવા મડલો સ્થપાયાં હતાં. એ જ મૈકાના અતમાં એક ખ્રિસ્તિ માધુએ જાળકોના મરડણ અને તેમની કળવણી માટે એવું એક મડળ પારીમમાં ત્યાપ્યું હતું. અને તેરમા અને ચૌદમા મૈકામાં યુગેપના મોટા ભાગમાં આ મડળની જાખાઓ થઈ

હતી. આ મંસ્થા મણુ તજ દીધેલાં બાળકોને લેવાની ના પાડતી. એવે વ્યાપે બાળકન્યાઓ ઘણી ચવાચી તેને માટે પોક્કર ચવા લાગ્યા ત્યારે તત વિન્મટ દી પોલે લોકોને એવા જાત્રત કર્યા કે તેની અસર ખાનગી ધર્માંદામાં અને કાયદાના બમાગ્લમાં પણ યથા; અને તેથી બાળમરણ મંસ્થાઓ ઉભી થવા લાગી. આથી કરીને અલિચારને ઉત્તેજન મળે છે કે કેમ ? દ્રવ્ય કરવા જતાં પતિવ્રત્યને દાનિ થાય છે તેનું કેમ ? દત્તિકા પ્રતો અને તે મંથધી થએલા વાદવિવાદમાં ઉતરવાનું અત્ર પ્રવેશન નથી. મુદ્દાની તાત અત્ર એટલી જ છે કે લોકોએ તજ દીધેલાં બાળકોની છાંદગી બચાવવી એટલું જ નહિ પણ તેમને કેળવી નીતિમાન બનાવવાં એ ચાતને માટે પ્રિતિ ધમ ઉત્તેજર હતો, અને મનુષ્યની છાંદગી અને તેના મદાચારની આવી બારીક અને પ્રમાણિત ચીવટથી વિધર્મીઓ કેવળ અચાત હતા. દરેક જીવ અમર છે એવા પ્રિતિ મિદાંતનું જ આ પરિણામ છે. અને પ્રિતિ ધર્મની ન્યાં ન્યાં બરાબર અસર થતી છે ત્યાં ત્યાં તેનું આ મુખ્ય અનુપમ લક્ષણ દરેક ધએલું છે.

આ બાળજીવનના મરણજીમાં પ્રિતિ ધર્મ ધણુ કસું છે એ અદે, પણ ઘણી વખત તેની અતિશયોક્તિ કરવામાં આવે છે. પશુ તરવારના પ્રાણધાતક ખેલો નાણુ થવા તે તો પ્રિતિ ધર્મના પ્રતાપે જ; અને મનુષ્ય જાતના નૈતિક દત્તિકાસમાં આ મુધારો જેવો તેવો થયો નથી. પ્રિતિઓ કહેતા કે આ ખેલોમાં પાપ છે અને તેમાં ખૂનજ થાય છે, અને તેને માટે ખેલાડીઓ અને પ્રેક્ષકો ખન્નેને ઇશ્વર આગળ જવાળ દેવો પડશે જ. શમન લોકોમાં આ ખેલોનું આકર્ષણ બહુ હતું અને કેળવાએલો અને લુદ્ધિમાન વર્ગ પણ એ ખેલોને ચોગ જ નિઘ ગણતા એ આપણે આગળ કહ્યું છે. મુદ્દ કાન્ડનદાર્દન પણ અસાખ્ય વિદેશી કેદીઓને જાગી પ્રાણીઓ સાથે વદાડતો હતો. ઈ. મ. ૩૨૫માં પ્રથમ પ્રિતિ પાદશહે કાયદો કર્યો કે એ ખેલોને ગુનારૂપ અણુવા; પણ એ કાયદો ઝઝો અમલમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. પશ્ચિમ-નાન્યમાં તો તે ચાલુ જ હતા. ઈ. સ. ૩૫૭ માં કાન્ડનદાર્દન કાયદો કર્યો હતો કે ગજમહેલના નોકરોએ કાંચ આપી કાંઈએ એના ખેલમાં ઉનાગ્વા નહિ. ઈ. સ. ૩૬૫ માં વેલેન્ટિનિયને કાયદો

ક્યોં હતો કે ખ્રિસ્તી ગુનેહગારોને તેમાં ઉતારવા નહિ. ઓનોગિયસે કાયદો ક્યોં હતો કે જે ગુલામ એવો ખેવાડી હોય તેને કોઇ ખત્રીની નોકરીમાં રહેના દેવો નહિ; પણ ધર્મ કરીને આ કાયદાની મતલબ અમીરોને હથી. આમધ માણસોથી જળવાન નહિ થતા દેશની હતી પણ અગત્યની વાત એ છે કે નથી રાજધાની ક્રાન્ડનટિનોપલમાં એવા ખેવ કદિ દાખન દેશમાં આવ્યા નહોતા. જે કે રામમાં એ ખેલ મોળા પડ્યા હતા, નો પણ ચાલુ તો ગયા હતા. આ ખેનનો શોખ પ્રાચીન વિવર્મા લોકોનું ખરામર્મ ખરામ લક્ષણ હતું તેમનું સારામાં મારૂ લક્ષણ કદાચ ધાર્મિક સ્નાતન્ય હતું. અને ખ્રિસ્ત રાજ્યમાં સાગ લક્ષણનો પ્રથમ ઉચ્છેદ થયો હતો એ અફ-મોમની વાત છે. મહાન થિયોડોશિયમે ધર્મની વિવિધતા આખા ગાયમાં મધ કરી હતી, પણ આ ખેવ દરાવતો હતો.

પરંતુ જે કે ખ્રિસ્ત ધર્મ રાજ્ય-ધર્મ થવા પછી તેણે નરે આ ખેન નજની રાજધાનીમાં બધ પડ્યા હતા, તથાપિ તેની વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તિઓનું વલણ પ્રથમથી જ હતું એ ચોક્કસ છે. એવો કોઈ ખેલાડી ન્યા મુધી પોતાનો ધવો છોડી ને ત્યામુધી ખ્રિસ્ત ગુરુઓ તેને જલમાન ક્રિયાની સ્પષ્ટ ના કહેતા અને જે કોઈ ખ્રિસ્ત એવા ખેલ જેવા જતો તો તેને પ્રભુ-મોજનમાંથી વાતલ કરતા. પૂર્વમાં આશરે થિયોડોશિયમના સમયથી એ ખેન બધ પડ્યા હતા, અને તેને બહારે રચની શાન્તનો શોખ વધ્યો હતો. પશ્ચિમમાં ઇસ ૪૦૪ માં ઓનોરિયમના સમયમાં ન્યારે એ ખેવ થયો ત્યારે મનુષ્ય-પ્રેમના ઉત્તમ ઉમગણથી ઉત્પાદિત બની ટેલીમેક્સ નામનો માધુ અખાણમાં દોડી ગયો અને લડનારાઓને છટા પાડના લાગ્યો. આથી કરીને પ્રેક્ષકો ગુસ્સે થઈ ગયા અને પથરા મારી તેને મારી નાખ્યો. પણ તેના મૃત્યુથી એ ખેનનો ડેરો અત આવ્યો. તથાપિ જગલી જનનરો અને માણસની સામ્રામી ચાલુ રહી, અને આ રમતો પૂર્વમાં ખાસ કરીને લોકપ્રિય થઈ પડી હતી. પરંતુ લોકોની સામાન્ય નિર્ધનતાને લીધે જનવરો મળી શકતા નહિ અને તેથી તે રમત પણ ઓછી થઈ અછ ધીમે ધીમે આ રમતો એવી રીતે થતા વાગી કે તેથી માણસોને કોઈ જોખમ ગ્રહેતું નહિ, પણ પ્રાણીઓ

પ્રત્યે દૂરતા વપરાતી. આ રમતો પણ છે-તે સાતમા શ્રેણીમાં દુલોની મલા-
એ બધ કરી. પરંતુ મધ્યાહન મુખે ઇલાલીમાં મલ કુસ્તીઓ થતી રહી
હતી અને તેમાં કોઈ કોઈ વખત રમનારાને બહુ ઈજા થતી હતી.

તરવારના આ પ્રાણુધાતક ખેલોને નાણુદ કરવામાં ખિસ્તિ ધર્મે થોડા
છપર જેવો તેવો ઉપકાર કર્યો નથી. એ ખેલો બને નો દૂર જ હતો, પરંતુ
તેની મોટામાં મોટી ખરાબી તો એ હતી કે તેથી કરીને બધા વર્ગોના
લોકોમાં દયાની લાગણી ઘુટી થઈ જતી હતી અને એ વાત દયાના ધોષજીને
ઉચ્ચ ખનાવરામાં નહતર રૂપ થતી હતી. વિધર્મીઓની મામાશક નમ્રુતિ
અને તેમનું તરવરાન આ બાબતમાં મુદ્દાગે કરવા અમમર્થ નીવડ્યાં હતા;
અને કદાચ સાંખ્ય સમય પર્યંત એવીને એવી સ્થિતિ આપ્યા કાગત. અને
જ્યારે ઉત્તર તરફના અનાડી વીરોએ મદ્યલીનું ગભ્ય હતી લીધું તે વખતે
જે એ ખેલો નિંદુરપણે પ્રચલિત હોત તો તેઓ પણ ઉત્માદપૂરક
તેમને વધાવી લેત, અને મધ્યાહનના જીવનમાં તેમનાં મન પેસત; અને પાડી
મનુષ્ય જાતની ઉન્નતિમાં કેટલો વિલગ થાત તે અત્યારે કહી શકાતું નથી.
પરંતુ ગમની ભૂમિમાંથી આ દુષ્ટ છોડને નિર્મળ કરવા ખિસ્તિ ધર્મ મમર્થ
થયો; અને તેથી પુરોપનીષદ મંત્રુતિ ઉપર ખિસ્તિ ધર્મનો મોટામાં મોટો
ઉપકાર છે. એ ખેલોમાં જે મરી જતા તેમના માનની ખાતર એવા ખેલો
કલનના વિવર્ધઓમાં પેસાતી રકમે વારસામાં મૂકી જવાનો રિવાજ હતો;
તેને બદલે ગરીબ અને દુઃખીને મદદ કરવા વાગ્યો. મૂકી જવાની
પ્રથા ખિસ્તિ ધર્મે પાડી, અને ઉન્નમગમા એવા ખેલો થતા રોકાયાથી તે
મહીનો રોમના આખા રાજ્યમાં ઉત્સવ તરીકે પળાતો; તેને બદલે હંશુ-
ખિસ્તના આગમનની યાદગીરી જળનવા ખિસ્તિઓ તે મહીનો ઉત્સવના
માળવા લાગ્યા.

પરંતુ મનુષ્યની જીદગી પવિત્ર છે એ સિદ્ધાંતને ખિસ્તિ ધર્મના કેટ-
લાક આચાર્યોએ એવું રૂપ આપવા માંડ્યું કે તેથી કરીને પ્રજાની અવ-
નતા અને રાજ્યની શાસન-પદ્ધતિ બેઠે તેને મેળ મળ્યો નહિ. તેઓમાંથી
ધણુ એમ કહેતા કે સિપાઈ તરીકે અથવા કોઈના ઉપર ખૂનતુ તોડોમન

મુખીને કે આંગળી તરીકે વર્તનથી કે કાષ્ઠપણુ પ્રકારે કાષ્ઠ ખિસ્તિથી કાષ્ઠની
 હંદગી સર્જન શક્ય નહિ. પ્રથમ જાણતો વિચાર આપણે હવે પછી
 કરશું; અને બીજી બે જાણતો નિઃકલ કરવા થોડા જ શબ્દો પૂરતા છે.
 મોતની સજા વાજબી હોય તો પણ આંગળના ધધામાં કાંઈક અટકતા છે,
 કાંઈક અનુચિતતા છે એવી માન્યતા અમલથી જ ચાલી આવેલી છે, અને
 તેથી તે ધધો મૂળથી જ અપવિત્ર લેખવામાં આવે છે. ગ્રીમ અને રોમમાં
 આંગળોને ગેહર બહાર રહેવું પડતું અને રહોડસમાં તો નેમને રોહરમાં પેન-
 વાની પણ રજ નહોતી. ખિસ્તિ ધર્મમાં પણ શરૂઆતમાં આવા વિચાર
 ધણા પ્રચલિત હતા. અને જેના હાથ વાજબી વિમલમાં પણ કાષ્ઠપણુ રીતે
 લોહીથી ખરડાએલા હોય તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના દેવળમાં આવવાની
 મનાઈ હતી; અને આવા મનાઈ-હુકમનો અમલ પાદશાહ કે મેનાપનિઓના
 સંપ્રદાયમાં પણ થતો. મામાજીક અને રાજકીય જરૂરીઆતોને ધ્યાનમાં રાખ્યા
 વિના આ પ્રમાણે પ્રથમ ત્રણ સૈકામાં ખિસ્તિ શરૂઓ પોતાના અભિપ્રાય
 મનાવવાનો યત્ન કરતા હતા; પણ ત્યારે ખિસ્તિ ધર્મની મતા જમી ગઈ
 ત્યારે આવા વિચારો ફેરવવાની તેમને જરૂર પડી. અને તેથી આંધા સૈકામાં
 તેમનો મામાન્ય અભિપ્રાય એટલો જ રહ્યો કે કાષ્ઠ ધમશરૂઓ ખૂનના તોહો-
 મતમાં ભાગ લેશે નહિ. આવી ખામ યિચિતિ પાદરીઓને પ્રાપ્ત થતાં પછી
 ગુનેગારોને મળમાંથી બચાવવા તેઓ વચ્ચે પડવા લાગ્યા; અથવા રાજ-
 દ્રોહ કે કાષ્ઠ બીજા કારણથી કાષ્ઠ રોહર કે તેની ખામખામ ખુનગેજ થવાનો
 ભય આવી પડતો ત્યારે મદાદના જસુસ તરીકે તેઓ કામ કરવા લાગ્યા.
 પાદશાહની મર્તિઓ અને વિધર્મીઓનાં દેવ-મંદીરો પ્રથમ પવિત્ર ગણાતા
 હતાં તેને બદલે હવે ખિસ્તિ દેવળો પવિત્ર ગણાવા લાગ્યા. વળી લેન્ટ અને
 ઇસ્ટરના પવિત્ર તેહેવારોમાં કાષ્ઠ ગુનેગારની તપાસ થઈ શકતી નહિ
 અથવા તેને બધા કે મોતની સજા થઈ શકતી નહિ. વળી તોહોમતદારની
 નિર્દોષતા જાહેર કરવા ચમત્કારો પણ જનતા, પણ કાયદાપૂર્વક તેને મોતની
 સજા થવી જોઈએ એવું સૂચવતા ચમત્કાર કદિ જનતા નહિ.

આ અધાને લીધે કાયદા પ્રમાણે પણ મળની જગત્સુદી અગત્ય

યષ્ટ શકતી નહિ. વળી તેથી કરીને લોકોની કમ્પનામાં દયા અને પવિત્રતાનું વિચાર-માહર્યય થવા લાગ્યું અને મનુષ્ય-હંદગીને ગાટે પૂજ્ય ભાવ થવા લાગ્યો. વળી કોઈ ધર્મગુરૂથી મનુષ્યનું લોહી રેડાય નહિ એ સિદ્ધાંતની એક બીજી વિશદાણુ અમર પણ થઈ છે. મોતની સગ થાય એવા કોઈ પણ તોહામતમાં કોઈ ધર્મ-ગુરૂથી ભાગ લઈ શકાય નહિ એવા સિદ્ધાંતથી નાસ્તિકોને સતાવતાં છતાં પણ તેમના મૃત્યુથી મુખ્ય ધર્મ-ગુરૂઓ પ્હોવા લાગ્યા, ન્યારે ધર્મ-ગુરૂઓ મરત્ર સ્વીકારતા હતા કે નાસ્તિકતા મોટામાં મોટો ગુનો છે, અને તેથી નાસ્તિકોને શિખા થવી જોઈએ; અને ન્યારે ધર્મ-ગુરૂઓની ઉન્નરણીથી નાસ્તિકોને દેશનિક્ષણ કરવાના, નેમનો દડ કરવાના અને તેમને કેદની મજ કરવાના કામના થતા હતા અને ધાર્મિક ગ્રંથત્રાનું ક્યાંઈ નામ નિશાન પણ રજું નહિ; ત્યારે પણ તે જ ધર્મગુરૂઓ તેમનું લોહી રેડવાથી ડરવા લાગ્યા. વખત જતાં નાસ્તિકોને મજ કરવાની સત્તા ન્યારે રાજ્યને મોંપાતી ત્યારે પવિત્ર પ્રાર્થના કરીને ધર્મગુરૂઓ વિદ્યારવા યોગ્ય દંભથી ભભામણુ કરવા લાગ્યા કે લોહી રેડવાયિના તેમને જેમ અને તેમ નરમ મજ કરજો; અર્થાત્ તેમને જીવતા બાળી મકવા કે જેથી કરીને તેમનું લોહી રેડાયા વિના તેઓ મૃત્યુ પામે. રામમાં ન્યારે બ્યભિચારી દેવ-પૂજનરણોને જીવની ત્રાટવામાં આવતી હતી ત્યારે તેમાં પણ આવો જ સિદ્ધાંત અતર્ગત હતો.

વખત જતાં ખ્રિસ્ત ધર્મગુરૂઓએ મનુષ્યોનું લોહી રેડવામાં મણા મૂખી નથી. પરંતુ શરૂઆતમાં લોહી રેડવાની જે અત્યંક બીક તેમને અતરમાં રહેતી તે બીક દયાનો દેશવો કરવામાં ધણી કામ લાગી છે. છતાં કાયદાથી ગુનેગારોને જે મજ થતી તેની સખ્તાઈનો ધટાડો કરવામાં તેમના ઉપદેશની અમર થોડી જ થઈ છે એ વાત લક્ષમાં લેવા જેવી છે. ઇતિહાસનું બારીક અવલોકન કરતાં ૨૫૪ જણાય છે કે કાયદાના બંધાગળમાં સત્યયુગનો સમય વિધર્મીઓના રાજ્યમાં આવ્યો હતો; ખ્રિસ્તિ ધર્મના અમલમાં નથી આવ્યો. અન્યાય થતો હોય તો તે માંભળી ન્યાય આપવો, જુલમથી દુનર્ણ ગએલા વગેરે ઉચ્ચ પાયરીએ લાવવા, અને

બ્રાહ્મણના સિદ્ધાંતને લઈ કાયદા બાંધવા, ઇત્યાદિ અનેક અગત્યનાં બધારણો રામના પાદશાહોના સમયમાંજ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં; અને તેમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશથી થોડો જ વધારો થયો છે. ક્રોન્ડનટાઈનને જે ત્રણ બાબતોમાં સમજની ઇચ્છા થતાં હતાં તેના કાયદા કર્યા હતા એ વાત ખરી, પણ બાળદંત્યા, બલિચાર, જળાત્કાર સંબોગ ઇત્યાદિ બીજા ગુનાઓ માટે ખ્રિસ્તિ પાદશાહો અત્યંત સખત સજા કરતા, અને તેથી સજાથી થતા મોતની સંખ્યા વધી પડી હતી. ખ્રિસ્તિ પાદશાહોને આસમાનમાં ચડાવી તેમનો સ્વર્ગ અને પવિત્ર વર્ગ સ્થાપવામાં અને અન્ય ધર્મોએ ઉપર ગમે તે રીતે અને ગમે તેવો જીવન કરવાના કાયદાનો ટગલો કરવામાં જ ખ્રિસ્તિ પાદશાહોનો મમય બનીત થયો છે એ સોચની વાત છે.

મનુષ્યની છાંડી પવિત્ર છે એ ખ્રિસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંતથી છેલ્લું પરિણામ એ આવ્યું કે આત્મ હત્યામાં કેવળ પાપ ગણાવા લાગ્યું. આત્મ-દંત્યાની વિરૂદ્ધ વિધર્મી નીતિવેત્તાઓની દંલીલ આર પ્રકારની હતી. પિથા ગોરાસ અને પ્લેટોની ધાર્મિક દલીલ એવી હતી કે કતેબની અસુક જગાએ નિયત થએલા આપણે બધા ઈશ્વરના સિપાઈઓ છીએ, અને તે જગા છોડી દેવી એ આપણા સરજનહાર ઈશ્વરની સામે બળવા કર્યા જેવું છે. એરિસ્ટોટલ અને ગ્રીક વારા-શાસ્ત્રીઓની સામાજિક દલીલ એવી હતી કે રાજ્યની તેહેનાતમાં રહેવું એ આપણી ફરજ છે અને તેથી મનુષ્યને જોઈને છાંડી તથા દેવી એ રાજ્ય પ્રત્યે આપણી ફરજનો પરિત્યાગ કરવા જેવું છે. મનુષ્યનું ગૌરવ નજરમાં રાખી પ્લેટો દંત્યાદિ એવી દલીલ કરતા કે હિંમતથી માથે પડવું દુઃખ સહન કરવામાં ખરેખર ધૈર્ય મળાએલું છે; અને તેથી આત્મ-દંત્યા કરવામાં બામલાપણું છે. નવીન પ્લેટો-મતના અલખવાદ કિંવા ગુરુધર્મવાદની એવી દલીલ હતી કે ચિત્તની મધળી વાતની વ્યગ્રતામાં આત્મ-દંત્યા બ્રહ્મા સમાએલી છે અને ચિત્તની વ્યગ્રતાને કીધે આત્મહત્યા થતી હોવાથી તેમાં ગુનો બને છે. આ ચોથી દલીલને ખ્રિસ્તિઓના ઉપદેશમાં કાંઈ સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. અને બીજી દલીલની અસર પણ તેમાં નહિ-

વત છે. સ્વદેશાભિમાન કર્તવ્ય છે એ વિચારને સરસ્વતીની પ્રિસ્તિ સરસા
 બિલકુલ ઉત્તેજન આપતી નહિ. વળી ત્રીજા મેકમાર્ક એ મંસ્થાનુ દષ્ટિ-
 બિંદુ મન્યાસ છપન હતું. અને આ દષ્ટિ-બિંદુને ધક્કા પહોંચાડ્યા
 વિના આત્મ-હત્યા વિરૂદ્ધ સામાજિક દલીલની નરેણી કરવી અસાધ્ય
 હતી. પોતાના કુટુંબ પ્રત્યે પણ માણસની દરજ્જા દોષ
 છે એ દલીલ આત્મહત્યા વિરૂદ્ધ સામાજિક દલીલ કરનાં વધારે બળવાન
 છે અને અર્વાચીન મમયમાં એજ દલીલ નિઃશ્વાસક ગણાય છે; પણ તે
 દલીલ ખ્રિસ્તિઓએ અને વિધર્મીઓએ ભાગ્યે જ કરી છે. પિતાની મતા
 સ્પર્ધા અને નિરકુશ છે એવા વિચારથી વિધર્મીઓ ; પરિચિત હતા અને
 ખ્રિસ્તિઓ નીતિને પરલોક માથે મંત્રદ કરવાના અત્યંત ઉત્સુક હતા; તેથી
 પિતાની પોતાના કુટુંબ પ્રત્યેની જવાબદારી તરફ તેમનું લક્ષ બેઠાં
 નહોતું. મનુષ્ય-મૌરવની ત્રીજી દલીલ પણ ખ્રિસ્તિધર્મને બહુ અનુકૂળ આવે
 એવી નહોતી; કારણ કે મનુષ્ય કેવળ અધમ છે અને તેથી હિનતામાં જ
 તેનું કર્તવ્ય રહેલું છે એવો એ સંસ્થાનો અભિપ્રાય હતા. છતાં ધીરજથી
 દુઃખ મહન કરી ખરી દિંમત બતાવવાનો આગ્રહ ખ્રિસ્તિ લેખકો વારંવાર
 કરના. પરંતુ આપણે બધા ઇશ્વરના સેવકો છીએ, અને આ દુનિયામાં
 આપણે માટે પ્રભુએ નિયત કરેલી દરજ્જા એની જ ઇચ્છાથી આપણે બળ-
 વ્યે જવી એજ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે એવી દલીલ ખ્રિસ્તિઓ આત્મ-
 હત્યા વિરૂદ્ધ વારંવાર આપના અને આ સિદ્ધાંત થજું ખરે પ્રસંગે આત્મ-
 હત્યા અંટકાવવા સમર્થ થતા; કારણ કે ઇશ્વર રક્ષણ કરવા સમર્થ છે એ
 યાતનો ઇનકાર સૂચવે એવો આત્મહત્યા જેવો બીજો એકે ગુનો નથી.

આ બાબત પરત્વે આવા મામાન્ય ઉપદેશની સાથે સમજુતી અને
 ધાર્મીનાં બીજાં તરફો પણ ખ્રિસ્તિ ગુરુઓ ઉમેરતા. તેઓ કહેતા કે મનુષ્ય
 જીવંતી અતિ પવિત્ર છે. અને તેથી કરીને આત્મહત્યા કરનારો ખરે જોતાં
 ખૂનનોજ ગુનો કરે છે અને તેથી પરલોકમાં ખૂનીના જેવીજ ભયંકર સજા
 તેને થવાની છે. ઉપરાંત ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાબે થઈ આનંદથી રહેવાના
 સદાચારને નીતિના ક્રમમાં તેઓ ઉચ્ચ ધ્યાન આપના; તેથી ભવિષ્યના

સુખની આશા બંધાતા હૃદયગીતા દરજ્જા દુખના સમયે પણ એક જાતનો આનંદજનક દિનારો મળે છે, અને આ-થાની વૃત્તિથી અને પ્રાર્થનાથી હૃદય ખાલી થતા હૃદયગીતા અધન-મા કોઈ મડન અને અવલર્થ પ્રકાશ પડે છે વળી દુખમા પણ આરાજનન અને આનંદમયક મિલનો હોય છે અને તેથી હૃદયનુ કદાપણ જલ્લાય છે આવી આવી દલીલોથી ફરજ નિતાશાના સમયે પણ શાન્તિ મળી રાખી આ પ્રમાણે દુખમા પણ શ્રેય છે એ ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંતથી આ બાબતમા જે અમર થઈ તે બસર દુખમા અનિષ્ટ નથી એ વિધર્મીઓના સિદ્ધાંતથી કદિ પણ નહોતી થઈ

પણ એ પ્રમાણની આત્મહત્યા પ્રત્યે ખ્રિસ્તિઓ કાર્ષ્ક ટામા-દૃષ્ટિ રાખતા અને તેમના ઉપર ઢાઢ પીછોડો કરતા.

ધર્મવીરો શોધી શોધીને મૃત્યુ બહોરતા તે અને ખ્રિસ્તિ આઓ ધાર્મિક જીવન મમયે પોતાનું પાતિત્રણ સાચવવા આપવાત કૃતી તે ધાર્મિક મતાનુસારીથી પ્રગતી નીમ્નેના જુસ્માને સમયે, અને આખી હૃદયગીતા પાપ એક ક્ષણમા ધર્મ વી તાથી જુમાઈ જાય છે અને તે દુખ સહન કરનારને એમ મ રુગર્ગિય સુખ અને મજાઓનો ભેટો થઈ જાય કે એની માન્યતાની અમરને લીધે, ઉમાહના ઉભતમા માણ્યો વિધર્મિનિ ન્યાયાધીગોની પામે દોડી જઈ ધર્મનીગતાની માગણી કરે અને તેમને મૃત્યુની મ ન કરના હ રહેરે એ નાત અસાધારણ નથી અને જા કે ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના લેખોનો અને મરથાની ધર્મતણાઓનો બનાજ એના પોલી શોધીને બહોરેલા મૃ ત્યુને એમ રે કુનારૂપ ગણતો તથાપિ મગ્થાના ધર્મનેખકો એના મનુષ્યની મુ પ્રગમા કરતા પ તુ બ્યારે ધામમ સતાવણી રનારાઓ પોતાને કનડ લાગે એવી શિશા કરે એને લય રહે ત્યારે પોતાની નામર જાગરના, મગ નિયમાય શોદનગાહો કે ત્યારી દુમના રના ાઓના જુ સમથી જાની જના, જે ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓ આત્મહત્યા તી તેમના મમવમા નામે ગમીર મુકેતી ઉભી થઈ હતી મત પેનેગ્યા કે જે માત્ર પુર જ રી ન પોખી હતી, જેને મ થાએ મનની પત્તી પાછી છે અને જેના

એમાં ફાટતે વખાણ મંત અબ્બોઝ અને સંત ક્રિસોસ્તમે કર્યા છે તે સંત પેલે-
 જીવાને સિપાઈઓએ કેદ પકડી હતી; પરંતુ કપડાં પેહેરવાની રજા મેળવી
 પોતાની ઓરડીમાં જવાને બદલે ઘરના બાપરાં ઉપર તે ચડી ગઈ અને
 ત્યાંથી નીચે પડી મરી ગઈ. એન્ડ્રીઓક શહેરની ડામિના નામની એક
 ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીને એ દીકરીઓ હતી અને એ બન્ને દીકરીઓ મૌલ્ય અને
 અકિતને માટે પંક્તી હતી. ડાયોકલેસિયનની મતાવણીમાં આ ત્રણે પક્ક-
 પ્રયાં, અને પોતાની ઇર્ષ્યા લુપ્તવાનો ભય લાગતાં મા અને દીકરીઓ
 ત્રણે નદીમાં પડી મૃત્યુને સરજી યયાં અને વિદ્યુદ્ધ રચાં. રોમના હાકેમની
 ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીના મૌલ્યથી મેક્સેન્ટિયમ રાજા મોહિત થયો. રાજાના સમજા
 અનુસાર વ્યર્થ ગયા ત્યારે પોતાના નોકરો પાસે તે સ્ત્રીને તેના ઘરમાંથી
 ઘસડી મગાવી. ત્યારે તે વફાદાર પત્નીએ રાજાની ઇચ્છાને આધીન થવા
 પેહેલાં એક ક્ષણ પોતાના ઓરડામાં જવાની રજા માગી અને રોમન
 સ્ત્રીને હાજતી હિંમતથી પોતાની છાતીમાં છરી ભેંસી મરી ગઈ. આવા
 દાખલાની પ્રાથમિક પ્રિયિત ગુરૂઓએ બહુ પ્રગટા કરી છે તેથી કેટલાક
 પ્રોટેસ્ટન્ટ વિવાદોની નૈતિક લાગણી બહુ દુઃખાય છે, અને કેટલાક કેથો-
 લિક વિવાદો પણ ગુચવાય છે. પરંતુ ધાર્મિક મતમતોતરને લીધે જેમણે
 સમચારની રાજાનિક લાગણી છેક નાંટ થવા દીધી નથી તેમને તેમના
 બચાવની કાંઈ જરૂર નહેશે નહિ.

શરૂઆતની ખ્રિસ્તિ નસામાં આવા પ્રકારની આત્મહત્યાને જ કાંઈક
 પરવાનગી હતી. મત અંબોઝ બહીતાં બહીતા, અને મત જેરોમ વધારે
 હિંમતથી, તેની હિમાયત કરતા. પરંતુ એલેરિકનો સિપાઈઓએ રોમ સર
 કરવાથી બપોરે આ પ્રશ્ન બહુ આગળ આવ્યો ત્યારે, એમાં ઉર્ડા ઉતરી
 સંત યોગાન્નાધને નિર્ભય આપ્યો કે એવા આપવાન અંગેને લીધે ગમે
 તેટલા પ્રસથનીય થતા હોય છતાં તેમાં પાપ જ છે. કેથોલિક ધર્મગુરૂઓએ
 આ અભિપ્રાય હવે એકદમ માન્ય રાખ્યો છે અને પેલેજ્યા ડામિનાની
 આત્મહત્યાનો બુદ્ધાએ તેઓ એમ કહી કરે છે કે તેઓએ તો પાસ પ્રે-
 ઈથી પ્રેગઈ એ કાર્ય કર્યું હતું. છતાં જે માધુઓ હાંડગીનો આચરણ

ખોરાક તથા તે તપ કરના અને તેથી સ્પષ્ટ રીતે પોતાની જાંઘીને ટંકી કરી નાખતા તેમની અત્યંત પ્રશસા તેઓ કરતા હતા. ધીમે ધીમે થતી આ આત્મહત્યા પ્રત્યે લોકો કેવી દૃષ્ટિથી જોતા હતા તેનું એક વિશ્લેષણ દર્શાવતી સત જોરામે ખેસિયા નામની એક યુવાન સાધ્વીના જીવન વૃત્તાંતમાં માયવી ગ્રંથિ છે. એવા સંક્રાંતિ ધાર્મિક અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બાધને પરણવાનો શુભો ક્યો હતો, પણ પરણ્યા પછી સાત મહિનામાં એ બાધને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું; અને આમ આ બાધનું સાધુપણું અને બ્રહ્મચર્ય બંને જતાં રહ્યાં. પછી એ બાધને માંદગીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમાંથી ધર્મની પ્રબળ વૃત્તિ તેને સ્ફુરી આવી. તેથી વીસ વર્ષની ઉંમરે એ બાધ મઝમાં ગઈ. ત્યાં એની ભક્તિ એવા તો હવા પ્રકારની થતી ગઈ કે વખત જતાં પોતાના પતિના મૃત્યુ કરતાં પોતાના બ્રહ્મચર્યના ભંગને માટે તેને વધારે શોચ થવા લાગ્યો; અને તેથી તે સખત દેહદમન અને તપ કરવા લાગી. અપવાસથીજ તેનું મૃત્યુ નીપજ્યું હતું એવી ખાતરી લીધે અને તેની જનેતાનું જાતીકાદ રૂઢન જોઈ લોકો શુભે થઈ ગયા અને તેની રૂઢન દ્વિપા વખતે લોકો ઉજેરાઈ પોકારવા લાગ્યા કે સાધુઓની શાપિત જાનને દેશનિકાલ દેવો જોઈએ, તેમને પથંગ મારી મારી નાખવા જોઈએ અથવા તો તેમને જગમાં દુઆડી દેવા જોઈએ. પરંતુ અપવાસ અથવા કષ્ટદાયક દેહદમનના રિવાજને ખ્રિસ્ત મંથ્યાએ નિંદા હોય એમ ક્યાંઈ જાણતું નથી, અને સાધુઓની મોટી મંથ્યાએ આકલ તપથી અને દેહપતન ક્યું હોય એમ મતલબ આવે છે.

પરંતુ જાણી જોઈને કેટલા સ્પષ્ટ આપવાન જે આવીન મમયની નીતિમાં અમર્યાદા બાંધવાના હતા તેમ આપવાત ખ્રિસ્તિઓમાં હગભગ બંધ થઈ ગયા હતા. પરંતુ તે વાણી જહાર સરકમમેલિયન નામની શાખાના અનુયાયીઓ જે આઘા મંકશ્યાં પારકાનું દુઃખ લાંગવા ગામે ગામ ભટકતા અને નીતિના ખરા ખોટાના પરીક્ષકો પોનેજ છે એમ કહેતા તેઓ વિધર્માઓનું અપમાન કરી ધર્મનીશ થવા માટે જાણી જોઈને મૃત્યુ પામ્યા, અને મેંકેડે જાણી એવા થઈ ડેકરી ઉપરથી ઉતારા.

પૂર્વક નીચે ખીજમાં ફેદી પડી મૃત્યુને સરણુ થતા, કારણ કે ધર્મ વીરતાનો એ પણ એક પ્રકાર છે એમ તેઓ માનતા.

૪મી ધર્મ—મુધારણા પેદેલાં પાખંડી ચમત્કાર આલ્પજ્ઞેઓ પણ લપકર મદ્યાની વેળાએ અપવામ કરી અથવા નસ ખોલી મૃત્યુની ગતિને ત્વરિત કરતા હતા. મધ્યકાળમાં ક્રેયોલિકોના જૂલમયી ગાંડા ખની અમર્યાદા યાદુદી-ઓ આપવાન કરતા હતા. પરંતુ ખ્રિસ્તિ સમયમાં 'આત્મ-હત્યાની વિરુદ્ધ' ધીમે ધીમે મખત કાયદા થવા લાગ્યા, અને આત્મહત્યારો પાપી ગણાવા લાગ્યો. તેની 'મરણોત્તર ક્રિયા થતી નહિ, અને તેના આત્માના લધાને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવતી નહિ. ૪મી મુએલાની મિશ્કત જમ થવા સાગી અને તેના શખને પણ તરેહતરેહનાં હડહડતાં અપમાન અપાવા લાગ્યાં, કારણકે સેનાનની ગ્રેણાથી આત્મહત્યા થાય છે એવું મનાતું હતું.

આમાંથી ફેટલાક કાયદાઓ અર્વાચીન સમયમાં ગેવગળખી ગણાય છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે આત્મ-હત્યા કરનારની મિશ્કત જમ કરી તેના વારસોને બાખારી બનાવી મૂકવામાં અન્યાય સ્પષ્ટ થાય છે. તથાપિ આ કાયદા-ઓથી એટલી વાત તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્મહત્યાથી એ વખતે લોકોને કમદમાડી ઉપજતી હતી અને વિચાર-સાહચર્યના બજે એ લાગણી આવા કાયદાઓથી અને રિવાજોથી દદ થતી હતી. ઉપરાંત—આત્મહત્યા કરતી વખતે કપના રોગીજ, ઉન્કેરાએલી અને અતિ તીવ્ર લેય છે. તે કપનાને લયમસ્ત કરવાની ખાસ ચોગ્યતા આવા કાયદાઓમાં રહેલી હોય છે. આલુ-આલુનો વિચાર કરી ઢાઈ માણસ ઘંડે પેટે આત્મહત્યા કરવાની કવચિત્ ચોગ્યતા કરે તો ધાર્મિક, સામાજિક, અને કાયદાનાં પરિણામોથી તેની પાછળ મહેના સગાંઓના દુઃખમાં બહુ વધારો થશે એ વિચારની ઘણી અસર તેના ઉપર થતી હોવી જોઈએ. આત્મહત્યા વિરુદ્ધ નિર્દતર કાયદા થતા હતા તેથી એમ જણાય છે કે તે સમયે આત્મહત્યા તો ઘણીય યશે, પરંતુ ક્રેયોલિક ધર્મના ત્રાડમાં ઘણા મેકાઓ મુધી તે કવચિત જ થતી. શ્રીઓએ આત્મહત્યા કર્યાના દાખલા બહુ મળી આવતા નથી, તેથી શ્રીઓ આત્મ-

દુન્યા જવડે જ કરતી હશે. પરંતુ નારી-પૂર્ણતી શૌર્યવાન સમયની કથા
ઓમાં એવી આત્મહત્યાનો અણુમો જોવામાં આવતો નથી. એમિશાઈ
અને સંત ધોમસ એકવીના એને ગુનો ગણતા; અને આત્મહત્યા કરનારા
નરકનું તીવ્ર દુઃખ બોગવે છે એવું વર્ણન કવિ ડાન્ટે કરે છે. મધ્યમ કાળના
સાધુઓ ગમગીનીને લીધે આત્મહત્યા કરતા. વળી કેઈ ધર્મના અનુનથી ગાંઠ
બની અને કોઈ પ્રેમમાં નારીપાસ ચલાવી આત્મઘાત કરતા, પરંતુ તેવા
દાખલા થોડા બનતા, અને એવા માણસોને મડમાં આશ્રય મળતો હોવાથી
મડની સંસ્થા ધણાને આત્મઘાત કરતાં બચાવતી હોય એ સંભવિત છે.
કોઈ પણ કાળ કરતાં ઇથોલિક ધર્મના સર્વોપરિ કાળમાં આત્મહત્યાઓ
ઓછી થતી હતી એ નિર્વિવાદ છે. કુરાનમાં આત્મહત્યાની મનાઈ હોવાથી
મુસલમાની ધર્મનો પણ એ બાબતમાં ટેકો હતો. હશ્વરની ઇચ્છાને તાબે
રહેવાનો ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંત મુસલમાની ધર્મમાં પ્રારબ્ધવાદનું રૂપ પામ્યો,
અને આ બંને ધર્મોની અસરથી સુધરેલા અનુપ્યોમાં આત્મહત્યા લગભગ
બંધ થઈ ગઈ. આટલું ખ્રિસ્તિ ધર્મનું જ પરિણામ છે.

ત્યારે હવે આત્મહત્યાનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ પણ ટૂંકમાં જોઈ લઈએ.
ધર્મ-સુધારણાથી પણ આત્મહત્યાના દાખલા વધ્યા હોય એમ જણાતું
નથી. કારણ કે ઇથોલિક મતની ખેડે પ્રોટેસ્ટન્ટ મત પણ એ બાબતમાં સાક્ષ
દતો. પરંતુ અમેરિકાના મૂળ વનનીઓ દાસત્વ અને કૂર જુલમથી ગલ-
રાઈ આપઘાત કરતા, પણ સ્પેનવાસીઓ તેમને કહેવા લાગ્યા કે તમારી
વાંસે અમે પણ આપઘાત કરી પર્યોક્ષમાં પણ તમને દનડથું; ત્યારે તે
બંધ પડી ગયા. યુરોપમાં ડાકણો ઉપર ધણે જૂલમ થતો અને તેના
ત્રામથી ઘણી ડોશીઓ આપઘાત કરતી. કેવળ ગાંડપણને લીધે પણ ઘણી-
વાર માણસો આપઘાત કરતા. નેપલ્સના પરચણામાં પદ્મમાં મેકાની આ-
ખરથી તે સત્તરમા મેકાની આખર સુધી એક વિચિત્ર પ્રકારનો ઉન્માદ
જોવામાં આવ્યો હતો. આ ઉન્માદ એક જનના એરી કરોડોના કન્ડવાથી
થતો હતો. આ ઉન્માદમાં લોકોનાં ટોળાં દરિયા કિનારે જોવાં થતાં અને
દગિયાનાં આમમાની મોજાં નજરે પડતાં એટલે જુસ્માથી હશ્વરનું પગો-

જ્ઞાન કરતાં કરતાં તેઓ તેમાં ઝંપલાતાં. આવા ધણા પ્રકારના ઉન્માદથી લોકો આપઘાત કરતા હતા. પણ તે વૈદકશાસ્ત્રનો વિષય છે, નીતિ-શાસ્ત્રનો નથી.

પરંતુ ડીસ અંને રોમના સાહિત્યને પુનરુજ્જવન પ્રાપ્ત થતાં, વાજબી અને ગેરવાજબી આત્મહત્યાનો બેદ લોકમતમાં પડવા લાગ્યો. તેથી જ્યારે કોઈ રાજકોટી શારીરિક ચાતનાના લયથી ત્રાસ પામી મિત્રોને બચાવવા આત્મઘાત કરતો ત્યારે તેમાં પોતે પાપ કરે છે એમ તે માનતો નહિ. સત્તરમા અને અઠારમા સદ્ગના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં યુરોપના બીજા દેશો કરતાં ઇંગ્લાંડમાં આત્મહત્યાના દાખલા વધારે જનતા. સર ટોમસ મુર પોતાના યુરોપિય નામના મંથમાં અસાધ્ય રોગથી પીડાતા દરદીઓને જ આત્મહત્યાની ફટ આપે છે. આત્મહત્યાના બચાવમાં આ સમયે ધણા લેખ પણ લખાયા છે. પરંતુ તેમાં ફ્રેંચ-ઉત્ક્રાંતિ સમયના ફ્રેંચ ફિલસૂફોના લેખ બીજા કરતાં વધારે અસરકારક છે. મોન્ટેન પ્રાચીન કાળના દાખલા ટાંકી આત્મહત્યાને વખાણે છે. મોટીક્રિસ્ટુ પણ તેની તરફેણ કરે છે. રોમો એક પત્રમાં આત્મહત્યાના બચાવની દલીલો આપે છે અને બીજા પત્રમાં તેમને દાંભિક કહી તોડી પાડે છે; અને કહે છે કે ધણીખંરી આત્મહત્યા-ઓમાં અંતે સ્વાર્થ જ હોય છે. તેથી આત્મહત્યા કરવાની જોતે જરૂર કાગે તેણે બીજાનું બહું કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું અને તેથી જરૂર તેના હિલ્લને આરામ મળશે જ. વોલ્ટર કહે છે કે અત્યંત જરૂરના પ્રસંગે આત્મહત્યા કરવી વાજબી છે. નિરીશ્વરવાદી દૌલબેંક પણ તેની તરફેણમાં હતો. ધર્મ બાંધનામાં સડો પેસવાથી આત્મહત્યામાં ગેબીર પ્રકારનું પાપ છે એવું જ્ઞાન લોકોને રચું નહિ તેથી, અને જમાનાની દયા અને કાપદાની હદની વધારે સ્પષ્ટ ગમગણુને લીધે, તે બાબતમાં દૂર કાયદા નિષેદ લોક લાગણી ઉભી થઈ ગેડરિઆ કહેનો કે એવા સખન કાયદાથી મરનારના વારસોને અન્યાય થાય છે, અને જેણે આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય જ કર્યો હશે તે એવા કાયદાથી પણ તેમ કરતાં અટકવાનો નથી. તાત્ત્વિક ચળવળના અત્યંત સુચરેયા સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૧૭૮૬ના અરમામાં પણ પૌર-

રીઅર નામના આત્મહત્યાસના. સમને પારીસની શેરીઓમાં ઉધે માથે ધસડવામાં આવ્યું હતું, પછી તેને ઉધે માથે ફ્રાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યું હતું અને પછી તેને ગટરમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યું હતું. આવા કામદાનો ઝંત ફ્રેંચ ઉત્ક્રાંતિના વખતે આવ્યો, અને ત્યારે બધા પ્રકારની સ્વતંત્રતાની સાથે મોતની સ્વતંત્રતા પણ લોકોને મળી. અને પછી તુરંત જ આત્મ-હત્યાની સંખ્યા વધી પડી. કેમ જાણે કે મૂર્તિપૂજાનો કાળ પાછો આવ્યો હોય તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસર થોડાક વખત તો અસ્ત થઈ ગઈ. પરંતુ ઉત્ક્રાંતિનો પવન જતાં આત્મહત્યાનો પવન પણ ઓછો થયો અને જૂના વિચારો પાછા ખગલાર થયા. પરંતુ આત્મહત્યા વિરૂદ્ધ ધણીખરા કામદાર રહ થઈ ગયા હતા તે રહ થએલા જ રહ્યા. તથાપિ જાણી છુટ્ટને જે આપ-ધાત કરે તેની મિલકત રાજ્યમાં જપ્ત થાય એ કૂર ધારો દજી ઇંગ્લાંડના કાયદામાં હયાત હતો, જે કે તેનો અમલ થતો નહિ. સને ૧૮૭૦ માં એ કાયદાનો ઝંત આવ્યો.

ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓની કેટલીક દલીલો જે કે અત્યારે સ્વીકારવામાં આવતી નથી, તોપણ આ બાબતમાં એકંદરે તેમનો અભિપ્રાય માન્ય છે. એક નાનકડા મુંદર ગ્રંથમાં મેડમ સ્ટ્રાએલે આ બાબતમાં શાંત, નિષ્પક્ષ અને વિચારગીસ ભક્તિભાવથી નિર્ણય કર્યો છે. તે કહે છે કે આત્મહત્યા એટલે ખૂત જ, અથવા દમેશાં કે ધલુંકરીને તે બીરતાનું પરિણામ છે એ પ્રાચીન ધાર્મિક દલીલ સ્વીકારવાની અગત્યના નથી. વળી આત્મહત્યાનો પરલોકમાં ગતિ દુઃખી થાય એવી ધાર્મિક ધાર્તીથી પણ માણસને ગલરાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ જે માણસની છાંછી મુંદર રીતે મદાયારી અને પવિત્ર હોય છે તેને આત્મહત્યા કરવાની ઇચ્છા દિદિ ઉદ્ભવતી જ નથી, અને દિદિ ઉદ્ભવે તોપણ તેને કાણુમાં રાખ્યા એ સમર્થ હોય છે. દુઃખને લીધે માણસમાં કામગતા, વિશુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યમાં ગાંઠીય આવે છે; અને પ્રકારની ઇચ્છાને તાબે રહી વર્તવું એ અપરંપર દુઃખ પ્રકારનું કલંચ છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એવી દેવથી અત્યવ પવિત્ર પ્રકારનો દીવાનો આપણને મળે છે અને આપણ ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ કરવા માટે એની નિયતિ

આવ.પક છે. મનુષ્યના ગૌરવનું અરૂં માપ તેની નિઃસ્વાર્થતાથી થાય છે. મારા માણસની નજર હમેશાં બીજાના ક્ષેત્ર ઉપર જ હોય છે. જરૂર પડે નો બીજાને માટે પોતાની જીંદગી ગમે તેવી સુખી હોય તોપણ તેને ભોગ આપવો; અને જરૂર પડે તો તે જીંદગી ગમે તેવી કષ્ટદાયક હોય તોપણ તે જરૂરી રાખવી. તેથી કર્તવ્યની ખાતર જે પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપે તે ધર્મ-વીર; અને પોતાનું દુઃખ મટાડવા જે પોતાના ગંભીરની સામે થઈ મરે તે આત્મહત્યારો.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની અમરદાગ આવા વિચારો હાલમાં યુરોપમાં પ્રચલિત છે. તેથી ગાંડપણ કે એવી જાતના રોગ અથવા પારાવાર દુઃખને લીધે જ હાલ આપણા યત્ના આપણે સાંભળીએ છીએ. તથાપિ ગણનાત્મક ક્રાંતિ (Statistics) થી જણાય છે કે આત્મહત્યાનો પ્રચાર ત્યારથી વધતો જાય છે અને જે અગ્નનાં માનસિક વિકાસ અને સામાન્ય સંસ્કૃતિ ધણી ક્રિયા પ્રકારની હોય છે તેનું નો એ ખાસ લક્ષણ હોય છે. આ વાતનો મુલાસો કરવા ધણાં કારણો આપી શકાય તેમ છે. માનસિક પ્રવૃત્તિઓમાં દીનાનાપણા ઉપગમવાની ખાસ યોગ્યતા રહેલી છે. વળી કોઈ આપણાત ડરે તો તે વાત જાણાદાર હાલ ઢેકણે ઢેકણે અસિદ્ધ થઈ જતી હોવાથી નમણાં માણસો તેની નકલ કરવા આકર્ષાય છે. વળી કેવળ જગતી દશાનો વિચાર અસમર્થતાને વાત કરીએ તો અત્યંત સુધારના સમયમાં એક-દેર આ માઠી વધે છે એ વાત ખરી, પણ સાથે સાથે અત્યંત કલેશ અને નીવ મનાવ પણ આવે એ પણ મેળવિત છે. લાખો જે કમાય તે કદિ ખાખો ખુએ પણ ખત. સુધારાને લીધે માત્ર વિચારની વસ્તુઓ જીંદગીની જરૂરીયાતો ગણાવા લાગે છે, અને તેથી કરીને તેમની માલીફીનો આનંદ નથી ગયા પછી લાંબા કાળ સુધી તેમના જવાથી તીવ્ર દુઃખ થાય છે. વળી સુધારાને લીધે ચારિત્ર્યમાં કમગતતા આવતાં દુઃખની લાગણી ખામ-દરીને તીવ્રતર થાય છે. વળી ધાર્મિક સહાયતાને લીધે આત્મહત્યા પ્રત્યે ઉપજતી કમકમાડી ઝોઝી થાય છે, અને વખતે ધમુકી પણ જતી રહે છે. વળી પોતાના મનમાં આગ્રહ રાખવાની ટેવ, મજબૂત સ્વતંત્રતા, માન-

સિક ચંચળતા, અને ઔદ્યોગિક સાહસને ક્ષીણે ઉપજતી આતુર અને અશાંત તૃષ્ણાઓ—આ બધાં હાલના જમાનાની પ્રગતિના આવશ્યક સિદ્ધાંતો છે, પરંતુ તેથી સંતોષનો સદાચાર કેવળ દુર્લભ થતો જાય છે, અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન રહેવાની ટેવ કે જે ખરેખરા દુઃખને વખતે દીક્ષાસારૂપ થાય છે તે ટેવ તેથી નિર્મૂળ થતી જાય છે.

મનુષ્યની જીંદગીની પવિત્રતા પરત્વે ખ્રિસ્તિ ધર્મે શું કર્યું છે તે આપણે જોઈએ. હવે ભ્રાતૃભાવ અને જનહિતેષણા બાબત તેણે શું કર્યું છે તે આપણે જોઈએ; અને પ્રથમ ગુલામગીરીની બાબત તપાસીએ.

ગુલામગીરીની પ્રથા વાજબી છે એવો સંપૂર્ણ સ્વીકાર વિધર્મીઓમાં હતો, પરંતુ સ્ટાઇક મતનો ઉપદેશ એવો હતો કે સર્વ મનુષ્યો સરખાં છે. તેથી સેનિકા ઇત્યાદિ કહેતા કે ગુલામો પ્રત્યે માયાળુપણે વર્તવાની શેઠની ફરજ છે. છતાં ગુલામો પ્રત્યે ધણી વખત નિર્દય ફરતા વપરાતી હતી. આ ફરતા બંધ કરવા ધણી કાયદો થયા હતા, અને છેવટે ગુલામને મારી નાખવાની સંતા શેઠને રહી નહોતી. છતાં ગુલામ ઉપર જુલમ ધણો થતો અને થોડીક યોગ્ય સજા કરતાં ગુલામ મરી જાય તો શેઠ જવાબદાર ગણાતો નહિ. ગુલામને મારી નાખવાનો જ ઇરાદો શેઠનો હતો એવી વાત પૂરવાર થાય તો જ શેઠને જવાબદાર ગણવાનો કાયદો હતો.

વિધર્મી અને ખ્રિસ્તિ રાજ્યોના સંક્રાંતિ કાળે ગુલામોને બે જાતનાં સંકટ મુખ્ય હતાં; કાયદામાં તેમનાં હક્કોનો કેવળ અસ્વીકાર હતો અને શેઠ તેને ફૂર રીતે રીખાવી દુઃખ દઇ શકતો. જસ્ટિનિયનના સમય પેઢેનાં ખ્રિસ્તિ પાદશાહો પણ ગુલામની જાનને હાલકી ગણી તેમને કાયદાના સંરક્ષણની બદલાર રાખવાનું યોગ્ય ગણતા હતા. પરંતુ ધીમે ધીમે કાયદાનો લાભ ગુલામોને મળવા લાગ્યો; અને તેમને તેમનાં કુટુંબથી વિખુટા પાડવા નહિ એવો ધણો દયાળુ કાયદો કોન્સ્ટનટાઇને કર્યો હતો. વળી ગુલામોને ફરત કરવાની ક્રિયા સંવિચારે દેવજર્મા થવા લાગી. સિવાય ધણી કાયદો થવા લાગ્યા. ગુલામ વર્ગ અને સ્વતંત્ર વર્ગ વચ્ચે જાનની મજબૂત મજા

રાઈ અને વ્યભિચારની વાતનમાં આગમના કરનાં પણ વધારે સખત કાયદા થયા. આ બધા કાયદામાં એકદરે પ્રગતિ દેખાય છે, પણ ખ્રિસ્તિઓ બાકાત મારે છે તેવી તે નહોતી. બંને વર્ષ પર્વન ગુલામના મનુષ્યમાં કાયદાની સ્થિતિ લગભગ એવી ને એવી જ રહી હતી. પરંતુ જસ્ટિનિયનના મમયમાં બહુ જ અગત્યના કાયદા થયા હતા. પ્રથમ તો ગુલામોની સ્વતંત્રતા ઉપર જે જે ઝંકુરા વિધર્મી કાયદાએ મૂક્યા હતા તે બધા એણે રદ કર્યા, અને તેથી ખ્રિસ્તિ ધર્મની મંપૂર્ણ અસર થવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો. બીજાં, ગુલામ, સ્વતંત્ર થએલો ગુલામ, અને સ્વતંત્ર નાગરિક-એ વર્ગોનો ભેદ એણે ભૂખી નાખ્યો; અને સ્વતંત્ર થએલા ગુલામને નાગરિકના લગભગ બધા હક પ્રાપ્ત થયા. ત્રીજાં, પોતાના ઇશની રજા લઈ ગુલામને સ્વતંત્ર સ્ત્રી સાથે ખરબચવાની એણે છૂટ આપી, અને ગુલામ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાનો પણ એણે કાયદો કર્યો હતો.

પરંતુ આ વાતનમાં ખ્રિસ્તિ કે

છ. સિદ્ધાંતમાં ગુલામગીરીનો સ્વીકાર ધર્મની અમરે અન્ય રીતે બહુ થઈ કરવું નથી; કારણ કે આચાર્યનના અનંધિસ્તિ ધર્મના જેવો બીજું કોઈ એ તે ધર્મમાં મૂખ્ય ગણી છે. કુદગતી રીતે જે મોઢિ તાબે રહેવાની દરજ્જા ગુલામને બાક અને સોબતી તરીકે ગણવાની દરજ્જા માણસો મરખાં જ છે, તરફ દૂર વર્તણૂક રાખવામાં પાપ છે, એવું એવું પ્રિય છે, અને તેમના બોલતા. પરંતુ સેનિક્સ, એપિક્ટેટસ ઇત્યાદિ વિધર્મીઓ પણ એ ગુરૂઓ પાસે જોશતા. હતા; છતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગુલામગીરીનો નાશ કરવા સમર્થ થયો એવા વાત બહુવા જેવી છે. આ એવા ખ્રિસ્તિ ધર્મ વશ પ્રકારે કરી રહ્યા હતા.

પ્રથમ તો, દેવળમાં થતી પ્રાર્થના અને પ્રાર્થિતમાં આ ધર્મ પ્રાર્થના ગણતો અને તેમાં શેડ અને ગુલામનો ભેદ મિલકુવ રાખવામાં આ પ્રવૃત્તિ હિ. વળી પ્રભુ બોજન પછી થતા પ્રેમોત્સવમાં અને બહાર પ્રાર્થના ઇત્યાદિ રીતો નોડા નોડ બેસતા, અને ગુલામનું મોત નીપજાવવા માટે રોને રીતો રક્ષી કાંઈ શિક્ષા થતી નહિ તે મમયે આ ખ્રિસ્તિ ધર્મ એવા રીતો

પ્રમુ-ભોજનમાંથી ખાતલ કરતો. વળી સ્ત્રી ગુલામોની આખર સાચવવા માટે પણ સંસ્થાએ ચીવટ રાખી કાયદા કર્યા હતા. વળી છૂટો થએલો ગુલામ પાદરી પણ થઇ શકતો અને એવા ગુલામો આગળ મોટા તાલેવંત શેડીઆઓ પણ ઘણીવાર ઘુંટણીએ પડી તેમનો આશિરવાદ ચાચતા.

બીજો પ્રકાર એ હતો કે સેવકવર્ગને ખ્રિસ્તિ ધર્મે નૈતિક ગૌરવ અર્ધ્યું. મકની છદ્મી કે જેના પ્રત્યે લોકોને ગંભીર પ્રકારનું માન ઉપજ્યું હતું તે છદ્મીની સાથે એ ધર્મે નિર્ધનતા અને મેહેનતને જોડી દીધી, એટલું જ નહિ પણ જમાનાના નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુમાં એણે નવા દેશ્વાર કર્યા; તેથી આ ખાખતમાં એ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો. ગુલામોની પોતાની સ્થિતિને માટે નહિ, પણ એ સ્થિતિને ક્ષીધે તેમનું જે ચારિત્ર્ય બંધાઇ ગયું હતું તેને લઇને, ગુલામો પ્રત્યે વિધર્મી લેખકો બહુ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા. સેવક વર્ગનું ચારિત્ર્ય તેમને મન દુરાચારનું બીજું નામ માત્ર હતું. સિસેરો કહેતો કે ગુલામના ચારિત્ર્યમાં કાંઈ મહાન કે ઉત્તમ હોય જ શકે નહિ, અને પ્લો-ટમના નાટકોના દરેક પ્રવેશમાં ગુલામોની એવી જ ગણના કરેલી છે. આમાં કેટલાક અપવાદ પણ હતા એ વાત ખરી છે. એપિકટેટસનું ચારિત્ર્ય ઉમદામાં ઉમદું હતું અને રોમમાં તેનું ગણાતું હતું. પોતાના સ્વામી પ્રત્યે ગુલામોની નિમકહલાલીનાં વારંવાર વખાણ ચતાં. અને બીજા ખાખતોની પેઠે આમાં પણ સેનિકા ગરીબોનો બેલી હતો. તથાપિ ગુલામો પ્રત્યે તિર-સ્કારની દૃષ્ટિ સામાન્ય હતી એમાં કાંઈ શકા નથી, અને ધણે અંશે વિધર્મી મેસારમાં તે વાજબી પણ હતી. દરેક જમાનામાં પોતપોતાનું નૈતિક દૃષ્ટિ-બિંદુ હોય છે અને એ દૃષ્ટિબિંદુને લક્ષી બધા સદાચારી મનુષ્યોનું વર્તન ચાલે છે. વળી જીવનના દરેક લિત્ત લિત્ત પ્રદેશમાં પણ અમુક અમુક જનનો નમુનો ઉપજાવવાનું ખાસ વલણ હોય છે, અને તે પ્રદેશ અમુક જનના સદાચારોને ખાસ કરીને અનુકૂળ હોય છે અને અન્ય પ્રકારના સદાચારોને ખાસ કરીને પ્રતિકૂળ રાખે છે. જેટલે અંશે જમાનાના નૈતિક નમુનાની સાથે દરેક વર્ગનો આ નમુનો એકાકાર ચાલે છે, તેટલે અગે લોકો તેની ઉચ્ચ ગણના કરે છે અને ખરેખરી નીતિ પણ તેમાં તેટલી જ

હોય છે. હવે, આપણે જો એટલી વાત લક્ષમાં રાખીએ કે મહાશયના, આત્માશય, ગૌરવ, સ્વતંત્રતા, અર્થાત્ આરિશ્યની ઉચ્ચી નજર જ રોમન લોકોમાં મદાચારનું શિખર ગણાતું હતું, તો સ્પષ્ટ છે કે આ નમુનો ખાસ કરીને સ્વનંત્ર મનુષ્યોને માટે જ યોગ્ય હોય છે અને ગુલામની દશા તેના વિકાસને માટે ઘણા મોટા અશે પ્રતિકૂળ હોય છે. પરંતુ 'સેનક' વર્ગના સદાચારને નીતિના નમુનામાં અગ્રસ્થાન પ્રિરિત ધર્મે જ પ્રથમ આપ્યું. દીનતા, આશાધીનતા, નરભાણ, સહનશીલતા, ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન રહેવાની ટેવ, ઇત્યાદિ ગુણો. ખ્રિસ્ત આરિશ્યમાં મુખ્ય અથવા મુદ્દાના સદાચાર છે. વિધર્મીઓ આ સદાચારના બેદરકાર રહ્યા હતા અથવા તેમની હલકી ગણના તેમણે કરી હતી; પરંતુ આ મધ્યમા મદાચાર મેવક વર્ગની સ્થિતિમાં વિકાસ પામી આખા દુનિયામાં ફેલાયેલા હતા. તેથી નૈનિક નમુનાની દૃષ્ટિ મેવક વર્ગ પ્રત્યે ખ્રિસ્તી ધર્મે દેવની નાખી એ વાત ધણી અગત્યની અને લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. કોઈ અમુક વર્ગના ખાસ મદાચારને જો કોઈ ધર્મ પોતાના જ ખાસ સદાચાર ગણી શકે તો તે ધર્મના સામાજિક અને રાજકીય સંબંધો ઉપર તેની ધણી જ ગંભીર અસર ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ સદાચારની અમુક જાતને અથવા સમૂહને જો કોઈ ધર્મ પ્રાધાન્ય આવે તો સમાજમાં અને રાજ્યમાં તે ધર્મનો મંમથ પ્રભુ ગંભીર થઈ જાય છે. મેવક વર્ગની સ્થિતિને જો ખામ સદાચાર અનુકૂળ છે તે સદાચાર પ્રાચીન કાળમાં એટલું તો ઓછું માન પામતા કે પોતાને બધાસેસતા પ્રદેશમાં પણ તે ફળવ્રતી નહોતા. સારાં માણસોની મહદ્ ઇચ્છાઓ તદ્દન જૂદી જ દિશામાં પ્રવૃત્ત રહેતી હતી. ટોચકને સદાચાર સંકટને સમયે ખીલી નીકળતો તે દલકી સ્થિતિમાં ધણી કરીને હમેશાં કરમાઈ જતો. ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરને લીધે નીતિની મદાન અગવચ્છા મેનક-વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ. તેથી કરીને સેનક-વર્ગમાં મદાન નીતિના સંકટ જન્મ પામ્યા, અને જ્યાંજય ગુલામો ખ્રિસ્તીઓ થયા હતા. અને ઘણા ગુલામ ધર્મની જની સંતની પદવીને પ્રાપ્ત થયા. આ પ્રમાણે પિકારની જે નજરથી શ્રી ગુલામ પ્રત્યે જોતા હતા તેનો ખ્રિસ્તી

ધર્મે નાશ કર્યો, અને શુદ્ધાત્માના હૃદયમાં નીનિનો સિદ્ધાંત સ્થાપીને તેમને એણે ઉદ્ધાર કર્યો.

ત્રીજે પ્રકાર એ હતો કે શુદ્ધાત્માને મુક્ત કરાવવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રયાસ સતત ચાલુ રહ્યો હતો. ક્રોન્ડનટાઈનના કાયદાથી તેમને મુક્ત કરવાની ક્રિયા પાદરી વર્ગની દેખરેખ તળે મૂકાઈ; અને જો તે મઠમાં જવું હોય અથવા પાદરી થવું હોય તેને શુદ્ધાત્માગીરીમાંથી છૂટા થવા માટે ખાસ સગવડતા કરી આપે એવા ઘણા કાયદા થયા. આથી કરીને શુદ્ધાત્માને છૂટા કરવાનું કામ પવિત્ર મનાવા લાગ્યું. અને જો કે તે કરવાનું કર્તવ્ય છે અગર આવશ્યકતા છે એવું જાહેરમાં કથન થતું નહિ, તથાપિ કરેલાં પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો સૌથી સરસ રસ્તો એ છે કે શુદ્ધાત્માને છૂટા કરવા અગર કરાવવા એવી માન્યતા ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઉભી કરી, અને મતો તે પ્રમાણે ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે સંત મેલેનિયાએ આઠ હજાર શુદ્ધાત્માને છૂટા કર્યા હતા; ઈલિયાદિ-ઘણા ગૃહસ્થો પણ પોતાના શુદ્ધાત્માને છૂટા કરવા લાગ્યા હતા. આમ શુદ્ધાત્માને છૂટા કરવા એ ધર્મનું કાર્ય મનાવા લાગ્યું. અને દરેક શુભ પ્રસંગે અને અનેક નિમિત્તે આ કાર્ય થવા લાગ્યું. મહવાડમાંથી ઉડતા મનુષ્યો પોતાના શુદ્ધાત્માને છૂટા કરતા; બાળકો જન્મ થાય તેની ખુશાલીમાં શુદ્ધાત્મા મુક્ત થતા; મરતી વખતે ધર્મનું કામ જાણી માણુ મો શુદ્ધાત્માને છૂટા કરતા; પોતાની પાછળ શુદ્ધાત્માને છૂટા કરવા એવાં વસિઅતનામાં પણ થવા લાગ્યાં. પોતાના આત્માની શાંતિ અર્થે શુદ્ધાત્માને સ્વતંત્રતાની બક્ષીસ કરવી એ વાત મધ્યકાળના જમાનામાં મોટો ધર્મોદ્ધાર ગણાતો હતો. તેરમા સદીમાં જ્યારે ધાર્મિક ઉત્સવોને પ્રસંગે છૂટા કરવાને શુદ્ધાત્મા કાન્સમાં નહોતા, ત્યારે જૂના કાળમાં એ પ્રસંગે આવી ખેરાત થતી હતી એ ખતાવવાની ખાતર પાંજરામાં કેદ પડેલા કણુતરોને ઉડાડી મૂકવામાં આગ્યા હતા. અને ઇશુ ખ્રિસ્તને નામે કેદીઓ હજી પણ કદિ છૂટે છે.

તથાપિ ક્રોન્ડનટાઈનના સમય પછી લગભગ આઠે વર્ષ પર્વત શુદ્ધાત્માગીરીનો રિવાજ યુરોપમાં ચાલુ રહ્યો હતો, અને જે સમયની આપણે

આ ગ્રંથમાં વાત કરવાની છે તેમાં પણ જોકે તેનું સ્વરૂપ ફરી ગયું હતું અને તેનાં દુષ્પ્ર ઓછાં થઈ ગયાં હતાં, તોપણ તેમાં ગુલામોની સંખ્યા વિધર્મા સામાન્યના સમય કરતાં ઘણું કરીને વધારે હતી. પશ્ચિમ રાજ્યમાં ગુલામોની આ સ્થિતિમાં ફેરફાર જંગલીઓની જીતને લીધે બે દિશામાં થયો છે. જંગલી કેદીઓની આવક બંધ થઈ; મોટાં કુટુંબો કે જે ગુલામોનો મોટો રસાલો રાખતા હતા તે કુટુંબો હવે નિર્ધન થઈ જવાથી ગુલામો રાખી શકતા નહિ; શહેરી જીવન એકંદરે ધરી ગયું; અને જંગલીઓમાં જાતની સ્વતંત્રતા સાચવવાની ટેવ હતી; આ બધાં કારણોને લીધે ગુલામ-ગીરીનો જૂનો પ્રકાર અટકી ગયો. પરંતુ દુર્દશા અને અનિશ્ચિત અવસ્થા ને લીધે ખેડૂત વર્ગની મોટી સંખ્યા સરહદોની ખાતર પોતાની સ્વતંત્રતા પાડોશી અમીરોને વેચી દેવા લાગી, પૂર્વ રાજ્યમાં કરતાં બોનથી લોકોની સમૃદ્ધિ ઓછી થતાં વધારે પડતા ગુલામો કાઢી રાખતું નહિ. વળી ખેતીને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર ગુલામ-ખેડૂતોને પોતે ખેડતા હોય તે જમીન ઉપર કાયમ રાખવાના કાયદા થયા. વખત જતાં આવા ગુલામોનો મોટો ભાગ અને લગભગ બધા સ્વતંત્ર ખેડૂતો દાસ-ખેડુ (Serfs) ના નામથી પ્રસિદ્ધ એક પ્રકારની ગુલામગીરીની દશાને પ્રાપ્ત થયા, અને પછી આ ખાસ ઉપર જમીન-મર્યાદા (Feodalism) નામની વ્યવસ્થાની ઈમારત ચણાઈ. આડમા ઐક્યની આખરમાં કાઈ ગુલામને તેના દેશની બહાર વેચવાની મનાઈ થઈ. ઈટાલીમાં સ્વતંત્ર શહેરોની ઉત્પત્તિ, જે ગુલામ લશ્કરમાં નેધાયો હોય તેને છૂટા કરવાનો, સિવાજ, આર્થિક પરિવર્તનને લીધે ગુલામની મજૂરી કરતાં સ્વતંત્ર મજૂરીથી યથા કાયદો, અને આ બધાં કારણોની સાથે ધાર્મિક હિંદોના ભગતાં છેવટે મજૂર વર્ગ સ્વતંત્ર થયો. ધર્માદાના કામ તરીકે ગુલામોને છૂટા કરવાનો આજ છેવટ પર્યંત આગુ રહ્યો હતો. પરંતુ પરોપદેશોપાંદિત્યમ્ જતાવનારા ધર્મ-ગુરૂઓ, સંસ્થાના લાભની ખાતર, બીજાને જે ઉપદેશ તેઓ આપતા તે પ્રમાણે પોતે જ ચાલતા નહિ. છતાં બારમા સૈકમાં યુરોપમાં ગુલામો જવડેજ જોવામાં આવના;

તેમાં સૈકમાં-તો ગુલામગીરી લગભગ લોપ પામી ગઈ હતી.

વળી વારસામાં ઉતરી આવતી ગુલામગીરીનો અંત આણવા ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાની જે વગ વાપરી છે તે વગ ગુલામગીરીને મળતી એક બીજી બાબત પરત્વે પણ તેણે બહુ વાપરી છે; અને તે બાબત હડાપમાં પકડા-એલા કેદીઓને દાસત્વમાંથી મુક્ત કરાવવાની હતી. ખ્રિસ્તિ સંસ્થાનો પ્રયાસ આ બાબતમાં સતત અને બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો, જંગલીઓના હુમલાના ત્રાસદાયક સમયે જ્યારે આખો દેશ પાલખાલ થઇ ગયો હતો અને મોટાં મોટાં શહેરો થોડા મહીનામાં ઉજડ થઇ ગયાં હતાં, જ્યારે સમાજનું આખું બંધારણ ઊર્જલિત થઇ ગયું હતું, અને જ્યારે ઇટાલિ-ના શણગારરૂપ યુવાન પુરૂષો દુશ્મનોની તીખી તરવારના ભોગ થઇ પડ્યા હતા અથવા કેદી થઇ રહ્યા હતા, ત્યારે કેદીઓનું દુઃખ ઓછું કરવાનો સતત પ્રયત્ન ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓએ કર્યો છે. ગોંથ લોકોના હાથમાં મપડાએલા કેટલાક કેદીઓને છોડવા સંત અંબ્રોઝે મિશનના દેવળનાં કેટલાંક ઘરેણાં પણ વેચ્યાં હતાં, અને એરિયન મતવાળાએ તેના આ કાર્યને ધર્મ-અણૂતા કહી ધાર્ડું નિંછુ હતું પણ તેની દરકાર એણે કરી નહોતી. આ રિવાજ ત્વરાથી સર્વત્ર પ્રસરી ગયો. જ્યારે રામના લશ્કરે સાત હજાર ઇરાની કેદીઓને પકડ્યા પણ તેમને નીલાવવાની ના પાડી, ત્યારે એમીડાના ધર્માબ્ધે કહ્યું કે ઇશ્વરને સોનારૂપાના થાળ અને વાસણની જરૂર નથી; અને પોતાને હસ્તક સંસ્થાના જે કિંમતી દાગીના હતા તે એણે વેચી નાખ્યા, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના વિરોધી હોવા છતાં ઇરાની-ઓને છોડાવી તેમને વતન તેમના રાજને મોકલી દીધા. કાયેંજના મિથપે પણ રામન કેદીઓને એવી જ રીતે છોડાવ્યા હતા; અને ધણુ સતો એમ કરતા હતા. આ ક્રમને માટે સતો એક બીજાને નાણું પણ મોકલતા. હજારો કેદીઓનો આ પ્રમાણે છૂટકા થતો. સંત એલિજીયસે તો પોતાની આખી મિલકત એ ક્રમમાં રોકી હતી. સત સિરેપિયન ઈત્યાદિએ તો પોતાની પાસે જ્યારે કાંઈ ન રહ્યું ત્યારે પોતાની જાતને વેચીને પણ એવી સદાય કરી હતી. લાંબા સમય પછી મુસલમાન લોકોના હુમલાથી યુરોપ-ની પાછી એવી દશા થવા લાગી હતી ત્યારે પણ એવી જ દયા ખ્રિસ્તિઓએ

કરી હતી અને ખ્રિસ્તિ કેદીઓને છોડાવ્યા હતા. અને ગારમા અને તેરમા સૈકામાં ખ્રિસ્તિ કેદીઓને છોડાવવા ખાસ સરચાઓ પણ ઉભી થઈ હતી.

જે વિષયની આપણે વાત કરીએ છીએ તેની જૂદી જૂદી સાખાઓ એક બીજામાં એવી આત્મપ્રેરણા ધમ્મણી છે કે તેમાંથી એકને અલગ પાડી તેનું નિરિક્ષણ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. જાણ-અંરક્ષણમાં, મનુષ્ય-હિંદુગીની ઉચ્ચ ગણના કરાવવામાં, અને ગુલામગીરીનાં દુઃખ ઓછાં કરાવવામાં, ખ્રિસ્તિ ધર્મે જે જે કર્યું છે તેનું વિવેચન કરતાં, ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ સ્થાપેલી સંખ્યાવતોની વ્યવસ્થા પરત્વે પણ આપણે ધણું કહેવું પડ્યું છે. સંખ્યાવન પરત્વે ખ્રિસ્તિ અને વિધર્મી સમાજોનો ભેદ ધણો ગંભીર છે; પણ ધણો ભાગે આ ભેદનાં કારણ ધાર્મિક નથી, પણ અન્ય છે. જ્યાં મનુષ્યનો મોટો ભાગ રનનંત્ર છતાં નિર્ધન હોય છે ત્યાં જ સંખ્યાવત કરવાનો ધણો અવકાશ રહે છે. ખ્રિસ્તિ સમાજમાં ગરીબાઈને સ્થાને ધણો ભાગે ગુલામગીરી રહેતી, અને ધણા મોટા પ્રમાણમાં ગરીબોનું ગુજરાન ચોક્કસ રીતે થતું હોનાયી, ધર્માદાનું ક્ષેત્ર ધણું સક્રિય રહેતું. અને અત્યંત ગરીબ લોકો રોમમાં ગુલામ થઈ રહેતા, તો તેથી કાંઈક ઉચી પંક્તિનાં માણસો અમીર-હિંમરાવના આશ્રિત થઈ રહેતા. વળી ખ્રિસ્તિ સમાજમાં હંગાળને દુઃખ-મુક્ત કરવા એ રાજ્યનું ધણું અગત્યનું કર્તવ્ય લેખાતું. તેથી કરીને ધર્માદાની સંસ્થાઓ ઉપરથી જ ખ્રિસ્તિ અને વિધર્મી સમાજોની તુલના કરવામાં તેમને અન્યાય થાય એ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ વિધર્મીઓએ સંખ્યાવતની વ્યવસ્થામાં શું શું કર્યું હતું તે આપણે જોઈએ.

ખ્રિસ્તિની ઝીંસમાં ગરીબોને નીલાવવાના ઉદ્દેશે ધણા ઉપાયો મોજાવા હતા, પણ એ જાન એક કારે રાખીને રોમના ગરીબોનો જ વિચાર નો આપણે કરીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે મૈક્ષાઓ પર્યંત રોમમાં ગરીબોના ધણા મોટા ભાગનો નીલાવ અનાજની મદત વેદેચણી ઉપર થતો હતો. રોમના છેક ખ્રિસ્તિ કાળમાં પણ કાંઈકાંઈ પ્રસંગે આમ અનાજ મદત વેદેચાતું હતું. પરંતુ રોમીય વર્ષ ૬૩૦ માં કયદો થયો કે માત્ર

નામની જ કિંમતે ગરીબોને અનાજ પૂરું પાડવું. પરંતુ આ કાયદાનો સતત અમલ થતો નહિ અને વારંવાર તેને મજબૂત કરવો પડતો. સીઝરના લાભમાં અનેક ગરીબો રહેતા હતા તે જ્ઞેષ્ઠ તેની લોકપ્રિયતા અટકાવવા આ કાયદાનો અદુ બહોળો અમલ રોમીય વર્ષ ૬૯૧ માં કરવામાં આવ્યો હતો. ચાર વર્ષ કેડે આ નામની જૂજ કિંમત લેવાતી હતી તે પણ કાઢી નાખવામાં આવી અને તેથી ગરીબોને સાવ મફત અનાજ મળવા લાગ્યું. આ વહેંચણી મહીનામાં એકવાર થતી અને માયાદીક આશરે દોઢેક મણુ અનાજ અપાતું. જૂલિયસ સીઝરના વખતમાં ત્રણુ લાખ અને વીસ હજાર માણુઓને એવી રીતે અનાજ મળતું હતું. આ સખ્યા જૂલિયસ સીઝરે અરધી કરી નાખી હતી. પણ ઓગસ્ટસના સમયમાં પાછી એ સખ્યા બે લાખની થઇ ગઇ હતી. વરસમાં ત્રણુ ચાર વખત વહેંચણી કરી નાખવાની આ શહેન-શાહની ઇચ્છા થઇ હતી, પણ લોકોની ઇચ્છાને તાબે થઇ મહીને મહીને વહેંચણી કરવાનો રિવાજ એણે ચાલુ રાખ્યો. પછી થોડા જ સમયમાં એ વાત રોમના જીવનમાં અગત્યની થઇ પડી, અને અનાજ પૂરું પાડવા ખાસ અમલદારોની નિમણૂક થવા લાગી. રોમને અનાજ પૂરું પાડવાની વાત પ્રાંતના હાકોઓને હવે મુખ્ય થઇ પડી. અનાજ લેનારાની સખ્યા પણ વધી પડી, અને વખતે તે સખ્યા પાંચ લાખ ઉપર પણ થઇ જતી. સેપ્ટિમસ સેવેરસ અનાજની સાથે થોડુ થોડુ તેલ પણ આપતો. ઓરેલિયન મહીને મહીને કાચું અનાજ આપવાને બદલે તેજ રોટલા આપતો. અને કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ, એલેક્ઝાન્ડ્રિયા ઇત્યાદિ શહેરોમાં પણ અનાજ આપનારો રિવાજ દાખલ થઇ ગયો.

રોમની નીતિને બ્રષ્ટ કરનાર આ પણ એક કાગળ હતુ એ આપણે જાગૃત કહ્યું છે. અનિવેકી સખાવતથી લેનારનું ચારિત્ર્ય બ્રષ્ટ થાય છે, પણ દેનારને તેની લાભપ્રદ અને કોમળ અમર થાય છે, અને તે દ્વારા એકદરે સમાજને પણ તેવી અસર થાય છે. પરંતુ રોમની આ અનાજની વહેંચણી-માં માત્ર રાજકીય મુદ્દો જ હોવાથી લોકોની નીતિઉપર તેની અમગ બીજ-કુલ થઇ નહિ, અને શારીરિક નિર્મળતા કે ચારિત્ર્યના સિદ્ધાંત ઉપર નહિ

પણુ ગરીબાદીના સિદ્ધાંત ઉપર જ તે અનાજ અપાતું હોવાથી લોકો આ-
જસુ થઇ ગયા. લોકોને ખાવાનું મફત મળતું અને રમત ગમત પુષ્કળ
મળતી; તેથી મફતનું ખાતું અને મસીદે સૂવું એવો પ્રકાર યતા ધંધા
હુન્નર નાશ પામ્યાં. અનાજ ન મળતુ ત્યારે લોકો બહુ દુઃખી થતાઃ
જમીન મફત આપવા છતાં પણુ પ્રમાણિક મેહેનત કાઢી કરતું નહિ અને
કરવા આવતું નહિ; છોકરાઓ વધી પડતાં રાજ્યની આ મદદ અપૂર્ણ
લાગવા માંડી; તેથી ગર્ભપાત અને બાળહત્યા થતા લાખો અને છોકરાં
રખડતાં મૂકાવા લાખો.

રોમની વસ્તી ઘણું કરીને પદર લાખથી વધુ હદિ થઇ નહોતી.
તેમાંથી ગરીબો મોટો ભાગ ગુલામ હતો, તેથી તેમને ગુજરાનનાં સાંમાં
નહોતાં; અને એ લાખથી વધારે માણુઓને મફત અનાજ આપવાનો રિવાજ
હતો; આ બધું જોતાં ગરીબોને મજૂ કરવામાં રોમ કંલુસ હતું એમ આપ-
ણુથી કહી શકાય નહિ. છતાં બીજા ઉપાયો પણુ તેમણે યોજ્યા હતા.
મીઠું વેચવાનો રાજ્યનો હક હતો; પણુ તે માત્ર નામની કિંમતે વેચાતુ
રોહનશાહો જમીન ખરીદી ગરીબ લોકોને મફત ખેડી ખાવા આપતા.
જુલિયસ સીઝર, ઓગસ્ટસ ઇત્યાદિ મોટા મોટા પુરુષો લોકોને વારસામાં
મોટી મોટી મિલકત મૂકી જતા, અને આનંદના મોટા મોટા પ્રસંગે ધનુ
સખાવત થતી. જાહેર હમામખાનાં પણુ ધણાં હતાં, અને ગરીબો તેનો
ઉપયોગ નિર્દોષ લવાજમે કરી શકતા. વેમપેસિયને લોકોને ફળવણી આપ-
વાની સરઘા ધાપી હતી; અને ગરીબ માગાપનાં છોકરાઓને બજાવવાના
ઉપાય પણુ યોજ્યા હતાં. એવાં છોકરાંના નિભાવ માટે ઓગસ્ટસ પૈમા
અને અનાજ આપતો હતો. પરંતુ નરસાએ આખા ઇટાલીનાં છોકરાંને એ
પ્રમાણે નિભાવવાની યોજના કરી હતી. દાજનના સમયમાં ફક્ત રોમમાં જ
એ પ્રમાણે પાંચ હજાર છોકરાં નજરતા હતાં. આ ઉદ્દેશે ખાનગી સખાવનો
પણુ થતો હતો. પોતાનાં ગામનાં છોકરાંને એવી રીતે નિભાવવા નાના
પિત્રનિએ પોતાની મિલકતને એક ભાગ જુદો કાઢ્યો હતો. સિસિયા મેદીના
નામની સ્ત્રીએ ૧૦૦ છોકરાંની એવી ધર્માદા શાળા કાઢી હતી. આવી

સહાય કરવા ઉપરાંત હેડીઅન ગ્રાદ્યાહ ગરીબ સ્ત્રીઓને બક્ષીસ આપતો હતો. એન્ડોનાઇનસ અને મારકસ ઑરિલિયસે કન્યાઓના નીલાવ માટે મંથાઓ રચાવી હતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પેહેલાં ધણું કરીને ઇસ્પિતાલો નહોતી, પણ ગરીબ માંદગીઓને દવા મળત વહેંચાતી હોય એમ જણાય છે. ગુલામોને માટે ખાનગી અનાયગૃહ હતાં. અને ઘણું કરીને લશ્કરી ઇસ્પિતાલો પણ હતી. અને ખીજી અનેક રીતે રાજ્ય તરફથી મદદ મળતી. દુકાળ ઇત્યાદિ સંકટના સમયે પ્રાંતના શહેરોને સરકાર તરફથી મદદ મળતી.

આ સંખ્યાવતો ઓછી નથી. છતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ એ ખાખતમાં રચા-પેલા સિદ્ધાંતોની સાથે અને તેમણે કરેલી સંખ્યાવતોની સાથે પ્રાચીન કાળની સંખ્યાવતો કાંઈ પણ રીતે સરખાવી શકાય એમ નથી. વિદ્યાર્થીઓની બધી સંખ્યાવતો લગભગ રાજ્ય તરફથી થતી અને તેમાં જન-હિતેયણું કરતાં મજબૂત દક્ષતા વિશેષ હતી. અને નાનાં બાળકોને વેચવાનો અને રમડા મૂકવાનો રિવાજ, પ્રાણુધાતક ખેલોમાં નામ નોંધાવવાની ગરીબોની નતપરતા, અને વારંવાર પડતા દુકાળ-એ બધાં જણાવી આપે છે કે હજી સહાય ક્યાં વિનાનું લોકોનું દુઃખ બહુ બાકી રહેતું હતું. ગરીબ અને દુઃખી લોકોને ગ્રીસમાં પણ સહાય થતી હતી, પણ તે બહુ જૂજ હતી. ગ્રીસ અને રોમમાં અરમપરસ સહાય કરનારી વીમા કંપનીઓ પણ ગરીબ વર્ગમાં ચર્ચા હતી. ગરીબો ધણું હતા અને તેમનું દુઃખ ભાંગનારા પણ ધણું હતા એમ જણાય છે. આતિથ્યમાં કર્તવ્ય ગણાતું હતું. પરંતુ નાની નાની ખાખતોમાં ગૃહસ્થોની ખાનગી, ચંચળ અને નિયમસર સંખ્યાવત કે જે આદત સમાજનું ખાસ લક્ષણ છે નહોતી. આવી રીતે સંખ્યાવત કરવાનું પ્રાચીન કાળમાં કાંઈ જાણતું જ નહોતું. જે ત્રણ નિતિવેદાઓ તેનું મૂલ્ય કરે છે અને સિસેરો જે પ્રકરણમાં તેનું વર્ણન કરે છે, પણ તે વર્ણન વ્યવહાર-દક્ષ અને નિરસાહી છે. તે દહે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવને ઉદારતા બહુ અનુકૂળ છે એ વાત ખરી, પણ તેમાં બહુ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. સંખ્યાવત લેનારને તે ખન આસિર્વાદૃપ થતો જોઈએ; આપણી શક્તિ ઉપરાંત તે

થવી ન જોઈએ; સીઝર અને સીઝાની પેઠે બીજાને લૂટીને સખાવન કરવી ન જોઈએ; દંભની ખાતર તે ન થવી જોઈએ; દયા કરતાં ઉપકાર-વૃત્તિથી વિશેષ પ્રેમિન એ થવી જોઈએ; અને તેમાં લેનારની જરૂર અને તેના મારિત્યનો વિચાર રહેવો જોઈએ.

નીતિના ક્રમમાં અને ઉપદેશમાં સખાવનને અમરયાન પ્રિન્સિપલ ધર્મે જ પ્રથમ આપ્યું છે. ઇશુખ્રિસ્તને ગરીબો ખાસ વહાવા હતા, તેથી તેના પ્રેમની ખાતર ગરીબોને મદદ કરવાની છે એવો સિદ્ધાંત તેમણે રચાવ્યો. અને સત્તાવણીના સમયે પણ દરેક રવિવારે તેમને મદદ કરવાનાં નાણાં એકઠાં થતાં. અપવાસ કરી બચાવેલો ખોરાક ગરીબોને અપાતો; અને પ્રીતિભોજનો શુભ્મત્વે કરીને ગરીબોને ઉદ્દેશીને થતાં. અને સખાવતની વ્યવસ્થા એવી તો મરસ રીતે ધર્મચુરો કરવા લાગ્યા કે દુહાની આપ લે કરવામાં આખા ખ્રિસ્તિ પ્રદેશની એકતા થવા લાગી. અને જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વિજય થયો ત્યારે સખાવતની અનેક મર્યાદાઓ લોકો રચાવવા લાગ્યા કે જેનો ખ્યાલ પણ વિધર્મીઓને નહોતો. એવા સંદર્ભમાં એક ગામન ત્રીજો સાર્વજનિક હસ્તિતાલ પ્રથમ જ બાંધી અને પછી ધીમે ધીમે હસ્તિતાલો વધવા લાગી. સંત બેસીલે ધર્મ કરીને રગતપીતીઆઓ માટે પ્રથમ આશ્રમ બાંધ્યું, ધર્મશાળાઓ પણ બધાવા લાગી. ગરીબો માટે વારમા નહીં જવાનો રિવાજ સાધારણ થઈ પડ્યો, અને તેથી કોઈપણ સ્ત્રી કે પુરુષને પવિત્ર જીવગી ગુજારવી હોય તો સગવડતા મગવા લાગી, પૂરે દેશી સાધુઓ પણ એકાન્તવાસી જીવગીમાંથી બહાર આવી લોકોને મદાય કરવા લાગ્યા; અને મરણી કે દુઃખજના સમયમાં જાતમહેનન કરી મદદ આપના. ખ્રિસ્તિ આલમના વિચારના પ્રથમ સ્વરૂપમાં વિશુદ્ધ મામાજીક મજાગવાદનાં બીજ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કારણ કે કેટલાક ખ્રિસ્તિ જીવો ભાર મૂકીને કહેતા કે સખાવત કરવી એ દ્યાનું નહિ પણ ન્યાયનું કામ છે, કારણ કે પૃથ્વી ઉપર સર્વનો સમાન હક છે; અને બીજાનું લખું કરવા માટે જ સમૃદ્ધિ મંચવાની છે; અને આ સિવાય બીજા કોઈ ઉદ્દેશથી જે સમૃદ્ધિ રાખે તે બીજાના હક ઉપર તડાપ જ

મારે છે. અર્થાત્ ગરીબોને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે જ ધનનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

પ્રેમ અને ન્યાયના આવા સિદ્ધાંતથી પ્રેરાઈ અનેક રીતે ખ્રિસ્તિઓ લોકોના દુઃખમાં ભાગ લેઈ તે આધું કરતા હતા. ઇ. સ. ૩૨૬ માં કાર-થેજમાં, અને ગેલેનિયસ અને મેક્સિમિયનના સમયમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં, ન્યારે મરફી ચાલી ત્યારે વિધર્મીઓ ગભરાઈને નાસી ગયા. પણ ખ્રિસ્તિઓ તેમના ધર્મગુરૂની આસપાસ ભેગા થઈ દિંમતથી ત્યાં રહ્યા; અને અવસાન કાળે લોકોને ધીરજ આપી તથા દીધેલાં મઠાં દાટવા લાગ્યા. વળી અસંખ્ય ગુલામો છૂટા થતાં ગરીબો વધી પડ્યા ત્યારે મોઢો મને તેઓ તેમને મદદ કરતા હતા. વળી જંગલીઓના ભયંકર હુમલાથી લોકોને ત્રાસ થવા લાગ્યો; જેનસેરીક આફ્રિકા છૂટી લીધું તેથી રોમમાં અનાજ આવતું બંધ થયું અને લોકો ભુખના દુઃખથી અત્યંત પીડાવા લાગ્યા; ઈટાલીમાં ભયંકર મરફી ચાલી અને દુકાળ પડવા લાગ્યા; આ સર્વ સમયે ખ્રિસ્તિ ગુરૂની ભવ્ય આકૃતિ વચમાં આવીને ઉભી રહેતી, અને ચારે તરફ પ્રસરાએલા દુઃખનો બોલો આંહો કરવાની તન તોડીને મેહેનત કરતી. એલેરિકના વિકાળ સિપાઈઓએ ન્યારે રોમને સર કરી લટવા માંડ્યું ત્યારે ખ્રિસ્તિ દેવળમાં લોકોએ આશ્રય લીધો હતો. ન્યારે ઢૂણુ લોકો રોમ ઉપર તલપી રહ્યા હતા ત્યારે ધર્માધ્યક્ષ સંત લીઓ ધર્મનો ઝો પેહેરી પોતાના સ્વદેશીઓના એકચીતરીકે તેમની સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો હતો અને દુરમનોને સમજાવી પાછા વાળ્યા હતા. એ વર્ષ પછી ન્યારે વેન્ડલ વિજેતા રોમની દુર્દશા કરવા લાગ્યો ત્યારે એ જ ધર્માધ્યક્ષે વચમાં પડી કતલ કાંઈક અટકાવી હતી. આવા ઘણા દાખલા ઇતિહાસમાં મોળુદ છે. વળી એવી રીતે વચમાં પડીને ધર્મગુરૂઓ રાજાઓ અને ન્યાયાધીશોને હાથે પણ દયાનાં કામ કરાવતા. થેસેલોનિકાની કતલ માટે સંન એઓએ ધિઓડોસિયસ પાદશાહને પણ જાહેરમાં પ્રાર્થિત કરવાની સજા કરી હતી. વગર ગુને મોટાં માણસો ગરીબોને કાઢી મૂકે તો તેમને બહિષ્કાર કરવાની સજા હતી સંક્રમાં થતી. કેટલાક પાદરીઓ અને સાધુઓ ઉદ્ધત જની ન્યાયના કામમાં વચ્ચે ન્યા-

યની ન જોઈએ, સીઝર અને સીનાની પેઠે બીજાને લગીને સખાવત કરવી ન જોઈએ. દબની ખાતર તે ન થી જોઈએ, દયા કરતા ઉપકાર-વૃત્તિથી વિશેષ પ્રેરિત એ યની જોઈએ અને તેમાં લેનારની જરૂર અને તેના આગ્રહનો વિચાર ગ્રહેવો જોઈએ.

નીતિના ક્રમમાં અને ઉપદેશમાં સખાવતને અગ્રગણ્ય પ્રિયિતિ ધર્મ જ પ્રથમ આપ્યું છે. ઇનુષિયનને ગરીબો ખાસ વહાવા હતા, તેથી તેના પ્રેમની ખાતર ગરીબોને મદદ કરવાની છે એવો સિદ્ધાંત તેમણે રચાવ્યો. અને મતાવણીના સમયે પણ દરેક રવિનારે તેમને મદદ કરવાના નાણા એકઠા થતા. અપનાસ કરી બચાવેનો ખોરાક ગરીબોને અપાતો અને પ્રીતિભોજનો મુખ્યત્વે કરીને ગરીબોને ઉદ્દેશીને થતા અને મખાવતની બચગ્યા એની તો સરસ રીતે ધર્મશુદ્ધિ કરના લાગ્યા કે દયાની આપ લે કરનામાં આખા પ્રિયિતિ પ્રદેશની એકતા થવા લાગી અને જ્યારે પ્રિયિતિ ધર્મનો વિજય થયો ત્યારે સખાવતની અનેક સરચાઓ લોકો રચાવવા લાગ્યા કે જેનો ખ્યાલ પણ વિધર્મીઓને નહોતો. ચોથા સૈકામાં એક ગ્રામન સ્ત્રીએ સાર્વજનિક હસ્તિતાલ પ્રથમ જ બાંધી અને પછી ધીમે ધીમે હસ્તિતાલો વધવા લાગી સત્ત બેસીલે ઘણું કરીને રગતપીતીઆઓ માટે પ્રથમ આશ્રમ બાંધ્યું ધર્મશાળાઓ પણ બધાના લાગી ગરીબો માટે વા મા નખી જવાનો રિવાજ સાધાવ્યો થઈ પડ્યો, અને તેથી પ્રાઇ-પણુ સ્ત્રી કે પુરુષો પવિત્ર જીવની ગુજરવી હોય તો સગવડતા મળવા લાગી પૂર્વ દેશી માધુઓ પણ એકાન્તવાસી જીવનીમાંથી બહાર આવી લોકોને સહાય કરવા લાગ્યા, અને ચરકી કે દુબળાના સમયમાં જાતમહેનત કરી મદદ આપના. પ્રિયિતિ આ નમના વિચારના પ્રથમ સ્વરૂપમાં વિશુદ્ધ મામાદક મજબાસવાના બીજ પણ આપણે જોઈ ચકીએ છીએ, કારણ કે કેટલાક પ્રિયિતિ વૃદ્ધો બાર મજીને કહેતા કે સખાવત કરવી એ દયાનું નહિ પણ ન્યાયનું કામ છે, કારણ કે પૃથ્વી ઉપર સર્વનો સમાન દક છે, અને બીજાનું હાલુ કે ના માટે જ સમૃદ્ધિ મચવાની છે, અને આ સિવાય બીજા કાંઈ ઉદ્દેશથી જે સમૃદ્ધિ રાખે તે બીજાના દક ઉપર તકાવ જ

મારે છે. અર્થાત્ ગરીબોને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે જ ધનનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

પ્રેમ અને ન્યાયના આવા સિદ્ધાંતથી પ્રેરણા અનેક રીતે પ્રિસ્તિઓ લોકોના દુઃખમાં લાગે થઈ તે ઓધું કરતા હતા. ઇ. સ. ૩૨૬ માં કાર્થેગર્માં, અને ગેલેનિયસ અને મેક્સિમિયનના સમયમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં, જ્યારે મરહૂમ આલી ત્યારે વિધર્મીઓ ગણતારને નારી ગયા. પણ પ્રિસ્તિઓ તેમના ધર્મગુરૂની આસપાસ ભેગા થઈ દિંમતથી ત્યાં રહ્યા; અને અવસાન કાળે લોકોને ધીરજ આપી તથા દીધેલાં મઠમાં દાટવા લાગ્યા. વળી અસંખ્ય ગુલામો છૂટા થતાં ગરીબો વધી પડ્યા ત્યારે મોક્ષો અને તેઓ તેમને મદદ કરતા હતા. વળી જંગલીઓના ભયંકર ક્રુમસાથી લોકોને ત્રાસ થવા લાગ્યો; જનસેરીકે આક્રિષ્ટ છતી લીધું તેથી રોમમાં અનાજ આવતું બંધ થયું અને લોકો બુખના દુઃખથી અત્યંત પીડાવા લાગ્યા; ઇટાલીમાં ભયંકર મરહૂમ આલી અને દુકાળ પડવા લાગ્યા; આ સર્વ સમયે પ્રિસ્તિ ગુરૂની ભવ્ય આકૃતિ વચમાં આવીને ઉભી રહેતી, અને ચારે તરફ પ્રસરતેલા દુઃખનો બોળો ઓછો કરવાની તન તોડીને મેહેનત કરતી. એલેરિકના વિકાળ સિપાઈઓએ જ્યારે રોમને સર કરી જઈ માંડ્યું ત્યારે પ્રિસ્તિ દેવળમાં લોકોએ આશ્રય લીધો હતો. જ્યારે કુણુ લોકો રોમ ઉપર તલપી રહ્યા હતા ત્યારે ધર્માધ્યક્ષ સંત લીઓ ધર્મનો જીઓ પેહેરી પોતાના સ્વદેશીઓના એકથી તરીકે તેમની સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો હતો અને દુઃખનોને સમગ્રવી પાછા વાળ્યા હતા. બે વર્ષ પછી જ્યારે વેન્ડલ વિજેતા રોમની દુર્દશા દેવ લાગ્યો ત્યારે એ જ ધર્માધ્યક્ષે વચમાં પડી કતલ કાંદક અટકાવી હતો. આવા ઘણા દાખલા ઇતિહાસમાં મોલુદ છે. વળી એવી રીતે વચમાં પડીને ધર્મગુરૂઓ રાજ્યો અને ન્યાયાધીશોને હાથે પણ દયાનાં કામ કરાવના. થેસ્ટોનિયની કતલ માટે સન ઝેંઝાએ થિઓડોસિયસ પાદશાહને પણ જાહેરમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની સગ્ગ કરી હતી. વગર ગુને મોટાં માણસો ગરીબોને કાઢી મૂકે તો તેમને બહિષ્કાર કરવાની સગ્ગ જૂઠાં મેકામાં થતી. કેટલાક પાદરીઓ અને સાધુઓ ઉદ્ધત જતી ન્યાયના કામમાં વચ્ચે આ-

વતા, અને વખતે યુરોપીયોને ગેરવાજબી રીતે જણાવના; અને તેમને માટે ખાસ કાયદા કરવાની જરૂર પડ્યું જણાઇ હતી. ધર્મગુરુઓ જૂલમી કરે માફ કરાવતા કે ઓછા કરાવતા. વિધવા અને માળાપ વિનાનાં છોકરાંને પાળવામાં આવતાં. પાદરી, સાધુ કે ગરીબને જે લૂટે અથવા તેમની દાદ સાંભળવાની જે ના પાડે તેને બહિષ્કારની ધમકી અપાતી. ધર્મ ગુરુઓના હાથમાં છેવટે બહુ બળવાન સત્તા આવી તેનું એક કારણ તેમની આ વચ્ચે પડવાની પદ્ધતિ હતી; અને ગરીબના વાલી તરીકે તેમને મોટા મોટા વારસા મળતા તે તેમની મોટી સમૃદ્ધિનું મોટું ભાગે કારણ હતું. વખત જતા અનેક પ્રકારે સંખ્યાવત થવા લાગી અને દરેક મઠમાંથી તેનાં કિરણો ચોતરફ પ્રસરવા લાગ્યાં. સાધુઓ અમીરોને દબાવતા, ગરીબોનું રક્ષણ કરતા, માંદાની માવજત કરતા, મુસાફરોને આશ્રય આપતા, કેદીઓને છોડાવતા, અને શોધી શોધીને દુઃખની હરકોઇ બાબતમાં સહાય આપતા. આ પ્રમાણે આદ્યસના ખરફમાં પણ મુસાફરોને આશરો મળતો. જ્યાં પૂલ ન હોય એવી નદીમાં મજબો રાખી કાંઈ સાધુ મુસાફરોને પાર ઉતારતો. જ્યાં રક્તપીતનો રોગ યુરોપમાં ફેલાઇ લોકોમાં ત્રાસ વરતાવતો હતો અને લોકોનાં મન ધાર્મિકી ગભરાઇ ગયાં હતાં, ત્યારે તેને માટે નવી ઇસ્પીતાઓ અને નવાં આશ્રમો યુરોપમાં પથરાઇ ગયાં હતાં; અને રોગીની સારવાર કરવા માટે જયાજય સાધુઓ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા હતા. દંતકથા કહે છે કે કેટલાક સાધુઓને રક્તપીતીઆ દ્વારા સાક્ષાત્ ઇશ્વરનાં દર્શન થયાં હતાં.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની આવી ભવ્ય અમર સંખ્યાવનની બાબતમાં થઈ છે. પરંતુ મોટા મોટા બનાવો કંપનાને જેવા આકર્ષક થાય છે તેવી આ જાળ પણ દૈભ રહિત પ્રવૃત્તિ મોહક લાગતી નથી અને તેથી ઇતિહાસકારો તેની યથાર્થ ગણતારા સમજી શકતા નથી એ શોચની વાત છે. મનુષ્ય જાતનું દુઃખ ઓછું કરવા માણસો આખો ઇંદગી પર્યટનસંસ્થાન તરફ પ્રવળ કરે એ વાત જેની તેવી નથી. ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં તરફાઓ આખી પૃથ્વી ઉપર પથરાયેલી છે; અને પારકાનું લખું કરવામાં જ સર્વોત્તમ સદાચાર સમાજોનો છે એવો ઉત્તર વિચાર લોકોના

મનમાં આવી છે. સખાવતના દરેક કાર્યમાં સદાય કરવાનું દરેક પાદરીનું કર્તવ્ય ગણાય છે, અને અનેક સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાની આખી જીવન મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવામાં ગાળેલી છે.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ સખાવતને માટે જે માનની લાગણી આપણને થાય છે તેમાં જે બાબતોને લીધે ઘટાડો થાય છે. તેમાં એક બાબત સામાન્ય છે; અને બીજી વિશેષ છે અને તે દીવાનાપણા વિષે છે. દીવાનાપણામાં કાંઈક દેવતાઈ અશ રહેલો છે એવો પ્રમણ પણ અસ્પષ્ટ વિચાર અસહ્યથી જ આવ્યો આવતો હતો. પરંતુ કેટલાક ખાસ સંજોગો એવા હતા કે જેથી કરીને ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓની પ્રવૃત્તિ દીવાના અથવા દીવાના થઈ જવાનું જેનામાં વલણ હોય તેમના પ્રત્યે પ્રતિકૂળ થાય. ગ્રંથજી અને ભૂતના વળગાડની સત્યતા યાદુદી લોકો અષ્ટ સ્વીકારતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મની કેટલીક આસ્તિક માન્યતાઓ પણ એવી હતી કે તેથી ઉત્કટ ધાર્મિક ભાવનાવાળાં માણસો ગાંઠ જ ખની જાય. નાનામાં નાના પાપને માટે પણ પરલોકમાં થતી સતત રીમામણી, અદૃશ્ય પિશાચો આપણી આસપાસ હમેશા હાજર હોય છે એવો વિચાર, ઇત્યાદિ દૃષ્ટના હિપર જળવાન અસર કરે એવી અનેક વાતો ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં કહેલી હોવાથી ધણા સૈકાઓ પર્યંત દીવાના-પણાએ ધાર્મિક રૂપ ધારણ કર્યું હતું, અને સતતા જીનનો એ પણ એક પ્રકાર હતો. કેવળ અચાન અને સતેજ કટપનાવાળા માણસો વચ્ચેથી દૂર ભયાનક જગતમાં રહીને શરીરને એના સખત કષ્ટ આપના કે તેથી તેમની શારીરિક સ્થિતિ કેવળ અવ્યવસ્થિત થઈ જતી, અને અસખ્ય પિશાચો તેમની ગુફાની આસપાસ નિરતર ભમ્યા કરે છે અને તેમની ભક્તિમાં વિઘ્ન નાખ્યા કરે છે એવી દૃઢ માન્યતા હોવાથી થોડા જ વખતમાં તેમને ચિત્તભ્રમ થઈ જતો, અને આ માણસો સત ગણાતા. અને તેમને ઈશ્વરના દર્શન થયાની અથવા તેમણે પિશાચનો પરાજય કર્યાની અનેક વાતો ચાલતી પરંતુ તે દીવાનાપણુ આના આસ્તિકરૂપે જ હમેશા પ્રગટ થવું જોઈએ એવો ગર્વ નિયમ નથી. અને તેથી કેટલીક વખત દીવાનાને એવો ચિત્તભ્રમ વતો કે તેથી તેને શિષ્ય દરજ્જાની ખ્રિસ્તિ સ્થાપને જરૂર પડી. આ પ્રગણે એક

છે કે ગમત અને વિદ્યાસમાં ખરેખરે પૈસા અનુત્પાદક છે, કારણ કે જો
 કે તેથી તે વસ્તુઓ પૂરી ખાડનારને ફાયદો બેસક થાય છે, પણ તેનું
 ફળ તેના ઉપયોગમાં જ નાશ પામે છે. પરંતુ યંત્રોની ખનાવટ, જમીનની
 સુધારણા, અને ઔદ્યોગિક માહસની વૃદ્ધિ—આ બધા ઉત્પાદક અર્થ છે
 અને દ્રવ્ય ઉપયોગમાં નવીન ઉત્સાહ એ અર્પે છે. એટલા માટે મૂડીનું
 લંબેશ ત્વરાથી એકઠું કરવું હોય તો પૈસાને અનુત્પાદક રસ્તે ન વાપરતાં
 ઉત્પાદક રસ્તે વાપરવો, અને મંજૂર વર્ગના મહેનતાણાનું નિયમન કરનારા
 એ કારણોમાંનું એક કારણ એકઠી ધંધેથી સુડીની રકમ છે. આ પ્રતિસાદો
 ઉપરથી કેટલાક એણે નિયમન કાઢે છે કે જે સંખ્યાવતથી અનુત્પાદક અર્થ
 થતો હોય તે દાખિત છે. પરંતુ પ્રથમ તો જે જે સંખ્યાવતોથી ગરીબ
 વર્ગમાં દુરઅદેશી અને હઠાપણની ટેવો પડે અને નવીન શક્તિઓનો
 તેમનામાં વિકાસ થાય તે બધી ઉત્પાદક હોય છે; જેવી કે સામાજિક કેળ-
 વણી, સેવિંગ બેંકની યાપના, વીમા કંપનીઓ, કેટલીક વખત નાની નાની
 રકમો ઉઠીતી આપતી તે, અથવા દુરાચાર કે ઉગ્રઉપણને દાણી દેવા
 જે જે ઉપાય યોગ્ય તે તે. વળા દુષ્કળ ઇત્યાદિ સંકટને પ્રસંગે માણુઓને
 રોજ આપી સંખ્યાવત કરવી તે પણ ઉત્પાદક છે. ઉપરાંત આટલું પણ
 જ્ઞાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે સંખ્યાવતનો ખર્ચ ઉદેશ મનુષ્ય-જાતનું
 શુભ હોય છે અને દ્રવ્યના સંગ્રહને તે સુખના માત્ર સાધન તરીકે જ
 ગણવો જોઈએ; અને સંખ્યાવતના ધણા પ્રકાર વેપારી અર્થમાં ઉત્પા-
 દક ન હોવા છતાં લોકોને ધણા સુખજનક હોય છે અને તેમાં ગભીર
 પ્રકારનું કાષ્ટ સંક્રાંતિ હોતું નથી. જે સંકટોનું કારણ બેવકુફી કે દુરાચાર-
 હોતું નથી તેવા દુઃખમાં સહાય કરવાનો ઉદ્દેશ અને વિચારશીલ જનને
 જાતની સંખ્યાવતોને ધણા અવકાશ છે. લૂંટાં, લગડાં અને આંધળાં, દુકાળ,
 મરુટી કે લગાઈને લીધે પીડાતાં; અથવા કાષ્ટ નવીન ગ્રામ્ય કે કાષ્ટ ઉદ્યોગની
 વૃદ્ધિમાં દેરકાર થવાથી કાષ્ટ વેપાર એકાએક પડી જાંગવાને લીધે દુઃખી
 થતાં, આવાં આવાં માણુઓને મદદ કરવામાં; તેમ જ ઇરિષ્ટતાઓ કે જ્યાં
 જ્યાં જાતે જાદા ગળી તેમની મારવાર થાય છે અને તેથી રોગ ફેલાતાં

અટક છે, અને વળી વૈદક શાસ્ત્રની જે મોટામા મોટી શાળાઓ હોય છે તે બાધવામા, ઇત્યાદિ અનેક બાબતોમા ધનનાનો સહાય કરે છે અને ક ને. વળી જે વાતમા સખાવત પ્રત્યે અર્થશાસ્ત્રીનો અત્યત અણુગમે હોય છે ત્યાં પણ ખાસ પ્રસંગોને લીધે ખાસ મદદ કરતી નાજમી છે. ધનનાન માણસ કોને આપે છે અને શા માટે આપે છે તેનો વિચાર કર્યા વગર પૈસો ઉઠાવે ત્યારે તો તેથી ધણુ કરીને સમાજને નુકસાન થાય છે. પ તુ ન્યા અનાચારનો અખાડો જમી પડ્યો હોય ત્યાં જઈ દુ ખીઆની પરિસ્થિતિથી વાઢે થઈ તેમનું જે સાંત્વન કરે છે અને પોતાની આખી છદ્મી તેમના ઉદ્ધાર અર્થ ગાળે છે એવી આ ઉત્તમ પ્રકારની સખાવતથી એનું પરિણામ કવચિત જ આવે છે. સખાવતની ઉપયોગિતાનો પ્રશ્ન એ તેના છેનટના પરિણામનો જ માત્ર પ્રશ્ન છે આ બાબતમા અર્થશાસ્ત્રે કેટલાક ધણા કિમતી સામાન્ય નિયમો રચાયા છે એ વાત ખરી પરંતુ નગભગ એક હજાર વર્ષ પહેલાં સિસેરોએ પણ એ જ કંચુ હતું અને જે માણસ સામાન્ય મમજણના બળથી કાળજીપૂર્વક વિવેક વાપરી સખાવત રી માણસોને દુ ખમુકત કરે છે તે, માલ્યસે ઉપદેશી સખાવતનું યથાર્થ અનુમરણ અભણતા કરે જ છે

અર્થાત્ દુ ખનું તાત્કાલિક નિવારણ કરવું એટલો જ ઉદ્દેશ સખાવતનો ન હોવો જોઈએ દેનારનો ખરો ઉદ્દેશ લેનારનું ભણુ કરનાનો હોય તો જ સખાવત ઉપયોગી થઈ શકે છે. પણ ઈથેલિક ગુરૂઓની સખાવતોમા આ તરતની ગેરહાજરી હોવાથી તેમાથી ધણી દુર્દશાઓ ઉપજી આવેલી છે પરોપકારનું પ્રયોજન મનુષ્ય જાતના પ્રેમને બદલે તેમણે ઇશ્વર-ભક્તિ ઝાપ્યું અને જોકે તેને લીધે અન્ય ધર્મીઓના દુ ખ પ્રત્યે ધણીવાર તેઓ બેદરકારી બતાવતા, તથાપિ તેથી કરીને હૃદયના ભાવોને એવું પ્રોત્સાહન મળ્યું કે એકદરે તેથી ચાલ જ થયો છે એમ ગણનામા અડચણ નથી પરંતુ પછી તરતજ આ નવીન સિદ્ધાંત બજતા પાન્યો અને પ્રાયશ્ચિત રૂપે જ સખાવતો થવી જોઈએ એવી માન્યતા ઉતી થઈ તેથી અર્થા સખાવતનો પ્રખર ઉભો થયો અને તેની ધણી

છાકરી એમ કહેતી કે સ્ત્રીઓની મુકિત અર્થે ખોતે કાંચરનો અવતાર છે; અને ત્યારે ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં તે ગરીબ ત્યારે તેનું ઘટેલું મહત્ત્વ બહાર કાઢી બાળી મેલવામાં આવ્યું હતું. બીજી બે સ્ત્રીઓ જે તેનું કહેવું માનતી હતી તેમને પણ ફાંસીએ અડવવામાં આવી હતી. જોન ઓફ આર્ક નામની બાળાને ડાકણ માની જીવતી બાળી મૂકી હતી એ વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. છતાં ડાકણ પરવે ધર્મશાસ્ત્રના અમુક વિચારોને લીધે જ મળું કરીને દીવાનાપણું ઉત્પન્ન થતું અથવા તેનું સ્વરૂપ બંધાતું; અને ધર્મ-ગુરુઓની સલામને લીધે હજારો દુર્ભાગી સ્ત્રીઓ કે જે ખૂંદ જોતાં દયાને પાત્ર જ હતી તેમને કૂર રીખામણીનો ત્રાસ આપી છેવટે જીવતી બાળી મૂકવામાં આવતી હતી.

તેમ છતાં કેટલાક પ્રકારનાં ગાંડપણ સ્વાભાવિક હોય છે એવો સ્વીકાર તે સમયે કરવામાં આવતો હતો; પરંતુ તેના ગાંડાના આરામ અને સુખને માટે બહુ જ યોગ્ય ઉપાય યોજવા છે, અને યોજના તે ઉલટા વધારે દુઃખદાયક થતા હતા. પ્રાચીન પ્રજાઓમાં તેમને દેવ-મંદીરમાં લાવી દમામ ભરેલી ધર્મ ક્રિયાઓ તેમના ઉપર થતી અને કષ્ટનાદારા ધણું કરીને તેમની સારી અસર થતી હતી. પરંતુ તે સમયે દીવાનાશાળાનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે જે સેક્સમાં દીવાના સાધુઓને માટે આશ્રમ હતું. પરંતુ પંદરમા સૈકા પેહેલાં ખ્રિસ્ત યુરોપમાં કોઈ દીવાનાશાળા નહોતી. દયાના આ કામમાં મુસલમાનોએ જ પેહેલ કરી છે. પારમા સૈકામાં બગદાદમાં એક ભવ્ય મેહેલમાં આખા દેશના દીવાનાઓને રાખવામાં આવતા અને સાંજના થી તેમને બાંધી રાખતા. મહીને મહીને તેમની બારીક તપાસ થતી અને સાંજ થતા તેમને છોડી મૂકવામાં આવતા. મુસલમાનો ગાંડાની ખાસ સલાજ લેતા હોય એમ જણાય છે. ખ્રિસ્ત પ્રદેશમાં એવી શાળા ઉઘાડવાની પેહેલ રપેન દેશે કરી હતી. વેલોન્શિયા શહેરની ગેરીઓમાં લોકનાં ટોળાં ગાંડાઓને પગ વનાં હતાં તે જોઈ એક સાંજે દયા આવી, અને તેથી તેણે ત્યાં એક દીવાનાશાળા સ્થાપી અને તુરંત જ રપેનના બીજા પ્રાંતોમાં પણ એવી

શાળાઓ ઉભી થઇ, યુરોપમાં જીજ્ઞે ક્યાંઈ પણ એ વખતે એની સંસ્થ નહોતી. તેથી આ દિશામાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરવાનું માન રૂપેન વાસીઓને બેઠે છે, એટલું જ નહિ પણ ગાંડાની માવજત પણ તેઓ ડાહ્યાપણુ અદ્યાથી કરતા.

પરંતુ ધણી ખરા દેશોમાં ગાંડાની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક હતી હતરે ગાંડી સ્ત્રીઓને ડાકણો ગણી બાળા મૂકવામાં આવતી; અને સ્વાભાવિક ગાંડા તરીકે જેનો સ્વીકાર થતો તેને પણ સખત કેદખાનાનું દુઃખ ભોગવવું પડતું. તેમને મારવામાં આવતા; તેમને બેડીઓ ધાલવામાં આવતી અને તે ખીચારા લોહીલોહાણુ યર્ષ જતા. વખતે અંધારી ઓરડીમાં પા તેમને પૂરવામાં આવતા તેથી ઉદ્વેગ તેઓ વધારે ગાંડા બનતા. અદાર સૈકા સુધી તેમની આ દશા સુધરી નહોતી. ધાર્મિક સંશયતા અને શાસ્ત્રી જ્ઞાન ન્યારે વખ્યા ત્યારે જ ડાકણોની વાત ખોટી મનાવા લાગી અને ગાંડાની દશા સુધરવા લાગી.

ખીજી હકીકત એ છે કે ખ્રિસ્તિ સખાવતની સંસ્થાઓથી ગરીબો ગરીબાઇ ઘટવાને બદલે વધી. સખાવતના સ્વરૂપ અને તેની ઉપયોગિત પરત્વે અર્થ-શાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરીને હાલમાં ઘણી ઉઢાપોહ થાય પરંતુ ધણી વખત તો તેમાં પણ અતિશયોક્તિ જ થાય છે. સખાવતનું સંબંધમાં અર્થશાસ્ત્રે જે કહ્યું છે તે બધું જ બાબતોમાં સમાઈ જાય છે દીર્ઘદર્શી સ્વાર્થથી સમાજનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય છે એ વાત વધારપટ અને વિગતબંધ તે શાસ્ત્ર કહે છે; અને ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક ખવચ્ચે સામાન્ય બેદ એણે સ્થાપિત કર્યો છે. એ શાસ્ત્ર એમ સિદ્ધ છે: આપ્યું છે કે ન્યાં આગસને ઉત્તેજન આપવામાં આવે ત્યાં આગ વધે છે; ન્યાં વૃદ્ધાવસ્થાના નિભાવ માટે નિયમિત સાર્વજનિક વ્યવસ્થા થાય છે, ત્યાં કરકસરની દુરઅંદેશી કોઈ વાપરશે નહિ; અને એટલા માટે આ પ્રકારની સખાવતોથી જેની દશા તમારે સુધારવી છે તેની દશા સુધરવા બદલે ઉદ્વેગ વધારે બગડે છે. વળી એ શાસ્ત્ર એમ પણ જતાવી આ

હાનિકારક અસર થતા લાગી, કારણકે ગરીબના લાનાની ખાતર નહિ, પણ પોતાના આત્માનું એવ કરના માટે માણસો ખેરાન કરવા લાગ્યા.

પ્રથમ તો આવી ગંભીરતાથી કાયદો જાણવા લાગ્યો, પણ કેટલાક મૈકાઓ પછી તેનાં શુરા પરિણામ બહાર આવવા લાગ્યાં. અર્ધશાસ્ત્રીઓની નજરમાં રોમમાં અનાજની મફત વહેચણીથી વધારે શુરો રિવાજ કાઢી દોષ શકે નહિ, પરંતુ ખ્રિસ્તી-ખેરાતમાં થોડો ધણો વિવેક પણ દેખાતો. વર્ગી મહેનત મજૂરી કરવામાં લાજ મેલું નથી એમ ધણી વાર ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહેતા અને પછીના સમયમાં બેનેડિક્ટાઇન પંથના આધુઓ જાતે મજૂરી કરતા, અને તેથી મહેનત મજૂરી તો શુધામાં જ કરે એવું જો તેમાં કંઈક ગણાતું તે જુસાઈ ગયું તેમ છતાં ખ્રિસ્તિ મધ્યાની પુષ્ટી ખેરાતનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે તેથી છૂટારા અને લિખારીઓ વધી પડ્યા અને સાધુઓ આજસુ યવા માડ્યા. તેથી વેનેડિનિયને મખન કાયદો કર્યો કે મહેનત કરી શકે એવા માણસો જો બીજા માગે તો તેમને કાયમ શુધામગીરીની સજા કરવી. પરંતુ મહત્તી સરથાઓ વધતા લિખારીની સખ્યા ધણી વધી પડી અને દરેક દેશમાં હજારો રૂઠ પુષ્ટ માણસો હિપાદક મહેનતથી અલગ રહેવા લાગ્યા. બીજાને ધંધો નીચામાં નીચ છે એવી માન્યતાથી સમાજને લાલ યાવ છે, પણ તે માન્યતાને દૂર કરવી એ હવે ધર્મશુદ્ધોનો મુખ્ય હેતુ થઈ પડ્યો, અને કાંઈ પણ જાતની સામી મહેનત માગ્યા વિના લિખારીને દાન કરવામાં પુણ્ય ગણાતા લાગ્યું. મતો માગી બીજાને પણ લિખારીને આપતા અને વસ્ત્ર વિનાનાને પોતાના વસ્ત્ર આપી દેતા. આવા હિપેશનું પરિણામ રૂપજ છે. મધ્ય કેથોલિક દેશમાં મહત્તી સરથાઓ દેશની આબાદીને ફાલી ખાતો ઝેરી છાનડો જ નીવડ્યો છે. દેશમાં મજૂર વર્ગની સખ્યા ઓછી થઈ, અવિચારી દાનથી લોકો દુકી નજરના થવા લાગ્યા, સત જોવી ગરીબાઈને વગર સમજ્યું માન આપતું, અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિના હેતુ અને ટેવો પ્રત્યે લોકો દુર્લક્ષ દાખવવા લાગ્યા આવી સ્થિતિમાં ભૌતિક આબાદી ક્યાંથી યાવ ? તેથી એની સરથાઓથી લાલ કરતા દાનિ વધારે થઈ છે તેથી

ઇંગ્લાંડમાં જ્યારે હેન્રી રાજાએ મઠોની મિલકત લૂટી પોતાના દરબારીઓને આપી દીધી ત્યારે તેથી ગરીબ વર્ગને અંતે લાભ જ થયો છે. દુઃખ અને માંદગીની પીડા ઓછી કરવામાં અને ખાસ સંકટના સમયમાં ટ્રેધોલિટાએ કરેલી જનસેવા જેવી તેવી નથી એ વાત કશુંલ છે; પરંતુ એકંદરે ગરીબાઈની બાબતમાં જે દુઃખ તેમણે મટાડ્યું છે તેના કરતાં વધારું છે ધણું એ નિઃસંશય છે.

છતાં આપણે અત્ર એટલું પણ જૂલો જવું જોઈતું નથી કે બક્ષીસ ગમે તેવી અવિચારી અને વિવેકહીન હોય, અથવા તેની શરૂઆત સ્વાર્થથી થઈ હોય કે લેનારને તે તુકસાનકારક થતી હોય; તેવે સમયે પણ દેનારના આરિય ઉપર એક પ્રકારની કામળ અને વિશુદ્ધ અસર ઉપજાવ્યા વિના તે રહેતી નથી. મધ્યકાળના અતિ અંધકારમય સમયમાં જ્યારે ચારે તરફ કૂરતા, ધાર્મિક ઝડપ અને જંગલીપણાનો ત્રાસ વરતાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે ટ્રેથોલિક સમયની કામળતા પણ સાથે સાથે દૃષ્ટ થતી હતી. તે કાળના સમાજની ઊંચાલિજ અવસ્થામાં પણ રાજાઓ, રાણીઓ અને પાદરીઓએ ગરીબોની બહારે ધાવામાં પોતાની ઝંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગણ્યો છે. કુસેક નામના ધર્મવિમ્લેમાં કૂરતા, રવઝંદ અને ઝડપનો પાર નહોતો, પરંતુ સાથે સાથે દયાની વિશાળ પ્રવૃત્તિ પણ હતી અને આખા યુરોપમાં રક્ત-પીતીઆઓ માટે ઇસ્પિતાલો ઘડી દતી અને અનેક રીતે લોકોનું દુઃખ ઓછું કરવાના ઉત્સાહી પ્રયત્નો થયા હતા. અને દૂરમાં દૂર માણસો પણ ઇશુખ્રિસ્તની સેવા કરવા અર્થે ગરીબોને નીલાવવાનું પોતાનું પરમ કર્તવ્ય ગણતા હતા.

જ્યાં જ્યાં ટ્રેથોલિક ધર્મ-ગુરૂઓની સત્તા નિરકુશ હતી ત્યાં ત્યાં તેમની અવિવેકી સખાવતોનાં ઉપર કહેલા જરાં પરિણામ આવ્યાં છે. તેરમા સદીથી જ આવી સખાવતો સામે વિરુદ્ધ ચળ જાહેર કરવામાં આવતો હતો; અને ધર્મ-સુધારણા પેદેલાં પણ તેને માટે ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા. જીખના ધધાને નિર્મળ કરવાની આશાએ ઇંગ્લાંડમાં ધણા

સખત કાયદા થયા હતા. આક્રમા દેત્રીના સમયમાં કાયદો થયો હતો કે બીખારીને જે કાંઈ કાંઈ જક્ષીય આપે તેનો તેથી દશગણે દંડ કરવો. તંદુરસ્ત બીખારીને પ્રથમ ગુના માટે ફટકા મારવા, બીજા ગુના માટે તેના કાનનું ટેરવું કાપવું, અને ત્રીજાને માટે તેને મૃત્યુની સજા કરવી. છતાં એડવર્ડના સમયમાં કર કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો કે જે તંદુરસ્ત બીખારી કામ કરવાની ના પાડે તેને ઝમ દેવો, અને જેણે તે ગુનાની ખબર આપી હોય તેનો ગુલામ બે વર્ષ સુધી એ રહે. ત્યાંથી જો એ નાસી જાય તો પ્રથમ ગુનાને માટે એ કાયમનો ગુલામ થઈ રહે અને બીજા ગુનાને માટે તેનું મોત થાય. પોતાના ગુલામની ડેક લેવાની હાંસડી પે-હેરાવવાની, તેને બેડી ધાલવાની અને ફટકા મારવાની સત્તા મેકને હતી. ગણી એલીઝાબેથના સમયમાં પણ કાયદા થયા હતા, અને ગરીબોને માટે કાયદાની વિનંતારપૂર્વક બચાવ આપી હતી. પરંતુ હવે માન્યતા સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે એવી બચાવથી પણ કરકમરની ટેવોને ઉત્તેજન મળી શકતું નથી. ધણી કેથોલિક દેશોમાં પણ બીખારી સામે સખત પગલાં લેવાયાં હતાં. કાર્યદક્ષ અને ચતુર ધર્માધ્યક્ષ પાંચમા સિક્કસટ્સે તે ધંધો રોમમાં અટકાવવાનો પ્રયત્નનીય પ્રયાસ કર્યો હતો. નેધરલેન્ડ અને ડાન્સમાં પણ કાયદા થયા હતા. પરંતુ જો કે બીખારો ધંધો સૌને સંકટરૂપ લાગતો હતો, તથાપિ અદ્યારમાં સૈકા પેહેલાં તેનાં કારણોની તાત્વિક તપાસ કાંઈએ કરી નહોતી. તે સૈકામાં લોક, બાર્ડી, ડીફ, માલ્કસ ઇત્યાદિ પુરોગોએ આ બાબતમાં લખી નવીન પ્રિત્સાહન આપ્યું છે, પરંતુ અત્યાર સુધી આ ગ્રંથમાં જે કહેવાયું છે તેનાથી વિશેષ જણાવવા જેવું કાંઈ નવું નથી.

મનુષ્યના હૃદયને કામગીરી જનાવવાનો પ્રયત્ન એક બીજી રીતે પણ પ્રિસ્તિ ધર્મે કર્યો છે; કારણ કે કામગીરી અને કારણિક ચિત્રોથી કલ્પનાને નિઃસ્તર પરિચિત રાખવાના ઉપાય એ ધર્મે જાદુ ચોળ્યા છે. આપણા નૈ-તિક આચરણ ઉપર શુદ્ધિ કરતાં કલ્પનાની અસર ધણી કરીને વધારે હડી થાય છે; અને કલ્પનાની કેળવણી ગરીબોના સંગ્રહમાં ખાસ કરીને ધણી અગત્યની અને અમૂલ્ય હોય છે. આખી જીંદગી પર્વત એક જગાએ તેઓ

બંધાએલા રહે છે, અજ્ઞાનતા અને ખોટાની સ્થિતિને લીધે મનને પ્રકુલ કરે એવા જીવનના અન્ય પ્રકારથી તેઓ બહિષ્કૃત હોય છે, નિરંતર મનુરી કરવાની જ તેમને હોય છે, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તેમનું જીવન કેવળ સંકુચિત અને નિરસ થઈ જાન, પણ કષ્ટપાત્રને લીધે તે વિશાળ અને ઉન્નત બને છે. ગરીબોનું પરમ દૈવત ધર્મ છે. તેમના વિચારની સાંકડી દૃષ્ટિ-મર્યાદાને તે વિસ્તૃત કરે છે. તેમની અરપષ્ટ ભાવનાઓની માનસિક મૂર્તિઓ તે પૂરી પાડે છે, અને ઇંદ્રિયાતીત અને અગોચર પ્રતિ તેમને ખેંચી જાય છે. વિધર્મીઓની કષ્ટપાત્ર જંગતમાં લલિત પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ ઉપજાવતી અને તેથી ખેડૂતોને ખોટાની મેહેનતમાં કષ્ટપાત્રજનક-મનોહર આનંદ આવતો હતો. ખેતીની દરેક અવસ્થામાં કામને કામ દેવ અધિષ્ઠાતા મનાતો હતો અને તેથી દેવોના સહચારથી તેમનો સંસાર રમણીય અને આનંદદાયી થતો હતો. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મની કષ્ટપાત્રોમાં ખાસ ગુણ એ હતો કે તેથી કષ્ટપાત્રને મોટા ઉપજતો, એટલું જ નહિ પણ સાથે હૃદય પણ વિશુદ્ધ થતું હતું. ઇશુખ્રિસ્ત, કુંવારી માતા મેરી, અને દુઃખ અને દયાના ઘણા પ્રયોગોના ચિત્રોનું સૌંદર્ય ખ્રિસ્તિ ધર્મના પવિત્ર ગ્રંથોમાં એવું કામગ અને હૃદયહારી આપેલું છે કે સંકડો વર્ગોથી માણુમ જાનની અત્યંત અણુક અને અજ્ઞાન કષ્ટપાત્રોનું તેણે નિયમન કરેલું છે. દેવગ-માં કે કષ્ટસ્થાનમાં, ઠેકાણે ઠેકાણે અને જ્યાં જ્યાં તેની દૃષ્ટિ ખેંચાઈ શકે ત્યાં ત્યાં કામગ સૌંદર્ય અને કારણિક મુદ્દલ ભાવોનાં ચિત્રો ગરીબની કષ્ટપાત્રને ઝરત કરે છે અને ચૂપકાથી તેના અંતરના ઉડા ભાગમાં ઉતરી તેનું આખું જીવન બદલાવી નાખે છે; અને નિર્જનતા અને દુઃખની પવિ-ત્રતા, દયા અને મૃદુતાની શ્રેષ્ઠ લગ્નતા સમજતાં તે શીખે છે.

સારાંશ કે ખ્રિસ્તિઓની જન-મેવાનાં કાર્યોની અમર મોટી અને ખણી થઈ છે. તેની ખામી ખોડ પણ આપણે છાની રાખી નથી. પરંતુ એકદરે તેના પ્રત્યે આપણું ગંભીર માન થવું યોગ્ય છે. મનુષ્ય-જાંદગીની પવિત્રતાનો તેમણે બાંધેલો અતિ ઉચ્ચ વિચાર, બાળકોનું સરક્ષણ, ગુલામવર્ગની ઉચ્ચ મુક્તિ અને ઉત્કર્ષ, જંગલો રમતોનો નિરોધ, અનેક

પ્રકારની સખાવતોની વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉત્પત્તિ, અને કલ્પનાની કૃત્રવશી-આ બધામાં વિધર્મીઓ કરતાં ધણી વિશેષ જન-સેવા ખ્રિસ્તિઓએ કરી છે; અને આ પ્રગતિથી મનુષ્યનું સુખ ધણું વધ્યું છે. નૈતિક અસર તો ધણું કરીને તેથી પણ વિશેષ થઇ છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે જ મનુષ્યના ચારિત્ર્યમાં વધારે ફામગ અને પરોપકારી સદાચાર અમ્મ સ્થાને આવ્યા છે. પ્રથમની વિશુદ્ધ અવસ્થામાં તે ખામ કરીને ષેષ્ટ હતા. પરંતુ ત્રીજા સૈકામાં તપની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ; અને તેથી કરીને ચારિત્ર્યનો નવો નમુનો ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થયો, અને તેથી નવીન પ્રવાહમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉત્સાહ હવે વહેવા લાગ્યો. આ તથોવૃત્તિનો ઇતિહાસ હવે આપણે તપાસીએ.

બીજા સૈકાનો લેખક ટરશુલિયન તેના સમયના ખ્રિસ્તિઓને હિંદુ-સ્તાનના ફિગેરો કે અજંધુતોની સાથે મરખાવે છે; અને કહે છે કે અજંધુતો સંમારનો ત્યાગ કરી જંગલમાં રહેતા; પણ ખ્રિસ્તિઓ વસ્તીમાં રહી લોકોની પ્રવૃત્તિમાં લગા જતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્થપાય પછી બે વર્ષ સુધી જો કે તેમાં તથોવૃત્તિ પેડી નહોતી, તથાપિ તેનાં બીજા તેમાં મૂશધી જ હતી. સંસાર અને જીનો મપૂર્ણ લામ-આ બે વાત મકની સંસ્થામાં મુખ્ય છે. ખ્રિસ્તિધર્મમાં કુંવારા રહેવાની ફરજ ખ્રિસ્તિધર્મ-ગ્રંથોને માથે લાંબા વખત સુધી નહોતી, પણ જે કુંવારા રહેતા તે બહુ માન પામતા અને કુંવારાપણું પવિત્ર ગણાતું. અને જે જનમમાજમાં ખ્રિસ્તિ વર્ગ અસ્તિત્વ ભોગવતો હતો તે સમાજથી જેમ બને તેમ તેને અલગ રાખવાના અનેક પ્રયત્નમાં સંન્યાસનું બીજા પણ પ્રતીત આવે છે. ખ્રિસ્તિધર્મની વૃદ્ધિ અને ફતેહ ચર્તા બ્યારે ખ્રિસ્તિઓ રાજકીય અને લશ્કરી પ્રવૃત્તિમાં પડવા લાગ્યા, ત્યારે જે રિયતિ એક વખત આખા ખ્રિસ્તિ વર્ગની હતી તેનું અનુમરણ કરવા સ્વાભાવિક રીતે જ સસારથી અલગ રહેવાનો કેટલાક પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. વળી આ તથોવૃત્તિની અગવચ્છ માનસિક રોગની પેઠે લાંબા વખત-થી આખી દુનિયામાં પ્રચલિત હતી. યાહુદીઓમાં પણ એવો એક ખાસ મન્યારી વર્ગ હતો. મિનિક મતવાળા પાછલા રૂમી રાજ્યમાં સંસાર ત્યાગ

અને તરવચિતનનો જ ઉપદેશ કરતા હતા. મિસરની ફિલસૂફીમાં તો એ વલ્લભ એથી પણ વધારે અભળ હતું. ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની આસપાસ ચારે તરફ એવો વિચાર પ્રચલિત હતો કે જડ પ્રકૃતિ જાતે જ દુઃખદ છે. આ પ્રમાણે તપોવૃત્તિના એકાએક ઉદ્ભેદને માટે જમીન તૈયાર હતી; અને તેમાં બીજ પડવાની જ જરૂર હતી. આ બીજ ડેશિયસના જૂલમ દરમ્યાન પડ્યું, એ ત્રાસના સમયમાં પૌલ નામનો સાધુ જંગલમાં નાસી ગયો અને સન્યાસી વર્ગનો પ્રથમ પ્રવર્તક થયો. પછી એન્ટની થયો. પછી થોડા વર્ષોમાં તો સન્યાસીઓની એક મોટી જમાત થઈ પડી. જૂલમના ત્રાસથી માથુસો પ્રથમ જંગલમાં જવા લાગ્યાં. પરંતુ પછી દેહને કષ્ટ દેવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતાથી ધર્મનો જુરસો ઉભરાવા લાગ્યો અને શરીર-કષ્ટની પ્રમળ ઇચ્છા થવા લાગી. પછી શાંતિના સમયમાં પણ જંગલમાં જઈ માથુસો દેહને કષ્ટવા લાગ્યાં. આ જીવનનું ચિત્ર સંત જોરોમે ૩૧૫ નાને સુંદર લાગે એવું આપ્યું અને તેથી માથુસોને તેનો મોદ થવા લાગ્યો. એ વર્ગની ભરતી કરાવવામાં સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ મુખ્ય હતી. પુત્રને કોઈ ઉત્તમ ધંધામાં લગાડવા પિતા જ્યારે મથતો, ત્યારે ધણી વખત માતા તેને સન્યાસી કરવા પોતાથી અને તેટલું કરતી. એલા મુંડવાને સાધુઓ પણ યુગિત પ્રયુક્તિ કરતા. ધર્માસન ઉપરથી ધર્મ-ગુરુઓ પણ તેનો ઉપદેશ કરતા, અને મોટાં શેહેરાની અત્યંત વિલાસ-વૃત્તિના પ્રત્યાઘાત રૂપે પણ તપોવૃત્તિ આકર્ષક થવા લાગી. વળી ગમે તેવો ગામડીઓ પણ સન્યાસી હોય તો શેહેનશાહનો પણ સમાગમ કરી શકતો, શુલામ કે શુનેગાર નાસી જઈ સાધુ થાય તો નિર્ભય થતો, અને વળી સાધુઓને ‘ નહિ વેરે નહિ વેંડ અને સુખે ભરે પેટ ’ જેવી મુગવડતા મળતી; જંગલીઓના હુમલાથી લોકોને ત્રાસ પણ ધણો થતો; હત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે તે વૃત્તિ વધવા લાગી. વળી તપોવૃત્તિમાં ધર્મના વિચાર પણ તુરત ભેજવવામાં આવ્યા અને એકિન્ન દત્તાદિના દાખલા અપાવા લાગ્યા. લન્નોત્સવના પ્રસંગે જ ઇશુ ખ્રિસ્તે પોતાની દૈવી પ્રેરણાનો ઉપદેશ આપવો સર કર્યો હતો, સાંસારિક કાર્યોમાં ભજવાને હમેશાં તે તત્પર રહેતો હતો, તેથી જ તેના દુશ્મનો

તેને વપોડતા હતા, અને અત્યંત પવિત્ર અને વિશુદ્ધ સ્ત્રીઓ તેની અનન્ય ભક્ત હતા; ઇત્યાદિ વાતો સામાન્ય રીતે માણસોને તપોવૃત્તિની વિશુદ્ધ લાગે એવી છે; પરંતુ સાધુ ધર્મ-ગુરુઓ આવી વાતો છેડતા નહિ, પણ ઇશુ ખ્રિસ્તનો નિઃકલંક જન્મ, તેની કુંવારી માતા, તેની પોતાની કુંવારી છંદગી, અને તાલેવંત યુવાન માણસને તેનો ઉપદેશ-એવી એવી વાતોનું ખૂબ વિવેચન તેઓ કરતા. સંત પીટર અને બીજા સાધુઓ પરણેલા હતા એમ જો કંઈ કહેવું તો તેઓ જવાબ દેતા કે મન્યાસી યથા પછી તેમની સ્ત્રીઓ જોડે તેમનો વહેવાર નહોતો. પણ સંત પૌલ ધર્મ કરીને કુંવારો જ હતો. ગમે તેમ હોય, પરંતુ સાધુ ધર્મ-ગુરુઓની નજરમાં કુંવારો પુરૂષ પવિત્ર ગણાતો અને પરણેલો અપવિત્ર ગણાતો હતો.

આ માની સરથાનો પ્રચાર એકદમ ચારે તરફ પ્રસરી ગયો. એવું કહેવાય છે કે સંત જોશમના સમયમાં ઇસ્ટરના ઉત્સવોમાં પચાસ હજાર સાધુઓ ભેગા થતા. ચોથા સદીમાં નિદ્રિયાના જંગલમાં એક જ મહાધિ પતિની નીચે પાંચ હજાર માધુ રહેતા હતા. ઇજીપ્તનું એક આખું શહેર તપોવ્રત પાળતું અને તેમાં વીસ હજાર કુમારિકા અને દસ હજાર સાધુ હતા. ઇજીપ્તમાં લગભગ અરધો અરધ વસ્તી આ વ્રતધારી હતી, અને તેઓ અત્યંત સખત તપ કરતા. ખ્રિસ્તિ દેશોમાં પણ આ પ્રવૃત્તિને અત્યંત ઉત્સાહથી વધાવી લેવામાં આવી અને લગભગ આખા દેશમાં મહા સ્થાપાણા. પરંતુ વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જેનો સ્વભાવ કે શિક્ષણ આ પ્રવૃત્તિની સામે જાય એવાં હતાં તે પણ એનો ઉપદેશ આપતા, પરાણે કુંવારા રહેવામાં કેવું જોખમ રહેલું છે એ વાત સન ઓગસ્ટાર્ડનના જેવું કાઈ પણ માણસ ગણતું નહોતું, છતાં તેણેજ એનો પ્રચાર કરવાનો ભાર પ્રયાસ કર્યો હતો. આવા અનેક સનો તેનો ઉપદેશ કરતા એટલુંજ નહિ પણ તે પ્રમાણે આચરણ પણ રાખતા. જનાણુઓ જંગલમાં ભટકતા અને સંતોના ચમત્કાર અને સખત તપની અનેક વાતો ભેગી કરી ફેલાવતા, નેથી સંતોના સામાન્ય લક્ષણોવાળું એક નીન દષ્ટિ મિદુ ખ્રિસ્તિ સમારમાં હેનુ થયું. નેથી આ તપધારીઓનાં સામાન્ય લક્ષણો અને વિગતો હવે

આપણે જોઈએ.

ઉડો વિચાર કરીએ છીએ તો આ તપોવૃત્તિના ચેષ જોવું મનુષ્ય જાતના નૈતિક ઇતિહાસમાં અન્ય કશું સંતાપજનક નથી લાગતું. બયાનક, ગદો અને શરીરમાં ક્ષીણ થઈ ગએલો ગાંડીઓ, જ્ઞાન રહિત, સ્વદેશાભિમાન રહિત, કુદરતી લાગણી રહિત, નિરૂપયોગી અને કૂર દેહ-દમનમાં પોતાની આખી જીંદગી ગાળતો, અને પોતાના સન્નિપાતવાળા મગજની ખીલામણી કસપનાઓથી થરથર ધ્રુજતો એવો આ માણસ, પ્લેટો અને સિસેરોના લેખથી જાત અને સોક્રેટિસ અને કેટ્રોના જીવનચરિતથી વાકેફ એવી પ્રજાઓમાં સદાચારનો સર્વોત્તમ નમુનો ગણાવા લાગ્યો હતો. લગભગ બસે વર્ષ પર્યંત શરીરને બંધકર કંઈ દેવું તે સર્વોત્તમતાની ઉંચામાં ઉંચી સાખીતિ ગણાતી હતી. એક સાધુએ જીવારના રોટલાના ટુકડા અને ગંદા પાણી ઉપર ત્રીશ વર્ષ કાઢ્યા હતાં, અને તેના ઉપર સંત જોશમ દ્વિધ દ્વિધ થઈ ગયો હતો. એક ખીન્ને સાધુ નાના ખાડામાં રહેતો હતો અને રોજ પાંચ અંશુર ખાઈ જીવતો હતો. કોઈ સાધુ વળી વાળ વધારતો હતો અને પોતાનાં કપડાં ફાટી જાય ત્યાં સુધી ધોતો નહિ. કોઈ વળી ગદા ખાખોચીઆમાં પડ્યો રહેતો હતો અને પોતાનું માંસ કીકાઓને ખાવા દેતો હતો. કોઈ એ મજા અને કોઈ પોણા ચાર મજા લોહું સખી ફરતો હતો. ખાલી કુચામાં કોઈ વર્ગો સુધી પડ્યો રહેતો હતો. કોઈ અનાજને એક મહીને પાણીમાં નાખી તે સડી જાય ત્યારે જ તે ખાતો હતો, કોઈ દિવસોના દિવસો કાંટામાં પડ્યો રહેતો હતો અને નિરાંતે ઉઘતો નહિ. કોઈ વળી દિવસમાં એક વાર થોડુક ખાઈ નિરતર જીખનું દુઃખ વેડતો હતો. કોઈ બળે દિવસે ખાતો હતો અને કોઈ અડવાડીએ અડવાડીએ પણ ખાતો, કોઈ આખું અડવાડીયું ઉઘતો નહિ. કોઈ વર્ગોના વર્ગો નિરતર ઉભા રહી પ્રાર્થના કર્યા કરતો. કોઈ વળી જંગલી પ્રાણીઓની શુદ્ધામાં રહેતો અને કોઈ તો વળી કમગેમાં પણ રહેતો હતો. કોઈ વળી કપડાંજ પેડેરતો નહિ અને વાળ વધારી જંગલી પ્રાણીઓની પેડે ચોપગો મધ ચાલતો અને ઘાસ ખઈ જીવતો. શરીરે ગ્વચ્ચ રહેવામાં તેઓ ધોર પાપ માનના

અને સારામાં સારા મંતો મુગ થડે એવી ગંદકીના ઢગલા જેવા થઈ રહેતા હતા. મકની પરિપાટીના કુળ-પિતા ગણાતા સંત એ-ટનીએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત પગ ધોવાનું પાપ કદિ કર્યું નહોતું. સન એબ્રાહમ મોડુ અને પગ પથ્થુ કદિ ધોતો નહિ. છતાં તેનું જીવનચરિત લખનાર કહે છે કે તેના આત્માની સ્વચ્છતા તેના મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થતી હતી એ વાત જ સ વિચિત્ર લાગે છે. કાંઈ સાધુને સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ હોય તો તેની ઘણી નિંદા થતી હતી, ઇત્યાદિ અનેક દાખલાઓ છે, પણ સૈત સિમિયન સ્લાઇલાઇટસનો દાખલો ઘણો ઉત્તમ છે. જે તપ એણે આ-દ્યું હતું તેનું ચિત્ર ધણું લખાનક અને કંટાળો ઉપજાવે એવું છે. પોતાને શરીરે એવું તો સખત એ દોરકું બાંધતો કે તે માંસમાં ખુંધી જતું અને તેની આસપાસ માંસ કાઢી જતું. તેમાંથી ઘણી દુર્ગંધ ફીટતી હતી અને તે આલતો ત્યારે તેમાંથી ટીકા ખરતા અને તેની પથારી કીકાથી ખદખદી જતી. મઃ હોડીને કેટલીક વખત એ ખાલી -કૂવામાં રહેતો, જે હાથેક બ્યાસવાળો અને સાક કુટ હોયો એવો એક સ્તભ એણે કર્યો હતો; અને ત્રીસ વર્ષ સુધી ટાઢ, તડકા અને વરસાદ વેડીને તે એના ઉપર રહેતો અને પગ સુધી વાંકા વળી વળીને એટલી તો ઝડપથી એ નિરંતર પ્રાર્થના કરતો કે એક ગ્રેક્ષકે એવા ૧૨૪૪ ફેરા ગર્યા, પણ પછી યાદીને તે ગણુવા એણે મૂકી દીધા હતા. એક આખું વર્ષ તે એક પગે ઉભો રહ્યો હતો અને તેનો બીજો પગ યુમણથી ભરાઈ જઈ કાઢી ગયો હતો, તેનું જીવનચરિત લખનાર તેમાંથી ખરી જતા કીકાને પાછો તેમાં મૂકે અને સન કીકાને કહેતો કે પરમેશ્વરે તને આપ્યું છે તે ખા. અનેક માણસો તેની જગ્યાએ જતા હતા. એના મૃત્યુ સમયે તેના સ્તંભ ઉપર એક પ્રકાશિત તારો દેખાયો હતો. લોકો તેને મતોના નમુના-રૂપ લેખતા હતા અને બીજા સંતો તેનું અનુકરણ કરતા હતા.

માહિત્યના ક્ષેત્રમાં મતોની જીવન કથાઓની અગત્યતા હજી સુધી બહુ થોડી સમજાતી છે. ઐનિલસિકે કિંમત તેમની ન હોય તો પણ તેમની નીચે કિંમત ઘણાજ ઉચા પ્રકારની છે. અમુક કાળે માણસોનું આચરણ કેવું

હવે તે કદાચ બરાબર આપણને તે ન કહે; તથાપિ માણસોના વિચાર અને લાગણીઓ, સંભવિતતાનું માપ અને સર્વોત્તમતાનું તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ તે કળે કેવાં હતાં તેનું સ્પષ્ટ બ્યાન તેઓ આપે છે. ધર્મ સંભાઓના કરાવ, ધર્મશાસ્ત્રોના ગુચીગુચીને કરેલા ગ્રંથો, મતમતાંતર અને માન્યતાઓ અને ધર્મના કાનુનો એ બધાં ધાર્મિક ઇતિહાસનાં માત્ર છોડાં છે. દુનિયાની સમસ્ત જોનું કથન થાય છે અથવા જેની દલીલ થાય છે તે જ માત્ર એનાથી જણાય છે, પરંતુ કલ્પનામાં જેનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે અથવા હૃદયમાં જે પવિત્ર મનાય છે તે એનાથી જણાઇ આવતાં નથી. કળાનો ઇતિહાસ કે જે પોતાના અણધાર કાળમાં માનુષિ ધોરણથી મપાતા જમાનાનું ચિત્ર બારીક પ્રમાણિકતાથી આપે છે તે આ બાબતમાં અમૂલ્ય છે; પણ ખ્રિસ્તિઓનું વિશાળ કથાપુરાણ કે જે સમયની શુદ્ધિવિષયક અવસ્થામાંથી આપો-આપ ઉગી નીકળ્યું હતું, સઘળી વહાલામાં વહાલી આશાઓ, ઇચ્છાઓ, દૃષ્ટિબિંદુઓ અને કરેલી કલ્પનાઓનો સમાવેશ જે પોતામાં કરતું હતું, અને ધણા સૈકાઓ પર્વત ખ્રિસ્ત દુનિયાનું લોકપ્રિય સાહિત્ય જે રહ્યું હતું, તે એના કરતાં પણ વધારે અગત્યનું છે. જંગલના સતોની બાબતમાં, તેમના છંયનની કેટલીક વિગતો ગમે તેવી વિચિત્ર લાગે તોપણ તે ચિત્ર કે જે નજરે જોનારાએ આલેખેલું છે તે મુખ્યાંશે ઇતિહાસમિત્ર છે, એમાં કશો સંશય નથી. પોતાની જાતને અનેક પ્રકારનું કપટ આપતું એ સૈકાઓ પર્વત માનુષિ સર્વોત્તમતાનું મુખ્ય માપ ગણાતું હતું. હજારો ભક્તિમાન માણસો જંગલમાં જઈ પોતાની જાતને દૂર કપટ આપતા અને લગભગ જંગલી જનાવરની દશામાં રહેતા, અને આ ધિક્કારવા લાયક વેદ્ય જમાનાની નીતિમાં સર્વોપરિ સ્થાન જોગ્યતો હતો, અને આ તપો-વ્રતિનું ઘેલું કેટલાક સૈકાઓ સુધી ચાલી રહ્યું હતું! આ વાત સત્ય છે. તપોવ્રતિનાં જે દર્શાવો આપણે ઉપર આપ્યાં છે તે તો હજારો પૈકી માત્ર થોડાક જ આપેલા છે, અને તે એટલા બધા છે કે તેના ગ્રંથોના ગ્રંથો લખી શકાય, અને લખાયા. પણ જે આ તપોવ્રતિમાં સત્તેજાવે સુધારો કર્યો ત્યાં સુધી તેનો આ નમૂનો એકંદરે અવિકૃત રહ્યો હતો. પશ્ચિમ તરફ

ના સાધુઓ દેશની હવાના કારણને લઈને મિસરના સાધુઓ જેવું સખ તપ કરી શકતા નહિ, પરંતુ શ્રેષ્ઠ સર્વોત્તમતાનો તેમનો વિચાર લગભગ તેમના જેવો જ હતો, અને તપમાં તેઓ ઉતરતા હતા તો સાટે ચમત્કારમાં ચડી જવાનો દાવો તેઓ કરતા હતા. સત પેઢિમિપસના સમયથી ધણાખરા સાધુઓ મહત્ત્વ જીવન પ્રદર્શ કરતા હતા; પરંતુ પૂર્વ તરફના મઠો, આત્માધિનતાની પ્રતિજ્ઞાના અગત્યના અપવાદ સિવાય, બધી બાબતો માં આશ્રમોના સમૂહ જેવા જ હતા. આ આશ્રમો જંગલમાં હતા; સાધુઓ સામાન્ય રીતે જૂદી જૂદી ઝોરડી કે ભોંયરામાં રહેતા, જમતી વખતે મૂંગા રહેતા, અને દેહને કષ્ટ આપવામાં એકબીજાની હરીદાષ કરતા. આ સખત દેહકષ્ટો કે જેમને ક્ષીધિ ધણી વાર સાધુઓ ગાંઠા બની જતા અને આપ-ધાત કરતા તે સખ્તાઈને વાજબી હકમાં મૂકવાના, કેટલાક બટકના સાધુઓ કે જેમને ધર્મચરિત્રોની સામે શીંગડીઓ મારવાની ટેવ પડી ગઈ હતી તેમના તોફાનીપણાને અંકુશમાં લાવવાના, અને વિશેષ કરીને કેટલાક પાખંડી પંથોમાં મઠની ભિક્ષા-વૃત્તિ બહુ આગળ પંડતી થઈ ગઈ હતી તે દાબી દેવાના, થોડાક નિર્ભય યત્નો સેત જેરોમ અને બીજાઓએ બેચક કર્યા હતા. આસ્તિક સાધુઓ ધણું કરીને ખલુરીનાં પાત્રોની સાદીઓ વણુતા; પણ જંગલમાં રહેવું અને જરૂરીઆત થોડી, એટલે તેઓ પણ ત્વરથી આજસુ બનવા લાગ્યા; અને સીમીઅન સ્ટાઇલાઇટસની પેઠે પોતાના વેહેમને જ વળગી રહી જીંદગી ગાળતા અને તેમની અત્યંત પ્રશંસા થતી. પરંતુ જન-અવલોકનની વિવિધતા જંગલમાં ગયે મટી જતી નથી; અને તે વિવિધતા અહીં જંગલમાં પણ દેખાઈ આવતી, જ્ઞાન રહિત, વિકાર રહિત અને કંપના રહિત એવા ધણાં માણુઓ દાસત્વની મનુરી છોડી જંગલની શાંતિ ભોગવવા નાસી જઈ સાધુ થના, અને લાંબા કંટાળા ભરેલો વખત ઇમાં કે હૃદય વિનાની નિત્ય-ભક્તિમાં ગાળતા, અને તેમનું લાંબુ પણ દી અને મદ આશુષ્ય છેવટે શાંત પણ પડુના જેવા મોતમાં પૂરે મરું. થાક સાધુઓ વળી જંગલમાં નિર્મળ પાણીથી વહેતા વેહેળાથી નજીક ગયા ટુંડમાં પોતાની ટુંપડી બનાવતા અને મેહેનત કરી ખીલતો બગીચો તાવના. મન મિરેપિયનના અમખ્ય અનુયાયી સાધુઓ જમીન ખેડના

અને ગરીબોને માટે અનાજના વહાણ ભરી મોકલતા. એક વૃદ્ધ સાધુનું એવું વર્ણન અપાએલું છે કે તેનો સ્વભાવ એવો તો આનંદી અને હમમુખો હતો કે તેની હાજરી અને તેનાં વચનોથી દુઃખીઆનું દુઃખ ઓછું થઈ જતું હતું. પરંતુ સામાન્ય રીતે સાધુઓની ઝુંપડીઓ નિરતર શોકનાં સ્થળો જ બની રહેતાં. તેમની જીદગી આંસુ અને કુસકાથી અને ગાંડાતુર બની કલ્પનાએ ઉપજાવેલા પિશાઓની સાથે ધમપછાડાથી, ભરેલી રહેતી. અને આત્માનું અકલ્યાણ કરે એવા શત્રુઓની બીકને લીધે અને તેમના વેહેમે અત્યંત ભયંકર બનાવી મૂકેલા મોતના વિચારને લીધે તેમની જીદગીનો દરેક કલાક ખારો ઝેર જેવો થઈ પડતો. જુદી વિષયક પ્રવૃત્તિથી જે દિલામો મળે છે તેનો આશ્રય કવચિત્ જ લેવાતો. સંત જેશમ કહેતો કે સાધુનું કર્તવ્ય ઉપદેશ કરવાનું નથી, પણ રોવાનું છે, જે બ્રમણાઓ ઇશ્વરના અનુગ્રહનાં મોટામાં મોટાં ચિહ્નો ગણાતાં હતાં તેમને વશ કેળવાએલું અને શિક્ષિત મન ધણુ શ્રોતું હતું; અને તપોવૃત્તિના આ પ્રવૃત્તિકાળમાં ધણુ વિદ્વાનો જો કે સાધુ થયા હતા, પણ ચર્યાતના સાધુઓનો ધણુ મોટો ભાગ અજ્ઞાન હતો અને રહેતો, એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન કે વિદ્યાને સારી વાત તેઓ ગણતા જ નહિ. સત એન્ટની કે જે મઠ મંસ્થાનો ખરે સ્થાપનાર છે તેણે ન્યાયે પોતે નાનો હતો ત્યારે લજવાની ના પાડી હતી, કારણ કે તેથી બીજા છોકરાઓના બહુ સમાગમમાં આવવાની તેને ધાન્તી લાગી હતી. એક સાધુ ભાષા-શાસ્ત્રી તરીકે ધણુ પ્રસિદ્ધ હતો; પણ આપના પ્રાચલિતની ખાતર ત્રીશ વર્ષ પર્વત એણે મૌન-વ્રત લીધું હતું. આનો ગણગમો તેમને વિદ્યા પ્રત્યે હતો.

આવા માણસોની આવી રહેણીયા ચિત્તબંધના મરણા તરવો હતાં, અને ચમત્કાર અને દિવ્ય દર્શનો આવશ્યક રીતે તેમને વારંવાર થતા, મૂલે જ તેઓ અજ્ઞાની અને વહેમી હતા; અને તેમા નથી એવી ધાર્મિક દૃઢ શ્રદ્ધા તેમને હતી કે તેમના આત્માને બ્રહ્મ કરવા આસપાસ હયામાં પિશાઓ સદા તૈયાર જ હોય છે. વળી તેઓ એમ પણ માનતા કે તેમની પ્રતિધી દરેક ચિહ્નિ અને કુદરતો દરેક અવનવો મનાવ મૂત પિશાચાદિ

કાંઈ અદસ્ત શક્તિના બળે જ થાય છે, અને એમંતસમમા તરી નામે વખત દેદને મક્ક મજ આપાથી તેઓ ગાડાતુ બની જતા આવાં તરણોને રીવે તેમની છાદ્મીમાં દૈવી ચમત્કર અને પડયા અવસ્થા મરીને વાગવાર બનના, અને પોતાના મગજની શ્રાંતિ કે પનાઓને પ્રસન્ન નાસ્ત રિના તેઓ માતા કમરના લાપચર અધારામાં, માગીની માથે માગીરૂપે મગી જતા મડાંની રચ્ચે, આવો માણુમ પોતાનું રહેવાણું રાખતો, અને દેહ-મટની ગતિના સાત સમયે, જ્યાં જગતનો પવન આ એમંતવાસી કાદીની આમખાસ જાણે કુસમ ભરતો હોય એવો લાગતો અને જગતી જનાવરોની કાળીગારીઓ તેના મન ઉપર પડતી હતી, ત્યારે ધાસ્તી અને પશુવૃત્તિના અરુર દમ્બરૂપે તેની સમક્ષ ભમના નાગતા અને તેના આત્માને ભરખી જના માટે પઠી મતા પેના પિશાચો વિચિત્ર નાટકો અને ચેષ્ટા કરતા તેને જણાતા મટ દેનાથી ક્ષીણુ અને રોગી થએના શરીરને લીવે અત્યંત ઉરકેરાએવી મ પના બળે તેના મનમાં અને જાતિઓ ઉપજવ લાગતી અને ઇતિરોએ પૂર નુભવેની વાતોની સ્મૃતિથી એવા અને પ્રસંગો તેને પ્રાપ્ત થના તેવી કરીને આ વ્રતધારીઓમાંથી કાંઈક જ્યાં ધખધખની રેતીમાં એ મો મૃટણીએ પડ્યો હોય ત્યારે પોતાની જ મ ભૂમિના ઝાડના લીલાગ મુક અને વિનાસજનક અને મમોદીપમ બગીચ તેની દૃષ્ટિમાં આવી ખડ થા અને પોતાના યુવાનીકાળે જોએની સુંદર અને મનોહર નાવિમ તેની મમીય નૃત્ય કરતી તેને જણાતી આગળ ગાએના મધુર અને વિનાસી ગાયનો કવચિત્ તેને સાભરી આવતા અને જૂતકાગના વિમલોયી તેનું હૃદય ખગભળી ઉડતુ કવચિત્ પ્રાણુધાતક ખેતો નો આખો અખાચે જ એવી રીતે તેની સન્મુખ આવીને ઉભો રહેતો આમ તેની ભડિનમાં ખનન પડેચતી અને સાધારણુ સાધારણુ બનાવ બનતો તો તેમા પણ સેતા નો લાચ છે એમ મનાતું એ સાધુ મુમાફરી કરતા મરતા છે આખી ગયો હતો એવે વખતે તેને વિચાર આવ્યો કે મધપૂડાતું તારુ મધ અયારે મળે તો કેવું મીઠું નાગે । તે જ વખતે તેની ગામે એ મે । ઉપર પડી જના એક મધપૂડે ખાએનો દને મ પના

અને કુદરતના આ આકર્ષિક સયોગમાં પિશાચે આપેલી લાલચ એને લાગી; તેથી તેને કપારી આવી અને નસિતકર્તુ ચિદન કરી ત્યાંથી તે નાસી દૂટ્યો. પરંતુ યુવાન પુરૂષોમાં લોહી ઉન્મત્ત હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની દશા બહુ કઠાણ થતી. જો તેઓ પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગયા હોત તો તેમને સુખ અને શાંતિ મળત, પરંતુ જગતની એકાતવાસી છ'દ્ગીમાં તેમના જીવને શાંતિ વળી શકતી નહિ સતોની જીવનકથાઓમાં તેમના કુખ અને વેદનાનું તીવ્ર ચિત્ર આપેલું છે પ્રેમના ચંદ્રાનું ઝેર પ્રિય બાળાના મિથાપથી જ ઉતરે છે. પરંતુ આ યુવાન પુરૂષો જગલમાં જઈ પોતાના હૃદયને વધારેને નવારે ત્રામ આપે જતા, વેદનાને લીધે પોતાની ઇતી દૂટતા, તેમની આંખમાં આંસુનો પ્રવાહ તો દિ દિ સ્રવતો જ નહિ. જે સુદર શ્રીના મમાગમને હળાહળ ઝેર જેવો તે માનના તેના પળે પળે મદનાતા અનેક આકાર નિગતર તેમની કલ્પનામાં ખડા થતા, અને તેને નિરમૃત કરવાના પ્રયાગ પ્રયાસ કરના જતા તેની અનિ અત્યન મતેજ યદ અમલ્ય યદ પડતી તેથી લચ્છીનાર આ યુવાનો હીરાના બની જતા. અને આપઘાત કરતા હતા. સતોની જીવન-કથામાં એક ઠેકાણે એવું વર્ણન આપેલું છે કે એક રાખતે મેત પેકોમિયસ અને મેત પેનીમોન જગતમાં નાત કગતા હતા ત્યાં ગાડપણથી વ્યાકુળ મનેના મેહેરાવાગો એક યુવાન માધુ તેમની રમર ધસી આ પો અને કુનકા ખાતો ખાતે લાગેના માટે પોતાના કુખની નાન કહેના ના પો તેણે કહ્યું કે એક શ્રી એ તેના બોધતામાં આવી પોતાના હાવજાવથી એને રૂમાબો હોત, અને પડી જતીન ઉપર તેને અધમુઓ પડે. મુળે સમતકાગિક ગીતે હયામાં તે અદરય યદ ગઈ, અને પડી આ સત શ્રોતાઓ પામેથી એક કારની ચીમ પાડીને તે માધુ જતો ન્હો. તેમની માન્યતા પ્રમાણે દુષ્ટ પિશાચથી પ્રેરણ તે માધુ જગતમાં દોડી ગયો, અને એક પામેના તમડમાં ગયો અને ત્યાં જાહેર દમામખાનાની ઉલાડી લાટીમાં દૂદકા આવી પડે. અને તેના અમિમાં માફ યદ ગયો. તપોષ્ટિમાં ધણા આગળ વધેતા બધુઓમાં પણ મોદનો ઉગ્યો ધવાની વિચિત્ર નાતો પણ કહેરામાં આવતી હતી

એક સંત આ જાળતમાં ખાસ નમુનારૂપ ગણાતો હતો અને સાધુઓમાં અતિ સામાન્ય લક્ષણો જે જોવામાં આવે છે તે એણે પોતાનામાં પણ આવવા દીધાં હતાં. અર્થાત્ પોતાની બ્રહ્મચર્ય વૃત્તિનો તેને ગર્વ પણ થતો હતો. હવે એવું બન્યું કે એક દિવસ સાંઘકાળે યાકથી લોથ જેવી બની ગયેલી એક સ્ત્રી તેના ભોંયરાના બારણે આવી અને જંગલી જનાવરો એને ફાડી ન ખાય એટલા માટે સંતની મઠીમાં એને આશરો આપવાની તે વિનંતિ કરવા લાગી. દુર્ભાગ્યે તેની વિનંતિ સંત સાહેબે સ્વીકારી. પછી પૂજ્ય શુદ્ધિનો દેખાવ કરી સંતની સેવા તે કરવા લાગી, અને ઉપર તે સંતના ઉપર પોતાનો હાથ મેલવાની એણે હિંમત કરી. આ સ્પર્શથી સંતનું શરીર કંપિત થઇ ગયું, અને લાંબાકાળથી વિસ્મૃત થયેલો અને સ્ફૂરેલો કામવિકાર જોડેથી જાગૃત થયો. પ્રજ્ઞા પ્રેમના ઉભરામાં છાતી સરસી તે સ્ત્રીને આપવાનો એણે યત્ન કર્યો, પણ તે સ્ત્રી તેની હજિથી લોપ થઇ ગઇ, અને તેના પતનથી પિશાચોનો સમૂહ એકસામટો હસવા લાગ્યો. પરંતુ આ જાતનું ઊંડટ પરિણામ જે આવ્યું તે પણ જાણવા જેવું છે. આપણે ધારીએ તે પ્રમાણે પછી આ સાધુ પ્રાયશ્ચિતની સગ્ન અને પ્રાર્થના ઓથી પોતાની વિશુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો નહિ. તપોશ્વરના આશાઓ અને વૃત્તિઓનો મોહ હવે તેને બિલકુલ રહ્યો નહિ. તેના સ્વપ્નવત્ અનુભવમાં માયારૂપ જે સુંદર સ્ત્રી માત્ર તેને રસાવવા તેની આગળ આવી હતી તેથી તેના હૃદય ઉપર એક નવીજ જાતનો પ્રકાશ પડ્યો, તેથી જંગલમાંથી એ નાસી ગયો, પાછો સંસારમાં પડ્યો; સાધુઓનો સંબંધ માત્ર એણે અગગા કર્યો; અને એ નવીન પ્રકાશને પગલે ચાલી નરકના મ્હોંમાં એ જાણી જોઇને ગયો. આમ લમણમાં પણ પ્રેમનો અનુભવ થતાં સાધુ સંસારી બન્યાના દાખલા પણ આપાતા હતા.

સ્ત્રીઓના સંસર્ગનો ત્રાસ આ પ્રમાણે તપધારીઓને અત્યંત હતો, અને આવી કથાઓથી તે વધતો હતો. કોઇ પણ જાતનો સંબંધ સ્ત્રીઓની સાથે રાખવો જ નહિ એવો તેમનો આમદ હતો. પરંતુ આવો આમદ કેટલીક વખત પાળવામાં કઠણ થઇ પડતો. અત્યંત મજૂત તપધારીએ:

પ્રત્યે સ્ત્રીઓ અતિ ગભીર માનની નજરથી જોતી, અને પરાણે પણ પોતા પ્રત્યે તેમનું લક્ષ ખેંચવાનો અવિરમ યત્ન તેઓ કરતી. કેટલીક તો આ જાખતમાં ખાસ રીતે લાઅચાળી થઈ હતી. સત મેલેનિયા કે જેણે પોતાની મિલકતનો મોટો ભાગ સાધુઓમાં વાપરી નાખ્યો હતો તેણે ચોથા મૈકાના આખર ભાગની લગભગ, ઇતિહાસકાર રૂઝિનસીની સાથે સીરિઆ અને મોમરના આશ્રમોમાં લાંબી જાત્રા કરી હતી. પણ ધણા માધુઓનો એવો નિયમ હતો કે કોઈ પણ સ્ત્રીનું મ્હોં કદિ જોવું નહિ, અને જે સાધુ આ વ્રત વધારે વર્ષ પાળી શકતો તે વધારે પવિત્ર ગણાતો. મેન જેસિલ અત્યંત જરૂરીઆતના પ્રમણે જ સ્ત્રીઓની સાથે લાપણુ કરતો. સંત જોને અડતાળીશ વર્ષ પર્યંત સ્ત્રીનું મ્હોં જોયું નહોતું. એક મોટી પદ્વીના માણુમની સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને આ મત જોઈ પામે મોઢથી કહેવરાવ્યું કે મેહેરઆની કરી તેના દર્શને તેને આવના દેવી, નહિ તો તેનું મૃત્યુ થશે. છેવટે સતે કહ્યું કે તે જ્યારે પોતાની પથારીમાં સૂતી હશે ત્યારે પોતે જ તેની મુલાકાતે તેને ઘેર આવશે. આ વિચિત્ર સંદેશ તે ધણીએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યો, અને તે રાત્રીએ સ્વપ્નામાં તે સ્ત્રી તે સતને મળી. સત આર મેનિયાનાં દર્શન કરવા અને પોતાને માટે તેની પામે પ્રાર્થના કરાવવા ગમતી એક સુનાન જાળાએ છટાલીથી અલેક્ઝાન્ડ્રિયાની જાત્રા કરી, જ્યાં મતે તેને કપડા આપના માંડ્યો ત્યારે મુજતી મુજતી તે જાળાએ આખમાં આંતુ લાવી પોતાને યાદ કરવાની અને પોતાને માટે પ્રાર્થના કરવાની '— આટલી તેની વિનંતિ સ્વીકારવાની તેને અરજ કરી—આ સાલગીને છેડાઈ ગએલા સતે કહ્યું: “તને યાદ કરવી ! મારી જીંદગીની પ્રાર્થના જ એ યશે કે તને જૂવી જવી !” એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના મુખ્ય ધર્મગુરૂએ તેને આશ્વાસન આપી કહ્યું, કે જો પિશાયો સ્ત્રીઓ દ્વારા મામાન્ય રીતે સતોને હમાવે છે, પણ તે સાધુ જો કે તેનું મુખ વિમરી જવાનો પ્રયત્ન કરશે તથાપિ તેના આત્માને માટે પ્રાર્થના તે કરશે એ જાખતનો એને મરાધ નથી કેટલીક વખત સ્ત્રીઓનો આ ઉત્સાહ અન્ય અને વધારે વિચિત્રથુ રૂપ ધારણ કરતો, અને પુરુષનો પોશાક પેહેરી પોતે જ તપધારીની

છંદગી ગૂંજરતી. મત પેલેજ્યા પ્રથમ એન્ડેઓક શેહેરમાં નાટકમાં સ્ત્રી-
ખેલાડી હતી; તે રૂપમાં ધણી સુંદર હતી, અને પુરૂષને મુગ્ધ કરે એવા
દાવલાય કરવામાં બહુ કુશળ હતી. તે ત્યારે વટલી ખિસ્તિ થઈ, ત્યારે
ધર્મગુરુઓએ તેને માટે પ્રાયશ્ચિત ઠંતરી એક મોટી ઉમરની પવિત્ર અને
ભક્તિમાન દુભારિકાની સોખતમાં એને રાખી. પરંતુ તેથી વધારે સખન
જીવન જીવવાની ઈચ્છાથી ત્યાંથી એ નાશી ગઈ; અને પુરૂષનો પોશાક
પેહેરી અન્ય સાધુઓમાં ભળી ગઈ; અને એવી કુશળતાથી પોતાનો
આ વેશ એણે ભગવી રાખ્યો કે તેની કીર્તિ ધણી ફેલાઈ, અને મુખ્યા પાછી
જ મતોને ખમર પડી કે તે સ્ત્રી હતી.

આ સાધુઓ કેવી છંદગી ગૂંજરતા હતા તે આપણે જોયું. હવે આ
છંદગી અને તેણે ઉપજાવેલા સાહિત્યથી ખિસ્તિઓના નૈતિક દષ્ટિ-નિંદુ
અને આચરણ ઉપર શી અસર થઈ તે આપણે જોઈએ. પ્રથમ પ્રેમ, ક્યા
અને પરાપકારને ખિસ્તિ ધર્મગુરુઓના લેખોમાં અગ્રસ્થાન આપેલું
જોવામાં આવે છે તે વાત હવે બદલાઈ ગઈ; અને એમાં અને પાંચમા
સૈકામાં ધાર્મિક મદ્યમારનું શિરોસ્થાન બ્રહ્મચર્યને અપાવા લાગ્યું. અને આ
બ્રહ્મચર્ય એટલે પરણેતર છંદગીનું નિષ્કર્ષક જીવન અથવા દાંપત્ય-ધર્મનું
મધ્યાર્થ પાલન-એમ નહિ, પરંતુ મનુષ્યના સ્વભાવમાં વિષયેજાનું જે
તરવ વાસ્તવિક છે, તેનો કેવળ ઉચ્છેદ કરવો તે-સમ કરવાની વાત તો
એક કારે રહી, પણ સ્ત્રીના સામું પણ જોવું નહિ, અને વિલાસની વૃત્તિ
અંતરમાં ઉઠે તો તેને ગમે તેમ કરીને દમાવી દેવી અને તે અર્થે દેહ-દમન
કરવું એ નૈતિક દષ્ટિ-નિંદુ સંત જીવનનું હતું. આમાંથી કેટલાંક અમર્યાના
પરિણામ આવ્યાં છે.

પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે ધીમે ધીમે ધણું વિવાદમય રૂપ ધર્મે
ધારણ કરવા માંડ્યું. વિષય-વૃત્તિનો પ્રવેશ આપણા સ્વભાવના સ્વરૂપમાં
જ છે; તેથી તેને કેવળ નિર્મૂળ કરી નાખવી એ આપણા સ્વભાવના
નિયમની ખાસ વિરુદ્ધ છે, છતાં એ સ્થિતિએ પહોંચવાનો સંત-જીવનનો

ઉદ્દેશ હતો. જન-સ્વભાવની બ્રષ્ટતા, અને ખાસ કરીને કામાસક્તિની સારીરિક બ્રષ્ટતાની મામે એટલી બધી પ્રમળ લાગણી થઈ હતી કે લાગ-ણીની તેવી પ્રમળતા, અસૂચા, ક્રોધ કે ક્રૂરતા જેવા ક્ષણિક અને ક્વચિત્ દસ્ય થતા દુરાચારોમાં રોકાઈ રહેલા નીતિવેત્તાઓ કદિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત નહિ. તપો-વૃત્તિની નજરમાં પ્રમળ કામાસક્તિઓ બ્રષ્ટ ગણાતી જ હતી; પરંતુ કાંઈક વિલાસી અને લાડધેલું જીવન કે જેમાં સ્પષ્ટ અનિદ્રતા કાંઈ હોતી નથી, જેમાં ચારિત્ર્યને નષ્ટ કરવાનું વલણ હોય છે તે પણ તપોવૃત્તિના દૃષ્ટિબિંદુથી કેવળ વિરુદ્ધ જ હતું, કારણકે તેવું જીવન પણ પરિણામે પશુવૃત્તિને જ દદ કરે છે. તેથી ધનું એમ કે જન-સ્વભાવ જાતે જ બ્રષ્ટ છે અને દરેક જાનના સુખ એનમાં દુરાચાર છે એવું તીવ્ર-ભાન લોકોને થવા લાગ્યું. કુંવારી જીંદગીમાં જ સર્વોત્તમ મદાચાર છે એવી માન્યતામાંથી આ પરિણામ આવ્યું. તેથી ગ્રીક-જીવનમાં જે શાંતિ, આનંદ અને ખુશમીજજ આપણે જોઈએ છીએ તે સંત જીવનમાં રહ્યાં નહિ.

ખીજું પરિણામ એ આવ્યું કે કામ ક્રોધાદિ ૫૩ વિકારોની મામે નિરતર થવાનું રોવાથી પુરુષાર્થવાદ અહુ આગળ આવ્યો, અને માણુમ ધારે તે કરી શકે એવી માન્યના લોકોમાં દદ થતી ગઇ. કેથોલિક સંપ્ર-દાયે મનુષ્યની ઇચ્છા-વૃત્તિ (will) સ્વત્ર છે એ વાનની હમેશાં જોમ-બેર તરફેણ કરી છે; પરંતુ તપોવૃત્તિમાં આપણી ઇચ્છા વૃત્તિ અને આપણી ઇચ્છાઓ (desires) વચ્ચેના નૈતિક વિરોધનું તીવ્ર અને સ્પષ્ટ ભાન જેવું થાય છે તેવું અન્ય પ્રધારે ઘણું કરીને થતું નથી, અને એ ભાનની સસ-ત્તા ઉપર નૈતિક સ્વત્રતાનો બધો આધાર અંતે રહેલો છે. વળી તપો-વૃત્તિનું એક ખીજું પરિણામ પણ આવેલું જણાય છે, જેનું બરાબર-ચોક્કસ ખ્યાન કરવું મુશ્કેલ છે. જેને આપણે જગવાન પશુની પ્રકૃતિ કહીએ છીએ, અર્થાત્ જે પ્રકૃતિમાં વિકારની કૃતિ જગવાન જનાં તદુરન્ન હોય છે, તે પ્રકૃતિની સાથે કેટલાક સદ્ગુણો સ્વભાવિક રીતે જોડાએલા આપણને લાગે છે. જેના કે ખુશમીજજ, નિષ્કપટતા, ઔદાર્ય, ઉમાદ,

આનંદ અને ધૈર્ય, અત્યંત દેહ કષ્ટને લીધે જોમનાં શરીર અત્યંત હર્ષુ યદ્ય ગયાં હોય છે તેમનામાં આ ગુણો કવચિત્ જ માલમ પડે છે. કેથોલિક ધર્મ કુંવારી જીવનને સર્વોત્તમ માનતો હોવાથી આ સદગુણોને તે સંપ્રદાય નીતિના ક્રમમાં ધણું નીચું સ્થાન આપે છે. પરંતુ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિના દૃઢ વલણને લીધે તે ગુણો હવે ઉચ્ચ ગણાવા લાગ્યા છે.

શરીર-સંપત્તિ ઉપર નીતિનો કેવો અને કેટલો આધાર છે તે વિષે નિશ્ચયપૂર્વક આપણે કાંઈ કહી શકીએ તેમ નથી. જૂનું જૂનું નૈતિક ગુણોને માટે શરીરની પૂર્વવર્તી દશા કેવી કેવી જોઈએ તે સંબંધી આપણું જ્ઞાન એટલું બધું ઓછું છે કે તેમાં વિશ્વાસપૂર્વક કથન કરવું મુશ્કેલ છે; તથાપિ અમુક સદાચાર કે અમુક દુરાચાર શરીરની અમુક દશામાં આપણે જોઈએ છીએ તો ખરા. પરંતુ તેમની વચ્ચે કાર્યકારણ ભાવનો સંબંધ છે કે કેમ? અને છે તો કેવા પ્રકારનો? એ વાત આપણે સમજી શકી નથી. પરંતુ તપોવ્રત્તિએ ઉપજાવેલી અમુક પ્રકારની શારીરિક પ્રવ્રત્તિમાં નીપજતા પરિણામો વિષે આપણે ગમે તે મત બાંધીએ, તથાપિ જીવન જે દશાનો ઉપદેશ તપોવ્રત્તિ આપતી તે દશામાંથી ઉર્પરિચિત યતાં પરિણામો વિષે તો વિવાદ હોઈ જ શકે નહિ. સંતતા જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સંન્યાસ હતો; અને સંન્યાસીને કુટુંબની જગજગ માત્ર ઊઠી દેવાનું હોવાથી, કૌટુંબિક સદાચાર ઉપર તપોવ્રત્તિ બેશક દુપણુ ચડાવે છે.

કુટુંબ અને સંસાર પ્રત્યે સંતોને કેટલો તિરસ્કાર હતો, અને તેથી પોતાના નિકટ સંબંધીઓની સાથે હૃદયની કેટલી બધી કડિનતા અને કેટલા બધા અનુપકારથી તેઓ વર્તતા હતા તે તેમની જીવનકથામાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જૂતકણના આ વેરાગીઓને વખાણનારાઓ આવી બાબતોને સામાન્ય રીતે અંધારામાં રાખે છે. જે માતાએ એને જન્મ આપ્યો હોય છે તેનું હૃદય પોતાના અનુપકારથી ભરે કરી તેને રોતી કરવી, જે પત્ની તેને પૂજતી હોય છે તેને ભોજવીને કાયમને માટે કારે કરવી, છોકરાંને નિગ્રહાર અને બિખારી બનાવી સંસારમાં રજગતા કરી

મૂકવા, આ બધું એના ઇશ્વરને પ્રિય છે એમ એ સંન્યામી તપધારી ધારતો, એને પોતાના આત્માનું શ્રેય કરવાની તેની ફરજ છે એમ એ માનતો. કુટુંબમાં રહીને કૌટુંબિક વિશુદ્ધ કર્તવ્યો કરતાં એની લક્ષિતામાં ખવડ પહોંચી જતી. ઇનેગ્રિયસ સંન્યાસી થયો અને લાંબાં સમય પછી જ્યારે એના બાપના અને માનપત્રો આવવા લાગ્યા ત્યારે વહાલાંની સ્મૃતિથી તેના ચિત્તની શાંતિમાં કદાચ વિશેષ આવે એવી ધાસ્તીથી વગર વાંચે જ એ પત્રો તે બાળી દેતો. પોતાનો એકનો એક છોકરો જે આઠ વર્ષનો નાનો બાળક હતો તેને સાથે લઇને અને પોતાની સધળી માલ-મિલકતનો ત્યાગ કરીને એક માણસ મઠમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવા ગયો. સાધુઓએ એને મઠમાં દાખલ કર્યો, અને તેના હૃદયને કેળવવામાં પ્રવૃત્ત થયા. “પોતે ધનવાન હતો એ વાત તો એ ક્યારનો બૂધી ગયો હતો. પણ પોતે પિતા હતો એ વાત બૂધી જતાં હવે તેને શીખવવી જોઈએ.” તેના નાના બાળકને તેનાથી વિખુટો પાડવામાં આવ્યો; ગદા ચીથરાં તેને પેહેરવા આપ્યાં; તેને મારતા, ફટતા, અને અનેક પ્રકારે જાણી જોઈને તેને બહુ દુઃખ દેતા. પિતાની સમક્ષ પુત્રને આ બધું કબ્જે આપવામાં આવતું હતું; અને દુઃખથી તવાઈ જતા, એક વખત જે એહેરો આનંદ થી હમમુખો લાગતો હતો તે હવે નિરંતર આંસુથી છવાઈ રહેતો અને દુઃખથી ફૂસકાં ભરતો. એવો પોતાના પુત્રનો શ્વાન એહેરો દિવસે દિવસે જોયા કરવાની પિતાને ફરજ પડતી. તથાપિ ઇસુખ્રિસ્તના પ્રેમની ખાતર અને આશાધીનતાના સદાચારને લઈને પિતાનું હૃદય કઠિન રહેતું હતું અને તેને પોતાના પુત્રની પણ દયા આવતી નહિ. પોતાની દીનતા અને સદાચારની સપૂર્ણતાને માટે જ તેને કાળજી હતી. છેવટે મહાધિપતિએ એ છોકરાને લઈ નદીમાં ફેંકી દેવાનું એને કહ્યું. કાંઈ પણ દુઃખ કે દિવને કાળમગાબ્યા વિના આ આશાનું પાલન કરવા તે ચાલ્યો, અને છેવટની ધડીએ જ સાધુઓ વચમાં પડ્યા અને નદીને કડિ તે બાળકને બચાવ્યું. આ માણસ અતે મોટો સંન ગણાયો હતો. થીજતો એક રહેવાસી એક મહાધિપતિ ખમે ગયો અને પોતાને સાધુ કન્યાની એણે માગણી કરી.

મહાધિપતિએ પૂછ્યું. " તારે કાંઈ સમું છે ? " " એક દીકરા છે — એવો જનામ તે માણસે આપ્યો. વૃદ્ધ મહાધિપતિએ ઉત્તર વાળ્યો. " તે છોકરાને લઈ નદીમાં નાખી આવ; પછી તારાથી સાધુ થનાય " આ આચારનું પાલન કરવા પિતા તરારથી ચાલ્યો, પણ અતે માણસ મોક્ષની મહાધિપતિએ તે છોકરાને બચાવ્યો.

એનો એ જ પાક ક્રેટીક નખત ચમત્કાર દ્વારા શીખનાતો. એક માણસ પોતાના ત્રણ છોકરાનો ત્યાગ કરી સાધુ થઈ ગયો. ત્રણ વર્ષ પછી આ છોકરાને પણ મર્યાદા લાવનારો એણે નિશ્ચય કર્યો, પણ ઘેર જઈને જોતા તેને માણસ પડ્યું કે જે મોટા તો ક્યારનાં મરી ગયાં હતાં. તેથી ત્રીજું જે છેક નાનું બાળક હતું તેને પોતાના હાથમાં લઈ એ પોતાના મહાધિપતિ પાસે આવ્યો. મહાધિપતિએ તેના બધી જોઈ પૂછ્યું. " આ બાળક ઉપર તારો પ્રેમ છે ? " પિતાએ જનામ આપ્યો. ' હા. ' મહાધિપતિએ ફરીને પૂછ્યું. " તેના ઉપર તારો ધણો પ્રેમ છે ? " પિતાએ તેજ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. મહાધિપતિએ કહ્યું. ત્યારે એ બાળકને લઈ પેલા બળના અગ્નિમાં નાખ " સૂક્ષ્મી આજ્ઞા માથે ચડાવી બાપે તો બાળકને અગ્નિમાં નાખ્યું. પરંતુ બાળકને કાંઈ ઈજા થઈ નહિ. પણ વિશેષે ફરીને સ્ત્રી-સમઘીઓની સાથે તેમની વર્તણૂકમાં સતોના દિનની કઠોરતા ખાસ જણાઈ આવતી હતી. સ્ત્રીઓ પરત્વે આ માધુ કિંવા સન્યાસીનો ઉદ્દેશ કૌટુંબિક લાગણીઓને નષ્ટભાવ કરવાનો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓની હાજરીથી ઉપજતા જોખમમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ પણ હતો. સત-વિશુદ્ધિનું સુંદર પ્રુષ્ઠ માતા કે બેદેનના મુખને જોનાથી પણ નખતે વલ્યસી ભય તો એની બીજી તેમને રહેલી જ્યારે મહાધિપતિ સિંચાઈ ધણો વૃદ્ધ, નમજો અને અપંગ થયો ત્યારે જગલ છોડી કોઈ વસ્તીવાળા ભાગમાં જઈ રહેવા માટે એના સિંચો એને સમજાવવા લાગ્યા. સીસોએ કહ્યું. " હું જાઉં તો ખરો, પણ ત્યાં સ્ત્રીનું મુખ જોવાનું જોખમ અને અસાધ્ય અને ગ્રામ ન થાય તેની ખાતરી આપો. " અલખત આવી જનના માણસને મળે તો જગલ જ લાપક હતું, અને તેથી તે ત્યાં જ

શાંતિમાં મુઓ. આમ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સ્ત્રીઓની ધાસ્તી સાધુઓને લાગતી. પોતાની જનેતાને અડકતાં પણ તેઓ બીતા. એક સાધુ પોતાની માતા સાથે મુસાફરી કરતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં એક નદી આવી, અને આ નદીને પૂલ નહોતો. તેથી માતાને હાથે પકડી તેને નદી ઉતારવાની સાધુને જરૂર જણાઈ. હવે સાધુ પોતાના હાથે ચીપી ચીપીને કપડાં વીટવા લાગ્યો. માતા ચકિત થઈ અને તેમ કરવાનું એણે એને કારણ પૂછ્યું. સાધુ દીકરાએ જવાબ આપ્યો. “ દુર્ભાગ્યે જો એનો સ્પર્શ એને થઈ જાય તો એની પ્રકૃતિની સ્વસ્થતામાં ભગ પડે. માટે તે એમ કરતો હતો. કેલેમાના સત્ત જોનની બહેનનું હેત લાઇ ઉપર બહુ હતું; અને પોતાના મૃત્યુ પેહેલાં એક વાર ફરીને તેનું મ્હોં જોવા તે બહુ ઉત્કટિત થઈ, પણ સત્ત માહેજ તેના કાલાવાલા ખ્યાનમાં લેતા નહિ. ત્યારે બહેને લખ્યું કે પોતે જ જંગલમાં લાઇની જગ્યાએ આવશે. ત્યારે મુંઝાઇને આ સતે તેને લખ્યું કે એ પોતે જ તેની પાસે આવશે. પછી વેશ પાલટીને બહેનને તે મળ્યો; અને બહેને તેને પાણીનું પ્યાલું પાત્રું પણ લાઇને ઓળખ્યો નહિ. લાઇએ પણ પોતાની જાણ કરી નહિ, અને પાછો જંગલમાં એ આજ્યો આજ્યો. આણી તરફ બહેને લાઇને ઠપકાના પત્રો લખવા માંડ્યા કે હજી સુધી એણે પોતાનું વચન પાળ્યું નહોતું. લાઇએ લખ્યું: હું જરૂર તમને મુલાકાત આપી ગયો છું, પણ ઈસુ ખ્રિસ્તની કૃપાએ કરીને તમે મને ઓળખ્યો નહિ. અને હવે હું કદિ મળવાનો નથી. ’ સત્ત ધિયો-ડારસની માતા ધર્મ-ગુરુઓના ભક્ષમણ પત્રો લઈ પોતાના દીકરાને મળવા આવી. પણ દીકરાએ પોતાના મહાધિપતિ મન પેઠામિયસને વિનવી વિનવીને પોતાની માતાને નહિ મળવાની રજા માગી. ગરીબ માતા પોતાની દીકરી કે જેણે એવા જ ઉદ્દેશથી એવી મુસાફરી કરી ત્યાં આવી હતી તેની સાથે મળ્યા અન્ય લાગમા જઈને રહી અને આ સત્ત સાહેજ મા બહેનને પણ મળ્યો નહિ. સંત મારકસની માતાએ મહાધિપતિને કાલાવાલા કરી મમળવનાં મહાધિપતિએ સત્તને દુકમ કર્યો કે તેણે માતાને મળવા બદલ જવું. ન જાયતો આજ્ઞાધીનતાનો ભગ થાય, અને જાય તો માતાનું

મ્હોં જોવાનું પાપ બહારનું પડે. આ ધર્મ સંકટ માથે આવી પડતાં સંતે તેમાંથી છટવાની ચતુરચુકિત રચી. વેશ પાલટીને અને પોતાની આંખો બંધ રાખીને માતાની પાસે જો ગયો. માતાએ પોતાના દીકરાને ઝોળખ્યો નહિ; અને દીકરાએ પોતાની માતાને જોઈ નહિ. એવી જ રીતે સંત પાચરની ખેડેને પોતાના ભાઈને રૂબરૂ થવાની આજ્ઞા મેળવી, આજ્ઞાને અમલ થયો, પણ સંત સાહેબે નિઃશયપૂર્વક મુલાકાત દરમ્યાન પોતાની આંખો ઉઘાડી નહિ. સંત પીએન અને તેના છ ભાઈઓએ તપોશ્વરની પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાની માતાને તજ દીધી હતી. પરંતુ દીકરાના અતુ-પકારથી માતાનો પ્રેમ ક્યારેય જ મટી જાય છે, અને તેથી વૃદ્ધાવસ્થાની નખળાઈથી વાંકી વળી ગયેલી આ બુદ્ધિ ઓ પોતાનાં વહાલાં છોકરાંઓનાં સુખનું. એકવાર ફરીથી દર્શન કરવા મીસરના જંગલમાં ગઈ, પોતાની મઢીમાંથી દેવળમાં જવા માટે ખહાર નીકળી આવતા પોતાના દીકરાઓને એણે દૂરથી જોયા, પણ તુરત જ આ દીકરાઓ પાછા પોતાની મઢીમાં ભરાઈ ગયા, અને લઘડીમાં ખાતી માતા મઢીએ પહેાંચે તે પેહેલાં તે એક જણે આવી મઢીનાં બારણાં વાસી દીધાં. તેથી ચેતી કળકળતી તે ખહાર જ પડી રહી. પછી સંત પીએન બારણા પાસે આવ્યો, પણ બારણું ઉઘાડવા વિના કહેવા લાગ્યો:—

“વૃદ્ધ છતાં તું આવી ધુમે પાડી શા માટે વિલાપ કરે છે ?” માતાએ દીકરાનો સાદ ઝોળખ્યો અને કહ્યું “દીકરાઓ, હું તમારૂં મ્હોં જોવા આવી છું. હું તમારૂં મ્હોં જોઉં તેથી તમને શું તુકસાન થવાનું છે ? હું તમારી મા નથી ? મેં તમને ધવરાવ્યા નથી ? હવે હું ધરડી થઈ છું અને મારા શરીર ઉપર કરચલીઓ વળી ગઈ છે. તમારો સાદ સાંભળીને મારા હૃદયને દુઃખ થાય છે.” છતાં સંત ભાઈઓએ બારણું ખોલવાની ના કરી. અમારૂં મોત થયા પછી અમને જો જો એવું કહીને વચન તેમણે પોતાની જનેતાને કહ્યું. આ ચરિત લખનાર કહે છે કે માતા અંતે આવી આશાથી સંતોષ પામી ત્યાંથી જતી રહી. આવા અનેક હૃદયદ્રાવક પ્રમંગો બનના, પરંતુ સાધુઓ નિષ્કુર જ રહેતા. બીજી આગમોની પેઠે આ ગાળન

માં પણ સંત સિમિયન સ્વાર્ધસાધનનું ચરિત્ર ચડી જાય છે. તેના માખાપ-
નો પ્રેમ તેના ઉપર ધણો જ હતો, અને તેનું જીવન ચરિત્ર લખનાર
કહે છે કે સંત યવા માટે ઘેરથી તે નાસી ગયો તેના શોકથી તેના બાપ
મૃત્યુ પામ્યો. પરંતુ તેની દુઃખણી મા જીવતી રહી હતી. સત્તાવીસ વર્ષ પછી
તપથી આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થઈ પડેલા પોતાના પુત્રના રહેઠાણની
તેની માને ખબર પડી, અને તેને મળવા આવતુર જતી તે ત્યાં ગઈ. પરંતુ
તેનો સંધળો પરિશ્રમ બ્યર્થ ગયો. કાંઈ જીને એના રહેઠાણમાં પેસવા
દેવામાં આવતી નહિ અને પોતાનું મ્હો જોવાની પણ એણે એને ના
પાડી. રોઈ કઠણીને તેણે મેણાં માર્યાં; પણ બ્યર્થ, તેણે કહ્યું "મારા દીકરા,
શા માટે તું આમ કર્યું છે? માર્કમાં મેં તારો જીવ વેચ્યો, અને તું મારા
જીવને શોકથી છિન્ન લિન્ન કરી નાખ્યો, મેં તને ધવગવી માટે કહ્યો,
તેં આંસુથી મારી આંખો જરી દીધી છે. મેં તને વહાણનાં મુખન આપ્યા
હતાં, તેં જામ હૃદયની વેદના મને આપી છે. તારે માટે મેં જે જે કર્યું
અને ભોગવ્યું છે, તે બધાનો બદલો અત્યંત કુર તું મને આપ્યો છે."
છેવટે સંત કહેવરાવ્યું કે તેનું મુખ જોવાનો પ્રમંગ હમણાંજ એને આ-
વશે. ત્રણ દિવસ સુધી તે રોઈ, કઠણી અને કંઈ કંઈ કાલાચલા કર્યાં,
પણ બ્યર્થ, છેવટે જુદાવસ્થા, શોક, અને જૂખથી તે જમીન ઉપર પડી
પડી અને દીકરાની મઠીને બારણે છેવટનો નિશ્વાસ તાખીને મૃત્યુ પામી.
ત્યારે મંત સાહેબ પોતાના અનુયાયીઓને લઈ બહાર આવ્યા. પોતે મારી
નાખેલી માતાના શમ ઉપર અતે લકિતના કાષ્ઠક આસુ પાડી તેના
આત્માની શાંતિ અર્થે પ્રાર્થના કરી. કદાચ માત્ર કંપનાનો ખેય હશે, કદાચ
માતાના જોળીઆમાંથી પ્રાણ પૂરે જ પૂરો ગયો નહિ હોય, કદાચ એ વાત
જોડી કાઢેની હશે; પરંતુ ઢળી પડેલા શરીરમાં કાષ્ઠક સંચાર થયો, જેને
ચમત્કાર માનવામાં આવ્યો છે. સંત સાહેબે ફરીને પ્રાર્થના કરી, અને
પછી વખાણ કરતા પોતાના સેન્કિની સાથે માનો વધ કરનાર આ સત-
શુદ્ધિમાં જઈ લકિત કરવા લાગ્યો.

તથોવૃત્તિના મમયમાં નીતિના કેના નિચાઁ ઉલ્લા યયા હતા તે આરી

કયાઓથી જણાઈ આવે છે. આવી વિરક્ત દશાને મુખ્ય મુખ્ય ધર્મગુરુઓ અને લેખકો તે સમયમાં ઉત્તેજન આપના, અને સંસારના ત્યાગ અને કૌટુંબિક લાગણીઓના મારણને ઉંચામાં ઉંચું કર્તવ્ય ગણવાનું તેઓ કહેતા. થોડા ઘણા અંકુરા પણ તેમણે બેચક મૂક્યા હતા, પણ તે નિર્જીવ હતા. પતિપત્ની એકબીજાને ત્યાગ કરવા સ્વતંત્ર છે કે કેમ ? એ વાતનો વિચાર આપણે પછી કરીએ. પરંતુ માઆપો જે પોતાનાં જાળદાને તેમની મરજી વિના મદમાં મૂકી આવે તો મોટા થતાં તેમને સંસારમાં પાછા આવવાની રજા મળતી. પરંતુ ઈ. સ. ૬૩૩ માં ટેલેઝની ચોથી ધર્મ-સભાએ તેમની આ સ્વતંત્રતા પ્રથમ જ લઈ લીધી. અને સન્યાસી થવા દીકરો પાપની સામે થાય તો ખ્રિસ્તિયદો એ વાતનો પ્રદંસા કરતા. જરિદનિયને કાપદો કયો કે દીકરાને મદમાં રહેવું હોય તો માઆપથી અટકાયત થાય નહિ અને તેમની પરવાનગી વિના સાધુ થયો હોય તો તેને વારમામાંથી ખાતલ કરવાની તેમને સત્તા નથી. તેથી સાધુઓ ઉપદેશ કરી દીકરાને દોરી જતા હતા. એક પિતાએ પોતાના પુત્રને લશ્કરી નોકરીમાં ગોઠવવાનો ઇરાદો કર્યો હતો, પણ તેને લક્ષ્યાવીને મદમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો એ વાતનું વર્ણન સંત કિસોસ્તમ ઘણા ઉત્સાહથી કરે છે, સંત અંબ્રોઝનું વક્તવ્ય એવું તો મોહક ગણાવું હતું કે તેના આકર્ષણથી રક્ષણ કરવા માતાઓ પોતાની દીકરીઓને ઘરમાં પૂરી રાખતી. પ્રેમાળ માઆપોની સ્થિતિ તે સમયે અત્યંત દુઃખદ હતી. સંત કિસોસ્તમની માતા કે જેણે દીકરાને ખ્રિસ્ત બનાવવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો તે માતા જ્યારે દીકરો સાધુ થયા ત્યારે થયો ત્યારે દીન બની તેને વિનવવા લાગી કે જંગમમાં નાસી જનાનું એને કર્તવ્ય લાગતું હોય તોપણ એના મૃત્યુ પર્યંત એ વાત એણે સુલતી રાખવી. મત અંબ્રોઝનો ઉપદેશ હતો કે માઆપની રજા લઈ જે સન્યાસી થાય તે ઉત્તમ; પણ તેમની રજા લીધા વિના જે સન્યાસી થાય તે વળી વધારે ઉત્તમ; અને માઆપો જે સિદ્ધ કરી શકે તેના કરતાં તપોવૃત્તિનાં સુખ ધણું વધારે હતાં એની દલીલ તે કરતો હતો. જે માઆપો પોતાનાં છોકરાને જંગમમાં જતાં અટકાવે તેની નિંદા પાદરી

વર્ગ જરિટનિયનના કાચદા પેહેવા પણ બહુ કરતો સત કિસોરતમ કહેતો કે એવા માગાપો અનશ્ય નરકના અધિકારી જ થતા. મત અચોક્ક કરતો કે કદાચ આ દુનિયામા પણ તેમને સળ ચપા પિના રહેતી નહિ એ કટે છે કે એક છોકરીએ મઠમાં જઈ સાધ્વી થનાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે તેના સર્ગા સગથીઓ તેને સમજાવવા લાગ્યા તેમથી એક જણે એને કહ્યું કે જો એનો બાપ અત્યારે જીવતો રહ્યા હોત તો તેને આમ કુવારીએ રાખત કે કેમ ? તે બાખતનો એણે વિચાર કરવો ઘટે છે. છોકરીએ થડે પેટ જવાબ આપ્યો કે આવે વખતે મને એ અટકાયત ન કરે એટલા માટે જ કદાચ તેનું મૃત્યુ થયું હશે તેનું આ વચન દેવ વાણીરૂપ થઈ પડ્યું, ડારણ કે તુરંતજ થોડા વખતમા એવો અવિચારી પ્રશ્ન પૂછનાર મરી ગયો, અને તેના અન્ય સગા ઉતરા તેને સાધ્વી થવાનું સમજાવવા લાગ્યાં. એ એના નામની છોકરી બાર વર્ષની હતી ત્યારથી સાધ્વી થઈ હતી, કોઈ પણ પુરુષનું મ્હો જોવાની તે ના પાડતી હતી, અને નિરતર પ્રાર્થના કરવાથી તેના ધુટણ ઉપર ઉટના જેના આળા પડી ગયા હતા તેના નામની વિધવા પોતાનો ધણી મરી ગયો ત્યારે છોકરાઓને રોતા રજીતા મૂકી જેરેસેતમના સાધુઓ પાસે વહી ગઈ હતી અને પોતાની આખી મિશ્ત ધમાદામાં ઉડાવી દઈ પછવાડે મોટું દેવું મૂકી ગઈ હતી સગા મનધીઓને વારસો મૂકી જનામા પુણ્ય નથી, પણ ગરીબોને કે સાધુઓને જ ધન આપી દેવાથી આત્માનું કયાણ થાય છે એના વિચારને ખાસ કરીને ઉત્તેજન આપનામા આવતું હતું મરતી વખતે કેટલાક માગાપ પોતાના છોકરાને જોલાપીને કહેતા કે તેમની સઘળી મિશ્કન તેમની પાછળ ગરીબોને આપી દેવી ગાવો વારસો કે જક્ષીસ સન ઑગસ્ટાઇન લેતો નહિ એ તેને માટે ક્ષણ માનપ્રદ છે પરંતુ સામાન્ય રીતે એની રીતે પામેનાં અને નહાના સગાને રજીવાવનામા કાંઈ પાપ ગણાતું નહિ એટલું જ નહિ પણ તેમા મોટું પુણ્ય ગણાતું હતું " જે યુવાન પુરુષ પોતાના માતાના ગાંઠની અંગણુના કરતા સીખ્યો છે, તેને માથે પત્રી ગમે તેવી મેહેનતનો બે જો મુકારો તે એ ખમી શકશે " એમ તે વખતે તેનાનું મન જેગમ એક

જણુને ઉપદેશ આપતાં આ પ્રમાણે બોલ્યો હતો. “ તારો નાનો ભત્રીજો પોતાના નાના હાથ નાખી તારી કાંટે વળગી પડે, તારી મા માથાના વાળ પાંખીને આક્રમ કરે અને તને ધવરાવી મોટા કર્યો છે એમ કહે, તારો બાપ તારી આગળ મડદું થઈને પડે તોપણ તેના મૃત દેહ ઉપર પગ મૂકીને અને બીજાની દરકાર નહિ કરીને તું ચાલ્યો જાશે. આ બાળકમાં કૂંદતામાં જ ભક્તિ છે. તારી વિધવા બેઠેન તને બેટી પડી વિનવશે; તારો બાપ તને થોડો વખત ચોભવાનું કહેશે; તારી મા કરગરશે; તારી આસ પાસ વીંટાઈ વળી સૌ કહેશે કે ધરનો આધાર તારા ઉપર છે. પણ પ્રભુનો પ્રેમ અને નરકની ધાસ્તી આ બધી બેડીઓને સેહેલાઈથી તોડી નાખવા સમર્થ છે. તારે એમ કહેવું કે માબાપની આજ્ઞા પાળવી એમ. શાસ્ત્ર કહે છે; પણ ઇસુખ્રિસ્ત કરતાં જેને પોતાનાં માબાપ વધારે વહાલાં છે તેના આત્માની અધોગતિ જ થાય છે. તારે કહેવું કે દુશ્મન માથે તરવાર લઈને ઉભો છે એવે સમયે માતાના આંસુઓનો શું હું વિચાર કરીશ ? ”

આવા વિચાર પછીના જમાનામાં પણ ચાલુ રહ્યા હતા. મદાન સંત ક્રિસ્ટી કહે છે કે એક ઊંડો સાધુ થયો હતો, પણ તેના માબાપ ઉપરથી તેના પ્રેમ છૂટી શક્યો નહોતો; અને તેથી એક વખત ગુપ્ત રીતે તેમને મળવા એ ગયો; પરંતુ પાછો જ્યારે એ મઠમાં આવ્યો કે તુરંત તે મરી ગયો; અને એને દાટવા માંડ્યો ત્યારે જમીન એના મઠાને પાછું ઉઘાળી દેવા લાગી. અર્થાત્ જમીને પણ એને સંધરવાની ના પાડી. પછી જ્યારે સંત બેનેડિક્ટે એની છાતી ઉપર પવિત્ર બોજનનો ટૂંકડો મૂક્યો ત્યારે જ તેને દાટી શક્યો. એવું કહેવાય છે કે એક સાખીએ તેની મા ઉપર જંગ વિશેષ પડતો પ્રેમ રાખ્યો હતો તેથી વિશુદ્ધિને માટે ત્રણદિવસ સુધી મુઠા પછી પાપ નિવારક અગ્નિની જગાણામાં એને રહેવું પડ્યું હતું. એક મંત્રને માટે એવું કહેવાય છે કે તે એવા તો ભલા સ્વભાવનો હતો કે પોતાના સર્ગા મિત્રાં અન્ય કોઈની સાથે સખ્તાઈ કે કડોરતાથી વર્તતાં એ જણાયો નહોતો. એક મંત્રે પોતાના બાપને કુટલાની સગ્ન કરી હતી, કાગળ કે મત તરીકે સોનો પોતે પિતા છે એમ એ ગણાતો હતો. મંત્ર

છાકરીઓને શ્રમ રીતે સલાહ આપી તેમને સાજીઓ કરવામાં સહાય આપતા. તપોવૃત્તિનો પ્રથમ ઉભરો શમી જનાં, પિતાએ યોગ્યેવી સત્તા પાદરીવર્ગના હાથમાં આવતી ગઈ. કૌટુંબિક જીવનના પોતાના છપામાં છપા વિચાર અને શુના માણસો પાદરીઓ પાસે જઈ કબુલ કરતા સત્તાની, મહદ્વત્તાની અને કેટલીક વખત તો પ્રેમની શ્રેષ્ઠતા પણ કૌટુંબિક જીવનમાં રહ્યાં નહિ, અને ખીકણ અને બોળા સ્ત્રીઓના અત્યંત શ્રમ વિચારો અને વૃત્તિઓ ઉપર પોતાની મેંપૂર્ણ મત્તા આધીને પાદરીઓએ દુનિયાના સંબંધો પાસે નાખ્યા.

તપોવૃત્તિના પ્રથમ કાળમાં કૌટુંબિક લાગણીઓની જેમ દશા ચર્ચ હતી તેનું ચિત્ર આપણે આલેખ્યું; અને એ ચિત્ર એવું સ્પષ્ટ છે કે હવે વધારે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. પોતાના કાર્યમાં કે વિચારમાં વિચરૂપ થાય એવી પોતાની આસપાસની જગ્યામાંથી મુક્ત થઈ સદાચારી પુરૂષને કનચિત્ મોટો અને દુઃખદ આત્મ-ભોગ આપવો પડે છે એ વાત તદ્દન સાચી છે. પરંતુ એવા બનાવો પ્રાસંગિક અને અપસાદરૂપ હોય છે, અને તેનો ઉદ્દેશ કોઈ મોટો પરોપકાર હોય છે. પરંતુ તપોવૃત્તિમાં કૌટુંબિક પ્રેમના ભાગનો ખામ મિલ્લાત જ હતો અને તે ત્યાગ સર્વોત્તમ સદાચાર ગણાતો હતો, વળી તેનો ઉદ્દેશ પણ મોટે ભાગે અથવા કેવળ સ્વાર્થ જ હતો. તેથી ઉપર કહેલા આત્મ-ભોગની સરખામણી તપધારીઓના વર્તન માથે કરી શકાય નહિ. તપધારીઓને નહાવાના વિસ્ફુટી વેદના બેશક ઘણીવાર ખદુ થતી, અને ઘણા સાધુઓ ઉપરથી શાંત દેખાતા, પણ અંતરમાં ઘણા પ્રેમાળ અને હેનાગ હતા તેના ઘણા સંખ્યા છે. પોતાના એક પત્રમાં સત જોશમ સતોષ અને મગરૂખીથી કહે છે કે અનિવાર્ય વિરહની આ વેદના સજી પુશીથી સડન કરનામા માણસો પોતાનું મહદ્ ભાગ્ય મમજતા હતા અને સાધુ થતા હતા એવી એના ઉપદેશની જૂખી હતી. પરંતુ કૌટુંબિક લાગણીઓને કેના છંદી માગવામાં જ સર્વોત્તમ મદદ આપે છે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન જાણ્યો સંખીને કર્તાના કાર્યનો મદદચાર જાણવો હોય તો તેણે આપેના આત્મ-ભોગ ઉપરાંત તેનો ઉદ્દેશ પણ

તપાસવો જોઈએ. અને આ દૃષ્ટિએ તપાસતાં તપધારીના આત્મભોગને ગ્રીસ અને રોમના મહાન નરોના આત્મ-ભોગની દારમાં મૂકી શકાતો નથી. આ લોક કે પરલોક-ગમે ત્યાં જાલ યતો હોય, પણ તે જાલ જ છે, સ્વાર્થ છે. પારસીકિક દુઃખનો તીવ્ર ભય કે ભવિષ્યમાં યવાના મુખની પ્રગળા દ્રવ્યો ત્યાં કાર્યનું પ્રયોજન હોય ત્યાં આસ્થાની ધાર્મિક ઉત્તમતા ભલે હોય, પણ હૃદયને ઉત્તમ જનાવતો નિઃસ્વાર્થનો શુશ્રુષુ તો ત્યાં નથી જ. હાલના સમયમાં પરલોકના મુખ દુઃખની વાતો આપણી કંઈપણ ઉપર ધણી નિર્બળ અસર કરી શકે છે, તેથી આપણું ધાર્મિક પ્રયોજન સામાન્ય રીતે બીન સ્વાર્થી હોય છે. પરંતુ એ પ્રયોજન હમેશાં એવું બીન સ્વાર્થી રહ્યું નથી, અને તપોવૃત્તિના પ્રથમ કાળમાં તો એ બેશક બીન સ્વાર્થી નહોતું જ. ભવિષ્યના વિચારની ધાસ્તીઓથી સાધુ જંગલમાં દોડી જતો હતો, અને તપોહવનની આખી મરુત્તિમાં ધાર્મિક પણ પ્રજ્ઞા સ્વાર્થની વૃત્તિ સિવાય અન્ય કંઈ નહોતું.

કૌટુંબિક લાગણીઓના ઉત્તેજની અસર લોકોના સામાન્ય ચારિત્ર્ય ઉપર ધણુ કરીને ધણો માડી થઈ હતી. કેટલાંક સ્પષ્ટ કર્તવ્યો કરવાનું ક્ષેત્ર કુટુંબ છે એટલું જ નહિ પણ લાગણીઓને કેળવવાનું પણ તે સ્થળ છે; અને આ તપસ્વીઓના તપનો પ્રકાર એવો હતો કે પરિણામે તેમના આચરણમાં અત્યંત વિકાળતા આવી. સખળા સાંસારિક સંબંધ અને સ્નેહથી વિરક્ત બનેલા આ સાધુઓ પોતાની ધર્મ સંસ્થાને અને પોતાના અભિપ્રાયોને ચૂનતપણે સંજગત વગળી રહેતા; અને તેમના આખા હવનનું જોર એક જ વિષય ઉપર એકત્ર થયેલું હોવાથી, તેમની અગાનતા અને ધર્માંધતાને લીધે તેમની વિરુદ્ધ કોઈ સારી વસ્તુ હોવાનો સંભવ જ તેમને લાગતો ન હોવાને લીધે, અને સખળા વાસ્તવિક સહૃદયતા અને લાગણીઓનો સમજો ઉત્તેજ કરવાનો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવાથી, જે માણસો તેમના મતથી જૂદા પડે તેમને અંતઃકરણથી તેઓ અત્યંત ધિક્કારતા હતા. આ ધિક્કારની બળનરા તે વખતે બહુ સામાન્ય થઈ પડી હતી. રોમના રાજ્ય-પ્રણાલિમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો સપૂર્ણ તો નહિ, પણ બહોળો

અને સામાન્ય સ્વીકાર હતો; તે સ્વીકાર સુખ્યત્વે કરીને ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગુરૂઓના પ્રતાપે કરીને જતો રહ્યો અને તેને બદલે બહુ બારીક અને સખ્ત ધાર્મિક અક્ષમાના કાયદા થયા. આ કાયદાનો અક્ષરસઃ અમલ કરનારા અને કરાવનારા આ તપસ્વી સાધુઓ ચર્ચ પડ્યા. રોમન મહા-રાજ્યમાં લક્ષિતના કોઈ પ્રકારની કાયદામાં મનાઈ હોય તોપણ તે કરતાં લોકોને બહુ બીજી રહેલી નહિ, કારણકે રાજ્ય મોટું મન રાખી એવી તુચ્છ વાતને ગણ્યું કરતું નહિ, અને પોલિસની દેખરેખ પણ બહુ બારીક રહેતી નહિ. આ પદ્ધતિ ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉદયને માટે બહુ અગત્યની હતી અને અનુકૂળ થઈ પડી હતી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મે એ પદ્ધતિનો નાશ જ કરી નાખ્યો. સાધુઓનાં ટોળાં આખા દેશમાં ભટકતા, મંદીરો બાળી મૂકતા, મૂર્તિઓ ભાંગી નાખતા, અને ગામડીઆઓ સાથે વિખવાદ કરી ખુનખાર ટંટા કરતા અને આ કામને માટે તેમનાથી વધારે લાયક ખીજાં માણસો હોઈ પણ શકે નહિ. તેમની વિકાળ ધર્માધિતાને લીધે, દરેક મૂર્તિની અંદર પિશાચ જ હોય છે એવી તેમની માન્યતાને લીધે, અને મૂર્તિ-પૂજની સામે થતું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હોવાને લીધે તેમાં મૃત્યુ થાય તો ધર્મ વીર ગણાઈએ એવી તેમની માન્યતાને લીધે, પોતાનું શું યશ તેના તેઓ બેદરકાર રહેતા; અને સાધુઓ હોવાને લીધે તેઓ પવિત્ર મનાતા હોવાથી રાજ્યના અમલદારો તેમને કમજો રાખવા લાગ્યા જ શક્તિમાન થતા. જે માણસ પોતાની માના કે બહેનના ઉદય-શ્વેત રૂદનની બિલકુલ દરકાર ન ગણતો અને કોઈ પણ રીતે દેહને કષ્ટ આપવાને જ હતેજર રહેતો, તેને અન્યની, ઇશ્વર-લક્ષિતની કે અન્યનું અતર દુઃખારો એ વાતની દરકાર ક્યાંથી રહે? અને કળાના સૌંદર્યનું જ્ઞાન પણ તેનામાં રી રીતે આવે? તેથી ભવ્ય મંદીરો તેઓ તોડી પાડ્યા, અને તેમણે તોડી પાડેલા મંદીરો ફરી બાંધવાનો હુકમ જો કોઈ રૂમી ચેહેનચાહ કરતો તો ધર્મ ગુરૂઓ અને તપસ્વીઓ તેના હુકમને વખોડી કાઢતા કે તે મોટામાં મોટું પાપ કરે છે. તોડેલાં દેવોને ફરી બાંધવામાં કે બધાવવામાં પાપ છે એવો સિદ્ધાંત ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કહેતા અને મનાવતા.

તપોવૃત્તિ નું એક ખીજુ અગત્યનું પરિણામ એ હતુ કે જેથી નાગરિક મદાચાર દ્વારા ગયા અને કેટલોક વખત તો વગભગ નાશ પામ્યા. નિપજારિયારકને સદગ્ગ જણાશે કે વિધર્મીઓના સમય કરતાં શ્રિસ્તિ સમયમાં દયા અને પ્રજાચર્ય વધારે ફળવાયા હતાં. પણ નાગરિક અને શુદ્ધિ વિષયક સદાચારો ઓછા માનનીય ગણવા લાગ્યા હતા. શ્રિસ્તિધર્મ આપિત થયો તેની પરિણામ શુદ્ધિવિષયક જે ચગવળ ચાલતી હતી તેનું મુખ્ય બંધન એ હતુ કે તેથી સંદેશાભિમાન ધીમે ધીમે નષ્ટ થયુ એ વાત આપણે ક્યારની કહી છે. શ્રીમ અને રોમ બન્નેના પ્રાથમિક સમયમાં પોતાના દેશ પ્રગેનું કર્તવ્ય માણસનું પ્રથમ કર્તવ્ય ગણાતું હતુ. તેમના નૈતિક નમુનામાં આ મદાચાર પાયામૂલ હતો. તેમના નીતિશાસ્ત્રની આખી વ્યવસ્થામાં આ વાત મુખ્ય હતી, અને જૂદા જૂદા નૈતિક મુદ્દામાં જેટલે અંશે રિખ્યાત ગેલેરીઓ નીપજારનાનું વર્ણન હોય તેટલે અંગે તેમની સારી કિંમત અદાતી. આપણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે રોમન મદાનિત્યમાં આ વૃત્તિનો નાશ એ કારણને લઈને થયો છે એક કારણ રાજન્યક્રિય હતું, અને ખીજુ શુદ્ધિવિષયક હતુ નાન્યક્રિય કારણ એ હતું કે રોમન રાજન્યમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓ એક નાન્ય-જન નીચે આવનાથી વ્યક્તિગત અને શુદ્ધિવિષયક સ્વનિર્ણયનું ક્ષેત્ર નહયું પરંતુ પ્રજાની ઐક્ય ભાવના નાશ પામી, અને રાજન્યક્રિય ચચગતાનું લગભગ દરેક ક્ષેત્ર ગદ્ય થયુ. શુદ્ધિવિષયક કારણ કે જે રાજન્યક્રિય કારણથી આવ અસંગત તો નહોતું તે એ હતું કે પૂર્વેથી ફિલસૂફીઓનું જોર ધીમે ધીમે નધી પડ્યુ હતુ આ ફિલસૂફીઓએ પ્રાથમિક રોમન મદારાજન્યના પ્રવૃત્તિમય રીઠાઈક મતને પદપ્રષ્ટ કર્યો, અને તર્કચિંતનમાં અને પરિશ્રમ પૂર્વક નિશ્ચય કરવામાં સદાચારની ઐજતા મનાતી, અને તેમાં જ જીવનનું આદ્ય મનાતું, તેમની અસરથી રાજન્યક્રિય ચચગતા ઓછી થઈ. આ બન્ને કારણોને લીધે રોમન સંદેશાભિમાન ધીમે ધીમે નષ્ટ થયુ આ નષ્ટતા શ્રિસ્તિ ધર્મની સ્થાપનામાં બહુ સહાયમૂલ થઈ છે. ધર્મની સઘળી શાખાઓમાં આશુસોના અભિપ્રાયોનું નિગમન વિચારપૂર્વક તેમની દલીલો કરતાં તેમની અનુવૃત્તિઓથી વધારે ચાલુ છે, અને જે ધર્મ પ્રજાની પ્રથમ ભાવનાની

વિરૂદ્ધ હોય છે તે ધર્મ તે પ્રજામાં સ્થાપી શકાયો નથી અથવા કવચિત્ જ સ્થાપી શકાય છે.

દુર્ભાગ્યે ખ્રિસ્તી ધર્મને સ્વદેશાભિમાનની સાથે પ્રથમથી જ ખનતું નહિ. સ્પષ્ટ કારણોને લીધે ન્યુડિયાના પ્રજામાં ખ્રિસ્તીઓ સાવ નિરાશા પડ્યા હતા. અને ઓલરાઇ ગએલા અગ્નિમાં રહી રહીને પ્રજાજનતા તણખાની માફક દષ્ટ થતું રોમનું સ્વદેશાભિમાન પણ તેમને તેટલું જ વિરોધી અને પ્રતિકૂળ લાગતું હતું રોમની સત્તા ખ્રિસ્તીઓને પોતાના ધર્મની વિરોધી લાગતી, અને તે ધર્મનું હજાર વર્ષે રાજ્ય જામે તે પહેલાં તે સત્તાને ઉઘાડી નાખવાનું કામ આવશ્યક હતું તેની સત્તાનો સત્વર નાશ થનાનો છે એવો પૂર્વ-નિશ્ચય કરીને જૂતકાળના તેના જૂથરૂપ શસ્ત્રોની માફક ગતિ બાબત વાતો કરીને, અને સ્વદેશાભિમાનની દૃઢતાથી ના કહીને રાજ્યની પ્રકૃતિને કેવળ વિરૂદ્ધ એવી એક ગેરકાયદેસર સત્તા તેમણે સ્થાપી જે કે રાજ્યની સામે ઉઘાડો બળવો કરવાથી તેઓ અત કરણપૂર્વક વેગળા રહ્યા છે, તથાપિ પોતાના વિચાર તેઓ ગુપ્ત રાખના નહિ અને તેમના ઉપદેશનું આજુ વનજુ સાર્વજનિક જીવનના ઉત્સાહ અને કર્તવ્યોમાથી માણસોને જોમ જોને તેમ પાછા વાળી લેનાનું હતું પોતાના દેશના લાભની બાબતમાં તેઓ તત્ત્વ નિરપેક્ષ રહેતા એ વાત તેઓ બહાઈ મારીને કશું કરતા હથીઆર મઢી લડવા જવું એ વાત વાજમી છે કે નહિ ? એ બાબત તેમને ધણો મથપ હતો અને સિપાઇના ચારિત્ર્યમાં રહેલી મગરૂની, ઉચ્ચાગમતાને તેઓ ખિન્નિત ગુણો ગણવાની ના કહેતા તેમનું ખરું ધર અને લાભ તો અન્ય દુનિયામાં હતા, અને પોતાનો ધર્મ પાળનામાં તેમને જે કાર્ય આડ-ચણ થતી ન હોય તો રાજ્ય કેનું છે ? એ બાબતની તેમને ખિન્નકુન દૃષ્ટિ હતી નહિ અને આ વાત તેમની મત્તા જમ્યા પછી તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કષ્ટિત કરતા હતા તપોર્થિતએ આ બેદરકારીને છે-છે ને પગથીએ નાવી મળી ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉત્સાહી અનુયાયીઓને એણે જગતમાં બેગા કર્યા અને રોમના સ્વદેશાભિમાનને છેવટનો ફટકો મારી તેનો અપૂર્ણ નાશ કર્યો. રોમના રાજ્યના અસ્તનું એક કારણ આ પણ હતું

નૈતિક ઉત્સાહ અને નિર્વિષ્ટ (Fidelity) ધર્મોના મંદિર કેવો છે

તે આખત સામાન્ય લોકોની સમજણ ધણું કરીને બહુ જૂવલરેલી ટોચ છે. ધર્મોની દયાલિ વિના જે ગુપ્ત ઉત્સાહ કદી પણ બહાર કદાચ આવી શકત નહિ તે ઉત્સાહને બહાર આણવાની ખરેખરી શક્તિ ધર્મોમાં રહેલી છે એ વાત ખરી; પણ તેમની અસર એકદરે નવું ઉપજાવવા કરતાં આકર્ષક કિંવા મોહક ધણું કરીને વધારે હોય છે. નૈતિક ઉત્સાહના પ્રવાહને વહેવા માટે ધર્મ નીકળાવી આપે છે, તે ઉત્સાહને મુઝવાનો મુંઝે આપે છે અને તેને દર્શિમિદુ પુરું પાડે છે. માધ્યમિક રામતો નૈતિક ઉત્સાહ સ્વ-દેશાભિમાનની નીકમાં વહેતો હતો; અને દરેક રામવાસી પોતાની નૈતિક ઉચ્ચતાના પ્રમાણમાં ઉત્સાહપૂર્ક પોતાના દેશના ભક્ષામાં અને કાર્યમાં લાગ બેતો હતો. ખ્રિસ્તિ તપોવૃત્તિએ નીતિના ઉત્સાહનો આ પ્રવાહ અન્ય દિશામાં ફેરવી નાખ્યો અને તેના પરિણામે નાગરિક સદાચાર અવસ્થા કરીને અન્ય પામ્યા. સાર્વજનિક કામમાં-ઉત્સાહપૂર્ક લાગ ઠાપી લેતું નહિ અને નીચ દ્રોહ અને બ્રજના રાજ્યના દરેક ખાતામાં પેઢી; લશ્કર ખાપણું બની ગયું. અને લોકોના આચરણમાં તિરસ્કરણીય લાગુતા આવી. દુશ્મનો પોતાનું શહેર છોડીને કે બાળીને આપ્યા બાપ કે તુરત જ નગરવાસીઓ રમત ગમતમાં પ્રવૃત્ત થતા હતાં. એક તરફથી સખત તપશ્ચર્યા થતી હતી અને ધર્મોનાં ઉપદેશ અપાતો હતો, તો બીજી તરફથી દેશની આવી સ્થિતિ થતી અને લોકો તેના બેદરકાર રહેતા હતા. જે ઉત્સાહ અને શૌર્ય સ્વદેશના સરક્ષણમાં વપરાવા બેધએ, તે માણસ જ-મથી જ પાપી છે કે કમ ? એવા ધર્મના પ્રશ્નોમાં ખરચાવા લાગ્યાં; અને તે પણ વળી એવે સમયે કે જે વખતે એલેરિક પોતાના લશ્કરથી રામને વીંટી રથો હતો; જે રામ-વાસીઓ એક વખતે અજીત ગણાતા હતા તે પોતાના દેશ અને ધર્માર છોડી અરણ્યમાં જવા લાગ્યા અને ત્યાં લાંબકર પણ નિરર્થક કટ દેહને દેવા લાગ્યા. જ્યારે જોય લોકોએ રામને સર કરી લૂટ્યું હતું, ત્યારે ખ્રિસ્તિ દેવળ લૂટના લાંબકર ત્રાસમાંથી મુક્ત રહ્યું હતું; અને તેથી નવીન પ્રકારની પરિવત્તા અને પૂજ્ય શુદ્ધિનું જ્ઞાન લોકોને યવા લાગ્યું હતું તેની સાબીતિમાં ખ્રિસ્તિ દેવળ બનાવી મેંત ઑગસ્ટાઇન વાજબી મગરૂખી લેતો હતો. તે

આના જવાબમાં વિધર્મી પણ કહેતો કે વિજેતાને નાણાંની રકમ આપવા માટે પરાક્રમ અને લાઝ્યદેવીના સોનાના પૂતળાંઓ પણ ગાળી નાંખવામાં આવ્યાં છે એ વાત પણ સમજવા જેવી છે. અર્થાત્ એક તરફ નવીન પ્રકારની પવિત્રતા અને પૂજ્ય શુદ્ધિનું જ્ઞાન લોકોને થવા લાગ્યું હતું, તો બીજી તરફથી શૌર્ય અને પરાક્રમ પણ દેશમાંથી ગયાં હતાં. રોમની પડતીમાં ખ્રિસ્તિઓ ક્રમ જાણે રાજ હોય તેમ બેદરકાર રહેતા હતા. ધર્મને નામે દેશદ્રોહ પણ થવા લાગ્યા હતા. આસ્તિક ખ્રિસ્તિઓના જીવનથી ત્રાસ પામી ડોનેટિસ્ટ નામના પંથવાળાઓએ જ્યારે વેંડાલ લોકોએ આક્રિષ્ટ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે દેશને પાપમાલ કરવામાં ઉઘાડે ઊગે મદદ કરી હતી. ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલા બન્યા છે, ધર્મને નામે થતી લઘાઈ-ઓમાં એમ જ બને છે; અને ધર્મને નામે દેશદ્રોહ કરવામાં ધર્મના ઝનુનીને પાપ સમજાતું નથી. આ પ્રમાણે રોમના રાજ્યને ઊંજ સિત કરવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે મુખ્ય ભાગ લીધો છે.

જંગલી હુમલા કરનારાઓ પ્રત્યે ખ્રિસ્તિ ધર્મે રાખેલું વર્તન મનુષ્ય જાતને એકંદરે કેટલું ફાયદાકારક નીવડ્યું છે તે બરાબર કહેવું જરા મુશ્કેલ છે. નૈતિક અને રાજકીય બ્રહ્મતાની સહાયને લીધે રોમના રાજ્યનો અસ્ત વેહેલો મોડો પણ અતે ચોક્કસ હતો; અને નવા ધર્મે નૈતિક ઉત્સાહનો પ્રવાહ એક દિશામાં અટકાવ્યો તો બીજી દિશામાં તેને ખુબ સતેજ ક્યો હતો. રોમનું રાજ્ય બેદાનબેદાન થઈ જતાં લોકોને માથે જ્યારે સંકટો પડવા લાગ્યાં ત્યારે તે સંકટો સંભાવનથી અને લવાદીથી ખ્રિસ્તિ ધર્મે ધણું ઓછાં કર્યાં હતાં તેની ના કહેવાય એમ નથી; અને રાજકીય બાબતમાં તેઓ નટસ્થ રહેતા હતા તેથી જ લોકોનું હિત તેઓ ધણું કરી રાખ્યા હતા એ પણ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ તેમના આ તટસ્થપણાથી રાદા-ચારના ક્રમમાં સ્વદેશાભિમાનને જે સ્થાન અપાતું હતું તેમાં મોટો અને કાયમનો ફેરફાર થઈ ગયો. પાછળના સમયમાં પ્રસંગોપાત એવું બનેલું છે કે જ્યારે વિરોધી સંપ્રદાયો સાથે ઝઘડામાં ઉતરતું પડે ત્યારે ખ્રિસ્તિપણે એ આ સ્વદેશાભિમાનની જરૂરને અપીલ કરવામાં પોતાનો લાભ જોયો છે;

અથવા તેા દેશભક્ત યુરોપીય ઉદ્દેશોની અને સંપ્રદાયોના આચારોના ઉદ્દેશોની એકતા થતી હોય એવા પ્રસંગે પણ માલમ પડેલા છે; અને આવે પ્રસંગે ધાર્મિક વૃત્તિ અને સ્વદેશભિમાન બન્નેએ એક બીજામાં લગા જઈ એક બીજાને પ્રજા અને દૃઢ કરેલાં છે. સ્પેનના લોકો અને મુર લોકો વચ્ચે, પોલાંડના લોકો અને રશિયાના લોકો વચ્ચે, આઇરિશ કેથોલિક અને ઇંગ્લિશ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો વચ્ચે, જ્યારે વિરોધ થયા હતા ત્યારે તેની અસર આવી થએલી છે. પણ કર્તવ્ય તરીકે સ્વદેશભિમાનને ખ્રિસ્તિઓની નીતિમાં કાંઈ સ્થાન કાદ પ્રાપ્ત થયું નથી અને પ્રજા ધાર્મિકવૃત્તિ તેના વિકાસને હમેશાં વિરોધી જ માલમ પડેલી છે. ધર્મ-ગુરુઓએ રાજપ્રાય વિષયોમાં ઘણો ભાગ લીધો છે એ વાત ખરી, પણ તે પોતાના ધર્મ મંમેધી ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે જ; અને પોતાના વર્ગના ભક્ષા માટે પોતાના દેશના હિતનો ભોગ નિયમપૂર્વક તેમના જેટલો અન્ય કાંઈ મન્યાએ આપ્યો નથી. ધર્મ ભાવના અને સ્વદેશભિમાનની લાગણી વચ્ચે વિરોધ હોવાનાં ત્રણ કારણો જણાય છે. (૧) પ્રજા ધર્મ-ભાવનાનું વલણ માલમને મંસારથી વિરક્ત કરાવવાનું હોય છે, અને તેનું છેવટ પરિણામ તપોવૃત્તિ ક્રિયા સન્યાસ છે. આ તપોવૃત્તિ જુદે જુદે રૂપે હમેશાં ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દેખાઈ છે. (૨) ધર્મ ભાવનાના દરેક પ્રકારમાં પોત પોતાની બ્યવસ્થા, નિયમ અને લાભ સહિત પોત પોતાની સંસ્થા યા પંથ સ્થાપનાનું વલણ હોય છે, અને તે ધણું કરીને પ્રજાકીય બ્યવસ્થા અને બંધારણની વચ્ચે આવે છે; અને જે ભક્તિ અને પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે દેશને અને રાજકર્તાઓ પ્રત્યે વપરાત તે આ સંસ્થાઓ પોતા પ્રત્યે જોડી લે છે. (૩) ધર્મનું લક્ષ્ય પવિત્ર યા ઉચ્ચ હોય છે અને સ્વદેશભિમાનનું લક્ષ્ય સૈનિક ચારિત્ર્ય હોય છે, અને આ બે વિજયતીય વસ્તુઓ છે, કારણ કે જે કે બન્નેમાં સદાચારનાં ઘણાં સામાન્ય તત્ત્વો હોય છે, પણ યુરોપીય પ્રમાણ ક્રિયા મિત્રણ બન્નેમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

નીતિના ઇતિહાસમાં આ અગત્યની ઉચ્ચપાચલથી બે વાત સ્પષ્ટ થાય છે: પ્રથમ તેા નીતિગત્વના એ મધ્ય સિદ્ધાન્તોમાં તેથી બ્યાવહારિક

અને રાજકીય જીવનનું સ્વરૂપ ફરી ગયું છે. પ્રાચીન લોકોમાં સ્ટૉઇક મત-વાળાઓ કે જે મદાચાર અને દુરાચારને સર્વ વસ્તુઓથી અત્યંત ભિન્ન ગણતા તે પ્રગતીય જીવનમાં ચંચળતાથી ભાગ લેતા હતા અને એવી રીતે ભાગ લેવાનું તેઓ યોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય લેખતા હતા, પરંતુ એપિ-ક્યુરસના અનુયાયીઓ ઉપયોગિતાને જ સદાચાર લેખતા હતા અને સુખને તેનું અંતિમ પ્રયોજન ગણતા હતા; છતાં પ્રગતીય જીવનથી તેઓ અલગ રહેતા હતા, અને યોતાના સિધ્ધાંતે તેની ઉપેક્ષા કરવાનો ઉપદેશ આપતા હતા. સદાચાર અને સુખ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે એવો ઉપદેશ આપવામાં તયોવૃત્તિએ સ્ટૉઇક મતનું અનુમરણ કર્યું છે, પણ માથે સાથે નાગરિક મદાચારને તે અત્યંત પ્રતિકૂળ પણ હતી. પરંતુ ગુલામગીરી ન્યાયથી નામુદ થઈ ત્યારથી જે મહાન ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે અને સ્વરૂપે જે જનહિતવાદને જ અનુસરનારી છે તે, રાજકીય પ્રગતિમાં ઘણુંજ ચંચળ અને બળવાન તત્ત્વ થઈ પડી છે. આ પરિવર્તન નીતિના ઇનિદામમાં બહુ મોટો ફેરફાર સૂચવે છે; અને તે ખાસ લક્ષમાં ગણવા જેવો છે.

ખીજ વાત લક્ષમાં ગણવાની છે તે આપણે સ્વદેશાભિમાની કાર્યોની જે કિંમત આંકીએ છીએ તે બાબત વિશે છે. કાંઈ પ્રગતના ખાતગી અને કૌટુંબિક સદાચાર વિશે ઘણી ઝાઝ કરવાની ઇતિ-હાસકારોની ઇચ્છા હોય, તથાપિ નાગરિક મદાચારે જ તેમના અધમાં બહુ આગળ પડતા દેખાઈ આવે છે. ઇતિહાસનો મનુષ્ય મનુષ્યોના મોટા સમુ-દાય સાથે જ હોય છે. તત્ત્વચાનનાં દર્શનો અને ધર્મો માર્ગજનિક જીવનની વિશાળ ડગભૂમિ ઉપર ભગ્ય પરિણામો નીપજાવે છે તેની કિંમત સદેશાધ-થી અને મપૂર્ણ રીતે આંકવામાં આવે છે, અને નાગરિક મદાચારને જે દર્શનો અનુકૂળ નથી હોતાં તેમનાથી આ દર્શનોને વધારે કિંમતી ગણવાનું વચણ વાયકવર્ગ અને લેખકો બન્નેમાં હોય છે; તથાપિ તે દર્શનો અકિ-ઓની આત્મ-કેળવણી, કૌટુંબિક સૌજન્ય અને સખાવતના લેખોમાં અપ-સિદ્ધ રીતે બહુ મારાં પરિણામ ઉપજાવે છે. આ પાછલ મદાચારમાં આત્મ-મેગ ધરો સ્વેયો હોય છે અને મનુષ્ય જનને તેથી સુખ પણ

બહુ થાય છે; અને આ દૃષ્ટિએ જોતાં તેમની કિંમત બહુ અંકાવી જોઈએ, પણ ઇતિહાસના મોટા જનાવો તે ન હોવાથી ઇતિહાસકારોની દૃષ્ટિ તેમના તરફ બહુ ખેંચાતી નથી. આ કારણને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મને બહુ અન્યાય થયો હોય એમ જણાય છે. તેની નીતિની અગર સમાજ કરતા બ્યક્તિ ઉપર હમેશાં ધણી વધારે ચર્ચ છે; અને જે ક્ષેત્રોનો સ્પષ્ટ માહાત્કાર ઇતિહાસને ચર્ચ શકતો નથી તે જ ક્ષેત્રોમાં બીજા ધર્મ કરતાં તે ધર્મની કોઈના સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

જગત્પ્રીયો અને મુમક્ષુભાવોના હુમલાથી પ્રાચીન મસ્તૂતિનો નાશ થયો તે પહેલાં ખ્રિસ્તિ સત્તાના અમલમાં રામન ગંભયની અને બાઈ-ઝેન્ટાઈન ગંભયની નીતિ એકંદરે કંઈ હતી તેનું બરાબર તોલ ન કરવું ટોચ તો આ નાત ખામ લક્ષમાં રાખવાની છે. વળી આપણે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે જે પ્રજાઓ ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મની સત્તા જામી હતી તે પ્રજાઓમાં બ્રહ્મ અને અસ્ત થતી પ્રાચીન મસ્તૂતિની કુટોચો ઘર ધાણીને ખેડી હતી, અને કેટલાક અતિ ડાહ્યા દીકાકારો કે જેમના લેખ ઉપરથી જ તે જમાનાની નીતિનું તોલન આપણે કરવું પડે છે તે દીકાકારો નાની નાની બાબતોમાં પણ બહુ બારીક ચોળાચોળ કરતા હતા. એવી ધણી નાની બાબતો કે જે સામાન્ય દૃષ્ટિને ઉપેક્ષણીય લાગે તે સન કે ધર્મ ગુરૂની નજરમાં બહુ મોની લાગે છે. પોતાના સમયના વિવાદો સમાજના સાધારણ પોણાક અને રીતરીવાજ ખ્રિસ્તિઓ પાછા અદલ્ય કરના માટે, પોતાના પયની પ્રાથમિક નખ્ખાઈને હજી પણ ચીવટથી વળગી રહે તેની ખ્રિસ્તિઓ હાંસી કરે, અથવા તો જે માણસો એક વખત માત્ર નામના જ વિધર્મીઓ હતા તે હવે માત્ર નામના જ ખ્રિસ્તિઓ થાય, આવી આવી બાબતો ઉપર અર્વાચીન દીકાકારો ધણી કરીને બહુ લક્ષ આપશે નહિ. વળી ધણી વખત નીતિશાસ્ત્રકારો મોજશોખના કાંઈ નવા પ્રકાર કે નજીવી રૂઢી કે જેને પોતે ગેરવાજબી ગણાતા હોય છે ને ખાસ લક્ષમાં રાખી તેની અતિશયોક્તિ યુક્ત નિંદા કરે છે અને એટલી બધી વધારે પડતી અગત્યતા એને આપે છે કે જે પાછલા જમાનામાં સમજી શકાતી નથી.

વિધર્મીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ બન્નેના લખાણોમાં આવાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે અને નીતિના ઇતિહાસમાં એ પૃથ્થ ઘણું વિચિત્ર છે. આ પ્રમાણે એક અમીરે પોતાનો રથ પોતાને હાથે હાંક્યો હતો મારે જીવેનલ તેને હાંકવામાં બાકી રાખતો નથી. તે કહે છે કે જો વર્ષે પોતે શહેરનો હાકમ નીમાયો તેજ વર્ષે, દિવસે તો નહિ પણ ચંદ્ર અને તારાઓની દૃષ્ટિ સમક્ષ, અને તે પણ જાહેર રસ્તા ઉપર, પોતાનો રથ પોતાને હાથે હાંકતાં તે અમીરને જરા પણ શરમ આવી નહિ ! કેટલાંક માણસો જૂદી જૂદી જાનના પીણામાં બરફ નાંખી તે પીતા એ શોખીન રીવાજને ધણો ધાતકી અને અરવાલાવિક ગણી સેનિકા તેને ધણો બ્રષ્ટ કહેતો. પ્લિનિ કહેતો કે કે સોનાની વીંટી પેહેરવાનો શોખીન રિવાજ જેણે પ્રથમ શોધી કાઢ્યો હોય તેને મોટામાં મોટો રાક્ષસી ગુનેગાર કહેવો જોઈએ. દંત-મંજનની પ્રશંસા કરવા માટે એપ્યુલીઅસને પોતાનો બચાવ કરવાની જરૂર પડી હતી, અને બચાવમાં તેણે કહ્યું હતું કે નાઇલ નદીના પાણીમાંથી મગરો પણ અમુક અમુક વખતે બહાર આવી કિનારા ઉપર જડ્યા ઉઘાડાં રાખી પડ્યા રહેતા, અને પક્ષીઓ આવી પોતાની ચાંચથી તેમનાં દાંત સાફ કરી નાખતા; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે દાંત સાફ કરવાનું કામ કુદરતી રીતે વાજખી છે. પ્રાચીનોની સખત નિંદના પ્રમાણમાં જ જો જૂદી જૂદી રીતો ઓના ગુનાનું માપ કરવા આપણે બેસીએ તો માથે ખોટા વાળ પહેરવાનો કે તેમને કૃત્રિમ રીતે ગંવાનો રિવાજ તેમના સમયમાં ધાતકીમાં ધાતકી ગુનો હતો એમ કહેવું પડે. એલેક્ઝાંડ્રિયાનો ફેલેમેન્ટ પૂછતો કે ખોટા વાળને કીધે કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ બરાબર થઈ ગણાય કે નહિ ? કારણ કે, ધારો કે કોઈ માણસે માથે ખોટા વાળ પેહેરીને પાદરીના આશિર્વાદ ઘૂંટણીએ પડી માગ્યો, અને તે પાદરીએ તેના મનકે હાથ મૂકી આશિર્વાદ આપ્યો; તો એ આશિર્વાદ ખરું જોતાં એણે કોને આપ્યો ? માથે પેહેરવા ખોટા વાળ કદાચ જો મનુષ્ય નરકમાં પડ્યું હશે તેના હોય તો ! એ વિચારથી દરદુણિયને કપારી જૂદની છત્પાદિ. સૈંકાઓ વધી ગયા રોમનું નાન્ય પાપામાંથી બળબળી પડી ગયું અને દુરાચાર અને

દુઃખનાં પૂર દુનિયામાં પથરાઇ ગયાં; પણ છતાં આવી આવી બાબતોમાં ખ્રિસ્તિ ઇહોની સખન દીકા ઝોછી થાય નહિ. સંત અંબ્રોઝ, સન જે રોમ ઇત્યાદિ અનેક મંત્રાએ ખોટા વાગ્દની વિરુદ્ધ વિગ્રહ લેસામેર ચાલુ રાખ્યો હતો.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ ઇહો આવી નજીવી બાબતોની લેગમેર દીકા કરતા હતા તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે સમયના સમાજમાં ગંભીર પ્રકારના દુરાચાર થતા નહિ—એવું અનુમાન જો કાઢી બાધે તો તે અનુમાન પણ કેવળ ખોટું જ છે. ખરૂં કહીએ તો એ સમયના જેવો બ્રજ બીજો કાંઈ સમાજ ભાગ્યે જ હશે એ વાત અનેક લેખોથી સિદ્ધ થાય છે. અતિ પવિત્ર જણાતી મંદિરાઓ અને વર્ગોમાં પણ બ્રજતા પેસી ગઈ હતી. ખ્રિસ્તિઓના પવિત્ર ગણાતા પ્રેમોત્સવમાં પુષ્કળ દારૂ પીવાતો અને તોફાન થતાં. ખ્રિસ્તિ ઇહો એવા પ્રેમોત્સવને વખોડના; એવા મૈકામાં લેખો-હિસીયાની ધર્મસભાએ તેમને ગુનાહિત ગણ્યા હતા; પાછળથી કાર્યજની ધર્મસભાએ પણ તેમ જ કર્ણુ હર્ણુ; છતાં કટકરૂપે અને ગુનારૂપે પણ તે ચાલુ રહ્યા હતા. અને સાતમા સૈકાની આખરે દુલોની ધર્મ મલાએ તેમને અંતે દાખી દીધા હતા. ધર્મ વીરોના આનમાં થતા મેળામાં પણ અનાચાર વધી પડ્યો હતો. સ્ત્રીઓ ખુદશી રીતે પોતાના પાનિત્રસનો લગ કરતી, અને તેમાં થતા દુરાચારને લીધે નાર્વિક મેળા બંધ કરવો પડ્યો હતો. લગ્નના સગવડમાં પાદરીઓની અસ્પષ્ટ સ્થિતિને લીધે પણ ગંભીર પ્રકારની ગેરવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી. સંત સાધ્વિયનના સમયમાં પાદરીઓ પરણ્યા નહિ, પણ અનેક બદ્ધને પોતાની રખાતોને ઘરમાં રાખવાનો રિવાજ સામાન્ય થઈ પડ્યો હતો; પરંતુ કોન્સ્ટન્ટાઇનના સમય પછી આ બાબતનો પોકાર વધી પડ્યો હતો. કુમારિકા અને સાધુ ઘણી વખત સાથે એ ઘરમાં રહેતાં, અને કેટલીક વખત તો એક પચારીમાં સાથે સ્વર્ગ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યાનું કહેતા. તાલેસ્ત નિધવાઓના વારસ થરા માટે ખુશામતીઆ પાદરીઓ ધર્મને બહાને તેમની અનેક પ્રકારે ખુશામત કરતા હતા. અને આ પાદરી એટલી અધી નધી ગઈ હતી કે પાદરીઓને અને માધુઓને એવી

રીતે વારસો મળી શકે નહિ એવો વેલેન્ટિનિયનના મમયમા કાયદો પસુ કરવો પડ્યો હતો, અને આવા અકુશની જરૂર હતી એમ મત જેરોમ શોચપૂર્વક કબુલ કરે છે. ગેહેરીને ફરબોથી અગગા રહેનાની ખાતર સખ્યા બંધ માણસો પ્રિરિત થઇ જતા, લોકો આગસુ બની ગયા અને માત્ર પ્રમાણિક મેહેનત નહિ કરવાની ખાતર તેમનાં ટોળેટોળા જગતમા જરા લાગ્યાં, મદમાં જઇ સાધુ થવા સિપાઇઓ પસુ લશ્કરમાંથી લાગી જતા હતા. અમીર વગેની ઓઓ ઉંચા પ્રકારનું જીવન જીવવાનો ડાળ કરી પોતાના સ્વામીને છોડી હલકા વર્ગના પોતાના પારો સાથે રહેવા લાગી. ન્યાસાના સેત ગ્રેગરીના સમયમા પેલેસ્ટાઇનમાં પસુ જત્રાણુઓ ઉભરાવા લાગ્યા હતા અને અધમ અનાચારમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા. જત્રાણુઓની અપકીર્તિ લામો સમય ચાલુ રહી હતી. અને જત્રાને બહાને બહાગ નીકળી ઓઓ છ ચોક વેશ્યાનો ધધો કરતી હતી. ઉંચી પદવીના પાદરીઓ વિવાસી અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિના થઇ ગયા હતા, અને નીચેની પદવીના પાદરીઓ રમનગમતના અત્યત શોખીન થયા હતા.

આમ આખો પાદરી વર્ગ મડી ગયો હતો. મત જેરોમની ફરિયાદ એ હતી કે ધણા ધર્માખ્યક્ષેના ખાણુમાં પ્રાતોના હાકોના ખાણુ કરના વધારે દમામ રહેતો; અમલદારી મેળવના ધર્મગુરુઓ મલુ ખટપટ કરના, અને તેમાં પક્ષે બધાઇ એક બીજા નચ્ચે દારૂથી હરીફાઇ ચાલતી.

અન્ય વર્ગોના અચરણુનું મુખ્ય સામાન્ય લક્ષણુ અત્યંત બાલીશતા થઇ પડ્યું હતું. વિધર્મી મમયના ધણુખરા કાળ કરના નીનિનો ઉત્માદ તો વધારે હતો, પસુ એ બધો ઉત્માદ જગતમા ખેચાઇ જવાથી સમાજ ઉપર તેની અસર થોડી જ થતી રથની સરતોમા સામગ્રામા પલોની વદવાડમા રાજકીય, જુદી વિગયક અને ધાર્મિક મનમદ પસુ દહાઈ જતા, અને એની વદવેડથી તેરીઓમા માગમારી થઇ પુન પુન પાંદો મેડાતુ હતું અને રાનતના મોટા ફેસારો ઉપર પસુ એની અમર વખતે થતી અને એરા કુજા, મુદ્રમ અને તોફાનમાં તેમનો મરો વખત જતો હતો.

એ સાદી દ્રષ્ટીકત તે જમાનાની પતિત અવસ્થા જણાવવાને પૂરતી છે. સ્વદેશાભિમાન અને શૌર્ય લગભગ નષ્ટ થઇ ગયાં હતાં અને લોકોના આગેવાનોની નીતિ ધણી નીચી હતી. દરબાર વિદ્વાસી થઇ ગયો હતો, દણુ-રીઆ અમીરો ખુશામતીઆ અને હાહાકાર કરેનારા થઇ ગયા હતા, અને કપડાં અને ઘરેણાંનો ગોખ બહુ વધી ગયો હતો. અત્યંત અનાચાર અને મુખ્યત્વે નયોટિની જોખમકારક વારા ફેરાથી લોકો પરિચિત થવા લાગ્યા, અને કોઇ કોઇ વખત એન્ટિયોક જેવાં અત્યંત દુરાચારી અને વિદ્વાસી શહેરો સાધુઓની મોટી સંખ્યા પૂરી ખાડનાં હતાં. દુરાચાર અને વેલુમનો મયોગ કે જે મનુષ્યના સુખને જો કે એટલો બધો હાનિકારક નથી પણ અમીર વર્ગના લાભમાં ખાસ કરીને આડે આવનારો હોય છે તે એ વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. લોકમત એવો તો બ્રહ્મ થઇ ગયો હતો કે ધણી ખરા દુરાચારને શિક્ષા તો થતી નહિ પણ તેમની નિંદા પણ થતી નહિ, અને ધાર્મિક ક્રિયા કરવાથી પાપ નષ્ટ થાય એવા નિઃશંક વેલુમથી કલ્પનાને શાંતિ મળતી અને મનોદેવતાના ડખ અને ધાસ્તીઓ ઓછાં થઇ જતાં. રીઝર રાગઓના સમય કરતાં જૂઠું અને દ્રોહ વધ્યાં હતાં, પણ કુશતા, શિરોગેરી અને નિર્લજ્જતા ઓછાં થયા હતાં. સાર્વજનિક કામમાં ઉત્સાહ, નીતિમાં નિષ્પક્ષ સ્વાધીનતા અને છુદ્ધિવિષયક સ્વતંત્રતા પણ ઓછાં થયાં હતાં.

તેમ છતાં, કેટલોક ખામતો ખ્રિસ્તિ ધર્મે સુધારો કર્યો હતો. તરવાના પ્રાણુધાતક એકો પશ્ચિમમાંથી લોપ પામ્યા; અને ઇસ્તંબુલમાં તો હાખલ પણ થયા નહોતા. વિનસના મંદીરમાં થતો સ્ત્રીઓનો અનાચાર બંધ પડ્યો હતો. દુરાચારની નકરતા કંઇક ઓછી થઇ હતી. ચિત્રોની બિલત્સતા, અમીરો ખાણા ઉપર નિર્લજ્જતામાં આનંદ માનવા હતા તે, સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ મૈથુનની લાવંકર બદી, આ બધાં હવે એમનાં એમ ચાલવા દેવામાં આવતા નહિ; અને તેમની શરમ લોકોને કંઇક હવે લાગતી હતી. વ્યભિચાર દહા ધણે હતો, પણ તેના અસ્વાભાવિક અને અમાનુષી પ્રદાર કેવલ ચિત્ત જ ખતના. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં જો કે વેલુમ અને ધર્મોપદા હતા, પણ

શુદ્ધ નીતિનો તે ઉપદેશ કરતો અને પ્રજા પ્રયોજનોવડે તે નીતિ અમલમાં મૂકનાં તેથી ચોતરફ એની અસર થયા વિના રહેતી નહિ. ધર્મગુરુઓ દ્વંદ્વ મનના અને રાજ્યમાં વગવાળા હતા. તેમણે નીતિની પ્રજા વ્યવસ્થા બાંધી; સારાં સારાં માણસો આ વ્યવસ્થા તરફ ખેંચાણાં, નજાના મનના પણ સાલમ સ્વભાવનાં માણસોનાં છાન તેથી નિશ્ચિત થયાં, અને દુરાચાર ઉપર તેથી કાંઈક અંકુશ મૂકાઈ. દુરાચારી માણસને ધર્મ નીતિના સૌંદર્યનું જ્ઞાન કદિ ન પણ થતું, પરંતુ તેની ધમકીઓની અસર તો તેના મગજમાં બન્યા કરતી. તંદુરસ્તી અને આખાદીમાં જો તેની અસરથી એ મુક્ત રહેતો તો મંદવાડ અને બધના સમયે તેની સત્તા પાછી સ્થપાતી, અથવા તો કાંઈ મોટો યુદ્ધ કરવાની નૈયારીમાં એ હોય ત્યારે તેની નજર સન્મુખ આવીને એ ઉભી રહેતી. જો આ સધંગી ધાર્મિકોને એ પત કરતો નહિ. તો જોયે જો લોકમત એણે ઉભો કર્યો હતો તે એને નડતો અને એને વશ કરતો. કેટલાક વિધર્મી શોહેનશાહ નિર્લજ્જ બનીને નિરંકુશપણે કાંઈ પણ જનની ધાર્મિક અને ખાતાપ વિનાના થઈને દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા તે વાન હવે ચક્રમ રહી નહોતી. ધર્માસન ઉપરથી પ્રજા બોધ અપાતો હતો અને ધણા પ્રકારની સખાવતો થતી હતી.

તપોવૃત્તિના પ્રથમ મહાન ઉભરાનાં જે નૈતિક પરિણામ અઘાપિ-પર્યંત આપણે જતાવ્યા છે તે કેવળ ખરાબ જ જણાય છે. તપોવૃત્તિએ નૈતિક સંપૂર્ણતાનું કેવળ ભ્રાંતિજનક દૃષ્ટિર્મિદુ ઉપજાવ્યું હતું; ઉપરાંત જે નૈતિક ઉત્સાહ સમાજનું રૂપાંતર કરી નાખે છે તેને વ્યાવહારિક અચળ પ્રવૃત્તિમાંથી છેક એણે વાળી લીધો એ વાત અત્યંત અનિષ્ટકારક હતી, અને યુરોપની નૈતિક અવસ્થામાં કેટલાક સૈકાઓ પર્યંત મિશ્રિત સસ્થા વધારે મોટો સુધારો કરી શકી નહિ તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે એમાં થોડી જ શંકા છે. પરંતુ જો કે તપોવૃત્તિથી ધણાં અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યાં છે, જનાં તેમાંથી પણ કાંઈક સારાં પરિણામ ગ્રામ થયાં છે; તેથી તેની કેક અવગણના કર્યા પહેલાં કાંઈક વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

શુદ્ધ સુવર્ણ જેવી નૈતિક ઐશ્વર્યને માટે ખરેખર આત્મભોગ અને આત્મ-ત્યાગ આવશ્યક છે. માંડવાળ, મધ્યમતા, કાંઈક ટું મૂકું અને કાંઈક તું મૂક એવો આમનમામન સ્વાર્થત્યાગ, નમ્રતા, વિનય, અને સુધરસી રેવો કે જે વિશ્વાસજનક અને જનહિનકારી સુધારાઓને બંધબેસતી આવે છે તે ધણા ગૌણ ગુણોનો વિદ્યમાન કરવામાં બહુ અનુકૂળ આવે છે. પરંતુ અનુપ્યતા સ્વભાવમાં તેથી પણ ઉચ્ચતર અને વધારે ઉન્નત આકાંક્ષાઓ રહેલી હોય છે અને તેમની તૃપ્તિને માટે જૂદી જ જાતનો પ્રદેશ જોઈએ છીએ. યજ્ઞા માણ્યોને આતિ ઉત્તમ ઉદ્દેશોથી તે પરિચિત કરે છે અને અનુપ્ય જાત ઉપર ધણી જ મોહક અમર તે ઉપજાવે છે, સંન્યાસી સાધુઓનું દર્શિર્બિંદુ અર્ચનું અને અપૂર્ણ હતું, અધ્યાત્મિક સ્વાર્થના અંશથી તે બદલ હતું. તથાપિ તેમાં અડગ આસ્થા રાખીને દગ્ગરો જંજાએ જે વસ્તુઓને માણ્યો વહાલામાં વહાલી ગણે છે તેમને રાજપુત્રીથી તજ દીધી છે, ભોગ વંચવને તરછોડી નાખ્યા છે અને દેવળ આત્મ-ત્યાગને જ પોતાના જીવનનું કર્તવ્ય ગણ્યું છે. આવા દાખ્યાઓની અસર દુનિયા ઉપર થયા વિના કેમ રહે ? જે વખતે વધતી જતી દોષતની ખિસ્તિ સંસ્થાને ગંભીર પ્રકારનો એવ લાગ્યો હોય તે વખતે તેઓ એશઆરામ કરતાં મેહેનત અને કૃતિ કરતાં અપકૃતિને વધારે ચાહતો, અને લેવા કરતાં દેવામાં વધારે આનંદ માનવાનો, ઉપદેશ કરતા હતા. જે વખતે ધર્મ-સંસ્થામાં ઉંચી અમલદારી મેળવવા કંઈ કંઈ કાવાદાવા થતા હતા, ત્યારે તે અમલદારી નેઓ ખાસ કરીને લેના નહિ અને પોતાની વિચિત્ર પણ સખત ભાષામાં ઉપદેશ આપતા કે સાધુએ ખાસ કરીને બે વર્ગોથી દૂર રહેવાનું છે—ધર્મીધક્ષો અને અધર્મી. તેમની વિચિત્ર આકૃતિ અને ભયકર દેહ-દમન વિગેરે વિવશજીવના લીધે જ તેમના તરફ અણુઘડ હૃદયો પ્રથમ આકર્ષાતાં હતાં, અને પછી દયા અને આત્મ-ત્યાગ જે તેમના જીવનના ઉંચા પ્રકારના સદ્ગુણ હતા તેમના ઉપર એ આકર્ષણ ધીમેધીમે ચોંટતું હતું. સત સિમિયન સ્તા-ધલાધટસને જોઈને હજારો જંગલીઓ ખિસ્તિ થઈ ગયા હતા. સાધુનું સ્વરૂપ પણ લેડોની કંપનાએ તુરત સુંદર બાંધી લીધું. તેની જાંઘીનાં

અને આકૃતિના અરચિત્તર લક્ષણો વિમ્મત થવા લાગ્યાં લાખી સંદેહ દાદી-
નાજો અને માયાગુ દેખાવનાજો, ખજૂરીના ઝાડ નીચે બેઠો બેઠો સાદડીઓ
વણુતો, જેને જગનાને પિથાઓ તરેલ તરેલની વ્યર્થ યુક્તિઓ કરતા હતા
એવો, જેની લાજગીમા જગથી દૂર પ્રાણીઓ ગરીમ જની જતાં હતા એવો,
અને જેના શબ્દ માત્રથી દરેક રોગ અને દરેક ગોઠ નાશ પામતા હતા,
એવો તે માણુમ હતો એવી ગણના તેના વિશે લોકો કરના લાગ્યા આવા
સ્વરૂપથી મોહિત થએલી ખિરિત દુનિયાની કલ્પનાએ તેના મનપ્રમા અનેક
કથાઓ ઉપજાવી, અને તે કથાઓ બાવિશતાવાળી છતાં જન-સ્વભાવના મુદ્દ
વક્ષણથી ભગ્પૂર હતી, અને ધણીયાર તેમાંથી ઉત્તમ પ્રતિભા નૈતિક બોધ
મળતો હતો, અને તેથી મનુષ્યના આચરણનું નરૂપ બહુ મારી રીતે
મધારું હતું. એવી કથા છે કે મત એન્ટીનીને એક નાને વિચાર આવ્યો કે
જગનમા સાંધી ઉત્તમ માણુમ તે પોતે હતો. તેવામા એને પ્રેન્સા થઈ કે
તેના કમતા પાણુ નધારે પવિત્ર સાધુ તે જગનમા રહેતો હતો આ આનંદ્યા
મતને મળના મનાગ્યા પદોરમા જગનમા એ નીમળી પડ્યો.

આનતા આનતા એક અર્ધ-ગોડો અને અર્ધ-નાણુસ એવા પ્રાણીને
તે મળ્યો અને પત્રી તેને એક નાનો માણુસ મળ્યો, જેને શીંગડા હતા
અને બકરાના પગ હતા. આ માણુમે એને કહ્યું કે તે જગથી પ્રાણીઓનો
અધિષ્ઠાતા વન-દેવ હતો આ જનનેએ સતને નરો બતાવ્યો અને તેથી
પોતે આવવાની જગાએ પહોંચ્યો સત પોતે કે જેની નદીના બાજુ આવીને
તે ઉભો રહ્યો હતો તે એકસો અને તેર વર્ષની ઉમરનો હતો અને લામા
વખતથી કેવળ એકાનમા જ રહેતો હોવાથી પ્રથમ તે મત એન્ટીનીને મ-
ળવાની એલો ના મળી, પણુ છેવટે મળવાનું કથુન કય અને જનને ભેટ્યા
અને પત્રી જે દુનિયા સત એન્ટીની છોડીને આ પો હતો તે મામત
છાસાપૂરક કીણા કીણા પ્રશ્ન તે એને પૂછના વાગ્યો “ શહેરોમા નવા
મકાનો મહુ બધાતાં હતા કે કેમ ? કયા રાજ્યની મત્તા ચાલતી હતી ?
મૂર્તિપૂજકો હવે રહ્યા હતા કે કેમ ? ” આની વાતો જનને જણ્યા કમતા હતા,
સ્ત્રન્ધાન એક ક્રમકો એક આજો રોટતો ત્યાં યદ આવ્યો. સત પોલેકે

કહ્યું: “મહાગજ, મને ક્ષમા કરો; સાધુ થવા પછી મેં માંસ કદિ ખાધું નથી.” સંત એપિફેનિયમે કહ્યું. “અને જ્યારથી હું સાધુ થયો છું ત્યારથી આખો દિવસ ગુરુસામાં મેં કદિ કદ્યો નથી.” મત દિલેરિયમે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “તમારો નિયમ મારા કરતાં વધારે ઉત્તમ છે.” એક ધનવાન સ્ત્રી એક સાધુની આગતાસ્વાગતા કરતી હતી, તેવામાં તેનું જાળક કુવામાં પડી ગયું; પણ તે જાળકને કાંઈ ઇજા થઈ નહિ અને પાણીની સપાટી ઉપર પડી રહ્યું. પાછળથી તે જાળક એની માને કહેવા લાગ્યું કે સંતના હાથથી તે ક્ષીલાઈ રહ્યું હતું. જે સમયે પરલોતર જીવંતની પવિત્રતા વિશ્વ-કુલ સ્વીકારવામાં આવતી નહોતી તે અરસામાં ઇજાના સત મેકેરિયસને પ્રેરણા થઈ કે પાડોશના ગહેરમાં બે પરલોતરી સ્ત્રીઓ તેના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર હતી. દુરત જ સત તેમની મુલાકાતે ગયો અને તેમની રહેણી કરણી વિશે તેમને પૂછવા લાગ્યો. સ્ત્રીઓએ કહ્યું કે તેઓ પવિત્ર નહોતી અને વાત બની પણ શકે નહિ, કારણ કે રોજ તેમના ઘણીઓની સાથે જ તેઓ રહેતી હતી. સંતના આમંડથી છેવટે પોતાનું જુતાત તેમણે આ પ્રમાણે આપ્યું: “અમે બે જણીઓ સગી નથી, પણ બે ભાઈઓને અમે પરલોતરી છીએ. અમે પદર વર્ષથી સાથે રહીએ છીએ; પણ અમારા મોઢા-માંથી એકે પણ અપરાધ કે, કોઈનો અવાજ નીકળ્યો નથી, અમારે કુંવારા રહેવાની અને સાખી થવાની ધણી ઇચ્છા હતી અને અમારા ધણીઓને અમે ધણી વિનવણી કરી, પણ અમને સાખી થવાની પરવાનગી એમણે આપી નહિ. અને પછી ઇશ્વરને સમક્ષ રાખી અમે વચન આપ્યાં કે કોઈ પણ સાંસારિક અપરાધથી અમારાં ગુણ અમે ભ્રષ્ટ કરશું નહિ.” મત બોલી ઉઠ્યો: “હવે મને સંત મમજાણ. માણસો પરલોતરાં હોય કે કુંવારાં હોય, મદદા હોય કે સસારમાં હોય, પણ તે કશાની ઇશ્વરને દર-કાર નથી. ઇશ્વર તો માત્ર હૃદયના ભાવનો જ જૂખ્યો છે; અને ગમે તે સ્થિતિમાં હોય, પણ એની સેવા કરવાની જે ઇચ્છા રાખે છે તેને ઇશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે.”

આવી દંતકથાઓ લાંબા વખત સુધી લોકોને નીતિમાં આદરીત

હતી અને તેમાં ખિસ્ત સસારની નીતિ ભાવનાનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું, તેથી આ દંતકથાઓ અત્ર આપેલી છે. વળી કેટલીક કથાઓમાં સંતો અને પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ વચ્ચે કેવો સંબંધ હતો તે વર્ણવવામાં આવ્યો છે; અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા અને માયાળુપણું કેળવવાનો પ્રયાસ તે કથાઓમાં હોવાથી નીતિના ઇતિહાસમાં તેમની નોંધ લેવી ખાસ થટે છે. પ્રાચીન વિદ્યાર્થી કાળમાં દયાના આ પ્રકારને નીતિના ક્રમમાં ગણવાના ધણા ઇસાજ લેવાયા હતા. તે સમયમાં પ્રાણી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની કેવળ અજ્ઞાનતાને લીધે લોકો માનતા કે પ્રાણીઓમાં પણ બુદ્ધિ અને નીતિની ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય છે, અને તેથી મનુષ્યો અને પ્રાણીઓમાં બહુ થોડો ફેર છે. આ આશયમાં અનેક વાર્તાઓ કહેવામાં આવતી હતી, અને તેથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાના સિદ્ધાંતનો રસ્તો બહુ મોઢ્યો થયો હતો. દાખલા તરીકે તેઓ માનતા કે હાથીઓમાં બુદ્ધિ અને શુભેચ્છા હોવા ઉપરાંત ધર્મ-ભાવના પણ હોય છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની તેઓ પૂજા કરતા, અને મોરેટ-નિયાના જંગલમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા શુદ્ધ બીજને દિવસે નદીને કિનારે તેઓ બેગા થતા. ગ્રાહ (જળ હાથી) નામના પ્રાણીના શરીરમાં લોહી વધી જતું ત્યારે કોઈ કાંટા વડે પોતાની નમ જોલી વધારાનું લોહી તે કાઢી નાખતું અને ચીક્ષ્ણી માટીથી પાછી તે નમ બંધ કરી દેતું. આમ નસ જોલવાથી શો ક્ષાયદો થાય છે તે એ જતાવી આપતું. સ્વક્રડખોદાં પક્ષીઓ પોતાનાં બચ્ચાંનું પોષણ કરવા આત્મઘાત કરતાં, અને પોતાના રાજના કાયદાઓને લંગ કરતી ત્યારે મધમાખીઓ પણ તેમ કરતી. એક ગરૂડ-પક્ષીનો પ્રેમ એક સુવાન છોકરી પર હતો અને એ છોકરી મરી ગઈ ત્યારે એ પક્ષી નિરાશાથી અગ્નિમાં પડી જળી ગયું; અને તેની વાદગીરીમાં મેમટોસમાં એક મંદીર બાંધવામાં આવ્યું હતું. પેનાના ઘણીની પાછળ અનેક નિમકહલાલ ફૂનરાંઓ મરી ગયાની વાતો કહેવામાં આવતી, અને એવું કહેવાતું કે એવો એક કુતરો તે નામનો તાગે થઈ આકાશમાં ફરે છે. ધણા તરવેતાઓ પણ કહેતા હતા કે માણસોના જેવો જ પ્રાણી-ઓમાં પણ બુદ્ધિમાન જીવ હોય છે. મુખ્ય પછી મનુષ્યોનો આત્મા પ્રાણી-

કહ્યું કે છેલ્લાં સાંઃ વર્ષથી તેને એ પ્રમાણે ચરધા રાટલો મળતો હતો; પણ આજે આખો આખો તેથી સંત એન્ડનીને મળવામાં એણે વાગ્મી કર્યું છે એમ એ ઉપરથી માનીત થાય છે. જન્મે એ ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો અને નિર્ભય કરાની પાસે જન્મે જન્મવા ગે. પણ પ્રથમ રાજ્યાત કાણે કરવી એ જાગત હવે મુશ્કેલી હતી થઈ, સંત એન્ડની મહેમાન હોવાથી એણે રાજ્યાત કરી નોંધાએ એમ સન પાલે કહ્યું. પણ સન એન્ડનીને નેવું વર્ષ થયાં હતાં; નેથી એન પાલ વગોજી હોવાથી રાજ્યાત એણે કરી નોંધાએ એમ સન એન્ડનીએ કહ્યું. અને વિનવના ખેતી જન્મે જન્મી એમ તો હતા કે આ અમન્યના પ્રમનો તોડ કદતાં સાંજ પડી અને છેવટે એમ હર્યું કે જન્મે જન્મ્યાએ તે રાટલો સાથે પકડી સામસામે ખેંચ્યો એટલે એની મેળે તેના કટક થઈ જયો. લાંબી વાતને ટૂંકી કરી નાંખનાં, પંચી ત્યારે સંત પાલ પંચત્વ પામ્યો ત્યારે તેનો મોજની મત એન્ડની વૃદ્ધ વાથી તેને દાટવાની મેડેનત એ કરી રાક્યો નહિ. એટલે જંગલમાંથી ૧ સિંહ આવ્યા, તેમણે પોતાના પગથી કચર ખાદી દીધી, તેમાં શમને પિશાબી દીધું; શામની જુઓ પાડવા માંડી, અને ઘુંટણીએ પડીને સંત એન્ડનીનો આશિર્વાદ યાચવા લાગ્યા. આ કથા સન જેરામ પોતે વર્ણવે છે અને અક્ષરશઃ સાચી છે એમ તે કહે છે.

કેટલીક વિચિત્ર વાતો પણ કહેવામાં આવતી હતી. પિશાબો જેમાં હોના હતા એવા મનુષ્ય બગીચા જોવાની જગ્યામાં એક વખત સન મેકરિયસને થઈ. પિશાબોએ તેનાથી કરી જઈ તેને બગીચા જોવા દીધા. ઇતિહાસકાર પેલેડિયસ કહે છે કે આ વાત સન મેકરિયસના પોતાને મહોંએથી એણે માંજળી હતી. બીજી કેટલીક કથાઓમાં તેમનો ઉલ્કટ વિનય ભાગ તરી આવે છે; અને કેટલીક કથાઓમાં તે સમયે જે મહેમા અત્યંત પ્રચલિત હતા તેમનો સ્પષ્ટ નિષેવ કરેલો જોવામાં આવે છે. મત મેકરિયસ માટે પડ્યો ત્યારે દ્રાક્ષનો એક લુમખો તેને કાપીએ આપ્યો, ઉદાર ભાવથી પ્રેરાઈ એણે બીજા સન્વાસીને તે આપ્યો; બીજાએ ત્રીજાને અને ત્રીજાએ ચોથાને આપ્યો. એમ ફરતા ફરતા તે

લુમખાએ આખા જગલમા મુસાફરી કરી અને પાછો નત મેકરિયસના હાથમા આવીને ઉભો રહ્યો. એજ મત પોતે તો ગધાતુ પાણી પીતો; પણ બીજા સતને મળવા જતો ત્યારે જો તે દારતુ પ્યાલું આગળ ધરે તો વિનયની ખાતર એ પીવાની તે કદિ ના કહેતો નહિ, પણ પછી તેનું પ્રાયશ્ચિત કરતો અને દારના જોટવા પ્યાલા પીધા હોય તેટલા દિવસ પાણી પિન-ફૂલ પીતો નહિ. તેના એક શિષ્યને એક રખત હાથમાં મોટી લાકડી લઈને ઉતાવળથી જગલમા દોડ્યો જતો એક મૂર્તિપૂજક પૂજારી મળ્યો તેને મોટે અનાજે એણે કહ્યું “મેનાન, આ જાય છે ?” સ્વાભાવિક રીતે જ તે પૂજારીને ગુસ્સો ચડ્યો અને શિષ્યને ખૂમ ઠોક્યો. અને પછી પોતાને રસ્તે પડતો હતો ત્યાં મત મેકરિયસ એને મળ્યો. સતે એના તો વિનય અને કામળતાથી એની સાથે ચાલ કરી કે વિધર્મીનું હૃદય પીગળી ગયું અને તે ખિસ્તિ થયો. અને માયાગુપણાનું પ્રથમ કાર્ય એણે એ કર્યું, તે જેને પોતે માર્યો હતો તેની પોતે સા-નાગ કરના લાગ્યો. સત એવિટસ સન મારમિયનની મુલાકાતે ગયો ત્યારે મત મારમિયને તેની આગળ ખાવાનું મૂક્યું સન એવિટસે કહ્યું કે દિનમ આથમ્યા પછીજ જમરાનો તેનો રિવાજ હતો ત્યારે પોતાનું જમવાનું મોકુ કેરી શકતો નથી તેને માટે સત મારમિયને દિવગીરી જણાવી અને એક વાગ પાતાનો રિવાજ તોડવાની મીજમાનને વિનવિ કરી, પણ મીજમાને ના પડી. એટલે સન મારમિયન બોલ્યો ‘અફમોમ’ તમે અહા સન અને ત્યાં માણસને મગના આવ્યા, પણ હવે તમારી નજરે એક પેટ લરાજ પડે છે એ જોઈ મારે હૃદય શોકથી ભરાઈ જાય છે” આવું સાંભળીને નન એવિટસને પણ ધણુ લાગી આવ્યું અને જમવા બેઠી ગયો પછી નન મારસિયને કહ્યું “મારો રિવાજ પણ તમારા જેવો જ છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે અપનાસ કરતા ઉદાર શુદ્ધિ નધારે મારી છે, કારણ કે ઉદાર શુદ્ધિ રાખવાનું પ્રયત્નના કાયાલમા કલ્પુ છે, પણ અપનાસ કરવો એ આપણી શક્તિ અને ઇચ્છાની જ ચાલ છે” સન એપિફિનિયમે સન દિલેરિયસને પોતાની મદી-એ નોતરો, અને તેની આગળ માંમનો જોગ મૂક્યો. સન દિલેરિયમે

ઓમાં અવતરે છે એમ પિથાગોરિયનો માનતા હતા.' સ્ટોઇક વિગેરે મન-
પાળા કહેતા હતા કે મનુષ્ય અને પ્રાણીઓના આત્મા જગતમાં સર્વત્ર
પ્રસરી રહેલા એક જ દિવ્ય ચેતનના અંશ છે.

વળી પ્રાથમિક સમયથી જ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કાયદાથી કાંઈક થતું
હતું. ખેતીવાડીના સાધનોમાં જળદ મુખ્ય છે, તેથી ઘણા દેશોમાં એ પ્રાણી
ખાસ પવિત્ર ગણાતું હતું. મિસરમાં એ પ્રાણી કેવું પવિત્ર ગણાતું હતું તે
જાણીતી વાત છે. રોમના છેક પ્રાચીન સમયમાં પણ લોકલ્લાગણી એવા
જ પ્રકારની હતી, અને જળદનો વધ મોટામાં મોટો યુનો ગણાતો હતો.
ગ્રીસમાં પણ એવી જ જાતનો કાયદો અસ્તિત્વમાં હતો, જ્યાં જ્યાં એક
પક્ષીની પછવાડે પડ્યું ત્યારે તે પક્ષી ક્રીનોક્રેટિસની જાતીમાં ભરાઈ ગયું
ત્યારે પોતાનો આશ્રય લીધેલા પક્ષીને આશ્વાસન આપી પક્ષી તેને એણે
છોડી મૂક્યું, અને પોતાના શિષ્યોને એણે કહ્યું કે જે પોતાનો આશ્રય માગે
તેને મારા માણસે તે આશ્રયની કદિ ના પાડવી ન જોઈએ; અને લોકો
માનતા કે એવો વિચાર દેવોને પ્રિય હતો, અને મદીરના દરવાજામાં પત્રીઓ
માળા બાવે તે દરકત કરવામાં અધર્મનું કામ ગણાતું હતું. તેથી ઘરમાં
કે મદીરમાં ચક્રી માળો બાંધી તે તેને દરકત કાઢ કરતું નહિ. એક
છોકરાએ પક્ષીઓ પ્રત્યે જરા વધારે ક્રૂરતા વાપરી; તેથી ખીજવાઈ લોકોએ
તેને મારી નાખ્યો હતો.

પ્રજાઓનું સામાન્ય વલણ, જેમ જેમ તે પ્રજાઓ અલુપ્ત અને લગ-
ચક અવસ્થામાંથી સુધારાની અને શાંતિની અવસ્થામાં આવતી જાય છે તેમ
તેમ, વધારે વધારે માયાળુ અને દયાળુ થતું હોય છે એ નિઃસંશય છે;
પરંતુ અનેક ખામ સંજોગોને લીધે, ખીજ સવળાં સામાન્ય વલણોની પેઠે
આ વલણ કદાચ દુર્માર્ગ પણ જાય છે અથવા પૂરેપૂર્ણ જહાર આવી ખીલી
શકતું નથી. જળદો પરત્વે જે કાયદાની આપણે ઉપર વાત કરી છે તે,
ઉત્તરની છેક પ્રાથમિક અવસ્થાનો છે એ વાત સ્પષ્ટ છે, કારણ કે તે સમયે
સમયક અને ભટકતી પ્રજામાં ખેતીવાડીની ટેવો જંગવચનો પ્રવાસ ધારા
શાસ્ત્રીઓ કરતા હોય છે. પરંતુ જળદને મારી નખાય નહિ એવા વિચારમાંથી

ઉપરિચિત થતી દયાની ક્રમણ લાગણી, રોમના પ્રજા તંત્રના અસ્તની પૂર્વે થોડા વખત અગાઉ ગમન રમતના અખાડમાં પ્રાણીઓનો વધ થવા માંડ્યો તેને લીધે મોટે ભાગે દયાદી મધ, અને દયાના સ્વાભાવિક વિદાસનો પ્રવાહ આગળ જતાં અટકી પડ્યો અથવા મદ પડી ગયો. થેસેલીમાં થતી આખલાની સાડમારીઓ ઉપરાંત, મરઘાં અને કુકડાંની લડાઈમાં અસલી ગ્રીક લોકો ગમત માનતા હતા; અને તે લડાઈઓ સિપાઈઓને શૌર્યનાં દર્શાંત પૂરાં પાડે છે એમ કહીને ધારાશાસ્ત્રીઓ તેમને ખડુ ઉત્તેજન આપતા હતા. કેવા જમરા પાયા ઉપર રોમની રમતો થતી હતી, કેવા મંજેગોની તેમને અનુકૂળતા મળી હતી, અને લોકો તેમાં કેવો રમ લેવા લાગ્યા હતા, એ ખંધી હપ્પીકન આગળ આપણે કહી છે. તથાપિ રોમના સામ્રાજ્ય સમયમાં મનુષ્યો પ્રત્યે દયાને ધોરણુ ખડુ ઉચું થયું હતું તે પણ આપણે જાણીએ છીએ. વળી એ વાત પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે કે જે કે જંગલી જનાવરોની લડાઈ જોવાનો શોખ લોકોમાં ધણો પ્રમળ હતો, તે પણ સમયના સાહિત્યમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ ક્રમણ લાગણીના અનેક મુદ્ર ઇસારા આપણી નજરે પડે છે. વરજલની કવિતાનું એ મુખ્ય લક્ષણ છે. પોતાના વાછરડાનું ખળીદાન આપતાં ગાયત્રી લાગણીઓનું હૃદય-દ્રાવક ચિત્ર લુકિશિયસે આપ્યું છે. પોતાની સેવામાં ધરડા થઇ ગએલા ખળદને વેચી દેવાની ખુદાઈ ના પાડી હતી. ઓવિડે પણ એવોજ વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો છે. એક ચકલીના મૃત્યુથી એક રોમીય સ્ત્રીની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાનું દર્શાંત જીવેનલ આપે છે. પ્રાણીઓ ઉપર દયાની ખાતર એપોલોનિયસે શિકારમાં બેગા જવાની પણ રાજીને ના પાડી હતી.

રમત ગમતના અખાડમાં જે વખતે હજારો પ્રાણીઓની કતલ થતી હતી તે વખતે કાઇ કાઇ પણ આવા ઉદ્ગાર કાઢે એ થોડા સતોષની વાત નથી. પરંતુ આ પ્રજાને માત્ર વિચાર કિંવા લાવનામાં જ હતી એમ નહોતું; તેના સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખો ઉપદેશ પણ થતો હતો. નીતિની આ શાખાના સ્થાપક પિથાગોરાસ અને એમ્પીડોકલીસ મળ્યા હતા. પ્રથમ તો, મનુષ્યના આત્માનો દેહાંતર પ્રવેશ થતો હોવાથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે માણુમોએ

માયાળુપણે વર્તવું જોઈએ; અને માનુષી કર્તવ્યના ક્ષેત્રમાં પ્રાણીઓનો પણ સમાવેશ છે એવો સિદ્ધાંત આમ ઉપસ્થિત થતાં, તે સિદ્ધાંતને ઉપકારક બીજી દલીલો પણ અપાતી. રોમના મહારાજ્યના પાછલા સમયમાં પિયા ગોરિયન મતનું જોઈ જ્યારે વધી પડ્યું, ત્યારે આવા વિચારોથી લોકો ખદુ પરિચિત થયા હતા. પોરફાઇરીએ માંસાહાર વિરુદ્ધ સખળ લેખ લખ્યો હતો અને સેનિકાએ થોડો સમય તેનો ત્યાગ પણ કર્યો હતો. પરંતુ પ્લુટાર્કનો ઉપદેશ આ બાબતમાં અત્યંત સ્પષ્ટ હતો. દેહાંતર પ્રવેશના અવિવેકી સિદ્ધાંતને છોડી દઇને અથવા એ સિદ્ધાંત માંચોય હોય અને ખોટોય હોય એવી શંકા તેમાં લાગીને, લાગણીઓના વિરાળ પાયા ઉપર પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુપણાનું કર્તવ્ય એ મૂકે છે. એ સ્પષ્ટ કહેતો કે અખ્યાલમાં થતો પ્રાણીઓનો વધ કેવળ ગુનાહિત છે; એવા તમાશાની અસરથી ચારિત્ર્યમાં પડપતા આવે છે; ખાવાના રસને લીધે પ્રાણીઓને મારવામાં એક પ્રકારની કરતા જ છે; અને માણસ પ્રત્યે દયા રાખવાની જેમ માણસની દરજ્જા છે તેમ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ દયા રાખવાની તેની દરજ્જા જ છે.

હવે ખ્રિસ્તિ સંસ્થા તરફ આપણે વળીએ તો આપણને માલમ પડશે કે પ્રથમ તો આ બાબતમાં લગભગ કંઈ પણ પ્રગતિ થયેલી નેવામાં આવતી નથી. મેનીષ્ટીઅસના મતમાં, માંસાહારને કેવળ વર્જ્ય ગણવામાં પૌર્વાલ વિચારોનું મિથ્યુ જણાઇ આવે છે; અને આસ્તિક ખ્રિસ્તિઓ પણ તે આહાર કરતા નહિ, પણ તેનાં જૂઠાંજૂઠાં કારણો તેઓ આપતા હતા. એક બે ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ પિયાગોરિયનોના દયાળુ ઉપદેશ પ્રત્યે પસંદગી ખતાવી છે. પરંતુ દેહાંતર પ્રવેશના સિદ્ધાંતને કેથોલિક મુરૂઓ તદ્દન વર્જ્ય ગણતા હતા; તેમના પાપ-મુક્તિના સિદ્ધાંતને લીધે મનુષ્યજાત બીજી બધી સૃષ્ટિથી કેવળ નિરાળી પડી જતી હતી; અને કર્તવ્યના જે પ્રદેશનો પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો ઉપદેશ આપના હતા તેમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાને સ્થાન મિલકુલ અપાતું નહિ. નુખ્ય પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો એ વાતને તેઓ છવનનું લક્ષ્ય ગણતા, અને પોતાના સરજનહાર પ્રત્યે મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે તે પ્રશ્નનો જ તેઓ વિચાર કરતા, અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે કર્તવ્યના વિચારોને

નિર્ણયક ગણી કાંઈક ઉપહાસપૂર્વક એવા વિચારોને એક દારે તેઓ મૂકી દેતા હતા. જે માણસો વ્યાવહારિક જીવનમાં ઘણા પ્રવૃત્ત રહે છે તેમનામાં પ્રાણીઓની લાગણીઓ પ્રત્યે સુધક અને સૂક્ષ્મદર્શી સમચિતતા ક્યારેય જ નોંધવામાં આવે છે; અને રોગીષ્ટ અને નિરંતર અફસોસ કરતા જેઠક્સના મુખમાં ધ્રુવજ્ઞ થએલા હરણના દુઃખનો ચિતાર શેકસપીઅર મૂકે છે તે પણ અર્થ રહિત કે કારણ રહિત નથી.

પરંતુ જો કે 'પ્રાણીઓના હકો' ને ખ્રિસ્તી નીતિમાં સ્થાન નહોતું મળ્યું, તથાપિ સંતજીવનના કેટલાક પ્રસંગોથી આ જાળતમાં કાંઈક આડકતરી રીતે ઉત્તેજન મળતું હતું પૂર્વના ઉજડ જંગલોમાં અથવા મુરોપનાં વિશાળ વનોમાં રહેતા સંતો પ્રાણીઓના નિકટ સમાગમમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે; અને સંતનું જીવન આલેખવામાં લોકોની કલ્પના તે સંબંધી આકર્ષક અને હૃદય-દ્રાવક ઘણી કથાઓ કહે તે પણ વાસ્તવિક છે. એવું કહેવા તું કે સંતના સાદથી છટાં પક્ષીઓ નીચે આવતાં; સિંહાદિ વિકાળ પ્રાણીઓ તેના પગ આગળ ખેસી તેને અધીન વર્તતા; અને આ પ્રાણીઓ કે જે તેમના એકાંતવાસના સોળતીઓ અને તેમના ચમત્કારના વિધેય હતાં તેમનામાં તેમની પવિત્રતાનો કાંઈક અંશ પણ ઉતરી આવતો. સંત ચિયોન જ્યારે બહાર જતો ત્યારે જંગલી પ્રાણીઓ તેનું વળાવું કરતાં હતાં અને સંત પોતાના કુવામાંથી તેમને પાણી પાછને તેમની નોકરીની કદર કરતો હતો. મિસરના એક મંત્રે જગલમાં મુંદર જગીઓ બનાવ્યો હતો અને ત્યાં એક ખજુરીના ઝાડ તળે એસી સિંહને પોતાને હાથે એ ફળ ખવરાવતો હતો. જ્યારે સંત પીત્રન શિયાળાની ચંડી રાત્રે ટાઢથી થરથરતો હતો ત્યારે એક સિંહે તેની પાસે બરાબ તેનું આચ્છાદન કર્યું હતું. સંત પૌલ અને મિસરની સંત મેરીના રાગોને સિંહે દાટ્યાં હતાં. સંત જેરોમ ઇત્યાદિ ઘણા સંતોની કથાઓમાં સિંહની વાતો આવે છે. એક વૃદ્ધ અને નિર્બળ સાધુ મુસાફરી કરતો હતો અને એક ગધેડા તેનો બોળો ઉચ્છ્રી જતો હતો; તેવામાં એક સિંહે આવી તે ગધેડાને મારી ખાધો; પણ સંતના હુકમથી તે સિંહ જ સંતનો બોળો શેહેરના દરવાજા સુધી ઉચ્છ્રી લાવ્યો. ટાળામાંથી

એક જંગલી ગધેડાને બોલાવી સંત હેડેનએ જંગલમાં પોતાનો બોલો તેની પાસે ઉચકાવ્યો હતો. એજ સંત અને સંત પેકાનિયસ મગરની પીઠ ઉપર બેસી નાઇલ નદી ઓળંગ્યા હતા. સંતોની મુસાફરીમાં સાબરો ધણીવાર આવે જતા, તેમનો બોલો ઉચકતા, તેમનાં ખેતર ખેડી આપતાં, અને તેમનાં સ્મારક-ચિહ્નો જાહેરમાં આણતાં. શિકારના ત્રાસથી તરત ધડ દરણો સંતના આશ્રમમાં ભરાઈ જતાં અને ત્યાં-તેમનું રક્ષણ થતું. એક વિધર્મા શિકારી હરણની પછવાડે દોડતાં દોડતાં એક સાધુની શુદ્ધામાં ગયો, અને સાધુએ તેને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ આપી ખ્રિસ્તિ કર્યો. ઇશુ ખ્રિસ્ત પણ વખતે હરણનું રૂપ લઈ શિકારીઓને ખ્રિસ્ત બનાવતો એવી પણ કેટલીક કથાઓ કહેનામાં આવતી. શિકારના ત્રાસ અને મહારાટમાં પણ સાબરો અને શિકારી કૂતરાઓ સતના સ્મારક ચિહ્નો આગળ આવતાં ઉભાં રહીને નમતાં. જંગલી સાબરો અને કાગડાઓ સંતોની કમર આગળ અમુક દિવસે મેગા કરતાં. સત એરેસમમ બળમોનો ખાસ રક્ષક ગણાતો અને તેના પવિત્ર સ્થાનક આગળ બળદો પોતાની ત્રણપુશીથી ઘૂંટણીએ પકતા, સંત એન્ટની કુકરનો પાલક હતો અને તેની છખીઓમાં ફકગેને પણ દાખલ કરવામાં આવતાં. સંત ક્રિજેટ બુંડ પાળતો અને તેની સત્તાને આધીન રહેવા જંગલમાંથી એક રાત્રી બુંડ પણ આવ્યું હતું. એક ધોડાએ આગળથી વિલાપ કરીને સંત કાવળાના મૃત્યુની આગાહી કરી હતી. મત કોલમેનના સોબતીઓ ત્રણ હતા; કુકડો, ઉંદર અને માખી. કુકડો પ્રાર્થનાના સમયની ખજર આપતો; અને સત ઉઠવાની વાર લગાડતો તો ઉંદર તેના કાન કરડી જાગત કરતો; અને વાંચતાં વાંચતાં વખતે મતના વિચારને ભસવા લાગતા તો જે લોટીથી વાંચવાનું રહી ગયું હોય ત્યાં માખી આવીને બેસી રહેતી. ગ્રાણીઓમાં નૈતિક શુદ્ધો પણ રહેતા હતા એવું ખ્યાન પણ કેટલીક કથાઓ કરતી, અને મનુષ્યના મધ્યમ સંસર્ગથી પ્રતિમદ થએલું મતનું હૃદય ગ્રાણીઓનું દુઃખ જોઈ બહુ આર્દ્ર બનતું. એક મત હમેશાં વરૂની સાથે વાળુ કરતો. એક વખતે વરૂ વેહેલું આવ્યું અને રોટલો ચોરી ગયું. પણ પછી એને એટલો પગાવો થયો કે આઠ દિવસ સુધી

એણે પાછુ મોઢુ જતાવ્યુ નહિ; અને જતાવ્યુ ત્યારે શરમતું માર્યું નીચુ જોઇ રહ્યું. મતે તેને માથે કામજતાથી હાથ ફેરવી તેણે સાંત્વન કર્યું અને ગુનાની માફી આપી, અને પોતે માફી આપી છે એ જતાવવા એને બમણો લાગ આપ્યો. એક બીજા સતની આગળ એક સિંહણ આવી તેને પગે પડી અને રોના લાગી, અને પછી પોતાના બચ્ચા કને એને લઇ ગઇ. એ બચ્ચુ આધળું હતું પણ સતની પ્રાર્થનાથી દેખતું થયું. વગતે દિવસે તે સિંહણ ઉપકારની નિશાની દાખવ જગલી જનાવરતુ એક ચામડુ મતને આપી ગઇ. બેવેકઝાડિયાના મત મેકરિયમને પણ એવું બન્યું હતું. હીના નામનું પ્રાણી પોતાના આધળા બચ્ચાને લઈ એક વખત તેને બારણે આબડ્યું, અને સતે તેને દેખતું કર્યું આ ઉપકારના બદલામા તે પ્રાણીએ મતને ઉત આપ્યું. મતે કહ્યું “અરે કૂર પ્રાણી ! આ ઉત તુ કયાથી લાવ્યું ? ખચીત, કાંઈ ઘેરાને ચોરી તે મારી ખાધું હશે ” પ્રાણી શરમાઇ ગયું અને નીચુ જોઇ રહ્યું, પણ તે ઉત મતને આપવાનો આમ્રહ કરવા લાગ્યું. પત્તુ ફરીને કાંઈને નહિ જાનાના એણે સોમન લીધા ત્યારેજ સતે તેની ભેટ ચીકારી પોતાના માથાના નમનથી એ સોમન લીધા એમ એણે બનાવ્યું હતું મત મેકરિયમે એ ઉત પગી મત મેથેનિયાને આપી દીધું હતું વગી કેટલીક કથાઓમા, પક્ષીઓ અને મતો વચ્ચે કેવો માયાળુ બનતા હતાં ચાનતો હતો તે કહ્યું હતું. મત કચમર્ના સાદથી પક્ષીઓ આનતા, અને તેની પ્રાર્થનાથી મુએલ પક્ષી જીવતું થતું કાંઈ મતને હુ ખ પડતું તો પક્ષીઓ શોક કરતા.

મતોના જીવનચરિત્રોમા આવી મેકડો કથાઓ છે. આવી વાતો કદાચ આપણને અત્યંત બાલિસતાવાળી લાગશે, પણ રૂઝા મેકડો પર્યંત લોકો એ વાતો માનતા હતા, અને તેથી તેમના હૃદય ઉપર અસર થતી હતી, અને રૂઝા તે મમખન લોકોના અંતરની લાગણીઓ ફરી હતી તે પણ તેથી જણાય છે પ્રાણીઓ પ્રત્યે અમુક પ્રકારની અનુભવા ઉપજવનાનું તેમા નક્કી હતું, અને એટલું જ તે દિશામાં ફોનિક ધર્મે કર્યું છે. પ્રાણીઓ પ્રત્યે સંતોએ સ્વસ્થાવની કુદરતી કેમજતા જતાથી લેવા એવા

વિશ્વાસપાત્ર નાખણા ધણી થોડા બનાવી શકાય એમ છે. છોકરાઓ પક્ષી-
ઓને પગે દોરો બાંધી તેમને કનડનાં દનાં તે જોઇ વેનિસનો સંત જેમ
પૈસા આપી તેમને છોડાવતો હતો. આમ તેમના માયાળુપણનાં દર્શાત ખજૂ
કર્તવ્ય મળી આવે છે.

પરંતુ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાની બાબત એકંદરે ખ્રિસ્તિ ધર્મે
બહુ ઓછો પ્રયાસ કર્યો છે. સુક્તિની યોજનામાંથી પ્રાણી સૃષ્ટિને ધર્મશૂર-
ઓએ કેવળ બહિષ્કૃત કરેલી હોવાથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમનું કાંઈપણ કર્તવ્ય
છે એવી ભ્રૂંહિ ખ્રિસ્તિઓને રહી નહિ. પરંતુ જાણુવા જેવી વાત તો એ છે
કે ત્યારે પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુપણે કોઈ વ્યક્તિ વર્તતી અથવા દંતકથામાં
તેનાં દૃષ્ટાંતો અપાતાં ત્યારે જેમ જાને તેમ ધર્મની સાથે એ વાતો જોડી
દેવાનો પ્રયત્ન થતો હતો અર્થાત્ ધર્મની મહાવ વિના કાંઈપણ બાળતમાં
કાંઈપણ થઈ શકે એમ આ ખ્રિસ્તિ મમયમાં નહોતું. ઉપલી કથાઓમાં
સંતના સોજનીઓ તરીકે પ્રાણીઓની પ્રસંસા કરવામાં આવી છે. મંતનાં
રમારક ચિહ્નો જાહેરમાં ડાવવાનું કામ આખરને ખાસ કરીને સોંપેલું હોવાથી
અને તે પ્રાણી સર્વનો કદો વેરી ગણાતું હોવાથી, તેને માન આપવામાં
આવતું હતું. ગધેડા ઉપર બેસીને હશ્ત્રિખિસ્ત મિસરમાં નારી ગયો હતો
અને જેરમેકમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેથી ગધેડાને પવિત્ર ગણી તેના માનમાં
ઉત્સવ થતો. બકરાનાં જન્માં ઈશુ ખ્રિસ્તનાં ચિહ્નો ગણી મંત ક્રાન્સિમ
તેમના પ્રત્યે બહુ કામજ રહેતો. સસલાના શિકારમાં લ્યુથરને પિશાચ આ-
ત્માનો શિકાર કરે છે એમ સમજાતું; તેથી તે શિકાર જોઈ એ ખિન્ન અને
ઉદામ બનતો. આવી રીતે કેટલાંક પશુઓ અને પક્ષીઓ ધર્મના ઇતિહાસમાં
સંબંધ થવાથી તેમને કોઈ પીડા કરતું નહિ. પણ આવી અસર જાઝ
વિન્તારમાં કદિ ફેલાઈ નથી. નીતિવેત્તાઓએ અહીં એ તદ્દન લિપ્ત ઉદ્દેશોનો
વિચાર કરવાનો છે. કાંતો મનુષ્યોના ચારિત્ર્યનો વિચાર તેઓ કરે અને કાંતો
પ્રાણીઓને થતા દુઃખનો વિચાર તેઓ કરે. રમન ગમતમાં કે ધંધાને અગે
પ્રાણીઓને થતા દુઃખની તીવ્રતાના પ્રમાણમાં મનુષ્યનું હૃદય કર્કશ, કઠિન
કે ફર ચાય છે; એ વાતનો કોઈ નિયમ નથી. રમતમાં વાગવાથી ધાએય

ચએલા પક્ષીનાં તરફડીઆં કે બીજી સસલાને નાસભાગમાં થતું દુઃખ જો આપણી કંપનામાં બગાડર ઉતરે તો સાડમારીમાં સાંઢને થતા દુઃખથી એાહું આપણને કદાચ એ નહિ લાગે. પરંતુ ચિંકારના ઉત્સાહથી આપણી કંપનામાં વહીસવન થાય છે, અને સસલાના નાના કદને લીધે અને તેના દુઃખનું સ્પષ્ટ ઉદ્બોધન આપણે થતું નહિ હોવાને લીધે આપણા ચારિત્ર્ય ઉપર તેની માફી અસર થતી નથી. પરંતુ પ્રાણીનું દુઃખ જો આપણા હૃદયમાં આરપાર ઉતરી જતું હોય અને આનંદના તત્ત્વ તરીકે તેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર થતો હોય તો ત્યાં ચારિત્ર્ય ઉપર તેની માફી અસર થાય છે. જગતી પ્રાણીઓની કુસ્તીની પ્રાચીન રમતો હવે ખ્રિસ્તિ દેશોમાંથી લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે, અને મનુષ્યના હૃદયને ક્રામળ બનાવે એવી ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશમાં રહેલી શક્તિ, એ રમતોને નાણુદ કરાવવામાં આડકતરી રીતે કાર્ષક સાધનભૂત કદાચ થઈ પણુ લશે, પરંતુ નિષ્પક્ષ માણુસ તો કણુલ કરશે કે એવી અસર બહુ થોડી થઈ છે. જે સમયે અને જે દેશોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની પ્રગળ સત્તા હતી, તે સમયે અને તે દેશોમાં એવી રમતો વિરૂદ્ધ પાકાર ઉઠયો નહતો. મુખાલિલાપી અને ઔદ્યોગિક મસ્કૃતિને લીધે જ્યારે માણુઓની રીતભાતમાં ક્રામળ નર-માથ આવી, અને એવી જગતી રમતોમાંથી મળતા આનંદ પ્રત્યે જ્યારે અણુગમાનો ઉજાળો તેમને આવ્યો, અને જ્યારે તેમને બદલે નાટકાદિ બીજા નવીન આનંદો તેમને મળવા લાગ્યા, અને તેથી સમાજના નીચલા ભાગમાંજ એ રમતો ચાલુ રહેવાથી તેમની નિંદા થવા લાગી, ત્યારે જ તેમનો અત આવ્યો. આ મસ્કૃતિને પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓએ એકંદરે નીલાવી રાખી છે. પરંતુ વિચિત્રજીનીનિવેતાએ વિચાર કરવો ઘટે છે કે ઉપલી જગતી રમતોમાં વધારે દુઃખ પ્રાણીઓને થતુ હતું કે હાલ દુઃકતજખાનામાં જનવગેને મારી નાખવામાં આવે છે અથવા ધીમે ધીમે તેમનું મોત આણુવામાં આવે છે તેમાં તેમને વધારે દુઃખ થાય છે ? અને આદીઆ પ્રાણીઓને થતા દુઃખનો વિચાર તે ઝાઝો કરશે, પણ એવા તમાશાથી જોનારના ચારિત્ર્ય ઉપર જે માફી અસર થઈ વખત થાય છે તેનો વિચાર

તે વખતે કરશે. પરંતુ કૂરતાના કેટલાક પ્રકાર એવા હોય છે કે તેમને જુદી જ દાંષ્ટી એવા પડે છે. જીવના પ્રાણીઓ ઉપર ચત્રી વાટકુપ ધણ વખત વ્યવહાર અને નિરર્થક હોય છે; કેટલીક વખત ખાણની મોજની ખાતર પ્રાણીઓ ઉપર લાંબી અને ધાતકી કૂરતા વાપરવામાં આવે છે, અને આ કૂરતા જાહેર દૃષ્ટિથી દૂર એકાંત જાગમાં કરવામાં આવતી હોવાથી ચારિત્ર્ય ઉપર તેની અસર ઘણી થોડી થાય છે. તથાપિ તેના વિચાર માત્રથી પણ કોઈપણ દયાળુ માણસના હૃદયમાં કંપારી છટકા વિના રહેતી નથી. આવી આવી જાગતોની નીતિપરત્વે ખ્રિસ્તિ દેશમાં છેલ્લા સેકાથી જ લોકોનું લક્ષ એવાવા લાગ્યું છે, અને તે કાર્ય પણ ધણુકરીને પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રજાએ જ બજાવ્યું છે. જંગલમાં વસતા મનોના જીવનમાંથી ઉપસ્થિત થતી કથાઓ રૂપે દયાલાવ દુનિયાને પ્રાપ્ત થયો છે એ વાત આપણે સ્વીકારીએ તોપણ આપણે એટલું વિસરી જવું જોઈએ નહિ કે મોટા પાયા ઉપર પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાનો પ્રચાર અર્વાચીન અને વ્યાવહારિક જમાનાને હાથે જ થયો છે; મુસલમાનો અને બ્રાહ્મણો આ જાગતમાં ખ્રિસ્તિઓ કરતાં ઘણા ચડી જાય છે, અને સ્પેન અને દક્ષિણ ઇટાલી કે જ્યાં કેથોલિક ધર્મના મુળ ધણા જ ઉર્મ છે ત્યાં હજીપણ પ્રાણીઓ પ્રત્યે નિર્દયતા ધણી જ થાય છે.

મઃ-સાધનાના પ્રથમ સ્વરૂપથી લોકોને લાભ થયો તે એટલો જ હતો કે મૈત્રના જીવનોની મનોહારી અને મુંદર કથાઓથી લોકોના હૃદય આકર્ષાતાં. ધર્મના મોટા વાદવિવાદના ક્ષણમાં આ પૌર્વાત્ય સાધુઓમાંથી કેટલાક મોટા ધર્મશાસ્ત્રીઓ થયા હતા એ વાત ખરી, પરંતુ એકદરે પૂર્વ પ્રદેશમાં સાધુઓ જંગલમાં રહેતા અને અત્યંત દેહદમન કરવામાં જ કાળ-લેપ કરતા હતા. પરંતુ પશ્ચિમમાં મતજીવને જુદું જ રૂપ ધીમે ધીમે ધારણ કર્યું હતું, અને ઘણા ઉંચા પ્રકારની ફરજો જાળવી હતી. ઇટાલીની મઃ-સાધના સ્થાપક પૂર્વ દેશી સંત એથેનેસિયસ થયો હતો. દુર્સના સંત માર્ટિને પોતાના સાધુઓને મહેનત કરવાની બંધી કરી હતી, અને તે અને તેના સાધુઓ, પૂર્વ દેશી સંતોની પેઠે જાહર ફર્યા કરતા, અને મદીરાની

મુક્તિઓ લાંગી નાખતા. પરંતુ ત્રણ મોટાં કારણોની બેગી અસરથી આ મહા-સંસ્થાનું જેમ વ્યાવહારિક પ્રવાહમાં વળી ગયું: (૧) પાશ્ચાત્ય દેશનાં હવાપાણી જ એવાં હતાં કે ત્યાં લોકોને નિરૂચી અને આળસુ બેસી રહેવું પાલવે નહિ અને છતાં-તેમની જાત સખત દેહદમન કરી શકે નહિ. અથવા બેઠાડું પૂર્ય-વાસીની બાંતિઓનો આનંદ લઇ શકે નહિ. તેથી ચંચળ જીવનમાં પ્રવૃત્ત થવાની તેમને જરૂર પડતી; (૨) છૂટા સૈકામાં, મેન કોર્ટ-બિયા વિગેરેના વર્ગ માથે લખાને મત બેનેડિક્ટનો વર્ગ ઉભો થયો, અને તેમણે નિર્ણયક પ્રાયશ્ચિતોની જંગલી સખ્તાઇ ઓછી કરીને મહાની સંસ્થામાં મહેનતને આવશ્યક તત્ત્વ બનાવ્યું અને આમ તે સંસ્થાને સામાન્ય સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાં વાળી લીધી; (૩) અને જંગલીઓના કુમલાથી પશ્ચિમ મહારાજ્ય નજીક પામ્યું, રાજ્ય-વ્યવસ્થા અને સામાજિક સંસ્થાઓ ઊભાંબિલ થઇ ગઇ, અને લગભગ મૂળ સ્થિતિએ સમાજ આવી ગયો. તેથી અતિ અગત્યના સામાજિક, રાજકીય, અને શુદ્ધિ વિષયક કર્તવ્યો જાગ્રવવાનું કામ મહાના મડળો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ આવી પડ્યું.

એવું કહેવાય છે કે એલેરિકે જ્યારે રોમ સર કર્યું ત્યારે તેના વખજામાં વિધર્મીઓનાં ધર્મનાં નામ નિશાન પણ આપ્યાં ગયાં; તેથી રોમમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ સર્વોપરિ થઇ પડ્યો. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મામાન્ય પતન પરત્વે પણ એવું જ કથન ઠીક સકાય એમ છે. અર્થાત્, જંગલીઓના કુમલા પહેલાં જન્મ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગેમમાં પ્રવર્ત્યો હતો, તથાપિ વિધર્મીઓના તાત્કાલિક મતમતાંતર અને રૂઢ સંપ્રદાય તેમજ ગ્રામીન પણ જીર્ણ થઇ ગએલા સમાજમાં ધર કરી બેઠેલા રૂઢિ રિવાજોને લીધે ખ્રિસ્તિઓનો ઉત્સાહ વાડવાર લાંગી પડેલો હતો. પરંતુ જંગલીઓનો વિજય થવાથી ગ્રામીન રૂઢિઓ અને સંપ્રદાય અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયા અને તેથી ખ્રિસ્તિ ધર્મને ફાંચારી જીમિ પ્રાપ્ત થઇ, અને તેથી કરીને લાંગા વખન સુધી તે સંસ્થા એકલી જ સુધારાનું કેન્દ્ર રહી હતી.

આ અંગેનાં અને બીજાં બહુ બહુ મહત્વનાં પાત્રો વિષય આગળ આપેલા

સાધ વાપરવામાં કયાશ નથી નથી. ઉત્તમ પ્રકારની નિઃસ્વાર્થતાથી દિમિત પૂરક તેઓ વિજેતા અને હારિલાની લવાદી કરતા, અને જ્યારે પ્રાંતોમાંથી આવતી, અનાજની આવક બંધ થઈ જતી, અને જ્યારે જંગલીઓએ સુંદર ખેતરોને ઉજડ વેરાન કરી દીધાં હતાં, ત્યારે અવિરમ સખાવનથી ઇંદા-લીનાં અપ્રતિમ દુઃખો ઓછાં કરવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો હતો એ વાન આપણે આગળ કહી છે. પરંતુ જંગલી જતોને ત્વરથી એમણે ખિસ્તિ કર્યાં એ વાન એનાથી પણ વધારે વિસ્મયકારક છે. દુર્ભાગ્યે આ અનિ અગત્યની આગત ઇતિહાસમાં અનિ અસ્પષ્ટ રહેલી છે, અને જે કારણથી આખી જતો અને પ્રબળો ખિસ્તિ થઈ મધ તે કારણથી આપણે તદ્દન અચાત છીએ. ગેમના રાજ્યનો અસ્ત થયો તે પહેલાં ગોધ લોકોને ના અસહિષ્ણુએ ખિસ્તિ કર્યા હતા; અને જર્મનો અને ઉત્તર તરફની કેટલીક જતો લાંબા વખત પછી ખિસ્તિ થઈ હતી; પરંતુ જંગલીઓ તો વિજેતા થયા તેજ સમયે ખિસ્તિ થયા હતા. પોતાનાં દેશમાં પોતાના ધર્મ-ગુરુઓની આજ્ઞાની મુજે મોંઢે તાણે ચવાની આ જંગલીઓને પ્રથમથી જ દેવ હતી. પરંતુ પરદેશમાં હવે એવા ધર્મ-ગુરુઓની સમક્ષ ઉભા રહેનાનો તેમને વખત આગ્યો કે જે તેમના દેશના ધર્મ-ગુરુઓ કરતાં ધણા સુધરેલા અને દમ્ભાવાળા હતાં, જેમની દમામવાળી ધર્મ-ક્રિયાથી તેઓ અંગત જતા અને પરલોકની જેમની ધમકીથી તેઓ ચરચરી જતા. પોતાના દેશના સઘળા મંમનથી અસબદ્ધ થએલા એવા આ જંગલીઓ નવીન સંસ્કૃતિની અઅત્યા આગળ નમી ગયા, અને લાટીન ભાષાની માફક ધણી મેગબેગ સહીત લાટીન ધર્મ પણ આ નવીન સમાજ ઉપર રાજ કરવા લાગ્યો વળી નિરાસક ગોક્ષનો સિદ્ધાંત અને સેનનનો સિદ્ધાંત આ જંગલીઓને ખિસ્તિ બનાવવામાં ધર્મ ગુરુઓને બહુ કામ લાગ્યા. ખિસ્તિ ગુરુઓ કહેતા કે માત્ર ખિસ્તિ ધર્મમાં જ મલ છે, અને તેથી જ ગોક્ષ મત્ર છે; બીજા બધા ધર્મો મેતાનની જ રચના છે. આ એકધરવાદની સામે અનેકધર વાદ ટકી શકેતો નહિ; અને તેથી અનેક વિધર્મીઓ ખિસ્તિ થયા; અને એક વાદ ખિસ્તિ થયા પછી બે દાષ વિધર્મો પોતાના આમવા દેખેને

છોડી દે નહિ, તે ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ એને નરકના નિરંતર અગ્નિની ધમકી આપતા હતા. પરંતુ જૂના સંસ્કારો હૃદયમાંથી એકદમ ખસતા નથી, તેથી આગલા ધર્મમાં જે જે ચમત્કારરૂપ મનાતું હતું તેને પિશાચોનું કામ ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કહેતા. તેથી પણ વિધર્મીઓની નજરમાં પોતાનો આગલો ધર્મ બ્રહ્મ જ લાગતો. ઉત્તમ પ્રકારની આવી ધર્મ-લક્ષિ ઉપરાંત, ખ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાવવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓ સમયને સમજીને પોતાની જીવિતો ઉપયોગ કરવામાં પણ બહુ કુશળ હતા. જંગલી જાતો ધણું કરીને પોતાના રાજાનો ધર્મ વગર તપાસે સ્વીકારી લેતી, અને રાજાઓ ધણું કરીને તેમની રાણીઓથી પ્રેરિત થતા હતા; તેથી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ પ્રથમ રાજા રાણીને, અને તેમાંય રાણીને, ખ્રિસ્તિ કરવાનો પ્રયાસ કરતા, અને તે પ્રયાસમાં તેઓ સફળ થતા હતા. અને આ પ્રમાણે કેટલીક રાણીઓની સહાયથી જ તેમના રાજાઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લાવી શકાયા હતા. કંઈપણને ઉશ્કેરે એવી કોઈ પણ વાતનું વિસ્મરણ તેઓ કરતા નહિ. એવું કહેવાય છે કે રાણી ક્લોડિસ્ટાએ ધાર્મિક ક્રિયાઓ થતી વખતે આવેલા મૂલ્યવાન પડદા તરફ પોતાના સ્વામીનું સક્ષ બંધવાની ખાસ સંભાળ રાખી હતી. નરકના ભવાનક બતાવોનું ચિત્ર ચીત્રાતી તેઓ વિધર્મીઓને બતાવતા હતા, અને વિધર્મીઓ તેથી ધરધરી જતા હતા. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મની પછવાડે પછવાડે આ દુનિયામાં વિજય આપ્યો આવે છે અને મુર્તિપૂજા, પાખડ, ધર્મ-બટુતા, કે દુરાચારની શિક્ષારૂપ મરકી, દુકાળ કે દુસ્મનોથી પગભૂ થત્યાદિ આવે છે એવી માન્યતાઓ ખાસ કરીને યુક્તિપૂર્વક ઉપદેશ તેઓ આપતા હતા; તેથી તેમનો ધર્મ બહુ પ્રસર્યો હતો. બોળા જંગલીઓ તે શુદ્ધ જીવિતી માનતા; અને આશા, ધારણી, ઉપકાર અને પશ્ચાત્તાપને લીધે તેમનાં યોગેદાગમાં ખ્રિસ્તિઓ થતાં વિધર્મીઓના દેવોની અને ઉત્સવોની જગા ખ્રિસ્તિ ધર્મના સતોથી અને ક્રિયાઓથી પૂરવા લાગી, તેથી આ ફેરફાર ઓછો વસ્ત્રો લાગતો હતો અને અન્ય ધર્મમાં જતાનું દુઃખ કમી થતું હતું. વળી ખ્રિસ્તિ મુક્તિઓ પણ પોતાના ધર્મના વખાણ પોતાના શેઠે કરતા હતા. અને આરે ગળ અને તેનું લસકર ખ્રિસ્તિ યાદ રહે, ત્યાં

તેમના વિજયને દૃઢ કરવા કાંઠી અને ધર્મની વ્યવસ્થા થવા લાગી અને ધર્મ વિરુદ્ધ દરેક દીક્ષ્યાક્રમે કાયમથી દાબી દેવામાં આવી.

જંગલી જાતો ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વિજય આ પ્રમાણે થયો હતો પ્રારંભ જો કે ખ્રિસ્તિધર્મનો વિજય આવે અશ્વિને સમયે થયો તો ખરો પણ તેના મૂળ, વિગૂઢ સ્વરૂપમાં ગંભીર પ્રકારનો ફેરફાર થઈ થઈ ગયો અને જો કે ખ્રિસ્તિધર્મનાં ધણાં મૂળતરનો તેમાં હતા, તથાપિ એકંદરે એક નવીન પ્રકારનો ધર્મ આ દીક્ષ્યાક્રમમાંથી જાહેર તરી આવ્યો. ધર્મ અને તેને માનનારા બંનેનાં રૂપાંતર થઈ ગયાં. ઉત્સવો, પ્રતિકૃતિઓ અને નામો, મૂર્તિઓને બદલે હવે સંતોનાં યથાં, અને પ્રાચીન ધર્મના વિચાર અને લાગણીઓની, દેવો નવા રૂપે અને નવીન ભાષામાં પાછાં પ્રાપ્ત થયાં. જડવાદ, મૂર્તિપૂજા અને અનેક દેવવાદ કે જોને સ્ત્રો લાંગા વખતથી ઉત્તેજન આપતા હતા તે ગધાનું વધણું, ખ્રિસ્તિધર્મમાં જંગલી તરફ પ્રવેશ પામવાથી, પુરોપમાં સામાન્ય રીતે શુદ્ધિ તેજવીન થવાથી, ધર્મની વૃદ્ધિ માટે અનેક જાતની છૂટ મુકાવા લાગી તેથી, અનિવાર્ય રીતે દૃઢ થયું. અને નવા ધર્મને નામે જૂના દેવો પાછા પૃથ્વી ઉપર ગમણ કરવા લાગ્યા.

જો કે અન્ય પ્રકારે પ્રાચીન દેવોની સજીવ અંચળતાનું અતિ ઉત્કટ જ્ઞાન તેમને થતું હતું, તથાપિ આ વધણી સામે ખ્રિસ્તિ ધર્મના આગેવાનો અટકાયન રૂપે ધણું કરીને કાંઈ કરતા નહિ. રોમના અને જંગલીઓના દેવા વ્યવસ્થિત નીચડેલા ધર્મની સામે અસુર તરીકે હજી પણ વેર ભાવે વર્તતા હતા એવી માન્યતા તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત હતી તેના પૂરાવામાં ધન્ટી વાતો કહેવાય છે. જૂના સંક્રાન્તો એક મદાન પોષ (ધર્માબ્ધ) વાત કરે છે કે એક યાદુદી મુસાફરી કરતો ચાલ્યો આવતો હતો તેવામાં રસ્તે રાત પડી. અને જીને કોઈ આશરો ન મળવાથી એપોલોના એક તજ દેવાઅથવા મંદીરમાં સત રહ્યાં. મંદીરમાં એકલો જ હોયથી મૂળતા, ત્યાં ભૂતો રહે છે એવું સાંભળેલું હોવાથી બંદીતા એવા તે યાદુદીએ પોતે ખ્રિસ્તિ નહોતો છતાં સ્વસ્તિક (cross) ના ચિહ્નથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કાન્થ કે તેણે ધણી વાર સાંભળ્યું હતું કે એવા

ચિદ્નથી જૂન લાગી જાય છે. અને તેમ કરવાથી જ તે સદીસલામત રહેા
હતો; કારણ કે મધ્ય રાતે તે મદીર કાળા અને ખીલામણા આદાગેથી
ભરાઈ ગયું. પોતાના ત્યાગ કરેલા મંદીરમાં દેવ એપોલોએ દરબાર ભર્યો
હતો, અને પોતાના અનુચર પિશાચોની સાથે ખ્રિસ્તિઓને ટેરી રીતે ફસા-
વ્યા, તેને વિચાર એ કરતો હતો. એક તરતનો પગલેણો રામવાસી દડાની
રમત રમતો હતો. અને રમતાં ન ફાવવાથી એણે પોતાની વીંટી કાઢી
પામે દેવી વિનમનું પૂતળું ઉછુંહતું તેની આંગળીમાં પહેરાવી પાછો રમવા
લાગ્યો. સ્ત્રી રહેા ત્યારે પાછી વીંટી લેવા આવ્યો તો દેવીની આંગળી
એવી ગીને વળી ગઈ હતી કે વીંટી કાઢી ગકાઈ નહિ અને તે રાતે
દેવી તેના શ્વપ્નમાં આવ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે હવે તે તેની પત્ની
થયાં છે અને તેથી તેની માથે જ રાજ તેના ધરમા રહેશે. આવી અનેક
વાતો આશતી.

તપોવૃત્તિના પ્રથમ વિચારના કેટલાક કારણો અમે ઉપર બતાવ્યાં છે
અને તે કારણોનો આપાર આપુ હતો દરમ્યાન અન્ય પ્રમળ કારણો પણ
ઉપજી આવ્યાં હતાં. જગવીઓના નિર્ગતર દુઃખદાયી રોમનું રાજ્ય ત્વરાથી
પડી ભાંગ્યું. તેથી પોતે હેતુન ન થાય એરેશ્યમે જઈ શાંત રીતે મેહેનત
કરી શુભરાત કરે એવા આશ્રમની લોકોને જરૂર હતી તેથી સત બેને-
ડિકટે વ્યવસ્થિત કહેલી મનઃઅસ્થામા લોકોને આકર્ષણ કરે એવા વિધિવિધ
નતના તરવો દાખવ થયાં.

આ અસ્થામાં અમીરી અને પ્રજામત્તા તરવાં એક સાથે હતાં. મગધિ
પતિનો દરજ્જો અને મત્તા ગતના જેવાં હતા, અને તેથી મગધિપતિ થવાની
અમીરી કુટુંબોનાં માણસો આકાંક્ષા કરતા અને ધણુ કરીને થતા. અને મુક્ત
યએવા ગુમાઓ, અથવા પોતાનું મનસ્વ ખર્ચ બોલા બેહૂનો, અથવા
અમીરના જૂઠમથી ત્રાસ પામેવા માણસો અથવા લગ્નકરમાથી નાસી આવેના
સ્તિષાધઓ, અથવા જેને નિર્ભય અને શાંત હૃદયી ગુજારનાની ઇચ્છા હોય
તે-આ જધાને બેલાચક મામાં આશ્રમ મળતો હતો. મગધિપતિ જાતે ગરી-

ગાઇમાં રહેતો અને પવિત્ર ગણતો હતો; પણ મંસ્થાની મોટી સમૃદ્ધિની વગ વપરાતી, અને ગોટે ભાગે ઘણી સખાવતમાં તેનો પૈસો વપરાતો. જે માણસો ઉત્સાહી અને જનસેવા કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય તેમણે સાધુનો ધંધો બહોળો અવકાશ આપતો, કારણ કે મઠમાં દાખલ થઇ તેવાં માણસો ધર્મનો ફેલાવો કરતાં, લોકોનું દુઃખ ઓછું કરતાં અને સમાજની સુધારણામાં અંતરંગ ભાગ લેતા. જાત માણસોને આ મંસ્થા સ્વર્ગનો સ્પષ્ટ રસ્તો થતી હતી. સત્તાના લોભવાળાને તેમાં ધર્મ-ગુરુ કે ધર્માધિકારી થવાનો પ્રમંથ મળતો હતો. ધણીં એથી માત્ર મઠમાં જ એ વખતે હોવાથી, અભ્યાસની ઇચ્છાવાળાને તે લાભ ત્યાં મળતો અને અભ્યાસની હદગી તે ગુજરી શકતો. બીજાં અને એકાંતવાસી સ્વભાવના માણસને ત્યાં નિર્ભયતા અને ઓછામાં ઓછી મહેનત મળતી હતી. અભ્યાસમાં માણસો મઠમાં સાધુ થવા આવતાં હતાં, છતાં રોટલાનો ટોટો થોડો દિવસ ત્યાં આવતો નહિ. મઠની મંસ્થાને બહારનો આવવાથી અથવા વારસા સુધી જવાથી સ્વર્ગમાં જવાય છે એવી તે જાત સમયની માન્યતા હોવાને લીધે તે મંસ્થાને અદ્યત્ત દોલતની પ્રાપ્તિ થતી હતી; અને વળી સાધુઓ પડતો જમીન ખત અને કુશળતાથી ખેડતા; તેથી આ સંસ્થાનો પૈસો ઘણો વધી પડવા લાગ્યો. સિવાય, સંસ્થાને થોડાં કર ભરવો પડતો નહિ, પણ તે તોફાની સમયમાં પણ મઠમાં શાંતિ રહેતી હતી. આઝનાં મોટાં જંગલોને સફા કરી સાધુઓ ત્યાં ખેતી કરતાં હતાં અને મહેનત કરી ખારાપાટની જમીનને પણ ખેતીને લાયકની બનાવતા હતા. આ પ્રમાણે જંગલમાં પણ મઠ શહેર બની જતું, સુધારા અને ઉદ્યોગનું કેન્દ્રસ્થાન થતું, અને અધાધુની અને લગાઇના સમયમાં પણ નૈનિક સત્તાનું ચિહ્ન ગણાતું હતું.

પરંતુ આ બધા લાભ અપાયુથી હતા, અને મંસ્થાના બધારણના સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય પરિણામરૂપે પાછળથી તેમાં વ્રજતા પેડી. સંસ્થાનો શરૂઆતનો ઉત્સાહ જતો રહેતાં, પરાણે પળાવતી કુંવારી હદગીનાં, મોટી વય અને અદ્યત્ત દોલતનાં, પરિણામ બહુ ભુરાં આવ્યાં. આ સંસ્થાઓ ઘણા પ્રકારની ભેલાઓ કરતી હતી; ત્યાં ખેતી વાડીને

પાદુ ઉત્તેજન મળતું; મુખારોને ત્યાં વિશ્રામ-અથાન મળતું. લગાઈમાં તે પવિત્ર સ્થાન ગણાતાં; અને અમીરોની સત્તા તેથી અકુશમાં રહેતી હતી. પણ જ્યારે જંગલીઓના દુમલા બધે થયા અને ગમાજની સુષ્ટ વ્યવસ્થા યોગ્યમર થવા લાગી ત્યારે આવી સેવાઓની જરૂર નહીં. આ રાત તેમના નૈનિક નમુનાને પણ લાગુ પડે છે. બેનેટિકટ મતના માધુઓ પોતાની મંસ્થાની વ્યવસ્થામાં મેહેનનને આવશ્યક તરન ગણતા હતા; તેથી ગુલામગીરીએ મેહેનન ઉપર કંઈકની જે બપ મારી હતી તે ખુસાઈ ગઈ—આ મેરા મહની સંસ્થા એકી કરી છે એ વાત બેસક ખરી છે; પરંતુ આ રાત પણ સત્ય છે કે જ્યારે ઉલ્લેખ-રૂપિ પ્રાથમિક દશામાથી નીકળી આગમ વધી, ત્યારે ગરીબાઈ પવિત્ર છે અને અમૃદિથી ભુગ પગિણામ આવે છે એ બે મિલ્લતો જે આ સંસ્થાના સ્વરૂપ હતા તે એના કદા વેરી થઈ પડ્યા. નાણું બ્યાજે આપવાની વાતને મહની સંસ્થા પાપરૂપ ગણતી હતી. પરંતુ તે વાત પણ ઔદ્યોગિક સાદસના કાળમાં આવે એવી નહોતી.

પરંતુ સંન્યાસી જીવનનું સ્થિત્યતર મહના જીવનમાં થતા આગ્નિના પરિવર્તનમાં એક અગત્યનો લાભ થયો છે. કારણ કે તેથી આશ્વધીનતાની ટેવ અને દીનતાના સદાચારને આગળ કદિ નહિ મળેલું સ્થાન સમાજમાં મળના લાગ્યું. સંન્યાસી જીવનથી સ્વતંત્રતાનો પરત અને આધ્યાત્મિક અમરૂંઘી અત્યંત વિકાસ પામી બહાર આવતા, અને દરેક પ્રખ્યાત સંતને કોઈ અમુક સદગુણનો ખાસ નમુનો ગણીને તેના ચારિત્ર્યના તે ભાગનો ખાસ અભ્યાસ કરવા તે સતની જગ્યાએ જવાનો રિવાજ ધિરિત સંસ્થાએ પાડ્યો હતો એ વાતથી ઉપરની હાકકને વધારે ઉત્તેજન મળતું. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ મનો અત્યંત માની અને અહંકારી જનતા કારણકે તેમને આવાની પણ તમા રહેતી નહિ, પરંતુ પાશ્ચાત્ય મઠોમાં આશ્વધીનતા અને દીનતાનો ખામ ઉપદેશ થતો; અને મઠમાં તેના અમલ થતો, અને તેથી માધુઓમાં તે ગુણો ખાસ ફળવાતા અને મહના સાધુઓ નીતિમાં આદર્શરૂપ ગણાતા હોવાથી તેમના જીવનમાં એ સદાચાર વેધ લેવા પણ તે સદગુણોને ઉચ્ચ સ્થાન આપવા લાગ્યા. અને તેથી નીતિના ક્રમમાં તેમને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત

થયું. આમાંથી આગળ જતાં જાગીર સંસ્થા (Feudal System) અને બીજી પણ અવગ્યાઓ જન્મ પામી.

આશીર્વાદના તે વખતે નવીન મઘચાર નહોતો, પણ દીનતાનો સ્વભાવ તો લગભગ અસ્થિરિત ધર્મનું જ ખાસ લક્ષણ હતું, અને તેનો પ્રયાગ મઠમાં ધણો હતો. અદકારની દરેક લાવનાને લાભ કરવાની અવગ્યા તે સંસ્થામાં હતી. આ મોટા સાધન દ્વારા કૃષિલેખિક સંપ્રદાયે મનુષ્યોનાં હૃદય ધણું કામગી કર્યાં છે. માણસમાં ખરેખરી દીનતાનો ગુણ નહોતો તથાપિ તેનામાં પરોપકાર વૃત્તિ અને મળતાવડાપણું કવચિત્ હોય છે અને મુષારાતી ઉચ્ચ અસ્કૃત દશામાં એવું ધણીવાર જોવામાં આવે છે. પરંતુ ખરેખરી દીનતા જો માણસમાં હોય તો તેની કામગી અસર તેના આખા જીવનમાં થયા વિના રહેતી નથી એ નિઃસંશય છે. લગ્નયુગ જતોને નવ્ર ખતાવવા માટે પ્રથમ તેમનામાં દીનતાને જાગ્રત કરવી આવશ્યક છે. સામાજિક અને કૌટુંબિક લાગણીનો નાશ, સંસ્થાને અગે ઉપજતા સાંકડા વિચાર, અને વિશેષે કરીને પાખડના ગુના સમઘી દૂર અભિપ્રાયોની પ્રચલિતતાને કીધે એ સંસ્થાના કેટલાક માણસોનું આચરણ અત્યંત દૂર થતું; તથાપિ સખાવનના રિવાજથી અને દીનતાના દર્શિમિદુથી અસ્થિર રાજ્યમાં કાર્મિક કામગી અસર થયા વિના રહી નથી.

પરંતુ આ દર્શિમિદુ યોગ્ય મમયને માટે મને તેવું લાજલાયી હોય, પણ પાછળના સુધરેલા જમાનાને અનુકૂળ આવે એવું નહોતું. માની મઠ્યા જ્યાં સર્વોપરી સત્તા જોગવતી હોય છે ત્યાં રાજકીય સ્વતંત્રતા લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે, કારણ કે એ સંસ્થા પ્રજાની શક્તિઓને સામાજિક અને રાજકીય પ્રવાહમાંથી ધર્મના પ્રવાહમાં વાળે છે એટલું જ નહિ પણ તે ગુલામગીરીનો જ ઉપદેશ આપે છે. રાજ-સત્તાને ઝોળી કરે પણ તે સત્તા પોતે જ પારણ કરે એવી ખાસ યોગ્યતા કૃષિલેખિક સંપ્રદાયમાં ગહેતી છે, જ્યાં વિચાર કર્યા પછી મૂજે મેહિ તાળે રહેવું એ જીવનનો ઉવામાં ઉંચો પ્રકાર ગણાય છે અને પૂજાય છે ત્યાં સ્વતંત્રતાનો ઉત્સાહ અને જુઓ

અવસ્ય કરીને અસ્ત પામે છે. લશ્કરી વ્યવસ્થામાં પણ વમર પ્રત્ને દુષ્કર્મને તામે થવાનો રિવાજ હોય છે. તેથી તે ટેવ પણ ગળની સ્વતંત્ર મતાને તામે રડેના માણસોના મન તૈયાર કરે છે. પરંતુ એકંદરે લશ્કરી વ્યવસ્થા કરનાં માની સમ્યા સનત્રતાની વધારે વિરોધી છે, કારણ કે સાધુઓની આગ્રાધીનતાનો પાયો દીનતા હોય છે, પરંતુ મિપાઇની આગ્રાધીનતા માથે અભિમાન પણ ગોઠું હોય છે. અને અભિમાનના મોટા અરાની માથે સ્વતંત્રતાનો જુસ્મો હમેશાં રહેલો હોય છે.

દીનતાને જે અમન્યાન માની સમ્યાએ આપ્યું હતું તે પણ કાયમ રહ્યું નથી. દીનતા એ નતના સંપૂર્ણ ચારિત્ર્યનું ખરેખરું જૂથણ અને મૌદિય છે, પરંતુ અનુભવ એવો છે કે સામાન્ય માણસોમાં મગરૂરી આપ વડાઇનું રૂપ લે છે તેના કળ્તા દીનતા શુભામગીરીનું રૂપ વધારે ને છે. અને દાલના જમાનામાં દીનતામાં નહિ, પણ આત્મ-ગૌરવમાં સદાચાની શોભા ગણાય છે. પાઠગના નૈતિક ઇતિહાસમાં બે પગલાં એવા બરાબરા છે કે જેને લીધે મગરૂરીની ભાવના ઉપજ આવી છે અને તે પણ મદ્યુલોનું મૂળ અને સરક્ષક ગણાય છે. પ્રથમ તે શૌર્ય-જ્ઞાનના (Chivalry) એ મઠની આ દીનતા ઉપર તડાપ મારી છે, કારણ કે એ ભાવનામાં મગરૂરી અને ગમે તેમ કરીને પણ પોતાની લડાઇક પ્રતિષ્ઠાને સાચવી રાખનાનું જ્ઞાન રહેલું છે, અને આ જ્ઞાન તે સમરે ઉપજ્યા પછી કદિ મગી મધુ નથી વળી દીનતા કષ્ટ પાડવા સ્વમાનકિરા આત્મ-ગૌરવની લાગણીની ઉત્પત્તિ બીજી પ્રગટી નીવડ્યું છે. ગ્રોટેસ્ટટ પ્રજાઓનું ખાત્ર લક્ષણ આ આત્મ-ગૌરવ છે, અને તેને લીધે ઇથોલિક પ્રજાથી ગ્રોટેસ્ટટ પ્રજાનો બેદ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે અને નીતિ-પરત્વે આ આત્મ-ગૌરવ તે પ્રજામાં એક પ્રમગકારક શક્તિ નીવડી છે, કારણ કે તેથી માણસો સ્પષ્ટવક્તા અને સ્વતંત્ર સ્વભાવના થવા લાગ્યા છે, અને હાજ હા કહેવાની ટેવ જેવા હલકા, નીચ અને ચારિત્ર્યને બંદ કરતા દુરાચાર ઉપર અકુશ રહેવા લાગ્યા છે. ગ્રોટેસ્ટટ પ્રદેશોમાં આ

મુખ્ય ખાસ કેળવણી વિકાસ પામ્યો છે તેનાં કારણે નીચે પ્રમાણે આપી શકાય છે; માઠી સરચાઓ અને ટેવોને નિર્મૂળ કરવામાં આવી; બિદ્યાવૃત્તિ કે જેને સારી કહી કેથોલિક મપદાય ઉત્તેજિતો હતો તેને પ્રોટેસ્ટન્ટ મત નમોશી ભરેલી ગણવા લાગ્યો; દરેક માણસને પોતાના વિચારની, છટ છે અને દરેક માણસ પોતાના કૃત્યોને માટે જવાબદાર છે એવી માન્યતાને પ્રોટેસ્ટન્ટ મત ઉચ્ચ સ્થાન આપવા લાગ્યો; અને ધર્મ મુધારણાના સિદ્ધાંતને અનુમરી ઉત્પન્ન થયેલી અને હઠ ધનેલી રાજકીય આત્મ-ગૌરવની પ્રતિજ્ઞા બધી વધી પડી છે.

હવે મહા-સરચાઓનો સુદ્ધિ વિષયક સદાચારો સાથે શો સંબંધ છે તે આપણે જોઈએ; અને આ વાત ખરાબર સમજવા માટે શ્રિષ્ટિ સરચાની પ્રાથમિક દશાનું કંઈક દિગ્દર્શન કરી જવું આવશ્યક છે. પ્રથમ તો અત્રે એટલું કહેવું જોઈએ કે 'સુદ્ધિ વિષયક સદાચાર' એ પદ બહુવાર ભાક્ષ-શ્લોક અર્થમાં વપરાય છે પણ કેવળ શક્યાર્થથી પણ તે પદ મમણ શક્ય છે. જો સત્યની પ્રમાણિક અને ચંચળ ઇચ્છાને નૈતિક કર્તવ્ય માનવામાં આવે તો સત્યની દરેક પ્રમાણિક રોધને માટે બવરચાપૂરક જે જળવણી અને સ્વભાવનાં વલણોની આવશ્યકતા છે તે મધાંતે નીતિના વર્તુલમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અંતઃકરણથી સત્યને આહવું એટલે એના અર્થ એમ કે શુદ્ધ સુદ્ધિથી, ઉત્સાહપૂર્વક, કાપર થયા વિના તેને માટે પ્રવૃત્તિ કર્યા કરવી. અર્થાત્ પૂરાવાના પ્રકાશથી ગમે તેવાં અપ્રિય અનુમાનો નીકળનાં હોય તો તે પણ કાઢવા; રાગદ્વેષ અને વ્યક્તિ મત ઇચ્છાની વાતને વચમાં આવવા દેવી નહિ, અને પૂરાવા ઉપરથી જ જે સિદ્ધ થાય તે માનવું; અને ચિત્તમાં કાંઈપણ જાનના નિષ્કોણ કે મંજમ ન થાય અને સુસ્મિત ખતી ચિત્ત શાંતિ અનુભવે એમ કરવું. આમ કરવું બહુ મુશ્કેલ અને દુઃખ દે એ વાત ખરી, પરંતુ મતના ખરેખર પ્રેમમાં એ બહુ અંતર્ગત છે એ વાત સ્પષ્ટ છે તેથી કરીને જે મરચા ઇંદ્રાની કાંઈ પણ અવસ્થાને યુનારૂપ ગણી દેખેલાં આવે, અમુક જાતની દલીલો કે દુષ્ટાંતોની તપાસને ખરાબ કહી

નિંદે, અથવા તો વિશુદ્ધ શોધકના પ્રમાણિક નિગમનને પાપી કહે, તો તે મંસ્થા શુદ્ધિવિષયક પ્રમાણિકતાની ઉધી વાળનારી થાય છે.

પ્રાચીન કાળમાં જો કે શોધની પદ્ધતિઓ ધણીવાર બહુ બૂલ ભરેલી હતી. અને તેમનાં અનુમાનો ઉતાવળીયાં થતાં; પરંતુ સત્ય શોધક જ્ઞાને તે કાળના લોકો ગ્રહાપણુ ભરેલી રીતે માન આપતા હતા. કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ રાજ લક્ષિનાં ચિન્હો ગણાતી હતી અથવા રાજ્યના હિતમાં દેવોને અનુકૂળ કરવા આવશ્યક મનાતી હતી; આ ધર્મ-ક્રિયાઓ કાયદાથી પળાયવામાં આવતી હતી. વળી તત્ત્વજ્ઞાનના થોડાક સિદ્ધાંતો કે જેને લીધે અનીતિનું આચરણ થઈ શકતું હતું અથવા સમાજમાં જે ક્ષોભ ઉપજાવે એવાં હતાં તેમને રાજ્ય-સત્તાથી દાબી દેવામાં આવતા હતા. પરંતુ સામાન્ય નિયમ તરીકે, સ્વતંત્ર વિચાર ઉપર કોઈપણ જ્ઞાતનો અંકુશ નહોતો; પ્રાંતિજનક અભિપ્રાયોમાં અવશ્ય પાપ રહેલું છે એવું વિચારથી લોકો અજાન હતા, અને હિંમતથી અમ્મ ઉદ્ધાવનારાઓને લોકો વખાણતા અને માન આપતા હતા. તેમનો ધાર્મિક મત પણ આ આજનમાં અનુકૂળ હતો. તેમના અનેક દેવવાદમાં દૂપણો ધણા છતાં ત્રણ મોટા ગુણો તેમાં હતા. દેવોનાં કલ્પનામય, મુંઢર ચિત્રો, સ્વદેશાભિમાન અને એક બીજાની મત-ભિન્નતા પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિ; આ ત્રણ વાતોથી તે ભરપૂર હતા. રોમના રાજ્યમાં અનેક પ્રજાઓ એકઠી થઈ હતી; છતાં મીસના કરતાં પણ તેમાં શુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્ય વધારે હતું; જૂદી જૂદી જ્ઞાતનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને માન્યતાઓ કોઈ પણ જ્ઞાતની દરકત પામ્યા વિના પોતાનો ઉપદેશ આપતાં; સત્યની શોધ સદાચારનું એક અતિ અગત્યનું તત્ત્વ ગણાતું અને લોક-માન્યતાઓની દરેક વાત ઉપર છણીછણીને ટીકા કરવામાં આવતી હતી.

પરંતુ ખ્રિસ્તધર્મમાં વિચાર-સ્વાતંત્ર્યની મિલકૂલ છૂટ નહોતી. ખ્રિસ્ત ધર્મગુરુઓ કહેતા કે જે અમારા ધર્મમાં કેવળ અદ્ધારાએ તેનો જ મોક્ષ થાય છે. વિધર્મીઓના ધર્મમાં અમ્મ પૂછવાની અને શંકા કરવાની છૂટ

દત્તી. તેથી ખ્રિસ્તિઓને અન્ય ધર્મો ઉપર પ્રહાર કરવાની તક મળતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મ ત્વરાથી ફેલાયો તેનું આ પણ એક મુખ્ય કારણ થયું છે. વળી મોટા અને વધના જતા ભોળપણના તે સમયમાં ખ્રિસ્તિ ગુરુઓ ખાત્રી-પૂર્વક કહેતા કે વગર પ્રાંતે માનવામાં, વગર શરતે અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધામાં જ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે તેથી કરીને પ્રાંતિ અને શંકા બન્ને ગુનારૂપ છે એવો વિચાર ત્વરાથી ઉપસ્થિત થયો, ધર્મના સિદ્ધાંત તરીકે તુરત જ તે મનાવા લાગ્યો, અને પછી એ સિદ્ધાંત ઉપર જ એ ધર્મનો આખો બધવ-વહાર અને પ્રચાર આસવા લાગ્યો.

હવે આ સિદ્ધાંતના મૂળમાં જ કેવી જાતની ભૂલ રહેલી છે તેનો વિચાર આપણે અત્રે કરીએ તો તે અપ્રાસંગિક નહિ જ મણાય. હવે, જુદાના કેવળ સ્વતંત્ર અને નિરાળા નિઃશયમાં નીતિ અનીતિનો પ્રશ્ન આવી શકતો નથી. તેથી કેવળ જુદાની ભૂલને પાપ કહેવું એ અવાજને અમુક દંગનો છે એમ કહ્યા જેવું છે. જો કોઈ માણસ શુદ્ધ જુદિથી એમ માનતો ગાય કે એ સમાંતર મીઠી લીટીઓ આમળ જતાં મળી શકે છે, અથવા એ લીટીઓનો ત્રિકાણ બની શકે છે, તો આપણે તેને ગાંડો કે બેવકુફ જ કહેશું; પણ કોઈપણ રીતે તે દુરાચારી છે એમ આપણથી કહી શકાશે નહિ. ઇતિહાસની તકરારી જાગતોમાં પણ જો કોઈ માણસ સામસામા પસંની દલીલોની યથાર્થ તુલ્યના કરી શકતો ન હોય તો તે માત્ર જુદિ વિષયક જ ભૂલ છે અને તેથી તેમાં પાપ નથી; એટલું જ કે તે માણસે તેમાં પ્રમાણિકપણે તપાસ કરેલી હોવી જોઈએ. એણે બાંધેલા મતને લીધે દુષ્ટતાને અટકાવનરૂપ થતો અતિશય કવચિત્ નિર્જન થતાં તેમથી દુષ્ટ પરિણામ આવે એવું પણ બને, પણ પ્રમાણિકપણે અને શુદ્ધ જુદિથી કેવળ જુદિના પ્રદેશમાં જો કોઈ ભૂલચૂક થાય તેમાં પાપ નથી. પોલિસનો કોઈ ઉપરી શુદ્ધ જુદિથી એમ માને કે દસ માણસો લટારાનો પરાભ્ય કરવા પૂરતાં છે; પરંતુ પાછળથી તેને માલમ પડ્યું કે વીસ માણસો હોત તો ઠીક; અને દરમ્યાન લટારા છૂંટ કરી છટકી ગયા. અહીં પરીણામ શુદ્ધ આવ્યું, પણ તે ઉપરી નીતિભ્રષ્ટ થયો છે એમ કહી શકાય નહિ. જૂદા જૂદા દેશના કે પ્રજાના

ઇતિહાસ સમજવા માટે શુદ્ધિની જૂદી જૂદી તૈયારીઓ જોઇએ છીએ; અને તેથી એક જ જાતની તૈયારીથી જૂદા જૂદા ઇતિહાસ સમજતાં જુઝો યશે; પણ તે જૂલોમાં પાપ છે એમ કહેવું વાજબી નથી.

પરંતુ જે બાબતમાં શુદ્ધિની જૂઝને મુનારૂપ ગણી શકાય છે. પ્રથમ તો સત્યના ખરેખરા પ્રેમમાં મનની જે નિખાલસ અને નિરપદ્ધ અવસ્થા જોઇએ છીએ તેની કાંઈક કે કેવળ ગેરજાજરીને લીધે એવી ભૂલ ધણી વાર થાય છે. પોતાના સ્વાર્થી ઉદ્દેશની ખાતર મનમાં કાંઈક અને મોઢે કાંઈક એવું બોલનારા માણસો તો લોકો ધારે છે તેના કરતાં બહુ ઓછા ધાજૂકરીને દુનિયામાં હોય છે. પરંતુ ગમે તે કારણને લીધે જે માનવાની પોતાને ઇચ્છા હોય છે તેમાં ખરું જાતું શું છે તે જાણવાનો કાંઈપણ પરિશ્રમ કર્યા વગર શુદ્ધ શુદ્ધિથી મફતપણે તે માની બેસનારાની સંખ્યા ગણી શકાય એવી નથી. પોતાના ભૌતિક શ્રેય ઉપરાંત શુદ્ધિના વિશ્વાસ કે વિચારના પ્રવાહ એવા ધણા હોય છે કે જેમાં ચલવું માણસને સહેલું અને આનંદ-જનક લાગે છે, અને જેનો ત્યાગ કરવો તેને મુશ્કેલ અને દુઃખદાયક લાગે છે. પરિશ્રમનો અણુગમો, નિશ્ચિતતાનો પ્રેમ, નિયમિત અવસ્થાનો મોહ, વિદ્યાર્થનું વલણ, કંઈપણની સંગતિઓ; તેમજ સામાજિક સ્થિતિની દલકી અસરો, કૌટુંબિક મુખ, ધંધાનું દિત, પોતાના પક્ષની લાગણી અથવા વ્યાવહારિક પદ્ધતિનો લોભ,--આ બધાં એવી જાતનાં છે. ધણા ખરા માણસોમાં સત્યનો પ્રેમ એટલો બધો નિર્ગળ હોય છે અને માનસિક વેદના સામી મળતાં એટલા બધા નાખુશ થાય છે કે કોઈ પણ જાતનો યત્ન કર્યા વગર પોતાના અતના પ્રવાહને અનુકૂળ પોતાનો અભિપ્રાય બાંધી બેસે છે, પોતાના અભિપ્રાયને વિરુદ્ધ જે દલીલો કે અભિપ્રાય હોય તેમાંથી પોતાના મનને થાધુ બેસી લે છે, અને આમ પોતાને જે માનવાની ઇચ્છા હોય છે તેની સહતાનો નિયમ તુરત તેઓ કરી બેસે છે. સત્યના માર્ગમાંથી અવળે રન્તે દોરનાર આવાં કારણોને સહના શોધકે સલાજથી દૂર રાખવાં જોઈએ. અને કોઈ માણસ જો તેમ ન કરે અને પછી શુદ્ધિની જૂલ થાય તો તેમાં મુનો છે, અર્થાત્ આજમ કે ચાત પક્ષપાતથી થતી જૂઝમાં પાપ છે.

બીજી વાત એ છે કે પ્રજ્ઞ સ્વભાવના અગ્રાંત વક્તવ્યથી પણ બુદ્ધિની બૃદ્ધ થાય છે. અમુક પ્રકારનું નૈતિક વક્તવ્ય માણસનું જ્યારે ખંધાઈ જાય છે, ત્યારે તેની સાથે અમુક જાતનાં બુદ્ધિનાં વક્તવ્યો પણ તેનામાં આવે છે. અને ધર્મી સત્ય શોધવાની તેની ઇચ્છા ગમે તેવી પ્રજ્ઞ હોય તો પણ પોતાના માનસિક વક્તવ્યોથી દોરાઈ ગયા વિના તે રહેતો નથી. અમુક માણસનો સ્વભાવ કે વક્તવ્ય જો આપણે જાણીએ, તો તેના ધણાખરા અભિપ્રાયોની આગાહી આપણે કરી શકીએ છીએ. ગૃહસ્થીય જાજનોમાં, રસમનાના નિયમોમાં, નીતિના સિદ્ધાંતોમાં, તે માણસનું સ્વાભાવિક વક્તવ્ય કેટલું હશે તે આપણે કહી શકીએ છીએ. જો તે માણસ સખત, બહાદુર અને મગફળી સ્વભાવનો હશે તો સ્વાભાવિક રીતે જ નીતિના જે નમુનામાં આ ગુણોને પ્રધાન પદ મળતું હશે તેના તરફ એ વળી જશે; અને જો તે નરમ સ્વભાવનો હશે તો જ્યાં કામળ સદાચારોને અગ્રસ્થાન મળતું હશે ત્યાં કુદરતી રીતે જ એ વળી પડશે. અમુક પ્રકારના ગુરુત્વાર્થપૂર્ણથી દોરાતો તે માણસ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ વ્યવસ્થામાં અગ્રજીવતાં પણ વહેંચી જશે; અને બુદ્ધિ વિષયક મુશ્કેલીઓથી એમ કરતાં તે કવચિત્ જ અટકશે. તેથી કરીને ધર્મ, નીતિ કે રાજકીય જાજનોમાં માણસના નિશ્ચિત અભિપ્રાય જ્યારે ખંધાઈ જાય છે ત્યારે તેનો સ્વભાવ બદલાયા વિના તે વિચારો કવચિત્ જ બદલાય છે. એજ પ્રમાણે દુરાચારી અને પ્રજ્ઞ સ્વભાવનો માણસ, અથવા મજબૂત, માંકડા વિચારોનો અને બીજાના દુઃખે દુઃખી નહિ થનારો માણસ સ્વાભાવિક રીતેજ જનસ્વભાવનો અભિપ્રાય પણ એવો જ ખાંધશે. જેણે કેવી પ્રતિતી જાણનાઓ કદિ અનુભવી નથી તેને બીજાની તેવીજ જાવનાઓ જાણ્યે જ સમજશે. જે સાદિઓથી બુદ્ધિ મધુનર મળે છે. તે ધર્મીવાર હૃદયમાંથી મળેલાં હોય છે. અને તેથી કરીને બુદ્ધિના બૂલભરેલા નિશ્ચયના યગમાં ધર્મીવાર નૈતિક રોગ રહેલો હોય છે.

હવે આ એ મત્યોમાંથી બૂધને પાપ ગણવાના ધાર્મિક વિચારોની રચનામાં પ્રથમ સત્ય કારણભૂત થયું હોય એમ કહી શકાયું નથી. મનની વિવેચક શક્તિઓને દૃઢ કરવાના ઉદ્દેશે મનને સ્થૂમ રીતે કેળવવું એ વાનમાં

ધર્મનું તાત્પર્ય હોતુ નથી; અને અનુભવમુલક વૈજ્ઞાનિક શોધક-વૃત્તિ ધર્મના લાભને હમેશાં પ્રતિકૂળ હોવાનું આ પણ એક મોટું કારણ છે. અંધ શ્રદ્ધાથી જ હમેશાં ધર્મને લાભ-થાય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિ સંદેહાત્મક અને નિષ્પક્ષ હોય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી શુદ્ધિપૂર્વક નિર્ણય બાંધવામાં બહુ વિચાર કરે છે, ચોમે છે, અને કોઈ પણ વાત માનતા પેહેલાં તેનો સખત પૂરાવો માગે છે; અને ઉતાવળથી મિલકતો સ્થાપી દેવાના મનુષ્યના વલણને તે દુર્ગુણ લેખે છે. વળી નવો પૂરાવો મળતા પોતાના વિચાર ફેરવવા એ હમેશાં તત્પર રહે છે. ડગલે ડગલે વિચાર કરીને ચાલતી આ સંદેહાત્મક પદ્ધતિથી મહાન શુદ્ધિ વિષયક કાર્યો છેલ્લા ત્રણ સૈકામાં થયાં છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ભારે ભારે શોધો આમ દરેક દિશામાં સંશયપ્રત્યક્ષથી લાભ થયો છે. તેથી કરીને જેટલે અંશે માણુએ આ અનુભવમુલક (inductive) શાળામાં ફળવાએલા હોય છે તેટલે અંશે તે માણુસો, જે ધર્મ સંદેહની દશાને પાપ ગણે છે, લાભ અને લાગણીઓથી વિવેક શુદ્ધિનું નિપજન કરવાનો પ્રયામ કરે છે અને શુદ્ધિના નિષ્પક્ષ નિર્ણયને નષ્ટ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખે છે તે ધર્મથી, વિમુખ થાય છે.

પરંતુ જો કે વૈજ્ઞાનિક વલણનો કદો શનુ જ કેથોલિક મતદાય હતો એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી; પણ બંધાર્થ ગએલા આરિઅથી મનુષ્યના અભિપ્રાય મોટે ભાગે નિશ્ચિત થાય છે એ અતિ અગત્યનું સત્ય કેથોલિક ધર્મ હમેશાં સ્વીકાયું છે. તેથી જ અભિપ્રાય ફેલાવવાની તે સમ્રદાયની ઇચ્છા હતી તેને જે નૈતિક નમુનો અનુકૂળ આવ્યો તેને જ ફળવવાનો એણે સતત પ્રયાસ કર્યો છે, અને આ નમુનામાંથી થતા વિમાર્ગમતમા માનસિક પાખંડનું પૂર્વ વલણ ધણીવાર રહેલું હોય છે. એવા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે જ ભ્રાતિમાં યુનો છે એમ પ્રથમ તેઓ ધણું ખર્ચ માનવા લાગ્યા. પછી તેમાં પાદરીઓની અને બીજી વગેરે લગતાં તે સિદ્ધાંત વિચાર પામ્યો. પછી તેા વિચારશીલ, ઐતિહાસિક અને નિયામક અનેક પ્રનિશ્ઠા વાક્યો મોક્ષને માટે આવશ્યક મનાવા લાગ્યાં; અને જે માણુસ તે ન સ્વીકારે તે માણુસ ખ્રિસ્તિની દયાના અંધનની જેવો બહાર મૂકવા લાગ્યો.

સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરને લીધે સ્વદેશાભિ-
માનની સંકુચિત પ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત અને સર્વ દેશી જન-પ્રેમ અને જન-
સેવામાં ધીમે ધીમે વિશ્વ પામી ગઈ. પરંતુ ક્રેન્સ્ટનટાઇનના સમય પછી
સંસ્થાનો ઇતિહાસ તપાસતાં આવી માન્યતાનું કારણ મળતું નથી. સાર્વત્રિક
પ્રાનૃભાવની ખરેખરી પણ કાંઈક મંદ લાગણી રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં
ક્યારની ઉપજી ગઈ હતી. ખ્રિસ્તિઓ તો પોતાના ધર્મવાળાને જ ખરેખરા
આદતા હતા; અન્ય ધર્મના યજ્ઞો માણસો ઇશ્વરના પિકારપાત્ર હતાં, અને
મુઝા પછી રોમખૂના દુઃખમાં તેઓ નિર્નતર સડ્યા કરવાના હતાં.
તેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે જ બીજા કાંઈને ખ્રિસ્તિઓ સાથે બનતું નહિ,
કારણકે ખ્રિસ્તિઓના મત પ્રમાણે તેઓ બ્રાંત હતાં અને તેથી નીતિમાં
કે બુદ્ધિમાં તેઓ બમે તેવા ગુણવાન હોય પણ તે નકાર્યું હતું. ક્રેન્સ્ટન-
ટાઇનના સમયમાં ખુદ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પણ એવી કે તેવું શાખાઓ થઈ
પડી હતી, અને તેઓ એક બીજાને એવી પિકારતી હતી કે માહિમાદે
કાઢ્યા, તોફાન અને ટંક પુકાળ થતા અને ધાતકી જૂલમ કરતાં પાછું
વાળા તેઓ જોતા નહિ. નાની નાની બાળતોના મતભેદને લઈને તેમનામાં
વિવાદ હોતા અને શાખાઓ પડતી; અને અલેક્ઝાંડ્રિયાના વિધર્મીઓ
તેમની હોકરવાદનું ઉપદાન કરતા. હજારો માણસોના પ્રાણ આ દામાં
જતા હતા. અલેક્ઝાંડ્રિયામાં સેન સિરિલના અનુયાયીઓ વિશુદ્ધ અને
બુદ્ધિમાન હિપેરીઆને પોતાના એક દેવળમાં ધસડી મથા અને કમકમાટી
ભરેલી રીતે તેનું ખૂન કર્યું, એ આ અરસાની વાત અતિ પ્રસિદ્ધ છે.
ક્રેન્સ્ટન્ટિનોપલમાં પણ કેવળ અન્યવસ્થા હતી, અને ઘણું કરીને પૂર્વના
દરેક શહેરમાં જૂલમ અને ત્રાસ વસતાતો હતો. ગ્રીક મેક્કામાં એવો જ
જૂલમ અને ત્રાસ વિધર્મીઓ ઉપર પણ થયો હતો. તે સમયના લખા-
ણમાં પણ ઓછી ફરતા નહોતી. પોતાથી જુદો મન ધરાવનારાઓને
આસ્તિક લોકો અસુરો કહેતા હતા. આ દુનિયામાં તેમના ઉપર પડતાં
દુઃખ અને ત્રાસ જોઈ ખુશી થતા હતા, અને મુઝા પછી તો તેમને
તેથી પણ વિશેષ દુઃખ પડવાનું છે એમ કહીને ઘણી નિર્દયતા તેઓ

મતાવતા હતા. આમ અનેક રીતે તેઓ ખીમની તીવ્ર ઇર્ષ્યા કરતા હતા. આવા ખ્રિસ્તિઓમાં માર્વનિક પ્રાતુભાવની વાત જ ક્યાં રહી ?

પરંતુ પશ્ચિમના મઠો જ્યારે શુદ્ધિવિષયક કર્તવ્યો જાળવવા લાગ્યા, ત્યારે કેથોલિક ધર્મની સર્વોપરી સત્તા લગભગ સ્થાપિત થઇ ગઇ હતી અને વિવાદાત્મક ઉત્સાહ કમી થવા લાગ્યો હતો. તેથી સાહિત્યમાં એ સંસ્થાએ અન્ય રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું, પણ તેમના બધા ગ્રંથોમાં મઠ સંસ્થાના જુસ્સાની પ્રતિજ્ઞા છાંટ હતી. તોપણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એ સંસ્થાએ પોતાનાં કર્તવ્યો કેવી રીતે જાળવ્યાં તે આપણે જોઇએ.

પ્રથમ તો વિધર્મી લેખકોના ગ્રંથો મઠની સંસ્થાએ જાળવી રાખ્યા એ કામ તેમણે અગત્યનું કર્યું છે. આ ગ્રંથો પરત્વે યજ્ઞાતના ધર્મ-ગુરુઓમાં મતભેદ હતો એ વાત આગળ અમે જણાવી છે. કેટલાક કહેતા કે એ ગ્રંથોમાં કાંઈ સારું જ નથી. અને તેમના પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ રાખતા હતા. કેટલાક કહેતા કે એ ગ્રંથો એવા સાચા છે કે તેમણે યાહૂદી ગ્રંથોમાંથી ચોરી કરી હોય એમ જણાય છે અને કેટલાક ગ્રંથોમાં દૈવી પ્રેરણા પણ જણાય છે. પરંતુ આ બંને છેક વિરોધી અભિપ્રાયોને તજી દઇને, પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની વ્યવસ્થા કરનાર સત્ ઓગસ્ટાઇને તેમની યોગ્ય કિંમત આંકવા માંડી હતી. તેથી તે ગ્રંથોને માન અપાવા લાગ્યું અને તેમનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો; અને અનેક કારણોને લીધે આ દિશામાં પ્રવૃત્તિ વધવા લાગી. તેથી કરીને ધર્મગુરુઓનાં ધાર્મિક વક્તવ્ય પણ ફરવા લાગ્યાં. એક ધર્મગુરુએ તો જાહેરમાં કર્યું કે ‘દેહના પુનરુત્થાન’ નો ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંત તે માનતો જ નહોતો, પણ જીવના પૂર્વ અસ્તિત્વના પ્લેટોનો સિદ્ધાંત તે દૃઢ રીતે માનતો હતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જે સિદ્ધાંત સંસ્થાના આગેવાનોને પણ આવી સ્વતંત્રતા આપતો હતો, તે જો ચાલુ રહ્યો હોત તો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ ધણો બદલાઇ જત. પરંતુ રોમમાં પ્રત્યાઘાતનો પવન ઉત્પન્ન થયો. નિસસક મોક્ષનો સિદ્ધાંત પાંડો મનાવા લાગ્યો; ધર્મનું અડગ અને સંજ્ઞક સ્વરૂપ જાંધવાનો પ્રયત્ન થયો; શુદ્ધિમાન સંત ગ્રેગરી આ હીલચાલનો નેતા થયો; અને રાજ્યવ્યવસ્થા અને ધર્મમાં પાશ્ચાત્ય

મહારાજ્ય જૂદું પડ્યું; લંગલીઓએ ચડાઈ કરી અને પછી તે ખિસ્તી થયા. ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક બનાવોને લીધે કેથોલિક નમુનો પાછો સર્વોપરિ થયો. લંગલીઓની ચડાઈઓ પછી લગવા માંડેલા આંચકાના સમયમાં, ધર્મ મિત્રાચ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અન્ય પ્રવૃત્તિનો લગભગ લોપ થયો, અને મઠમાં માત્ર મંતનાં જીવનો અને ઉપદેશાત્મક ભાષણો જ લખાવા લાગ્યાં. પુરોપમાં વિધર્મી પ્રયોનો અભ્યાસ લગભગ બંધ થઈ ગયો, અને એખી-સાર્ડના યુક્તિવાદ અને ધર્મ-યુદ્ધોની પછી બનેલા બનાવથી જ્યાં સુધી સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયું નહિ ત્યાં સુધી એવી જ સ્થિતિ ચાલુ રહી. આ અરસામાં લાટીન ભાષા પવિત્ર ગણાવા લાગી એટલીજ સેવા વિધર્મી સાહિત્યની કેથોલિક સંપ્રદાયે ધણું કરીને કરી છે. સાહિત્ય પરત્વે જીજ્ઞાસાની કેવળ ગેરહાજરી હતી એ એટલાથીજ સિદ્ધ થાય છે કે ઝીક ભાષા સાનું પણ લગભગ કાંઈ જોતું નહિ. લાટીન ભાષામાં પણ ઉત્તમ પ્રયોનો અભ્યાસ થતો નહિ; તેના લેખકો તો નરુકની ઉમ્ર લ્લાળામાં પ્રજ્વલિત થતા હતા. મડના સાધુઓ પોતાને પંડિત-મન્ય માનતા, અને વિધર્મી લેખકો પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિ તેમને રહેતી નહિ. વળી પૂરોપનો ક્ષણે ક્ષણે પ્રસય થવાની માન્યતાને લીધે વ્યાવહારિક જ્ઞાનની કાંઈપણ અપેક્ષા તેઓ રાખતા નહિ. કેટલાક સાધુઓનો એવો રિવાજ હતો કે જ્યારે તેઓ મુનિત્રન લેતા ત્યારે તેમને વરજીવ, હોરસ અથવા એવું બીજું કાંઈ વિધર્મી પુસ્તક જોવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે કૂતરાની પેઠે પોતાનો કોન ખેંચવાળતા, કારણ કે તેમના નિયાર પ્રમાણે વિધર્મીઓને કૂતરાની ઉપમા જ યોગ્ય હતી. એવું કહેવાય છે કે કેટલોક વખત પુરોપમાં પુસ્તકશાળાઓ માત્ર મઠોમાં જ હતી. અને તેથી કરીને વિધર્મી પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો ત્યાં જ જતી હતી; પરંતુ એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે જે મઠો નહોત તો એવી પુસ્તકશાળાઓ અસ્તિત્વમાં જ આવત નહિ. સાધુઓ કવચિત્ કવચિત્ હસ્તલિખિત પ્રયોનો નકલો કરવાની મેહેનત કરતા; પરંતુ પ્રાચીન ચર્મ-પત્રો ઉપરથી કેટલોક લખેલો લાગ બુક્કી નાખવાની પણ મેહેનત તેઓ કરતા કે જેથી કરીને પોતાની કથાઓ ત્યાં દાખવ કરી શકાય; વિશેષે કરીને પાછલા સમયમાં એવું બનતું હતું.

છતાં તે કાળના સાહિત્ય જીવનમાં કેટલાંક સૌંદર્ય પણ હતાં. અર્વા-
ચીન સમયના લેખકોના જીવનમાં જે ચીડીઆપણું, ઉતાવળ, અનિપરિશ્રમ,
ધણાંખરાં હિંચ જીવનને નિરાશ કરતી ધણી જાતની ચિંતાઓ અને તેમના
જીવનને બ્રષ્ટ કરતી કાર્તિની હિંચાઓથી લાઘવા, જોવામાં આવે છે, તેમાંથી
કાંઈ તે સમયે લેખકોના જીવનમાં નહોતું. વ્યાકરણના પ્રવૃત્તિમય જીવનની
ચિંતાઓથી રહિત થઈ મઝામાં શાંતિથી સાધુઓ અભ્યાસ કરતા અને લખતા
હતા, નિશંક મને ધર્મને અર્થે જ પોતાનું જીવન તેઓ ગાળતા હતા. વિશ્વના
પ્રશ્નનું નિરાકરણ તેમના મનને થયેલું લાગતું હતું, કાર્તિની હિંચા તેમને
મિલકુલ નહોતી; માત્ર પાપ-મોચનના તેઓ ઇતિહાસ હતા, અને અન્ય
દુનિયામાં સારા બદલાની આશા રાખતા હતા. સાહિત્ય અને ધર્મ વચ્ચે
કેવો સંપ હતો તે દર્શાવનારી અનેક વસ્તુઓ છે. એમાં મેક્સન મળનો
પ્રથમ મોટામાં મોટો કવિ સીડમન થઈ ગયો છે. તેને માલમ પડ્યું કે
વ્યાવહારિક જીવનનું ગાન કરવા તેની શક્તિ કામમાં આવતી નહોતી.
પણ અવનમાં કાંઈ આકૃતિએ એને 'સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ' ગાવાનું કંઈ ત્યારે
તેની કવિત્વ શક્તિ ખીલી નીકળી અને પછી તે મોટો કવિ થઈ પડ્યો.
એક પાદરી ધણેજ દુરાચારી હતો અને તેણે અસખ્ય પાપ કર્યાં હતાં,
પણ ધર્મનું એક મોટું પુસ્તક તેણે લખ્યું હતું અને તેના અક્ષરો તેના
ગાંધ કરતાં મંખ્યામાં મેહેજ વંદી જવાથી નરકમાં જતો એ ખચી ગયો.
સ્પેનમાં એક છોકરો ભણવાથી ટટાળી બાપને ધેરથી નાસી ગયો, અને
સ્પેનમાં એક રમણમાં એક કુવાને કાંડે જઈને બેઠો. કુવા ઉપર પાણીમાં નેણે
ઉંડા લીસોટા નેયા. એક છોકરી પાણી ભરતી હતી તેને એણે એ બાળ
તનો ખુવાસો પૂછ્યો. છોકરીએ કંઈ કે નારનાર દોરડું પસાનાથી એ છેદ
પડ્યા છે. છોકરે વિચાર કર્યો કે ત્યારે નરમ દોરડાથી કંઈ પાણી પણ
ધમાઈ જાય છે, ત્યારે લાંબી ખનથી તેની છુદ્ધિની જડતા પણ મેશક જતી
ઝે જ. આ વિચારથી એને પરતાવો થયો, પાછો ઘેર ગયો અને ભણ
વામાં પ્રવૃત્ત થયો. અને મોટો મન એ થઈ પડ્યો. એક પતના મુઝા
પછી વીશ વર્ષ તેની કમર જાલી તો તેનું બાળ શરીર ખનાઈ ગયું હતું

મનુ જે હાથે કથમ ઝાલી હતી તે તો તેઓને તેવોજ રજો હતો, ઇત્યાદિ અનેક કથાઓ માહિત્યમાં હિમનથી અને વિશ્વદિધી જીવન ગાળના મનુઓની ગણના ધર્મ-વીરમાં થતી.

પરંતુ આથી વાતોથી આપણે ભૂલાવામાં પડવાનું નથી, કેમકે કેથોસિક સમ્રાટનો સર્વોપરી કાળ મનુષ્યની જીવિના ઇતિહાસમાં એકંદરે ધણો જ ખેદનીય નીવડયો છે. ઉપયોગી અને ઉન્નતિપ્રેરક અભ્યાસ કાઢ કરતું નહિ, અને પ્રિરિત આલમની સઘળી શક્તિ ધાર્મિક વિષયોની ઉલ્લપોદમાં જ ખરચાતી હતી. કેથોસિક સંસ્થા જે કહે તે સચોટ ગણાતું હતું, તેથી વેહેમનાં ઝુંડ ઉઠાં થયાં અને તે ઝુંડ ચાનના માર્ગમાં અંતરાપ રૂપ થયાં. કાઢ હિંમતથી તપાસમાં પ્રવૃત્ત થતું તે તેના ઉપર જાદુ અને પાખંડનાં તોહામત આવતાં હતાં. કેવળ અંધશ્રદ્ધામાં જ સર્વોત્તમ સદાચાર ગણાતો હતો; અને શંકા કે પ્રશ્ન કરવાની ટેવ, નિષ્પક્ષ અભિપ્રાય બાંધવા માટે વિચાર કે વિવેચન કરવાની પ્રકૃતિ, વિવાદના ત્રિયમમાં બન્ને પક્ષનું સાલ-જવાની ઇચ્છા અને અવિવેચી પૂર્વ-વલણમાંથી જીવિને મુક્ત રાખવાની વાત, પાપ રૂપ ગણાતાં હતાં. શંકા અને ભૂલને પાપ ગણવાની માન્યતા સાર્વત્રિક થઈ ગઈ, અને આ વેહેમ ધણોજ અનિષ્ટકારક નીવડયો છે એમાં કાંઈ શક નથી. હકીકતની ભૂલ તપાસથી સુધરે છે; શોધખોળની પદ્ધતિ-ઓની ભૂલ પણ ધીમે ધીમે ફેરવી શકાય છે; પણ મનની જે વૃત્તિ તપાસ ન પાપ રૂપ ગણી તેનાથી બહીને નાસતી ફેરે અને શંકાની અવસ્થાને ગુનાની અવગ્યા ગણે તે માણુમના મનનો જન્મરો રોગ છે અને લાંબા કાળ પર્વત ખસે નહિ એવો હોય છે. આ પ્રમાણે યુરોપની જીવિમાં એક મોટા રોગ પેડો; અને જ્યારે ફળવણીની વાત મહાના હાથમાંથી વિશ્વ-વિદ્યાલયોના હાથમાં ગઈ, જ્યારે મુસલમાની વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોને પ્રચાર થયો અને જ્યારે જીવિ-સ્વાતંત્ર્ય અને ઔદ્યોગિક કાળની સ્વતંત્રતા આવી, ત્યારે જ ધર્મની ધજા હેડે પડી અને યુરોપની જીવિ નિરોગી થઈ પાછી સજીવનતા પામી.

મધ્યકાળના શુદ્ધિવિષયક અધિકારનું જે ચિત્ર અમે ઉપર આપ્યું છે તે અલમત ત્રિપાદમય છે. પ-ત્તુ કેટલાક લેખકો આ મધ્યકાળના યુગના નખાણુ ભારોભાર કરે છે. આ વિષયની લાખી તપાસમા હિનર્થા મિવાય તે લેખકોની જે ત્રણ બાબતોમા ભૂન થાય છે તે બતાવનાની અમે રજા લઈએ છીએ.

યુરોપનું સઘળું જ્ઞાન લાગ્યા વખત સુધી મરોમા પ્રવિષ્ટ રહ્યું હતું એ વાત બેશક સાચી છે. અને આ હપ્તકત ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢવામા આવે છે કે જે આ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ ન હોત તો આ જ્ઞાનનો તત્ત્વ નાશ જ થઈ જત પશુ આ અનુમાન સાવ સાચુ નથી, વિધર્મી મહા-નભ્યના મમયમા દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર શુદ્ધિમય જીવન પ્રમરી ગએલું હતું મિસર અને એશિયામાઇનોર સુધારના મોટા પ્રયત્ન થઈ પડ્યા હતા. ગ્રીસમાં હજીપણુ વિદ્વત્તા ગહી હતી. ગ્રેસ, ગ્રોસ અને પ્લિટન પણ પુસ્તકશાળાઓ અને શિક્ષકોથી ભરેલા હતા. ધર્મી શહેરોની શાળાઓ પણ પ્રમિદ્ધ હતી આમ શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ ચમગ હતી અને ઠેકાણે ઠેકાણે શાળાઓ અને શિક્ષકો હતા લાગીન સાહિત્યની આવી વિસ્તૃત પ્રવૃત્તિ પ્રતિકૂળ સંજોગોમા પણ એકદમ બધ થઈ જત એમ માનવું કેવળ હાસ્ય જનક છે તેથી ધારો કે કેથોલિક મપ્રદાય ઠામુકો અસ્તિત્વમા જ આવો ન હોત, તો મનુષ્યના મન અન્ય પ્રદેશમા મચરી વિકાસ પામત, અને વધારે નહિ તો છેન પ્રાચીન ખજનાનો થોડોક ભાગ પણ અન્ય રીતે જળવાઈ ગેહત તેથી કરીને પ્રાચીન કાળના જ્ઞાન-ભાગરથી કેવળ અજ્ઞાન તો આપણે ન જ રહેત બહુ તો મા-અથા સાહિત્ય-પ્રધોની સરક્ષક થતી હતી, પણ ઉત્પાદક નહોતી પવિત્ર સ્થળો ગણાતા હોનાથી તે અધાહુનીના સમયમાં ગયોનું સરક્ષણ મરોમા ચતુ હતું, અને ધર્મની એન્નાને લીધે ખ્રિસ્તિ પ્રદેશોમા વિચારોની આપ લે છટથી થતી હતી એ મધુ ખડ, પ તુ સાહિત્યના ક્ષેત્રમા ધર્મ સિનાય અન્ય પ્રવૃત્તિમાંથી મનુષ્યના મનને એરો કેવળ વાળી નીધુ અને લોકોને કેવળ હાજ હા કટેનાગ શ્રદ્ધાવાન બનાવી મૂક્યા એ નુકસાન મહત્તી સત્થાએ મોટા કયા છે

વળી કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે કેટલાક ગ્રીકઓ પર્યંત મહા સુદ્ધિમાન પુરુષોજ મહાન ધર્મ-ચાલુવેત્તા હતા; તેથી કેથોલિક ધર્મ કે જેણે એવા-સમર્થ પુરુષોને ઉપજાવ્યા હતા તે જો ન થયો હોત તો જગત માટે અંધકારમાં વ્યાપ્ત થઈ જાત. આ દલીલ પણ હાર્યજનક છે. એક કેદીએ પેતાની આખી જીંદગી અંધારી ઓરડીમાં ગાળી હતી, અને દીવાલની એક તડમાંથી જ માત્ર પ્રકાશનું જ્ઞાન એને મળું હતું. તેથી તે એમ ધારવા માગે છે જો આખી દીવાલ જતી રહેશે તો એ તડ પણ એની સાથે જતી હોશે; અને તેથી એટલો પ્રકાશ પણ આવશે જ્યાં થઈ જશે. ઉપલી દલીલ પણ આના જેવી જ છે. મધ્યકાળનો કેથોલિક સંપ્રદાય ધર્મ સિવાય મન્ય અભ્યાસની અવગણના કરી તેને દાખી દેતો હતો, અને સુદ્ધિમાન ધર્મ શુદ્ધને દ્રવ્ય, આખરે અને સત્તા આપતો હતો. એટલા માટે, ત્રાસાવિક રીતે જ સુદ્ધિમાન પુરુષો એને સાંપડતા ગયા; પરંતુ કેથોલિક ધર્મ આખો નહોતો તોપણ એ પુરુષો તો હયાત જ રહેત અને અન્ય દેશમાં પ્રવૃત્તિ કરત.

સુદ્ધિના દોષમાં મધ્યકાળના કેથોલિક સંપ્રદાયે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કાંઈ જ કરી નથી એમ અમારું કહેવું નથી. મહાન નૈતિક કે ધાર્મિક ઉત્સાહ હમેશાં સુદ્ધિમાનની સુદ્ધિને કાંઈક જાગ્રત કરે છે, અને મહત્તી સંસ્થાઓમાં અમુક નકારની સુદ્ધિને ખીલવવાની ખાસ યોગ્યતા હતી. સેંત ટોમસ એકવિનાસ અને તેના અનુયાયીઓના ગ્રંથો અને બેનેડિક્ટાઇન સંસ્થાના સાધુઓની વિદ્યાળ અને પવિત્ર વિદ્વતા તેમને માન આપાવે એવાં છે. પરંતુ નવાઈની વાત એટલી જ છે કે સાહિત્યને દીપાવે એવા અસંખ્ય માણુઓની હાજરી એ સંસ્થામાં હતી છતાં, અને મંજોર અને સ્થિતિની સંપૂર્ણ અનુકૂલતા હતી છતાં, પ્રાચીન રોમની ભાષા કે સાહિત્યના સામું તેણે જોયું નહિ અને મનુષ્ય જાતના સંગીન જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો કર્યો નહિ. વળી આ વાત પણ ખરેખર લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે જે કાળે કેથોલિક સંપ્રદાયની સત્તા અત્યંત મપૂર્ણ હતી ત્યારે પણ, કેટલાક મહાન કાર્યો જે થયાં

હતાં તે કાં તો ધાર્મિક વગરનાં વિરોધી થયાં હતાં અને કાં તો તેની અદારનાં હતાં. રોજર બેકન કેથોલિક ધર્મનું જ પ્રાણી ગણાતો હતો, પણ જમાનાના વધણીની વિરુદ્ધ થઇને કુદરતના અભ્યાસમાં એ પ્રવૃત્ત થયો: તેથી ચૌદ વર્ષ એને કેદમાં રહેવું પડ્યું હતું, અને મુઆ પછી એને નાદુર રાવવામાં આવ્યો હતો. કિમિયાની પ્રવૃત્તિને ક્ષીધે અથવા મુસલમાનોના ઉત્તેજનને ક્ષીધે મધ્યકાળની રસાયન શાળાઓ ઉભી થવા પામી હતી. હોકાયંત્ર, ફોડવાનો દારૂ, અને ચીંથરામાંથી કાગળ બનાવવાની શોધો થઇ હતી, પણ તે કાંઈ સાધુએ કરી નથી. દારૂગોળાની માહિતિ પ્રથમ મુસલમાનોને હતી. ઇ. સ. ૧૩૩૮ પેહેલાં યુરોપને તેની ખબર નહોતી. મંડની મંદિરાઓ તો તર્કશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ ખીલવવામાં જ કુશળ હતી. શાંત અને મેદનતુ પણ ધણકરીને પરીક્ષા કરવામાં કેવળ કાચા એવા ધણા વિદ્વાનો તેમણે ઉપજાવ્યા છે. પરંતુ વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો ભોગ આપવો એ ઉત્તમ વાત છે એવો ઉપદેશ તેઓ આપતા હતા; સૃષ્ટિ-નિર્મિતો કેવળ ખોટા વિચાર તેઓ લોકોના મન ઉપર હાવતા હતા; અને અંધશ્રદ્ધા અને અક્ષમા કે જે મનુષ્યની જીવિતે વિપર્યય છે તેમની ટેવ લોકોમાં પાડવાનો પ્રયાસ કરતા હતા.

વળી કેટલાક ધણીવાર એમ કહે છે કે કેથોલિક સંપ્રદાય મુધારામાં વિદ્યમ રૂપ થયો છે એ વાત ખરી; એણે જૂલમ અને ત્રાસ પણ ધણો કર્યો છે એ વાત પણ ખરી, છતાં એક કાલે જમાનાથી ધણો આગળ તે હતો અને તેથી મનુષ્ય જાતને ધણો જીવિત વિપર્યય લાલ થયો છે. હવે આ વાતમાં સત્યાંશ છે એ અમે પોતે ધણીવાર કહ્યું છે. પણ મધ્યકાળમાં જે સિદ્ધિઓ તેમણે પ્રચલિત કર્યાં હતા તેમના આવસ્યક પરિણામ જ આ ત્રાસ અને જૂલમ હતાં. તેથી એ સિદ્ધાંતના એકદર પરિણામો ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ. કેટલાંક ઝેર એવાં હોય છે કે જેમની અસર મુઆ પેહેલાં દુઃખને ઓછું કરી ઘરીરમાં શાંતિ પ્રસરાવે છે. પણ ઝેર અંતે ઝેર જ નીવડે છે. આ શાંતિનો સ્વીકાર કરવામાં અટચણ નથી, પણ તેની કિંમત જટલી આપવી પડી છે તે વાત પણ વિચારમાં લેવાની છે. સારી અને

નરસી એમ ત્યાં બે વાતો સાથે જ ભેગાએથી હોય છે, ત્યાં નરસીને પડી મૂકી સારીને જ વખાણવી એ જૂવ છે. એ બે વાતને છૂટી જ પાડી શકાય નહિ.

શુદ્ધિના વિકાસને કેથોલિક સંપ્રદાય પ્રતિરૂળ દેવો એ વાત આમ મિલ્ક થાય છે. તેથી કરીને અગત્યનાં નૈતિક પરિણામ પણ આવ્યાં છે. મધ્ય-કાળની બોળી અંધશ્રદ્ધાને લીધે સત્ય પ્રતિ બેદરકારીનો જન્મ થયો. ધર્મ-શુરૂઓ અસંખ્ય બનાવડી ફતકચાઓ લોકો મમશ મકચ લાગ્યા અને લોકો તે માનવા લાગ્યા. આમ ધર્મશુરૂઓમાં જ સત્યનો પ્રેમ રહ્યો નહિ, અને તેથી સત્યની કિંમત લોકોમાં પણ રહી નહિ. જે જમાનાને નિષ્પક્ષ વિચાર-ની કિંમત નથી, તેને યોગ જ કાળમાં કચનની વર્ચસ્વતાની કિંમત રહેતી નથી; અને ત્યાં અંધ-શ્રદ્ધાને ખાસ સદાચાર ગણવામાં આવે ત્યાં જુદા ઉપર દુરાચારનું કમક લાંબો વખત રહેતું નથી. વળી ત્યાં લોકોની દૃઢ માન્યતા એવી હોય કે પોતાના ધર્મમાં જ મોક્ષ છે અને સધળાં પાપમાંથી એ ધર્મ તેમને મુક્ત કરી શકે એમ છે ત્યાં પોતાના ધર્મની ખાતર જે કાંઈ કરવામાં આવે તેમાં પાપ હોય જ નહિ એવો અભિપ્રાય ટુરત જ બંધાઈ જાય છે. આમ પોને માનેવા સત્યની ખાતર સત્યનો પ્રેમ તેઓ બોધ બેમે છે. નીતિ ધર્મની દારી બની જાય છે અને ધર્મની ખાતર જુદા બોલવાનો ભય રહેતો નથી.

બીજી પરિણામ એ આવ્યું કે ગુના પેટે દ્રવ્ય ચાપી પાપમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રચાર પણ મઠ-સરથાઓમાં અપ્રસ્થાતે આવ્યો. ઉદયની વિશુદ્ધિને લીધે પ્રથમ વિધર્મીઓના ધર્મમાં અને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મુખ્ય બેદ પડતો હતો. સામાન્ય રીતે વિધર્મીઓમાં ધર્મ-સેવા અને નીતિને કાર્ધ સંબંધ નહોતો. અતિ દુષ્ટ માણસ પણ ધાર્મિક ક્રિયા કરી શકતો અને બક્ષીસો કે બળીદાનથી દેવને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કરતો. પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ કહેતો કે હાથમાં દેવને માટે સોનાનું છત્ર હોય પણ પેટમાં પાપ હોય તો તેથી શું ફળ થવાનું હતું? પરંતુ પૈસા આપીને પાપથી મુક્ત થવાની વિધર્મીની ભાવના ધીમે ધીમે પાછી સજીવન થઈ અને મઠની સરથાઓમાં

ખડુ બળવાન થઈ પડી. સખાવતમાં ખ્રિસ્તિઓ મશહૂર હતા. અને તેથી 'એક ગણું દાન અને સહસ્ર ગણું પુણ્ય' જેવા સિદ્ધાંતનો સખળ ઉપદેશ ગુરુઓ આપવા લાગે તો તેમાં નવાઈ નથી; અને લોહી અને અસાની માણુઓ ઉપર આવી સ્વાર્થ ગણુત્રીની અસર પ્રમળ થાય તો તેમાં પણ આશ્ચર્ય નથી. એવું કહેવાય છે કે હવેગ્રિયસ નામનો એક માણસ ખ્રિસ્તિ તો થયો, પણ અહીં ધર્માદામાં ખરચેલા નાણાં ત્યાં મળતા હશે કે કેમ ? નેનો એને ખડુ શક રહેતો. તેથી સિનેસ્પસ નામના ધર્મગુરૂને ત્રણસેં સોના મ્હોગે ધર્માદા કરવા એણે આપી પણ તેની પહોંચ એણે લીધી, અને મુઆ પછી એ પહોંચ પોતાના હાથમાં મૂકવાની લવામણુ કરી તે મૂકી ગયો. ત્રણ દિવસ પછી સિનેસ્પસને ઝાપ્તમાં આવી એણે કહ્યું કે હું ખ્રિસ્તે તેનું દેણું પતાવી દીધું છે, અને તેની પહોંચ એના મડદાના હાથમાં કબરમાં છે. કબરને ખોલી જોતાં પહોંચ મળી આવી અને ફારગતી પણ બેગી હતી.

લોકોની આવી લાગણીથી મડની સરચાઓને પુષ્કળ વાગ્યા મળ્યા લાગ્યા. વળી મડની મિલકત ઉપર કર વિગેરેનો બોલો નહોતો. તેથી મડની મિલકત વધી પડી. પણ તેની એક બીજી અસર પણ થઈ. ઘરના બારે બોળમાંથી મુકન રહેવા સાધુઓની સાથે જોડવણુ કરી માણુઓ પોતાની મિલકત મડને નામે ચડાવવાનું કપટ કરવા લાગ્યા. વળી સાધુઓ ગરીબોના મરણક ગણાતા દોવાથી ગરીબોને આપવાને બદલે મડમાં જ લોકો આપવા લાગ્યા. સેતના સ્મારક ચિહ્નો કે અમતકારિક ચક્રિચણી પવિત્ર પ્રતિદૃતિઓ મડમાં જ રહેતા દોવાથી લોકોના ટોળે ટોળા આવી ત્યાં સેતના આશ્રમમાં રહેતાં. માદગી, લવ, શોચ કે પગ્ગાતાપના સમયે મરમાં નાણાં અપાતાં હતા અને બદવામાં મેંતની કૃપાની વોરગત થતી હતી. અને મોટા મોટા ગુનાની માફી મરતી વખતે મોડું દાન કે વારસો આપીને મરના ખરીદી લેતા હતાં આવી વેદેમ એ વખતે પ્રચલિત હતો.

એક મદાન ઇતિહાસકાર કહે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રાથમિક ઇતિહાસની ત્રણ ઝનનજ અવસ્થા જોઈ શકાય છે. પ્રથમ અવસ્થામાં એ ધર્મ-

માં નીતિનો પ્રગ્ન હતો; બીજી અવસ્થા કે જે પાંચમા સૈકામાં શિરો બિંદુએ પહોંચી હતી તેમાં આસ્તિકતાનો પ્રગ્ન હતો; અને ત્રીજી અવસ્થા કે જે સાતમા સૈકાથી શરૂ થાય છે તેમાં મઠોને બદલી આપવાનો પ્રગ્ન હતો. ખ્રિસ્તિધર્મના જોર આગળ અને જંગલીઓના ટુમલા પછી લોકોની અજ્ઞાનતાના લીધે પાખંડના પજાડા અને તરફડીયાં હવે અદસ્ય થઈ ગયાં હતાં; અને છઠ્ઠાથી જારમાં સૈકાના લગભગ અપૂર્ણ અંશકારમય મમય સુધી પશ્ચિમમાં કેથોલિક સંપ્રદાય સર્વોપરિ પડે રહ્યો હતો, અને તેની માથે ચુંકેયાં થઈ શકે એમ નહોતું. પાખંડને પરાસ્ત કરવામાં આગળ વપરાતો હિસાબ હવે દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં વપરાવા લાગ્યો; અને ઉપર કહેલા પ્રકારે સરથાની સમૃદ્ધિ ધણી વધી ગઈ. ધર્મનો ઝુંડો જમાવવાનું કામ હવે સાધુ, સન્યાસીઓને રહ્યું નહોતું; અને પૈમા તે પુષ્કળ હતો, તેથી તેઓ વિલાસી અને દુરાચારી થવા લાગ્યા. મૂળથી જ આ સાધુઓનો મોટો લાગ ધર્મની તીવ્ર લાભણી કે પ્રજાગ વૈરાગ્ય-ચિત્તને લીધે મન્યાસી થયો નહોતો, તેથી લાગ અગતી તેઓ પોતાનું અભ્યર્ચન-વ્રત બંધિત કરવા લાગ્યા; અને પૈમા લઈ લોકોને પાપથી મુક્ત કરવાનો ધંધો તેઓ લઈ બેઠા; અને તેથી સંસ્થામાં સમૃદ્ધિની રેલછેલ થઈ રહી. આ શાશ્વતીય ચિત્રમાં કવચિત્ સારી દેખાઓ પણ દેખાય છે. આધરીય સાધુઓ લોકોનું અરાગ્ય રીતે મેળવેલું નાણું લેવાની ના કહેતા હતા; અને હંથા પ્રકારની કેટલીક મઠ સંસ્થાઓ મુરોખમાં કોઈ કોઈ સ્થળે હતી; અને પૈમા આપીને ગુનામાંથી બચી જવાની વાતને નિંદનારી કેટલીક દત્ત કથાઓ પણ ઉપજી હતી. પરંતુ એકદરે ધર્મગુરુ લટજીયા હતા અને લોકો વેહેમી અને જોળા હતા. ઇગ્લાંડમાં પોપની વારંવાર પૈસાની માગણીથી ધણો જુરસો ફેલાયો હતો, અને તેને લીધે જ પોપથી સ્વતંત્ર થવાની પ્રજાગ ઇચ્છા ઇગ્લાંડને થઈ હતી. 'પીટરનો પેન્સ' એ નામનો કર લઈને જે પોપોએ ઇગ્લાંડને આચરવાંડ ઉપર ચડાઈ કરવાનો પરવાનો આપ્યો હતો. ધર્મ સુધારણાના આગલા સૈકામાં મઠોની સમૃદ્ધિને લીધે તેમાં અનાચારનો ગ્રાસ અત્યંત વધી પડ્યો હતો. અનાચાર વધવાથી

પાપ સુકિતને અર્થે સંસ્થાને નાણું વધારે મળતું ગયું અને પાપ-ક્ષમાની ચિદ્રીઓનો ગેર ઉપયોગ સ્વચરના બળવાનું પ્રથમ કારણ હતું. પરંતુ તે પહેલાં ધણા સૈકાઓ સુધી મઠની સંસ્થાઓનાં સદ્ગુણ છળકપટ ચાલુ રહ્યાં હતાં. ધર્મની ધાસ્તી બતાવી એ સંસ્થા પૈસો ભેગો કરતી અને આમ ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓની સમૃદ્ધિનો મોટો ભાગ સંસ્થાના ખર્ચનામાં વ્યયો ગયો.

ધર્મની ધાસ્તી પરત્વે કેથોલિક સિદ્ધાંતનાં મુખ્ય લક્ષણો સ્પષ્ટ હતાં. તેઓ કહેતા કે તે સંસ્થાની બહારના બધાં માણસો નરકની નિરંતર જ્વાળાના ભોગ બની અસહ્ય દુઃખ ભોગવશે, અને પરલોકનાં તીવ્રતમ દુઃખની પાસે આ દુનિયાનાં અત્યંત તીવ્ર દુઃખ પણ કાંઈ દિસાબમાં નથી. મઠની સંસ્થાએ આ નિષ્કુર વાત ઉપાડી લીધી અને કથાઓદ્વારા તેનાં તીવ્ર ચિત્ર આપવા લાગી. જંગલમાં ફરતાં ફરતાં સંત મેકરિથમે એક ખોપરી જોઈ. એણે પોતાનો દંડ એને માર્યો એટલે ખોપરી બોલવા લાગી. 'ખ્રિસ્તિ ધર્મ આવ્યા પહેલાં હું વિધર્મીઓનો ધર્મ ગ્રહ હતા. હવે અમે બધા આકાશ જેટલી ઉંચી અગ્નિની જ્વાળાનું અસહ્ય દુઃખ નરકમાં ભોગવીએ છીએ. અમારી પીઠપીઠ બાધી અમને દુઃખ દેવામાં આવે છે, તેથી એક બીજાનું મ્હોં પણ અમે જોઈ શકતા નથી. બીજું તો રક્તું, પણ અમે એક બીજાનું મ્હોં માત્ર જોઈ શકીએ એવી પ્રાર્થના તમે કરો તો ઘણું સારું, કે અમને એટલો દીકાસો તો મળે.' ઇસાદિ.

પછી તો માધુઓના ઉઘોગથી પ્રત્યક્ષ દર્શનનું આપું સાહિત્ય ઉભું થયું; અને મરેલાં માણસો નરકનાં દુઃખ જોઈ પાછાં આવી તેમનું વર્ણન કરવા લાગ્યાં. એક સ્ટીવન નામના માણસનું મૃત્યુ બૂલથી થઈ ગયું; અને નરકને બારણે જતાં બૂલની ખગર પડી, પણ નરક જોવાની એને રંગ મળ્યા. તેથી એણે નરક જોયું અને તે પાછો આવ્યો ત્યારે બીજો દિવસે બીજો સ્ટીવન મરી ગયો. નરકને દરવાજો જવાબામુખી પર્વતો હતા, અને એક સાધુએ નરકમાં ગમના એક પાદશાહને જોયો હતો. પરંતુ આથી પણ વિશેષ બયાનક અને અત્યંત કમકમાટી ઉપજાવે એવું નરકનું ચિત્ર તેઓ આપતા હતા. નરકની મધ્યમાં લાલચોળ સાંકળથી જકડીને મેનાનને

આંધ્રો હતો. તેની ચીસોથી આખું નરક ચરચરી જતું હતું; પણ તેના હાથ છૂટા હતા અને તેથી શાપિત જીવોને પોતાના દાંતથી ઘસતી ચેડે છૂંદી નાંખી એ ખાઇ જતો હતો અને પોતાના ધગધગના ગળા વાટે તેમને ખાઇ બહાર કાઢતો હતો. કેટલાક જીવને પિશાચો વારાફરતી અગ્નિમાં અને બરફમાં બોળતા હતા, કેટલાકને તેમની જીભથી લટકાવી રાખતા હતા; કેટલાકને ગુહરી નાખતા હતા, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. આ બધાં ચિત્રોમાં હડહડતું જૂઠ્ઠાણું અને ઇશ્વરની નિંદા છે એ દેહેવાની જરૂર નથી. ત્યારે પરલોક પણ આપણી સૃષ્ટિના જોવો જડ હોયો ! દયાળુ ઇશ્વર, શું એવાં દુઃખ દેતો હશે !

પરંતુ આવાં ચિત્રોથી મૈકાઓ પર્યંત મનુષ્યનાં મન દુઃખિન અને વ્યથિત થયાં હતાં. પાખડી પેલેજીયમ વિના મધ્યના ખ્રિસ્તિઓ એમ માનના હતા કે આદમના કામથી, પૃથ્વીમાં દુઃખ અને મોત સજ રૂપે પેદા થયાં છે. પૃથ્વીનો નાશ પાસે જ છે એમ સામાન્ય રીતે સૌ માનતા હતા; અને માથે પડવાનાં દુઃખની કષ્ટ કલ્પના કરતાં હતાં. ઈથોલિક ગુફાઓ નરકનાં ભયાનક ચિત્રો આપી એ કલ્પનાને સચેત રાખતા, અને નમળાઇ કે માંદગીના પ્રભેગે માણસો સેતાન કે પિશાચને સાક્ષાત્ જોતાં હતાં. ખ્રિસ્તિઓની કમળાવાળી આંખને આખી દુનિયા શાપિત અને ઇશ્વરે તર-છોડેલી લાગતી, એક ગામડીઆ છોકરાએ સખ્યાકાળના શાંત મમથે પ્રશ્ન કર્યો કે દૃષ્ટિ-અર્થાદાની નીચે જતો સૂર્ય સતો કેમ દેખાતો હતો ? તેને જવાબ મળ્યો કે એ મમથે સૂર્ય નરકમાં નજર નાખતો હતો માટે.

હુંડેકના પ્રત્યક્ષ-દર્શનોમાં એમ વર્ણવ્યું છે કે બીજાંઓને નરકમાં દુઃખ પામતાં જોઇને તે બોલી ઉઠ્યો : “અફસોસ, ન્યામી ! મેં જે વાંચ્યોર માંભલ્યું હતું કે દુનિયા પ્રભુની દયાથી ભરપૂર છે તેમાં ત્યારે શું સત્ય ?” જે લોકો વિષમીઓના દેવોને ઇર્ષ્યાજોર અને ક્રાંધાસકત કહી તેમની એક સમયે નિંદા કરતા હતા તે જ લોકો પોતાના ઇશ્વરને મનુષ્યની અત્યંત કૂરતા કરનાં પણ વધારે કૂર કહે અને ચિતરે એ પણ એક નીતિના ઇતિહાસમાં

અતિ અગ્નયખીની વાત છે. અસખ્ય માણસો નરકની જ્વાળાનું દુઃખ નિરં-
તર ભોગવે, અને તે પણ વળી, ઘણાખરા તો પોતાના ગુના માટે નહિ
પણ પોતાના આપદાદ્યએ કરેલી ભૂલને માટે, અથવા અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર કે
દત્તિદાસના ગુચ્ચાડા ભરેલા પ્રશ્નમાં પોતાના ભૂલ ભરેલા વિચાર માટે
તે વાત ખરેખર ધણી દૂર અને ગેરવાજબી છે, એવા ધર્મમાં નીતિનો
પાયો ઉઘો વળી જાય છે. ધર્મનો એવો સિદ્ધાંત કોઈ સમજી માણસ
સ્વીકારે જ નહિ, કારણ કે એવા સિદ્ધાંતમાં આનંદ માણતો માણસ પિશાચી
હેવાનજ થાય છે. છતાં પીટર લોંગાર્ડ કહે છે કે ઇશ્વરના પ્રિય માણસો-
ને જ અન્ય ધર્માનુયાયીઓ નરકમાં કેવાં દુઃખ ભોગવે છે તે નજરે જોવાનો
પ્રસંગ મળે છે; અને તેમને યતા દુઃખમાં ઇશ્વરનું વેર હોવાથી ન્યાયી
માણસ તે જોવામાં આનંદ જ માણશે.

પોતાના ધર્મને અનુસરીને દરેક જાનન સ્પષ્ટ કરી આપવાનું જે
થેયું પાંચમા મૈકાઓમાં ધર્મ ગુરૂઓને લાગ્યું હતું તેના પરિણામે સ્વર્ગ
અને નરકનાં આ પ્રત્યક્ષ દર્શનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. વળી તપોમય અને
એકાંતિક જીવનની જામણાને લીધે પણ સાધુ સન્યાસીઓને એવાં દર્શનો
યાતાં; અને વળી જાણી જોઇને લોકોને છેતરવા ગયો પણ ખડુ હંકારી.
પરંતુ ધર્મ ઉપજાવેલી આ તીવ્ર ધાસ્તીમાંથી છટવાનો ઉપાય પણ વેહેમે
જતાવી દીધો હતો. એક તરફથી દુષ્ટ પિશાચો હવાન હતા, તો બીજી
તરફથી ફિરિસ્તાઓ પણ હવાત હતા. તે વિષે મઃ કે દેવગમાં જઈ છટે દાથે
બક્ષીસ આપો અને તમારૂં રક્ષણ કરવા ગુરૂ સાહેબ સમર્થ છે, એવી અનેક
યાતો કહેવામાં આવી હતી. આમ એક તરફથી ધર્મ ગુરૂઓ ધર્મને નામે
લોકોના મનમાં તીવ્ર ધાસ્તી ઉપજાવતા હતા, અને બીજી તરફથી તે ધા-
સ્તીઓનું નિવારણ કરવા પોતે મર્મર છે એમ મમજાવતા હતા. ખ્રિસ્તિ
ધર્મને આવી રીતે જઃ જનાવી દેવાનો પ્રચાર ફટલો બધો વધી ગયો હતો
તે જેમણે મધ્યકાળનું સાહિત્ય તપાસ્યું છે તેમને ખાલમ છે. સારાંશ ૨
અનેક વેદેમ વધી ગયા હતા અને તરેહવાર ચમન્કારો ગુરૂઓ જતાવવા
વાગ્દા હતા, અને લોકો તે માનવા લાગ્યા હતા. ૧૫૫૪માં જોના ધર્મ જેવો

જ ખ્રિસ્તિધર્મ પોતે જ અનેક દેવતાદી અને મૂર્તિપૂજક હવે મની રહ્યા હતા. ઉપર કહેલાં અનેક કારણોને લીધે પાદરી વર્ગની સત્તા અને સમૃદ્ધિ વધી પડ્યા, અને તેઓ સર્વોપરિ સત્તા ભોગવવા લાગ્યા હતાં. તેમની સામે થાય એવું કાંઈ રહ્યું નહિ, અને બધી જાતની કેળવણી તેમના હાથમાં આવી ગઈ. યુરોપનાં જ્ઞાન અને કળા આ ધર્મમાં ગરક થઈ ગયાં, અને દ્રવ્ય, પદ્ધતી અને લશ્કરી સત્તા પણ તેના કમળમાં આવી; અને યુકિત અને વ્યવસ્થાથી આખા યુરોપ ઉપર એણે પોતાની સત્તાની જાગ પાથરી દીધી. ઉપરાંત અપૂર્વ ચતુરાઈથી પોતાની સંસ્થાનું તે ધર્મ રક્ષણ કરતો હતો. દરેક શંકાને તે પાપ ગણતો, અને જો કાંઈ સંદેહ પણ શકા કે પ્રશ્ન કરે તો નરકનું અતિ બીડામણું ચિત્ર તેની સમક્ષ તે રજુ કરતો; તેથી શિક્ષા કરનારની કદવના ચરચરી જતી હતી.

અજ્ઞાનતા અને વેદમના આવા જમાનામાં જે શસ્ત્રો પુરુષોએ આવી જાગમાંથી યુકત થવા હિંમત કરી હતી અને આપણા જ્ઞાન અને સ્વતંત્રતાનો પાયો રાખ્યો હતો તેમને માથે અનેક દુઃખ પડ્યાં હતાં અને તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. પણ તેમના અંતરમાં આ સંસ્થાએ જેવી વેદના ઉપજાવી હશે તેનો ખાસ આવર્ષો પણ આપણને મુશ્કેલ છે. પર-પણથી આત્મા આવના વિચારોને તજી દેવામાં પાપ છે, તેમના સ્વતંત્ર વિચાર તો જાગ કરતા પિશાચોની ઉશ્કેરણીના પરિણામ છે, અને એવી શંકાસ્પદ દશામાં જો એનું મૃત્યુ થયું તો નરકનાં તીવ્રતમ દુઃખો તેમને માટે તૈયાર જ છે; આવા આવા ઉપદેશથી પોતાને કેવળ એકલા પડી ગયેલા તે માનતા, કાંઈ વિરહ મસ્થા પણ નહોતી કે તેનો આશ્રય લઈ તેવો પુરૂષ પોતાના મનનું સાંત્વન કરે. માનુષી પાપને લીધે મૃત્યુ થાય છે, ઇશ્વરના વેરને લીધે દુઃખ થાય છે અને સધળા કુદરતી જનાનો ઇશ્વરના જીટક જીટક ચંમતકારો છે; આવા આવા ધાર્મિક વિચારોનું ખડન કરવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને અંતિહાસિક વિવેચન પણ તે વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં નહોતાં. જ્યાં જુએ ત્યાં એને અંધ-શ્રદ્ધા જ પ્રસરેલી થામતી હતી અને ધર્મ ગુરૂની ધમકી તેમની સમક્ષ સનત રહેતી. આવા વખતમાં શુદ્ધિની સ્વતંત્રતા જાગવી રાખવાનું કામ જેટલું

વિકટ અને વેદનાકારક થઇ પડતું હશે તેનો અત્યારે ખ્યાલ આવવો પણ આપણને કઠિન છે.

અગીઆરમા, મારમા અને તેરમા સંક્રામાં દુબોડોર નામના ફ્રેંચ લોકો ક્રિયા કવિઓએ આ નરક દર્શનોનું ઉપહાસ કરી જન-સેવા સારી હતી. તથાપિ વિધર્માઓના સાહિત્ય અને મુસલમાની ધર્મના આવા ઉછરી આવેલા સ્વનંત્ર વિચારોની સહાય વિના કેથોલિક ધર્મે અસ્ત કરેલા મુરોપની છુદ્દિનાં આ બંધનો તટત કે નહિ એ શંકા પડતી વાત છે. શાખ, આખાદી, સાહિત્યનું પુનરુજ્જવન, કુસેડ નામની લગ્નપત્ની પછી ધર્મ ગુરૂઓ વર્ગની પડતી, અને ધર્મ-સુધારણાથી કેથોલિક સમ્રદાયની અસ્તવ્ય સ્વતા, ઈત્યાદિ કારણોને લીધે નરક-દર્શનોની માન્યતા ધીમે ધીમે નિર્બળ થઇ નષ્ટ થઇ ગઇ. પરંતુ એક બીજા સિદ્ધાંતથી પાદરી વર્ગનો પૈસો વધવા પામ્યો હતો, અને તેમાં પરલોકમાં પાપ-નિવારક સ્થળની યોજના હતી.

કેટલાંક માણસો સ્વર્ગમાં જાય એવાં સદાચારી નથી હોતાં, અને નરકનું નિરંતર દુઃખ ભોગવે એવાં દુરાચારી પણ તે નથી હોતાં; તેમને માટે પરલોકમાં એવું એક સ્થળ હોય છે કે જ્યાં તેમના પાપનું નિવારણ થતાં તેઓ શુદ્ધ થાય છે; આ સિદ્ધાંત હાલમાં પણ કેટલાક માને છે. કેથોલિક મતમાં આ પાપનિવારક સ્થળની યોજના હતી. પણ તે ખ્રિસ્તિઓને માટે જ હતી. અન્ય ધર્મોમાં તો બધા નરકમાં જ જવાના હતા. પરંતુ આ પાપ-નિવારક સ્થળની યોજનાથી ખ્રિસ્તિઓને પણ કોઇ જાતનો દીવાનો મગવાનો સંભવ નહોતો, કારણ કે ધર્મગુરૂઓ કહેતા કે ગમે તેવા પાપને માટે પણ નરકમાંથી કોઇને મુક્ત કરાવવા તેઓ અમર્થ હતા. માત્ર બક્ષીસ ભેદએ. પૈસો ત્યાં પ્રભુ. વળી આ પાપ-નિવારક સ્થળમાં પડના દુઃખનું એવું તો ચિત્ર તેઓ આપના દના કે તે દુઃખ કંપનાને નરકના દુઃખ કરતાં પણ વિશેષ લાગતુ હતું. આ ધ્યનનાં પણ પ્રસાર દર્શનોની વાનો સાધુઓ કહેના દના અને લોકોની કંપનાને ત્રામ ઉપગતવા દના. બીજી બોલતુ હોય તે બોલો, પણ આટલું તો નમારે

સ્વીકારવું જ પડશે કે ખ્રિસ્તિઓ પોતાનું કાર્ય કરવામાં બહુ કુશળ હતા. પોતાના પ્રિયનમને ગુમાવી બેઠેલી વિધવા હજી તો રોવા કઢળવામાંથી માથુ પછું ઉઠું કરી શકતી નથી તેવામાં આ ગુરુ જઈ કહે કે એ રહે છે દર-મ્યાન તેનો ધણી નરકની જવાળામાં બહુ દુઃખી થાય છે અને અને ગુરુને પૈમાની બક્ષીમ આપતાં તે છુટી શકે એમ છે; તો તેમાં કેવી કુશળતા છે તે વાંચનારે પોતે જ વિચારી લેવું.

આ બધા ધાર્મિક રૂપાંતર રામના રાજ્યની પડતીથી તે શાર્લમેનના મમય દરમ્યાન થયા હતા; અને એ સમય દરમ્યાન લોકોની નીતિ કેવી હતી તેનો વિચાર કરવા બેસીએ છીએ તો પ્રથમ મુશ્કેલી એ આવે છે કે તે સમયનો વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ મળતો નથી, તથાપિ લેખકોના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે સાતમા સૈકાના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં અને તેની આગળના એ સૈકામાં રાજ્યોમાં ગેરવ્યવસ્થા અને જુલમ ધણી થતો હતો. ઇટાલીમાં વિધર્મીઓની રૂઢીઓ અને ટેવો પાછી કાંઈક દાખવ થઈ હતી, પણ ગાલના જંગલી લોકો કાંઈ સુધારા નહોતા. ધર્મગુરુઓ પણ દુરાચારી થઈ ગયા હતા. તેઓ અકરાંતીઆ બની ખૂન ખાતા અને ઉપર દારૂ ફાંસી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા. એક ધર્મગુરુએ પોતાના તાબાના પાદરીની ખાનગી મિલકત માગી; અને ના પાડતાં એને જીવતાં દાટી દેવાનો એણે હુકમ કર્યો. પ્રારબ્ધના યોગે કમરમાંથી તે છટકી શક્યો હતો; પણ તેની રાહબરાહતુ પરિશ્રામ માત્ર એટલું જ આવ્યું કે પેલા ધર્મગુરુને સોડેજ કપકો મળ્યો.

ધર્મગુરુઓ અધમ રાજાઓની ખુશમન કરતા હતા; અને રાજાઓ જુલમ કરતા હતા. ઝુનેહે નામની રાણીની ખુશમત મદદન ગ્રેગરી ધર્મ-ગુરુ પણ કરતો; અને તે રાણીનો જુલમ પણ ત્રાસદાયક હતો. હથીઆર પણ ધર્મગુરુઓ ચાપરતા અને રાખતા. ઓહમાં ઓરુ એક ખૂન પણ ન કર્યું હોય એવો કોઈ રાજા નહોતો. અને ખૂન પણ રીચારી રીચારીને ત્રાસદાયક રીતે થતું. એક ધર્મગુરુને કાંટાની પથારી ઉપર સુતાડીને દૂર દેશનિઘ્રાવ કરવામાં આવ્યો હતો. એક રાજાએ જગલો કરવા માટે

પોતાના દીકરાને, તેની વહુને અને તેની દીકરીઓને સાથે જીવતાં બાળી મૂક્યાં હતાં. રખેને તેના રૂપથી રાજા મોહિત થઈ જાય એવી ધાસ્તીથી તેની રાણીએ પોતાની સાવકી દીકરીને કુઆડી મારી નાંખી હતી. એક ધર્મગુરૂએ એક ગરીબ માણસને તેની સ્ત્રી સાથે વ્યલિચાર કરવા માટે પરાણે ધરમાંથી કાઢી મૂક્યો, પણ તે માણસે એ જાનને મારી નાંખ્યા. એક રાજકુમાર પોતાના ગુલામને અમિતી રીતિથી ગમત કરતો. એક ધર્મગુરૂની સ્ત્રીને અનેક સ્ત્રીઓને અને પુરૂષોને તપાવેલા લાલચોળ લોહથી શરમ ભરેલી રીતે રીતિવાવવાની ટેવ હતી. જુનેહો રાણીને ત્રાસ આપે એવી રીતે મારી નાંખવામાં આવી હતી.

જતાં એજ જમાનો અમુક અર્થમાં ધણો ધાર્મિક હતો. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ માત્ર ધર્મમાં હતી. દરેક જાનના પાપોનો ત્વરાથી નાશ થતો હતો. ગુરૂઓ અને પાદરીઓ તાલેવંત થયા હતા. કેટલાક રાજાઓ પણ સાધુ થયા હતા, અને ધણા માણસો સંન્યાસી થતા.

એ વખતે ઇતિહાસકારો પણ નીતિની તુલ્યના ફેવી કરતા હતા તે એક દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થશે. કલવિસ નામનો રાજા આસ્તિક ખ્રિસ્તિ થયો. ગોંડના એક ભાગમાં એક બીજો રાજા એરિયમ મતનો અનુયાયી હતો. તેના ઉપર ધર્મને બદલે ચડાઈ કરી એનું રાજ્ય એણે જીતી લીધું. કશ વિમ રાજ્ય લોભી હતો. તેનો એક સગો સિંધગર્દ તેનો મિત્ર હતો અને સ્વનંત્ર રાજા હતો. તેના છોકરાને ચડાવી સિંધગર્દને એણે મારી નખાવ્યો પછી આ છોકરાને પણ ગુપ્ત રીતે મરાવી નાખી એના રાજ્યનો કશવિમ ધણી થયો. ધીમે ધીમે પોતાનાં જ્યાં સગાં મારી નખાવી આખા ગોંડનો એ ધણી થયો. માત્ર પોતાનાં બાઈડી છોકરાને એણે જીવતા રાખ્યાં. જનાં સંત ગ્રેગરી નામનો લેખક આ રાજાનાં બારેભાર વખાણ કરી કરે છે; “ આસ્તિકોની સહાયમાં ઇશ્વર દમેશાં રહે છે; અને પાપીઓને તે ગમત અને ફર શિક્ષા કરે છે. કશવિમ આસ્તિક ટોચથી આગાદ થયો હતો; અને એલેરિક પાપી હતો, તેથી પોતાનું ગજપાટ એ ખોઈ બેઠો;

અને મુઆ પછી નરકમાં ગયો. " વહેમનું આવું રાજ્ય તે સમયમાં આવતું હતું. શાર્યમેને કાયદો કર્યો હતો કે લેન્ટ (માર્યમાં) ના અપવામોના દિવસમાં જે માંસાહાર કરે તેને દેહાંત દંડ દેવો. સેક્ષનોમાં પણ એવો કાયદો હતો, પોલ લોકોમાં એવા શુનેગારના દાંત પાડી નાખના હતા.

છતાં આવા વેહેમના સમયમાં પણ મકની સસ્થાઓથી કેટલાક ભાજ્ય આવ્યા હતા. જૂદામગારના ત્રાસથી તસ્ત થએલાને ત્યાં નિર્ભય આશ્રય મળતો હતો; જંગલી લશ્કરીઓના બળ સામે સાધુઓનું વજન પડતું હતું. લોકોના હૃદય ઉપર એક પ્રકારની ધાર્મિક છોયા પડતી અને તેથી આચરણમાં કોઈક કામગીરી આવતી હતી; અને પોતાના દાખલાથી ધણા પ્રકારની શાંત મહેનત કરવાના સાધુઓ રસ્તા ખતાવતા હતા. તેમની કાર્તિ સાંભળી લોકો મતની જગાએ જતા હતા, પણ જ્યારે તે સંતનું સાદુ જીવન તેઓ જોતા અને અનેક પ્રકારે તેમને મેહેનત કરતાં તેઓ જોતા, ત્યારે મેહેનત મજૂરી કરવામાં શરમ નથી એવો વિચાર તેમને ઉપજ્યા વિના રહેતો નહિ. ધણી કેટલાક દિવસોને સાધુઓ પવિત્ર ગણતા અને તે દિવસે મેહેનત કરતા નહિ. આ વાત મજૂર વર્ગને ધણી ક્રિમતી થઈ પડી. રવિનારે અમુક વખતે પ્રભુની પ્રાર્થના થતી. અમુક અમુક દિવસે કાંઈક કામ કરવું નહિ એવો કોન્સ્ટનટાઇને કાયદો કર્યો હતો. ધિયોડોશિયમે તે દિવસે માર્જનિક તમાસા બંધ કર્યા હતા. આમ રવિનારે અને તેહેવારોએ ગા પળાતી થઈ. તે દિવસે કામ કરે તેના ઉપર દંડીકાપ ચલાવી અને તેને શામ ધયાની કે તેનું મૃત્યુ થયાની અમત્કારિક આખ્યાયિકાઓ પણ કરવાતી. અત્યંત અધકારમય સમયમાં પણ સખાવત તો વધે જ જતી હતી. કેટલાક સાધુઓ હુ.ખીની દાઝ જાણી તેમને બહુ સહાય કરતા હતા. પારિસના ધર્મગ્રંથ મત જરમેનમે બાદીનાનો હોઝવનામાં બહુ પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. આમ એ જમાનામાં જે કે નવાઈ થાતું હતું; પણ ચોડું થાતું માંડે પણ માથે હતું.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ફેલાવો કરીને જે જનસંખ્યા તેમણે કરી છે તે વધી ક્રિમતી છે. ધર્મનો ફેલાવો કરનારા આ સાધુઓનો પ્રવાહ પ્રથમ

પેલેસ્ટાઇન અને ઇટાલીમાંથી નીકળ્યો. આ કામમાં આવર્યાંડના સાધુઓએ આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. યુરોપમાં જ્યારે કેવળ અંધાધુની આલતી હતી ત્યારે આ સાધુઓએ દેશો દેશમાં ફરી ખ્રિસ્તિ ધર્મની જમાવટ કરી લીધી.

પરંતુ તે સમયમાં અર્થાત્ રોમનું રાજ્ય અસ્ત પામ્યું ત્યારથી તે શાર્લમેનના સમય પર્યંત યુરોપમાં એકદરે વેહેમ અને દુરાચાર ધણાં જ રહી પડ્યાં હતાં. છતાં આ અંધાધુનીમાંથી પણ નવીન મમાજનાં બીજ આપણને મળી આવે છે; અને તેમાંથી ધર્મ-યુદ્ધો, જાગીર-સંસ્થા અને સૌધ-સંસ્થા જન્મ પામ્યાં. આ વાત કેમ બની તે હવે આપણે જોઈએ. આ હીસચાલમાં એ વાત સમાએલી હતી, ખ્રિસ્તિ ધર્મ અને લગાયક જીવનના સંમિશ્રણ; અને વ્યાવહારિક પદ્ધતિને માટે વધતી જતી પૂજ્ય બુદ્ધિ.

ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રથમ લગાયક વધાની કેવળ વિરૂદ્ધ હતો અને અત્યંત યાજ્ઞી લગાયમાંથી પણ પાછા ફરેલા સિપાઈઓને કેટલોક સમય વિશુદ્ધિ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના પ્રભુ જોજનમાં એ મર્યાદા ભાગ લેવા દેતી નહિ. ખ્રિસ્તિ ધર્મના મોટા મોટા આગેવાનો આ વાતના હિમાયતી હતા. કાયો કિશિયનના એક સિપાઈએ ખ્રિસ્તિ દોષાના સમયે લગવાની ના પાડતાં નેને દેહાંત દંડની સજા ચઢ હતી, અને કેટલાક કહે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો આ સિદ્ધાંત નેના ઉપર થએલા જૂલમનું એક કારણ હતું. છતાં ખ્રિસ્તિઓ ધીમે ધીમે સરકરમાં દાખલ થવા લાગ્યા હતા અને ક્રાન્ડનટાઈનના સમયમાં મોટે ભાગે સરકાર ખ્રિસ્તિ હતું. તોપણ ધર્મગુરુઓ તે વધાને ઉત્તેજન આપના નહિ. સ્વદેશાભિમાની ગરવીરને વિધર્મીઓ નમુનારૂપ ન ગણતા હતા પરંતુ કેયોલિક દેશાઓનો મધજો સદાચાર નષ્ટાદિમાં મમાદ જતો હતો, તેથી એવાઓને તેઓ ઉત્તમ ગણતા હતા અને નેથી સિપાઈઓ સાધુ ચઢ જતા હતા.

ધાર્મિક અને સદાચારી વચાથી વ્યાવહારિક પ્રયોગમાં પણ ઈશ્વર વચ્ચે પડી આપણને કનેડ અપાવે છે, એવી માન્યતાને કીચે લગાયક વધાના નિષ્ક્રિય સંપ્રદાયમાં ધર્મ પ્રથમ આવ્યો. નેથી કરીને કાર્થ અગવતી વગઈમાં

દ્વેષ મેળવવા રાજ્યો ખ્રિસ્તિ થયા હતા. ડોન્ટનટાઇન અને કલવિસને દૈવ શક્તિ કે લગ્નમાં બાળીને સમગ્રે તેમને દેવી સહાય મળી હતી અને તેથી જ તેઓ ખ્રિસ્તિ થયા હતા. આવી માન્યતાને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મ બંગાલીઓમાં પ્રસારી ગયો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. તેથી લગ્નચક્ર બંધાની વિરુદ્ધ બોલતું હવે ખ્રિસ્તિ ધર્મને પાલવે તેમ નહોતું.

વળી ઉત્તર તરફની લગ્નચક્ર જતો ખ્રિસ્તિ ધર્મ, પરંતુ નવા ધર્મમાં પોતાના જૂના વિચાર તેઓ લેતી આવી હતી. વળી રોમના રાજ્યની પડતી પછી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં અંધાધુની આવતી હતી. ટંટા ફિસાદ અને અપાઝખી ઘણી થતી હતી, અને જળીયાના બે ભાગ એ ન્યાયે ન્યાય થતો હતો. વળી રાજ્યો પોતાના મોટા મોટા સરદારોને જમીન આપતા હતા; અને બદલામાં લગ્નને વખતે લશ્કરી સહાય માગતા હતા. જાગીરની આવી વ્યવસ્થાને અનુસરીને પાછલા જમાનામાં ઘણા ધર્મગુરુઓ અને મહાધિપતિઓ પણ પોતાનાં માણસોને લઈ લડવા જતા હતા. આ પ્રમાણે લગ્નને ધંધા આખરુદાર ગણાવ્યું જાય; અને ખ્રિસ્તિઓ તેને માથે જે કમક મૂકતા હતા તે ધીમે ધીમે ધોવાઈ ગયું. તથાપિ એકંદરે ખ્રિસ્તિ ધર્મ સલાહ શાંતિને આહવાને જ રહ્યો હતો, અને તેથી લગ્નને ઉત્તેજન આપી વધારતો નહિ. છતાં એજ ધર્મ કુસેક નામનાં ધર્મ-યુદ્ધો કરવા કેમ તૈયાર થયો તેનું બીજું કારણ છે.

આ ધર્મ યુદ્ધોનું મુખ્ય કારણ મુસલમાની ધર્મનો દાખલો અને તેણે ઉપજાવેલી બીક હતી. કદપના ઉપર અસર કરતા ચિત્રો કે પ્રતિકૃતિઓની સહાય વિના, ધર્મગુરુઓની વિશાળ અને જારીક વ્યવસ્થા વિના, અચાનીઓ અને બંગાલીઓને કેવળ વિશુદ્ધ એકમરવાદનો ઉપદેશ કરતો, અને એકંદરે બહુ ઉંચા પ્રકારની નીતિનું શિક્ષણ આપતો, આ ઈસ્લામી ધર્મ ત્વરાથી ફેલાઈ ગયો; અને પોતાના અનુયાયીઓનાં મન એવાં તો એણે વશ કરી લીધાં કે બીજા કોઈ ધર્મે એવાં વશ કર્યા નહિ હોય. કેવળ આસ્થાથી મોક્ષ મળે છે એ સિદ્ધાંત એણે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાંથી લીધો. અને સ્વર્ગનાં

ઇન્દ્રિયજન્ય મુખ અને મોહિનીઓ તથા નરકનાં તીવ્ર દુઃખોનું એવું તો મચોટ ચિત્ર તે આપતો કે તેથી લોકોના મન ઉપર બહુ અસર થતી હતી. તેનું કુરાન બીજા ધર્મના પુસ્તકો કરતાં ઉતરતું હોવા છતાં લાખો માણસોને તેમાંથી દીવાલો અને આધાર મળ્યા છે. તેના પ્રાગ્બધવાદથી તેના અનુયાયીઓ ઘણા બહાદુર થતા અને અનિવાર્ય દુઃખના બોળથી દયાઈ જના છતાં ધીરજથી તે સહન કરતા શીખતા. વળી ધર્મ ભાવના અને રોષ ભાવનાનો અતિ નિકટ મગધ તે ધર્મ ચોળ્યો હતો. તેથી કરીને મારીને પણ આખી દુનિયાને મુસલમાન કરવી એ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. ધર્મને માટે લડતા મગ્ધ થાય તો સ્વર્ગ મળે એવી દૃઢ માન્યતાથી આરબ લડવા દુનિયાનો વિજય કરવા નીકળી પડ્યા, અને મહમદ પેગમ્બરના મૃત્યુ પછી એક સૈકામાં તો પૂર્વના રાજ્યોને એણે મ્હાત કર્યા. ખ્રિસ્તિ ધર્મને પોતાના મૂળ નતનમાંથી લગભગ હાપી કાઢ્યો; એશિયા અને આફ્રિકામાં મોટાં મોટાં રાજ્યો ગ્રાપ્યા. સ્પેનમાં ગ્રાપજીવી અને નિદેરીય પણ ઉત્તમ સુધારો લાવ્યો, રોમના પૂર્વ તરફના રાજ્યની ગળ ધાનીને ભય ભરેલી સ્થિતિમાં લાવી મૂકી, અને એક જ લડાઈમાં તેઓ હારી ગયા નહોત તો મધ્ય યુરોપમાં પણ તેમની સત્તા જાગી જાન પડતું પોપટીઅર્મની લડાઈમાં આર્લ્ફ માર્કલે તેમના રાજ્યના અનાહને તોડી પાડ્યો, અને દ્યુકેનિક જાતો કે જેમણે વાનાગ પોતાનો ધર્મ મળ્યાનો હતો અને જેમના ઉપર વધાનના પ્રવાહનો બહુ આધાર હતો તે જાતોને ઇસ્લામી ધર્મના વિજય સાનટા નીચે આવી ગઈ હોત તો યુરોપનું શુ થાત તેનો નિચાર કરવો હવે નક્કો હતો, પરંતુ આ પંચસ્થિતિથી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પણ એક મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. ખ્રિસ્તિઓની વડાબટ અને વહેમી જાતોનો લુચ્છો પાછો તાળે ચડ્યો, અને મુસલમાની ધર્મનો પતન ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પડ્યો, અને ધર્મ અને અભિમાન સામ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ભેગાં થઈ ગયાં. તેથી જે ઇસ્લામી ધર્મ તેમના ધર્મને આટલું અપમાન આપ્યું હતું, જે ધર્મ તેમના દેશને પાવમાન કર્યો હતો અને તેમના પવિત્ર શહેરને બપ્ટ કર્યું હતું તેની મામે લડના તેઓ નિચાર થઈ ગયા. મહમ-

યોગ્યર શરવીરોને સ્વર્ગનું વચન આપતો, તો ખ્રિસ્તિ ધર્માધ્યક્ષો અનુમદ ચિટ્ટીઓ આપતા. મુસલમાનો સામે લડાઈ કરવી એ કર્તવ્ય છે એમ લગ-લગ બંને વરસ સુધી ખ્રિસ્તિ પ્રદેશમાં મનાયું હતું; અને તેના પરિણામે શૌર્ય અને સંન્યાસને એકત્ર કરી ખાસ વર્ગો ઉત્પન્ન થયા. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ આત્માર સુધી જ પોતાની કોમળતા અને મલાહ શાંતિના વસણને વખણાતો હતો તે વાત હવે જતી રહી.

ખાનગી લડાઈઓ અને તેરમા મૈકાની આખરમાં દંદ મુદ્દનો પ્રચાર થયો તેને અટકાવવામાં ખ્રિસ્તિ ગુરુઓ કાંઈક સફળ થયા હતા એ વાત ખરી, પણ ધર્મના ઋતુનને ઉચ્ચેરી ધર્મને નામે જ પુનખાર લડાઈઓ અને ત્રાસ ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઉપજાવ્યો છે તે માત્ર ઈસ્લામ ધર્મથી જ ઉતરતો છે. હાલમાં જે સલાહ શાંતિના વિચારો પ્રસારેલા છે તેનું કારણ ઔદ્યોગિક પવનનો ઉદય છે અને તેમને ધાર્મિક લાભો સાથે કાંઈ સમઘ નથી, અને કેટલીક બાબતમાં તો તેમની વચ્ચે વિરોધ પણ છે.

પરંતુ જે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મે ધર્માધ બની ઘણી લડાઈઓ કરાવી છે અને તેથી શૌર્ય, અંટસ અને વેરની વૃત્તિઓને ધણી ઉત્તેજિત કરી છે એ માત્ર ખરી, તથાપિ લડાઈઓમાં થતી ક્રૂરતા ઘણી ઓછી કંસવવાનું ખરે-ખરે લાભપ્રદ કામ એણે કર્યું છે. જીતાએલી પ્રજાને જૂદા જૂદા જમાનામાં જૂદા જૂદા ધોરણોથી સજ્જ કરવામાં આવેલી છે, અને આ 'મત ભિન્નત્વ નીતિ'નાં સ્વાભાવિક પ્રત્યક્ષના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ ભવ્ય છે એમ કેટલાક દલીલ કરે છે. આ દલીલ સ્વાર્થ નથી એમ પ્રથમ પ્રકરણમાં કરેલામાં આજ્યું છે. મનુષ્યમાં શુદ્ધિનો પ્રથમ ઉદય થાય છે ત્યારે સ્વાર્થ અને ક્રૂરતા કરતાં નિઃસ્વાર્થ અને પરોપકારને તે વધારે ઉત્તમ ગણે છે. પરંતુ આ પરોપકાર વૃત્તિનો ઉપયોગ ક્યાં અને કાની સાથે કરવો તેનો નેર્ણય સમાજના સામાન્ય સંજોગો કરી આપે છે. અર્થાત્ પરોપકાર વૃત્તિ તો મનુષ્યમાં છે જ, પણ તેનું ધોરણ જમાનાના વિચારથી બંધાયેલ છે. આ ધોરણ મુધારો વધતાં ધીમે ધીમે સુધરતું જાય છે. આ પ્રમાણે સીક લોકો ઝીકને ગ્રુયામ કુના નદિ, પણ જંગલીઓને જ ગુલામ બના-

વતા હતા. જતાએલા લોકોને મારી નાખવાનો વિજેતાનો દક્ષ ગણાતો હતો. મીઠા લોકોએ અને રામન લોકોએ આખાં શહેરનાં શહેર બાળી મૂકી તેના બધા રહેવાસીઓની નિર્દય કતલ કર્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. લડાઈમાં પકડાએલા કેદીઓને જંગલીઓ મારી નાખતા હતા; પ્રાચીન કાળનો સુધરેલો જમાનો તેમને ગુલામ બનાવતો હતો; પણ તેમાંથી ઘણા ખરા તરવારના પ્રાણુપાતક ખેલોમાં મૃત્યુ પામતા હતા.

તે સમયમાં પણ કવચિત્ દયાનાં કિરણો નજરે પડે છે. પોટો કહે તો કે મીઠા કેદીઓને અમુક રકમ લઈ છોડી મૂકવા જોઈએ. રામમાં કાંઈ પણ વિમલનું વાજબીપણું બહુ બારીકાથી તપાસાતું હતું. સિસેરો વિગેરે કહેતા કે લડાઈનું પ્રયોજન અતે સલાદ શાંતિ હોવું જોઈએ. જે મળ કે લશ્કરે રામની સત્તાને તાબે ખુશીથી થતાં તેમના ઉપર રામના લોકો દયા રાખતા હતા. કાંઈ શહેરમાં પોતાના એલચીનું અપમાન થતું, અથવા વિશ્વાસ ભંગ કે કૂરતાનું કાંઈ ખાસ કામ કાંઈ શહેર કરતું, તો રામના લોકો તે શહેરને જમીનદોસ્ત કરી શહેરીઓને કાપી નાખતા; સિવાય લડાઈનો ત્રાસ તેઓ વરતાવતા નહિ.

ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરથી આ બાબતમાં ઘણા અગત્યના ફેરફાર થયા છે. પ્રથમ તો તરવારના પ્રાણુપાતક ખેલો બધ થયા અને તેથી હજારો કેદીઓના પ્રાણુ બચવા લાગ્યા. વળી કેદીઓને ગુલામ બનાવવાના રિવાજને નિરંતર તે ધર્મ વખોડતો, તેથી ધીમે ધીમે સપ્તર્થાં સંખ્યોમાં માંહે-માંહે એવો નિયમ બધાઈ ગયો કે કાંઈ ખ્રિસ્તિને ગુલામ કરવો નહિ. પરંતુ લડાયક સદાચારનું નવીન દર્શિર્નિદુ ઉપજાવીને એ ધર્મે આડકતરી રીતે પણ અસર કરી છે. સરવીર પુરુષમાં બળ અને ઉત્સાહ જોઈએ અને સાથે સંતની દીનતા અને કામળતા પણ જોઈએ, એવો તે ધર્મનો ઉપદેશ હતો. આમ ધર્મ ભાવના અને લડાયક વૃત્તિનો મયોગ થતાં સદાચારનું એક નવું જ દર્શિર્નિદુ ઉભું થયું, અને તેની અમર અવાંચીત સમયના સભ્ય ગૃહસ્થમાં પણ જોવામાં આવે છે.

વળી જે મમયની આપણે વાત કરીએ છીએ તેમાં વ્યાવહારિક પદ-
વીની પ્રતિષ્ઠાનાં બીજ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ પ્રતિષ્ઠા
પાછળથી શૌર્ય-સંસ્થા રૂપે, રાજાઓના દૈવી હક રૂપે, અને અમીર વર્ગની
પૂજનીયતા રૂપે, ઇતિહાસમાં દેખાવ, દે છે; અને તેનાં બીજ પણ શાસ્ત્ર-
મેનની પેદેશાના સમયમાં આપણને પ્રતીત થાય છે. સ્ટોઇક મતના અતતની
સાથે રામની ચર્ચના તદ્દન નહિ થઈ અને ગાદશાહી અમલ જામ્યો એ
વાત આપણે જાણીએ છીએ. આ ફેરફારનાં કારણો જન-સ્વભાવના
સામાન્ય નિયમોમાં જ રહેલાં છે. જ્યાં લોકોની શક્તિઓ યાનથી વિકસિત
થએલી હોતી નથી એવા સમાજની પ્રાથમિક અવસ્થામાં રાજાનું રાજ્ય
સ્વભાવિક રીતે જ થાય છે; પણ સુધરેલા સમાજમાં રાજાનું રાજ્ય રોમ
રૂપ છે અને તેના ઉપર એકુશ ન હોય તો એ રોમ ફેલાઈ જવાનું તેમાં
વલણ રહેલું છે. જ્યારે સ્વતંત્ર પ્રજા રાજકીય કર્તવ્ય કરવાં છોડી દે, ત્યારે
તે પ્રજામાંથી સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા અને શક્તિ બંને ધીમે ધીમે જતાં રહે
છે, અને તે પ્રજા નિર્બળ અને ભ્રષ્ટ થતી જાય છે; કારણ કે પ્રજા જીવના
પ્રાણીના જેવી હોય છે; તે આગળ ન વધે તો તેને પાછળ હટવું જ
પડે છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મ મૂંઝે મોઢે રાજસત્તાને તાબે રહેવાનું કહેતો હતો, પણ
રાજકીય બાબતોમાં ચંચળ લાગ લેતો નહિ. તેથી રાજકીય સ્વતંત્રતાની
નષ્ટતા એણે ત્વરિત કરી. પરંતુ ધર્મની બાબતમાં પોતાની સ્વતંત્રતા એણે
સાચવી રાખી હતી. રાજા ધર્મરૂ છે એ વાતની તે ધર્મ ના પાડતો. તથાપિ
જે રાજા પોતાના ધર્મને અનુકૂળ હોય તેને ફિરસ્તો કહી મુરજો વખા-
ણતા હતા અને પ્રતિકૂળ હોય તેને વિશ્વાસ કહી નિંદતા હતા. કલવિસ રાજ
લોકી અને પાપી હતો, અને કોન્સ્ટન્ટાઇન ખ્રિસ્તિ થયા પછી પોતાના
દીકરાને, સ્ત્રીને અને ભત્રિજાને ચારી નાખ્યાં હતાં; છતાં તેમના વખાણ
ખ્રિસ્તિઓ કરતા; અને જ્યુલિયન સમ્રાટ અને ઉદાર હતો, પણ ખ્રિસ્તિ
નહોતો તેથી તેઓ તેની ભારે નિંદા કરતા, અને તેના મૃત્યુને ઉત્સવ
તરીકે ગણી જાહેર રીતે પોતાનો આનંદ જણાવવાની નાકાચકી પણ

તેમણે દેખાડી હતી, અને મન ઝેગરી તો ત્યાં સુધી પણ બોલ્યો હતો કે એના મૃત દેહને ગટ-મા ફેંકી નથી દેવાયો એ જોઈ એને દિનગીરી થાય છે. રિધર્મિઓ તો એમ પણ કહેતા હતા કે જુનિયન લડાઈમાં શત્રુના હાથથી મુઓ નહોતો, પણ પોતાના જ ખ્રિસ્તિ મિષાઈઓના બાનાથી મુઓ હતો.

આ પ્રમાણે એ સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પોતાના લાભાલાભનું જ ધોરણ પ્રચલિત હતું, અને વણા સૈકાઓ સુધી એ ચાલુ રહ્યું હતું ઇસ્ત ખુનની ગાદીએ ફેકાસથી વધારે કર અને ધિખારપાત્ર કોઈ શેહેનશાહ થયો નથી તેની આગળનો શેનશાહ મૉરિસ નિર્ભય મનનો અને લોભી હતો, પણ દુનિયાચારી નહોતો. પરંતુ આ ધર્માધ્યક્ષની સત્તાની તેને અદેખાઈ આવી અને પોતે ખ્રિસ્તિ હોવા છતાં દેશના બચાવની ખાતર ખ્રિસ્તિ ધર્મ નિરૂદ્ધ તેણે વનજી બનાવ્યું હતું. આ મૉરિસને પદબખ્ષ્ટ કરી ફેકાસ રાખ્યો. મૉરિમના પાંચ બાળકોને તેની મમલ ફેકાસે મારી નખાવ્યા, અને પછી મૉરિસને પણ એણે મારી નાખ્યો. છતાં ખ્રિસ્તિઓની નજરમાં ફેકાસ ધણો સારો અને મૉરિમ ધણો નયરો હતો.

રાજાઓના મમલમાં નસ્ટુ-પરિસ્થિતિ પૂરતી અને પશ્ચિમમાં કેટલોક મમલ લિન્ન લિન્ન હતી પૂરતી બાદશાહી મત્તા ધીમે ધીમે મર્દોપરી થઈ પડી અને પાદરીઓ અતે તે સત્તાને આધીન ગ્રેવા લાગ્યા હતા પરંતુ પશ્ચિમમાં ધર્મ ગુરૂની મત્તા રાજાથી ગ્રનન થઈ હતી અને વખતે ધર્મગુરૂ ઓ રાજાના લાભની વિરૂદ્ધ પણ નરતતા હતા રોમની મૂળ બાદશાહી મત્તા ઇસ્તખુલમાં જઈને રહી અને તેથી રોમના ધર્મગુરૂઓ રોમમાં આગે-ગાન થયા, અને પોપની સત્તા બમવાનું આ પણ એક મોટું કાણું હતું નહીં રોમના ધણા શેહેનશાહો એરિયસ મતના હતા, બીજા કેટલાકને ધર્મની વધી પડે-ની મત્તા ગ્યની નહિ, કેટલાક પાપગીઓને સત્તાનવામાં ઉત્સાહ બતાવના નહિ, બ્યાદિ મરણને લીધે કનહ થયા લાગ્યા હતા તેથી ખ્રિસ્તિ મરથાની લાગણી ગેહેનશાહો અત્યે રહેતી નહિ ગોતમાં પણ

રાજાઓ હાકેમના હાથમાં પૂતળા સમાન યર્ષ રહ્યા. આવી નિરાશામયક સ્થિતિમાંથી રાજાઓના દિવ્ય હકનો સિદ્ધાંત અને શૌર્ય-સરથાની સારભૂત સામાન્ય પદવી પૂજા ધીમે ધીમે કેમ વિકસિન થયાં તે હવે આપણે જોઈએ.

ન્યારે આક્રમા સૈકામાં ગેહેનશાહ લિયોએ પ્રતિમાઓની પૂજા બંધ કરવાનો યત્ન કર્યો ત્યારે ઇસ્તિશુલમાં તેની સામે વિરોધ તો થયો. પણ તે તરત જ બંધ પડી ગયો. પરંતુ રોમના વડા ધર્માધ્યક્ષે હિંમતથી તે શહેન-શાહને બહિષ્કૃત કર્યો, અને બળવામાં આગેવાન યર્ષ પરિણામે ઇટાલીને સ્વતંત્ર કર્યું. અને પોતાના શુદ્ધ કૌશલ્ય અને કામ કરવાની કુનેહથી ધર્મની બાબતમાં આખા યુરોપમાં તેનું ઉપરીપણુ જામી ગયું. પરંતુ હજી પોપને એક સાક્ષ નડતું હતું. જંગલી લોબાડ લોકો તેની સત્તા સ્વીકારતા નહિ. અને રોમ તેમના ક્રુમલાથી જોખમમાં આવતું. તેથી પોપે ગરા ફ્રેંક લોકોની મદદ માગી. રાજમેહેલનો વડો હાકેમ તે વખતે ચાર્લ્સ માર્ટલ હતો. તેણે મુસલમાનોને હરાવી યુરોપને બચાવ્યું હતું. પણ તેણે પોપની માગણી ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. પરંતુ એના મૃત્યુ પછી એના દીકરા પેપિને પોપની સાથે કરાર કરી મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે પોપને ધાર્મિકમાંથી પેપિને મુક્ત કરવો અને પોપે પેપિનને ફ્રેંકના રાજા તરીકે કબુલ રાખી તેમાં ધર્મની જાહાલી આપવી. ગૌલની ગાદીએ તે વખતે મેરોવિંગીયન વશનો રાજા હતો. તેને પદબ્રજ કરી પોતે જ રાજ્ય બચાવી પાડવાની પેપિનની ઇચ્છા હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે લોબાડ લોકોની મત્તા પેપિને તોડી રેવેનાની સમૃદ્ધિવાન હાકેમી એણે પોપને આપી. આથી કરીને પોપની સત્તા બાઇએંટાઇન રાજ્યથી જાહેર રીતે સ્વતંત્ર થઇ. બીજી તરફથી મેરોવિંગીયન વશના છેલ્લા રાજાને પદબ્રજ કરી મક્કામાં રાખ્યો અને પેપિનના મરતક ઉપર પોતાના હાથે પોપે રાજ-મુગટ પેટુરાવ્યો; અને તેની સામે અગર તેના વશજો સામે જે બાડ ઉડાવે તે સજાને એણે શાપ આપ્યો.

હવે ઉપલા કરારમાં એક અતિ અગત્યનો સિદ્ધાંત અતર્ગત રહેલો હતો; કારણકે રાજાની સત્તા તેથી હમેશાને માટે પવિત્ર ગણાવા લાગી. વળી

રાજાને પદબ્રષ્ટ કરવાની કે તેને ઉચે દરજ્જે ચઢાવવાની પોપની સત્તાનો સ્વીકાર થયો અને તેથી પોપને એવી સત્તા પ્રાપ્ત થઈ કે જેની અસર યુરોપના ઇતિહાસ ઉપર ધણી થઈ છે. ધર્મગુરૂને તાબે કાંઈક રહી જો રાજા વરતે તો ધણે અંશે લોકોથી સ્વતંત્ર રીતે તે વરતી શકતો હતો, રાજા દ્વંદ્વ ઇશ્વરનો જ તાબેદાર છે એ હવે ધર્મનો અધાપિત સિદ્ધાંત થઈ પડ્યો; અને પવિત્ર ત્રણાવાથી રાજાની સત્તા વધી પડી, અને આ વેદેશ હજી પણ પૂરેપૂરો નાશ પામ્યો નથી.

પગલું ઉપજા કરારનું આ રહસ્ય જે હજી બીજરૂપે તેમાં રહેલું હતું તે સમયના સંન્નેગથી વિકસિત થયું; કારણ કે મઠની મંસ્થા આ બીજના વિકાસને અનુકૂળ થઈ પડી. મઠની મંસ્થા દીનતા અને આશાધીનતાના સદાચારને સર્વોત્તમ ગણતી હતી; અને અનેક કારણોને લીધે એ મંસ્થાનું જોર યુરોપમાં વધી પડ્યું હતું, અને તેથી તેનું દૃષ્ટિ-બિંદુ સર્વમાન્ય હતું. તેથી દીનતા અને આશાધીનતાને પૂજવાનું વલણ લોકોમાં પેદા થયું હતું. આ બધું ધર્મ-મંસ્થાને અનુકૂળ હતું, અને તેથી તેણે પણ એ વાત ઉપાડી લીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે રાજા અને અમીરો પૂજવા લાગ્યા અને જાગીર-અવસ્થાનો વિકાસ થયો.

વળી બીજી તરફથી સામાજિક અને રાજકીય કારણોને લીધે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા ઓછી થઈ ગઈ હતી. રાજા જે પ્રથમ માત્ર પોતાની જમાતનો જ ઉપરી હતો તે હવે દેશનો ધણી થયો; અને પોતાના મુખ્ય સરદારોને જવાઇમાં જમીન આપતો અને જલ્લામાં લશ્કરી નોકરી માગતો. ધીમે ધીમે આ નોકરી અફર થઈ અને વશપરવશ ઉતરવા લાગી. સમાજની અધાધુનીના સમયમાં નાના જમીનદારો ધર્મ-મંસ્થાનો આશ્રય લેતા, અને ગણોત્ત કે લશ્કરી નોકરીના જલ્લામાં પોતાની જમીન તે સંસ્થા પામેથી પાછી લઈ સંસ્થાના ખેડ જનતા. બીજા કેટલાક એ પ્રમાણે કરતા નહિ, પણ પાડોશના આંતરના તાબેદાર થતા અથવા લશ્કરી નોકરી આપવાની શરતે તેમના રક્ષણમાં રહેતા. તે જ સમયે, આપણે આગળ કહ્યું છે તેમ, સ્વતંત્ર ખેડૂઓ ખેડ-ગુલામની દૃશ્યમાં રહેતા. આમ ક્રમવાર દરજ્જા ધીમે

ધીમે ઉત્પન્ન થયા. આ કમની કાયદાપૂર્વક સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા જાગીર-સંસ્થાના કાળમાં થઈ. એ કાળની સાથે આ પુસ્તકને સંબંધ નથી, પણ તેનાં ખીજ શાર્લમેનના મુખ્ય પેઢેલાંના કાળમાં હતાં. રાજા સિચાચ દરેકને એકખીખના સંગ્રહમાં અવશ્ય આવવું પડતું; અને તેથી દરજ્જાવાળા માણસ મોટા ગણાયા લાગ્યો.

પરંતુ સમયના સંગ્રેહમાં અંતર્હિત રહેલાં-આ ખીજને આચરણમાં મૂકી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે અને પોતાના આચરણની ભગ્વતા અને સૌંદર્યથી લોકોનાં મન હરી લે એવા દર્શનમૂલક પુરૂષની હવે જરૂર હતી અને તે બોદ શાર્લમેને પૂરી પાડી.

શાર્લમેન ઇતિહાસ 'અને દંતકથા બન્નેમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે મર્દેશી હતો અને જીવનના બધાં પ્રદેશમાં એણે સુધારો કર્યો છે. યુરોપના ઇતિહાસના અત્યંત અધઃસ્તરમય યુગમાં એનો જન્મ થયો હતો, પણ આ મહાન પાદશાહે પશ્ચિમના રાજ્યની નષ્ટ કીર્તિને થોડો વખત પુનઃ સજીવન કરી, પોતાની આમપાસના જંગલીઓ ઉપર અનેક ગ્રામ્યો એણે કરી, અનેક કાયદા બાંધ્યા, ધર્મ-સંસ્થાના દરેક વિભાગમાં સુધારો કર્યો અને ધર્મગુરુઓને પોતાની આગળે આધીન રાખ્યા, પણ દશાંશના કાયદાથી તેમને વધારે પૈસાદાર બનાવ્યા, વળી એણે નિશાળો અને પુસ્તકશાળાઓ સ્થાપી હતી અને સાહિત્યને એ ઉત્તેજન આપતો હતો. એણે ટંકશાળો સુધારી, વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, અને અનેક જાતના મેળાવડા કરતો. આમ અનેક દિશામાં એની કુદિની પ્રવૃત્તિ હતી. આગળ જમાનામાં તપોમય જીવન સર્વોત્તમ ગણાતું. હવે રાજા, થોડો અને ગરવીરું જીવન સર્વોત્તમ ગણાયા લાગ્યાં, તપધારીનો જમાનો હવે અદૃશ્ય થવા લાગ્યો અને ધર્મ યુદ્ધો અને શૌર્યનો જમાનો આવ્યો.

શાર્લમેને ધર્મ-યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો નહોતો. મુસલમાનો સામે રપેનમાં લડ્યા તે એકજવાર ગયો હતો અને તેમાં એને ફતેહ મળી ન હોતી. છતાં શાર્લમેને પોતાની આખી જીંદગી ધર્મયુદ્ધોમાં ગાળી હતી એવી અનેક કથાઓ

લોકમાં પ્રવૃત્ત થઇ હતી. અને તે બતાવી આપે છે કે હવે ધર્મ-યુદ્ધોનો જમાનો આવતો હતો. ઇતિહાસ અને કલ્પિતકથા જનનેમાં-શાર્લમેનનું રાજ્ય મધ્યકાળના પ્રથમ સમય અને લડાયક ખ્રિસ્તીકાળના સંક્રાંતિકાળે આવેલું હતું.

અહીં આપણે આ ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. ઓગસ્ટસ અને શાર્લમેનની વચ્ચેના કાળમાં આચરણના અનેક નમુનાનાં ઉદય-અસ્ત આપણે જોયાં. યુરોપની વૃત્તિઓ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં વિસ્તૃત થઇ અને ગ્રીસના સુધારાથી બળવાન બની તે આપણે જાણ્યું. રૅટાઇક-મત, પ્લેટો-મત, અને મિસરના તત્ત્વજ્ઞાનની અસરથી સમાજની નીતિના વલણમાં કેવા કેવા ફેરફાર થયા તે પણ આપણે જાણ્યા. સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં, કાયદાના બધારણમાં ઉન્નતિ કે અવનતિ કેવી થઇ હતી, યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની બાસ્ત્યાવસ્થા કેવી હતી, તેની ફતેહનાં કારણોં કયાં હતાં, કેવી કેવી મુશ્કેલીઓમાં એણે પોતાનું કામ કર્યું હતું, અને લોકોમાં પરાપકાર અને દયાનું વલણ ઉપજાવી કેવી અમૂલ્ય જન-સેવા એણે બજાવી હતી, આ બધું આપણે જોયું. પછી તેની બદલતા, તેની તપોવૃત્તિ, અને તેની અક્ષમા, અને જંગલીઓના સંબંધમાં આવતાં તેનાં કેવાં રૂપાંતર થયાં, એ પણ આપણે જોયું. હવે આ બધાંની સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય અને પદવી ઉપર કેવી અસર થઇ હતી, અને સ્ત્રી-પુરૂષનો સંબંધ કેવો હોવો જોઇએ એટલું જાણવાનું રહે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

સ્ત્રીઓની પદવી.

આગલાં પ્રકરણોમાં નીતિનાં પરિવર્તનોનો જે ઢાંચો ક્રમ અંમે દર્શાવ્યો છે તેમાં અમુક અમુક લોકોમાં સ્ત્રીઓને કેવી કેવી પદવી અપાતી હતી અને સ્ત્રી અને પુરૂષના પાદરા સંબંધમાંથી જ કેવા કેવા સદાચાર અને

દુરાચાર ઉપજી નામ્યા હતા, તે વિષે ઇસારા - એકથી અધિક પ્રસંગે અમે કર્યા છે. પરંતુ આ પ્રશ્નોમાં જે ઐતિહાસિક અગત્યના અમાએલી છે તે ઐતિહાસિક અગત્યતાની દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નોના વિવેચનમાં અઘાપિપર્યત અમે ઉનર્થ નથી: તેથી કરીને આ અથ સમાપ્ત કર્યા પૂર્વે એ પ્રશ્નોની તપાસમાં થોડાંક પૃથો રોકવાનો અમારો વિચાર થાય છે, જે જે અનેક પ્રશ્નો હજી સુધી આ અથમાં છોડાયા છે તે સર્વના કરતાં આ પ્રકરણમાં છોડવાના પ્રશ્નોનું અપદ્ અને નિષ્પક્ષપાત પ્યાન કરવું, ઘણું મુશ્કેલી ભરેલું કામ છે, અને વળી આવા પ્રશ્નોનું બારીક પ્યાન કરવામાં નિર્વજગતાનો આશય માથે આવે અને ઉપરાંત કોઈને માફ લાગે તે વળી જૂદું, તેથી આ પ્રશ્નોમાં ઉંડા ઉતરવાની આનાકાની તો મનમાં ઘણી થાય છે. કોઈ ખાસ સંસ્થાએ અને મત્તેજોની પ્રબળતાએ કરીને, અને અમે આગળ સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે વિશ્લેષે કરીને દેશદેશની આબો હવા અને જાતજાતની ખાસ ખાસીઓને લઈને, પ્રજાઓના બ્રહ્મચર્યનો અક્ષ પછે ગુચચાડ ભરેલો થઈ પડે છે એ સ્પષ્ટ છે; અને નીતિની આ શાખા પરત્વે બોલવામાં બારીક સુધડતાનો કેવો પ્રશ્ન સમાએલો છે તે પણ કોઈને સમજાવવું પડે તેમ નથી. તથાપિ ઇતિહાસકારની પ્રથમ ફરજ સત્ય પ્રતિ છે; અને નીતિની જે શાખા અત્યંત રૂપાંતર પામેલી ગાપણે જોઈએ છીએ અને મનુષ્યના નૈતિક વર્તન ઉપર જેની અસર ઘણું કરીને અત્યંત થએલી છે તે શાખાને ખાસ લક્ષીને બોલ્યાં સિવાય જૂદા જૂદા જમાતાની નૈતિક દશાનું ખરું ચિત્ર રજુ કરવું અને જૂદા જૂદા ધર્મોની નૈતિક અમરતો ખરેખરો ખ્યાલે બાંધવો એ વાત અશક્ય છે.

કેવળ જગતી દશાના સમયમાં જ્યારે હિંદોની આમોન્ય અવસ્થા અપડની દશાની દોષ છે અને જ્યારે ત્રણાઈ અને શિક્ષર હિંદોની મુખ્ય ખધો દોષ છે ત્યારે આવી પ્રવૃત્તિ એકે જે જે ગુણે આવરયક દોષ છે તે ને ગુણોની કિંમત અવશ્યવિક રીતે જ તે મમાજમા વધારે અંકાય છે, અને આવા ગુણોમાં અંતિમ બેશક ઉતરતી દોષ છે; તેથી કરીને એના મધ્યમાં અંતિમની પૃથી અવશ્યવિક રીતે જ વળી ઉતરતી અને દયકી

ગણાય છે. ખાસ કરીને-કોમળ અને મિલનસાર ગુણોમાં ચડી જનારી પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં યોગ્યતા વધારે હોય છે, પણ જંગલી દશામાં સ્ત્રીઓના આ ગુણોને બહાર પડવાનો અવકાશ જ હોતો નથી. વળી એવે સમયે મૌદ્વિની મત્તા ઘણી મદ અને નિર્બળ હોય છે, અને તેમ ન હોય તો પણ જંગલી છાંદગીની રખડપટ્ટી અને અખતાઇને લીધે સ્ત્રીઓમાં મુંદરતા પણ થોડી જ રહે છે. તેથી કરીને એવા જંગલી મમયમાં સ્ત્રીઓને શુભામ તરીકે જ. ગણવામાં આવે છે અને તેમનું કર્તવ્ય પુરૂષના પશુ-વિકારને સંતોષવામાં જ સમાઈ જાય છે. આવી દશામાં, મુંગે મોઢિ-કાંઈ પણ સામે મત્યુત્તર વાળ્યા સિવાય, કોમળતા કે પ્રેમના કોઈ પણ શબ્દો સામાન્ય મળે તો પણ પુરૂષની નિરંતર સેવા ઉપવચાની ફરજ જ સ્ત્રીઓને લાગે રહે છે, અને પશુ વૃત્તિ સતુષ્ટ થયા પછી વૃત્તિઓમાં જે એકાએક ફેરફાર જંગલીઓમાં થઈ આવે છે તે ફેરફાર સહન કરી લેવાનું જોખમ વારંવાર તેમને રહે છે. તેથી કરીને જંગલી દશામાં સ્ત્રીઓની દશા અધમ હોય છે.

તથાપિ કાળ જતાં સ્ત્રીઓની જે નીતિલાવનાઓ વિકસિત થવાને સર્જિત થઈ હોય છે તેનાં કેટલાંક ખીજેની આંખી આ પ્રાથમિક દશામાં પણ આપણને થાય છે. લગ્ન સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હોય છે. સામાન્ય રીતે પાતિવ્રત્યની કિંમત કાંઈક અંશે અંકાય છે, અને જે વ્યભિચાર કરે તેની માથે ગુસ્સો પ્રદર્શિત થાય છે. જે કે પુરૂષને માથે માત્ર વ્યભિચારની મનાઇનો જ અંકુશ હોય છે, પણ સ્ત્રીઓમાં ધર્મ-નિમ્મલ ધણો જોઈએ એવી સામાન્ય માન્યતા હોય છે.

જે વાતથી સ્ત્રીઓની દશા ઘણું કરીને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી છે. સ્ત્રીઓની ખરીદી કરીને તેમને પત્ની બનાવવાના રિવાજનો ત્યાગ અને એક સ્ત્રી કરવાના ધોરણ ઉપર કુટુંબની રચના. સુધારાની અત્યંત પ્રાથમિક દશામાં કન્યાના બાપને પૈસા આપી પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી મેળવતો, અને તેથી સ્ત્રી પોતાના પતિની ખરીદીએથી શુભામ થઈ રહેતી, કન્યા વિક્રમના આ રિવાજને પ્રથમથી જ આર્ય શાસનોએ નિંદ્ય ગણ્યો છે; તથાપિ

કન્યાવિક્રય થતો આવ્યો છે અને થાય છે એ અફસોસની વાત છે. થાહુદી ના મંથોમાંથી પણ કન્યાવિક્રયના દાખલા મળી આવે છે. લીડ અને રેગેલના પિનાની અમુક પ્રકારની મેવા ઉપાવીને તે બન્ને સ્ત્રીઓને જોકમે ખર્ચ કરી હતી; અને સ્ત્રીઓને ખરીદ કરવાની આ રસમ જે અમુક કાળે જ્યુડીઆમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતી તે હોમરના જમાનામાં મીમ દેશમાં પણ સામાન્ય હતી. પરંતુ વખત જતાં આ ખરીદીને બદલે દાય-જનનો રિવાજ તેમનામાં દાખલ થયો, અર્થાત્ વાપરવાં માટે પિતા પોતાની પુત્રીને પૈસાની રકમ સાથે આપવા લાગ્યો, અને આ રકમ જે કે પતિના હાથમાં જ જતી, પરંતુ તેથી કરીને કુટુંબમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા અને માન વધતાં, અને ઘણીઘણીઆણીને જે ન બને અને છૂટા પડે તો એ રકમ સ્ત્રીને મળે એવું રામ અને ગ્રીમના કાવ્યમાં ખાસ ઉલ્લેખ હવું. આ પ્રમાણે પતિ પોતાની પત્ની માથે ગેરવર્તણૂક ન ચલાવે તેની જામીનગીરી આ દાય-જનના રિવાજમાં રહેતી હતી. પ્રથમ સ્ત્રી પોતાના પતિની શુભામ જ ગણાતી તે વાત હવે બંધ થઇ ગઇ અને કાંઈક અંગે લમ, કરારમાં જ એ જાગી-દાર ગણાવા લાગી. અસલના જર્મન લોકોમાં એક જૂદીજ જનનો અને ધણો વિવક્ષ રિવાજ પ્રચલિત હતો. વધુ પોતાના પતિને દાયજનમાં કાંઈ પણ લાવી આપતી નહિ, તેમ વર પણ કન્યાના બાપને કાંઈ આપતો નહિ; પરંતુ પરજોતરને બીજે દિવસે સવારે તે પોતે જ પોતાની પત્નીને બક્ષીમ આપતો હતો, જે બક્ષીસ ‘પ્રાતઃપ્રજની બક્ષીમ’ ના નામથી ઓળખાતી હતી. સ્ત્રીધન કિંવા પછાનું આ મૂળ હવું.

પરંતુ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં ઉપર કહી તે કરતાં પણ વધારે અગત્યની બાબત એક સ્ત્રી કરવાના રિવાજની છે. આ બાબતમાં એશિયાના સુધારા કરતાં ગ્રીસનો સુધારો પ્રથમથી જ ચરી જાય છે, કારણ કે ગ્રીમના સુધારાએ એક સ્ત્રી કરવાના રિવાજને પ્રથમથી જ વખાણ્યો હતો. વિશુદ્ધિની વાત પરત્વે આ રિવાજની બાબતમાં બે દષ્ટિએ વિચાર આપણે કરી શકીએ છીએ; એક તો નીતિની આપણી સહજ લાવનાની દષ્ટિથી અને બીજી, સમાજના કૌંસની દષ્ટિથી, નીતિની સહજ

ભાવનાની દૃષ્ટિએ જોના મહુ સ્ત્રી કરવાના રિવાજ કન્તા એક સ્ત્રી કરવાનો
 નિવાજ ઉત્તમ છે, કારણ કે તેથી કરીને મનુષ્યના સ્વભાવમા રહેલુ બ્રહ્મ
 તત્ત્વ અકુશભા ગ્રહી મર્યાદિત થાય છે અને વળી તેથી કૌટુંબિક લાગણીઓ
 ટ્રીવાદી જીવન ઉચ્ચત્તમ બનતું જાય છે. સમાજના શ્રેયની દૃષ્ટિએ જોતા
 પણ તે રિવાજ ઉત્તમ છે, કારણ કે સ્ત્રી પુરુષની મધ્યમ દુરતમા સરખી
 હોય છે, તેથી એક પુરુષે એક સ્ત્રી પરજીવી નાજખી છે. વળી તેથી કુટુંબની
 વ્યવસ્થા પણ સારી રહે છે, અને એ રિવાજમા સ્ત્રીની પદવી પુરુષની
 સમાન ગણાવાનો સભવ વધારે રહે છે. પરંતુ હોમર ઇત્યાદિ કવિઓના
 કાવ્યમા પ્રતીત થતા અને પ્રસાસને પામેલા કાવ્ય કાળ અથવા પુનઃ
 કાળ અને પાછળના ઐતિહાસિક કાળ-એ એમ્દરે ફેર છે એ વાત પણ
 આપણે હક્ષમા રાખવાની છે પ્રાચીનિક અને અણુનક દશામા સ્ત્રીઓનું
 ધ્યાન ખેંચક ધણુ ઉચ્ચ હવુ અને તેમના નમુનામા ધણુ ઉચ્ચ પ્રકારની
 સંપૂર્ણતા પ્રદર્શિત થતી હતી એ વાત ધણી વિસ્મયકારક છે અને ધણુ
 લેખકો તેથી નુચવણુમા પણ પડી જાય છે. સુધાગે નિષ્ઠા, નૈતિક નિષ્ઠા
 વિસ્તૃત બની ઉચ્ચ દશામા રૂપાંતર પામ્યા છે પરંતુ શ્રીક કાવ્યોમા
 સ્ત્રીઓની ઉત્તમતાના જે નમુનાઓ સમાએલા છે તે પ્રાચીનિક દોષા છતાં
 જગતના સાહિત્યમા અત્યંત મુંદર અને મધુર્ણ છે એમ કહેવામા અડચણ
 નથી દેકટ અને એ ક્રોમેશનો દાપત્ય રહેલ, દરિયાઈ તોડાનના સપગ-
 વાથી લાંબા કાળ પર્યંત લટકતા પોતાના ત્વામીની મ્દાભા વગર તાંક
 જોતી પેનીનોપની વક્ષદારી અને તે સ્વામી પણ પેનીલોપને પોતાની
 જીવન દોરી ગણુતો હતો તે પોતાનો સ્વામી જીવતો નહે એટલા માટે
 પોતાની જીદગીનો પણ તજી ખુશીથી ભોગ આપતી એલસેસ્ટિસનો
 અતુલ્ય પ્રેમ પોલીક્ષિના મૃત્યુની ભન્યતા, ઇત્યાદિ અનેક ચિત્રો દાન
 સ્ત્રીઓના યાગ્રિયમા જે લબ્ય મૌદર્મ ચિત્રિત થએલું જોવામા આવે છે
 તે રોમ કે ખ્રિસ્તિ મમયમા જે સ્ત્રી પૂન કે અર્વાચીન મુધાતના સમયમા
 પણ ભન્ય ગણાય એવુ છે કુમારિકાઓની મર્યાદશીલતા અને પરણેલીની
 વક્ષદારી, મધુર્ણ સ્ત્રીત્વના મદ્યચા અને લાગણ્ય તે મમયના જેવા

મનોહારી અને આકર્ષક ક્ષણ પણ અન્ય મમયે ચિન્તામાં નથી. પુરૂષના જેટલી જ સ્ત્રીઓ પણ પૂજનીય ગણાતી હતી. દ્રોણના ઘેરાનો આખો ઇતિહાસ લક્ષ્મ-અંચિના ભગથી ઉપજતી આફતોનો ઇતિહાસ માત્ર છે. છતાં, કેટલીક ગામતોમાં સ્ત્રીઓની પદવી હલકી ગણાતી હતી. કન્યાના આપને ખેરીડીની રકમ આપવાનો રિવાજ સામાન્ય હતો. મોટે ભાગે પુરૂષો રખાન રખતા હોય એમ જણાય છે અને તેમની નિંદા પણ થતી નહિ. ઉચી પદવીની શુભામ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ધણી સખ્ત વર્તણૂક રખાતી હતી. અને પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં સ્ત્રીનો ભાગ ધણો ઓછો છે એવી શારીરિક શાસ્ત્ર સંબધી ધણી વિચિત્ર માન્યતા તે વખતે હોવાથી સ્ત્રી મૃતને ધણી ઉતરની લેખવામાં આવતી હતી.

ઐતિહાસિક ધાળમાં સ્ત્રીઓની પદવી કાયદામાં કંઈક કેટલીક જામ-તોમાં સુધરી હતી, પરંતુ તેમની નૈતિક દશામાં સ્પષ્ટ ભ્રષ્ટતા આવી ગઈ હતી. સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ સખ્ત જન્મનો અજતી હતી. વારાંજનાઓ સ્ત્રીત્વના મોહક નમુનારૂપે ગણાતી હતી અને લોકમતમાં પુરૂષની હટ લગભગ નિરંકુશ હતી.

નીતિના ઇતિહાસમાં લાગણીની હકીકતો ધણી જ અગત્યની હોય છે છતાં સમજવામાં તે બહુ જ સુસ્ત્રેલ હોય છે. માણસોએ શું કર્યું હતું અથવા કેવો ઉપદેશ તેમણે આપ્યો હતો તે જનાવવું સહેલું છે; પણ ચિંતની જે વૃત્તિથી તે આચરણ અને ઉપદેશ પ્રેરિત થયાં હોય છે તે ખરાખર સમજવામાં બહુ કઠિન હોય છે. જુદામાં તેજસ્વી પ્રજા કવચિત્ નીતિમાં ધણી ભ્રષ્ટ હોવાનો જનાવ ઇતિહાસમાં અપરિચિત નથી; અને આવા ધણા દાખલા ક્રાન્સ અને ઇટાલીના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પરંતુ ઓક લોકોની નીતિ-ભ્રષ્ટતામાં આશ્ચર્યકારક તરવ એ હતું કે લોક-અભિપ્રાય અને તરવ ચિંતકો બન્ને ધણું કરીને એ ભ્રષ્ટતાને નિંદા લેખતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉત્તેજન પણ તેઓ આપતા હતા. મોકેટિસ અને ધિયોડોરાનો સમાગમ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઓક તરવેતાઓની

આ નૈતિક વૃત્તિ સમજવાને માટે આપણે લગભગ પણ અગત્યની માનત-
મા હિતરેવું પડશે

મનુષ્યના સ્વભાવનું મૂળ પાપ વિપવવાસના છે, એમ પ્રિમિત વૃદ્ધો
ભાર દબને વારંવાર કહેતા હતા. જ્ઞાનની પ્રગતિ તપોમય જીવનની ધ્યુ
કરીને નિરોધી હોય છે, છતાં તે પણ આ ધાર્મિક અભિપ્રાય સાથે એક
મત થાય છે કે આ નિકારનું કુદરતી ગુણ મનુષ્યના કલ્યાણને અર્થે જોડા
તેમજ, તેના કરતાં ધણુ વધારે હોય છે. માન્યમના લેખોથી સિદ્ધ થયું
જે-જે વાતની શ્રીક નીતિવેત્તાઓને ધણે મોટે અંશે માહિતી હોય એમ
જણાય છે-કે ધોરણસર લગ્નના અને સવમવર્તી સચારથી પણ, જે ગધા
નમ કળવા માટે તો, નત્તી ધણી વધી પડે છે અને તે વૃદ્ધિ મનુષ્યની
આબાહીમા આડે આવી અનેક આશ્તોનું કારણ થઈ પડે છે અને જ્યારે
જેમ અને તેમ લગ્ન વહેલા કરવાનો આગ્રહ સ્પષ્ટ રીતે કુદરત મનુષ્ય જાતને
કરતી જણાય છે, ત્યારે જ્યાં વત્તી વધી ગઈ હોય છે, ત્યાં આગળ વધતા
મુધારાનું પ્રથમ ચિહ્ન લગ્નો ઉપર અકુશ મેલવાનું કે તેમની મપ્પા
ઓછી કરવાનું જ હોય છે અત્યંત મુધારાનાળા સમાજમા, નિપવ-નાસના-
ના પ્રથમ નિકાસ મમ્મે જ પરણુનાનો રિવાજ સામાન્ય રીતે હોતો નથી,
અને વધતા જતા જ્ઞાનમા પણ એવા લગ્નોની સમ્પા વધારે અને નધા
ઓછી કરવાનું નવણુ હોય છે નગી લગ્ન સિનાય આ વિધારની અન્ય
તુમિની વિરુદ્ધ નીતિવેત્તાઓ ગમે તેવો બોધ આપે, પણ આ નિકારના
મગને લીધે માણુઓ અનીતિમા પડ્યા નિના રહેતા નથી એ પણ નિનશય
છે, અને દરેક પ્રજામા, જમાનામા અને ધર્મમા આ ગેરનર્તાણુની બહુ
હટ નજરે પડે છે, અને તેથી કરીને જ મનુષ્યની દુઃશા અને બ્રહ્મતા પણ
મહુ થએલી છે

આ પ્રશ્નો નિકાન કરનામા નીતિ શાસ્ત્રકરોના નદ્યમા ખ સ કરીને
તે નાતો હોય છે જે મનાને પોને અસ્તિત્વમા આણુ હોય તેના નિલાન
ને માટે કારક કળાની દરેક પુરૂષની સ્વાભાવિ- કળ, અને બ્રહ્મતા અને
કલ્પિથી કુદુગનું મગ્સસુ-કુટુમ અને રા નનું મગ્સ-ઈ અને મુખ્ય

નમુનો છે, અને કૌટુંબિક જીવનની નિશુદ્ધિ ઉપર મમાજના સુખ અને નીતિનો ઘણો આધાર હમેશા હોય છે, તેથી કુટુંબ-જીવન બગડતા આખો મમાજ સડવા લાગે છે. વળી પતિપત્નીના સબધ અને રનેહનો સ્વભાવ જ ખાસ કરીને એવો છે કે તેમાં જો કાંઈ અન્ય વચ્ચે પડે તો તેમાંથી ઘણા અનર્થ ઉપજે છે. વળી સતતિનું પોષણ કરનારા દરેક માણસને ખાતરી હોવી જોઈએ કે પોતે જ તેનો પિતા છે. જતા ક્રમવિકાસની અત્યંત પ્રબળતાએ કરીને એવા ઘણા અનર્થ બનવાનો સભન રહે છે.

આવા સંજોગોમાં એક ઘણું જ શોચનીય ચિત્ર મસારમાં ઉત્પન્ન થયેલું છે. જે અભાગણી સ્ત્રીનું નામ પાડવું પણ શરમ લેરેલું છે, જે હંડે પેટે પ્રેમના ખોટા ઉભરા ખતાવે છે અને વિષય-નાસનાના માત્ર મોજા સાધન તરીકે જ પોતાની જાતને સમર્પી દે છે, સ્ત્રીજાતિના અધમમાં અધમ અગતરીકે જોનો તિરસ્કાર અને અપમાન થાય છે અને ઘણું કરીને રોગ, દુર્દશા અને અકાળ મૃત્યુને માટે જે નિર્મિત થઈ હોય છે, એવો સ્ત્રીનો ધર્મ દરેક જમાનામાં પુરુષની પાપ-ટુટિ અને અધમતાના કાયમી ચિહ્ન તરીકે દૃશ્ય થાય છે. પરંતુ આવી સ્ત્રી પોતે ખાપથી ખરડાયેલી જતાં સદાચારનું મરક્ષણ કરવામાં અત્યંત પ્રયત્ન સાધન નીવડે છે. આવી સ્ત્રીના અભાવે ઘણા સુખી કુટુંબોની બીન તકરારી નિશુદ્ધિમાં વિલેપ થાય, અને લાલચના પ્રસંગ અભાવે ટપી રહેલા પોતાના પાતિવ્રત્યના ગર્ભમાં જે સ્ત્રીઓ આવી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કમકમાટી દાખવે એવી વધુ સ્ત્રીઓને પ્રશ્નાત્તાપ અને નિરાશાની વેદના ભોગવવાનો વખત આવે, કાંજુ કે એવા અનકારની ગેરહાજરીમાં અધમ પુરુષના આગ્રહ અને પ્રયત્નની મામે થોડી જ સ્ત્રીઓ નિશુદ્ધ રહી કે આમ જે સ્ત્રીઓ બ્રષ્ટ અને અધમ ગણાય છે તેમના ઉપર જ અધમ ક્રમ-વામનાનું જોર ખાલી થાય છે. ધર્મ પથો અને સુધારા અનેક ઉદય પામે છે અને અસ્ત થાય છે, પરંતુ લોકોના પાપને લીધે આશા લગતી આ સ્ત્રી મનુષ્ય જાતની કાયમને માટે પૂનરુદ્ધ રહે કે.

પાતિવ્રત્યનો લગ કરનારી આ અભાગણી સ્ત્રી કે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઘણા

ખરા ખિસ્તિ દેશોમાં ધણો મુખન અભિપ્રાય પ્રચલિત છે. એ'ગ્નો સેક્ષન પ્રગ્નઓના ઉત્તમ અને મધ્યમ વર્ગોમાં તો આવો એક દોષ થયો કે તે શ્રીને માથે કાચમનું કવચ લાગી જશે છે, અને પછી તે શ્રી ગમે તેવી સદાચારી રહે અને પશ્ચાતાપ કરે પણ કોઈ કાળે એ કવચ તદ્દન હુંસાઈ જતું નથી. પદમ તો આનું સખત ધોરણ ધણું કરીને ધાર્મિક લાગણીને લીધે રહેતું હોય છે; પણ તેમાં સમાજના લાભ સમાએલા છે એમ કહી પ્રખળ દલીલો પણ ધણીવાર તેના બચાવમાં અપાયેલી છે. કેટલાક કહે છે કે ક્રીડુંબિક વિશુદ્ધિનું સંરક્ષણ એ એવી અતિ અગત્યની બાબત છે કે તેને અર્થે જે કાર્યનું સ્વરૂપ કલ્પનામાં ધણી સહેલાઈથી ઉતરી શકે છે અને જે કાર્ય કામદાના સ્વાધીનમાં કદિ પણ બરાબર આવી શકે તેમ નથી અને વિકારની અત્યંત પ્રચળતાએ કરીને જેમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કદી યષ્ટ ભય, તેવા કાર્યને અત્યંત સખત શિક્ષા થતી વાજબી છે. વળી આવા સખત દંડને લીધે વિવિધ વિકારોના સધળા પુરાવાને અપ્રસિદ્ધિમાં રહેવું પડે છે; તેથી તેમના વ્યાપારને ઓછા કરવાની ખાસ ચોખ્ખતા તેમાં રહેલી હોય છે, કારણ કે બીજા વિકારો કરતાં આ વિકારોનો આધાર કલ્પના ઉપર વધારે હોય છે, અને કલ્પના પાપના દર્શનથી વધારે વેહેલી સચેત થાય છે. વળી દુરાચાર ઉપર કલ્પકની તીવ્ર દષ્ટિથી જોતાં પ્રમાણમાં તેની મામેના સદાચાર પ્રત્યે લેકાનું લક્ષ વધારે જેવાય છે, અને શ્રી-વર્ગમાં અત્યંત સુધક અને દ્વિધરમેદ આચારની લાગણી બંધાઈ ભય છે, જેથી કરીને પાપમાં પ્રવૃત્ત થતાં તેઓ અટકે છે એટલું જ નહિ પણ તેમનું ચારિત્ર્ય પણ તેથી ઉન્નત બને છે.

આ દલીલોની વિરૂદ્ધ કેટલાક વજનદાર વિચારોની દલીલ પણ અપાય છે. તેથી કેટલાક એમ કહે છે કે દુરાચારના આ પ્રકાર ઉપર ગમે તેવો ઢાંકપીછોડો સમાજ કરે, તથાપિ તેનું અસ્તિત્વ તો રહે છે અને તે પણ બહુ મોટા પાયા ઉપર; અને જ્યારે આ પાપ અપ્રસિદ્ધિમાં વીંટાએલું અને અજ્ઞાનતાના દાંબલ દેખાવથી ટકાએલું રહે છે ત્યારે જેવું જડમૂળ ધાસી બેઠેલું અને ભ્રષ્ટ્ર એ હોય છે તેવું એ કવચિત્ જ હોય છે. ઇગ્નાંડમાં

આવી પચામ હજાર સ્ત્રીઓ છે અને તે જનાવી આપે છે કે સુધડ સમાજ ને દેખાતી મુંદર સપાટીની તથા આ પાપ કેવા ભયંકર સ્વરૂપમાં રહેયું હોય છે. તેથી અનેક પ્રકારના રોગ લોકોમાં પ્રસારે છે અને વારસામાં પણ ઉતરે છે, અને તેથી લોકોની દુર્દશા ચાલુ છે. પાનિમત્ય-લંગના દોષ ઉપર ઇંગ્લાંડનો સાર્વજનિક અભિપ્રાય જે મજબૂત દૃષ્ટિ દાખવે છે તેથી નૈસર્ગિકી મંખ્યા વધતી અટકતી નથી અને તેથી દુર્દશા ઘટવાને બદલે વધે છે. જે કાર્યને માટે યુરોપના અન્ય પ્રદેશમાં મેહેજસાજ દોડાની લાગણી ઉપજે છે તે જ કાર્ય ઇંગ્લાંડમાં મોટા ભાગ ઉપર અત્યંત ઝેરી લાગણી ઉપજાવે છે. જે કાર્યો સ્વભાવિક રીતે નૈતિક વૃત્તિઓની છેક નજીક સૂચવતાં કે ઉપજાવતાં નથી અને અન્ય દેશોમાં જે કાર્યોની પાછળ ઘણી વખત સુખી, સદાચારી અને પ્રેમી હૃદયી માણસો પસાર કરે છે તે કાર્યોથી ઇંગ્લાંડમાં ઘણું ભાગે ધોર સત્યાનાશ જ વળી જાય છે. બાળહત્યા બહુ વધી પડી છે અને એક વખતના દોષથી જેવી આખર અને હૃદયી બર-બાદ થઈ જાય છે એવી સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ વેસ્થાના ધંધામાં પડે છે. સાર્વજનિક અભિપ્રાય અને ધારાશાસ્ત્રીઓની નિષ્કાળજીનું આ પરિણામ છે.

વળી દુર્દશાના ખાણમાં હૃદયીપર્યંત ગરકાવ થએલી સ્ત્રીઓના આ સમુદાયનો મોટો ભાગ સ્વભાવે કદી સુધરી જ શકે નહિ એવો પણ નથી હોતો. સ્ત્રીઓનું પતન જેમ દુષ્ટ વાસનાને લીધે ચાલુ છે તેમ ધણીવાર તે પતન લાગણીઓની પ્રગળતાને લીધે કે જીવિની ચંચળતાને લીધે પણ ચાલુ છે. તેમની અત્યંત બ્રહ્મ દશામાં પણ નિષ્ક્રમ અવલોકન કરનારને જેવા પ્રકારની લાગણીઓના અવશેષ માલમ પડ્યા છે, અને જો તેમને અન્ય નૈતિક સંજોગ અને કેળવણી મળ્યાં હોત તો અવશ્ય આ અવશેષ ખીલી નીકળ્યા વિના રહેત નહિ. વેસ્થા-વૃત્તિના મણુનાત્મક કોષ્ટકોથી જાણાય છે કે પતિત થએલી સ્ત્રીઓના મોટો ભાગના પતનનું કારણ તેમની ગરીબ અવસ્થા હતી, અને ઘણા દાખલામાં તો જૂખમરાની અવસ્થામાં તેઓ હતી.

આ પ્રમાણે કુટુંબ જીવનમાં સ્ત્રીની પવિત્રતા જાળવવા કામચિકારને

કેની અને ફેટની છટ આપવી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનું કામ નીતિ-
શાસ્ત્રવેદાને કાવુ પડે છે, અને તેથી વેશ્યાવૃત્તિના વિષયને એમ ગણવે
પડે છે પરંતુ તે સમયમા મતભેદ છે. ખરાબ તો એને સૌ ગણે છે જ,
પણ સમાજના અગ્રણી તરીકે તેવી શ્રીઓ પ્રત્યે સમાજે કેવું આચરણ
નાખવું જોઈએ તે સમ્બંધી મતભેદ આપણે ઉપર કાંઈક જોયો આ મતભેદનું
વિવેચન કે નિરાકરણ કરવાનું આપણું અત્ર પ્રયોજન નથી પણ તેમા
ગભીર પ્રશ્ન સમાજેલો છે એટલું સ્પષ્ટ થાય તો તે ખસ છે

ઉપલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા ત્રીક નીતિવેદાઓ અને ધાગ શાસ્ત્રી-
ઓએ શ્રીઓના એ વર્ગ ધણી ખુશીથી સ્વીકારી લીધા હતા-પત્ની અને
રખાત-પત્નીનું ભૂખણ પાતિવ્રત્ય ગણાવું અને રખાતનું ભ્રમર વૃત્તિમા દોષ
ગણાવો નહિ ત્રીક-પત્નીઓ કેન્દ્ર એકાત વાસમા જ લગભગ રહેતી હતી,
ઘણી નાની ઉંમરે ધણું કરીને તેમને પરણાવવામા આવતી હતી વણ્ણવું
કાતવું, ભરત ભરવું, ધર કામકાજની દેખરેખ રાખવી, કે તેમના માદા
શુનામેની સલાખ લેવી, એ તેમની પ્રવૃત્તિ રહેતી વરના ખાસ અને ધના
યદા ભાગમા તેઓ રહેતી હતી વધારે તાલેનત શ્રીઓ કવચિત્જ ખહાર
નીકળતી હતી, અને નીકળતી તો શ્રી શુનામને સાથે રાખ્યા નિઃ નીક
ળતી નહિ. સાર્વજનિક તમાશા જોના તે કદિ જતી નહિ પોતાના રનામીની
હાજરી શિનાય કાંઈ પુરૂષની મુલાકાત લેતી નહિ અને પુરૂષો મેહેમાન
ટાંચ ત્યારે ઘરના ખાણુમા પણ તેમની માથે ભાગ લેતી નહિ તેમનો
મોટામા મોટો સદાચાર પોતાના પતિ પ્રત્યે વફાદાર રહેવાનો હતો, અને
તે ખગમર અને મોટે ભાગે પળાતો હોય એ સભવિત છે અન્ય સ્થળે
મોજ મેળવવાની પુરૂષને અપાતી હતી, ગૃહસ્થની સ્ત્રીને કાંઈ જગવાનો વત્ત
કે તે તેની વિરુદ્ધ પ્રદર્શિત થતો સખત લોક અભિપ્રાય, અને લોભ
આનયને યશ નહિ થવાની શ્રીઓની ટેવ, ઈલાદિ કારણોને લીધે તેમનો
મદાચાર ખડુ સારી રીતે જળવાઈ રહેતો હતો બીજી રીતેજોના, પોતાની
શ્રી શુનામેની જ સોજતમા લગલગ નિઃતર રહેવાને વીધે, પુરૂષોના મમા-
ગમમા આવવાથી જે કેળવણી મળે છે તે કેળવણીની તેઓ નિર્ભાગી રહે

નાથી, અને એથેન્સમાં કેળવણીના થનાના મુખ્ય સ્થાન સાર્વજનિક તમા શાળા સ્થગો હતા ત્યાં તેમને સ્થાન મળતું નહિ તેથી, અવશ્ય કરીને તેમના મન અત્યત મકુચિત સ્થિતિમાં રહેતાં હોવા જોઈએ ચખ્ખાઈડીક કહે છે તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીની સારી કે નરસી કાંઈ વાત જ ચાપ નહિ તે જ સ્ત્રી સ્ત્રીત્વના ઉત્તમ નમુના રૂપે તે વખતે ગણાતી હતી

તથાપિ પૌતાના સકુચિત પ્રદેશમાં તેમની છદ્મી ધણ કરીને કુખી નહોતી કેળવણી અને મહાનતને સીધે મૂઠકાર્ય કે જે તેમને જ ભાગે રહેતું હતું તેમાં તે શુધાઈ રહેતી અને આનંદ માનતી હતી અને તેથી પૌતાના પતિની બહારની વર્તણૂક તેના ધ્યાનમાં રહેતી નહિ તે વખતની પ્રચલિત રીતભાત ધણી સખ્ય અને પિવેડી હતી. કુટુંબ કનેશકે જુનમની ચાત કાઈ લખતું નથી પતિ ધણ કરીને સાનજનિક કાર્યોમાં શુધાઈને રહેતો વેહેમ કે કાસના કારણે કનચિત જ બનતા અને જો કે સ્ત્રી અને પુરુષ પરાંમરીઆ ગણાતા નહિ તથાપ ધણ દંપતીઓ વચ્ચે પ્રેમ મેશક એની મેજે જામતો હતો સસાર અને તેના રીત રિવાજથી કેળવ અજાન એવી એક પંદર વર્ષની મુખ્ય બાળાને ભૂમમાં ભીડી પતિ તેનો માતકાર કેવા પ્રેમથી કરે છે અને મૂઠ સંબંધની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે તેણે શુ શુ કરવું તે આજત કેવી શીખામણ પતિ એને આપે છે તેનું એક મનોહરી ચિત્ર ઝીનિશન એક મ્થજે આપે છે અત્યત કેમગતાથી પતિ એને શીખામણ આપે છે, પણ એક નાના બાળક પ્રત્યે જેવી ભાષા વપરાય તેવી ભાષા એ વાપરે છે પતિ કહે છે કે તેનું કામ મધપ્રગતી સારીની માફક નિર્દનર ઘરમાં જ રહેવાનું અને તેના શુદામોના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું છે દરેકને પોતાપોતાનું કામ એણે રહેચી આપવું જોઈએ, કુટુંબની પેદાશ કરકસરથી વાપરવી જોઈએ, જોડા, વાસણો અને કપડા ઇત્યાદિ ઘરની વસ્તુઓ હમેશાં બત્તજર યોગ્ય વ્યવસ્થાસર ઘરમાં પોતાની જગાએ પડ્યા છે કે કેમ ? તેની જાગર તપાસ એણે રાખવી જોઈએ વગી તેના માદા શુદામોની માવજત રાખવી એ પણ તેના કામ અને એ ભાગ છે પણ અદીઆ પત્ની વયમાં જોતી હોઈ છે ' અરે,

જેની સાથે હું માયાળુપણે વર્તું તે જો મને અરેશાનમદ થાય એમ હોય અને પ્રથમના કરતાં મારા ઉપર નધારે સ્નેહ ગમે, તો તે નાત તો મને ખરેખર બહુજ ગમશે.” ઠપકાનો કોઈ પણ રીતે દેખાવ ન થઈ જાય તેની કામગીરી અને રસભરી સલાહ સંભળીને પતિ પત્નીને મમજાવે છે કે હવે દેખાવાની ખાતર હવે એકીના છુટ પડેરવાની ટેવ એણે છોડી દેવી જોઈએ અને ચહેરાને એણે રંગ લગાડવો ન જોઈએ, અને એને વચન આપે છે કે જો પોતાની ફરજો એ પ્રમાણિકતાથી મનમગે તો એ પોતે જ એનો પ્રથમ અને નિમકહલાલ ગુલામ થઈ રહેશે સોફ્ટિમને એ ખાત્રી આપી કરેતો કે જ્યારે કોઈ મતભેદ એ બેની વચ્ચે પડતો ત્યારે જો તે વાજબી હોય તો ઘણી સહેલાઈથી પોતાની પત્નીને એ સમજાવી શકેતો હતો; પણ જ્યાં પોતાની જૂન હોય ત્યાં પોતાની પત્નીને ખાત્રી કરી આપવાનું કામ અશક્ય થઈ પડતું હતું.

આ ઉપરથી તે મમમમાં ગ્રીક શ્રીઓનું જીવન કેવું હતું તેની આપણને ખબર પડે છે. પ્લ્યુટાર્ક શ્રીની પરણેતર હાલગીનું એક બીજું ચિત્ર આપે છે, પણ તે પાછળના કાળનું છે પ્લ્યુટાર્કના ચિત્રમાં શ્રીને માત્ર ગૃહિણી અથવા પતિના એક મુખ્ય ગુનામ તરીકે નહિ, પણ તેના માફી અને સોખતી તરીકે વર્ણનવામાં આવી છે શ્રી અને પુરુષના કર્તવ્યો અને મુશ્કેલ અગમપરમ છે એ વાત અતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ભાર મૂકીને એ કહે છે અને શ્રીઓનાં અત કરણુ હવેમાં હવે સ્થિતિ પર્યંત ફેળવાના જોઈએ એમ એ ઇચ્છે છે લક્ષના એના ઉપદેશ અર્વાચીન જ્ઞાનાના ઉપદેશ કરતાં ભાગે જ કમ છે પોતાના બાળકના મૃત્યુ સમયે દિનામાનો જ પત્ર એણે પોતાની પત્નીને નખ્યો છે તે અક્ષરે અક્ષરે અત્યંત કામળ પ્રેમથી ભરેલો છે. એવું કહેવાય છે કે એક સમયે પોતાની પત્નીના મનધીઓ માથે એને કાંઈક વાધો પડ્યો. તેની પત્નીને ચિંતા પેદા કે તેથી કરીને તેમનું કુટુંબ સુખ ઓછું થઈ જશે તેથી પોતાની માથે મેથીકન પાંત જાત્રાએ જવાને પત્નીએ પતિને મમજાવ્યો, અને ત્યાં જઈ

બન્ને એ પ્રેમ-દેવને જનિદાન આપી એક બીજાનો પ્રેમ કદિ પણ ધો નહિ એવી પ્રાર્થના કરી હતી

પરંતુ એકદરે ઝીક લોકોમાં સદાચારી સ્ત્રીનું સ્થાન ધણ નીચું હતું તેની પદવી હમેશા પગત્ર જ રહેતી બાલ્યાનસ્થામાં મા-માપની, ગૃહસ્થા અમર્માં પતિની, અને વિધવાવસ્થામાં પુત્રની, દેખરેખ અને સલાખ તમે તે રહેતી હતી તેને હમણા બાળક જ ગણવામાં આવતી હતી અને પુરૂષ મળા મળી આવતા હોય તો તેને તે વારમાં પણ મળતો નહિ હટાછેડાનો હક, બીજો નહિ તો એથેન્સમાં તો, સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેને હતો, પરંતુ તે હક વાસ્તવિક રીતે, કેળવણી અને લોક-જ્ઞાતથી ટેવાઈ ગયેલા લોકોમાં, કામ લાની કચેરીમાં જઈ જાહેર પ્રકટીકરણ કરવાથી ઉપજતી અરેગનીને લીધે, લગભગ નિર્ધન થતો હોય એમ જણાય છે અર્થાત્ લોક-નાજને ઉઠવી સ્ત્રી દરમિયે ચડતી નહિ. તથાપિ સ્ત્રીઓ પોતાની સાથે દાયગે લાવતી, અને દોકરીઓને પત્તુ આપનાનો રિવાજ-એ એક કારણ એવું મળતું હતું કે જેને લીધે ગેરવર્તણૂક વારંવાર મહાર આવતી અને આમ બહાર આવના રને નિંદાપાત્ર કોઈ ગણ્યું નહિ વળી નિરાધાર સ્ત્રી-માળકોના લાભમાં એથેન્સનો કાયદો ખામ કરીને કળજનાનો અને કામગી હતો પ્લેટોના મત પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરૂષ સરખા હતા પણ લોક-રૂઢીઓ તેથી કેવળ ઉઠી જ હતી રાજ્યને અર્થ નમ છે શેહેરીઓ ઉપજાવવાનું માત્ર સાધન એ છે એવો નિઘાગ મુખ્યત્વે કરીને તે સમયે પ્રચલિત હતો અને સ્થા દર્શાવે તો એવો હુકમ હતો કે જુદા અને નિર્મળ પુરૂષોએ પોતાની યુવાન સ્ત્રીઓ વધારે ખેતનર પુરૂષોને સોંપી દેવી કે જેથી કરીને રાજ્યને મજા જુત આધાના લક્ષ્યા મળે સ્પાર્ટામાં સ્ત્રીઓની સાથે જે રીતનું વર્તન રાખવામાં આવતું હતું તે વર્તન ગ્રીસના અન્ય સંસ્થાનોમાં ચાલતો વર્તનથી ઘણી મામતમાં જુદું હતું, અને તેથી લાગણી કે મર્યમમાં શરમનો છાટો સરખો પણ દેખાતો નહિ પણ તેથી પ્રમળ અને વીર્યવાન સ્વદેશાલિમાન લોકોમાં ઉપજતું અને માતાએ દેશના ખાતર પોતાના પુત્રનો ભોગ આપ્યાના અને તેમના ગીર્તિતત મૃત્યુથી ખુશી થવાના અને પોતાના ગૌરવમય જુરસો

પ્રજ્ઞના લક્ષરોમાં રેડયાના અનેક દાખલા સ્પર્શમાંના ઇતિહાસથી મળી આવે છે. તથાપિ સદ્ગુણી શ્રીઓનાં નામ ગ્રીસના ઇતિહાસમાં કવચિત જ દેખાડે છે. એથેન્સના સમાજમાં ફેશિયન જ્યારે અગ્રસ્થાન ભોગવતો હતો. ત્યારે તેની શ્રીએ જે નિર્મળ મરજદા બતાવી હતી તે; અને લક્ષ્મી અને માખાપ પ્રત્યે લક્ષિતા થોડાક દાખલા વર્ણવાએલા છે, પણ સામાન્ય રીતે લોકોનું લક્ષ ખેંચનારી શ્રીઓ વારાંગના જ હતી.

ગ્રીક જીવનમાં આ વારાંગનાઓ જે સ્થાન ભોગવતી હતી તે સમજવા માટે આપણા સમયમાં નીતિ પર તો જે છૂટ અપાય છે, તેનાથી તદ્દન જૂદીજ નતની છૂટનો તે સમય હતો એ વાત આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. પરંતુ જન સ્વભાવની દરેક શક્તિ અને અંશનો સંપૂર્ણ વિકાસ સર્વ પાસ કરવો એ ગ્રીક મતે સર્વોત્તમતા લેખાતી હતી. ત્યાગ કે તપોવૃત્તિની વાત તો તેમની સમજણમાં પણ ઉતરતી નહોતી. મનુષ્ય સ્વભાવના સારા નરસા ભાગનો એક તેઓ સ્વીકારતા હતા; અને નરસા ભાગથી તદ્દન ઘેરાઈ ગએલા જીવનને તેઓ અધમ ગણતા ન હતા પરંતુ કુદરતી વિકારનું સતત દમન તેમની વિચાર શ્રેણીને તદ્દન અઘાત હતું. તેમના કાયદામાં, નીતિના તેમના ધોરણમાં અને લોક વિચારમાં આજ મિહાંતનું સમર્થન હતું અને તેથી અત્યંત સદાયારી માણસને પણ વારાંગના માથે ઉઘાડો સંબંધ રાખવામાં શરમ ભાગતી નહિ.

પરંતુ ધણી સમાજોના અનુભવ ઉપરથી જણાય છે કે જાહેર મતને લીધે પુરૂષ વર્ગને કુલ સ્વનત્રતા લાભે મળતી હોય, પણ શ્રી વર્ગને તેવી સ્વનત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ ગ્રીક સમાજમાં ધણું કારણોને લીધે વારાંગનાના વર્ગને એક ખાસ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. રતિ દેવીની વિચારસી પૂજાથી તેમના પ્રધાને એક જાતની ધાર્મિક પરવાનગી મળતી હતી. રતિ દેવીના મંદિરમાં પૂજારણો આ વારાંગનાઓ થતી હતી, અને ઝેરીયની પૂજારણોએ પોતાના શહેરનું સકલ આર્યનાઓથી ટાળ્યું હતું એમ મનાતું હતું. આમ મંદિરોની ધાયામાં આ દુરાચાર પ્રતીતિ થતો હતો. આ સ્થિતિ ધણું શહેરોની હતી.

રળી, રસગનાનો જે પ્રજા જુરમો તે વખતે પ્રચલિત હતો તેને લીધે પણ જે અત્યંત મુંઢર હોય તે માન પામતાં. જે દેશમાં અને જે દ્વારમાં કુદરતનું સૈદ્ધ્ય આપોઆપ અત્યંત ખીસી નીકળતું હતું, ત્યાં ચિત્ર-ચિદા અને શિરપ-ચિદા બન્નેમાં અનુપમ હારીમરોની શાળા ઉપજી આવી અને સાર્વજનિક રમતો અને દરિયાઇઓ થતી. ત્યાં શારીરિક સૈદ્ધ્યની અનુપમ સંપૂર્ણતાની ભેગા થએલા લોકો વાહ વાહ બોલતા હતા. દુનિયાના ઇતિહાસમાં કોઇ પણ સર્વે મુંઢરતાની માનયુક્ત પ્રશંસા આટલી ઉત્સાહી અને આવી સાર્વજનિક નહોતી. જમાનાના નૈતિક ઉપદેશ કિંવા દષ્ટિબિંદુ ઉપર પણ તેની બહુ અસર થઇ હતી, અને મુખ્ય નીતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓ તો ઇંદ્રિયાતીત સૈદ્ધ્યને જ દ્વારમાં ઉઘો સદૃશ્ય ગણતા હતા. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ સૌથી અને રચનાનો અબ્બાસ ઉત્તમ ગણાતો હતો. કળાના પ્રદેશમાં ગ્રેરણા મૈન્દર્યથી થતી હતી અને નિયમરૂપ પણ સૈદ્ધ્ય જ ગણાતું હતું. પોતાનાં ઓકરાંઓ રૂપવાન થાય એવી સૌથી પ્રથમ પ્રાર્થના મીઠા માનાઓ કરતી. અને શરીર ની મુંઢરતામાં અત્યંત રૂપવાન હોય તેની વાહવાહ કરી સૌ તેને પૂજતા હતા. તેની મૂર્તિઓનો તે નમુનો હતી. મુંઢરતાને જોઇ ન્યાયાધીશો તોહો-મતદારને પણ છોડી મૂકતા. એલેક્ઝાંડરની એક પ્રિય રખાતનું ચિત્ર ચીતરતાં ચીતરતાં ચિતારો તેના ઉપર મોહિત થઈ પ્રેમ-મદ્દ થઇ ગયો; એલેક્ઝાંડરે તે ચિતારને એ રખાત પોતાના તરફથી એક અમૂલ્ય ભેટ તરીકે આપી દીધી. તેથી સૈદ્ધ્યની મૂર્તિઓ રૂપ વારાંગનાઓ પૂજતી, કવિઓ તેમની મુંઢરતાનું ગાન કરતા અને ગંભીર તત્ત્વચિંતકો તેમની મુલાકાતને અર્થે જનત્રાઓ કરતા; અને આખા દેશમાં તેમનાં નામ પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં.

વિચાર અને વૃત્તિઓની પરિસ્થિતિ જ્યાં આવી હોય, ત્યાં કુશળ અને ઉદ્યતી લાલસાવાળી સ્ત્રીઓ ધધામાં પ્રવૃત્ત થાય, અને શુદ્ધરથ સ્ત્રીઓની કેવળ એકાંતવાસી છંદગી અને સ્વાભાવિક રીતે જ તેથી ઉપજતી તેમની અચાન અવરથાને લીધે સમાજમાં જે સ્થાન ખાલી પડે છે તે પૂરવા આવી સ્ત્રીઓ બહાર પડી પ્રસિદ્ધિ મેળવે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. એથેન્સની સ્ત્રીઓમાં અધનંદ્ય ગ્રાજ વારાંગનાઓને જ હતું:

અને ધણીના- આ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ જ્ઞાન સંપાદન કરનામા તે કરતી અને આમ પોતાની અન્ય મોહિનીઓમાં તીવ્ર શુદ્ધિનું આકર્ષણ પણ તે ઉમેરી શકતી હતી. તેની આસપાસ કવિઓ, ચિંતાકારો, ઇતિહાસકારો અને તત્ત્વવેત્તાઓ એકઠા થઈ જતા, અને જમાનાના શુદ્ધિ-વિષયક અને દગા-વિષયક ઉભરાઓમાં કાંઈ પણ મહત્ત્વ રાખ્યા વિના તે ઝંપલાવી દેતી, અને આમ અનુપમ સાહિત્ય-મંથાનનું કેન્દ્ર તે થઈ પડતી હતી. એ મુપેશિયા કે જે પોતાના મૌનદર્શ અને શુદ્ધિ-અન્નેને માટે પ્રખ્યાત હતી તેણે પેરિક્લીઝનો પ્રમળ પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. પેરિક્લીઝને વક્તૃત્વનું શિક્ષણ એણે આપ્યું કદાચ છે અને તેના પ્રખ્યાત લાપ્લેમાથી કેટલાક એણે લખી આપ્યાનું જોવાય છે. રાજકાજની બાબતોમાં એની સલાહ વાન્વાર લેવામાં આવતી, અને બીજા તત્ત્વચિંતકોની પેઠે સોક્રેટિસ પણ તેની મિજલમમાં જતો હતો. સોક્રેટિસે પોતે પણ ક્યુલ જ્યુ જી કે કાયોટિમા નામની વારાગતા પાસેથી એ ઘણું શીખ્યું હતો. એપિક્યુરસની એક અતિ ઉત્સાહવાળી શિષ્યા લિયોનટિયસ નામની વાગવના હતી.

વળી નહિ કહેવા જેની એક બીજી વાતની નોંધ પણ અહીં ઇતિહાસકારને લેવી પડે છે. મીક્ર સુધારામાં એક વિચિત્ર પ્રકારની પણ ધર કરી બેઠેલી ભ્રષ્ટતાની બધી સાથે સરખાવતા, શ્રીઓની સાથે ઉપર કહેલો અણુષ્ટતો બ્યવહાર સારા માણસની જીદગીમાં સામાન્ય રીતે ચાલ્યો આવતો હોય ગણ્યોતો અને તેમાં નામોશી લેખાતી નહિ. આ બધી મીક્ર લોકોમાં દેવી રીતે પેડી તેના કાગ્યુમાં ઉતરવાની જરૂર નથી, પણ તેની અસર નૈકિક ધર્મ અને કળામાં પણ પેમી ગઈ હતી એકદરે આ બધી મીક્ર લોકોમાં ખેશક દુરાચાર તરીકે ગણ્યોતી હતી, પરંતુ તે પ્રતિ મીક્ર લોકોના અણુગમાની લાગણી અર્ચાચીન મમયના જેની પ્રમળ નહોતી તેથી કરીને, વારાગતા-ર્ગને ઉગી ગિયતિએ પહોંચનાનું આ બધી પણ એક આકર્ષક કારણ થઈ પડ્યું હતું.

આવા કારણોને લીધે વેશ્યાઓના ધધામાં શરમ લેખાતી નહિ, અને તેમના ધધાને લોકો અજીજ નહિ તથાપિ સધળા જમાનામાં બનતું

આબુ છે તેમ તે જમાનામાં પણ આ વર્ગનો મોટો ભાગ અધમ બ્રહ્મતા-
માં પોતાનું જીવન ગાળતો. તેમનામાંથી ઘણી થોડી એકદરે વારાંગનાની
ઉચી સ્થિતિએ પહોંચી શકતી અને આજ્ઞાદ થતી, અને તેમાંથી પણ ઘણી
ખરીમાં, સામાન્ય રીતે જે લક્ષણો તે વર્ગમાં સધળા જમાનામાં જોવામાં
આવે છે તે લક્ષણો ધણુ કરીને દેખાઈ આવના. એવદાર્ધ, ધન હરણની
અત્યંત લાલસા અને અતિ ખરચાળ મોજશોખ, તેમનામાં સાધારણ હતાં.
છતાં સારા દાખલા પણ એ વર્ગમાંથી મળી આવે છે, એ વાત પણ
નિઃસંશય છે. મમાજનો બહિષ્કાર તેમને નડતો નહિ અથવા તેથી તેઓ
હસકી ગણાતી નાહ. અને જો કે વિવાહિત સ્ત્રીઓના જેટલું માન તેમને
કદિ મળતું નહિ, તથાપિ સામાન્ય રીતે લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત
હતી કે ચૂદ-પત્ની અને વારાંગનાના પ્રદેશ અને કર્તવ્ય સંસારમાં બિન્ન-
બિન્ન છે અને દરેકમાં પોતપોતાના ખામ ગુણો રહેલા હોય છે. સીના
નામની વારાંગના દારમોડિયસની બિન્ન હતી અને પોતાના મિત્રનું કાવતું
પ્રકટ કરવા કરતાં જૂલમનો લોભ જની મરવાનું તેણે પસંદ કર્યું હતું;
અને એથેન્સના લોકોએ તેના નામના અર્થથી દોષાઈ, તેની દહતા જાળ-
વવા જીલ વિનાની સિંદુણનું એક બાવકું ઉભું કર્યું હતું. મેક્સિ નામની
વારાંગનાનાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને મળ્ય રીતલાતની ખાસ નોંધ લેવામાં
આવી છે અને એક અતિ ક્રમળ પત્ર-લેખનમાં તેનું ચારિત્ર્ય વર્ણવાયું
છે અને તેના મૃત્યુથી થએલો શોક ગતાવેલો છે. ગ્રીક જીવનનું એક
મથાગ્રંથિત ચિત્ર આપનાં ઝીનોક્લન વર્ણવે છે કે થીઓડોરા નામની વારાંગ-
નાની મૌન્દર્ય ખ્યાતિ સાંભળીને તે વાત સાચી છે કે કેમ ? તેની ખાત્રી
કરવા મોકેટિમ પોતાના સિંધોને લઈ તેને ઘેર ગયો અને તેના ઘરનો
પૈલવ જોઈ તે શી રીતે અને ગ્રામ થયો તે જાગત શાંત, દારમ પ્રમ
પૂજના લાગ્યો અને પત્ની પોતાના આસકાને પોતામાં આસકન રાખવા
કયા કયા ગુણોને એણે કેળવવા જોઈએ તેનું જ્ઞાન કરવા એ લાગ્યો.
મોકેટિસ એને કહે છે કે ઉદ્દત માણુપો આવે તો ઘરનાં ખારજાં એણે
ખપ કરવાં; તેના આસકા માંડ પડે તો તેમની મેજા એણે કરવી; જાઈ

માનવતા કાર્યમાં તેમની સફળતાથી એણે ખુશી થતુ, અને તેના ઉપર જે પ્રેમ રાખે તેના ઉપર એણે પ્રેમ રાખવો. આમ ખુશ દિયથી અને મોક્ષે મને આનંદથી તેની સાથે વાતચિત કરીને, સ્પષ્ટ કે ગર્ભિત કાષ્ઠ પણ જાનનો ઉપકો આપ્યા મિત્રાય અને જ્ઞાન દોપથી ઉપજતી ભીતિ કે નફરતા કાષ્ઠ પણ જાત નિશાની એ ગાદમા ઉપજના મિત્રાય, શ્રીક લોકોમાં સર્વોત્તમ અને ડાળામાં ડાલો ગણાતો માણુમ, તેના મૌનદર્શની ગમણીય પ્રગમા કરતો કરતો તેને ધેરથી ગયો.

આ સધળી વાત આચરણના ઇતિહાસમાં કહ્યા વિના છૂટકો નહોતો માટે અમે કહી છે. શ્રીમમાં મહાન પુરો ધણા થયા છે પણ મહાનની થઈ નથી તેનું કારણ હવે વાંચનારને સમજશે. આપણા ગુલાવના ઉચ્ચ અને નીચ ભાગોની વચ્ચે ભેદ છે એ વાત આપણી પેઠે શ્રીક લોકો પણ સ્વીકારતા હતા, તથાપિ આચરણનું જે ધોરણ તેઓ અમલમાં ચક્રતા હતા તે હાલના અર્વાચીન લોકમતથી ધણુ ભિન્ન હતુ એ વાત પણ હવે સમજશે. અર્થાત્ નીનિનો સિદ્ધાંત સાર્વજિક છતાં દેશ, કાળ અને સંજોગ ભિન્નતાએ કરીને તેના ધોરણમાં ભેદ પડે છે, એ વાત પણ ઉપરના દુકા ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થશે. પ્રમગ અને ક્ષણિક કામ વિકારની તૃપ્તિ નિરાહિત પત્નીદાગ જ થવી જોઈએ એ ખ્રિસ્તિઓના ધોરણથી શ્રીક લોકો અજ્ઞાત હતા. શ્રીક પત્નિઓ ઉપર સખ ફરજે નાખવામાં આવી હતી. પાઠના મમલમાં પતિને માથે પણ ફરજે નાખવામાં આવી હતી. જો કે તે ફરજે કાષ્ઠક ઓછી સખત હતી, ઉપર કહેની બહીમાં કનક ગણાતુ હતુ, પત્નુ શ્રીક લોકોની લાગણીને તેનો અણુગમે એટલો ઓછો હતો કે તે જોઈ અત્યારે આપણા હૃદયને આચકો લાગે છે. પારાગનાના આપા રચેને કાયદાએ યોડીક જામતોમાં કાષ્ઠક નાવાયક દરાવી હતી, અને જોકે તેમના વખાણુ વધારે થતા પત્નુ કૌટુંબિક જીવન જે સ્ત્રીઓ સ્વીકારતી તેમના કરતા તેમને ઓછુ માન મળતું, પરંતુ મજોગો એના એકા થઈ ગયા હતા કે તેમને લીધે તેમની ખરી લાયકી અને લોકોમાં તેમનો મરતમો રહી ગયો; અને લગ્ન પ્રત્યે અણુગમે ઘણો સાધારણ થઈ પડ્યો, અને જાહેર ને,

ઉઘાડે છે. લોકો તેમની માથે સળધ સળવા લાગ્યા, આમ વારાંગનાને વર્ગ સમાજમાં ખાસ સ્થાન ભોગવવા લાગ્યો હતો.

હવે રોમના સુધારા પ્રત્યે જો આપણે દૃષ્ટિ કરીએ તો છીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં કેટલાક અગત્યના ફેરફારો આગળ લાગ્યા હતા. પાતિવ્રત્યના સદાચાર પ્રત્યે બે સિત્ત સિત્ત દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય છે એ આગળ બંને કહ્યું છે. ન્યાય ધર્મભાવના કરતાં રાજકીય જીવનના વધારે પ્રગળ હોય છે એવા દેશોમાં ધણું કરીને જનહિતવાદ જોર પકડે છે, અને ત્યાં શુદ્ધસ્થાપના ધણી માનનીય અવસ્થા ગણાય છે તેથી કરીને શુદ્ધસ્થાપનામાં સ્ત્રી, પવિત્રતા અને નિભયતા વધારવા એજ તેમના સધળા આદેશનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. પરંતુ અલખ (mystical) મત કે જેનો આધાર શરમની ત્વાભાવિક લાગણી ઉપર હોય છે અને ઇતિહાસ સંબંધિત કરી આપે છે તેમ જ મત ન્યાય રાજકીય ભાવના ધણી ઓછી હોય છે અને ધાર્મિક ભાવના ધણી પ્રગળ હોય છે ત્યાં વિશેષ કરીને ખાસ પ્રગળતા પામે છે, તે મત કુંવારાપણામાં સદાચારની સર્વોત્તમતા લેખે છે અને પરણેલ જીવનને ઉચ્ચ પવિત્રતામાંથી થએલું ક્ષમ્ય પતન ગણે છે. અને રોમની ધર્મસંસ્થામાં એક ધણી લક્ષ બેચનારી વાત આપણને માલમ પડે છે તે એ છે કે આ બંને વિચારોને મૂલ્યતા તેમનામાં દેવતા બે પૂજારી વર્ગો હતા. ન્યુપટરના પૂજારીઓ અને વેસ્ટા નામની દેવીની પૂજારીઓ. આ બંને વર્ગોની સેવા શાન્ત્યને ધણી અગત્યની અને ઉપયોગી ગણાતી હતી દરેકનો અમલ રોમ શહેરમાં ઉજવાતો. દરેકની નિમણૂક અત્યંત દમદમી ભરેલી ક્રિયાથી થતી હતી. દરેકને ઘણું મહત્તર માન અપાતું હતું. પણ એક અગત્યનો ભેદ તે બેમાં હતો. પૂજારી કુંવારી નહોતી હતી, સખત બ્રહ્મચર્ય પાળતી, અને તેમાં ચૂક કરતી તો અત્યંત લયકર સંગ તેને થતી. પૂજારીને પરણવું ફરજિયાત હતું અને પોતાની પરણેલ સ્ત્રીમાં અત્યંત વિશુદ્ધ અને પવિત્ર એને રહેવું પડતું હતું તેનું લક્ષ અત્યંત મહત્તર ક્રિયાઓથી ઉજવવામાં આવતું અને માત્ર મૃત્યુથી જ એ નિઃકેદ થતું ગણાતું હતું જો એની સ્ત્રી મરી જતી,

અના ચાકરા જતા ગ્રહેતી હતી. આ પૂજારીનું દષ્ટિગિંદુ મખત અને વેત્ર લમના દષ્ટિગિંદુ તરીકે લોકમાં વધારે માન્ય હતું. રોમનો ધર્મ ખામીને કૌટુંબિક હતો, અને લમની બાળતમાં દરેક જાતનાં ગાંધ અને ગાંધી રેરવાનો કાયદો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખતો હતો. એક પત્નિ કરવાના રિવાજને બહુ તેમનામા મૂળથી જ હતો. રોમની સત્તા જાગવવાથી એક મોટો કાયદો થયો કે એ રિવાજ યુરોપમાં પ્રસરી ગયો. શ્રીઓની નૈતિક મજબુતા ધરૂં થી થતી હતી અને રોમના જીવનમાં તેઓ આગ પડેલા ભાગ લેતા. તેના ધણી પૂરાવા પ્રાથમિક રોમની કથાઓમાંથી મળી આવે છે કેશિયા અને વરજનિયાના કશ્ચ રસ પ્રધાન નાટકો આજરની અને વિદ્ય પવિત્રતાની ઉત્તમતાની લાગણીથી ભરેલા છે. સેનાઇન શ્રીઓ પોતાના પ્રાચીન અને પોતાના પિતાઓના કલહમાં વચ્ચે પડી સલાહ કરાવતા અને બાળ પ્રજા તંત્રને બચાવી લીધી હતી. અને ડોરીઓલેન્સન તા પોતાની પ્રાર્થનાઓથી દેશ ઉપર ઝંઝુમી રહેલી આફત દૂર કરાવી હતી ઇત્યાદિ કાબલાથી જણાય છે કે રોમની શ્રીઓએ દેશની, રુદેશની દેશાભિમાની કીર્તિમાં ભાગ લેતી હતી. રોમની શ્રીઓએ દેવીના મંદિર-જઈ, સંકટના સમયે જરૂરીર સિપાઇઓને પોતાના ધનુષ્યની દોરી કરવા તાના લામા વાળ કાપી આપ્યાની પશુ કથા છે. એક રોમની સ્ત્રીને ખમરાથી મારી નાખવાની સજા થઈ ત્યારે તેની પુત્રીએ એને કારગૃહમાં ગવાની પદવાનગી મેળવી પોતાના ધાવણથી પોતાની માતાનું પોપણ હતી જણાઈ હતી. આ માતૃ-ભક્તિના અમરણ્ય એક મંદિર ઉભુ કરવામાં હતું હતું.

તથાપિ કાયદામા રોમન શ્રીની પદવી લાગ્ય કાળ પર્વત ધરૂં નીચી હતી. પોતાની શ્રી અને છોકરાઓ ઉપર કુટુંબના વડાની સત્તા નિર-શ છે અને ધારે તો પોતાની સ્ત્રીને એ તજ શકે છે એ સિદ્ધાંત ઉપર રોમીય કુટુંબનું બધારણ હતું. રોમના ઇતિહાસના છેક પ્રાથમિક સમયમાં ચાના આપને અક્ષિસ આપવાનો કે દાયજનો રિવાજ અચલિત હોય મ જણાતુ નથી; પરંતુ દીકરીનો વિવાહ કરવાની કુલ અનગત આપને

હતી, અને કેટલીક વખતે તો ઘર્ષ ગએલા લગ્નને ફેક કરવાની પણ તેને સત્તા હતી. પરંતુ લગ્નના જે પ્રકાર રોમના પ્રાથમિક સમયમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતા તેને અનુસાર સ્ત્રીના ઉપરની કુલ સત્તા તેના ધણીના હાથમાં જતી, અને કેટલાક પ્રસંગે પોતાની સ્ત્રીને મારી નાખવાનો પણ તેને હક ગણાતો હતો. સ્ત્રીઓને પોતાની વિશુદ્ધિ સમ્પત્તિ રીતે જાળવવી ખતાવવામાં કાયદા અને લોકમત બન્નેની અસર એકત્ર થતી હતી. એવું કહેવાય છે કે પાંચસે અને વીસ વર્ષ પર્વત રોમમાં છૂટાછેડાનો એક પણ દાખલો બન્યો નહોતો. લોકોનો આચાર એવો તો સભ્ય હતો કે એક રાજ સભાસદે પોતાની દોકરીની હાજરીમાં પોતાની પત્નીને આસિંગન આપ્યું તેને માટે તેને બહુ નિંદવામાં આવ્યો હતો. પોતાના બાળકોને માતાએ જ ધવરાવવાની રીતીય સ્ત્રીઓની ફરજ ગણાતી હતી, તેથી જો કોઈ સ્ત્રી પોતાના બાળકને ધવરાવવા ધાવરાયે તો તે બહુ નામોશી ભરેલું ગણાતું હતું. કૌટુંબિક કરકસરની નાની નાની બાબતોનું પણ નિયમન સમ્પત્તિ કાયદાથી થતું હતું. વારસગદારની સંખ્યા જો કે ઘણું કરીને ઘણી હતી અને તે વર્ગ નિરંકુશ હતો, તથાપિ તે વર્ગ પ્રત્યે લોકોનો ધિક્કાર ધણો હતો. પોતે તે વર્ગની છે એવા જાહેર સ્વીકારમાં જ તેને પૂરતી શિક્ષા થાય છે એવી માન્યતા હતી; અને જ્યુનો કે જે લગ્નની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ગણાતી તેની યજ્ઞ-વેદીને સ્પર્શ કરવાની તેમને પરવાનગી નહોતી. એક રોમન હાકિમ ઉપર કોઈએ કુમલો કર્યો; પણ તેની ફરિયાદ થતાં તેને દાદ કાંઈ મળી નહિ, કારણ કે જે ઘરમાં કુમલો થયો હતો તે બદનામવાળું હતું અને એવા ઘરમાં રોમના હાકિમે જવું નામોશી ભરેલું ગણાતું હતું. સ્ત્રીની પવિત્રતાની સાક્ષી આખી કુદરત પૂરે છે એમ મનાતું. ફૂર જંગલી પ્રાણીઓ પણ કુમ્મરિકા સમક્ષ શાંત થઈ જતાં. એવું કહેવાતું કે સૂખી ગએલા પુરૂષની પીઠ તરતી રહે છે અને સૂખી ગએલી સ્ત્રીનું મુખ તરડું રહે છે; કારણ કે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની વિશુદ્ધિ વધારે ઉચી હોય છે; એવો ખુલાશો રોમના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આપતા હતા.

એરિસ્ટોટલ કહેતા કે બીજી પ્રજાઓની માફક મીઠા લોકો પોતાની

શ્રીઓને ગુનામ મળુના નહિ, પણ ઝગ્ગીના માથી અને મોખતીઓ તેમને ગણી તેમની માથે તે પ્રમાણે રચના, અને તેથી બીજી ઘણી બાબતોની પેઠે આમા પણ ઝીક વોકો જગની પ્રજાઓથી ચડી જતા હતા. પરંતુ ઝીક વોકો કરતા પણ રોમન વોકો મુધારામા ચડી જાય છે એ વાત શ્રીઓ પ્રત્યે જે રીતે રોમના વોકો રાખતા હતા તેથી જણાઈ આવે છે. રોમનો એક લેખક કહે છે કે ઝીક લોઢા પોતાની શ્રીઓને ધરતી અંદર એક ઇનાપદા ભાગમા રાખતા હતા, અને પોતાના સગા બિવાય અન્યની માથે ખાણા ઉપર તેમને બેસના દેનામાં આવતી નહોતી અથવા કાંઈ સગાની ગેરહાજરી સિવાય અન્ય પુરૂષને મળવાની છટ તેમને મળતી નહોતી, પણ રોમવાસી જમણુવારમા પોતાની સાથે પોતાની શ્રીને નહ જતાની, અથવા તો કુટુંબની માતાને ખાણામા અગ્રમ્થાન આપવાની આનાકાની કદિ કરતો નહિ અગાઉના રખતમા જ્યારે શ્રીઓ પતિની મત્તાને કેવળ આધીન હતી ત્યારે રગમા તેમના ઉપર ઘણો જૂલમ થતો હતો કે કેમ ? એ મનથી ચોક્કસ રીતે અત્યારે આપણે કહી શકીએ એમ નથી વિચિત્રેકા નામની ટેળ કે જેનું કામ પતિઓને જાત કંઠવાનું હતું તે દેવીને રોમની શ્રીઓ પેલેટાદનના એક મંદિરમા પૂજતી હતી, અને પ્રજનત્રના મમયમા પોતાના ઘણીઓને ઝેર દહ મારી નાખવાનું એક જમકું કાવત્રું રચાતું હતું અને તે છત્ર ધયાની નાત નિરિ નજીવે છે પણ એ વાત અમલગિત લાગે છે અને એકદરે રોમન માતાની પદવી માન રતી ગણાતી હોય એ મબલિત નાગે છે, અને માનુરી કરા મો કરના માટે પરણેતર છદ્મી — દમી પર્યતની એક બીજની મોખતી છે એવી નમની જે વ્યાખ્યા ગ્રયદામા અપાઈ હતી તે વ્યાખ્યા આ માળતમા તે રખતના લોકોના વિચારને યથાગિયન આવેએ છે, અને દરેક જમાનામા શ્રીઓના સદાચારને રોમના જીવન ચરિતોમા બહુ ઉચુ સ્થાન અપાતુ હતું.

રોમની જે નીતિબ્રજાથી તેના પ્રજનત્રની પડતીનું મોટે ભાગે કાન્થ થયું હતું અને મીઝરોના સમયમા શિરોગિંદુએ પડેલી હતી તે છેક અંધમ નીતિબ્રજતા નમની પ્રજામા પ્યુનિ- વિગરે પછી તુ ન જ પાની હતી

અને તેનાં કારણો અમે આગળ કહ્યાં છે. તેથી કરીને રોમનું ધાર્મિક કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાજકીય જીવન છેકજ ફેરી ગયું હતું. તત્વજ્ઞાનમાં સંશયાત્મકાદ પ્રાચીન ધર્મેને ફેલી ખાઈ ગયો. સખ્ત સાદાઈની પ્રાચીન ટેવો પૌર્વાત્ય મોજસોખ અને પૌર્વાત્ય આચરણમાં ફળી મરઝાવ થઈ ગઈ. પ્રગ્ન વિગ્રહો અને મહારાજ્યને સીધે લોકોનાં ચારિત્ર્ય બદલ થઈ ગયાં; અને પ્રગ્નકીય સમયની રીતભાતના અતિશયોક્તિ ભરેલા વિનય વિવેકથી લોકો દુરાચાર પ્રતિ વધારે જોસથી ખેંચાવા લાગ્યા. આ બ્રહ્મતાના નિરંકુશ અને સગભગ ઉન્નત સમયમાં સ્ત્રીઓની બ્રહ્મતા પણ વધી ગઈ હતી. ગુલામોની સખ્યા ઘણી મોટી થઈ પડી હતી, અને આ વાત દરેક જમાનામાં નૈતિક વિશુદ્ધિની ખામ ધાતક નીવડેલી છે. વળી આ ગુલામો મહારાજ્યના અલગ વિશ્વાસી પ્રાંતોમાંથી પસંદ કરવામાં આવતા હતા. કંપનાને ઉરકરી મૂકે એવી રમત રમતમાં સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ જની લાગ લેતી હતી. ગ્રીસ અને એશિયાની વારાંગનાઓ રોમમાં આવવા લાગી હતી. જિલત્સ ચિત્રો ધરેધરમાં જોવામાં આવતાં અને વિશ્વાસવૃત્તિ નિરંકુશ જની નિર્લજ્જતાથી બધે ધુન્નતી હતી. મોટા ધરની સ્ત્રીઓ વેશ્યાઓ થતી હતી, અને આ બ્રહ્મતા અટકાવવા દાષગિરિયસના સમયમાં કાયદો કરવાની પણ જરૂર પડી હતી, જેથી મોટા ધરની સ્ત્રીઓ વેશ્યા તરીકે પોતાનું નામ નોંધાવવાને અશક્ત ગણાતી હતી. વળી રોમન ત્વજ્ઞાવની અત્યંત જાડયતાને સીધે આવી વિશ્વાસવૃત્તિઓ રસગતાનું જે સ્વરૂપ ગ્રીસમાં પકડ્યું હતું તે રોમમાં પકડી શક્યું નહિ; તેથી એ વૃત્તિ જ્યાં ગ્રીસમાં કળાની ઉત્પાદક જની હતી ત્યારે રોમમાં તેની અસરમાં ઘણા ગંભીર ફેરફાર થઈ ગયા; ઉલટું, તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલના શોખને લઈને ઘણી વખત તે કાંઈક ફરતાની સાથે જોડાવા લાગી. દાનિદ્વામમાં એવા ઘણા કાળ આવ્યા છે કે જે વખતે સીઝરના સમય કરતાં સદાચાર ઘણા ઓછા હોય; પરંતુ તે મગધના જેવો અમર્યાદ અને નિરંકુશ દુરાચાર ધણુ કરીને કાંઈ બળે દેખાયો નથી. વિશેષે કરીને યુવાન મહારાજ્યો કે જેમની આસપાસ મુશામલીઆ અને ભડવાનાં ટોળેટોળાં પીટળાઈ વળતાં અને જેમને ધણુ કરીને પોતાનું ખુન થઈ જવાની નિર્-

તર ધારતી રહેતી તેઓ અનેક જાતના અનિયમિત મોજ વિવાસમા આંખો મીચીને ઓગવા લાગ્યા. અર્વાચીન મમાજ અને અર્વાચીન લેખકો ખીભત્ત વાત આવતાં જે ચૂપડી પકડી જાય છે તે એ રખતે કેરળ અજળગી હતી, અને તેથી તે સમયના લેખકોના લેખોમાં પણ જમાનાનો પવન સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. અર્થાત્ આચાર, વિચાર અને નાણીમા મર્યાદાનો છાટો પણ ગલ્લો ન હતો.

વળી, કાષ્ટક દુરાચારી કારણોને વીધે અને કાષ્ટક માર્ગજનિક સસ્થા-ઓ જે પ્રતિકુળ અસર કુટુંબ જીવન ઉપર ઉપજાવતી હતી તેને લીધે, સોજાની રૂચિ લગ્ન ઉપરથી ઉઠી જવા લાગી હતી અને તેથી પુરૂષો કુંવારા રહેવા લાગ્યા હતા. આ અરૂચિની સામે કાયદા કરી કુંવારાપણુ અટકાવવા ઓગસ્ટમે બ્યર્થ યત્ન કર્યો હતો.

બ્રહ્માના આ ધોધની વચ્ચે શેમન સ્ત્રીઓની કાયદેસર સ્થિતિમા મોટો ફેરફાર થતો આવતો હતો. પ્રથમ તેઓ પોતાના મગાના કેવળ કમળમા કે તાબેદારીની સ્થિતિમા રહેતી હતી, તેથી તેઓ કેવળ પરનંત્ર ખતી જતી હતી. સામાન્ય સમયમા અવતરતા અને ગૌરવની કાષ્ટક પદવી તેમને પ્રાપ્ત થઇ, પણ પાછળથી આ પદવી તેઓ જોઇ બેઠી અને પછી એ પદવી સાર પુનઃ પ્રાપ્ત તેમને થઇ નહિ શેમન ચેલકો વગેરેના બે વર્ગ સ્ત્રીકારતા હતા. એક પ્રકાર સખત હતો, પણ કાયદાની નજરમા તે નારે માનવતો ગણાતો હતો આ પ્રકારમા, સ્ત્રી સ્વામીના 'હાથમા' મોપાતી, અને તેને લીધે સ્ત્રીના પડ અને મિલકત ઉપર મપૂર્ણ સ્વામીત્વ પતિને પ્રાપ્ત થતું. બીજો પ્રકાર ઓછો મખન હતો. અને તેને લીધે સ્ત્રીની પોતાની પદવીમાં કાયદા પ્રમાણે કાષ્ટ તકાવત થતો નહિ.

પ્રથમ પ્રકારના લગ્ન વાચુ કરીને પ્રજા-તત્ત્વના મમયર્માં થતા હતા અને તે ત્રણ જાતના હતા. પ્રથમ જાતનાં લગ્નોગા, બીજા થતી રખતે તેમજ તે ફેલ કરતી રખતે દમદમા ભરેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતી પડતી હતી આ પ્રકાર પ્રાપ્ત કરીને અગીર વર્ગમા જ પ્રચલિત હતો. બીજો

પ્રકાર કેવળ સામાજિક હતો અને તેનું લાક્ષણિક ચિહ્ન વિક્રમ હતું. ત્રીજા પ્રકારમાં પુરુષની સાથે એક વર્ષ જે કાંઈ સ્ત્રી નિર્દતર રહે તો તેમનું લગ્ન થયું ગણાતું હતું. પરંતુ સામાન્ય સમયમાં આ લગ્નોનો રિવાજ લગભગ માવ બંધ થઈ ગયો હતો; અને ધાર્મિક કે મામાજિક કાંઈ પણ જાતની ક્રિયા કર્યા વિના, માત્ર એક બીજાની કબુલત ઉપર આધાર રાખતો વધારે શિથિલ પ્રકાર એ વખતે સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતો અને તેનું એક ગમત્યનું પરિણામ એ હતું કે કાયદાની નજરમાં એવી રીતે પરણેલી સ્ત્રી પોતાના જાપના જ કુટુંબમાં રહેતી અને તેના જ વાલીપણામાં રહેતી, એના ધણીના વાલીપણામાં નહોતી. આ પ્રકારના લગ્નથી વ્યાવહારિક પરિણામ એ આવ્યું કે સ્ત્રી કાયદા પ્રમાણે કેવળ ગ્વતંત્ર ચર્ધ. દાયજનની રકમ કે જે તેના ધણીના દાથમાં જતી તે સિવાય તેની જુદી મિલકત ઉપર તેનેજ હક ગણાતો હતો. તેના જાપના વારસામાંથી તેને ભાગ મળતો અને તે પોતાના ધણીથી કેવળ સ્વતંત્ર રીતે એ પોતાની ખાસે ગખતી હતી. આમ રામના દ્રવ્યનો ધણો મોટો ભાગ માત્ર સ્ત્રીઓના જ કમજમાં આવ્યો; અને સ્ત્રીઓ ધનવાન થવા લાગી. અને આ પૈસાદાર સ્ત્રીઓનું નાણું સંમંધી કામકાજ શુભાર્થના પેરે તેમના ધણીઓ કરવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે વ્યાજનો મોટો હોય અને સ્ત્રીઓ વખતે પોતાના ધણીને પણ નાણું ધીરતી હતી.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની પદવીમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. સ્ત્રી કરતાં પુરુષનું ગૌરવ વધારે જે એ વાત પડતી મુકાઈ, અને જનને સમાન લાગી. દાર છે એ સિદ્ધાંત ઉપર કુટુંબ વ્યવસ્થાનો આવો ફેરફાર થઈ ગયો. કાયદા પ્રમાણે સ્ત્રી હવે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર ચર્ધ, અને સમાજમાં તેની પદવી ગૌરવવાળી ગણાવા લાગી. આ ફેરફારથી જૂના વિચારવાળા સ્વાભાવિક રીતે જ ધાર્મિકમાં પડી ગયા અને તે અટકાવવા એ ઉપાય પણ લેવાયા હતા. એપીઅન કાયદાની મતજન્ય સ્ત્રીઓનો વૈભવ અકુશમાં - રાખવાની હતી; પરંતુ કેટલાંક ઉત્સાહિત યત્નો છતાં આ કાયદો તુરંતજ રદ કરવામાં આવ્યો. વોટાનીઅન કાયદો વધારે અગત્યનો હતો અને તે કાયદા પ્રમાણે

ધણીજ થોડી હદમાં શ્રીઓને વારસો મળી શકતો. પણ લોકમતે એ કાયદામાં સંપૂર્ણ સંમતિ કદિ આપી નહિ, અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી લોકો એ કાયદાને છેતરતા હતા.

લગ્નના ફેરવાઇ ગયેલા આ પ્રકારનું એક બીજું અને વધારે ગંભીર પરિણામ પણ આવ્યું. લગ્ન એટલે એક જાતનો સામાજિક કરાર-આવી માન્યતા પ્રચલિત થવાથી, પરસ્પર સુખને માટે જ લગ્ન થતાં, અને તેથી બેમાંથી એકને અનુકૂળ આવર્તા લગ્ન ફેરક થઇ શકતું, અને પછી બન્ને જણ ફરીથી મરજીપ લગ્ન કરી શકતાં. તેથી લગ્નમાંથી ગંભીર તત્ત્વ કેવળ જતું રહ્યું અને નજરાં કારણોને લીધે શ્રી પુરૂષ જૂદાં થતાં. આ પ્રમાણે સિસેરાની પત્ની ટેરેન્શિયાને નવો દાયજો ભેટો હતો તેથી સિસેરાએ એને તજ દીધી. લિવિયા ગર્ભવતી છતાં ઓગસ્ટસે એના ધણીને એને તજ દેવાની ફરજ પાડી હતી, કારણકે પોતાને એની સાથે પરણવું હતું. કેટાએ પોતાની સ્ત્રીને એના બાપની પરવાનગી લઇ પોતાના મિત્ર હોરટેન્શિયસ ને આપી દીધી હતી, અને એના મૃત્યુ પછી પાછી પોતે એને ગંખી હતી. મીસેનાસ વારંવાર પોતાની સ્ત્રી બદલાવતો હતો. સેમ્પ્રોનિયસ સોફસની સ્ત્રી એને જાણ કર્યા વિના સાર્વજનિક રમતો ભેગા મઇ હતી તેથી એણે એને તજ દીધી હતી. પાલસ ઇમિલિયસે જ્યારે કાંઈ પણ કારણ જણાવ્યા સિવાય પોતાની સ્ત્રીને તજ દીધી, ત્યારે કોઇએ તેનું કારણ એને પૂછતાં એણે જવાબ આપ્યો: મારા ભેડા નવા અને સારા બનાવેલા છે, પણ મને તે ક્યાં કહે છે તેની કાંઈને ખબર નથી. પુરૂષો શ્રીઓને તજ દેતા તો શ્રીઓ પણ તેટલીજ ત્વરાથી પુરૂષોને તજ દેતી હતી સેનિકા આ વાક્યને બેસથી વળોડી કહેતો કે રોમમાં હવે લગ્નો-ઢોળની શરમ રહી નહોતી અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓથી નહિ, પણ ધણીની મુખ્યાથી પોતાની ઉમરની ગણતરી કરનારી શ્રીઓ પણ થઇ હતી. ખ્રિસ્તિઓ અને વિધર્મીઓ પણ એવીજ ફરિયાદ કરતા હતા. એક સ્ત્રીનો ધણી દશમો હોવાની માર્શિયલ વાત કરે છે. જુવેનલ કહે છે કે એક સ્ત્રીએ પાંચ વરસમાં આઠ ધણી કર્યાં હતા. પણ મત કરોમને દાખલો સ્ત્રીથી વિચિત્ર

છે. તે ખાત્રી આપે છે કે શેમમાં તે વખતે એક સ્ત્રી એવી હતી કે તેનો તે વખતનો ધણી ત્રેવીસમો હતો અને નેના એ ધણીની તે એકવીસમી સ્ત્રી હતી.

આવા બનાવો તો બેશક બહુ જ થોડા બનતા હશે. તથાપિ પરણે-તર હાંદગીનું સ્થાપિપણું બહુ ગંભીર પ્રકારે ઓછું થક ગયું હતું એ વાત તો એકસ છે. પરંતુ કાયદામાં કરેલા ફેરફારથી શેમનું દૌરંદુમ્મિક જીવન આવી બ્રહ્મ દશાએ પહોંચ્યું હતું એમ કહેવામાં કદાચ અતિશયોક્તિ ગણાશે. લોકમન ત્યાં વિશુદ્ધ હોય, ત્યાં લગ્નોચ્છેદની ધણી છૂટ હોવા છતાં તેનું ગંભીર પરિણામ કદિ ન પશ્યુ આવે. સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનો ધણીનો હક છતાં પ્રગતતંત્રના સમયમાં લગ્નોચ્છેદ કવચિત્ જ માર્ગ કરતું હતું. લગ્નો-ચ્છેદની છટી હોવાને વારંવાર પરણના કાષ્ઠ મારા માણસની નિંદા કરનારા-માંથી ધણીખરા, જે લગ્નોચ્છેદની સખત મનાઈ હોત તો પરણત જ નહિ અને વ્યભિચાર કે અયોગ્ય મંમંધમાં મદગત થાત. શેમમાં એ વખતે અદ્ધ-તાનું જમકૈ પૂર આવ્યું હતું અને કાયદાનો વ્યવસ્થા ગમે તેવી હોત છતાં દૌરંદુમ્મિક જીવનમાં એ બ્રહ્મા પેકા વિના રહેત નહિ. અતિ બ્રહ્મતાના જમાનામાં લગ્નોચ્છેદની મનાઈથી પરણેતર હાંદગીની વિશુદ્ધિ ક્યાંઈ નિર્ભય થઈ નથી, અને શેમમાં લગ્નોચ્છેદની ધણી છૂટ હોવા છતાં સ્ત્રીઓનો મદાચાર ત્યાં ઓછો નહોતો.

અમે આગળના પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રાચીન જીવનમાં દસ્ય થતા નીતિના મુકાબલા અર્વાચીન સમાજોના મુકાબલા કરનાં ચડી જાય છે અને અર્વાચીન સમયમાં જે પ્રગત્યો ધણી અગામ અને બ્રહ્મ હોય છે તેમાં તેજસ્વી અને વીર્યવાન માણસોના સમૂહ આપણે બહુ જ થોડા જોઈએ છીએ. આ વાતનો ખુલાસો, એમ કહી અમે કર્યો છે કે પ્રાચીન કાળના નૈતિક બળમાં દુરાચારને દાબી દેવા કરતા સદાચારને ખીલ-વવાની યથારે ચોખ્ખતા હતી, તેથી નીતિના અધિકારી જનોને અતિ ઉત્તમ બનાવી તેમનું જીવન ઉત્તમ નમુના રૂપ તેઓ બનાવી શકતાં; પરંતુ બ્રહ્મની બ્રહ્મતા નાણુદ કરવા કે ઓછી કરવા તેઓ અગમર્થ નીવડતાં. બાદશાહી

રોમના શ્રી જીવનમાં આ મુકાબલા આપણને અત્યંત રપજ દેખાય છે. રોમમાં તે વખતે શ્રીઓની નીતિનું એકંદર વલણ અત્યંત હલકું હતું એ નિઃસંશય છે, અને બેશરમ અનાચાર અનેક પ્રકારે હિવાડેએગે ચતો હતો. પરંતુ આવા જમાના કે જેમાં સ્વનની એટલી બધી છૂટ હતી અને બ્રહ્મતા એટલી બધી પ્રસરેલી હતી તે જમાનામાં પણ પાતિવ્રત્યમાં જવાં મર્દા અને વફાદારીના દાખલા જેટલી વાર બન્યા છે નેટલીવાર કદાચ કોઈ પણ જમાનામાં નહિ બન્યા હોય. અર્થાત્ આવા સમયમાં પણ નમુનારૂપ શ્રીઓના અનેક દાખલા મળી આવે છે. એક તરફ લગભગ નિરંકુશ વિહારની સાતિશયતા ધ્રુમતી હતી, તો બીજી તરફ આચરણની અત્યંત સાદાઈ પણ જોવામાં આવતી હતી. ઓગરડસ પોતાની યુત્રીઓ અને પૌત્રીઓની પાસે કંતાવતો અને વંણાવતો હતો, અને તેની સ્ત્રી અને તેની બહેનનાં વણેલાં કપડાં તે પેહેરતો હતો. ધર કામમાં ચતુર અને કુશળ કૌટુંબિક ખરચ ખુટણમાં કરકસરવાળી, જુદિમાં કેળવાયેલી, સ્ત્રી-સૌંદર્યના મનો-હારિતરથી ભૂષિત, અને પોતાના સ્વામીનું દરેક રીતે તનમનથી શુભ વાંછતી અને શુદ્ધ પ્રેમથી સંપૂર્ણ વફાદાર, એવી અનેક શ્રીઓના દાખલા તે વખતના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પોંખીની ચતુર અને ભક્તિમાન પત્ની કોરનેસિયા, સેનિકાની મિત્ર માર્સીઆ અને માતા હેલ્પિયા, એવી જ સ્ત્રીઓ હતી. વળી ઉત્તર ઇટાલીનાં શહેરો જમાનાની બ્રહ્મતામાંથી ધણે અંશે મુક્ત રહ્યાં હતાં, અને પાટુઆ અને બ્રેશિયા તો ખાસ કરીને પોતાની શ્રીઓના સદાચારને માટે મશહુર હતાં. વિષવાસકિતાના આવા હલકડતા સમયમાં પણ, મેલોનિયા નામની એક કુલીન સ્ત્રીએ ટાઇબિરિ-યસની દુષ્ટ વાસનાને અધીન થવા કરતાં પોતાની જાતીમાં ખજર ધોંચી ધાલવાનું વધારે વાજળી ગણ્યું હતું. જે સમયમાં હવે ગમે ત્યારે ફેરફારની પરવાનગી કાયદો આપતો હતો તે જ સમયમાં રોમની શ્રીઓની દૃઢતા અને વફાદારીના ઉંચા દાખલા ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને તે દાખલાઓ આટલા બધા જમાનાથી આખી આવડમમાં ધરગતુ થઇ પડ્યા છે. પેરસીઆની ક્રામળતા અને સૌર્યનો દાખલો વાંચી કાના

હૃદયમાં ઉચ્ચ આવિર્ભાવ ઉપજ્યા નથી ? જ્યારે પોતાના સ્વામીનું મુખ ચિંતાના વાદળાથી છવાઇ ગયેલું એણે જોયું ત્યારે તેમાં ભાગ લેવાને પોતાનો હક એણે માગ્યો. પરંતુ પોતાના સ્વામીનું મુખ સાદસ જાળવ રાખવાની પોતાનામાં શક્તિ અને હિંમત છે કે નહિ ? તે જાણવા પ્રથમ પોતાની જાંઘમાં ખેંચરતો જખમ એણે કર્યો; અને જ્યારે પોતાની ખાંચ ચર્ચ ત્યારે જ સ્વામીને એ મુખ સાદસ પોતાને કહેવાની એણે માગણી કરી અને જ્યારે પોતાના સ્વામીથી છેવટને માટે વિખુટી પડતાં હૃદય અને એ પ્રેમાકીના છેવટના મેળાપના ચિત્ર ઉપર તેની નજર પડી, ત્યારે તેનું કુલીન હૃદય ભરાઇ આવ્યું. પણ પોતાના સ્વામીની હાજરીમાં એણે આ એક જ વખત નિર્વ્યજતા બતાવી હતી. આ બધી વાતથી હવે ઠાણ અનુદય છે ? સેનિકાની પત્ની પૌલિનાએ પોતાનો નસ ખેલી નાખીને પોતાના પતિની પછવાડે મરી જવાનો આગ્રહ આપ્યો હતો, પણ તેનાં માણસોએ ઘણું લોહી વહી ગયા પછી નસ બધ કરી લીધી અને તેને જીવવાની દરજ્જા માંડી હતી. પીટસની સ્ત્રી એરિયાનો દાખલો તો હૃદયવેધક છે. પોતે પોતાની જીંદગીનો અંત આણુવો એવી પીટસને સભા થઇ હતી. તેથી એરિયા તેની પેહેલાં મરવા તૈયાર થઇ. તેના જમાઇએ તેને સમજાવવા માંડી અને પૂછ્યું કે તેની દીકરી પોતાના પતિની પછવાડે એમ મરે એ વાત એને ગમશે ? એરિયાએ જવાબ વાળ્યો કે પીટસની સાથે જેવા સુખથી લાગે વખત એ રહી હતી તેવું સુખ એની દીકરીને જો મળ્યું હોય તો તેણે એમ મરવું જ જોઇએ, બીજા મિત્રોએ એને બહુ સમજાવવા માંડી, અને તેની સહી-સહામતીની બાબતમાં બારીક દેખરેખ તેઓ રાખવા લાગ્યા; ત્યારે દીવાલની સાથે પોતાનું માથું એવા તો જોરથી એણે અડાળ્યું કે તેથી એ બેગુદ થઇ ગઇ. ગુદિમાં આવતાં એણે કહ્યું: “સારી રીતે મને મરવા નહિ દો તો આવી રીતે દું મરીશ.” પછી પોતાને મારી નાખવાનું એણે પોતાના સ્વામી પીટસને કહ્યું, અને પતિના હાથમાં ખેંચર આવ્યું. પણ પત્નીને મારતાં પતિના હૃદયમાં ભાંગાડ થવા લાગી. પરંતુ એરિયાએ તેના હાથમાંથી ખેંચર ત્રાઇ પોતાની છાતીમાં ઘોંચી ધાવ્યું અને પાછું એવી પોતાના

ત્વામીને પાછું આપતાં મરતાં મરતાં તે બોલી: “મારા વહાલા, એનાથી દુઃખ નથી થતું.”

શરૂઆતના સીઝર રાજ્યો અને ડોમિશિયનના સમયમાં રોમની ઘણી સ્ત્રીઓ આવી વફાદારી બતાવતી. દેશનિકાલના વિચારથી રોમવાસીઓની કષ્ટના થરથરી જતી, પરંતુ દેશનિકાલમાં પણ રોમની ઘણી કુલીન સ્ત્રીઓ પોતાની રાજપુત્રીથી સ્વામીની સાથે જતી; અને કેટલીક તો એના મૃત્યુ પછી જીવવાની પણ ના પાડતી. ઉપર કહેલી એરિયાની દીકરી કે જેનું નામ પણ એરિયા હતું તે તેના સ્વામી ગ્રેશીઆની પસંદગી જીંદગીની વફાદાર સાથી રહી હતી અને જ્યારે એનો સ્વામી મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે પોતાની દીકરીઓને ઉછેરવાની ખાતર જીવવા માંડ માંડ એને સમજાવી હતી. એની દીકરી પણ પોતાના સ્વામી હેલ્વિડિયસની સાથે બે વાર દેશનિકાલમાં સાથે ગઈ હતી, અને સ્વામીના મૃત્યુ પછી તેનો બચાવ કરવા માટે ફરી પાછી પોતે દેશનિકાલ પામી હતી. આમ સ્વામી દેશનિકાલ થતો તો સ્ત્રીઓ તેની સાથે જતી, અને તેના દુઃખમાં ભાગ લઈ તેને દીલાસો દેતી. અને આવા દાખલા અનેક બનતા.

સામ્રાજ્ય સમયના આખર ભાગમાં સ્ત્રીઓની બ્રહ્મતા દાખી દેવા માટે કાયદો થવા લાગ્યા હતા. ડોમિશિયને સ્પષ્ટિ વિરૂદ્ધ મૈથુન સામે આગળ થએલો કાયદો અમલમાં મૂકવા માંડ્યો હતો. વેસ્પેશિયને પોતાના દરબારનો ખરચ કમી કર્યો હતો. જે માણ્યો બ્યલિયાર કરે તેમને સાથે બાંધી મેદીનસ બાળા મુકાવતો. સ્ત્રી અને પુરુષો સાથે નહાતાં તે રિવાજને હેડ્રિયને ગુનારૂપ ઠરાવ્યો હતો, પણ કોન્સ્ટેન્ટાઇનના સમયમાં જ તે નાબુદ થયો હતો. આ અને એવા બીજા દુરાચારોની અત્યંત બ્રહ્મતા એન્ટોનાઇન રાજ્યો ગાદીએ આવ્યા પછી ઘણું કરીને બહુ ઓછી થઈ ગઈ હતી; પરંતુ જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મ બજાવાન થયો, રાજવાની ઇસ્તિબ્કમાં ગઈ, અને જંગલીઓની જીતથી લોકો નિર્ધન થઈ ગયા, ત્યારે જ આ બ્રહ્મતાની દુર્દશાનો કાંઈક અંત આવ્યો.

પરંતુ નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ કેટલાંક અગત્યનાં પગલાં આગળ ભર્યા હતાં. પ્રાથમિક સમયમાં એમ મનાતું હતું કે પોતાના સ્વામીને વફાદાર રહેવાની સ્ત્રીની ફરજ છે, પણ પુરુષને તે બંધન નથી અર્થાત્ બલિચારનો ગુનો સ્ત્રીઓને જ સમ્મ છે, પુરુષને નહિ. પરંતુ હવે, વિરોધ નહિ તો મિદાંત-માં તો એમ મનાવા લાગ્યું હતું કે પોતા પ્રત્યે પતિની વફાદારી માગવાનો સ્ત્રીનો પણ હક છે. પુરુષને અત્યંત ઈશ્વર હોવાથી સ્ત્રીક લોકોમાં વખતે સ્ત્રીઓની લાગણીઓ અત્યંત ઉત્કેષાદ્ય જતી હતી એ વાત મીડીઆ વિગેરેની કથાથી જણાય છે. પરંતુ એન્ડોમાઇને માટે એમ કહેવાય છે કે પોતાના સ્વામી પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ ઘણો ઉંચો છે એમ દર્શાવવા હેઠ્ઠરના અનૌરસ બાળકોની મેલાળ કેમ જાણે એ પોતાનાં સંતાન હોય તેમ એ ભેટી હતી. રોમના પ્રાથમિક સમયમાં પણ પતિઓને માથે એ બંધન સાથે ન હોય એમ નથી જણાતું, પણ એ બંધન કચ્ચિત જ અમલમાં આવતું અને સ્ત્રીઓને માથે મૂકેલા બંધન જેવું તો એ નહોતું જ. સ્ત્રીઓના દોષ પ્રત્યે જ બલિચાર શબ્દનો અર્થ અને તેની સજા લાગુ પાડવામાં આવતાં. રોમની સ્ત્રીઓ પતિની આ બાબતમાં ગેરવર્તણૂક પ્રત્યે બહુ ઉદાર બુદ્ધિથી વરતની હતી. મિપિઓની વફાદાર પત્ની ટરશિયા ઇમિલિયાનો દાખલો હૃદય-ભેદક છે. પોતાનો પતિ મિપિયો પોતાની એક ગુલામડીથી મોહિત થયો છે એ વાતની જાણે અમર પડી, પણ આ દુઃખ પોતાના મનમાં જ અમથ એણે મહન કરી લીધું; પરંતુ જ્યારે સિપિયો મરી ગયો ત્યારે એ ગુલામડીને એણે સ્વયંત્ર કરી, કારણ કે જે સ્ત્રી ઉપર પોતાના સ્વામીનો પ્રેમ હતો તે ગુલામગીરીમાં રહે એ વાત તેનાંથી મહન થઈ શકી નહિ.

પોતા પ્રત્યે પતિની વફાદારીની જેમ આજ્ઞા પતિઓ રાખે છે તેવી જ વફાદારી પોતે પણ પત્નીઓ પ્રત્યે રાખવાની પતિઓની ફરજ છે એમ એરિસ્ટોટલ ૨૫૯ કહેતો, અને પાછળથી પ્લુટાર્ક અને મેનિક્સ જન્ને પ્રમલ અને ૨૫૯ શબ્દોમાં એ ફરજ પાળવાનું કહેતા હતા. રોમના જીવનમાં આ મિદાંતનો સ્વીકાર કેટલે અંગે થયો હતો તે અસ્પષ્ટતાના કાપમાં એક સુત્ર તરીકે તેના સ્વીકારથી જણાઈ આવે છે. જે પતિ વફાદાર ન હોય તો

પત્નીની એવકાંઈ બાબત એ ફરિયાદ કરે તો તે ગેરવાળગી છે એવો એક વખત ન્યાયની કચેરીએ પણ ઠરાવ કર્યો હતો.

વળી એક બીજો ફેરફાર સામ્રાજ્યના પાછલા સમયમાં ઝાંખો ઝાંખો પણ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. લોકોની માન્યતાનું એવું વલણ થવા લાગ્યું હતું કે કાંઈ પણ જાતના કાલ ગેરલાલ ઉપર દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના પવિત્રતાની ખાતર શરીરની પવિત્રતા સાચવવી એ દરેક માણસની ફરજ છે. નવિન પેઢી મતના અને પિયાગોરીયન તરવચ્ચનના પ્રચારને વીધે આ પરિણામ આવવા લાગ્યું હતું. આ મતમાં શરીર અને તેના સમગ્રા વિકાસે જાતે જ ખરાબ મનાતા હતા અને તેથી તેમની બ્રજતાથી દૂર રહી વિશુદ્ધ રહેવું એ મદદચાર છે એમ તે મત કહેતા હતા. આનું અતિ અગત્યનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે પરણ્યા પહેલાંની સ્ત્રી કે પુરૂષની અતીતિ પણ નિંદ્ર ગણાવા લાગી. પ્રથમ એ વાતને, અને વિશેષે કરીને પુરૂષની એવી અતીતિને લોક મત નિંદ્ર ગણાતો નહિ, અને કદિ નિંદ્ર ગણાતો તો એટલો થોડો કે તેની વાસ્તવિક અમર કાંઈ થતી નહિ. થોડો કટા તો એવી અતીતિનું વાળગી પલ્લું પણ રૂપટ રીતે કહેતો. સિસેરો કહેતો કે “ જો કાંઈ એમ ધાગું હોય કે મુવાન પુરૂષે વેશ્યાના દૃઢથી કેવળ અલગ રહેવું જોઈએ તો તેના તે વિચાર ધણો સખત છે. તેના મુદ્દાની ના પાડવા હું તૈયાર નથી, પણ આપણા જમાનામાં જેની છટ છે તેનાથી તેનું કહેવું જૂઠું થાય છે એટલું જ નહિ પણ આપણા બાપદાદાના રિવાજ અને છટથી પણ તે જૂઠો પડે છે. ખરખર આ વાત ક્યારે નહોતી જનની? અને ક્યારે એ વાત નિંદ્ર ગણાતી હતી? ક્યારે તેની છટ નહોતી? જે અત્યારે કાયદેમર છે તે ક્યારે કાયદેમર નહોતું?” અર્થાત્, લોકોની વૃત્તિઓ તે કાળે કેરી હતી અને ખ્રિસ્તિન ધર્મે, વિશેષ નહિ તો છેવટે લોકોના વિચારમાં જ કેવા થોડા ફેરફાર કરી નાંખ્યા હતા તે આ ઉપરથી સદજ જણાઈ આવશે. એપિકોટમ કે જે બીજી ઘણી ખરી બાબતો વિશે અત્યંત સખત યાંધક મનનો હતો તે પણ પોતાના વિષયોને પરણ્યા પહેલાં એવા મંત્ર બાપવાથી અવગ રહેવાનો અથવા છેવટે જે એવા મંત્ર બ્યભિચારી કે એકાદેમર ગણાય

એવા હોય તેથી દૂર રહેવાની શિખામણ આપે છે; પણ તે મિથ્યા એવી અનીતિ કરવાવાળાને તે કપકા આપતો નથી. દુરાચારની સામે કાયદા કરવા એલેક્ઝાન્ડર સેવેરસ ધણો ઉત્સાહી હતો. તથાપિ જ્યારે પ્રાંતોના હાકિમની નિમણુંક એ કરતો ત્યારે સાથે થોડા અને મોકરો આપતો અને સાથે એક રખાત પણ મોકલતો કે જોથી કરીને અભિચારનો શુનો એ ન કરે. રામન લોકોની આ બાબતમાં કેવી લાગણી હતી તે આ વાતથી પણ જણાઈ આવે છે.

આ લોક લાગણીની વિરુદ્ધ વિધર્મીઓના લેખામાં ઝાઝું લખેલું જોવામાં આવતું નથી, તથાપિ તેની સામે વક્ષણ ચતું આવતું હતું એ વાત પણ લક્ષમાં લેવા જોવી છે. મ્યુસોનિયસરસ સ્પષ્ટ રીતે અને બાર દબને કહેતો કે હમ સિવાય એવા અન્ય સંગ્રહ આદરણીય નથી. કાપન ક્રિમેસ્ટમ કહેતો કે વેસ્થાના ધધાને કાયદાથી દાખી દેવો જોઈએ. ખુદ લક્ષમાં પણ કાંઈક પાપ છે એવા તપોવૃત્તિના વિચારની પણ સંદેહસાજ ઝાંખી ચતી હતી. તેથી દયાનાનો એપોલોનિયસ કુંવારી જીંદગી ગુજારતો હતો. વારસ ઉપજાવવાની આવશ્યકતા ઉપરાંત પોતાના સ્વામીની સાથે રહેવાની ઝેનોમિયા ના પાડતી. ધણુ અસ્થિ સંતોની મારફત દિવેશિયા પણ પરણેલી જતાં પોતાનું અદ્યત્વ સાચવી રહી હતી એમ કહેવાય છે. દેહના વિકારને વશ નહિ થતાં શરીરની વિશુદ્ધ સાચવી રાખવાની ફરજ છે એવી માન્યતા ત્રીજા સૈદ્ધાંત ધણી પ્રજાતા પામી હતી. મારકસ આરેલિયસ અને જ્યુલિઅન બન્ને આ બાબતના ઉત્તમ દર્શાત હતાં. દરેકની સ્ત્રી ગુજરી જતાં દરેક પોતાનો આ સદાચાર બહુ સરસ રીતે સાચવી રાખ્યો હતો. પરંતુ દરેકના આ સદાચારના અવરૂપમાં મોટા ફેર હતો. ઘરમાં છોકરાઓને મારકો મા ન લાવતો એવા ઇરાદાથી મારકસ આરેલિયસ ફરી પરણ્યો નહિ પણ એણે રખાત રાખી. જ્યુલિઅને સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિ સાચવી રાખી હતી.

ઉપરની દૃષ્ટાંતથી રામન લોકોના નીતિ-વિચાર અને તેમનું વક્ષણ જણાઈ આવે છે. નૈનિક લાવનાનો જગુઅર તારીખવાર ઇતિહાસ આપવો અશક્ય છે. પરંતુ રામન આત્માન્યના પાછવા મમયમાં નૈનિક પત્રો અગાઉ-

ના કરતા વધારે મારીડ અને સુધડ થતા જતા હતા એ બામતમા કાંઈ નંદાયથી, અને ઝાંઝક મતનો અત જે પૌર્નાત્ય ફિલસુફીએ આણ્યો હતો તે દ્વિનસુધીથી આ પરિવર્તન ઉત્તેજિત થયું હતું એ પણ નિવિનાદ છે આ નવા લોક વનજીને ખ્રિસ્તિ ધર્મ એકદમ ઝડપી વીધું અને આ વિશુદ્ધિને મદાચારમા અગત્યનું ધ્યાન આપી તે ફેનાવનારો મને તેટલો પ્રયાસ પોતાના વિશાળ માધનોવડે તે કરના વાગ્યો કાયદાના બધારણુમા પ્રથમના ખ્રિસ્તિ શેહેનશાહેનો અતિ ઉત્કટ ઉત્સાહ ધણું દેખાઈ આવે છે જડવાઓના ગળામાં ઉકાળેલું સીમુ રેડવું એવી સજનો કાયદો થયો મળાત્કાર મલોગ-મા પુરૂષને મૃત્યુની સજ થતી, અને સ્ત્રીની કબુલતથી થતા સ્ત્રીનો પણ વધ થતો રજૂમ્મિ ઉપરની ખેતારી સ્ત્રીઓને ખ્રિસ્તિ વર્મની જળી માર્ગનું કયા કયા પછી તે વધો કે જેમાં ચુનામગીરી અને ખ્રિષ્ટતા જ હતા તે વધો છોડી દેવાની પરવાનગી મળતી ઇત્યાદિ વણા કાયદો થયા

સાથે સાથે ધાર્મિક મળના બધારણુની રચના પણ થતી આવતી હતી. ધર્મ સસ્થાના બધારણુમા પાતિવ્રત્ય-લગના પાપો બ મોગી જળા રોકે છે સૃષ્ટિ વિરૂદ્ધ ચૈયુન કરનારનો અને જે માતા પોતાની દીકરીને ચરાગના બનાવે તેનો પ્રભુ ભોજનમાથી કાયમને માટે બાહિષ્કાર થતો, અને નાના નાના અનેક દોષોને મખત સજ થતી વળી તપોવૃત્તિ પ્રત્યે લોભને ઉત્કટ જાન ઉપજતા નીતિની આ ગાખાને ધણું પ્રોત્સાહન મળ્યું, અને ધણી સત સ્ત્રીઓની કુવારી જીદગીતું ધર્મ વીગ્ન લોકોની કલ્પનાને વાડ મોહક થવા લાગ્યું ખ્રિસ્તિ ધર્મે ધર્મ વીરત્ત બતાવનારી અનેક સ્ત્રીઓ ઉપજતી છે બેન્ડિના નામની એક ગરીબ ચાકરડીએ ખ્રિસ્તિ ધર્મને માટે અનેક શારીરિક દુખ મહન કરી અતે લાયન્મમાં પોતાની જાતનો પણ બોગ આપ્યો હતો અને આવી ગિયાતમાં પણ તેઓ પોતાના આચરણુમા વજન અને મર્પાલ્લીલતા સાચવનારો આગ્રહ રાખતી પ પેચુઆ નામની સત સ્ત્રીને જળતી માંદથી દુઝવી મારી નાખવાની મજા થઈ ન્યારે સાદના સોંગ થી સીનાઈ મેદાનની ગેતી ઉપ બધમુષ અવ-ધામા એ પડી ગઈ ત્યારે મૃત્યુના મેગની એવી લયક દશામા પણ તેની મેમાગ નર્પાલ નીવતા

બસાર તરી આવી અને પોતાનો ચીરાઇ ગએલો પોશાક ને મગો કરના
 હાગી આમ મરતી વખતે પણ ત્રીઓ મર્યાદાથી રહેવાનો પ્રયાસ કરતી.
 અનેક આકર્ષક સંતકથાઓ પણ ઉભી થયા હાગી હતી, અને
 તેમાંથી ઘણીખરીમાં એ કે ખરેખરી ઉત્તમના બહુ જોવામાં આવતી નથી,
 તથાપિ બોકાની લાગણી કેમ જોસથી તે વખતે એ દિશામાં વહેતી હતી
 તેનું જ્ઞાન એથી થઇ આવે છે. વળા ખ્રિસ્તિ ધર્મ મોહના વિકારનો કટો
 વેરી હતો એ વાત પણ એમાંથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. સન જોરોમ
 એક નાહ મનાય એવી વાતનું વર્ણન કરે છે. ગ્રેગોરિયોસનના ધર્મ રામના
 સમયમાં એક યુવાન ખ્રિસ્તિને રોશમની રીતથી બાંધી મુંદર બગીચાની
 વચમાં રાખ્યો. આખ અને કાનને મોહ ઉપજાવે એવી દરેક વસ્તુ તેની
 સામે હાવભાવ કરતી ઉભી હતી, પણ તે યુવાને પોતાની છૂલ કરડી તે
 વારાગના ઉપર એ ધુંકવા લાગ્યો અને પોતાનું રક્ષણ કર્યું. ન્યાસાના મંત
 ગ્રેગીની બેનનું સ્તન પાક્યું, પણ સરજન તે જુએ એ વિચાર તે સહન
 કરી શકી નહિ પરંતુ તેની લજ્જા સીધતાનો બહોલો તેને મળ્યો, કારણ
 કે તેને ચમત્કારીક આગમ થઇ ગયો. વાર્તામાં કહેવા મોહ્યના કટિમધની
 નામે ખ્રિસ્તિ સતો બ્રહ્મચર્યના પોતાના કટિમધે આગળ ધરતા, અને આ
 કટિમધે પેહેરતા. પેહેરનારનો વિકાર સ્થાંત થઇ જતો અથવા દુહ દોષ
 તે જ પેહેરી શકતા. વળા દુરાચારીના બોળાઆમાં પિશાચ પેહેલો દોષ છે
 એમ પણ મનાયું. એક છોકરીને જૂત આવતું હતું, તેનો પોશાક એક મંત
 પાસે લઇ જતાં તેમાંથી સતે શોધી કાઢ્યું કે એ છોકરીને એક પ્રેમી હતો.
 એક વારાગનાએ કાઇ એક સંત ઉપર એવું તોહોમત મૂક્યું હતું કે તે
 એનો પ્રેમી હતો અને વચન આપેલા પૈમા એને આપતો નહોતો. તેથી
 તે સતે એણે માગેલા પૈમા એને આપ્યા, પણ તુરંત જ તેના શરીરમાં જૂત
 પેસી ગયું. વારાગનાઓને તેમના દુરાચારના માર્ગમાંથી વાળવા સંતો પ્રયાસ
 કરતા અને તેની પણ અનેક કથા કહેવાય છે. સન મેરી માગડેલેન, ઇજીપ્તની
 સંત મેરી, ચતએકા, સન પેલેજ્યા, સત થેસ, સત થિયોડોસા ઇત્યાદિ ઘણી મંત
 ત્રીઓ પ્રથમ વારાગનાઓ જ હતી. એવું કહેવાય છે કે મન વિદેનિયમ

પાડોશના દુરાચારના અખાડામાં રાજ રાત્રીએ જતો, તે રાત્રીએ દુનિયા-
માંથી મુક્ત રહેવા તેમને એ પૈસા આપતો, અને તેઓ સુધરે એવી
મંત્રુને પ્રાર્થના કરતો. એવું કહેનાય છે કે સત સિરેનિયન એક વખત મિસ-
રના ગામડામાંથી જતો હતો તેનામાં એક વારાગનાએ તેને ધસારો કરી
બોનાબો સત ત્યાં અમુક વખતે ગયો, પણ જતા વેત ઘૂટણીએ પડી તે
તો પ્રાર્થના કરના લાગ્યો અને " ઇશ્વર તે વાનગનાને એના દુરાચારમાંથી
બચાવે " એના ઉદ્દગાર અત કરણમાંથી કાઢવા લાગ્યો પેલી તો એ બધું
જોઈ જ રહી અને ઉભી જ થઈ રહી એમ કરતા સવાગ પડના આવી.
પણ વેશ્યા અને બદલાઈ સાધ્વી થઈ ગઈ, અને કુસકા ખાતી ખાતી
પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરે એવા કાંઈ પણ ધ્યેય એને લઈ જવાનું
મતને એ કહેવા લાગી

બ્રહ્મચર્યનું પાલન ધણુ અગત્યનું છે એ વાત મનુષ્યોના મન ઉપર
માવવાના સતોના આગ્રહથી સમાજની સેવા ધણી થઈ છે, પણ સાથે
એક બીજું મોટું નુકસાન પણ એમણે મમાજને કર્યું છે જન્મવુ અને
મરવુ એ માણસને માથે ફેરતી મયદો છે અને તે અનિનાર્થ છે વનસ્પતિ-
સાદમાં પણ એ કાયદો પ્રવર્તમાન છે અને લક્ષમાં ભણાયા સમજી
કાંઈ લક્ષ ન કરે તો દુનિયાનો અત થોડા જ કાગમાં આવી જાય તપો-
વૃત્તિ લક્ષને આદમના પતનનું પરિણામ જ લેમે છે, અને તેથી લગ્ન
સંસ્થાની તે હનકામાં હનખી ગણના કરે છે ક્રામગ પ્રેમ નેમાંથી ઉપજી
ગાવે છે, પવિત્ર અને મુંદર કૌટુંબિક ગુણો તેને પગને પગને આ પા આવે
), આ બધી વાતોની ગણના લગભગ તે કરતી જ નથી તપરાગીનો
ઉદ્દેશ લોકોને કુવારી ડહગી પ્રત્યે આકર્ષવાનો હતો, અને તેનું આવશ્યક
પરિણામ એ આન્ય કે લગ્નાવસ્થાને લોકો હનકી ગણના નાગ્યા પ્રગતી
ઉત્પત્તિ માટે તેની જરૂર છે અને તેથી તે આવશ્યક છે અને નગી તેની
માણુઓ મોટા દોષ કરતા અટકે છે એ બધી વાતનો સીમગ હતો છતાં
તે અવસ્થા આખરે હનખી તો ખરી જ એની માન્યતા હતી તેથી મૃદ
સ્થાત્રમ પ્રે નોકોનો અભાવ ઉપગતવાનું તેમાં નનખું છે જોશે ખરેખરી

પતિવ્રતા પ્રાપ્ત કરી તેણે તે કુના । ગદેનુ એવો એનો ઉપદેશ છે
તેથી સ્ત્રી કે પુરુષમાં તપોવૃત્તિની ઇચ્છા પ્રમગ્ન થઈ એને તેમના શુદ્ધ
સ્થાવ્રમને તો સમગમ ' નમના નાકડને કુવારાપણાના કુનાડથી કાપ
નાખવું ' એ મન જોશમની જીદમીનો ઉદ્દેશ જ હતો, અને લગ્નથી
કુમારિઓ નીપજી શકે છે એટલું જ તેમાં માર્ગ છે, એમ તે કહેતો હતો
પરંપરા પછી પણ તપોવૃત્તિની પ્રમગ્નતાનું વિષ આનું રહેતું કૌટુંબિક જીવનના
બીજા સંમધોમાં આથી કેટલી કડનાશ આવતી તે આપણે આગળ જોયું છે
પરંતુ સ્ત્રીપુરુષના સમઘમાં તો તેથી દશમણી કડવાશ વધી પડતી
મેમાંથી એક તપોવૃત્તિ તરફ વળતા તેઓ ઝટા પડતા, અગર એક જાપર
નીચે રહેતા હતા એક બીજાથી અનગ ગદી અકુદરતી જીવન ગાળતાં
ખિસ્તિ જુદોના કબજાઓમાં અનેક સન જીવનની કથામાં આના દાખલા
મનેક છે સત નાઇલમ પરણે, બે જાકગ થયાં, અને પછી રોતી કળ
કળતી પોતાની બાઇડીને મમળણી તેની કણુલન મેળવી એ તપધારી થઈ
ગયો મત એમોન પરણ્યાની પહેલી રાત્રીએ જ બાઇડીને ઉપદેશવા લાગ્યો
કે લગ્નમાં તો પાપ છે અને તુરત જ બે ને છટા પડી ગયા મત મેનો
નિયાએ ધણો નામો વખત પોતાના ધણીને આજીજી કરી પોતાને અલગ
નાખનાની કણુલન મેળવી હતી. લગ્નની રાત્રીએ જ મત એલાહમ
પોતાની સ્ત્રીને જાડીને નાશી ગયો હતો મન એલેક્સિસે પણ એમ જ પ્ર્યું
હતું એમ કહેવાય ॥ પણ ધણા વર પછી જેએલેમથી પોતાના પિતાને
ઘેર એ આવ્યો બહા એની સ્ત્રી હજી એના ત્યાગનો ગ્રાસ ખેતી હતી
પણ આ સતે અળણ્યા માણસ તરીકે ધર્મ રહેવાની બીજ માગી જીવતાં
સુધી અળણ્યો તે ધરમાં એ જો હતો પોતાનાં નમ થઈ ગયાને લીધે
પોતાને અભાગીઓ માનના ન્યાસાના મત એગરીએ કુનારાપણાની ખુમ
પ્રસાસા કરી છે અને તે અમ્મ નાલ તેને મગી શક્યો નહિ તેને માટે ધણો
ગ્રાસ એણે કર્યો છે એ કહેતો કે પોતાની મહેનતનું ફળ પોતે જ કદિ પણ
નહિ ભોગવાને મર્જિત થયેના જેવી અથવા ખેતરમાં દગમા લુતેતા બળદ
જેવી, અથવા તળાવને કંઠિ ઉભેનો જના તેનું પાણી નહિ પીવાને મરમએવા

તરસ્યા જેવી; અથવા પોતાના પાડોશીની દોલતનો વિચાર કરતા ગરીબ માણસ જેવી, તેની દસા હતી; અને પરણેતર છદ્મીના દુઃખ અને કટાળાનું નીવ ચિત્ર એ આપે છે. જેમા સ્ત્રીપુરુષો પરણ્યા છતાં એક બીજાથી અવગ નહેવાનું કષ્ટ હરતા એવાં માત્ર નામના જ લગ્નો પણ થોડાં થતા નહિ. જેદનશાહ હેત્રી બીજો, ઈન્કાડનો એકર્ડ ધી કનફેસર, રપેનનો આલફોન્સો બીજો, ઇત્યાદિ એ વાતના દષ્ટાંત છે. ઇનન્યુરિઓસસ નામનો ગોલનો એક તાલેવત યુવાન એક યુવાન કુમારિકા ઉપર અત્યંત પ્રેમમદ્દ હતો અને તેને પરણી ઘેર લાવ્યો. તે જ રાત્રીએ આખમાં આસુ લાવી નવવ વધુએ કષ્ટ બકી દીધું કે એણે તો કુમારિકા-વ્રત મદ્દણુ કર્યું હતું અને તેના પ્રેમની ખાતર આ લગ્ન કરવામા એ દોરવાઈ હતી તે માખત હવે એને ઘણો પગલાવો થતો હતો. પતિએ કહ્યું કે પરણ્યા છતાં એ વ્રત એણે પાળવું; અને તેઓ બેમાં ગ્યા, પણ પતિએ પોતાનું વ્રત છેવટ પર્વત અલગ રાખ્યું. ઘણા વર્ષ ઘણી જા્યારે એ બાઇ ગુજરી ગઇ ત્યારે પતિએ તેને દાટતાં દાટતા કહ્યું કે જે પવિત્ર રિતિમા એ એને મગી હતી તેની તે જ પવિત્ર રિતિમા ઇશ્વરને એ પાછી મોપી દે છે આ માલળી મૃત પત્નીના મ્હો ઉપર રિમન ફગ્ગુ અને તેણે કહ્યું “ જે બામન વિષે તમને કાઈ પૂછતું નથી એ વાત તમે શા માટે બોલો છો ? ” થોડા જ વખત પછી તે પતિ પણ મરણ પામ્યો અને જા્યારે એના મૃતદેહને તે જ કમરમા પણ જુદો દાટવામાં આવ્યો ત્યારે દિરસ્તાએ આવી બન્નેને સાથે મૂકી દીધા.

આવા ઉપદેશનું પરિણામ એ આવ્યું કે કૌટુમિક જીવનમા પ્રણી ગેઝબરથા પેડી અને નાસ્તિક રગ ઘણે રનઁદી થના લાગ્યો. તેથી આ-આવિક રીતે જ ધર્મ-ગ્યાના વધારે ગણા આગેવાનો બપનીત થના ગાગ્યા, એટલે એવો આરેક થયો કે પણેના મનુષ્યોએ એક બીજાની પગસનગી વીધા વિના તપોધારી જીવનમા પ્રવેશ કરવો નહિ તેમ છતાં તપોવ્રતિના દાખ્યિદુમા કાઇ ફેર પડ્યો નહિ. પરણવું જ નહિ, અને પરણવું તો એક બીજાથી કેવળ અવગ રહેવું એ વાન પવિત્રતાની માખીનિ નસાવા સાગી, અને સગમા પણ દવકાઈ અને જાટના મજાવા લાગી.

આ અપવિત્રતાએ ધણાં રૂપ લીધાં અને કેટલાક સૈકાએ પર્વન ધર્મસંસ્થા ઉપર એની ધણી અસર થઈ. આ પ્રમાણે મધ્ય ઇંગ્લેન્ડમાં, પ્રજાજોજનના માનમાં ક્રિયા થયા પછીની રાત્રીએ સ્ત્રી પુરૂષે અલગ રહેવાનો રિવાજ હતો. ને આગલી રાત્રીએ સ્ત્રી પુરૂષ અલગ રહ્યાં ન હોય તો ધર્મના કાષ્ઠ મહાન મહોત્સવમાં તેમણે ભાગ ન લેતે એવો સ્પષ્ટ આદેશ હતો. મહાન સંત ગ્રેગરી કહે છે કે એક યુવાન સ્ત્રીએ આ શરત પરિપૂર્ણ કરી નહોતી છતાં સંત સેબાસ્ટિયનના વરધોડામાં ભાગ લીધો હતો તેથી તેને પિશાચ વળગ્યો હતો. આવી ભૂલનું જે પાપ કરે તેને માટે નરકમાં પણ ખાસ દુઃખની જગા નિર્માણ કરી હોય છે એમ આલમેરિકની દિબ્બ-દૃષ્ટિમાં પણ વર્ણવ્યું છે. અર્થાત્ એ વખતે આ બાબતમાં લોકવિચાર કેવો હતો તે આ સધાળાથી જણાઈ આવે છે.

લગ્ન પ્રત્યે આવી દૃષ્ટિ ચરાધી એ પરિણામ બીજાં પણ આવ્યાં. બીજી વાર પરણવાનો અત્યંત અણગમો લોકોમાં ઉપજ્યો અને પાદરી વર્ગને કુંવારા રાખવાની પ્રયત્ન ધ્રુવ ઉત્પન્ન થઈ. રોમન લોકોમાં બીજી વારનાં લગ્નો પ્રત્યે અણગમો અને કટાક્ષો પ્રાથમિક સમયમાં હતા, પણ તેનું સ્વરૂપ બિન્ન હતું અને તેનાં આંતરિક કારણો જૂઠાં હતાં. તે લોકોમાં જે એક લક્ષ્ય સ્પષ્ટ રહે તેને મર્યાદશીલતાનો સુગટ પેહેરાવવામાં આવતો હતો અને એકથી વધારે લગ્નો ગેરવાજબી અનિયમિતપણાનું ચિહ્ન ગણાતું હતું. પોતાના પતિ પ્રત્યે જે પ્રેમ રાખવાની સ્ત્રીની ફરજ છે તે એવો વિશુદ્ધ અને ગંભીર છે કે પતિના મૃત્યુ પછી પણ તે ટકી રહેવો જોઈએ અને એ પ્રેમ પછી કાષ્ઠ અન્ય ઉપર ચોંટી જ શકે નહિ એવી અત્યંત સુધડ અને લાગણીવાળી વૃત્તિમાંથી સુખ્યત્વે કરીને આવો વિચાર ઉછરી આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ વિચાર, ગ્રાઇડોના સુખમાં વર્ણવે બહુ સુંદર શબ્દોમાં મુકે છે, અને પોતાનો પતિ ગુજરી ગયા પછી એકાંત વાસમાં રહી પતિસ્મરણમાં જ આખી છ'દશી ગાળવાના ધર્મી સ્ત્રીઓના દાખલા રોમના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. તેમાંથી કેટલીક તો સરણવાનીમાં હતી. કેમિયમના કુટુંબમાં બીજી વારનાં લગ્ન કાર્ધ કરતું નહિ.

તેથી તે કુટુંબને ખાસ માન આપવામાં આવતું હતું. એક રોમન કવિ કહેતો કે શ્રી જીવતી હોય ત્યારે તેના ઉપર પ્રેમ રાખવામાં આવે છે; પણ તેના મૃત થયા પછી તેના ઉપર પ્રેમ રાખનારો ધર્મનું કામ છે. પરંતુ ખીજા લક્ષની અઘટિતતા શ્રીઓના સંબંધમાં જોટલી લાગતી તેટલી પુરૂષના સંબંધમાં ઘણું કરીને લાગતી નહિ, અને જોટલી લાગતી હતી તેનું કારણ અન્ય હતું. હોકરોને સાવધી માનું દુખ ન થાય એટલા માટે ઘણું કરીને પુરૂષો કરીને પરણતા નહિ.

ફરી લક્ષ્યથી જે નૈતિક વૃત્તિને આ પ્રમાણે આચક્ષ્ણ લાગતો હતો તે વૃત્તિ ખ્રિસ્તિઓની તપોવૃત્તિમાં લખી ગઈ, પણ તેને માટે કારણો જૂદાં અપાવા લાગ્યા. પ્રથમ તો, આપણને માલમ પડે છે કે પતિના પ્રેમાળ સ્મરણને લીધે જીવેદ્રિય રહેવું જોઈએ એ વાત તદ્દન જતી રહી. ખીજા વાત એ છે કે શ્રી પુરૂષના સંબંધમાં અત્યંત અપ્રત્યક્ષ રહેલી છે એ વાત બંધમાં રાખી ખ્રિસ્તિ ધર્મના લેખકો લગભગ હમેશા કહેતા કે ખીજા કે ત્રીજા વારનાં લક્ષો માત્ર પત્રવૃત્તિને તૃપ્ત કરવાની ખાતરજ થાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના કેટલાક પથવાળાઓ તો ખીજાવારના લક્ષને કેવળ ગેર-માન્ય જ ગણતા હતા. આગ્રિક મત એવા લક્ષને જનર-ભાવમાં રહેલી નિર્મળતાને લીધે વાજખી તો ગણતો હતો છતાં તે અત્યે નાપમદગી પૂરેપૂરી જણાવતો હતો. મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલા અપ્રત્યક્ષ તત્ત્વને અનુસરી એકનાર લક્ષ કર્યું તો ભલે કયું, એટલી જ અપ્રત્યક્ષ, પણ ખીજાનાર લક્ષ કરીને વધારે અપ્રત્યક્ષ શામાટે થયું ? અર્થાત્ આ ખીજા લક્ષથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે એ અપ્રત્યક્ષ વધારે અપ્રત્યક્ષ થઈ છે, કારણ કે લક્ષ જાતેજ અપ્રત્યક્ષ છે એમ તેઓ માનતા હતા. આ વિષય પરત્વે ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોની લાપા અત્યારે આપણને બહુ વિચિત્ર લાગે છે, અને પ્રથમ લક્ષની પરમાનગી રાષ્ટ્ર શબ્દોમાં અને પુનઃ પુનઃ કથનથી જે તેમણે આપી છે તે આખી ન હોત તો એમજ લાગત કે લક્ષને તેઓ કેવળ અપ્રત્યક્ષ જ ગણે છે. દાખલા તરીકે, એક્ષના ગોરાસ ખીજા વારના લક્ષને 'સમ્ય વ્યલિચાર' જ કહેતો હતો. એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના કયેમટના મન પ્રમાણે, વ્યાલચાર એટલે એક લક્ષ પછી ઘણા લક્ષ કરવાં તેજ. મેત જેરામ કહે

તો કે પ્રથમના આદમને એક જ સ્ત્રી હતી; બીજા આદમને એક નહોતી. જે લોકો બીજાવારના લગ્નને વાળખી ગણે છે તે ત્રીજા આદમને માને છે અને તે બે વાર પરણ્યા હતા. ” તે પુનઃ કહે છે “ વિચાર કરો કે જે સ્ત્રી બીજાવાર પરણેલી હોય તે જોકે વૃદ્ધ અને અપંગ હોય અને ગરીબ હોય તોપણુ ધર્મની સખાવત લેવાને લાયક તે ગણાતી નથી. પણુ જે સખાવતનો ષટલો તેની કનેથી લઈ લેવામાં આવે છે, તો સ્વર્ગનો શટલો કટલો બધો બારે છે ! ” અર્થાત્ તે સ્ત્રી નરકમાં જશે. ઓરિજીનના મત પ્રમાણે “ બીજાવારના લગ્ન કરનારા ઇશુ ખ્રિસ્તના નામે જયી જાય છે, પણુ ઇશુ ખ્રિસ્ત પણુ તેમને વિજય તો અપાવી શકતો જ નથી. ” “ તેથીજ, ” ઇશુખ્રિસ્ત અને ધર્મ સંસ્થાના જોડણીની જે સરખામણી સતપોલ લગતી સાથે કરે છે તેને હિંદીને સતમેગરી નેત્રીઅન એમ કહેતો: “ બીજાવારના લગ્નો મને ગેરવાજબી જણાય છે. જે ઇશુખ્રિસ્ત બે હોય તો બે પતિ કે બે પત્ની હોય. ઇશુખ્રિસ્ત બે એક જ હોય, તો લોહી પણુ એક જ છે; તો પછી બીજું લગ્ન નિંદ્ય છે. પણુ જે બીજાની જ એ મનાઈ કરે છે, તો પછી ત્રીજાં લગ્નોતું તો શું કહેવું ? ” અરુ જોતાં સ્ત્રી પુરુષોએ ધર્મને જ વરવું જોઈએ, સસારનો પ્રથમ પતિ જ બીજો છે, અને તેની પણુ માડમાંડ છૂટ અને લામા મળે છે, ત્યાં ત્રીજાની તો વાત કરવાની પણુ ક્યાં રહી ? ત્રીજામાં તો પાપ જ છે; અને તેથી પણુ આગળ જાય તેને તો પણુ જ સમજવો જોઈએ તેથી બે વાર પરણેલો માણસ પાદરી ચર્ચ શકતો નહિ, ધર્મ-સંસ્થાની સખાવત તેને મળતી નહિ અને અમુક કાળ આયશ્વિત ક્યાં વિના પ્રભુર્મોજનમાં તેને લાગ મળતો નહિ. જે કેદી બે વાર પરણ્યો હોય તેને ઇત્લાંડમાં મખ્મકળમાં પાદરીનો લાલ મૃત્યુ સમયે મળતો નહિ; ઇત્યાદિ ધર્મની અનેક સખ્તાઇ આ બાબતમાં હતી.

પાદરીઓને કુંવારા રાખવાની બાબતમાં પણુ ધર્મની વૃત્તિ જણાઇ આવે છે, પણુ આ બાબત ઘણી વિચાળ છે, અને તેથી તેનો ઇસારો માત્ર અત્ર આપણે કરશું. આ વિષય પરત્વે બે વાત સર્વમાન્ય છે. ધર્મ મર્યાના બંધારણની છેક શરૂઆતમાં પાદરીઓને પરણવાની છૂટ હતી.

ખીજ વાત એ છે કે લક્ષ્મીની અપવિત્રતાનો વિચાર અસ્તિત્વમાં હતો અને એમ લાગતું કે પાદરી વર્ગ પવિત્રતાના શિખરરૂપ હોવાથી ખીજ કરતાં તે વર્ગને લક્ષ્મીના ખાખતમાં ઝોઢી છૂટ હોવી જોઈએ. આ વૃત્તિનું પ્રથમરૂપ એ થયું કે પાદરીના ખીજ લગ્નમાં કે વિધવા સાથે તેના લગ્નમાં ગેરવા-જખીપણું અને પાપ છે એવી દૃઢ માન્યતા ઉત્પન્ન થઈ. ધર્મ-સંસ્થાના છેક પ્રાથમિક કાળથી આ માન્યતા અસ્તિત્વમાં આવી હોય એમ જણાય છે, અને ઘણા સંક્રાંતિ પર્વત એ માન્યતાને એક અવાજે સૌ વળગી રહ્યા હતા. પછી એમ સમજવા લાગ્યું કે પરજોડા પાદરીએ પાદરી થયા પછી પોતાની સ્ત્રીના સમાગમમાં વિશુદ્ધ રહેવું એ સદાચાર છે; પછી એમ સમજાયું કે તેમ કરવું એ કર્તવ્ય જ છે. પ્રથમ તો આ નિયમ પરત્વે સખ્તાઈ બહુ થતી નહિ; પરંતુ ચોથા સંક્રાંતિમાં એવો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થયો કે પાદરીઓએ પરણવામાં પાપ છે; છતાં પાદરીઓ પરણતા હતા, અને સામાન્ય રીતે તેમનાં લગ્ન ઉઘાડે છોગે થતાં હતાં. ધર્મ સંસ્થાના અધિકારીઓએ આ ખાખતમાં સમય જતાં જે જે જૂઠું જૂઠું અભિપ્રાય વાંધ્યા હતાં તે વાત નીતિના ઇતિહાસમાં એક અતિ વિશદાંશ પૃષ્ઠ છે, અને નિયમે કરીને કુંવારાપણાની વ્યવસ્થા બાંધવા જતાં કેવાં માઠાં પરિણામ આવે તેનો પ્રયત્ન પૂરાવો આ પૃષ્ઠ છે. જે લેખકોને મધ્યકાળના ઇતિહાસની પૂરીપાઘરી ખચ નથી તેઓ સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે જે જમાનામાં લોકોની આસ્થા કપિન થઈ નહોતી તે જમાનામાં નીતિની વિશુદ્ધિ ઘણી મોટી હતી અને તેથી ધર્મ-સુધારણાના આગળના એક સંક્રાંતિ મંડામાં જે ઘેર અનીતિ ચાલતી હતી તે નવી જ દાખલ થઈ હતી. પણ આ માન્યતા કેવળ જૂઠું ભરેલી છે. ધર્મ સંઘર્ષી લેખકો પણ એક સરખી રીતે સાક્ષી પૂરે છે કે આડમા અને તેની પછીના ત્રણ સંક્રાંતિમાં ધર્મ-સંસ્થામાં પેસી ગયેલી અનીતિ ખીજ દાંડ કાળ કરતાં ઝોઢી નહોતી. અર્થાત્ ધર્મની આવી દ્રષ્ટિને લીધે પાદરી વર્ગમાં અનાચાર ઘણો વધી ગયો હતો અને લગભગ આખા દરમિયાન સંક્રાંતિમાં તો પોપ પોતે પણ ઘણી દુરાચારી ઇંગ્લી ગાળતા હતા. જગતી રાખઓ નાની ઉંમરે પરણતા, કેવળ સ્વહંદી

પરંતુ ઈથેલિક પાદરી ને પ્રમાણિકનાથી કુંવારી ઇંદગી ગાળે તો એવી જાનના નમુનાનો માણસ એ બની જાય છે કે જેમાં ગંભીર અને લયંકર દોષોની સાથે માણસજાત મદા પ્રયાસે મેળવી શકે એવા કેટલાક ઉત્તમ ગુણો પણ જોવા હોય છે. સંભારના પ્રેમ અને ધણા ખર્ચા બંધનોથી મુક્ત, ઈથેલિક સંપ્રદાયની સંકુચિત દૃષ્ટિએ જીવનને ધણું કરીને જોવાવાળા અને મનુષ્ય સ્વભાવને કામગી અને વિસ્તૃત કરે એવા સંમથોથી રહિત થએલા એવા આ ઈથેલિક ગુરૂઓ અત્યંત પ્રયત્ન અને દૂર ધર્મ-ઋતુન માટે ધણું કરીને મશ્કુર થએલા છે અને પોતાની ધર્મ-સંસ્થા સિવાય બીજી બધી બાબતના બેદરકાર આલમ પડેલા છે. તેમની મહદંશનાનો પ્રદેશ સંકુચિત હોવાને કીધે, અને જીવિગત તાબેફારી તેમણે બહારેલી હોવાથી મુવ-કાને શિક્ષણ આપવાના કામમાં ખાસ કરીને તેઓ અયોગ્ય હોય છે, અને દુનિયાના દુર્લાભ્યે એ શિક્ષણ લાભી કાળ તેમના હાથમાં રહ્યું હતું. બીજી રીતે જોઈએ તો ધર્મમાં એક ચિત્તવાળા, દૃઢ, બીન સ્વાર્થી, દુનિયાની વલાયમાં વહાલી વસ્તુઓનો કર્તવ્યની ખાતર ભોગ આપનારા, અને દુઃખ, સંકટ અને મૃત્યુ વખતે અગ્નિ મનવાળા તે હોય છે.

આપા સારા નમુનાના ઈથેલિક પાદરીઓ મધ્યકાળના અતિ અધ-કારમય સમયમાં પણ ઘણા થયા હતા એ વાત ખરી; પરંતુ એકદરે પાદ-રીએ

એ :

મોર્ડ.

પાદરીની ઊંચી અત્યારે સમાજમાં જે મોભો બોગવે છે તે મોભો રખાતો બોગવે એટલે દરજ્જે પાદરીઓના તે સંમથોનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કદિ થયો નહોતો, અને નીતિના મુખ્ય ઉપદેશકો અને દર્શાતમૂત પુરૂષો સામાન્ય રીતે એવા સમઘર્ષમાં પોતાનું જીવન ગાળે કે જે સમઘર્ષને લોકો સંશય પડતો કે ખોટો માને તેની અસર દેશના દરેક વર્ગ ઉપર ઘણી ખરાબ થએલી હોયો જાણ્યે, તેથી કરીને નીતિમાં તેમનો દાખલો બેશક બહુ ખરાબ બેસ્યો હોવો જોઈએ. જન-સ્વભાવમાં રહેલા કુદરતી તત્ત્વની સાથે જ વિરોધ

માંડી બેઠેલી તપોવૃત્તિએ ધારેલા પરિણામથી કેનજ જૂદુજ પરિણામ ઉપ-
જન્મ અને ધર્મનો સિદ્ધાંત જાણવા છતાં પાદરીઓ અનાચારમાં જત
અટક્યા નહિ. લગ્ન પ્રત્યે નિગતર હવકી દષ્ટિએ જોવાની ટેવથી અને લગ્નમાં
જો કોઈ વાજખી ઉદ્દેશ હોય તો તે માત્ર વસ્તીની વૃદ્ધિ છે એની ગણનાથી,
કલ્પના ઉપર ખાસ કરીને બ્રહ્મ અસર થવા લાગી. મોટી લક્ષ્મી બની
બાઈઓ પોતાના પતિથી અલગ રહેવા ઇચ્છતી, તેથી પતિઓને ગભીર
પ્રકારની બ્રહ્મતામાં પ્રવૃત્ત થવાની જરૂર પડતી હતી. વહાલામાં વહાલા
મનુષ્યમાં પાપનો વિચાર પ્રવેશ પામ્યો અને લગ્નનો આખો વિષય બ્રહ્મતા
અને સકુચિત દષ્ટિથી જોવાવા લાગ્યો. પ્રોટેસ્ટન્ટ મતથી એક મોટો લાલ એ
થયો કે વિચાર અને વૃત્તિની આ વૃદ્ધિ એણે મસારામાંથી હાકી કાઢી,
અને લગ્નને પવિત્રતા અને મોભો પુનઃ પ્રાપ્ત કરી આપ્યા. આમ કુદગતના
કાયદા મામે વર્તનાથી પરિણામ સારૂ ન આવ્યું. લગ્નને મનુષ્યના બ્યન-
હારમાં યોગ્ય સ્થાન આપનાથી જ સમાજનું શ્રેય થાય છે

તપોવૃત્તિનું બીજું અનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું કે શ્રીઓની પ્રતિષ્ઠા
અને પદવીને અત્યંત હવખી ગણનાનું વળણ પેદા થયું આ વળણમાં યાહુદી
લોકોના લખાણોની અસર આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે. કન્યાના
બાપને ખરીદીના પૈસા આપનાના રીસજનો સ્વીકાર તેમનામાં હતો, એકથી
વધારે શ્રી કરવાની પરવાનગી હતી, અને સાગમાં સારા માણસો પણ
ઘણી બાઈઓ કરતા હતા. મનુષ્યના દુષ્ખોનું મૂળ શ્રી ગણાતી હતી.
દરેક બાળકના જન્મ પછી શ્રીને વિશુદ્ધ થનાનો અમુક કાળ કરાવ્યો હતો,
અને પુત્ર કરતા પુત્રીની બાનતમાં તે જમણો હતો. એક યાહુદી લેખકે
ભાનુ દષ્ટને કહ્યું કે શ્રીની મોહક સારખ કરતા પુરૂષની બુડપ સારી હોય છે.
યાહુદીના ઇતિહાસના પ્રાથમિક સમયમાં શ્રીની મર્વોત્તમતાના જે નમુના
ચિતરનામાં આવ્યા છે તે ઘણું કરીને બહુ હવકા પ્રકારના છે, અને તેમના
ઇતિહાસમાં, કે ગ્રીક-કવિતામાં જે નમુના આપણે જોઈએ છીએ તેમનાથી
બેશક ઉતરતા છે.

યાહુદી લોકોના લખાણોમાંથી ચાલી આવેલી આ અમ-માં તપો-

રીતે વર્નતા હતા, અને ધર્મસંસ્થામાં આગળ પડના મોલા ભોગવતા; અને ઘોર અનાચાર ત્વરાથી ગમે પ્રસરી ગયા હતા. દશમા સૈકાનો ઇટાલીનો એક ધર્મગુરુ પોતાના સમયમાં ચાલતા દુરાચારનું ચિત્ર આપતાં દૂંકામાં કહે છે કે જે ધર્મના કાનુન અસખર અમલમાં મૂકવા માંડીએ તો ધર્મ-સંસ્થામાં કાંઈ રહે નહિ, કારણ કે એ સંસ્થામાં નાના છોકરાં સિવાય કાંઈ એાખું નહોતું, અને તે પણ અનૈરસ હતાં. આ અનાચાર એટલો બધો તો વધી પડ્યો હતો કે ધર્મગુરુઓને પોતાની જગા વારસામાં મૂરી જવાનો બધ એકથી વિશેષ વખત ઉપજ્યો હતો. ધર્મ-ગુરુઓ રખાત રાખે તો તેના ઉપર એક કર લેવાતો અને સૈકાઓ પર્યંત રાજાઓએ તે લીધો હતો. આવો અનાચાર સદન દરવા કન્ટાં પાદરીઓ પરણે તો તેમાં કાંઈ ખાતું નથી એમ પણ મનાવા લાગ્યું હતું. અને ચમત્કાર કરી બતાવવાની શક્તિમાં લગ્ન નડતર રૂપ થતું નથી એમ બતાવવા અગીઆરમા સૈકામાં ફટલાંક દૃષ્ટાંતો પણ વર્ણવવામાં આવ્યાં હતાં. છતાં ધર્મ-સલાઓ 'લગ્નમાં પાપ છે' એવો કસવ કરતી અને મોટા મોટા સંતો પણ તેમાં અનુમોદન આપતા. આમ પાદરીઓ જે ઝાંઝી ગુજારતા હતા તે સિદ્ધાંતમાં તો સામાન્ય રીતે પાપરૂપ ગણાતી હતી.

આ પ્રમાણે એક વખત પોતાના વતનો લંગ કપાં પછી નાણી નેંધને પાપ આચરતા પાદરીઓ સામાન્ય માણસો કરતાં પણ વધારે અધમ થઈ જાય તે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. ત્રેવીસમા પોપ નોંતને ગોત્રગમન અને બ્વલિઆરને માટે સગ થઈ હતી; હંગ્રીડના એક પાદરીને એક ગામડામાં સત્તર અનૈરસ છોકરાં હતાં; રૂપેતના એક પાદરીએ સીતેર રખાતો રાખી હતી; અને લીજના બિરાપ હેવી ત્રીજને ૧૫ અનૈરસ બાળકો હતાં. આવા છૂટા છવાયા દાખલાનો વિચાર આપણે ન કરીએ, તો પણ માત્ર રખાતના દોષથી પણ વધારે મોટા દુરાચારનું ચિત્ર ધર્મસલાઓ અને લેખકોના લખાણમાં આપણી દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના રહેતું નથી. એવું કહેવાય છે કે બ્યારે પાદરીઓ પરણતા ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓને બ્યારે ખખર પડતી કે એવાં લગ્ન ધર્મની દૃષ્ટિમાં કાયદેસર ગણાતાં નથી

ત્યારે તેઓ વફાદાર રહેતી નહિ. લેખકો કહે છે કે મહત્તી સાધ્વી શ્રીઓમાં અત્યંત અનાયાર પ્રવર્ત્યો હતો અને બાળકત્યાઓ અમંખ્ય થવા લાગી હતી. પાદરીઓ યાત્રાગમન કરવા લાગ્યા હતા, અને આ અનાયાર એટલે બધો વધી પડ્યો હતો કે પાદરીઓએ મા બહેન સાથે પણ ન રહેવું એવા અનેક વાર કાયદા કરવા પડ્યા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મની એક મોટી સેવા સૃષ્ટિ-વિરુદ્ધ મૈથુનનો જડમૂળથી નાશ કરવાની હતી. તે દુરાચાર પણ હવે મહત્તમાં ક્વચિત્ થતો આપણે સાંભળીએ છીએ. વળી ધર્મને નામે થતી કબુલતોનો ઉપયોગ દુરાચારમાં થવા લાગ્યો અને તેની સામે પોકાર ઉઠવા લાગ્યો. દરમ્યાન ધર્મમાં તો અનેક સખત બંધન ચતાં રહ્યાં હતાં. પાદરીઓએ ગુપ્ત લગ્ન કરવાં નહિ; પ્રથમ પરણેલા પાદરીઓએ પોતાની સ્ત્રીઓ તોડે બચવા દાર કરવો નહિ ઇત્યાદિ અનેક કાયદાઓ થયા હતા. તથાપિ લોક-અભિપ્રાય પણ તેમાં ભળ્યો, અને પરણેલા પાદરીઓની હુદૈશા થવા લાગી; અને અતે પાદરીઓ કુવારા રહેવા લાગ્યા. છતાં હજી એ બાબતમાં અનિયમિતતા કેટલી બધી હતી તે મહત્તી સંસ્થાને ન્યારે નાણુદ કરવામાં આવી ત્યારે મઠોમાં માલમ પડી આવેલા ઘોર દુરાચારથી, અને લોકો પોતાના પાદરીઓને રખાત રાખવાની ફરજ પાડતા, ઇત્યાદિ વાતોથી કપષ્ટ દીસી આવે છે.

ધર્મગુરુઓના આવા જીવનની ઘણી જ મારી અસર લોકોની રહેણી-કરણી ઉપર થવા વિના રહેતી નથી. પ્રોટેસ્ટન્ટ દેશો કે ત્યાં પાદરીને પર-જીવાની છૂટ હોય છે ત્યાં લોકોની નીતિ અને સ્થિતિ ઉપર બહુ મોટી અને સારી અસર થએલી છે એ વાત ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય છે. એ દેશોમાં સર્વત્ર સુખ, શાંતિ, સંતોષ અને અનાયાસે થતો મદ્યચાર બોવામાં આવે છે; અને માંદાની સુલાકાતમાં, ગરીબોને થતી સહાયમાં, ઉછરતા યુવકોને અપાતા ઉપદેશમાં; પાદરીઓની સ્ત્રીઓને પુષ્કળ અવમ્મશ અને પરિશ્રમનાં સ્થળ મળે છે, અને આવી બાબતોમાં સ્ત્રીઓને માર્ગ-પ્રેરણા થાય. બહુ ઉપયોગી થાય છે.

વૃત્તિએ ઉમેરો કર્યો. પુરૂષને જ્ઞાનનારૂં શુભ્ય માધન સ્ત્રી છે એમ તપો-
વૃત્તિ ગણતી હતી, અને તેથી ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના લખાણોમાં સ્ત્રીઓની ભારે
નિંદા જોવામાં આવે છે. વિચિત્ર વાન એ છે કે એજ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો અમુક
અમુક સ્ત્રીઓના ભારે વખાણુ પણ કરતા હતા સ્ત્રી નરકનું દાર છે, માણસને
જે જે દુઃખ પડે છે તે સધાગાની જન્મેતા સ્ત્રી છે એમ તેઓ કહેતા હતા.
પોતે સ્ત્રી છે એટલી જ નાનધી સ્ત્રીઓએ શરમાવું જોઈએ, અને દુનિયા
ઉપર જે સક્રો એણે આપ્યા છે તેમને માટે નિર્નર પથાતાપ અને પ્રાયશ્ચિત
એણે કરવા જોઈએ; ઇત્યાદિ દરેક પ્રકારે તેને નીચ અને હુબડી ગણનામાં
આવતી હતી, અને તેના શરીર-સૌંદર્યની ખામ કરીને નિંદા કરવામાં આવતી
હતી. પોતાને ઉગાડે દાથે પ્રત્યુ-મોજનની પ્રસાદી પણ કેટલેક ઢેઢાણે લેવાની
સ્ત્રીઓને મનાઈ હતી. અર્થાત્ તેમની પાસે પુરૂષ કરતા ઉતરતી છે એ
વાત ખાસ કરીને નિરંતર લક્ષમાં રાખવામાં આવતી હતી.

પરિણામ એ થયું કે નિધર્મી ગભ્યમાં સ્ત્રીની પદવી કાયદામાં ઉચ્ચ
લેખનામાં આવતી હતી તે વિચાર નષ્ટ થયો અને એવા કાયદા ખ્રિસ્તિ
સમયમાં થતા લાગ્યા કે જેથી કરીને સ્ત્રીને કતિ પરણવું પડે અને કાંતો
મામા જઈ સાધ્વી થવું પડે. અર્થાત્ સ્ત્રીની પદવી કાયદામાં પણ પરનજ
થઈ પડી સ્ત્રીના લાભમાં વારસાના જે ઉદાર કાયદા થયા હતા તે બધા
અદૃશ્ય થઈ ગયા, અને સ્ત્રીના ગેરવાસમાં જતા આ કાયદાને રદ કરવાનો
ગંભીર પ્રયાસ છેના એટલે અદ્યારમાં સૈકા પર્વત થયો નહોતો.

વિશુદ્ધિનું ધોરણ ઉચ્ચ કરવાના પ્રયાસમાં ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોને જંગની
ઓના હુમલા અને વિવિધથી બહુ મહામ મગી હતી. સંખ્યાબંધ શુધાઓ
મુક્ત થયા. સાર્વજનિક રમતો બંધ પડી, દેશની ફરિયા થઈ જતા ભોંકા
નિર્ધન થઈ ગયા, આ બધા ફેરફાર સ્ત્રીના મદાચારની વૃદ્ધિને અનુકૂળ હતા
નહીં સુધરેલા કરતાં જમીઓમાં સ્ત્રીઓનો સદાચાર બંધો વિશેષ હતો
બલિચાર તેમનામાં કચિત્ જ દેખાતો બલિચારી સ્ત્રીનું માયુ બોઝવી
ધરમાથી હાંપી કાઢી મારતા મારતા આખા શહેરમાં તેની જોતી કરવામાં
આવતી, અને તેની સ્ત્રી યુવાન, મુંદર કે પૈસાદાર હોય તો પણ તેને દાઈ

પરણતું નહિ. રામઓ જ માત્ર ધણી સ્ત્રીઓ કરતા, પણ તે શોખની ખાતર નહિ પણ શોભાની ખાતર. પોતાનાં બાળકોને માતાઓ જ ધવસાવતી હતી. બાળ હત્યાની મનાઈ હતી. વિધવાઓને ફરી પરણવાની રજા નહોતી. પુરુષોને બંધીખાનાની બીક પોતા કરતાં પોતાની સ્ત્રીઓને માટે વધારે રહેતી. સ્ત્રીઓમાં ભવિષ્ય જાણવાની પવિત્ર શક્તિ રહેલી છે એમ તેઓ માનતા હતા, અને ધણી વાર તેઓ તેમની આગાહી પ્રમાણે ચાલતા હતા. આવું વર્ગન ટેસીટમે પોતાના એક ગ્રંથમાં જર્મન લોકોની વિશુદ્ધિનું આધુનું છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે આ ગ્રંથમાં ટેસીટસનો ઉદ્દેશ પોતાના સ્વદેશી બંધુઓની સ્વચ્છંદી રીનભાગ પ્રત્યે નાપસંદગી બતાવવાનો હતો અને તેથી ગંગલીઓના સદાચારનું ચિત્ર આપવામાં એણે બહુ અતિશયોક્તિ વાપરી હતી. તથાપિ એકદરે એ ચિત્રની સત્યતામાં શંકા લાવવાનું કાર્ષ્ણ્ય નથી. સ્ત્રીઓને ફસાવનારને મુઆ પછી અન્ય દુનિયામાં ભવંકર સજા થાય છે એવી પુષ્કળ વાતો રેકોન્ડિનેવિયાના પુરાણમાં કહેલી છે. ગંગલીની સ્ત્રીઓ વંદુ કરતી અને સ્વપ્નના ખુલાસા આપતી, અને ધણી વાર લડાઈમાં પોતાના પતિઓની સાથે જતી, વેરાઈ ગયેલા લશ્કરને પાછું એકઠું કરી આપતી, અને ખુદ લડાઈમાં પણ પોતે ભાગ લેતી. આગસ્ટસને માક્ષમ પડ્યું હતું કે ગંગલી રામઓને બાન તરીકે રાખવા એ નિર્દયક હતું, પરંતુ તેમની સ્ત્રીઓને પકડવાથી તેઓ અવસ્ય વશાદાર રહેતા હતા. સ્ત્રીઓએ શૌર્ય બતાવ્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. મેરિયને જ્યારે ટ્યુટન લોકોના એક લશ્કર ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે ટ્યુટન સ્ત્રીઓ તેની પાસે ગઈ અને દેવ-કુમારિકાઓની તેમને ચાકરડી થવા દેવાની રજા માગી કે જેથી કરીને ગુલામગીરીમાં પણ તેમની આખર સમયાઈ રહે. પણ જ્યારે તેમની આ અરજની ના પાડવામાં આવી ત્યારે તેજ ગત્રે તે બધી પોતાને હાથે આપઘાત કરી મરી જઈ. એક વાર એક સત્તાવાન અમીરે ક્રામા નામની એક ગેલેશિયન સ્ત્રીના હાથની માગણી કરી. પરંતુ આ સ્ત્રી પોતાના પતિને વશાદાર હતી, અને તેથી તે અમીરના કોઈ કાલે-

નાલા એણે ધ્યાનમાં લીધા નહિ ગમે તે પ્રકારે પણ તે સ્ત્રીને મેળવનાના ઇનાદારી તેના ધણીને તે અમીર મારી નખાવ્યો, એટલે તે સ્ત્રી ડાચેનાના દેનમાં પૂજારણ થઈ ગઈ. પછી તે અમીરે માણસો ઉપર માણસો મોકલી તે બાંધને બહુ સમજાવી, અને થોડાક કાળ વીત્યા બાદ તેની રૂમરૂ થનાની એણે હાથ બીડી ત્યારે તે માંધએ ખુશી હોવાનો દેખાવ કર્યો પણ કહ્યું કે દેવીને પ્રથમ અર્ધ આપવાની જરૂર છે પછી ઝેર બેગવેનો દાડનો પ્યાલો હાથમાં લઈ દેવીની પૂજા કરવા તે મહીરમાં આવી, અને અરધો પોતે પી બાકીનો અરધો તેના પાપી આશકને આપ્યો. જ્યારે તે પી રહ્યો ત્યારે વેર લેનાની અને પોતાના સ્નામીને જઈ મળવાની પોતાને મળેલી તકને મારે તે ધણી ખુશી થઈ અને મરી ગઈ એપોનિના નામની એક ગાલ સ્ત્રીનો દાખલો તો એથી પણ નધારે વિનક્ષણ છે. તેના પતિ જ્યુલિયસ મેગિનસે વેસપેશિયનની સામે મગવો કર્યો હતો, પણ તે હારી ગયો. હવે તે મેહેલાઈથી જર્મનીમાં ભાગી જઈ શકે એમ હતું, પણ પોતાની યુવાન પત્નીના નિયોગનો વિચાર તેનાથી મદન થઈ શક્યો નહિ તેથી પોતાની એક મુદર એકતનાસી મિત્કનમાં તે ભાગી ગયો અને નીચે બોયસમાં તે રહ્યો પછી પોતે આપઘાત કરીને મરી ગયો એવી વાત દેનાવનાનું પોતાના એક છોડી મૂક્યા યુનામને કહી હત શરીરનો ખુણસો આપણ તે મિત્કને આગ લગાડી આણી તરફ એપોનિનાએ આત્મવાતના મમાચાર સાબળી ત્રણ દિનસ સુધી અજ લીડુ નહિ અને જમીન ઉપર પડી રહી છેડે પેના માણસો આવી બધી હકીકત કહી, ત્યારે દિનસે પોતાના ધણીનો શોધ કરવો જરી રાખી રાત્રીએ તે એને મગના લાગી એમ કરતા તે સમર્થ થઈ પણ સ્નેહીઓથી એ વાત તે ગુપ્ત રાખી રાખી છેવટે આખર દટાડામાં તે એકવી બોયસમાં ઈ-ને કાંઈ પણ જ્ઞાનનો મદદ વિના નેડકાને એણે જન્મ આપ્યો અને એમને તે છેડેથી લાગી. આમ નવ વર્ષ વીતી ગયાં, પણ મેગિનસનો અતેત્યા પનો મળ્યો તેને પકડ્યો અને તે ગાંધના અને દાનાનાના જના તેને દેવાન કરવામાં આ-યો અને વેસપેશિયનની કીર્તિને

કામમનું કનેક ચોંટયું.

પરંતુ જગતીઓની નૈતિક વિશુદ્ધિ તથા ગતિના દૃષ્ટિબિંદુથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની હતી. તેનું બધું જોર માત્ર લગ્નની બાંધત ઉપર જ એકત્ર થયું હતું. લગ્ન સમયમા ઉત્તમ પ્રકારની વફાદારી બતાવનામા તે બહાર પડી આવતી, પરંતુ કુનારી છંદગીના જે અનિષ્ટ પરિણામ પાદરી વર્ગમા આવ્યા તે અટકાવવાની યોગ્યતા એનામા યોડી જ હતી. વગી જગતી રાજાઓમાં બહુ સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હતો અને મેકાઓ સુધી ખ્રિસ્તિ ધર્મ તેમાં કંઈ પણ અટકાવન કરી શક્યો નહોતો. ફેરીમર્ટ અને શિય-પેરીક બન્ને રાજાઓને એકી વખતે ઘણી રાણીઓ હતી. કયોટેર રાજા પોતાની સ્ત્રીની હયાતીમા તેની બેનને પરણ્યો હતો, અને રાજાના આ ઇરાદાની ખમર પડતા તે સ્ત્રીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું કહેનાય છે. “મારા પ્રભુની નજરમાં જે સારૂ લાગે તે બેલાશક કરો; માત્ર તમારી આ દામી ઉપર કૃપા રાખો એટલે થયું.” ડેગોબર્ટને ત્રણ સ્ત્રીઓ અને રખાતોનું ગણુ હતું. શાર્લમેનને પોતાને પણ એકી વખતે બે સ્ત્રીઓ હતી અને રખાતો પણ ઘણી હતી. પરંતુ શાર્લમેનના વખત પછી આવ્યા દાખવા મહુ જુજ બનતા હતા. કૌટુંબિક નીતિ ઉપર પોપ અને મિશયો ચીનટથી દેખરેખ રાખના લાગ્યા, અને ઘણીનાર તેઓ તેમા ફતેહમંદ પણ નીચડતા, અને રાજાઓ અને અમીરો પોતાની સ્ત્રીના ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા તો તેઓ તેમની સામે મજબુત વાધો લેતા.

તથાપિ પાછળના સમયના ચેમન લોકોની નીતિ કરના જગતીઓની વિશુદ્ધિ વધારે ચડીઆતી હતી એ ન સશય છે, અને એ વાત એમના કાયદાથી પણ સિદ્ધ થાય છે. પુરૂષની સામે બાયવાપણાનો ખોટો આરોપ લાવે તેને જે સજા કાયદા પ્રમાણે થતી હતી તેના કરતા વધારે મોટી મજા સ્ત્રીની સામે બેવશઈના જે ખોટો આરોપ લાવે તેને માટે કાયદામા ઘી હતી બાલિયાર અને મજાતકાર સબોગની સામે સખ્ત કાયદા હતા અને તે સુના અટકાવવા બહુ નાની નાની બાંધતોની પણ સલાજ લેવાતી હતી પોતાના ઘણી કે પાંચેના મગા કે છેવટ રીતમગ નિયત થએના

સાક્ષીની હાજરી સિવાય કોઈ સ્વતંત્ર સ્ત્રીની નસ જોલવાની સરજનને મનાઈ હતી. અને કોઈ પુરૂષ સ્ત્રીનો હાથ વધારે પડતો ગેરવાજ્જી રીતે દબાવે તો પંદર મોહોરો તેનો દંડ થતો.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરથી લોકોની નીતિમાં જે મોટા ફેરફાર થીમે થીમે થઈ ગયો તેમાં આ બધી હકીકતો બેશક સદાયમૂત થઈ છે. જે દુરાચારની આપણે વાત કરીએ છીએ તે ઘણું કરીને બહુ ઓછો થતો. એનું અધમ સ્વરૂપ તો બેશક ઓછું થઈ ગયું હતું, અને લોકોમાં નવીન પ્રકારની લાજની લાગણી ઉપજવાથી એ બહાર આવતો અટકતો. નીતિનો મિહાંત વધારે સ્પષ્ટ થયો અને વર્તનમાં કાંઈક વિશેષ વિશુદ્ધિ આવી. પ્રથેમાં અત્યંત અસ્વીકૃતતા લખાતી તે બધું થઈ; અને લમના પવિત્ર કાયદાનો સ્પષ્ટ ભગ થતો તો તેની નિંદા થતી હતી અને ધણીવાર તેની સજા પણ થતી હતી. ધાર્મિક સજા અને પશ્ચાતાપના નિયમોથી પણ વિશુદ્ધિના વિચારને અગત્યનું સ્થાન મળ્યું. કેટલાક વિધર્મી તત્ત્વચિંતકોના પગલે ચાલી, પોતાના બાળકને માતાએ જ ધવરાવવું જોઈએ એવો આમહુ મહાન સેન ગ્રેગરીનો હતો, અને જાલકો પોશાક અને રીનલાતની બાબતમાં પણ ખારીક ઉપદેશ. સતો હતો. વેશ્યાનો ધંધો તદ્દન નાબુદ થયો અને વારાંગનાનો વર્ગ હવેકો ગણાવા લાગ્યો હતો.

ઉપરાંત, એક બીજા પ્રત્યે વફાદાર રહેવાની સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેની અર-પરસ ફરજ છે એ વિચાર ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ લોકોની સમક્ષ ખાસ રજુ કર્યો. ધણી ખરા જમાનામાં જ્યારે પુરૂષોની અનીતિ પ્રત્યે લમભગ આખ-આડા કાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓની નીતિ ઉપર બહુ સખત અને કંટાળી નમ્મર રાખવામાં આવે છે, અને આ બેદ નીતિના ઇતિહાસમાં બહુ વિસ્મયકારક લાગે છે. વળી સ્ત્રીઓને ફસાવવાનો પ્રયત્ન પુરૂષો ધણું કરીને કરે છે, સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અમુકા લેખનામાં આવે છે અને સ્ત્રીઓના સમઘમાં તેમની બ્રજનાનું કારણ ધણું કરીને તેમની અત્યંત દુર્દશા અને નિર્વનના હોય છે; આ બધી માથાનો વિચાર જ્યારે આપણે કરીએ છીએ ત્યારે પુરૂષોનો દુરાચાર ક્ષમાયોગ્ય ગણાય અને સ્ત્રીઓના

દુગ્ધાગ્ર પ્રત્યે અત્યંત સખ્તાઈ ગ્રામ્ય એ વાત ન સમજાય એવી વાગે છે આ વિષમતાનાં કેટલાક કારણો પણ અપાયાં છે. આ મગ્ધ-પાત્ર ગુનો પુરૂષોના કરતા શ્રીઓના સમઘમા વધારે યોગ્યતાથી અને મેટેવાઈથી જાણી શકાય એવો છે, વળી છોકર્ગના નુજ્જગનનો આધાર પિતા ઉપર હોવાથી, શ્રીઓના અનાચારથી પુરૂષને નુકસાન અને અન્યાય થાય છે; વળી બલિચાન્થી પેદા થયા ન હોય એનાં અન્ય અનોરસ બાળકો પાલુકરીને અંતે ગુનેગાર કે ગરીમ નીવડી આવે છે અને તેથી તેમનો બોળો મમાજને ભોગવવો પડે છે, કારણ કે તેમને નિભાવવાનો કોઈ કરાગ તેમના પિતાએ કરેલો હોતો નથી. ઉપરાંત, અન્ય કેટલાક કારણોને લીધે આ મદાચારનું પાલન એક જાતિ કરતા બીજી જાતિને વધારે કઠિન હોય છે, અને પ્રચલિત સામાજિક અભિપ્રાયને લીધે ઉપજતી નૈતિક બટ્ટાના ફરેક નિચારને અજગો ગણીએ તોપણ એ મદાચારનો ભગ શ્રીની પ્રતિ-જમા સ્વાભાવિક રીતેજ વધારે હીણપદવાજો લાગે છે, અને વળી આ બાબતમા આપણી ઘણીખરી લામણીઓ પુરૂષોએ બાધી આપેના નીતિના નિયમોને અને વ્યવસ્થાને આભારી છે અને તેથી પુરૂષોને તે વધારે નાલ-કારી છે; અને તેથી પુરૂષોનો બચાવ વધારે થાય છે.

ગમે તેમ હો, પણ શ્રી અને પુરૂષના આ બાજનમા મમાન હક છે એ બાબતમા ખિસ્તિ જુદોનો મિદ્દાન અને ઉપદેશ તદ્દન સ્પષ્ટ દના, અને જો કે એનિકાએ અને પ્યુટાકે અગાઉઆથો જ ઉપદેશ દોરો દનો, તથાપિ પ્રાથમિક ખિન્ત સમયમા આ સિદ્ધાનનો જેવો સાદાત્કાર થયો દનો તેવો માદ્દાત્કાર અગાઉ કે પંડી કદિ પગ પચુકરીને થયો નથી પન્તુ આ નિજમ અઘાપિ પર્યન દગ રત્તો છે એમ કટી સદાય એમ નથી વિરમી તેમ કંના દાવના રખનમા જો કે નીતિનું ધોન્ધુ બહુ ઉચ્ચત થયુ છે, તથાપિ આ દોષના મગધમા રખનની અમમાનતા વિધર્મીઓના સમય કંના અભારે ઓછી હોય એ મનાતી વાન છે, અને ઘણા જ સરમ ભરેમા અને મ નિત્ય અન્યાયનું કાન્તુ આ અમમાનતા થાય છે.

શ્રી-પૂજા - ૧૦ તથા સમયર્મા આદ્યિક પજુ બટ મનીર પૂજની

ગણાતો હતો એ વાત પણ આ જાનનાં પાછા હકવાનું એક કારણ છે. પોતાની આપચર્યા કે સાદસની વૃત્તિને સંતોષવાની ખાતર ઘડે પોટે નિર્દોષ સ્ત્રીઓને પોતામાં પ્રેમચુમ્બ કરીને અથવા તેમનો વિધામ ઉપજાવીને એક પુરુષ તેમને દસાળે જાય અને લોકો તેની પ્રશંસા કર્યે જાય એ વાત ઇતિહાસના પૃષ્ઠમાં અતિ ખેદજનક છે; અને છતાં સૈકાઓ પર્યંત એવા પુરુષ સમાજના સાહિત્યમાં વખણાતો હતો. આવીન શ્રીસમાં વારાંગનાને જે મદ પ્રાપ્ત થયું હતું તેવું નૈતિક દર્શિબિંદુ તે સમયનું જણાઈ આવે છે.

હકીકત એમ છે કે એક જ કાર્યમાં સ્ત્રી જાત ગણાય અને પુરુષ નિષ્પાપ રહે એ વાત બને જ નહિ એ અગત્યનું સત્ય પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ-આએ ઉમદા રીતે અગલમાં મૂક્યું હતું; તથાપિ ખ્રિસ્તિ દુનિયાના લોક-અભિપ્રાયમાં તે સત્યનો પ્રવેશ હજી થયો નહોતો. તેમ છતાં ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ લગ્નમાં ધર્મનું જે ગુણતર મૂક્યું હતું તેની અસર અત્યંત ઘણી છે. એક પુરુષે એક જ સ્ત્રી કરવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત સ્થાપવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે સારૂ પરિશ્રમ કર્યો છે. લગ્નમાં ધર્મ પ્રતિષ્ઠા છે, અને લગ્ન એ ઇશુ-ખ્રિસ્ત અને તેની સસ્થાના સયોગની એક પ્રતિકૃતિ રૂપ છે એમ કાંઈક સુદ્ધ અને ઘણા સ્પષ્ટ નહિ એવા અર્થમાં કહીને, લગ્ન એ જીવતાં સુધી સ્ત્રી પુરુષનું પવિત્ર બંધન છે એવી ભાવના તે ધર્મે ઉપજાવી છે. આ ભાવનામાં હવે લોકોને પ્રાથમિક નીતિનું સદજ દર્શન સમજાય છે.

સામાન્ય રીતે લગ્નની પવિત્રતાનું જે સખ્ત બંધન કહેવામાં આવે છે, તેનો આધાર ક્રિસ્તના કાયદા ઉપર નહિ પણ ધર્મના કાનુન ઉપર રહેલો હોય છે. તથાપિ સ્ત્રી પુરુષ જીવગી પર્યંતના સાથી જોઈએ એ વિચારનું સમર્થન કેવળ જુદીથી વિચારતાં પણ ઘણું અંશે થઈ શકે છે. ધર્મના આદેશની વાત એક કારે રાખનાં પણ પુરુષનું આખું કર્તવ્ય માત્ર એ નિષ્ક્રોમાં સમાઈ જાય છે. માત્ર જુદીનો જ ઉપયોગ આપણે કરીએ તોપણ પોતાના સુખને જે વાતથી નુકસાન થાય અથવા આરિ-ત્ર્યમાં બજા આપે તે વાત કાંઈપણ માણસે કરનાં અલગ રહેવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમની જાનનાં પોતાના કાર્યથી ઉપજતા દ્રવ્ય અને

મમીપ જાને પરિણામો એણે ધ્યાનમાં લેવા નોંધ્યો, લક્ષ્મી પોતાના સાથીની અવસ્થા શી થશે, સમાજ એ સંબંધને કઈ દૃષ્ટિથી નેશે, છોકરાં જન્મે તો તેમની સંભવિત સ્થિતિ કેવી લાગે છે, તેમના જન્મની કેવી અસર થશે અને એકંદરે સમાજના કોય ઉપર પોતાના દાખલાની અસર કેવી બેસશે; આ બધા વિચાર એણે કરવા નોંધ્યો. આ ગણતરીમાં કેટલાંક તરવો સમાજની જૂદી જૂદી દશામાં જૂદાં જૂદાં હોય છે. આ પ્રમાણે જે સંબંધોની એક જમાનો પરવાનગી આપતો હોય તેમને બીજો જમાનો કદિ નિંદે અને તેથી તેમને માટે શિક્ષા પણ કરે; અને છોકરાંની સંભવિત સ્થિતિ અને સમાજ ઉપર તેમના જન્મની અસરનો આધાર તેના પોતાના ખાસ સંબંધો અને પ્રજાના સંબંધો ઉપર હોય છે.

બીજી બાબતમાં વિચાર કરવાના છે તે આ પ્રમાણે: આ વ્યવહારની અમરથી નૈતિક વૃત્તિઓ બેહેર મારી-જરો કે વિકાસ પામશે? આરિયનો ઝાંક તેથી ઉચો થશે કે નીચો થશે? કલ્પનાના શંકા તેથી ઉસ્કેરાશે કે શાંત પડશે, કે જોથી કરીને વિશુદ્ધ પ્રેમને માટે માણસો નાલાયક થાય છે અથવા તેમના પ્રેમનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામે છે અને આપણા સ્વભાવનો પશુભાગ ઓછો વધતો આગળ પડે છે? આપણા નૈતિક સ્વભાવના સહજ પ્રત્યક્ષથી આપણે જાણીએ છીએ કે આ પશુભાગની વિશેષતા બ્રહ્મ જતાં હમેશાં અસુખકારક નથી હોતી, વળી આપણે એમ પણ જાણીએ છીએ કે આપણા જીવનનો કામદો એવો છે કે અમુક પ્રકારના લક્ષ્મી આપણી પ્રયત્ન અને સુંદર ભાવનાઓ જે પ્રથમ આપણામાં ગુપ્ત રહેલી હોય છે તે વિકસિત થઈ ખુલી યાય છે; અને અમુક પ્રકારનાં લગ્નો તે ભાવનાઓને છુટ્ટી કરી નાખે છે અને આરિયને બ્રહ્મ કરે છે.

આવા વિચાર કરતાં આપણને એમ કહેવાનાં પુષ્કળ કારણો મળે છે કે એક જ સ્ત્રી અને એક જ પુરૂષ જીવંતી પર્વતના સાથી રહે એ સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધનો વાસ્તવિક અને સામાન્ય પ્રકાર છે અને એના મિદ્ધાંતથી લોકોનું સુખ અને નૈતિક કોય એકંદરે વધી ઉત્તેજિત થાય છે. તેથી

સામાન્ય રીતે એ સિદ્ધાંતને અનુસરી લોકોનાં લક્ષ્ય થવાં જોઈએ. પરંતુ આ સ્થિતિથી આગળ ધર્મની સહાય વિના જવું અશક્ય છે. આવા પ્રકારનાં લગ્નો મોટે ભાગે થવાં જોઈએ એ ઉપરથી એમ ફક્ત ચર્ચા નથી કે એજ પ્રકારનાં લગ્નો વાજમી છે અને અન્ય પ્રકારનાં ગેરવાજમી છે. સમાજના લાલ બીજા જાતના સંબંધથી સચવાતા હોય તો તે સંબંધો શા માટે તોડી નાખવા જોઈએ ? કાયમી લગ્નોની સાથે સાથે અસ્પષ્ટવી લગ્નો પણ હમેશાં સમાજમાં યથેશ્વર છે. અને જ્યારે આ અસ્પષ્ટવી લક્ષ્ય કરનારામાંથી કોઈને નાત બહાર કરવામાં આવતું નથી, ગુનાના ભાનની સાથે આવતું નીતિને બચ્ચ કરે એવું જીવન સ્ત્રી પુરૂષમાંથી કોઈ જ્યારે જીવતું નથી હોતું, અને પોતાની સંતતિના ભરણ પોષણની યોગ્ય વ્યવસ્થા જે તેઓ કરતાં હોય તો કેવળ શુદ્ધિના ધોરણ ઉપર એ લક્ષ્ય પ્રત્યે આપણે નાપસદગી શી રીતે જતાવવી તે સમજી શકાતું નથી. માત્ર અધ્યક્ષ કામ-વિધારની જહાંગીરી ઉસ્કેરણીથી પ્રેરણા હાંકી પર્યતનાં લગ્નો માણસો ન કરે એ વાત તેમનાં સુખ અને નૈતિક શ્રેય બંનેની ખાતર અત્યંત અગત્યની છે. હમેશાં એવાં ધણાં માણસો હોય છે કે જે પ્રજાના વૃત્તિથી દોરાઈ લક્ષ્ય કરે છે, પણ પોતાની સ્થિતિએ પોતાના હોકરાને નિભાવવાને અશક્ત હોય છે, અને તેથી એનાં લક્ષ્ય કરીને સમાજને નુકસાન તેઓ કરે છે. તથાપિ તે છોકરાં પોતાના કરતાં ઉતરતી પણ આખરેદાર હાંકી ભોગવે એવી સમગ્ર તેઓ કરી શકે છે. આવા સંજોગોમાં એમાંથી જેની નમજી સ્થિતિ હોય છે તેને આવા સંબંધથી નુકસાન થતું નથી પણ ફાયદો થાય છે; દરજ્જાના ફેર તેથી ઓછા થાય છે; મિલનસાર પ્રકૃતિને તેથી ઉત્તેજન મળે છે; અને સોગમેજ વ્યવહારથી આર્થિક ઉપર જે બાજુ અમર થાય છે તે, અથવા વિચારહીન લગ્નોથી સમાજ ઉપર જે માડી અસર થાય છે તે, એનાથી ઉપજતી નથી; પરંતુ ઉપર કહેલા સંબંધોની ગેરવાજમીમાં એમાંથી એકાદું અવશ્ય મોટા પ્રમાણમાં થવા વિના રહેતું નથી. સંજોગો અને આર્થિકોની ભિન્નતા એટલી બધી મોટી છે કે જનહિતવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કેટલીક વાર એવાં અસ્પષ્ટવી લગ્ન કરવાં એ ગ્રહાપણ ભરેલું પણ ગણાય.

વિધર્મી મહારાજના કાયદાનું બંધારણ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઉપજાવેલાં પરિવર્તનો આપણે જરાજર સમજવાં હોય તો ઉપર કહેલા વિચારો લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. રોમના મહારાજના કાયદા બાંધનારાઓ આવા સંબંધો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરતા અને તેમનું નિયમન કરી તેમાં ખાસ મોભો મફતવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખતા. લગ્નોચ્છેદની બેદરદ છૂટને લીધે એવા સંબંધોને લગ્નની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી, અને આ સંજ્ઞાને લીધે તેઓ કાઈ પણ પ્રકારે કલકિત ગણાતાં ન હોવાથી, લોકોએ માન્ય નહિ કરેલા સંબંધોમાંથી જે ગંભીર માહા પરિણામો આવે તે એથી અટકનાં. વળી રખાત સમ્બંધમાં પણ ચોક્કસ કાયદા પુરઃસર સંબંધો અર્થ સમજાનો, અને આ નવીન યોજનાનો મુદ્દો કુંવારાપણું અટકાવવાનો બેશક હતો, અને સ્પષ્ટંદી વર્તણૂક તે વખતે બહુ સામાન્ય થઈ પડી હતી તેને સુધારવાનો પણ કદાચ હોય. ખરૂં જોતાં આ રખાતનો સંબંધ એક પ્રકારનું લગ્ન જ ગણાતું હતું, કારણ કે જેને રખાત હોય તે પરણે અગર બીજી રખાત રાખે તો કાયદામાં તે બલિયારનો ગુનો ગણાતો હતો. લગ્નના અતિ સામાન્ય પ્રકારની પેઠે તે સંબંધ પણ કાંઈ પણ જાનની ક્રિયા વિના શરૂ થતો, અને મરજીમાં આવે ત્યારે તેનો અંત અણાતો. એ સંબંધની ખાસ વિશિષ્ટતા એ હતી કે અમીર વર્ગ ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરેલી શ્રીઓ સાથે કાયદા પ્રમાણે પરણી શકના નહિ તે તેમને રખાત તરીકે રાખતા. રખાતના દરજ્જાનો જોડે સંપૂર્ણ સ્વીકાર થતો હતો અને આગરસર ગણાતો હતો, તથાપિ પોતાનાં માથીના દરજ્જાની તે બાગીદાર થઈ શકતી નહિ; કશે દાવજો તે લાવતી નહિ; તેનાં છોકરાં રખાતનો પોતાનો દરજ્જો અને મોભો ભોગવના, અને પિતાની અમીદાઈ કે વરસામાંથી તેમને જાન્ય કરવામાં આવનાં.

આવા વિચારો તે સમયે પ્રચલિત હતા, અને તેમની સાથે ખ્રિસ્તિ ધર્મે પાધરી અને કટ્ટી દુગ્મનાથ જાહેર કરી. આ વિરોધનું પ્રતિબિંબ ગાલ્તના કાયદામાં જરાજર પડ્યું નહિ, પરંતુ ખ્રિસ્તિ ટહોના લખાણોમાં અને ધર્મ મહાના ધણાખરા ફરોશોમાં બહુ જગદ દેખાઈ આવે છે. અફર, અગૂદ

અને ઉપયોગિતાની સખળી મજૂરીથી સ્વતંત્ર, ધર્મનો કાયદો એવો છે કે જીંદગી પર્યંતના લગ્ન વિનાય સ્ત્રીપુરુષના અન્ય સંબંધો ગુનાહિન છે એવો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ હતો. આ સિદ્ધાંતને નિર્વિવાદ સત્ત્વ તરીકે મજૂરાનો ઉપદેશ આપીને અને તેથી અસ્પૃશ્યતા સંબંધોની અત્યંત અપહર્ષિત કરીને અને સામાજિક સખન સગ્ન કરીને, એવા સંબંધોમાં રહેલી જનહિનવાદ દૃષ્ટિનું પણ એણે ગંભીર રીતે રૂપાંતર કરી નાખ્યું છે, અને ધણાખરા દેશોમાં એવા સંબંધોને શુભ કરી નાખ્યા છે અને તેમનો વેશપાલટો કરી દીધો છે. ધણું કરીને નીતિની કાંઈ અન્ય શાખા એવી નથી કે જેના સ્વરૂપનો નિષ્કય ખાસ નિશ્ચિત ધર્મશાસ્ત્રથી આટલો બધો થતો હોય, અને ધર્મની પડતીથી આ શાખા ઉપર જેટલી ગંભીર અસર થાય છે તેટલી અન્ય કોઈ શાખા ઉપર થતી નથી.

આ યજ્ઞવલ્કેને અંગે રોમના મહારાજાના પાછલા સમયમાં કેવળ સામાજિક લગ્ન જે થતાં હતાં તેને બદલે ધીમે ધીમે ધાર્મિક લગ્નો થવા લાગ્યાં. જે કાર્ય જીંદગીમાં અતિ અગત્યનું પગલું છે તે કાર્યને ધર્મના દિવ્ય આશિર્વાદથી અક્તિ કરવામાં ખાસ યોગ્યતા રહેલી છે; અને ધાર્મિક ક્રિયાને લીધે તે કરારમાં ગંભીરતાનું બહુ ઉંડું જાન આવે છે. આમ લગ્ન પરત્વે ખ્રિસ્તિ ધર્મની ખાસ ધાર્મિક દૃષ્ટિને લીધે ખાસ પવિત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓ સહિત તે થવું જોઈએ એવી માન્યતા ઉત્પન્ન થઈ. પણ તે રિવાજ ધીમે ધીમે દાખલ થયો હતો. લાંબા કાળ પર્યંત ગુલામોનાં લગ્ન ધાર્મિક ક્રિયા પૂર્વક થતાં નહોતાં; અને સ્વતંત્ર ચએક્ષા ગુલામોના સંબંધમાં જો કે તે સામાન્ય રીતે કરવામાં આવતી હતી, પણ ખાસ કરીને આવશ્યક ગણાતી નહિ. દરમ્યા સૈકામાં તે આવશ્યક ગણાવા લાગી. લગ્નને પવિત્ર કરવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જે મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો તે આમ કૃણીભૂત થયો; ઉપરાંત, પાદરી વર્ગની સત્તા જમાવવામાં આગળ જતાં તે પ્રજાના સાધન થઈ પડ્યું. અને આ પાદરીઓ જીંદગીના આ અતિ અગત્યના કરાર પરત્વે જે જે બંધનો મુકતા તો તે બંધનોને આધીન થના માણસોને ફરજ પડાવવા તેઓ શક્તિમાન હતા. અર્વાચીન સમયમાં સામાજિક લગ્નોના સ્વીકારથી કેથેલિક

પાદરીઓની આ સત્તા કૌટુંબિક જીવનમાં ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે એ વાત એ ધર્મને એક જગરા ધા રૂપ નીવડી છે.

વળી બીજી બાબતની પેઠે આ બાબતમાં પણ રાજ-કાયદાથી જૂદા પડીને ધર્મ મલાઓ દલતાથી પોતાના વિચારને વળગી રહેતી કે લગ્નોચ્છેદમાં પણ કેવળ પાપ છે. કોન્સ્ટનટાઈને કાયદો કર્યો હતો કે જે પતિ ત્રણ ગુના કરે અને પત્ની ત્રણ ગુના કરે તો તે વખતે લગ્નોચ્છેદ વાજગી છે. પણ લોકોની પ્રકૃતિને એ અંકુશ રૂપો નહિ, અને કાયદામાં એક બે ફેરફાર કર્યા પછી જસ્ટીનિયનના કાયદા સમૂહમાં લગ્નોચ્છેદની કુલ પરવાનગી પાછી મળી. પણ જ્યાં સ્ત્રીના વ્યભિચારના પરિણામે ઉપસ્થિત થતા લગ્નોચ્છેદનો પ્રમંગ આવે ત્યાં ખ્રિસ્તિ ઇસો કાંઈક હ્યુપયુપલું બતાવતા, પણ બાકીના બીજા બધા પ્રમંગે તો તેઓ સ્પષ્ટ કહેતા કે લગ્નોચ્છેદ ગુનાહિત છે, અને જે ખ્રિસ્તિઓ રાજ કાયદાની છૂટનો લાભ લેના તેમને માથે અમુક કાળ પ્રાયશ્ચિત કરવાનો બોલે તેઓ મૂકતા. ઘણા મેકાઓ સુધી કાયદાની આ દ્વિવિધના ચાલુ રહી હતી. જે પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે તેનો સખત દંડ કરીને જંગલીઓના કાયદા લગ્નોચ્છેદ ઉપર અંકુશ રાખતા હતા. શાર્વમેન લગ્નોચ્છેદને ગુનાહિત કહેતો, પણ તેને સગપાત્ર હરાવવાની તેની હિંમત આલી નહોતી, અને પોતે જ તે કરતો હતો. પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ-સત્તા તો તેવો ગુનો કરનારને બહિષ્કારનો લય બતાવતી, અને ફેટલીક વખત તો તે લય તે બરાબર અમલમાં પણ મૂકતી. અને આરમા મેકામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મપૂર્ણ વિજય થયો અને ધાર્મિક કાનુનના સિદ્ધાંતને સ્વીકારી રાજ્યે પણ કાયદો કર્યો કે લગ્નોચ્છેદ ગેર કાયદેમર છે; અને તેની મના કરી.

આ મપૂર્ણ પ્રતિનિધિ માણુમોનું; સુખ કે નૈનિક શ્રેય ફટકે અશે વધુ છે તે બાબતનો તપાસમાં ઉતરવાનું અત્ર આપણું પ્રયોજન નથી. નન્યારે તો એટલું જ કહેવું બમ છે કે અત્યારે જેમ આ પ્રતિનિધિ તર-ફદારી જનહિતનાં દૃષ્ટિથી ઘણીવાર થાય છે તેમ ન્યારે ખ્રિસ્તિ પ્રમ-ઓમાં એ પ્રતિનિધિ પ્રથમ મકાવો હતો ત્યારે નહોતું થતું, પણ ધર્મને નામેજ

તેની તરફદારી થતી હતી. ધાર્મિક ક્રિયા યુક્ત લગ્ન એજ લગ્ન; ઇશુનો પોતાની સરખા સાથેના કાયમી મેળાપના ખાસ ચિહ્નરૂપ લગ્ન છે; એવી માન્યતાનું જ તે પરિણામ હતું. બ્વલિઆરના પ્રસંગે પણ લગ્નની પવિત્ર ગ્રંથી તોડી નખાવ નહિ એવું કેથોલીક મતનું સખત બંધન અર્વાચીન ધારા-શાસ્ત્રમાં ઘણું શિથિલ થઈ ગયું છે; અને આ દિશામાં હજી પણ આગલાં પગલાં ભરાશે એ પણ નિઃસંશય છે. તથાપિ આ બાબતમાં વિધર્મી મહારાજાની બેહદ છૂટ પછી મિલ્કત અને વ્યવહારમાં જે મોટો ફેરફાર થયો છે તે હવે સર્વને સ્પષ્ટ થયો હોવો જોઈએ.

જે લગ્ન આવાં ગંભીર અને અદ્ધર હોય તે લગ્ન એક ખીજની રાજ-પુત્રીથી અને સ્વતંત્રતાથી થવાં જોઈએ એ વાત આવશ્યક નહિ તો છેવટે અતિ અગત્યની તો થઈ પડી. પ્રજાનંજના અસ્ત મુમયમાં શમના સ્વદેશ-ભિમાની પુરુષોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે રાજ્યને છોડતાં પૂરાં પાકવાના સાધન તરીકે લક્ષ્મી ગણના થવી જોઈએ અને એવા ઇરાદાથી ફરજ તરીકે લગ્ન થવાં જોઈએ. અને ઓગરડસના કાયદામાં જે લગ્ન ન કરે તેમને ઘણાં લાભમાંથી બાતલ કર્યાં હતા. લગ્ન કરવાની આ બન્ને લાલચો ખ્રિસ્ત ધર્મની અસરમાં તણાઈ ગઈ. પ્રજાકીય સદાચારોના અસ્તની સાથે લોક-અભિપ્રાય અદૃશ્ય થઈ ગયો. તપોવૃત્તિના ઉત્સાહ ક્ષણેમાં કુંવારી જીંદગી પવિત્રતાનું શિખર ગણાવા લાગી, અને તેની અસરને લીધે ઉપલા કાયદાઓ રદ થઈ ગયા.

લક્ષ્મી પોતાના સંવેત્કૃષ્ટ નમુનાનો સાક્ષ્યસ્તર કરાવવા માટે હજી એક ખીજ અગત્યની વાત પણ ખ્રિસ્ત ધર્મ-પુરુષોએ હાથમાં લેવાની હતી. આ વાત, પોતાના ધર્મથી જેમના વિચાર બૂદા પડતા હોય તેમની સાથે ખ્રિસ્ત-અંરથાના અગચૂતોને લગ્ન કરતાં અટકાવવાની, હતી. ધર્મ-પંથોનો માંહેમાંહેનો વિખવાદ અને અંટસ ખીજ કોઇપણ સાધન કરતાં મિથ-વગ્નોથી ઘણો વધારે જોડો થઈ જાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ એટલું પણ અત્ર લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ વાત બને તે પહેલાં ધર્મની આગતમાં કામા-વૃત્તિ બહુ કેળવાઈ ગયેલી હોવી જોઈએ. જ્યાં દંપતિમાંથી દરેક જા

અન કચ્છપૂર્વક એમ માનતું હોય કે પોતાનો પતિ યા પોતાની પત્ની કાયમની દુર્દશા બોજવવાને નિર્મિત થએલ છે, ત્યાં એક બીજા વચ્ચે ખરું સુખ, સહૃદયતા કે વિશ્વાસ ઉપજી શકે નહિ, અને અમુક ધર્મમા કેળવાતાં છોકરું નરકનું નિરંતર વાસી થશે એવી જ્યાં દૃઢ માન્યતા હોય ત્યાં અમુક છોકરાને એક ધર્મમા કેળવના અને બીજાને બીજા ધર્મમા કેળવના એવી જૈદુણિક સમજણ અચકચ થઈ પડે છે.

ધર્મ-શ્રદ્ધાની લિન્નતાને લઈને તુલ્યમા ઉપજતો વિખવાદ, ખિસ્તિ ધર્મના પ્રવેશ પૂરે દુનિયામાં ધણુ કરીને લગલગ કે તલ્લ અચાત હતો, કાચુકે મત-લિન્નતન તો કતાય અગાઉ પણ દરે પન્તુ એટલા બધા અગત્યના પરિણામ તેને આરોપિત કરનામા આપના નહિ રામનું રાન્ય ખિસ્તિ થયુ ત્યારે, અથવા ધર્મસુવાચણના સમયે, અથવા આપણા પોતાના જમાનામાં, જ્યારે જ્યારે નવીન ધર્મની કે પચતી આપના થતી હોય છે ત્યારે નેકામાં ધર્મની લાગણી બહુ પ્રગળ હોય છે અને તેમાંથી મોટા અનંધ ઉપજે છે અને ધર્મની માનવમા કેળનાએવી ક્ષમાવૃત્તિની ખામીને નીચે જ્યાં એક જ ધર્મમાં શ્રી અને પુરૂષના ધર્મ જુદા જુદા હોય છે ત્યાં તે ધર્મમાં અત્યંત દુર્દશા ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતી નથી, કારણકે બન્ને વચ્ચે જે શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને વિશ્વાસ હોવા જોઈએ તે રહેતા નથી અને તેથી અનેક વિખવાદ બન્ને વચ્ચે ઉભ થાય છે તેમાં પણ જ્યારે શ્રીઓને અશિક્ષિત અને અચાન રૂખનામાં આવે છે ત્યારે આ વિખવાદની ત્વ ગંદેતી નથી અનેક શાસ્ત્રીય ગ્રાંથ મોગને લીધે, મમીસુસુપુક્ત અને અંતિદા મિક પરિચોચનાને લીધે અને કેળવણીના સુધાગને લીધે, જ્યારે વિચાર શીત પુરૂષો અત્યંત અગત્યના ધાર્મિક પ્રશ્નોનું મથન કરના હોય છે, ત્યારે શ્રીઓને એ માધનોથી લગલગ કેવળ બદ્ધિમુખ રાખનામાં આવે છે નિષ્પ ક્ષના અને વિનમને માટે પુરૂષો કરતા શ્રીઓના મન મામાન્ય રીને કુદરતથી જ ઓછા નાપક હોય છે અને જુદાને કેળવી દૃઢ કરે એવી માજનોના અબ્યામને શ્રી કેળવણીમાંથી કેવળ અન્ય રાખના, આ મત લિન્ન વ બહુ રંધી ગય છે અને તેની માથે પરપડાંથી આ રા આવના વિચારોમાં

તેમની પ્રજા શ્રદ્ધા રહે અને વિરૂદ્ધ વિચારોના સમાગમમાં ન આવે એ
 મુખ્ય હેતુ સામાન્ય રીતે રાખવામાં આવેલો હોય છે. પરંતુ સંકુચિ
 જ્ઞાન અને અપૂર્ણ સહાયતા-એટલા જ કોષો આ કેળવણીના છે એ
 નથી. એક અમુક પ્રકારના ધાર્મિક ઉપદેશનું ખાસ લક્ષણ હમેશાં એ માલુ
 મડેલું છે કે વિચારના સઘળા સિદ્ધાંતોને એ એક જ દિશામાં વાળે દ
 અને શુદ્ધિ વિષયક તટસ્થતાનો તદ્દન નાશ કરે છે. બીજી બાબતોમાં પ્રમા
 શુદ્ધ નિશ્ચયને માટે માન નહિ તો છેવટે ગંભીર પ્રશ્નોના મંચાદમાં પોતાને
 અભિપ્રાય દર્શાવવા માણસોને હકદાર કરવા પૂરતું જોડેલું જ્ઞાન જોઈએ
 તેનું કાંઈક જ્ઞાન આપણને જણાય છે. સવાદના વિષયમાં કેવળ અજ્ઞાનપણ
 નિશ્ચયપૂર્વક જોલતાં માણસને અટકાવે છે; અને અજ્ઞાન માણસ પોતે જે
 વિષયમાં અજ્ઞાન છે તે વિષયમાં બહુ વાંચીને અને વિચારીને પોતાના
 વધારે સુશિક્ષિત પાડોશીએ તે અજ્ઞાની પોતે જે વિચાર માને છે તેમનો
 ત્યાગ કર્યો છે અથવા તેમાં ફેરફાર કરી એ માને છે એ જોઈ તેની સ્થિતિ
 બહુ ક્ષાણ અને દયાજનક છે એમ જોલતાં જો તે અજ્ઞાન માણસ માત્ર
 મમલુ અને સબ્ય હશે તો અટકશે. પણ ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં આવી વાત
 કદિ બની નથી. કેવળ અંધ શ્રદ્ધામાં જ પરમ કર્તવ્ય છે એવો ઉપદેશ
 કરીને અને સઘળી શક્ય ગુનાહિત અને શાપિત છે એમ કહીને, બીજી
 બાબતોથી તદ્દન ભિન્ન મનની અવસ્થા ધર્મ પોતાની બાબતમાં ઉપજાવે
 છે. એવાં ઘણાં માણસો હોય છે કે જેમણે બાલ્યવસ્તુ એક પાતું પણ
 વાંચ્યું નહિ હોય અને પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોની અથવા જે દલીલોથી
 તેનું મંડન થાય તેમાંથી કાંઈની ખબર તેમને નહિ હોય, છતાં અત્યંત
 વિશ્વાસ પૂર્વક વિચારના પ્રશ્નો સંબંધી જાતી ટોળીને મત તેઓ આપે છે;
 અને પોતાના અભિપ્રાય સાથે જે મળતા ન આવે તેમને જૂઠા કહેશે,
 ધિમારશે, તેમના ઉપર દયાની નજરથી જોશે અને તેઓ પોતાના વિચાર
 ફેરવે માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરશે; પોતાના અભિપ્રાય મત્યજ હોવા
 જોઈએ એમ સ્વીકારી લેશે અને બીજાઓએ તેમાં જોઈ કરી હશે તથાપિ
 તેમને જોડા પ્રદેશો અને કાંઈ પણ જાતની તપાસમાં કિત્તી વિના બીજાના

અભિપ્રાયને પાખંડી કહી છુદ્ગી પર્વત તેમની સાથે વિરોધમાં રહેશે. કાંઈ અથને પાખંડી કહી કાળજી કરી મુકનારામાંથી ધણાખરા તો એ અંધને ઉશ્ચાડવામાં કે તેમાં કહેલા વિષયની ખોજ કરવામાં પણ ગુનો ગણતા હોય એ સંભવિત છે. પાદરીઓનાં અનેક લાપણાં આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે અને અમુક પ્રકારના વિચાર કે હૃદયના લાવમાંથી જેનું નિર્માર્ગગમન થાય તેમની અવસ્થાનું અતિ કરુણમય ચિત્ર આપીને સ્ત્રીઓની કલ્પનાને ઉશ્કેરી મૂકે છે. આથી કરીને ધર્માંધતા અને ગુસ્સા ખીજવાટ અસખ્ય કુટુંબોમાં પેસે છે; તેથી કરીને કુટુંબોની શાંતિમાં ઝેર રેડાય છે, સ્ત્રીપુરુષનો અરમપરસનો વિશ્વાસ મદ પડી જાય છે, સલના ગોધકની મુશ્કેલીઓ ધણી જ વધી પડે છે, અને શુદ્ધિની બીરતા, ઢોંગ અને ખોટા દેખાવ આગે તરફ પ્રસરી રહે છે. તેથી જ્યારે રોમનું રાજ્ય ખ્રિસ્તિ થવા માંડ્યું ત્યારે આ કૌટુંબિક વિખવાદ બાહુ જાહેરમાં આવવા લાગ્યો; અને પોતાના મતની અખંડતા માન્યવાની અને જે ખ્રિસ્તિ થાય તેમનો ઉત્સાહ જાળવી રાખવાની ધ્વા-ભાવિક ઇચ્છાથી દોરાઈ એવાં મિત્ર લગ્નો ખ્રિસ્તિઓએ કરવાં જ નહિ એવો આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ ખ્રિસ્તિ જૂદોએ કરવા માંડ્યો. કુટુંબકલહ ઓછો થાય એ પણ ઉદ્દેશ હતો. ખ્રિસ્તિઓ ઇશુના અવધવો છે, તેથી અન્ય ધર્મોની સાથે ખ્રિસ્તિએ લગ્ન કરવાં એ એક જાતનો વ્યભિચાર છે એમ તેઓ કહેતા. રાજના કાયદામાં ખ્રિસ્તિઓને પાખંડી જોડે લગ્ન કરવાની મનાઈ નહોતી, પરંતુ એવાં લગ્નોને ધણી ધર્મ-સભાઓ સખન શબ્દોમાં ગુનાહિત ગણી વખોડતી. આ પ્રમાણે લગ્ન સમઘી વિચારોમાં ફેરફાર ખ્રિસ્તિધર્મે કરાવ્યો. કુંવારી છુદ્ગીને અપાતી અત્યત પવિત્રતા, લગ્ન સિવાય સ્ત્રી પુરુષના કાઈ પણ જાનના વ્યવહારની સખન નિંદા, એક જ ધર્મનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં કાયમી લગ્નો થવાં જોઈએ એવો વિચાર અને તેનું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન, અને તે લગ્નો પણ ગંભીર પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ સહીત થવાં જોઈએ અને મૃત્યુથી જ છૂટાડેલા થાય એવો આગ્રહ, આ બધાં નીતિની જે શાખાની આપણે વાત કરીએ છીએ તેમાં, ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરના ચિહ્નો હતાં.

વળી આ નવીન ધર્મનું એક ખીજું પરિણામ એ આવ્યું કે જે ગુણોમાં સ્ત્રીઓ ખામ કરીને લક્ષ્ય નીકળે છે તે ગુણો મહુ માનનીય ગણાવા લાગ્યા. સ્ત્રીપુરૂષના ખાસ લાક્ષણિક બેદ કેવા કેવા છે, અને આ બંદોને લીધે જૂદા જૂદા જમાના, જૂદી જૂદી પ્રજા, જુદાં જુદાં તરવચાન અને જૂદા જૂદા ધર્મોના સર્વોત્કૃષ્ટ નમુના ઉપર શી શી અસર થઇ છે તે બાબતની તપાસમાં ઉતરવા જેવું છે. શારીરિક સંપત્તિમાં, પુરૂષો બેશક બળમાં વધારે હોય છે, અને સ્ત્રીઓમાં મૌદ્વ્ય વધારે હોય છે. પન્થુ શાસ્ત્ર, માહિત્ય અને કળામાં બધું અમર્યાદાન લગભગ પુરૂષોએ જ ભોગવ્યું છે અને કાંઈ પણ પ્રકારે શુદ્ધિની અતિ ઉજવળતા બતાવ્યાના સ્ત્રીઓના દાખલા બહુ જ જૂજ છે, અત્યંત પ્રતિકૂળ સન્નેગોમાં પણ ઘણા મહાન પુરૂષો મહાન કાર્યો કરી શક્યા છે અને મગીન વિદ્યા અને ચિત્ર વિદ્યા કે જેની ખીસવણીને માટે સ્ત્રીઓના સન્નેગો અનુકૂળ વાગે છે તેમાં પણ અમર્યાદાન પ્રાપ્ત કરવામાં સ્ત્રીઓ તદ્દન નિષ્ફળ થઇ છે—આ બધી હકિકતો જ્યારે આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ છીએ ત્યારે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં શુદ્ધિ કાંઈક ઉતરતા પ્રકારની હોય છે એ વાતની લાગ્યે જ ના પાડી શકાય. સ્ત્રીઓમાં રેફલ, હેન્ડલ, શેક્સપીઅર કે ન્યુટન મગીરા અશક્ય છે. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ શુદ્ધિ વિષયક બાબતોમાં વધારે પ્રાસંગિક અને ઉઠ્ઠિત કરતી હોય છે; સામાન્ય સિદ્ધાંતો કરતાં અમુક અમુક દૃષ્ટાંતોમાં તેમનાં મન વધારે ચોટ છે; વિચારપૂર્વક વિવેક કે આ અનુભવના કરતાં મહજ પ્રત્યક્ષોથી દરેક વાતનું તોલન તેઓ વધારે કરે છે. પરંતુ વિચારની ચપળતા અને ત્વરિતતામાં, અને મનોભાવના રસિક અને ખારીક બેદ ત્વચ્છી અને બચ્ચર પરખવાની કુદરની શક્તિમાં તેઓ સામાન્ય રીતે ચડી જાય છે; અને તેથી તેઓ વાતચિતમાં આકર્ષક હોય છે, અને પત્ર લખનાર તરીકે, રંગભૂમિ ઉપર ખેત્તડી તરીકે અને નવલ કથાકાર તરીકે તેઓ વધારે દીપ્તી નીકળે છે.

નાતિની બાબતમાં પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ ચડી જાય છે એ નિર્વિવાદ લાગે છે. પોલિમખાતાના આકર્ષણોને કાંઈક જેવું તેવું અને અપૂર્ણ પ્રમાણુ મળીને બોલીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે વસ્તીમાં સ્ત્રી પુરૂષોની સંખ્યા

લગભગ સરખી છતાં શ્રીઓ કરતાં પુરૂષો પાંચગણા કરતાં વધારે શુભ ધર્મ કરીને કરે છે. બન્ને જાતિમાં પુરૂષ વધારે બળવાન હોવાને લીધે અને કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનો બોજો તેને માથે પડેલો હોવાને લીધે શ્રી કરતાં એને લાલચો વધારે હોય છે એ વાત ખરી, તથાપિ એ વાત પણ આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે કે ભૂખમરાની સ્થિતિ શ્રીઓમાં ઘણું સાધારણ હોય છે અને તેમના ગુજરાનનાં સાધનો ધણાં જ મર્યાદિત હોય છે અને તેમની કમાણી ઘણી જ જૂજ અને જોખમ ભરેલી સ્થિતિની હોય છે. નૈતિક અને ધાર્મિક સ્વભાવનું મુખ્ય લક્ષણ આત્મ-ભોગ છે અને તે લક્ષણ શ્રીઓ કરતાં પુરૂષોમાં બેશક ઓછું જોવામાં આવે છે. શ્રીઓનું આખું જીવન ધર્મ કરીને પરાયે જ ગાળવામાં આવે છે, બીજાની વૃત્તિને તાબે થવામાં અને તેનું સુખ સંભાળવામાં તેનું આખું જીવન બ્યતીત થાય છે. વળી કેટલીક વખત મનુષ્યના મનોભાવમાંથી સદાચાર આપોઆપ ઉગી નીકળે છે; કેટલીક વખત કર્તવ્યના ભાનને આધીન રહેવા વિચારપૂર્વક તે આચરવામાં આવે છે. આ બન્ને પ્રકારના સદાચારમાં પુરૂષો કરતાં શ્રીઓ ચડતી જણાય છે. તેમની લાગણીઓ વધારે તીવ્ર હોય છે; આચાર અને વિચાર બન્નેમાં તેઓ વધારે વિશુદ્ધ હોય છે; બૂઝેલા ચૂકેલા પ્રત્યે વધારે કામગી, કુઝી પ્રત્યે વધારે દયાળુ, અને મગાંવહાસાં પ્રત્યે વધારે હેનાળ તેઓ હોય છે. ગરીબ અને સામાન્ય વર્ગમાં શ્રીઓ ધર્મ કરીને પોતાનાં સુખ અને લાગણીના બોજે બીજાનું જ સુખ તાકતી હોય છે અને સતત સ્વાર્થ-ત્યાગનું જ જીવન જીવતી હોય છે. તથાપિ, પુરૂષો કરતાં શ્રીઓમાં જો કે અસાચાર અને દુરતાનું વલણ ઓછું હોય છે, પરંતુ તેઓમાં નાના પ્રકારની ક્લ, ઈર્ષ્યા, ખાર અને સાંસારિક લોભ એકદરે વધારે હોય છે. વળી યંચન દિંમતમાં પુરૂષો કરતાં તેઓ ઉતરતી હોય છે. મદનશક્તિમાં તેઓ સામાન્ય રીતે ચડી જાય છે, પણ આ મદનશક્તિ સામાની સામે યદને સદન કરે એવી જાતની નહિ, પણ આગવાની ધમ્મટા પ્રમાણે વળી સદન કરે એવી જાતની હોય છે. બુદ્ધિવિષયક સદાચારમાં પુરૂષો કરતાં શ્રીઓ બેશક ઉતરતી હોય છે. સત્ય ઉપદ પ્રેમ શ્રીઓ કવચિત્ જ રાખે

છે, જો કે જે જાતને તેઓ અત્ય માની જેમે છે તેમાં તેઓ બહુ મક્કમ હોય છે અને પોતાથી લિન્ન મત ગમીને તેઓ અત્યંત ધિક્કારે છે નિષ્પક્ષપાતતાની કે શંકા કે વાની શક્તિ તેઓમા બહુ થોડી જ હોય છે વિચાર કરવાની તેમની પદ્ધતિ લાગણીનો એક પ્રકાર જ ઘણું કરીને હોય છે. ઈર્ષ્યા જો કે તેઓ મહુ ઉલટ હોય છે, પરંતુ પોતાના અભિપ્રાયમા કે તુનના કરવામા કમચિત્ જ ઉદ્ધગ તેઓ થાય છે નિશ્ચય કરાવવા કરતા અમળવી લેવામા તેઓ નધારે ડરામ હોય છે, અને માન્યતાને કિવા આગ્રહાને વસ્તુચિતિના વાસ્તવિક દશ્ય ચિહ્ન તરીકે ગણવા કરતા દિન માના સ્થાન તરીકે તેની વધારે કિંમત તેઓ ગણે છે તેથી પોતાની આગ્રહામા તેઓ આન માણે છે જે મનેગોધી વાતમા ફેર પડી જાય છે તે જોવાની, જે મિહાતોની સામી થએની ને હાથ છે તેમા જે મારા તરનો નહેના હોય છે તેમનો ગ્રીભર કરવાની, અતિપશીના અભિપ્રાયોથી તેની વ્યભિગત નિર્ણયક નોખી પાડવાની ઇચ્છા પુરો કરતાં સ્ત્રીઓમા ઓઝી હોય છે પુરોનાં નવજુ ન્યાયમત્યે ઘણું હોય છે, સ્ત્રીઓનું વનજુ દયા મત્યે ઘણું હોય છે ઉત્સાહ, સ્વાશ્રય, મન અને મનની મોહાધર્મ પુરો ચડી જાય છે નંત્રના કોમગતા, સાજ અને સહનશીનતામા સ્ત્રીઓ ચડી જાય છે રિધતિને તાદસ્ય ગ્રી આપતી કે પના જે આપણને દયા અને પ્રેમના મયમા ઉરોરે છે તે સ્ત્રીઓમા વધારે તીવ્ર હોય છે અને તે કે પના અદસ્ય વસ્તુઓ ઉપર નવારે ઝિયત થઈ શકે છે સ્ત્રીઓના ધાર્મિક કે ભકિતમાન સાક્ષાત્કાર વધારે ગ્રાહ અને પ્રમગ હોય છે અને સસાવન છે કે વ્યારે પોતાની હાજરીમાં થએલા પોતાના બાગકના મત્યુથી પિનાને ઘણું કુ ખ થાય છે ત્યારે બાગક જો કોઈ દુર દેશવરમા મરી જાય તો તેથી માનાને ઘણું કરીને બહુ વધારે કુ ખ લાગે છે તથાપિ જો સ્ત્રીઓની વાગણીઓ વધારે પ્રમગ ગેય છે, પરંતુ આ તાગ ઈઓ પુરોની લાગણીઓ કરતા ઘણું કરીને ઓઝી વિસ્તાર હોય છે તેમની ગ્રાહ વ્યભિગત ઉપર વધારે ચોટે છે તેથી મહાન બાગતો કરતા મહાન નેનાઓ ઉપર તેમનો પ્રેમ વધારે જામે છે અને મદિ જો કોઈ મના

આખતની તેમને દરકાર ચાલ છે તો ઘણું કરીને તેનું કારણ એ હોય છે કે કોઈ મહાન પુરૂષે અગર જેના ઉપર તેમનો પ્રેમ હોય છે એણે એ આખત ઉપાડેલી હોય છે. રાજકીય જાગૃતોમાં સ્વદેશાભિમાન કરતાં ભકિત તેઓમાં વધારે હોય છે. ઇતિહાસમાં, સામાન્ય કારણોની કુદને કેવળ અલગ ગંખીને અમુક અમુક મનુષ્યોનાં ચારિત્ર્યના પ્રસંગો અને તેમનાં લક્ષણો પ્રત્યે જ પુરૂષો કરતાં પણ તેઓ વધારે આકર્ષાય છે. પરોપકારમાં સાર્વજનિક ઉદારતા કરતાં વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ઉદારતા તેઓ વધારે કરે છે અને સાર્વજનિક સંકલને અટકાવવા કરતાં તેનું દુઃખ ઓછું કરવામાં તેઓ વધારે મુદ્દત રહે છે.

પ્રાચીન કાળમાં શ્રીઓના કરતાં પુરૂષોના ખાસ મદદચાર વધારે પ્રશસ્તનીય ગણાતા હતા. હિંમત, સ્વમતનું સ્થાપન, મનની મોટાઈ, અને સ્વદેશાભિમાન નૈતિક શ્રેષ્ઠતાનાં મુખ્ય લક્ષણ ગણાતાં હતાં. બ્રહ્મચર્ય, લાજ, દયા અને કામળ અને કૌટુંબિક સદાચાર કે જે ખાસ કરીને શ્રીઓના સદાચાર છે તેમની બહુ ગણના થતી નહોતી. શ્રીઓએ પોતાના પતિને વધારે રહેવું એ વાતને ખાસ અગત્યતા તેઓ આપના હતા; સિવાય શ્રીના કોઈ ખાસ મદદચારને તે સમયમાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત થયું નહોતું. ઉલટું, ખીજા સદાચારમાં શ્રીનું શ્રીપણું જેટલે અંશે નષ્ટ થતું તેટલે અંશે તેઓ વધારે પ્રશસ્તનીય ગણાતી હતી. સ્પાર્ટાની માતાઓ, પોરશીઆ, એરિઆ ઇત્યાદિ શ્રીઓ વખણાતી તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તેમનું આચરણ પુરૂષવત્ થયું હતું. પોતાના દેશને માટે પોતાના નતનનું બળીદાન આપતાં તેઓ કાંઈ ગણકારતી નહિ, અથવા તો મર્દાની ખતાવી મરતીગની પેઠે કષ્ટ સહન તેઓ કરતી. પરંતુ અર્વાચીન સમયમાં આપણે કેટલીક શ્રીઓને વખાણીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે શ્રીઓના ખાસ સદાચાર તેમનામાં બહુ બદાર પડી આવેલા હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં પુરૂષોને યોગ્ય મર્દાની સદાચારમાં નીતિની શ્રેષ્ઠતા મનાતી હતી તે વિચાર ખ્રિસ્તિ પહેલે દેરવી નાખ્યો, અને તેની જગ્યાએ સંનવન આચરણ શ્રેષ્ઠ ગણાવું લાગ્યું. તેથી કરીને મરીનાઈ, કામળતા, ધીરજ, દીનતા, આગ્રહ

અને પ્રેમ જે સ્ત્રીઓના ખાસ સદાચાર છે તે અમર્યાદાને આપ્યા. શિષ્ય-કળા પુરૂષના સદાચારને સારી રીતે આલેખી શકે છે; તેથી જ ધણું કરીને વિધર્મીઓ શિષ્યકળામાં પંક્તતા હતા. પણ ખ્રિસ્તિ ક્રીસ્તીયો મિત્રકળામાં વધારે પ્રવીણ છે તેનું કારણ કે તે કળામાં સ્ત્રીનાં સૌંદર્ય બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાય છે. સ્ત્રીના સદાચારનો આ નવી દિગ્ગતને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મેરી-પૂનનું મહત્ત્વ્ય કહેવું છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મનું વળણ આમ સ્ત્રીઓનું મહત્ત્વ વધારવાનું હતું. વળી સ્ત્રીઓની ધર્મ-ભાવના વધારે પ્રમળ હોય છે, અને જે ધર્મમાં તેના પ્રવર્તક પ્રત્યે ભક્તિ રાખવાની મુખ્ય દરજ્જા કહેલી હોય છે તે ધર્મ પ્રત્યે સ્ત્રીઓ વધારે આકર્ષાય છે. અને આ તરફ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં હોવાથી સ્ત્રીઓ તે ધર્મ ફેલાવવામાં બહુ સહાયશ્રુત થઈ છે. ધણી ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓએ પોતાના ધર્મને માટે પોતાનો ભોગ આપ્યો છે અને ધર્મચીરી થઈ ગઈ છે, અને પોતાના કુટુંબના પુરૂષવર્ગને ખ્રિસ્તિ બનાવવા તેઓ શક્તિમાન થઈ છે. સત એગ-સ્ટાઈન, સંત ક્રિસોસ્ટમ, સંત બેસિલ ઇત્યાદિ સંતોને તેમની માતાઓએ જ પ્રથમ ખ્રિસ્તિ કર્યા હતા. તપોવૃત્તિની હીનચાલમાં અને સંખ્યાવનના મહાન કાર્યમાં સ્ત્રીઓએ ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. મખા-વતનો સદાચાર સ્ત્રીઓના સ્વભાવને ખાસ કરીને અનુકૂળ છે, અને જો કે ધણી જમાનામાં અને ધર્મમાં બ્યક્તિઓને દુષ્ક્રમ કરવાનો પ્રયાસ સ્ત્રીઓએ કર્યો છે, પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉદ્ભવ પહેલાં સ્ત્રીઓના એ સ્વભાવને મંપૂર્ણ અવકાશ મળ્યો નહોતો. ફિનિચોલા, વોલા, મેક્સેનિયા ઇત્યાદિ અનેક સ્ત્રીઓએ પોતાનાં આખાં જીવન સંખ્યાવતોની વિશાળ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં અને તેમનો વિસ્તાર કરવામાં ગાળ્યાં છે, અને એમાંથી કેટલીક સંસ્થાઓમાં દુનિયામાં કેટલી નવીન પ્રકારની હતી. શેહેનશાહખાનુ ફેલેમિયા દરિપતાલમાં માંદગી ભાવજત પોતાને દાખે કરતી, અને એવી મેદા કરવાની તત્પરતા ખ્રિસ્તિ પત્નીનું પ્રથમ કર્તવ્ય ગણાવું. જમાને જમાને વૃત્તિનો આ દિલોળા ઉતરતો આવ્યો છે. તેથી કરીને મનુષ્યનું ધણું દુઃખ એણું થયેલું છે અને નૈતિક ગૌરવ પણ રાખે માથે વધ્યું છે.

વળી સ્ત્રીઓ ધર્મની દીક્ષા લઈ સંસ્થાના નાનાં નાનાં કાર્યોમાં મદદ કરતી. આવી સ્ત્રી કુંવારી રહેતી. લાયક વિધવાઓને, જો તેઓ એકજ વાર પરણેલી હોય તો, ખ્રિસ્તિ ધર્મની સંસ્થા સહાય કરતી અને પાળતી; અને નિરાધાર સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બહુ દયા રાખતી. જુદા સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તો ખાસ માનની નજરથી સંસ્થા જોતી હતી.

આવા વિચારોને અનુસરી રાજ્યના કાયદામાં પણ ફેરફાર થવા લાગ્યા અને પોતાનાં બાળકોના સંરક્ષક તરીકે માતાઓનો હક સ્વીકૃત થયો. વિધર્મીઓના સમયમાં એ હક સ્ત્રીઓનેજ નહોતો. સારાંશ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા એકંદરે વધી, અને તેથી પુરૂષોના આચરણમાં પણ ફેરફાર અને વિનય આવ્યાં.

કાયદામાં આવા ફેરફાર થવા નહોત તોપણ નીતિનું આખું દૃષ્ટિબિંદુ જ ખ્રિસ્તિ ધર્મે એવું ફેરવી નાંખ્યું હતું કે તેથી કરીને સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ એની મેજે વધ્યાં જતાં હતાં. મધ્ય કાળની મહાધિકારી સ્ત્રીઓનો આગળ પડતો મોભો, સ્ત્રી સતોની મોટી સખ્યા, અને ખાસ કરીને કુંવારી માતા મેરીની પૂજનીયતા, એ બધાની અસર એજ દિશામાં થતી હતી. મેરી-પૂજથી સ્ત્રીઓનું દૃષ્ટિબિંદુ વિશદ બની બેશક બહુ ઉચ્ચ બન્યું છે; કારણ કે મેરીનું નૈતિક સૌંદર્ય અનુપમ હતું. વિધર્મીઓની દેવીઓમાં આવું સૌંદર્ય નહોતું, વિશેષે કરીને સ્ત્રીને યોગ્ય ખાસ સદાચારનું સૌંદર્ય તેમનામાં નહોતું. તેથી તેઓ જાણતી હોવા છતાં તે પૂજની આવી ગભીર અસર થઈ નહોતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મની આ સેવાની અસર હજી સુધી પણ પડે એ છે.

ધર્મ સુધારણા કાળે પ્રોટેસ્ટન્ટ મતે આ મેરી પૂજ મૂડી દીધી, પણ કેથોલિક મતમાં એ પૂજ ચાલુ રહી. કેથોલિક મત ભાવના-પ્રધાન છે; પ્રોટેસ્ટન્ટ મત વિચાર-પ્રધાન છે. તેથી કેથોલિક મત સ્ત્રીઓને ખાસ અનુકૂળ થાય છે; પ્રોટેસ્ટન્ટ મત પુરૂષોને ખાસ અનુકૂળ લાગે છે સ્ત્રીનું કામ ટેકા લેવાનું છે અને કેથોલિક ધર્મ તે આપે છે; પુરૂષનું કામ પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા રહેવાનું છે, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ મતનો એજ ઉદ્દેશ છે. આમ આ બન્ને મતના

દૃષ્ટિ-બિંદુઓમાં ફેર છે. કેથોલિક મત મામાન્યરીતે ચારિત્ર્યને કામળ કરે છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ મત દૃઢ કરે છે. પરંતુ કામળતા ધણીવાર નિર્મળતાનું રૂપ લે છે. સામાન્ય રીતે કેથોલિક પ્રજા લાગણીમાં ઉત્સાહી, સ્વભાવમાં ખાસ કરીને મિલનસાગર, અને સ્વભાવે વિનિત અને વિવેકી હોય છે; પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રજા સત્ય-પ્રેમી, કર્તવ્યના દૃઢ લાનવાળી, અને ચારિત્ર્યમાં દૃઢતા અને ગૌરવવાળી ધણુ કરીને હોય છે. કેથેલિક મનના અનુયાયીમાં દીનતા અને ભક્તિ વિશેષ હોય છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ મતના અનુયાયીમાં સ્વતંત્રતા અને આત્મ-નિશ્ચય વધારે હોય છે, કેથોલિક મતમાં વેડેમી થઇ જનાનું વનણુ છે; પ્રોટેસ્ટન્ટ મતમાં ધર્મીય થઇ જનાનું વલણ રહેલું છે. લગ્ન-સંઘામાં પ્રોટેસ્ટન્ટ મતે વિશુદ્ધિ અને ગૌરવનું તત્ત્વ વધારે ઉમેર્યું છે અને તેથી સ્ત્રી-વર્ગને મોટા લાલ થયો છે; છતાં કેથોલિક મત જેવો સ્ત્રીઓને ને અનુકૂળ નથી એ વાત કણુક દેખી જોઇએ.

વળી પ્રોટેસ્ટન્ટ મતે મઠ-સરથાનો અત આકર્ષો એ વાત પણ સ્ત્રીઓનાં કે દુનિયાના હકમાં એકદરે લાભદાયક થઇ નથી. નિર્ધનતા, કૌટુમ્બિક દુર્ભાગ્ય કે કોઇ બીજા કારણથી નિરાધાર થઇ પડેલી સ્ત્રીઓ મઠનો આશ્રય લઇ સદાચારની જીદથી ગાળી શકતી અને ધાર્મિક ખેસતના કામમાં મદદ કરી શકતી. પરંતુ મઠો નાશુદ થઇ જતાં 'એ વાત જતી રહી. તપોવૃત્તિના સિદ્ધાંત ઉપર આધાર મઠની વ્યવસ્થામાં પણ સ્ત્રીઓની દુર્દશા વખતે થતી એ વાત ખરી છે, તથાપિ એ સરથાને સુધારી અન્યરૂપે રાખવામાં વધારે લાલ હતો. પણ તેને કેવળ નાશુદ કરવાથી ગેરલાભ ધણો થયો છે.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધનો ઇતિહાસ આપણે જોયો. આ મનુષ્ય-જાગળ ઉપર જેવું રૂપ ધારણ કરશે તેનો નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ણય અગાઉથી અત્યારે કરી શકાય એમ નથી. ઇતિહાસ કહે છે કે જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ પુરૂષોની ઉદારતા વધારે રાનેજ અને વધારે વિનૃત થતી જાય છે; તેમનાં વર્તન વધારે કામળ અને મર્યાદશીલ થતા જાય છે; અને સત્યનો પ્રેમ તેમનામાં વધતો જાય છે. ઇતિહાસ એમ પણ કહે છે કે હુદ્દિ વિષયક મદાન તેજસ્વી કાળમાં અને મોટા મામાજીક સુધારાના

સમયમા સ્ત્રીપુરુષોના સમઘમા ધણી જેવ્યવસ્થા પણ વારંવાર જોવામાં આવેલી છે. એક અમુક પ્રકારના ખાસ ધાર્મિક ઉપદેશને લીધે, અને ઔદ્યોગિક સાહમ અને અર્થ-સાક્ષરિયક નિયારોમાં હાલમા થએલા મોટા ફેરફારને લીધે સાંપ્રત સમયમા આ સમઘ બામત નિયારો બદલાઈ ગયા છે એ વાતની ના કહેવાય એમ નથી. વસ્તીના ત્વરિત વધારાને નજરપુરે અને નીતિવેત્તાઓ મન્ને પ્રથમ સારી વાત ગણતા હતા પણ હવે એવો મત પ્રચલિત છે કે એ વધારાને અંકુશમા રાખવા લગ્ન અને બાળકોની સખ્યા ઘટાડવામાં જ સમાજનો મોટામા મોટો લાલ સમાએલો છે. આવી માન્યતાને લીધે અને સુખાભિલાષી સુધારાની સગતીમા રહેલી ધણી કૃત્રિમ હાજતોને લીધે, ધણી સ્ત્રીઓને કુવારા રહેવું પડે છે અને છુદ્દગીમાં પોતાનો માર્ગ શોધી લેવો પડે છે, અને તેમની શારીરિક નિર્મળતાને લીધે સુરક્ષેથીઓ ઉની થાય છે તેમા હાલના કાયદ અને રિવાજથી વધારો થાય છે, પમાનો અને કળવણીનો લાલ તેમને જોઈએ તેવો મળતો નથી; ધણી ધધામાથી તેમને ખાતય રાખનામા આવે છે, બીજા કેટલાક ધધા પરત્વે તેમનું ઉપહાસ કે નિંદા થાય છે; અને તેથી પરિણામ એ આવે છે કે ધણી સ્ત્રીઓ બહુ કમાય અને ગરીમ અવસ્થામા પોતાની છુદ્દગી ગાજે છે અને ધણી ખરી સ્ત્રીઓ દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧ળી યાત્રિક સુધારો વધતાં સ્ત્રીઓ ધરમા બેસીને કામ કરતી તે પણ ગણે છે નિલાયની રાજો આવતા રેડીઓ હવે ધરમા રહ્યો નથી.

આ બધાનું પરિણામ અતે નીતિમા શુ આગમે તેનું અનુમાન કરવાનું કામ નીતિવેત્તાનું છે, ઇતિહાસકારનું નથી. જમાનો બદલાતા સ્ત્રીઓની પ્રતિ અને કળવણી બદલાશે ખરી અને તેમની નીતિમા પણ કદિ ફેરફાર થાય, પણ નીતિ સમઘી કેટલાક પ્રત્યક્ષ-દગનો જે આપણને થાય છે તે કદિ પણ ફર થઈ શકશે નહિ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો.

ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ	૨—૦—૦
ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ	૦—૧૪—૦
ગુજરાતનો ઇતિહાસ—પ્રાચીન અને અર્વાચીન (બંને ભાગના) ૧-૧૨—૦	
જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨—૦—૦
દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ	૦—૮—૦
પ્રાચીન ભારત	૦—૧૨—૦
ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશન યાને ફ્રાન્સ દેશ માંહિલી રાજ્યની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ	૦—૧૨—૦
હિંદીશ હિંદુસ્તાનને આર્થિક ઇતિહાસ. (ભાગ ૧ લો અને ભાગ ૨ જો.)	૦—૧૨—૦
હિંદીશ રિયાસત-પૂર્વાર્ધ	૧—૮—૦
મરાઠી સત્તાનો ઉદય	૦—૧૦—૦
મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા સંબંધી ચક્રાંતિનો ઇતિહાસ	૦—૨—૦
રાસમાળા. ભા. ૧ અને ભા. ૨ (દરેક ભાગના)	૨—૦—૦
રાશયા	૦—૬—૦
લોકનો ઇતિહાસ	૦—૩—૦
વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર	૦—૧૨—૦
મુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય યાને માંડવીનો પુરાતન ઇતિહાસ... ..	૦—૮—૦
હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકસ્થિતિ	૧—૪—૦
હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજ રાજ્યનો ઉદય	૦—૬—૦
હિન્દ સામ્રાજ્ય—પ્રા. ૪ થું. ભા. ૧ અને ૨ (દરેકનો)... ..	૧—૦—૦

આ સિવાય સોસાઈટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોની વિસ્તારથી હજીકત
મારા કેન્ડેલોગમાં આપવામાં આવે છે—તે આસિ. સેક્રેટરી, ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાઈટી, ભદ્રા અમદાવાદ એમને એક પત્ર લખેથી
, મોકલી આપવામાં આવશે.